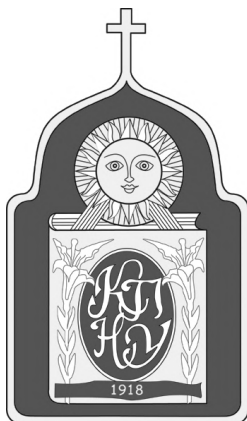

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

**Збірник за підсумками звітної наукової конференції
викладачів, докторантів і аспірантів**

3-4 березня 2020 року

Випуск 19

Том 1

Кам'янець-Подільський
2020

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 14575-3546 ПР від 11.11.2008 р.

Друкується згідно з рішенням вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка, протокол № 3 від 28 травня 2020 року.

Рецензенти:

Брицький П. П., доктор історичних наук, професор;
Бріцин В. М., доктор філологічних наук, професор;
Гапан С. В., доктор біологічних наук, професор.
Кокун О. М., доктор психологічних наук, професор;
Мазур Н. А., доктор економічних наук, професор;
Самойленко В. Г., доктор фізико-математичних наук, професор;
Терещук Г. В., доктор педагогічних наук, професор.

Редакційна колегія тому:

Копилов С. А., доктор історичних наук, професор (*голова*);
Конет І. М., доктор фізико-математичних наук, професор (*відповідальний редактор*);
Віннічук О. В., кандидат політичних наук, доцент (*відповідальний секретар*);
Баженів Л. В., доктор історичних наук, професор;
Бахмат Н. В., доктор педагогічних наук, професор;
Боднарчук Т. Л., кандидат економічних наук, старший викладач;
Вержуховська О. М., кандидат педагогічних наук, доцент;
Вонсович С. Г., доктор політичних наук, доцент;
Гаврилов О. В., кандидат психологічних наук, доцент;
Газін В. П., доктор історичних наук, професор;
Дубінський В. А., кандидат історичних наук, доцент;
Дуткевич Т. В., кандидат психологічних наук, професор;
Завальнюк О. М., доктор історичних наук, професор;
Комарницький О. Б., доктор історичних наук, доцент;
Лабунець В. М., доктор педагогічних наук, професор;
Мельник Л. П., кандидат педагогічних наук, доцент;
Миронова С. П., доктор педагогічних наук, професор;
Найчук А. В., кандидат філософських наук, доцент;
Онуфрієва Л. А., кандидат психологічних наук, доцент;
Печенюк М. А., кандидат педагогічних наук, професор;
Співак В. І., кандидат психологічних наук, доцент;
Степанков В. С., доктор історичних наук, професор;
Стрельбіцький П. А., кандидат економічних наук, доцент;
Ткачук В. В., кандидат економічних наук, доцент;
Урсу Н. О., доктор мистецтвознавства, професор;
Федьков О. М., доктор історичних наук, доцент;
Філітюк А. Г., доктор історичних наук, професор;
Яропуд З. П., кандидат педагогічних наук, доцент;
Яцишина І. В., доктор економічних наук, професор.

Н34 **Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка :**
збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів :
у 3-х томах. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка, 2020. — Вип. 19. — Т. 1. — 208 с.

У збірнику вміщено доповіді та повідомлення науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів і здобувачів наукових ступенів, виголошені на звітній науковій конференції за підсумками науково-дослідної роботи у 2019 році. Представлено матеріали роботи секцій історичних наук; економічних дисциплін; корекційної та соціальної педагогіки і психології; мистецьких дисциплін.

Адресується науковцям, учителям і студентам.

УДК 378.4(082)
ББК 74.58я431

УДК 347.918:331.104:373.5

В. І. Адамовський, кандидат історичних наук, доцент

СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У статті досліджується стан забезпечення законодавчого підґрунтя для реформування системи загальної середньої освіти України. Аналізуються діючі правові норми, що регулюють трудові правовідносини педагогічних працівників, звертаючи увагу на особливості правової регламентації праці зазначеної категорії, що пояснюється специфікою їх праці. Особлива увага приділяється порядку укладення трудових договорів з вчителями.

Ключові слова: педагогічні працівники, заклад загальної середньої освіти, гарантії, права, трудовий договір, контракт.

Тривалий час чинне трудове законодавство України не враховувало тих змін, що відбувалися в суспільстві, а насамперед в освіті. Так, робота педагогічних працівників має ряд особливостей, що зумовлює необхідність усунення прогалин, які не враховують особливості їх праці.

Трудові відносини в освіті базуються на загальних принципах трудового права з урахуванням своїх особливостей, зумовлених творчим характером праці педагогів. Так, визначаючи трудові функції освітянина роботодавцю слід враховувати їх різноманітність: обсяг річного навчального навантаження, наукову, методичну та організаційно-виховну роботу педагогічного працівника, форму навчання, розташування закладу загальної середньої освіти тощо.

Загалом дослідження проблем правового регулювання трудових відносин, працевлаштування педагогічних працівників, їх атестації займалися вчені-юристи Ю.В. Баранюк, В.Я. Буряк, С.М. Синчук, М.І. Гордієнко та А.О. Савченко, О.А. Абрамова, Л.І. Лазор, П.І. Мінюкова. Дослідженням питань регулювання робочого часу та часу відпочинку детально розглядалися С.М. Прилипком, І.П. Козинцевим, М.З. Царюком, О.М. Ярошенко. Проблемні аспекти в застосуванні норм ненормованого робочого часу досліджували Ю.П. Орловський, В.М. Венедиктова, А.А. Юрченко та ін.

Метою статті є з'ясування особливостей правового регулювання трудових відносин в системі загальної середньої освіти України.

Трудові відносини в системі загальної середньої освіти регулюються Конституцією України, законодавством України про працю, освітнім законодавством та іншими нормативно-правовими актами.

Так, стаття 43 Конституції України гарантує право на працю, рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. Гарантується право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення та право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Також, Конституція України гарантує громадянам право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та передбачає право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Серед інших соціальних гарантій в конституції передбачено право на відпочинок та право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [1, с.43].

Отже, право громадян України на працю, – тобто на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру, – включаючи право на віль-

ний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою. Працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору або контракту про роботу на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях або з фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін [2, с.2].

Отже, при прийнятті на роботу педагогічних працівників, з ними може укладатися безстроковий, строковий трудовий договір, в тому числі контракт. Контракт на відміну від звичайного трудового договору є завжди письмовим та завжди строковим договором. Здебільшого він використовується при прийнятті на роботу науково-педагогічних працівників у закладах вищої освіти. У школах контрактна форма трудового договору може застосовуватися у випадках коли педагогічний працівник сам наполягає на такій формі за умови значного його прав, гарантій чи пільг та по завершенні курсу з керівником закладу загальної середньої освіти.

Контракт покликаний створити умови для самостійності та ініціативності працівника, конкретизувати обов'язки сторін договору, підвищити їх взаємну відповідальність, створити особливі умови праці з метою більш ефективного регулювання як виробничих, так соціальні відносини.

Загалом сфера застосування контракту врегульована нормативно-правовими актами України «Про повну загальну середню освіту», «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність» [3-6], «Кодексом законів про працю України» [2].

Питання регулювання трудової діяльності педагогічних працівників з 2020 року регулює новоприйнятий Закон України «Про повну загальну середню освіту». Він приймався для сприяння досягненню стратегічних цілей, зокрема Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. Також зазначений закон регулюватиме питання соціально-трудових відносин в системі загальної середньої освіти, зокрема: питання прийому на роботу педагогічних працівників за трудовим договором, обрання, призначення на посаду та звільнення з посади керівника закладу середньої освіти, робочого часу та оплати праці педагогічних працівників тощо.

Так, згідно освітнього законодавства, на посади педагогічних працівників приймаються особи, які мають педагогічну освіту, вищу освіту та/або професійну кваліфікацію, вільно володіють державною мовою (для громадян України) або володіють державною мовою в обсязі, достатньому для спілкування (для іноземців та осіб без громадянства), моральні якості та фізичний і психічний стан здоров'я яких дозволяють виконувати професійні обов'язки.

Педагогічні працівники закладів освіти приймаються на роботу за трудовими договорами відповідно до вимог освіт-

нього законодавства та законодавства про працю. Їх права визначаються Законами України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», колективним договором, трудовим договором та/або установчими документами закладу освіти.

Відповідно до норм нового Закону України «Про повну загальну середню освіту», від 16 січня 2020 року, з педагогічними працівниками, які досягли пенсійного віку, укладатимуться строкові трудові договори від одного до трьох років [3, с.22].

Однак, того ж дня, профспілкою працівників освіти та науки України було спрямовано звернення до Уповноваженої Верховної Ради України з прав людини з проханням ініціювати конституційне подання до щодо звільнення педагогів – пенсіонерів та укладення з ними однорічного строкового договору.

Вже 18 березня 2020 року 56 народних депутатів України звернулися до Конституційного суду України з поданням «Щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про повну загальну середню освіту».

Зокрема у ньому наголошується, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи, включаючи можливість заробляти собі на життя працею. За своєю природою право на працю є невідчужуваним і по суті означає забезпечення саме рівних можливостей кожному для його реалізації [7].

При цьому згідно статті 23 Кодексу законів про працю України строковий трудовий договір укладається лише у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк.

Ураховуючи вищезазначене, народні депутати України визнають, що порушення гарантованих прав громадян на працю, запроваджує дискримінаційні трудові умови для осіб, які досягли пенсійного віку, а отже суперечить приписам статей 24 та 43 Конституції України, а положення Закону України «Про повну загальну середню освіту» є такими, що не відповідають статтям 8, 9, 10, 11, 22, 24, 43, 53 Конституції України та нормам міжнародного права.

Також, з метою здобуття та вдосконалення професійних компетентностей і педагогічної майстерності, при прийнятті на посаду педагогічного працівника особи без досвіду педагогічної діяльності, вона зобов'язана буде пройти річну педагогічну інтернатуру, що забезпечуватиметься супроводом та підтримкою педагога-наставника, який отримуватиме додаткове матеріальне забезпечення у розмірі 20 відсотків ставки заробітної плати [3, с.23].

Педагогічні працівники в межах свого робочого часу здійснюють навчальну, виховну, методичну та організаційну роботу. Забороняється вимагати від педагогічних працівників виконання роботи, не передбаченої трудовим договором. Так, педагогічна діяльність включає виконання педагогічного навантаження з розрахунку 18 навчальних годин на тиждень (педагогічне навантаження вихователя закладу загальної середньої освіти – 30 годин) та окремі види педагогічної діяльності за доплати від 10 до 40 відсо-

тків за: класне керівництво; перевірка навчальних робіт; завідування майстернями, кабінетами інформатики, кімнатами зберігання зброї, стрільцькими тирами, паспортизованими музеями; бібліотекою тощо.

Також доплати встановлюються за почесні, вчені, спортивні звання та наукові ступені, за педагогічні звання та за роботу в спеціальних закладах освіти.

Перерозподіл навантаження педагогічного працівника допускається лише в окремих випадках, або за його письмовою згодою.

Якщо працівник бере участь у програмах міжнародного обміну за ним зберігається місце роботи. Тимчасово відсутнього працівника замінить інша особа згідно чинного законодавства [3, с.65].

Таким чином, правове регулювання трудової діяльності педагогічних працівників здійснюється за загальною трудовими принципами з урахуванням певних особливостей, зумовлених творчим характером праці їх праців освітян.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. С. 141.
2. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. №50. С. 375. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
3. Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16.01.2020 №463-ІХ. *Офіційний вісник України*, від 27.03.2020 р. №24. С. 7. Стаття 916. Код акта 98546/2020.
4. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. №38-39. С. 380.
5. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*, 201 від 19.09.2014 р. №37-38. С. 2716. стаття 2004.
6. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 25.10.2015 №848-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №3. С. 25.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого частини першої статті 39 Закону України «Про вищу освіту» (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу). *Офіційний вісник України* від 30.07.2004. №28. Т. 1. С. 241. Стаття 1909. Код акта 29441/2004.

The article investigates the state of provision of the legislative basis for reforming the general secondary education system of Ukraine. The current legal norms governing the labor relations of pedagogical workers are analyzed, paying attention to the peculiarities of the legal regulation of the work of the specified category, which is explained by the specifics of their work. Particular attention is paid to the procedure of concluding employment contracts with teachers.

Key words: pedagogical workers, general secondary education institution, guarantees, law, employment contract, contract.

Отримано: 10.03.2020

УДК 777.17(089.7)(477.43-21)«18/19»

Д. С. Бабюк, аспірант

ТИПИ ТА РІЗНОВИДИ ФОТОГРАФІЧНИХ КАРТОК У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті автор розкриває поняття фотографічного бланку, аналізує їх типи, формати та дизайн, якими користувалися фотографи у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, зокрема в місті Кам'янець-Подільському. Розкриваються часові межі появи фотографічних бланків, технологія та основні місця їх виготовлення. Проаналізовано техніку та способи наклеювання фотографічного знімку на фотографічний бланк

Ключові слова: фотографія, фотографічний бланк, дизайн, формат, фотоательє, фотограф, Кам'янець-Подільський.

У дослідженнях фотографій панує мистецькознавчий підхід, який окреслює питання специфіки художніх практик, методів та жанрів фотографії. Також досліджуються питання історії фотографічної справи, вивчаються технічні характеристики процесу отримання зображень. Починаючи з середини минулого століття намітився перехід до вивчення культурологічних аспектів фотографічної справи. Дослідники звернули

увагу на вплив візуальних образів на життя людини і недосліджені аспекти феномена фотографії як засобу комунікації. Однак залишаються окремі питання дослідження фотографій, зокрема, типи і різновиди картонних бланків, які були невід'ємною частиною перших фотографій.

Важливим аргументом на користь актуальності дослідження є недостатнє вивчення та висвітлення в науковій

літературі згадані проблеми. Історію фотографічної справи відзеркалено певною мірою у публікаціях вчених та дослідників, серед яких А. Прусевич, Г. Осетрова, Л. Баженов, Ю. Гаштецький, А. Паравійчук, О. Завальнюк, О. Комарницький, І. Паур, Н. Урсу, І. Підгурний та ін.

Аналіз фотографій, які зроблені переважно до 1917 року, часто включає дослідження деталей одягу, зачіски, пози людей та інтер'єр студії. Однак цікавим моментом є те, що сама фотографія означеного історичного періоду, як правило, наклеєна на товстий картонний прямокутник – фотографічний бланк. Цей бланк часто дає нам інформацію про фотографа, його досягнення та місце зйомки. Без цього комплексу (аверсу та реверсу фотографічного знімку) важко в повній мірі уявити дух того періоду.

Фотографічний бланк – це своєрідне «обличчя» фотографа, або його «візитна картка». На зворотній стороні бланку літографічним способом часто друкували ім'я фотографа або назву фотографічної майстерні, адресу та всі нагороди, отримані фотографом на різних виставках [8, с.134]. Доволі часто, якщо фотограф працював у столиці або великому місті, рекламний текст на бланку дублювався, як правило, французькою, польською або німецькою мовами [11].

Сам бланк друкувався на спеціальному брістольському картоні. Такий картон виготовлявся методом склеювання між собою від трьох до шести листів паперу високих сортів [1]. Назва його походить від міста Брістоль, що на південному заході Англії, де й був винайдений. Такий картон характеризувався високою стійкістю до механічних пошкоджень. Зазвичай, зовнішні боки картону вкривали гладкою пластиною, на якій було зручно писати чорнилами [2].

Перший фотографічний бланк з'явився у 1849 р. і став предметом першої необхідності для фотографів-професіоналів. На цей бланк вони наклеювали позитивні відбитки фотографій. Папір самих фотографій був занадто тонкий і прозорий. Бланки за розмірами були дещо більше самих фотографій і вони не тільки надавали фотографіям урочистого вигляду, але й захищали її від пошкоджень. Для урочистого вигляду бланків фотографи спочатку застосовували переважно білий, зрідка кольоровий картон світлих тонів, обрізаючи його безпосередньо в майстерні. Згодом попит на бланки значно виріс, внаслідок чого стали з'являтися спеціальні майстерні та фабрики з виготовлення фотографічних бланків [8, с.135]. Кожен фотограф міг замовити на такій фабриці свій власний фірмовий бланк з рекламним штампом ательє. Друк бланків часто виконувався за стандартним набором зразків малюнків з розміщенням потрібного тексту або за власним малюнком фотографа.

Кожна фотографічна майстерня прагнула виділитися себе серед інших подібних закладів. Бланки відрізнялися типом шрифту, малюнком, вензелями з ініціалами фотографа, кольором фарби тощо. Також існували певні правила розміщення символів. Наприклад, помістити зображення державного герба Російської Імперії міг тільки той фотограф, який отримав на це особливий дозвіл за «особливо корисну працю для суспільства». Також державний герб міг означати, що фотограф (або ательє) є постачальником двору його імператорської величності. Таке ж саме правило стосувалось і розміщення гербів інших держав. Медалі, зображені на бланку, розповідали про те, де і коли проводилися виставки, в яких брав участь і відзначився власник фотографічного закладу [14, с.58-59]. Такі виставки могли бути найрізноманітніші: фотографічні, політехнічні та навіть мануфактурні. Свій невеликий знак або напис на бланк наносили і їх виробники. Це дозволяє встановити типографії, які спеціалізувалися на виготовленні цих бланків. Але часто буває, що фотографія, яка наклеєна на фотографічний бланк, являється єдиним джерелом, який свідчить про існування фотографічного ательє [5, с.21]. Закон про друк від 6 квітня 1865 року зобов'язував фотографів вказувати свої вихідні дані на фотографіях. Останні перетворили це у вид мистецтва. Фотографічний бланк також слугував фотографу важливою частиною реклами його закладу в гострій боротьбі з конкурентами. З його допомогою клієнт отримувал максимум додаткової інформації, яка виділяла дане фотоательє із загального ряду [5, с.44].

До 1890 року використовувалися наступні формати бланків для фотографій [12]: «Міньйон» (40x78, 45x83 мм); «Візитний» або «Вікторія» (62x101, 65x105, 82x127 мм); «Стереоскопічний» (88x178, 88x180 мм); «Кабінетний» (108x166, 110x170 мм); «Променадний» або «Макарт» (105x210 мм); «Будуарний» (135x220 мм); «Імперіал» (175x250 мм); «Панель» (180x320 мм).

Слід зазначити, що існували також менш поширені формати, як «Біжу» (40x65 мм), «Модний міньйон» (35x85 мм) та «Малий макарт» (75x150 мм). Крім того, різні виробники виготовляли серії бланків з різних сортів картону з типовим оформленням, наприклад «Бланки із золотою рамкою», «Бланки Семенівські», «Сафо», «Лотен», «Тоledo», «Естер», «Антик» та ін. Ціна бланку залежала від формату, якості та кольору картону, різних елементів оформлення, позолоти, тиснення, оброблення обрізів [5, с.46].

Також в продажу були звичайні нарізані листи брістольського картону, на які теж можна було наклеювати фотографії. Вони були без жодного малюнку і, відповідно, коштували дешевше спеціальних фотографічних бланків [6, с.122].

Найпопулярнішим форматом фотографії були візитний та кабінетний. Вони були невеликі та недорогі, внаслідок чого клієнти часто їх замовляли одразу 12 штук (дюжину). Їх було зручно надсилати поштою в конверті або вкладати в альбоми чи рамки [11].

Весь картон для виготовлення фотографічних бланків спочатку надходив з-за кордону. Заснована в серпні 1879 р. в Санкт-Петербурзі фабрика «Ширль і Скамоні», вже у 1880-х рр. почала виготовляти брістольський картон, який не поступався по якості європейським зразкам. Паралельно із картоном, фабрика налагодила виробництво фотографічних бланків, а саме: візитного формату півтора мільйони штук, а кабінетних, будуарних і стереоскопічних близько одного мільйона на рік. Власне, виготовлення фотографічних бланків невеликими партіями було налагоджено в Російській імперії вже у 1860-х рр. В Москві подібні замовлення виконували літографи: К. Бек, К. Ергот, П. Гергардт, А. Мельников, А. Римський, І. Иванов, М. Волокитін та Й. Покорний. У 1872 році Е. Глейцман відкрив у Петербурзі фабрику з виготовлення брістольського картону і фотографічних бланків з можливістю друку на них рекламних штампів ательє замовника. Попит на бланки був високий. В багатьох великих містах літографи виконували подібні замовлення. В Одесі працював Беккель, у Варшаві діяло «Варшавське акціонерне художнє видавничє товариство», а також О. Вахль, Л. Карпінський, Г. Кон, П. Лебедзинський та ін. [5, с.44-45]. Спеціалізовані заводи з ростом популярності фотографічних бланків виготовляли бланки різних кольорів та їх поєднань: від ніжно-рожевого до темно-коричневого, сірого зі сріблом та чорного із золотом, з матовою та глянцевою поверхнею. Художнє оформлення фотографічних бланків завжди йшло в ногу з новітніми тенденціями моди. З плином часу потреба у витончених картонних бланках різного формату з гравіюванням тільки росла.

Фотографи Кам'янця-Подільського замовляли свої бланки у великих російських та європейських літографіях. Особливою популярністю користувалась майстерня австрійського підданого Йосипа Покорного, який налагодив виробництво фотографічних бланків в Москві, Лібаві, Одесі та Варшаві [5, с. 100]. Послугами його майстерні користувалась переважна більшість кам'янецьких фотографів. Наприклад, серед літографічних майстерень, послугами яких користувався А. Енгель, були: О. Флек (Варшава), Дубінський (Київ), Й. Покорний (Одеса), К. Ктвіанек (Відень); М. Грейм користувався послугами майстерні Л. Карпінського (Варшава); С. Гілдер – Й. Покорного (Одеса); Ф. Кодеш – Б. Вахтля (Відень), Й. Покорного (Лібава, Одеса), та Г. Кона (Варшава). Як бачимо, кам'янецькі митці користувались послугами європейських літографічних майстерень та російських в теренах сучасної Правобережної України.

Кам'янецькі фотоательє користувалися стандартними форматами фотографічних бланків. Переважна більшість з них використовувала фірмові іменні фотографічні бланки із зазначенням прізвища фотографа, назви фотографічного закладу та його адреси (Ю. Кордиш, А. Енгель, М. Грейм,

Ф. Кодеш, Е. Кодеш, С. Гіллер, А. Фогелевич, Б. Гиков, І. Глембоцький, М. Молчанов, К. Розенберг, Й. Седлячек, В. Загорський, А. Жилінський, І. Кржемінський та фотоательє Макарт, Рембрандт, Русская фотографія, Военная фотографія). Також часто місцеві фотоательє використовували стандартні бланки з магазинів, позначаючи свій заклад на бланку чорнильною або тисненою печаткою (А. Демченко, А. Міллер) [9]. Серед місцевих фотографів, які відзначалися оригінальним власним дизайном своїх фотографічних бланків, варто відзначити бланки Й. Кордиша, М. Грейма із зазначенням гербу Російської імперії, та А. Жилінського, який на своєму бланку розмістив зображення будівлі, в якій знаходилась його студія. На жаль, багато фотографів не завжди замовляли фірмові бланки, а інколи використовували готові бланки стандартних розмірів, на яких вказували лише прізвище фотографа чи закладу та інколи місто способом звичайного штемпелювання. Таким чином, фотографи виконували обов'язкову умову законодавства про позначення своєї продукції [5, с.45]. Хоча багато кам'янецьких фотографів та ательє взагалі ніяк не позначали свої фотографії, використовуючи стандартні чисті фотографічні бланки. Як правило, такі фотоательє існували короткий проміжок часу та швидко припиняли свою діяльність.

Окремо від всіх фотографів слід відзначити фотомайстерню Ф. Кодеша та Е. Кодеша, яка найбільше слідувала за якістю та видом оформлення своєї продукції. Якщо місцеві ательє мали у своєму розпорядженні, як правило, один варіант дизайну бланку, три (М. Грейм), п'ять (Й. Кордиш) та сім (А. Енгель), – то фотоательє Ф. Кодеша та Е. Кодеша мало одинадцять варіантів. Ательє останнього єдине із всіх часто вкладало свої фотографічні картки у спеціальні паперові конверти, в той час, як всі інші наклеювали звичний «фартух» (лист тонкого напівпрозорого паперу, чистий або з рекламним текстом фотографічного закладу, який приклеювався зверху до зворотного боку і перекидався на лицьову сторону для захисту фотографічного знімку від пошкоджень). Зовнішній вигляд та оформлення фотографій в фотомайстерні Ф. Кодеша та Е. Кодеша прийшлося до смаку місцевому населенню, свідченням чого слугує абсолютна більшість фотографій їх авторства серед інших місцевих майстрів в збірках приватних, архівах, музеях та інтернет-аукціонах.

Технічний прогрес у типографській справі, а також новий вид поштової кореспонденції (ілюстрованого відкритого листа) в кінці 1890-х рр. призвели до масового тиражування фотографії друкарським способом [5, с.20]. У 1910-х рр. виробництво бланків почало скорочуватись. Замість розкішного брістольського картону у виробництві стали використовувати більш дешеві сорти паперу [13]. Фотографічні картки почали виготовляти у вигляді поштових листівок, на задній стороні яких були розміщені лінії для написання адреси та інколи в правому верхньому кутку позначалось місце для марки. Завдяки новим правилам листування, фотографії у такому вигляді дозволялось відправляти без конверту. Це значно здешевило виготовлення фотографії, але її відбилися на зниженні її якості та краси. «Відкритий лист», як фотографічний формат стрімко набрав популярність, поступово витісняючи дорогий картонний фотографічний бланк. З початком Першої світової війни у 1914 р. поставка фотографічних бланків зовсім припинилася [11].

В наші дні фотографічний бланк часто називають терміном «паспарту». Але цей термін не зовсім вірний, оскільки паспарту (фр. *passe-partout*) – це шматок картону із вирізаним у ньому фігурним отвором під рамку, в яку вставляли фотографію, малюнок або гравюру. Натомість «бланк» – це шматок картону, на який фотографію наклеювали [7]. Фотографи теж використовували паспарту, але фотографію все одно доводилось клеїти спочатку на картонний бланк і вже потім оформляли в паспарту, а останній вже вставляли у рамку зі склом. Також сторінки фотографічних альбомів тих часів являли собою склеєні між собою з трьох сторін два листи товстого картону. В нижній частині була щільна, куди можна було вставити фотографію з бланком. Лицьова частина сторінки була оформлена у вигляді паспарту, часто з тисненим кольоровим оформленням вирізів золотим, бронзовим або срібним кольором. Розмір

вирізів паспарту відповідав найпоширенішим форматам фотографічних бланків – візитному та кабінетному [9].

Технологія виготовлення фотографії у фотографічному ательє була довгою і мало свої труднощі. Фотограф мав володіти своїм ремеслом максимально чітко, щоб у нього могли виходити гарно оформлені фотографії. Краса фотографічного бланку не гарантувала красу фотографії в цілому. Існувала ціла методика, як це зробити найкраще. Перед наклеюванням фотографічного відбитку на бланк, фотографію потрібно було правильно обрізати. На непідрізаний фотографії завжди з боків було видно смуги від країв негативу. Обрізка фотографії виконувалась на товстій скляній пластині за допомогою шаблонів – шматків дзеркального скла з полірованими краями по формату фотографії або скляної лінійки. Від вмілого підрізування країв фотографічний знімок поставав у повній своїй красі. Інколи видалення однієї якої-небудь смуги в 1-2 см. від краю знімку робило його невпізнаним, позбавляючи око глядача від зайвих подробиць, як то зменшуючи небо або зміщаючи предмет від центру знімка до краю. Для цього фотограф мав володіти неабияким художнім смаком. Існували свої чіткі правила підрізування фотографічного знімку [6, с.120-121].

Після обрізки фотографічного знімку його слід було наклеїти на брістольський картон або спеціальний фотографічний бланк за допомогою спеціального клею. Від вибору дизайну фотографічного бланку залежала краса наклеєного фотографічного знімку в цілому. Тут фотограф теж мав користуватися своїм художнім смаком. В «Кратком руководстве для начинающих заниматься фотографией» за 1896 рік рекомендували утриматись від бланків яскравих різких кольорів. Рекомендовались сірі, палеві, вишневі або темно-зелені кольори. Фотографічні бланки стандартного дизайну, часто із золотими або срібними обрізами країв та надрукованою рамкою можна було завжди знайти в спеціальних фотографічних магазинах. [6, с.122-123]. В Кам'янці для таких потреб існували фотографічні магазини М. Авербуха, [3, с.1350], Анель і Єлень Прусиновських та магазин Ф.А. Басса [15, с.916].

Саме наклеювання відбувалось кількома різними способами, залежно від типу паперу фотографічного знімку або його формату. Насамперед, потрібно було навчитись вправляти з тонким папером, який постійно скручувався. Клей завжди мав бути свіжим, оскільки старий клей часто міг залишати на фотографічному знімку брудно-жовтуваті плями. Також потрібно було проявити неабияку вправність, щоб наклеїти весь знімок повністю без загнутих скручених кутиків. Якщо знімок клеїли на нетовстий картон, то під час нанесення клею, останній також деформувался і вигинався з країв до верху, що псувало вигляд всього знімку в цілому. Для наклеювання фотографічного знімку на бланк, знімок спочатку замочували у ємності з чистою водою на кілька хвилин. Потім знімок діставали, клали зображенням донизу на шматок скла, прибирали зайву вологу губкою і промашували тонким шаром клею. Якщо бланк був занадто тонкий, то для зменшення його деформації, останній злегка змочували чистою водою із заднього боку. Потім знімок обережно прикладався до бланку, після чого все це потрібно було прикласти зверху невеликим вантажем, або пресою. Через 20 хвилин знімок був готовий [10, с.30-32].

Також існував спосіб сухого наклеювання за допомогою клейового листка. На зворотну сторону фотографічного знімку прикладали клейовий листок і розігрівши останній в двох крайніх точках гарячим ножом, фіксували його на знімку. Далі знімок підрізався по формату разом із зафіксованим на ньому клейовим листком, прикладався до бланку і також злегка фіксувався гарячим ножом у потрібному положенні, щоб знімок не зрушив з місця. Далі бланк із знімком клався на рівну тверду поверхню, накривався напівпрозорим листком-калькою і прогладжувався гарячою праскою [4].

Фотографи-професіонали, після наклеювання знімків на бланк, ще підправляли знімок олівцем або фарбами та, за потреби, могли надати знімку додаткового блиску. Для захисту від пошкодження і забруднення фотографій багато бланків забезпечували «фартухом» або «етикетом». Тільки після цього фотографія остаточно переходила до замовника. На жаль, цю

деталь замовники майже одразу відривали, коли поміщали фото у альбом чи у рамку, тож знайти цілий «фартух» сьогодні є великою рідкістю. Следи від таких «фартухів» можна знайти чи не на кожній задній частині знімку.

Фотографія XIX початку – XX століття – це мистецтво кількох майстрів: фотографа, художника, літографа, а фотографічний бланк часто був справжнім витвором мистецтва. На бланках шрифт переплітався з рослинним орнаментом, де доволі часто зустрічаються зображення музи, херувимів, мольберта, палітри, пензлів для малювання, які повинні були підкреслити належність фотографа до мистецького світу. Зовнішній вигляд клієнтів на таких фотографіях завжди був відповідний цьому світу. Для фотографії люди вдягали свій найкращий одяг, прикраси, робили дорогі зачіски. Військові та службовці завжди були одягнені у свої мундири, часто при нагородах та зброї. Фотографія сприймалась людьми святою та особливою. Тому й зовнішній вигляд оформлення останньої був відповідним. Фотографії відображують реалії повсякденності звичайної людини впродовж певного історичного періоду. Фотодокументи із зображенням людей передають нам неповторну атмосферу минулих часів, відтворюють обличчя людей, види міст, дрібниці щоденного життя, які потрапили в об'єктив фотографа.

Таким чином, фотографічний бланк – важлива інформаційна частина знімку, завдяки якій можна більше дізнатись про фотографів, які завжди залишаються за кадром та про період, коли ательє були головною формою організації фотографічного процесу.

Список використаних джерел:

1. Большой словарь иностранных слов. Издательство «ИДДК», 2007. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/49-944/%D0%B1%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9 (дата звернення 01.03.2020).
2. Бристольский картон. URL: <https://www.hisour.com/ru-bristol-board-21558/> (дата звернення: 08.02.2020).
3. Вся Россия. Адрес-календарь Российской Империи. 1902. Т. 1. С. 1350.
4. Домик Нирнзее – фотоателье-музей. URL: <http://photo-nirnsee.ru/index.php/history/starinnaja-fotografija-sbornaja-konstrukcija/> (дата звернення: 10.02.2020).

5. Идрисова Р.Р. Становление и развитие фотографического дела в Казани и Казанской губернии (1843-1918 гг.) : автореф. дисс. ... канд. истор. наук. Казань, 2013. 27 с.
6. Краткое руководство для начинающих заниматься фотографией. Санкт-Петербург : «Владимирская» Паровая Типо-Литография, 1896. С. 120-125.
7. Паспарту или бланк? URL: <http://fototikon.blogspot.com/2016/06/imperial-russia-unused-blanc-cardboard.html> (дата звернення: 10.02.2020).
8. Підгурний І.С., Урсу Н.О. Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма (др. пол. XIX – поч. XX ст.) : монографія. Кам'янець-Подільський, 2011. 251 с.
9. Приватний архів Бабюка Д.С.
10. Фотограф-любитель. Руководство к изучению фотографии для начинающих. И. Карпов. Санкт-Петербург : Типография П.П. Сойкина, 1891, 32 с.
11. Фотографический бланк. URL: http://taide.ru/book_page_45279.html (дата звернення: 11.02.2020).
12. Фотографический календарь на 1891 год / сост. И. И. Карпов. Санкт-Петербург : Паровая скоропеч. А.В. Пожаровой, 1891. 144 с.
13. Харитоновна Е. От «виктории» до «променада». URL: <http://www.rusalbom.ru/articles/default/haritonova2.html> (дата звернення: 10.02.2020).
14. Чистякова В.П. Семейная фотография второй половины XIX – начала XX века в России: опыт этнологического и источниковедческого анализа : автореф. дисс. ... канд. истор. наук. Москва, 2012. 26 с.
15. Ярошевич А., Довнар-Запольский М. Весь Юго-Западный край. Справочная книга и адресная книга. Киев, 1913. С. 916.

In the article the author expands the notions of the photographic form, analyzes their types, formats and designs used by photographers in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries, in particular in the town of Kamianets-Podilskyi. The time limits of the appearance of photographic forms, the technology and the main places of their production are revealed. The technique and methods of affixing a photographic image to a photographic form are analyzed.

Key words: photography, photographic form, design, format, photo studio, photographer, Kamianets-Podilskyi.

Отримано: 10.03.2020

УДК 001.32:94(=162.1):(477.83Львів)«188/191»

Л. В. Баженев, доктор історичних наук, професор

ЛЬВІВСЬКА ПОЛЬСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА (80-ТІ РР. XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ОБ'ЄДНАННЯ, ОСЕРЕДОК, НАПРЯМ ЧИ НАУКОВА ШКОЛА?

У статті розглядається процес виникнення у 1880-х роках та діяльність Львівської польської історичної школи під керівництвом відомого історика та археографа Ксаверія Ліске, аналізується наукова дискусія в історіографії кінця XX – початку XXI ст. стосовно доцільності вживання терміну «історична школа» стосовно польських науковців Львова.

Ключові слова: історична школа, осередок, вчений, історик, краєзнавець.

Бурхливий розвиток польської історичної науки у XIX – на початку XX ст. призвів до того, що в її середовищі у 1860-80-ті роки сформувалися і утвердилися провідні наукові історичні школи: Варшавська, Краківська, Львівська, які гуртували навколо себе польських учених і краєзнавців, мали власні методологічні засади та напрями наукових досліджень, конкурували між собою. Якщо ж Варшавська і Краківська історичні школи, які діють до сьогодні, отримали повне визнання у польській і світовій історичній науці, є предметом детального історіографічного вивчення, то не менш потужна Львівська польська історична наукова школа потрапила наприкінці XX – на початку XX ст. під значну критику з боку польських і українських науковців на предмет, чи взагалі така школа існувала, що польські історики Львова другої половини XIX ст. були просто гуртом, осередком, об'єднанням, або напрямом за науковими інтересами. Таких поглядів притримуються сьогодні українські Є. Сінкевич [1], Г. Мерніков [2], С. Михальченко [3], О. Петрикова [4] та польські науковці Я. Метерницький [5], П. Лундгрєн [6] й інші. Тому метою цієї статті є довести, визнати наявність існування та діяльності у Львові в останній чверті XIX – на початку XX ст. саме польської наукової історичної школи.

Початки виникнення спочатку осередку, а згодом історичної школи польських істориків та краєзнавців у Львові пов'язане з науковою діяльністю відомого історика та археографа, професора Львівського університету Францишка-Ксаверія Ліске (1838-1891) [7]. Він студював у Вроцлавському та Берлінському університетах, опанував історичну професію, виявив талант дослідника і організатора наукової справи. У 1868 р. він назавжди переселився до Львова і почав працювати співробітником «Бернандинського архіву», а з 1869 р. і до кінця життя викладав історію у Львівському університеті на посадах приват-доцента, професора і навіть був у 1879-1880 рр. ректором цього вишу. Водночас він активно співпрацював з талановитою студентською молоддю й виховав когорту своїх учнів. Крім того, К. Ліске, обладнувши історичний архів у Львові і упорядковуючи з його фондів серійне документальне зібрання «Акти гродські і земські» з історії Галичини, які вийшли у 25 томах (1870-1891) [8], одне з провідних археографічних видань для історичної науки, він залучив, крім своїх учнів, працівників архіву, музеїв, культурного закладу Оссолінеум та бібліотек, місцевих краєзнавців. Таким чином, він згуртував і очолив групу творчих науковців, згодом видатних

польських істориків та археографів, які у 1886 р. офіційно заявили про створення такого об'єднання (наукової школи). Наступного року це об'єднання стало ядром фундації у Львові польського історичного товариства із затвердженням офіційного статуту, друкованого органу «Kwartalnik Historyczny», який і сьогодні є провідним науковим часописом у Польщі. Вже у 1890 р. на базі цього товариства у Львові відбувся II-й з'їзд польських істориків, який визнав діяльність цього товариства та польської наукової школи істориків К.Ліске [9, с.113-114].

До складу цієї наукової школи входили учні і колеги: Л. Фінкель, П. Попе, Ф. Буяк, В. Абрахам, О. Бальцер, А. Прохаска, Ш. Ашкеназі, С. Зайончковський, С. Закшевський, А. Чоловський та ін., які поділяли погляди на історію свого керівника К. Ліске [4, с.150].

В чому різниця їх наукової діяльності від Варшавської і Краківської історичних шкіл. Зокрема, Краківська школа у своїх методологічних засадах залишалася на позиціях класичного історизму, чимало уваги приділяла дослідженням історії так званим «східним кресам», ностальгувала за Річчю Посполитою і обґрунтовувала місію її реставрації в кордонах 1772 р. Варшавська історична школа відзначалася ліберально-демократичними поглядами, більш пристосовувалася до нових історичних реалій, перейшла на позиції позитивізму наукових дослідженнях. Львівська школа була заснована на засадах позитивізму, без чіткої ідеологічної платформи, при певній лояльності до Габсбурзької монархії, головним напрямом досліджень якої була історія Галичини, головним чином західноукраїнських земель. Саме завдячуючи цій школі був закладений міцний фундамент для вивчення цього регіону України, який з 1894 р. розбудувало і перевершило в дослідженнях Наукове товариство Шевченка під керівництвом М. Грушевського. До речі, після смерті К. Ліске в 1891 р. більшість представників його школи та польського історичного товариства стали членами НТШ [1; 9, с.113].

Львівська історична школа поширила свій вплив на істориків і краєзнавців Правобережної України. З нею співробітничали письменники і історики Юзеф Ролле (Д-р Антоній Ю.) [10] з Кам'янець-Подільського, Юзеф Карвицький (Дунін), археограф і історик Зигмунт Люба-Радзівський [9, с.229], історик Тадеуш Стецький з Волині та ін. Так, З. Люба-Радзівський у співпраці з львівськими археографами упорядкував і видав у Львові 10-ти томне видання польською мовою «Архів князів Любартичів-Сангушків в Славуті» (1887-1910) [11], Т. Стецький опублікував двотомний історико-статистичний і археологічний опис Волинської губернії (1864, 1871). Найбільш тісні зв'язки з львівськими істориками мали Ю. Ролле, Ю. Карвицький, які при їх сприянні активно публікували тут свої «Історичні оповідання» про минуле Поділля, Волині і Київщини й увійшли у помірковане крило «української школи» в польській літературі.

На початку XX ст. і особливо напередодні і в роки Першої світової війни Львівська польська історична школа еволюціонувала вправо і стала виразником ідей відродження незалежної Польщі в кордонах 1772 року, що суперечило національним інтересам українського народу.

Проте в сучасній історіографії так і не визначена назва, дефініція Львівської польської історичної школи. Що це?: «Школа», «Осередок», «Середовище», «Напрямок», «Гурток».

Зокрема, ще в 90-ті рр. XX ст. відомі українські історики Я. Ісаєвич, Л. Зашкільняк стосовно польських істориків Львова другої половини XIX ст. застосували термін «історична школа», який був введений у науковий обіг ще наприкінці XIX ст. Зокрема, Я. Ісаєвич писав: «треба визнати, що львівський осередок польських істориків докорінно відрізнявся від інших шкіл у польській історіографії на зламі XIX-XX ст. своєю політичною незаангажованістю та ідеалами наукового позитивістського історичного знання» [4, с.149].

Вже з початку XX ст. з цього приводу з'явилися зовсім інші твердження. Так, українські історики П. Юрейко, Є. Сінкевич стверджують, що «Львівську польську історичну школу в сучасній історіографії не прийнято трактувати, як школу в повному розумінні слова, а тільки як сукупність окремих уче-

них близьких у своїх поглядах. Тому краще називати цю школу осередком польських істориків Львова» [1].

Водночас сучасні польський історик С. Метерницький [5] та український історик Є. Сінкевич [1] у розлогіх публікаціях переконані в тому, що в багатотісному та мультикультурному Львові у другій половині XIX ст. утворилася не історична школа, а єдине історичне середовище, яке сприяло науковим дослідженням і згуртуванню польських істориків.

Грунтовно проаналізувавши діяльність польського історика Ксаверія Ліске, його наставництво над плеядою своїх учнів, по залученню до виконання своїх творчих планів і проєктів колег істориків і краєзнавців не тільки з різних установ Львова, але й з інших регіонів України і Польщі, вироблення головного стратегічного напрямку на створення археографічної бази, дослідження та створення фундаментальних праць всіма учасниками з історії Західної і Східної Галичини, всіх західноукраїнських земель, ми стверджуємо, що не має підстав і потреби спростовувати, применшувати, нівелювати роль і значення для історичної науки як наукової діяльності К. Ліске, так і створеної ним наукової історичної школи, яка була визнана в історіографії ще наприкінці XIX ст., з якої вийшло чимало видатних учених-істориків Польщі. Якщо ж проігнорувати вище сказане, то не можна заперечити того факту, що зусиллями К. Ліске і його однодумців у 1887 р. у Львові постало польське історичне товариство на базі його наукової школи, яке в більш широкому плані діяльності виконувало стратегічні задуми і плани цієї ж школи, а наприкінці XIX – на початку XX ст. тісно співпрацювало з Науковим товариством Тараса Шевченка у Львові.

Список використаних джерел:

1. Сінкевич Є. Львівське історичне середовище другої половини XIX ст. До проблеми порівняння з Краківською і Варшавською історичними школами. *Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2008. Вип. 12.
2. Мерніков Г. Риси наукової школи в українській історіографії другої половини XIX ст. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ, 1997. Вип. 1. С. 332-347.
3. Михальченко С. О критеріях поняття «школи» в історіографії. *Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки і перспективи*. Харків, 1995. С. 53-56.
4. Петрикова О.В. Польські історики Львова другої половини XIX ст. До питання про термінологічне визначення осередку в історіографії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: «Історія та археологія»*. Дніпропетровськ, 2014. Вип. 22. С. 145-152.
5. Meternicki J. Polskie badania nad Lwowskim srodowiskom historycznym we Lwowie. *Wielokulturowe srodowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Rzeszow, 2005. T. 1. S. 29-62.
6. Lundgreen P. Unswesytet Lwowski s jego historycy (1784-1914). *Wielokulturowe srodowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Rzeszow, 2005. T. 1. S. 101-125.
7. Ulkowska V. Ksawery Liske (1838-1891). *Zlota ksiega historiografii Lwowskiej XI i XX wieku / pod red. J. Meternickiego*. Rzeszow, 2007. S. 181-200.
8. Akna grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczy Pospolitej. Z archiwum Bernardynskiego we Lwowie. Lwow, 1870-1891. T. I-XV.
9. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століття. Хмельницький : Доля, 1995. 255 с.
10. Баженова С.Е. Юзеф Ролле і Україна : монографія. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я.І., 2016. 200 с.
11. Luba-Radziminski Z. Archiwum Lubartowiczow-Sanguszkow we Skawucie. Lwow, 1887-1910. T. 1-10.

The article deals with the process of originating in the 1880s and the activity of the Lviv Polish School of History under the direction of the famous historian and archeographer Xavier Liske, and analyzes the scientific discussion in the historiography of the late XX – early XXI centuries on the advisability of using the term «historical school» in relation to Polish scholars of Lviv.

Key words: history school, center, scientist, historian, local historian.

Отримано: 10.03.2020

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ НА ФОРМУВАННЯ ДОБРОБУТУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї

Розкрито особливості впливу соціального капіталу на добробут сучасної сім'ї. Зафіксовано, що основу соціального капіталу формують довіра, взаємна відповідальність, спільні системи норм та цінностей, що підтримуються через систему перманентних взаємин у родинному колі. Виявлено вплив соціального капіталу на різні сфери життєдіяльності сім'ї.

Ключові слова: соціальний капітал, негативний соціальний капітал, сім'я, соціальний добробут, соціальний статус, соціальні інститути.

В умовах швидких та досить кардинальних суспільних, культурних, економічних змін сучасності простежується дедалі більший інтерес науки і суспільства до проблем соціального капіталу і добробуту сім'ї. Особистість використовує свій соціальний капітал на усіх рівнях соціальної взаємодії, де він порізному проявляється та володіє особливим змістом. На рівні сім'ї кожен із нас, оперуючи неформальними соціальними нормами, може надавати та отримувати ресурси, що базуються на родинних відносинах або взаєминах в малій соціальній групі. Ми спробуємо проаналізувати роль соціального капіталу у забезпеченні добробуту сім'ї загалом та окремих її членів зокрема, а також з'ясуємо як він впливає на освітні і професійні диспозиції членів сім'ї, на їх соціальну мобільність.

Сім'я була, є та залишається базисом соціуму, через який особистість проходить процес соціалізації, приймає та засвоює цінності і норми, традиції та звичаї культури. В умовах будь-яких соціальних, економічних, політичних, екологічних, тощо потрясінь, сім'я залишалася домінуючим соціальним інститутом, який формує та підтримує систему соціальних норм та цінностей. Останнє можна пояснити адаптаційним потенціалом даного соціального інституту. Цей потенціал в сучасному світі забезпечується такою категорією як «соціальний капітал».

Даний термін у науковий обіг запровадив П. Бурд'є статті «Форми капіталу» (1983 р.). В основі його трактування соціальний капітал – це сукупність соціальних зв'язків, що виступають ресурсом для отримання вигод та є продуктом суспільного виробництва, матеріальних, класових практик, засобом досягнення групової солідарності. При цьому дослідник підкреслював, що соціальний капітал є не стільки причиною економічних інтересів та зисків, скільки проявом соціально-економічних умов, груповим ресурсом, томо не може бути оціненим на індивідуальному рівні [1, с.112].

Деякі аспекти даного феномену розглядали у своїх роботах А. Токвіль, М. Вебер, Е. Дюркгейм. Пізніше, дещо інше бачення сутності соціального капіталу представив у статті «Соціальний капітал у виробництві людського капіталу» Дж. Колман. Він доводить, що соціальний капітал формується вільним, раціональним індивідом для досягнення власних цілей і є ресурсом соціальних взаємин, що полегшує дії їх учасників, шляхом формування взаємної довіри, взаємних зобов'язань і очікувань, встановлення соціальних норм, утворення асоціацій [2, с.122].

Послідовники Дж. Колмана розглядають соціальний капітал як атрибут індивіда, що дозволяє йому отримати певні переваги в досягненні життєвих цілей, кар'єри, доступу до інформації тощо.

Посилення інтересу до даної проблеми спровокували праці Р. Патнема, який запропонував трьохфакторну модель соціального капіталу: взаємність, довіра та соціальні зв'язки. Перші дві складові є соціально-психологічними атрибутами свідомості індивіда, що дозволило досліднику вимірювати соціальний капітал за допомогою індивідуальних індикаторів таких як: інтенсивність і сила контактів, членство в громадських об'єднаннях, електоральна активність, задоволеність взаєминами, відчуття безпеки, довіра до різних соціальних груп та інституцій [3, с.65].

Автори усіх представлених вище теорій єдині у позиції, що провідну роль у формуванні соціального капіталу відіграють батьки. Саме наявність взаємодопомоги і поваги всередині родини сприяє добробуту та підвищує її стійкість до негативних зовнішніх впливів. Основу соціального капіталу формують довіра, взаємна відповідальність, спільні

системи норм та цінностей, що підтримуються через систему перманентних взаємин.

Водночас, сім'я може формувати і негативний соціальний капітал, який провокуватиме вихід особистості за межі соціальних норм та детермінувати девіацію, виступати засобом маніпулювання і досягнення соціально неприйнятних цілей. У зв'язку з цим, простежуються приховані функції соціального капіталу: використання людей як засобів досягнення цілей, формування взаємин з окремими особами з метою вирішення соціально негативних задач, маніпулювання іншими людьми засобами соціального капіталу, не бажання нести відповідальність за вирішення тих чи інших проблем.

На думку згаданого нами дослідника Дж. Коулмана, соціальний капітал є соціальним благом, але формується раціональним індивідом для власних зисків [2, с.137], відповідно для ефективності даного процесу важливими є наявність соціальної угоди, соціальних норм, соціальних обмінів і базового рівня довіри між суб'єктами. Дослідник виокремлює такі базові складові соціального капіталу:

- обов'язки, очікування та надійність структури;
- інформаційні канали;
- внутрішньо групові норми;
- ефективні санкції.

Визнаємо, що в основі міцних родинних зв'язків знаходиться впевненість у підтримці та допомозі близьких, а також те, що особистість ставить інтереси рідних вище власних.

На думку Р. Патнема необхідно виокремити об'єднуючий та інтегруючий соціальний капітал сім'ї. Об'єднуючий проявляється через культурні норми і елементи соціальної структури, що підтримують солідарність та єдність цієї соціальної групи. Інтегруючий соціальний капітал, в свою чергу, це норми і структури, що забезпечують інтеграцію соціальної групи в більш широкий соціальний контекст [4, с.116]. Члени родини не лише самостійно формують соціальні зв'язки з іншими людьми поза своєю групою, але й роблять їх доступними для інших членів.

У зв'язку із розвитком та закріпленням в межах сучасного суспільства ринкових відносин, соціальний капітал сім'ї стає дедалі більш значимим фактором, що детермінує не лише рівень майбутніх запитів дітей, обрання ними життєвих стратегій та їх ставлення до успіху, але і їх світогляд в цілому. Позитивний вплив соціального капіталу на різні сфери життєдіяльності сім'ї пов'язаний з конкретними механізмами цього процесу: розширенням доступу до інформації оптимізацією процесу прийняття рішення і адаптацією до нових умов, соціальних гарантій, що забезпечують доступ до певних соціальних ресурсів, підтримкою, увагою, тощо. В сім'ї це яскраво простежується на рівні добробуту її членів, особливо дітей.

Досягнення соціального добробуту завжди виступає тригером соціальної активності особистості, а також є базовою складовою в контексті управління соціальними процесами, мета яких – формування сприятливих соціальних та економічних умов. Соціальний добробут суспільства базується на механізмі забезпечення соціальних гарантій та відповідальності за їх реалізацію, при цьому дана відповідальність чітко розподілена між учасниками соціальної взаємодії: громадянами, суспільством, державою.

Визнаємо, що добробут є простором існування людини, який зумовлений реальними показниками економічного і соціального суспільного розвитку та визначається трьома базисними факторами: матеріальним добробутом, здоров'ям і безпекою. Більш деталізовано структура добробуту виглядає наступним чином: матеріальний добробут (рі-

вень доходів, побутові умови); фізичний добробут (стан здоров'я, самопочуття, особиста безпека); соціальний добробут у вузькому значенні (міжособистісні відносини, участь в житті соціуму, задоволеність своїм соціальним статусом та соціальними ролями); емоційний добробут (особистісний ріст, соціальна повага та статус, психічне здоров'я, віра та переконання) і професійний добробут (професійні компетенції, продуктивність праці).

Соціальний добробут є багатофакторним конструктом, що презентує взаємозв'язок соціальних, психологічних, культурних, фізіологічних, економічних та духовних факторів, які дозволяють особистості успішно формувати і використовувати свій соціальний капітал, що, в свою чергу, забезпечує базис для соціального добробуту сім'ї. Варто наголосити, що із соціального капіталу можливо отримати зиск, лише у випадку його активного використання, у зв'язку з чим важливим виступають такі аспекти як соціальна активність і суб'єктивні установки індивіда, у тому числі і оцінка власного суб'єктивного добробуту, від яких залежить наскільки соціальний капітал працюватиме на нього та його сім'ю.

Отже, у сім'ях, де між батьками та дітьми сформовано взаємини довіри, самоповаги, любові, дитина, навіть не зважаючи на негативну зовнішню ситуацію, активніше накопичуватиме свій людський потенціал, який в подальшому акумулюватиме соціальний капітал, що виступає

запорукою для досягнення високого рівня соціального добробуту, як індивіда, так і суспільства в цілому.

Список використаних джерел:

1. Бурдьє П. Социология политики : пер. с фр. / сост. общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. Москва : Логос, 1993. 336 с.
2. Коулман Д. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. №3. С. 121-139.
3. Патнэм Р. Характеристики социальной организации, включающие сети, нормы и социальное доверие, которые способствуют координации и кооперации в интересах общественной цели. *Bowling Alone: America's Declining Social Capital. Journal of Democracy*. 1995. P. 65-78.
4. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала: гражданские традиции в современной Италии / пер. с англ. А. Захаров. Москва : Ad Marginem, 1996. 287 с.

The article reveals the features of the influence of social capital on the welfare of the modern family. It is reported that the basis of social capital is formed by trust, mutual responsibility, common systems of norms and values, which are supported through a system of permanent relationships in the family circle. The influence of social capital on different spheres of family life has been revealed.

Key words: social capital, negative social capital, family, social well-being, social status, social institutions.

Отримано: 10.03.2020

УДК 327(437:438)«1918/1920»

І. І. Боровець, кандидат історичних наук, доцент

ДИСКУСІЇ ЩОДО ЧЕХОСЛОВАЦЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ НА СПІШІ ТА ОРАВІ У 1918-1920 рр.

У статті охарактеризовано основні віхи територіальної суперечки між Чехословацькою та Польською республіками за райони Спіша та Орави у 1918-1920 рр. Автор розглянув аргументи сторін, політичні та військові дії польської влади та контрзаходи чехословацького уряду. Також проаналізовано розгляд проблеми за міжнародного посередництва та викладено суть остаточного арбітражного рішення.

Ключові слова: словацькі землі, територіальна суперечка, національна свідомість, інцидент, плебісцит, міжнародний арбітраж, делімітаційна комісія.

Завершальний період Першої світової війни став часом відродження польської та чеської державності. Проте, у взаєминах Чехословацької та Польської республік болючою стали територіальні суперечки. Якщо питання Тешинської Сілезії відоме вітчизняним дослідникам, то практично незнаною в українській історіографії є проблема, що виникла навколо приналежності невеликих гірських районів Спіша та Орави у північно-західній частині Словаччини. Вони, хоч і входили до складу Транслейтанії (угорська частина Австро-Угорщини), але стали об'єктом претензій польського уряду, які обґрунтовувалися національним складом місцевого населення. Час від часу відголоски даних проблем простежуються у сьогоденній польській націоналістичній пропаганді. Навзаєм, націоналісти Словаччини підкреслюють словацький характер низки населених пунктів у кордонах сучасної Польщі.

У жовтні 1918 р. польські пропагандисти стали публікувати у пресі матеріали про нібито 300 тисяч поляків, які проживають на території Орави, Спіша, а також Ліптова та Чадци. Підстава для цього була вельми дискусійною. У зв'язку з тим, що лінгвістичні особливості мови місцевого гірського (гуральського) населення справді були ближчими до польської, ніж до словацької, польські політичні етнографи проголосили гуралів за «несвідомих поляків» [2, s.376]. Контраргументом цієї тези було те, що їх національна свідомість в переважній більшості була словацькою [7, s.151], адже саме в цьому регіоні депутатом передвоєнного угорського сейму був обраний активний діяч словацького національного відродження Ф. Скичак [6, p.1].

Цікаво, що один з провідних польських державних діячів Й. Бек диференціював взаємини з чехами та словаками. На нараді 11 жовтня 1918 р. він висловив таку думку: «Якщо будемо вести переговори зі словаками, то слід декларувати мінімальну програму, натомість чеському уряду треба висувати максимальні вимоги. Зі словаками необхідно поводитися вельми обережно, щоб їх не відштовхнути від себе» [1, s.215].

27 жовтня 1918 р. збори польського населення прийняли резолюцію, в якій закликали польські органи влади просити приєднання Орави та Спіша до Польщі. 5 листопада 1918 р. с. Яблонка на Ораві полонофільські представники утворили Комітет національної оборони Польщі в Ораві (Komitet Narodowy Obrony Orawy), який прокламував прохання направити сюди польські війська. Під цим приводом в наступні дні відбулося зайняття польською армією Орави. Аналогічно у середині листопада 1918 р. у Старій Любовні утворився Комітет національної оборони Спіша (Komitet Narodowy Obrony Spisza), а в середині грудня 1918 р. польські підрозділи увійшли до Спішу.

Обидва військові акції суперечили угоді з країнами Антанти від 5 грудня 1918 р., яка демаркаційною лінією на словацьких землях визначала старий кордон між Транслейтанією та Королівством Галіції і Лодомерії [4, s.150].

На зайнятих землях планувалися вибори у січні 1919 року до польського сейму. Оскільки це означало фактичне здійснення державного суверенітету над де факто окупованими землями, чехословацька влада намагалася запобігти цим виборам. Вона звернулася з протестом до керівника військової місії Антанти у Будапешті підполковнику Віксу, який зажадав від Польщі звільнити територію [10, s.111].

3 грудня 1918 року між чехословацькими та польськими підрозділами відбулася перестрілка на Спіші поблизу Вишніх Гаг. У селі Оравска Полгора польські вояки стріляли в місцевих жителів. 24 грудня 1918 р. у Попраді було укладено угоду про припинення вогню та договір про «зелену лінію», з посиланням на те, що остаточне розмежування кордонів до Паризької мирної конференції [9, s.29-31]. У середині січня 1919 р. спірна територія перебувала під контролем чехословацького війська, але в червні цього ж року польські підрозділи знову зайняли її. Польська сторона бажала приєднати весь окрес (район) Спішська Стара Вес та населені пункти Татранска Яворіна і Ждяр. Тричленна делегація на чолі з Ф. Махасем, яка діяла від імені

населення регіону, домоглася 11 травня 1919 р. зустрічі з американським президентом В. Вільсоном, на якій аргументувала свої пологофільські прагнення [9, s.33].

На мирній конференції в Парижі 27 вересня 1919 р. був висунутий варіант плебісциту. Однак дана логічна пропозиція наразилася на зростання політичної напруги між конкуруючими сторонами. Так, в газеті «Словак» від 11 червня 1920 р. йшла мова про перестрілку між поляками і чеськими четниками (стражниками) 6 червня поблизу с. Подвлк [2, s.377]. Зрештою, справа вирішилася зрежисованим ззовні компромісом. 10 червня міністри закордонних справ Е. Бенеш (Чехословацьчина) та В. Грабські (Друга Річ Посполита) погодилися на скасування підготовки плебісциту і зобов'язалися визнати будь-яке арбітражне рішення [11, s.108].

28 липня 1920 року Конференція послів Антанти у Спа прийняла рішення про чехо-словацько-польський кордон, включаючи Ораву та Спіш. У Словацьчині вимоги Польщі були враховані в обмеженій мірі. Польща придбала 20% території Орави (14 населених пунктів – Срне, Подвлк, Гаркабуз, Нижня Зубрица, Вишня Зубрица, Оравка, Буковина-Подскле, Пекелнік, Яблонка, Чижне, Гладовка, Суха Гора, Верхня Ліпніца, Нижня Ліпніца). Також згідно нового кордону польськими стали 4 % території Спіша (13 сіл – Нова Бела, Фрідман, Фалшгін, Кремпахи, Трібш, Душгін, Черна Гора, Юргов, Репіска, Вишне Лапше, Нижнє Лапше, Недеца, Капвін та Лапшанка) [3, s.503]. Загальна площа даної території склала 583 км² (413 км² на Ораві та 170 км² на Спіші). Кількість її населення складала близько 20-25 тис. осіб [9, s.43; 12, s.137].

Незважаючи на висловлення протесту, чехословацька сторона підписала це рішення в той самий день, а польська – 31 липня 1920 р. У той же час польська сторона висловила застереження, що не дотриманий національний принцип при встановленні кордонів. 23 квітня міжнародна делімітаційна комісія для зручності лінії розмежування запропонувала провести обмін населеного пункту Велика Ліпніца на Ораві на села Гладовка та Суха Гора. Дана пропозиція була реалізована [6, p.156; 4, s.154]. Нові можливі корекції кордону Конференція послів передала у повноваження Ліги Націй з рекомендацією направити спір до міжнародного суду в Гаазі. Згідно з постановою суду, арбітражне рішення в Спа було остаточною.

Загальновиголошеною тезою в історіографії стало те що, польська сторона отримала частину Спіша та Орави як своєрідну компенсацію за арбітражне рішення щодо чехословацько-польського кордону в Тешинській області, яке було в цілому на користь Праги [6, p.2; 12, s.137; 8, s.49-50; 5, s.1116]. Е. Бенеша жорстко критикували за те, що він втратив історичний кордон, а словацькі автономісти використали ситуацію для античеської агітації, адже вважали це невдачею саме празького уряду.

Список використаних джерел:

1. Andráš M. Obnovenie československo-poľských hraníc po druhej svetovej vojne na slovenskom úseku. *Nepokojná hranica* : zborník

УДК 930.1(477.64)«15/16»КостомаровМ.

В. В. Верстюк, старший викладач

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА

В статті проаналізовано внесок М. Костомарова в дослідження причин виникнення Запорізької Січі та організації влади у низових козаків. Крім того, з'ясовано значення Запорізької Січі в період національно-визвольних змагань українського народу під керівництвом Б. Хмельницького в трактовці вченого.

Ключові слова: М. Костомаров, Запорізька Січ, низові козаки, запорожці, Гетьманщина, Б. Хмельницький.

Українська історична наука на сьогоднішній день має вагомий здобуток у дослідженні різних аспектів діяльності уряду Б. Хмельницького. Однак, ряд проблем, зокрема політика гетьманського уряду стосовно Запорізької Січі, потребують подальшого вивчення. Одним з перших це питання порушив М. Костомаров, який все своє життя присвятив дослідженню діяльності Богдана Великого. Історик не тільки вивчав писемні джерела, а й старанно знайомився з матеріальними пам'ятками і по можливості відвідував місця, пов'язані з історичними подіями, які описував. У

з міжнародної наукової конференції «Slovensko-poľské vzťahy v rokoch 1937-1947» uskutočnenej 3. októbra 2009 v Spišskej Belej v spolupráci Spišského dejepisného spolku, Spolku Slovákov v Poľsku, Ústavu pamäti národa / zost. Milica Majeriková. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku 2010. S. 213-235.

2. Drobňák A. Slovensko-poľské vzťahy na stránkach denníka Slovákov v medzivojnovom období. 8. *študentská vedecká konferencia* : zborník plných príspevkov / ed. M. Ološtiak, M. Chovanec. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, 2013. S. 375-387.
3. Garek M. Územný spor medzi Československom a Poľskom v rokoch 1918-1920 v tlačovom orgáne Slovenskej ľudovej strany Slovákov. *Prudentissimae dominae nobis honorandae: k životnému jubileu profesorky Márie Kohútovej*. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2015. S. 484-505.
4. Garek M. Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945-1947. *Almanach Slováci v Poľsku*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2007. V. 11. S. 149-241.
5. Jakubec P. K československo-poľskému sporu o Oravu a Spiš. *Český časopis historický*. 2015. Ročník 113: Číslo 4. S. 1009-1016.
6. Jesenský M. Between Realpolitik and Idealism. The Slovak-Polish Border, 1918-1947. Thesis submitted to the Faculty of Graduate Postdoctoral Studies in partial fulfillment of the requirements for the PhD degree in History. Ottawa : University Ottawa, 2012. 353 p.
7. Kázmerová E. Slovensko-poľské vzťahy a podmienky ich vývinu v rokoch 1918-1924. *Vývin a význam slovensko-poľských vzťahov*. Bratislava : LUFEMA, 2003. S. 148-157.
8. Krajčovič M. Hranice Slovenska – plány a spory 1848-1922. *Historické štúdie*. 2004. №43. S. 31-51.
9. Majeriková M. Vojna o Spiš. Spiš v politike Poľska v medzivojnovom období v kontexte česko-slovensko-poľských vzťahov. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku 2007. 144 s.
10. Bada M., Bartlová A. Putovanie dejinami pod múrmi Oravského hradu. Bratislava : Veda, 2015. 232 s.
11. Skaloš M. Proces utvárania slovenských hraníc ako štátnych hraníc ČSR a ich zmeny v historicko-právnom kontexte (1918-1947). *Mierové zmluvy v kontexte geopolitiky 20. a 21. storočia*. Bratislava : Paneurópska vysoká škola a Historický ústav SAV, 2013. S. 102-115.
12. Surný M. K problematike Hornej Oravy a severného Spiša po druhej svetovej vojne. *Acta Historica Neosoliensia*. 2005. Vol. 8. S. 137-144.

The main landmarks of the territorial dispute between the Czech-Slovak and Polish republics in the Spish and Orava districts during 1918-1920 are characterized in the article. Author considered an arguments of the sides of conflict, the political and military actions of the Polish authorities and the countermeasures of the Czechoslovak government. He also analyzed consideration of the issue by international mediation and outline the point of the final arbitral decision.

Key words: Slovak lands, territorial dispute, national consciousness, incident, plebiscite, international arbitration, delimitation commission.

Отримано: 10.03.2020

липні 1873 р. він відвідав Запорізьку Січ, об'їхавши всі острови, острівці і мастки, де, за переказами та історичними даними, жили запорожці. Тоді ж М. Костомаров відвідав могилу легендарного кошового І. Сірка [8, с.157].

Для історика вихід на авансцену української історії козацтва та поява Запорізької Січі були закономірним явищем. Воно було підготовлене соціально-економічними, політичними, культурними процесами, які відбулися на теренах Речі Посполитої, починаючи з Люблінської унії і завершуючи унією Берестейською [6, с.64]. Козацтво сформувалося з

різних станів: дрібної шляхти та міщан, а потім й селян на території Черкаського та Канівського староств для оборони південних рубежів українських земель від татарських набігів [3, с.11]. Полемізуючи з П. Кулішем, М. Костомаров дійшов висновку, що козаки – це місцеве (автохтоне) населення, а не черкеси чи уходники; вони також і не розбійники, а творці держави, що виступила своєрідним містком між княжою добою та XVII ст. [4, с.9-10; 7, с.82].

Історик одним з перших в українській історіографії звернув увагу на те, що південні та східні райони етнічних українських земель мали певну специфіку порівняно з іншими, яка полягала в наступному: по-перше, більшість населення тут складала або слобожанці (особи, які поселилися в поселеннях на правах слободи), або козаки та покочані селяни і міщани; по-друге, всі вони, як правило, були переселенцями з інших регіонів України, які відзначалися сильним характером та волелюбством; по-третє, значна частина населення цих районів мала військовий вишкіл та зброю і вважала себе рівною шляхті [4, с.8]. «Сама історія, – констатував дослідник, – визначила так, що козацтво формувалося в умовах небезпеки, постійної загрози з боку Криму та польської фільварково-панщинної системи, тому слабкодухі відсіювалися самою природою» [4, с.8].

З дослідником в оцінці запорожців розходився не лише П. Куліш, а й польські дослідники XIX ст. Так, Т. Падалиця закидав М. Костомарову «звеличення» та «легітимізацію» запорожців [9, с.26-27]. На це останній відповів коротко, але влучно: «Не можна ставити плямою народу чи суспільству походження його від розбійників. І взагалі, чи можна ставити народу чи суспільству у вину яке-небудь походження...» [5, с.31]. Історик закликав свого опонента утриматися від «донкіхотства» та спекуляції історичними фактами [5, с.31]. На додачу дослідник висловив наступну думку: «Ми зовсім не соромимося ні Павлюків, ні Наливайків, ні Кармелюків, ні Тараненків: навпаки, якщо ці люди являлися в дикій варварській формі – все-таки, то були люди, які виражали надії, глибоко заховані в народному серці» [5, с.29].

На думку М. Костомарова, значення Запорізької Січі на початковому етапі національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст. було визначальним. Кістяк повсталого війська становили саме запорожці [3, с.186]. Але після приєднання реєстровців та посіпства (селян та міщан) соціальна база повсталих значно розширилася: «визволення України здійснював весь народ, який був рівний з козаками» [2, с.46]. Б. Хмельницький не чинив спротиву покочанню населення, а «дав волю залишатися мужиком чи ставати козаком всім, кому завгодно» [3, с.323].

Починаючи з 1650 р. Запорізька Січ, як стверджував М. Костомаров, почала відігравати деструктивне значення в розбудові козацької України. Січовики обрали собі за гетьмана якогось Гудського. Його таємно підтримували або принаймні лояльно до нього ставилися і деякі радикально налаштовані полковники, зокрема Кривоносенко, Д. Нечай, М. Гладкий, М. Небаба, С. Пободайло та Л. Мозиря [3, с.406]. Але Б. Хмельницькому завдяки природній харизмі, розрахунку та виваженості дій вдалося взяти Запорізьку Січ під свій контроль [3, с.407]. Щоб не допустити повторення подібного на майбутнє, гетьман одразу провів реформу цієї вольниці, прагнучи обмежити її автономію. Суть її полягала в наступному: основи полково-сотенного державного ладу, запровадженого Б. Хмельницьким та його однодумцями в козацькій Україні, були перенесені на землі Запорізької Січі з урахуванням її традицій щодо управлінсько-функціональних структур. Було ліквідовано кошові (мали) об'єднання куренів і на їх базі створено територіальні військово-адміністративні одиниці – паланки. Гетьман

також запровадив на Січі постійну залозу з реєстровців для контролю за діями запорожців [11, с.379; 12, с.20]. Такий стан речей зберігався до самої смерті Б. Хмельницького у 1657 р.

Отже, М. Костомаров об'єктивно оцінював тогочасні історичні події, розумів, що значення козацької вольниці на різних етапах «Хмельниччини» мало свою специфіку (на початковому етапі боротьби – позитивне, а починаючи з кінця 1649 р. в середині запорожців визрівала антигетьманська опозиція); влучно підмітив двоїстість політики Б. Хмельницького щодо Запорізької Січі: зберегти її, але тримати під пильним контролем. Крім того, в адміністративно-територіальному та політичному відношеннях, традиціях управління в запорожців утвердили певні відмінності від Гетьманщини, що дало підстави історика висловити наступну думку: «можна з сміливістю ділити козаків на низових та гетьманських з цього часу» [4, с.21].

Список використаних джерел:

1. Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 274 с.
2. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского. *Исторические монографии и исследования*: в 17 т. / ред. и сост. С. Угловский и др. М.: Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8: Казаки. С. 46-167.
3. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: в 17 т. / ред. и сост. С. Угловский и др. М.: Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. 768 с.
4. Костомаров Н.И. О козаках (По поводу статьи П.А. Кулиша, напечатаной в 3-й и 6-й тетрадях «Русского Архива», изд. 1877 года). *Исторические монографии и исследования*: в 17 т. / ред. и сост. С. Угловский и др. М.: Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8: Казаки. С. 5-24.
5. Костомаров Н.И. О козачестве, ответ «Виленскому Вестнику», 1860 г. *Исторические монографии и исследования*: в 17 т. / ред. и сост. С. Угловский и др. М.: Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8: Казаки. С. 25-42.
6. Лук М. Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму. *Молода нація*: альманах. Київ: Смолоскип, 2002. С. 28-89.
7. Лук М. Феномен ментальності народу в історіософській концепції українських романтиків (М. Костомаров і П. Куліш). *Освіта і управління*. 2007. №1. С. 81-88.
8. Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: енцикл. довід. Київ: Вища школа, 2005. 543 с.: іл.
9. Пахарев А.Д. Українська політична думка про лідерство (історико-політичний контекст). *Трибуна*. 2002. №1. С. 26-27.
10. Пінчук Ю. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2009. 306 с.
11. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорізька Січ кінця XVI – середини XVII століть. Книга 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / передм. Ю.А. Сватця; відп. ред. В.А. Смолій. Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2007. 418 с. + 9 вкл.: іл.
12. Стороженко І. Реформування Запорізької Січі Хмельницьким. *Київська старовина*. 1996. №2. С. 10-29.
13. Ясь О.В. Багатоликий Микола Костомаров / заг. ред. і вступне слово В. Смолія. Київ: Либіль, 2018. 304 с.: іл.

The article deals with M. Kostomarov's contribution into the study of the reasons of Zaporizka Sich appearance and arranging authority among brush Cossacks. Besides, it works out the role of Zaporizka Sich in the period of national-liberation movement under B. Khmelnytskyi in author's.

Key words: M. Kostomarov, Zaporizka Sich, brush Cossacks, Zaporizhia Cossacks, Hetman state, B. Khmelnytskyi.

Отримано: 10.03.2020

ОСОБИСТІСНИЙ РЕСУРС КАНДИДАТА ЯК СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОГО УСПІХУ

Проаналізовано складові політичного успіху кандидата та проблеми формування ідеальних іміджів політичних лідерів. Охарактеризовано актуальні якості кандидата, які сприяють його успішній репутації. Окреслено особливості моделі «ідеального кандидата». Наведено приклади успішних іміджів політиків та проаналізовано їх.

Ключові слова: імідж, політичний імідж, ідеальний імідж, персоніфікація політики, особистісний ресурс, електоральний ресурс тощо.

В умовах формування сучасного суспільства, демократичних інститутів, інституту виборів зокрема, майбутнє провладної еліти безпосередньо залежить від того, як її діяльність сприймається виборцями. Невідповідність уявленням електорату провокує заміну правлячих еліт. Таким чином, очевидно, що проблема побудови ідеальних іміджів політичних лідерів і прищеплення їх різним електоральним сегментам суспільства набуває в умовах глобалізації вирішального значення.

Адже, вдало сформований імідж політика визначає його перемогу на виборах, а відповідно сприяє висхідній мобільності.

У зв'язку з «персоніфікацією політики» електоральні кампанії демократичних країн перетворилися сьогодні в справжню війну іміджів. І перемогу у цій нерівній боротьбі отримує той лідер, чий імідж є найбільш привабливим і відповідає політичній свідомості та політичній культурі громадян.

Значущість позитивного образу за нинішніх умов різко зростає в силу різних причин і, перш за все, через збільшення впливу масово-інформаційних потоків на життя кожної людини. Цю ситуацію образно висловив Ф. Дейвіс: «Ти можеш бути яким завгодно розумним, чесним і професійним, але значущим для суспільства ти станеш тільки тоді, коли зможеш подати себе відповідним чином» [1, с.51].

Репутація політика яскраво відображається в чутках та міфах про нього, що передаються усно та через ЗМІ. У них підкреслюється його людські і ділові якості, можливість стати лідером і його моральні установки. Важливу роль при формуванні успішної репутації політика, що є його особистісним ресурсом, відіграють наступні якості:

- ділові якості політика, що безпосередньо впливають на його імідж. Особливо цінуються компетентність, розум, рішучість, освіта та професіоналізм;
- зовнішній вигляд. Електорат прагне бачити кандидата підтягнутим, акуратним, впевненим у своїх силах. При цьому він своїм зовнішнім виглядом не повинен занадто відрізнятися від людей, з якими перетинається по службових та суспільних справах;
- невербальна поведінка, зокрема, погляд, посмішка, міміка, жести, поза, рухи тіла. Для формування привабливого іміджу необхідний доброзичливий, відкритий, прямий погляд на співбесідника або аудиторію;
- вербальна поведінка. Адже від вербальної поведінки залежить ступінь взаєморозуміння із співрозмовником, тобто висхідний результат сформованого іміджу. Для формування позитивного іміджу необхідно усунути все, що відволікає увагу: неакуратну зачіску, різкий голос, «непрохідне» прізвисько тощо. Тоді імідж кандидата буде працювати на користь;
- енергійність – обов'язкова складова успіху у політичній боротьбі;
- відповідність сподіванням людей. Адже не кожний політик – природжений лідер [1, с.54].

Проте, різка зміна іміджу може бути фатальною стратегічною помилкою для кандидата, тому до подібних «експериментів» і «коректувань» потрібно відноситись обережно. Приклад Арсенія Яценюка, якому явно не личив образ сильного лідера, він суперечив його складному образу «найрозумнішого», що гармонійно вибудовувався з біографії та лояльно сприймався електоратом [3, с.33]. Тому потрібно усвідомлювати, що відхід від реального іміджу кандидата може призвести до нульового ефекту.

Український дослідник Бучин М.А. під ресурсами виборчої кампанії розуміє всі засоби та можливості, якими володіє суб'єкт виборчого процесу, і які він може використати для досягнення поставленої мети – перемоги на виборах [2, с.11].

Так, аналізуючи ресурси виборчої кампанії в залежності від їх специфіки та використання різноманітних чинників впливу на електорат в ході виборів, виділяються найчастіше наступні:

- ресурс кандидата чи партії, який часто відіграє особливу, значущу роль у процесі виборів. Під ним розуміють основні характеристики кандидата (навіть зовнішні дані чи особливості біографії);
- електоральний ресурс – ті групи виборців, які мають намір голосувати за того чи іншого кандидата або партію;
- адміністративний ресурс – забезпечення доброзичливого ставлення до кандидата або партії керівництва країни або регіону, яке дуже часто проявляється у тій чи іншій підтримці кандидатів;
- інформаційно-комунікативний ресурс – можливість забезпечення використання в процесі виборів усіх можливих інформаційних джерел, у першу чергу ЗМІ: телебачення, преси, радіо та ін.;
- партійний ресурс – технології, спрямовані на використання в процесі виборчої кампанії, по-перше, приналежності кандидата до певної політичної партії; по-друге, створення «під вибори» спеціальної партії або громадської організації, які приймають активну участь з використанням усіх людських та матеріальних ресурсів у «просуванні» кандидата;
- фінансовий ресурс – пов'язаний із можливостями залучення до проведення виборчої кампанії фінансових коштів;
- організаційний ресурс – активне використання у ході виборчої кампанії її організаторів, учасників, волонтерів та ін.;
- технологічний ресурс – розробка спеціальних і адаптація до умов конкретної виборчої ситуації існуючих виборчих технологій;
- часовий ресурс – визначення та використання максимально сприятливого терміну для визначення часу здійснення організаційних та інших заходів в процесі проведення виборчої кампанії [6, с.117-119].

Для ефективного використання виборчих технологій необхідним є наявність ресурсів, а й їх правильний розподіл. Перед фахівцями з організації та проведення виборчих кампаній ставиться завдання виробити переможну стратегію кампанії та підібрати найбільш ефективні виборчі технології, виходячи із наявних ресурсів.

В умовах сьогодення суспільство не зупиняється у пошуку моделі ідеального управлінця, лідера. Адже, ідеальний кандидат – це особистість, яка володіє винятковими якостями, професіоналізмом, людською чарівністю, умінням організовуватися, режисувати свою поведінку тощо.

Загалом, образ ідеального кандидата може залежати від ряду особливостей, зокрема важливу роль відіграють наступні фактори:

- місце народження (наприклад на місцевих виборах надають перевагу уродженцям регіону);
- вік (суспільство зазвичай прагне бачити молоду та досвідчену особистість, яка крокує в ногу з часом);
- гендерний чинник (на рівні підсвідомості керівником міста прагнуть бачити хорошого господаря, тобто чоловіка);
- освіта та досвід роботи (безумовно актуальним є кандидат з вищою освітою та досвідом управлінської роботи, саме якісної організації робочого процесу).
- впізнаваність (важливим фактом є впізнаваність кандидата та рейтинг довіри) [5, с.115].

Отже, всі аспекти виборчої кампанії фокусуються на особистості кандидата, партії, що надає важливого значення

ня роботи з їх іміджем. У політичній сфері імідж є доволі важливим фактором виборчого процесу, сприяє ефективній появі політика в передвиборчій кампанії.

Важливими складовими іміджу людини є її зовнішні і фізичні дані, біографія, світоглядні й ідеологічні засади, рівень професіоналізму, ознаки публічної поведінки, комунікативні здібності і психологічні особливості. Проте, зміст окремих якостей багато в чому залежить від об'єктивних обставин і в деяких аспектах його потрібно скоригувати.

Безперечно, що для електорату важливе значення має особистість кандидата. Тому варто ще до виборчої кампанії проаналізувати імідж кандидата, визначити його сильні і слабкі сторони, оцінити особистісні дані, аналізувати уявлення виборців про «ідеального» кандидата. Оскільки ці аспекти сприятимуть створенню образу політика бажаного для виборців.

Імідж кандидата має відповідати соціокультурним і політичним традиціям країни, регіону, діяльності кандидата, підкреслювати достоїнства і маскувати недоліки. Під час його створення нові бажані штрихи, аспекти повинні органічно поєднуватися з уже відомими. Важливо, щоб цей образ відрізнявся від образів інших кандидатів, поєднуючись у свідомості виборця тільки з цим політиком.

До прикладу «кандидат Х може просто розповісти про своє дитинство, проведене у місті чи селі певного регіону, а може сказати про те, що народився за місяць після смерті батька, його виховувала мати та місцева спільнота, що заклали на все життя вдячність, відчуття поваги та відповідальності за тих хто поруч...». Тобто, у даному випадку відчуються позитивні якості лідера, простежуються можливості бути ефективним на високій посаді [3, с.32].

Для американців і досі лишається яскравим прикладом популярного й успішного політика 32-го президента США Ф.Д. Рузвельта, який керував країною з 1933 по 1945 рік. Він вивів США з економічної кризи, став лідером однієї з країн, що перемогла фашизм. Ф.Д. Рузвельт поєднував у собі всі важливі для політика якості: талант мислити глобально, впевненість і рішучість, уміння створювати команду однодумців, уміння знаходити компроміси [7, с.88].

Іншим прикладом з іміджем популярного політика є постать президента США Дж. Кеннеді. Він уособлював чи не всі важливі для тогочасного американського суспільства цінності: успішність, зовнішню привабливість, молодість як символ нації, що розвивається [4, с.87].

Отже, одним з найважливіших чинників, що вирішує долю виборчої кампанії будь-якого кандидата чи політичної сили, є активне і ефективне використання різноманітних електоральних ресурсів: особистісних, електоральних, адміністративних, інформаційно-комунікативних, організаційних, часових та інших. Подібне використання, що передбачається вже на етапі розробки стратегії кампанії, потребує проведення ефективного ресурсного аналізу, оцінки ресурсів кандидатів та їх опонентів, конкурентів.

Визначення ресурсного потенціалу кандидата дозволяє, з одного боку, визначити процес використання необхідних виборчих ресурсів в залежності від стратегії виборчої кампанії, якої дотримуватиметься команда кандидата.

Список використаних джерел:

1. Богуш Д. Десять секретів політичних компаній. Київ : Вид-во «Березовська», 2017. 168 с.
2. Бучин М.А. Ресурси виборчої кампанії та особливості їх використання в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Львів, 2006. 196 с.
3. Зельман О.М. Виборчі технології та політична реклама як інструмент становлення політичного лідера. *Грані*. 2016. №1 (29). С. 30-34
4. Лавренко О. Проблеми формування іміджу кандидата в депутати. *Проблеми політичної психології*. Київ, 1997. 289 с.
5. Овчинникова М.А. Связи с общественностью как технология президентской власти в США : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. М., 2002. 248 с.
6. Полторак В.А. Політичний маркетинг: сутність, функції, проблеми використання : монографія. Донецьк : Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля, 2010. 152 с.
7. Фролов П.Д. У пошуках безпрограшного іміджу. Технології побудови цільового іміджу політика. *Політичний маркетинг та електоральні технології*. Запоріжжя : Гарт, 2002. С. 84-94.

Analyzed components of candidate's political success and problems caused by shaping an ideal images for political leaders. Described candidate's topical qualities, which promotes his reputation. Outlined the «ideal candidate» model special traits. Given an examples of politics with successful images, and analyzed it.

Key words: image, political image, ideal image, political personification

Отримано: 10.03.2020

УДК 111.1+141.78+165+303.09

Г. Б. Вонсович, кандидат історичних наук, доцент

РЕАЛЬНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА РЕКЛАМИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУКТИВІЗМУ

Розглянуто концепт реальності у формуванні соціально-комунікативного простору консюмеризму у постмодерні; обґрунтовано доцільність вивчення цієї проблеми в умовах транзитивних суспільств; показано, що метод структурно-функціонального аналізу дозволяє виокремити в суспільстві окремі елементи, відображені у рекламі, втілення образу нової реальності суспільства у вигляді віртуальної реальності, віртуальної людини, пост-людини як своєрідних складних систем, що є важливим у рекламотворенні.

Ключові слова: соціальний конструктивізм, реклама, соціальні комунікації, реальність.

Доцільність соціально-філософського вивчення зазначеної проблеми обумовлена:

- 1) значними трансформаційними процесами, які охопили сучасну соціокультурну реальність у глобалізаційному вимірі;
- 2) становлення і закріплення консюмеризації в транзитивних суспільствах на пострадянському просторі;
- 3) філософією, яка розглядає придбання споживчих товарів тривалого користування як головну мету людського життя і відображається у різних форматах сучасної реклами.

Складність і значимість цього явища виражається в багатоаспектності прояву на онтологічному та гносеологічному рівнях, починаючи від підсвідомого світосприйняття людиною еволюції суспільних відносин на основі панування інформаційних технологій до можливості зміни оточуючого соціального середовища. Тому в умовах нелінійного розвитку суспільства стає актуальним питання формування образу нової соціальної реальності, який, з одного боку виступає в якості відповіді на окреслені тран-

зитивні процеси, з другого – як своєрідний засіб на підсвідомому рівні пізнання оточуючого соціального середовища, його подальшого конструювання.

Окремі аспекти аналізу проблеми постмодерністського моделювання реклами-образу нової соціальної реальності досліджували науковці: В. Афанасьєв, С. Бондаренко, Ю. Власюк, Д. Галкін, П. Гречко, І. Дешко, В. Добрава, І. Докучаєв, В. Ємелін, І. Ільїн, І. Кім, О. Кірюшин, М. Можейко, А. Назарчук, Р. Нуруллін, М. Носов, О. Руснак, Є. Таратута, О. Флієр, С. Хоружий. До означеного кола наукових розвідок необхідно додати ще праці, які складають основу постмодерністського підходу у вивченні соціальної реальності: А. Бард, З. Бауман, Д. Белл, О. Білан, І. Бестужев-Лада, Е. Гідденс, Ф. Джеймсон, М. Кастельс, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Ліповецьки, Н. Луман, Х. Ортега-і-Гассет, Т. Стюньєр, О. Тоффлер, Ф. Фукуяма, К. Ясперс, І. Хассан та інші.

Поняття «реальність» виникло у філософії середньовіччя, має латинське коріння і походить від лексеми «геа-

lis», що означає «речовинний, дійсний». У повсякденній свідомості під реальністю розуміють щось існуюче взагалі, буття речей в його зіставленні з небуттям, а також з іншими (можливими, ймовірними) формами буття, об'єктивно існуючу дійсність. Наведені дефініції вказують на те, що дане поняття перетинається з поняттями «буття» і «дійсність». Сучасні соціальні зміни, пов'язані з підвищенням ролі окремої особистості в соціальному житті, з процесом індивідуалізації, консюмеризації і соціальної комунікації, спрямовують значення терміна «соціальна реальність» на підкреслення наявності зазначених змін в системі («особистість-суспільство»). Не випадково сучасні науковці розглядають структуру соціальної реальності не як сукупність основних сфер життя суспільства, а як систему зв'язків, механізмів взаємодії особистості і суспільства, яка не зводиться до суспільства [1]. Соціологи П. Бергер і Т. Лукман надають феноменологічній соціології дещо іншу спрямованість, оскільки основним предметом дослідження стає знання «реальності повсякденного життя»; від феноменологічного аналізу свідомості вони переходять до аналізу соціальних інститутів, процесів соціалізації і інституціоналізації [2, с.26]. У свою чергу, це дозволяє розглянути частину концепцій, що існували до виникнення теорії П. Бергера і Т. Лукмана, з нової точки зору і вписати їх в загальну картину соціально-комунікативного знання, створивши загальну струнку теорію, де ідеї Е. Дюркгайма, М. Вебера, К. Маркса, К. Мангайма, А. Шюца та Т. Парсонса отримують нове трактування [3, с.70].

Соціальний конструктивізм П. Бергера і Т. Лукмана має на меті виявлення шляхів, за допомогою яких індивідууми і групи людей беруть участь в створенні соціальної реальності, у т.ч. і медійного продукту яка ними сприймається. Науковці визначають «реальність» як «якість, властиву феноменам, мати буття, незалежне від нашої волі і бажання», «знання» як «упевненість в тому, що феномени є реальними і мають специфічні характеристики» [4, с.9]. У контексті теорії цих дослідників реальність безпосередньо залежить від знання. Іншими словами, наша реальність складається з того, що ми знаємо, відповідно, якщо ми не маємо знань про щонебудь, значить, воно не входить в рамки нашої реальності. Приміром, те, що реально для жителя африканського села, не може бути реальним для жителя європейського мегаполісу. Звідси витікає, що для певних соціальних контекстів є відповідні межі реальності і знання, яке накопичується, зберігається і передається. Соціологія знання, на думку філософів, повинна вивчати те, як знання «перетворюється» на реальність, «яка інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значущість» [4, с.38].

Реальність повсякдення не вичерпується безпосередньо присутністю, але охоплює і ті феномени, які не дані «тут-та-зараз». Це означає, що людина сприймає повсякденне життя залежно від міри просторової і тимчасової наближеності або віддаленості [4, с.18]. Інакше кажучи, реальність повсякденного життя представляється як інтерсуб'єктивний світ, який людина розділяє з іншими людьми. Саме завдяки інтерсуб'єктивності повсякденне життя різко відрізняється від інших усвідомлюваних людиною реальностей. Реальність повсякденного життя інтерсуб'єктивна, оскільки її поділяє не один індивід. Але, в той же час, вона розділена на певні сектори, одні з них сприймаються як звичні, інші – як проблемні. Останні з'являються тоді, коли порушується традиційний порядок речей. Інтерсуб'єктивність повсякденного життя має темпоральний вимір. Темпоральність – це риса, властива свідомості. Потік свідомості завжди впорядкований в часі. Можна розрізнати різні рівні темпоральності, оскільки вона характерна для будь-якого суб'єкта. Кожен індивід відчуває внутрішній плин часу, який засновано на психологічних ритмах організму, хоча і не тотожних йому. У світі повсякденного життя є свій інтерсуб'єктивний доступний стандартний час. Не існує цілковитої одночасності різних рівнів темпоральності, про що свідчить сприйняття очікування [4, с.21].

Реальність повсякденного життя індивід розділяє з іншими людьми, знаходячись в постійній взаємодії. Сприйняття інших краще всього з'являється в ситуації «лицем до-лиця». Тільки тут суб'єктивність іншого найбільш близька і виявляється частиною реальності повсякденного життя. Звичайно індивід при сприйнятті іншого користується зразками, які в схемному виді визначають дії останнього і направляють очікування першого. Іншими словами, людина користується типізаціями: вона сприймає іншу «як тип і взаємодіє з нею в ситуації, яка сама по собі типова» [4, с.56]. Реальність повсякденності складається з об'єктивуваних, особливої ролі в яких відіграють знаки. Процес позначення або усвідомлення індивідом знаків називається сигніфікацією [4, с.57]. Знак завжди вказує на щось: предмет, явище, поняття. Наприклад, ніж може означати насильство і агресивність, або інструмент мирної праці. Знаки і знакові системи є об'єктивуваними, оскільки вони доступні незалежно від яких-небудь суб'єктивних станів і установок. Об'єктивування, які є матеріалом для «будівництва» реальності, задають мови. Вони є важливими для мови реклами: здатні передавати ті повідомлення, які не мають суб'єктивності. Індивід може розповідати про те, що сам не переживав; за допомогою мови людина об'єктивує свою власну реальність; мова підпорядковує індивіда. Оскільки той завжди наслідок структури його системи; мова узагальнює досвід кожного окремого індивіда, сприяє появі типізацій – деякі словесні знаки стають загальними для усієї групи; мова може з'єднувати відірвані одна від одної реальності (приміром, якщо інтерпретувати значення сну, лінгвістично інтегруючи його в реальність повсякденного життя); мова вибудовує семантичні поля і смислові зони, в організації яких допомагають словники, синтаксис, граматики. У рамках цих семантичних зон накопичується і зберігається досвід, який складає соціальний запас знання. Він дає людині набори типізацій, за допомогою яких та орієнтується в повсякденному житті.

Отже, формування людиною образів нової реальності, яка втілюється і відображається у рекламі, сприяє концептуальному осмисленню розвитку людини в мінливих умовах, відбиває реальні соціальні процеси і надає певну систему орієнтирів в соціумі. Метод структурно-функціонального аналізу дозволяє виокремити в суспільстві окремі елементи, відображені у рекламі, втілення образу нової реальності суспільства у вигляді віртуальної реальності, віртуальної людини, постлюдини як своєрідних складних систем, що є важливим у рекламотворенні. У межах методу визначається взаємозв'язок між складними системами як структурними елементами однієї великої системи – соціальної реальності.

Список використаних джерел:

1. Комлева Н.А. Постчеловечество VS человечество. URL: <https://cyberleninka.ru>
2. Ноговицын О.Н. Феноменология повседневности: Теория социального конструирования реальности. Санкт-Петербург : ГУАП, 2006. 40 с.
3. Осипова Е.Д. Трансформация социальных практик: концепция П. Бергера и Т. Лукмана в условиях кризисного общества. *Вестник РУДН*. 2015. Т. 15. №2. С. 69-79.
4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Медиум, 1995. 323 с.

The concept of reality in the formation of the social-communicative space of consumerism in postmodernity is considered; the expediency of studying this problem in the conditions of transitive societies is substantiated; It is shown that the method of structural and functional analysis allows to distinguish in society the individual elements displayed in advertising, the embodiment of the image of the new reality of society in the form of virtual reality, virtual man, post-man as a kind of complex systems, which is important in advertising.

Key words: social constructivism, advertising, social communications, reality.

Отримано: 10.03.2020

МОТИВАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ РЕКЛАМИ ТА PR У ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ

Відслідковується мотивація людини, здатність до певної поведінки за допомогою внутрішніх і зовнішніх факторів; розглядається теорія і практика використання сублімальної реклами.

Ключові слова: мотивація людини, сублімальна реклама, технології реклами, виборчі кампанії, масова комунікація.

Дослідження теорії політичної комунікації, незважаючи на різноманітність методологічних підходів, які проводилися фахівцями в галузі політології, психології й журналістики показали, що загальним для них є трактування виборчих кампаній як форми переконання і впливу на орієнтації виборців через засоби масової комунікації. Технології виборчих кампаній є лише частина політичних технологій, які розвиваються найбільш динамічно і тому найбільш затребувані. У зв'язку з цим спостерігається активізація наукових досліджень політичної реклами, технології виборчого процесу [1-5].

Оскільки управління людиною включає також і управління її мотивацією, то практично будь-яка соціальна поведінка є мотивованою.

Власне, термін «мотивація», в широкому розумінні розглядаємо у двох аспектах. По-перше, мотивування через «поштовх людини» до певної дії за допомогою внутрішніх і зовнішніх факторів; по-друге, здатність до певної поведінки.

На нашу думку, для характеристики впливу технологій реклами і PR (паблік релейшнз) на людину як «істоту політичну», доцільно застосовувати прямі та непрямі способи мотивації. При цьому до прямих способів відносяться: нормативна і примусова мотивація що здійснюється безпосереднім впливом на людину. До непрямого способу відносять ситуативний вплив – опосередкований, вплив ззовні.

На думку дослідників, нормативна мотивація схилає людину до певної поведінки через (переконання, навіювання, інформування тощо), а примусова мотивація здійснюється через застосування владних важелів та загрози життю, а також використання ситуаційного впливу, тобто впливу на зовнішні обставини за допомогою благ.

Складовою нормативної мотивації людини може бути застосована методика впливу на свідомість і підсвідомість людей за допомогою включення до відеоряду прихованих повідомлень у вигляді додаткових кадрів. Це так звана сублімальна реклама. Приклади застосування сублімальної реклами як і її спростування ми знаходимо у ідеях і практиках Джеймса Вікарі, Хенріка Фексіуса, Елліота Аронсона [1, с.367].

Одним з перших, хто спромігся «здійснити підсвідому рекламу» був Джеймс Вайкері. Йому належить рекламний хід з технологією 25 кадра, т.зв. «сублімальне кіно». Дослідник спеціалізувався на вивченні підсвідомого чинника у семантиці слів, які використовуються в рекламі. Ідея Дж.Вайкері ґрунтувалась на тому, що людська свідомість сприймає значно більше, ніж те що бачить людське око [6, с.171].

Практично технології застосування сублімальної реклами на виборах президента США у 2000 році були використані республіканцями, яких очолював кандидат у президенти Джордж Буш-молодший. Прикладом слугував виготовлений технологіями ролик, який транслювали на телевізійних каналах всієї країни. Артефакт був спрямований на те, щоб, по-перше, сформувати у виборців негативне ставлення до кандидата від демократів Альберта Гора і, по-друге, показати, що його прогресивні ідеї загрузнуть в «бюрократичній багноці». В кінці ролика слово *bureaucrats*, а саме, закінчення – **RATS** різко збільшується і розпочинає мигати. Прихований зміст мав бути – (Ел. Гор та його прихильники – пацюки) – **rat** – *означає пацюк!* [5, с.218]. На думку технологів, саме у такий спосіб має впливати прихована реклама.

Однак, особливості виборчих технологій багато в чому визначаються самим виборчим процесом, який, відповідно до виборчого закону, розпадається на визначені етапи, види діяльності та дії суб'єктів виборів. Як різновид соціальних технологій, виборчі технології ґрунтуються на загальних принципах, але водночас вони мають власну специфіку. Спе-

цифіка полягає в тому, що виборча технологія це – єдність нормативної, організаційної й інформаційної діяльності.

У свою чергу, нормативний аспект полягає в тому, що вибори є процесом, регламентованим правовими нормами, Конституцією і виборчим законом. Варто нагадати, що законодавство проголошує, окреслює і визначає загальні принципи виборчого процесу: загальне, рівне і пряме виборче право, свободу вибору, таємне голосування, особисту участь у голосуванні, право бути обраним, право висування кандидата, гласність і відкритість виборчого процесу. Крім того, законодавство визначає принципи і процедуру роботи виборчих комісій, дій громадян та інших суб'єктів виборчого процесу.

Акцентуючи увагу на організаційному аспекті значимо, що серцевиною усіх видів виборчих технологій є організація, яка забезпечує спеціалізацію учасників виборчої «команди» і поділ праці між ними. Відповідно, передбачається наявність у «команді» кандидата штабу і декілька підрозділів. Кожна така група складається з фахівців та використовує свої технології, загальний напрямок, який задає хід виборчої кампанії.

Власне інформаційний аспект полягає у встановленні інформаційних виборчих комунікацій, які поєднують спонтанні або цілеспрямовані взаємодії всіх учасників виборчого процесу. Забезпечення цих інформаційних комунікацій кандидата з виборцями вимагає розробки й застосування спеціальних інформаційних технологій і є окремим напрямом технологізації виборчої кампанії.

Таким чином, виборчі комунікації є важливим аспектом соціального феномена, що має назву PR. Як правило, реклама товару або послуг є лише частиною загальної PR-кампанії. Технології PR складно структуровані та поєднують дослідницьку, інформаційно-комунікативну, організаційну, соціально-психологічну, нейролінгвістичну та інших видів діяльності.

Список використаних джерел:

1. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология = Social psychology: психологические законы поведения человека в социуме. 5-е изд., доп. и расш. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак ; Москва : Олма-Пресс, 2004. 560 с.
2. Королько В.Г. Основы публік релейшнз. Київ : Ваклер, 2000. 528 с.
3. Мантуло Н.Б. Паблік релейшнз: текст і комунікація : монографія. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2012. 319 с.
4. Третьяк О.А., Машевська А.В. Політична реклама як чинник формування системи політичної комунікації в умовах демократичного транзиту : монографія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. 150 с.
5. Фексеус Х. Искусство манипуляции. Думай так, как я хочу / пер. с швед. Е. Хохловой. Москва : Издательство АСТ, 2017. 736 с.
6. Феофанов О.А. США: реклама и общество. Москва : Мысль, 1974. 266 с.
7. Шафаренко Ю.М. Аналітика у паблік релейшнз : монографія. Київ : Паливода А.В., 2014. 143 с.
8. Patterson T.C., McClure R.D. The Unseeing Eye: The Myth of Television power in National Elections. N.Y. : The Times Books, 1976. 374 p.

The person's motivation, ability to certain behavior by internal and external factors is monitored. The theory and practice of using subliminal advertising is considered.

Key words: human motivation, subliminal advertising, advertising technologies, election campaigns, mass communication.

Отримано: 10.03.2020

КРИМСЬКИЙ ЧИННИК У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЯХ В УКРАЇНІ В 1654-1667 РР.

У статті здійснено дослідження впливу Кримського ханства на розвиток московсько-польського протистояння в 1654-1667 рр., в епіцентрі якого опинилася Україна та проаналізовано характер та еволюцію тогочасної політики Бахчисарая стосовно Української держави. Акцентується увага та тому, що ханат здійснював власну політику щодо України, метою якої було встановлення свого протекторату над Військом Запорозьким. Саме загроза українсько-кримського зближення, що несло безпосередню загрозу інтересам як Польщі, так і Московії, створювала ґрунт для їхнього порозуміння у 1667 р. та вирішення «українського питання» шляхом поділу України між Московією та Варшавою.

Ключові слова: Українська держава, «українське питання», Військо Запорозьке, Річ Посполита, Московська держава, Кримське ханство.

У 1654-1667 рр. Україна опинилася в епіцентрі запеклої боротьби за домінування в регіоні Центрально-Східної Європи, до головними суперниками виступили Московська держава та Річ Посполита. Водночас, помітною була участь в означених подіях Кримського ханства, що було зумовлене його геополітичними інтересами, пов'язаними з далекосяжними цілями по збиранню осколків Золотої Орди, бажанням послабити контроль з боку Порти і з традиційним інтересом до українських подій.

Зі свого боку, і у Московії, і у Варшаві, і у Чигирині розуміли значення Криму для реалізації своїх політичних завдань. Уже наприкінці 1653 – на початку 1654 р. між ними розгорілася справжня «боротьба за Крим», від якої, значною мірою, залежало співвідношення сил в регіоні. Супротивники сходилися в одному – якщо не вдасться залучити Кримське ханство на свій бік, то хоча б забезпечити його нейтралітет.

Попри негативне ставлення кримського керівництва до українсько-московського союзу та значні інтереси в сенсі організації походу проти Москви, Бахчисарай на початковому етапі московсько-польської війни утримувався від участі у військових акціях проти Москви. А в листопаді 1654 р. хан Мехмет Герай навіть офіційно завірив московське керівництво, що готовий зберігати мир між державами. Звичайно, зазначалося на тому, що царське керівництво має здійснювати щорічну присилку подарунків й упоминок без зменшення в порівнянні з попередніми роками, а також заборонити своїм підданам нападати на кримські та турецькі володіння [ПЦЗ, с.354].

Врешті, в 1654-1655 рр., коли тривала активна фаза московсько-польської війни, на виконання союзницьких зобов'язань, хан змушений був все ж направити в Україну частину орди, яка взяла участь у поході на Брацлавщину та в Охматівській битві наприкінці січня 1655 р. [17, с.167, 169; 15, с.129]. А по завершенні західного походу 1655 р. в районі Озерної військо Б. Хмельницького та московські полки В. Бутурліна зіткнулися з кримською Ордою. Наслідком бойових дій та тривалих переговорів стало укладення 22 листопада 1655 р. українсько-кримської угоди про відновлення військово-політичного союзу. Зокрема, угода передбачала... На вимогу кримської сторони вона включала пункт про спрямування спільних зусиль на повернення польського трону Яну Казімежу (на думку В. Горобця, це був тактичний крок гетьмана, продиктований оцінкою тогочасної міжнародної ситуації [17, с.167, 169; 15, с.129; 5, с.264]). Йшлося і про зобов'язання Б. Хмельницького розірвати союз з Московією і навіть видати хану всіх московитів, які на той час перебували при гетьманові [6, с.375; 11, с.159; 7, с.107].

З початку 1656 р. в московсько-польських стосунках намітився процес пошуку можливостей для укладення мирної угоди. Насамперед, Москва та Варшава відчували необхідність сконцентрувати зусилля для боротьби зі спільним ворогом – Швецією. Однак на цьому шляху постав, зокрема, кримський фактор, з яким мали рахуватися і у Варшаві, і у Московії. У Криму виступали проти польсько-московських угод. Зокрема, відомий лист одного з кримських воєначальників Субхан Газі аґи до Яна Казімежа від 16 жовтня 1656 р., в якому виражається стурбованість курсом Варшави на встановлення миру з Московією («краще б собі любові короля швейського бажав») [13, л.348]. Пізніше хан Мехмед Герай у ярлику до короля категорично відраджував його від миру з Московією та схиляв до порозуміння зі шведами [18, с.33-34].

Політика ж Бахчисарая, зокрема його зацікавленість у вирішенні «українського питання», стали предметом обго-

ворення на віленській комісії. Фактично, у Вільні вже були закладені основи для московсько-польського компромісу по Україні. При цьому фактор Криму (небезпека прийняття Військом Запорозьким ханської протекції) відіграв незначущу роль.

Московські занепокоєння почали отримувати реальне підґрунтя уже після смерті Б. Хмельницького, коли в Чигирині стали шукати альтернативу союзу з Московією і взяли курс на відновлення союзу з Кримом. Саме Крим стає основним союзником гетьмана Івана Виговського в період його протистояння з опозицією в 1657-1658 рр., а також відіграє ключову роль в ході московсько-української війни 1658-1659 рр.

Загалом, зростаючий вплив Бахчисарая на події в Україні, дедалі більше турбував не лише Москву, а й керівництво Речі Посполитої. З одного боку, Крим залишався союзником, а з другого, – все більше перетворювався в конкурента Варшави. Ханат, користуючись сприятливою ситуацією, виношував далекосяжні плани підпорядкування України. Черговий етап активізації української політики Криму припав на період після Чуднова [4, с.63]. Уже в листопаді 1660 р. польський осол в Криму, повідомляв про бажання хана прийняти Україну під свій протекторат [18, с.64]. А навесні 1661 р. уже сам хан на підтвердження своїх намірів взяти під протекцію Україну направив туди 20 тис. орду під керівництвом Субхан Газі аґи [18, с.72].

Слід відзначити, що кримська політика в Україні, а також необхідність приборкання «бунтівного та свавільного» козацтва стали надалі головними чинниками формування ідеї поділу козацької України між Московією та Варшавою [3, с.220-221].

17 вересня 1661 р. Хмельницький уклав під Ставищами угоду з ханом про спільні військові дії проти Москви [10, с.120-121], яка створила законні умови для активізації Криму на теренах України.

Зростаючий вплив Криму яскраво засвідчили гетьманські вибори, що відбулися 11-12 січня 1663 р. у Чигирині [1, с.343]. Головний претендент на булаву П. Тетеря перед самим обранням особисто їздив до татарського солтана з пропозицією, щоб той направив свого представника на козацьку раду [10, с.77-78]. Відтак, коли відбувалися вибори, разом з представником польського короля на раді був присутній і посланець від хана Батирша-мурза, якому навіть декілька полковників пропонували стати до «козацького кола» [10, с.77-78]. У Криму вважали, що саме вони посадили Тетерю гетьманом [8, арк.238]. Ці події засвідчували безумовне прагнення Криму встановити свій протекторат над козацькою Україною. Останнє, що як тенденція проявилось 1662 р., уже на початок 1663 р. набуло загрозливого характеру [8, арк.271].

Звичайно, така активність ханства не могла не бути поміченою у Варшаві та Московії. У ході польсько-московських переговорів з'являються концепти, покликані вирішити цю проблему. Зокрема, уже з 1662 р. з боку царського уряду висувається пропозиція поділу України між Річчю Посполитою та Московською державою [14, л.23-25]. При цьому зверталася увага саме на небезпеку з боку Криму і, що в разі, коли Україна буде залишена без контролю польських і московських військ, це призведе «...до приєднання черкас до Кримського ханства» [14, л.52-55].

У першій половині 60-х рр. XVII ст. активність Криму в Україні була пов'язана з активізацією там військового протистояння. Спочатку кримські війська взяли участь у поході Яна Казімежа в Ліворбережну Україну в 1663-

1664 рр., а в 1664-1665 рр. – в подіях, пов'язаних з антипольським повстанням на Правобережжі. Орда, користуючись з ситуації безперешкодно грабувала край. Зокрема, в джерелах згадується жахливе спустошення татарами Брацлавщини, коли ті «...від Брацлава багато ясиру відправили додому і за Бугом всюди вибрали» [10, с.445].

Після невдалої кампанії Яна Казімежа на Лівобережжі та розгорання антипольського повстання у Правобережній Україні в 1664-1665 рр. Москва та Варшава відновлюють переговірний процес. При цьому сторонам довелося враховувати фактор Криму, який становив реальну загрозу їхнім геополітичним інтересам [2, с.241]. Польщу дедалі більше турбувала співпраця з татарами Петра Дорошенка, який прийняв булаву правобережного гетьмана після втечі до Польщі П. Тетері. Крим дедалі чіткіше демонстрував в Україні цілком самостійну політику у власних інтересах [2, с.244]. Наприкінці 1664 р. король направив до Бахчисарая свого посла А. Петріковського. В інструкції вперше чітко йшлося, що політика Криму в Україні суперечить інтересам Варшави, а самому Петріковському було доручено уважно відслідковувати «різні татарські інтриги на Україні» [Wójcik Z. Op. cit. S. 194].

Особливо активізує свою українську політику кримське керівництво з вересня 1666 р. Уже тоді в Україну прибули перші численні загони татар, а 5 жовтня – кримське військо (10-15 тис.) на чолі з самим нурадин-солтаном Девлет Герасм. Це не лише послаблювала їх вплив Варшави у Правобережній Україні, а й, враховуючи, що татари в союзі з Дорошенком активно діяли проти Москви, підірвала сам польсько-московський мирний процес [16, с.111-113; 2, с.245]. А в грудні 1666 р. там стає відомо, що хан закликав П. Дорошенка, скориставшись внутрішніми негараздами Речі Посполитої, звільнити Україну від польських військ [7, с.491].

Яке у Варшаві, так і в Москві розуміли, що лише спільними зусиллями зможуть не лише протистояти турецько-татарській загрозі, а й утримати під своїм контролем українське козацтво. Відтак, вихід зі складної ситуації для керівництва Речі Посполитої та Московської держави вбачався в негайному припиненні війни заради протидії спільній загрозі. І «справедливий» поділ України, яка довгий час була «каменем спотикання» під час спроб досягнути порозуміння, став розглядатися як той компроміс, який і створить умови для створення польсько-московського альянсу проти Туреччини та Криму.

Отже, загроза українсько-кримського зближення та встановлення кримського протекторату над Україною, що несло безпосередню загрозу інтересам як Польщі так і Московії, стали вагомим чинником, що створив підґрунтя для їхнього порозуміння та вирішення «українського питання» на основі компромісу. Цим компромісом стала Андрусівська угода 1667 р., де польсько-московське перемир'я було оформлене договором про поділ козацької України між Річчю Посполитою та Московською державою та створенням антитурецького та антикримського союзу двох держав.

Список використаних джерел:

1. Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. Санкт-Петербургъ : Тип. В.В. Праца, 1873. Т. 7. 398 с.
2. Газін В.В. Прихід до влади та політика Петра Дорошенка як один з чинників московсько-польського «порозуміння» 1667 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2016. Т. 26. С. 241.
3. Газін В. Зовнішня політика гетьманського уряду України в першій половині 60-х рр. XVII ст.: спроби відновлення єдності держави. *Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин*. Київ, 2003. С. 220-221.

4. Газін В.В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663-1665 рр.). *Укр. іст. журн.* 2001. №1. С. 62-73.
5. Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі. *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть*. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2000. С. 245-271.
6. Жерела до історії України-Руси / [упор. М. Кордуба]. Львов, 1911. Т. XII. 546 с. (Матеріали до історії української козащини, видані під загальною редакцією Михайла Грушевського. Т. V. Акти до Хмельниччини (1648-1657), зібрав і видав Мирон Кордуба // Жерела до історії України-Руси. Львів : Друк Наукового товариства імені Шевченка, 1911. 546 с.
7. Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського. *Наукові записки*. Київ : Національний університет «Києво-Могилянська академія». 1999. Т. 14. Історія. С. 93-112.
8. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису. Ф.П. Комплексний фонд «Історичні матеріали». Зібрання історичних документів XVII-XX ст. Оп.5. Од. зб. 15425-15487. Стовбці Посольського приказу. Кримські справи. 265 арк
9. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Київ, 1929. Ч. 1. С. 67.
10. Памятники, изданные Временною Комиссією для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волыномъ Генераль-Губернаторѣ. Киевъ : Университетская тип., 1859. Т. 4. 464 с.
11. Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659 рр. Київ : Академія, 2013. 400 с.
12. Полное собрание законов Российской имперіи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собр. I. С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербургъ : Тип. П Огдѣленія Собственной Его Императорского Величества Канцелярії, 1830. Т. 1. 1029 с.
13. Российский государственный архив древних актов. Ф.79. Стб.1656 г. Д.25.
14. Российский государственный архив древних актов. Ф. 79. Стб.1662 г. Д.27.
15. Смолий В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.) : посібник для університетів. Київ : Вид-во «AMENHOTEP», 2016. 320 с.
16. Степанков В. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.). *Проблеми історії країни Центральної та Східної Європи* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 110-123.
17. Latopisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu. Warszawa. 1853. Tom II. 213 s.
18. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa : PWN, 1959. 281 с.

The article studies the impact of the development of the Crimean Khanate Moscow-Polish confrontation in 1654-1667, which was at the epicenter of Ukraine and analyzes the nature and evolution of contemporary policy regarding Bakhchisarai Ukrainian state. At the same time, the khanate carried out its own policy towards Ukraine, whose goal was to establish its protectorate over the Zaporizhia Forces. The threat of Ukrainian-Crimean rapprochement, which directly threatened the interests of both Poland and Moscow, created the ground for their understanding and settlement of the «Ukrainian Issue» on the basis of a compromise.

Key words: Ukrainian State, «Ukrainian Issue», Zaporizhia Forces, Polish-Lithuanian Commonwealth, Moscow State, Crimean Khanate

Отримано: 10.03.2020

В. П. Газін, доктор історичних наук, професор

УКРАЇНА-РОСІЯ НА МЕЖІ ЕПОХ

У статті проаналізовано сучасний стан українсько-російських відносин, розвинується насаджуваний протягом тривалого часу міф про стратегічне партнерство між країнами. Виходячи з політичних та економічних пріоритетів Москви та Києва, доводиться теза про, що обидві країни між собою не стратегічні партнери, а опоненти, конкуренти, періодами й більше.

Ключові слова: Україна, Росія, українсько-російські відносини, стратегічне партнерство.

За умов загострення російсько-українських стосунків останнім часом із Кремля пролунали заяви про вихід Москви зі стану стратегічного партнерства з Україною. А чи існувало воно взагалі коли-небудь після 1991 року? Очевидно дехто розуміє його як стосунки між паном і слугою, коли перший визначає обов'язки другого без права на заперечення, а послухність стає вищою формою відданості у виконанні наказів.

Унаслідок багатьох причин, у співпраці в різних сферах діяльності, кожна країна шукає собі партнерів-компаньйонів, з якими можна розвивати вигідні стосунки, на допомогу й підтримку яких завжди можна покластися. Їх називають партнерами. Партнери бувають тимчасові тактичні (ситуативні короткострокові в сенсі досягнення певних взаємовигідних цілей) і довготермінові – стратегічні, які грають важливу роль у житті держав, забезпечуючи успішний розвиток на тривалу перспективу. На такій основі формується стратегічне партнерство. Його прикладів у сучасному світі чимало: між США і Канадою, США і Японією, ФРН і Францією після Єлсейського договору 1963 року, між США та ЄС. *Стратегічне партнерство – це високий, тривалий, взаємовигідний рівень стосунків між державами на принципах рівності, поваги, взаємовигодити та взаєморозуміння у всіх спектрах життя* [1, с.327; 2, с.16-20] Умовами такого партнерства мають стати: подолане і врегульоване в інтересах держав-партнерів минуле зі складною історією; відсутність інформаційної війни і претензій, у тому числі територіальних; зацікавленість у співпраці в багатьох сферах діяльності; наявність точок дотику, де сходяться спільні інтереси, та чесного, прямого й відвертого діалогу з усіх проблем, що можуть поставати у співробітництві. Стратегічними партнерами стають на основі взаємних інтересів. Проте вкрай сумнівним було б таке партнерство демократичної й тоталітарної чи авторитарної держави. Коли країни у взаєминах між собою переслідують різні цілі, відносини між ними стають проблемними й аж ніяк не стратегічними.

Для України після 1991 року пошуки надійних партнерів на міжнародній арені стали першочерговим завданням зовнішньої політики. Передусім, ними мали б стати колишні союзні республіки й зарубіжні соціалістичні країни. В окремих випадках так воно й сталося. Не вважаючи на складне минуле, надійним партнером стала Республіка Польща, яку з Україною півтора століття єднає девіз «За нашу і вашу свободу» як символ взаємодопомоги у боротьбі за незалежність. Польща виявилася не тільки сусідом, який прагне в ім'я плідного співробітництва врегулювати проблеми українсько-польської історії, але й виступає сьогодні адвокатом входження України в європейську та євроатлантичні структури. А тому цілком справедливо Польщу в Україні величають стратегічним партнером [1, с.327].

Близькими у цьому сенсі є країни Балтії, яких з Україною в радянські часи єднала ідея незалежності. Канада, де проживає значна в відсотковому вимірі й патріотично налаштована українська діаспора. Зазвичай у високих владних кабінетах Києва стратегічними партнерами України по інерції називають Росію та США.

Проте, обумовлені спільним минулим, духовно-культурними і торгово-економічними зв'язками, вічним сусідством та амбівалентним «братерством», українсько-російські відносини, на жаль, до цього часу стратегічними не стали. І часто повторювана політична клятва «Росія наш стратегічний партнер» живе окремо від реальності, є відзеркаленням прагнення Києва до стратегічного партнерства з Москвою. Однак «одностороння» стратегія – нонсенс. Якщо для України Росія стратегічний партнер, то для Росії, за словами О. Пахльовської, в «статистично перевіреній рубрикації» знаходиться на четвертому місці серед ворогів після США, країн Балтії та Грузії [4].

Чому? Серед іншого виявляється укороченість російської історії, якщо Київська Русь – предтеча України. Виникає проблема центру слов'янського православ'я, відбувається деміфологізація коліски з трьома братами...

Але головне – це відсутність спільних цілей та орієнтирів, які б формували спільні інтереси. Щоб переконатися в цьому, досить задатися низкою питань. *У чому Росія стратегічний партнер України? В ядерних озброєннях? Їх в Україні немає. А радянські босголівки, залишивши радіоактивне забруднення довкілля, давно вивезені до тієї ж Росії. У стримуванні зовнішнього ворога? Його в Україні іншого немає. У торгівлі? Обидві країни, маючи неструктуровану радянську стандартну й однотипну економіку, скоріше конкуренти на зовнішньому та внутрішньому ринках, аніж партнери. У створенні одна для одної оптимальних умов співпраці? Знову ж ні. З початком зими уже в котрий раз усе масштабніше розгоряються газові війни, які мають чисто політичний окрас і є засобом покарання України за незалежність. У Києві моляться теплу, в Москві – морозу. Поступово окремі економічні негаразди з вином, стальними трубами, цукерками, м'ясом, молоком переросли в торгове протистояння. А це значить: латентна і явна економічна війна проти України уже давно стала знаряддям московської політики. У спільних і погоджених діях на міжнародній арені? Натомість російськими ЗМІ та спецслужбами систематично ведеться потужна інформаційна війна, завдання якої показати українську державу такою, що не відбулася. У взаємодії в рамках СНД у проведенні демократичних трансформацій? Росія їх давно згорнула і повернулася до традиційно усталених стосунків у суспільстві. Україну і Росію об'єднують європейські цінності? Сьогоднішня цивілізаційна модель Росії не має нічого спільного з європейським вибором України. Також слід визнати: поведінка України в системі українсько-російських відносин теж не виглядає ідеальною. Не відстоюючи твердо національні інтереси, не вирішуючи власні проблеми, Україна не працює на стратегічне партнерство і не тільки з Росією.*

Замість стратегічного партнерства маємо жорстке й наростаюче протистояння. Причина – в різних підходах одна до одної, в інтересах, які не просто не співпадають, а мають протилежний характер. «Асиметрія наших інтересів, – вважає колишній ректор Інституту зовнішньої політики при МЗС України Г. Перепелиця, – полягає в тому, що Україна дивиться на Росію як на потенціал можливостей, а Росія на Україну – як на можливість підкорення» [3]. А й справді, Росія для України – це енергоносії, значний ринок збуту, транспортна мережа товарних потоків в азійському напрямі, існуючі з радянських часів кооперативні і виробничі зв'язки, один з об'єктів української трудової міграції. Усе це мало би стимулювати розвиток економіки обох країн.

Однак Росію такий порядок речей ніскільки не влаштує. Україна для Росії близьке зарубіжжя не тільки тому що сусід, а насамперед тому, що зона особливих інтересів. У терміні «близьке зарубіжжя» читається табу на стосунки закордону з пострадянським простором без санкції Москви. Українська політика Росії спрямована на відновлення повного контролю над Україною у формі сателітету і навіть реінтеграції до складу РФ, без чого остання не може стати одним із центрів сили у світі. Сильна демократична й незалежна Україна Росії не потрібна й тому, що вона викристалізовується в простір демократії і свободи. І поради деяких українських політиків бути Києву дуже обережним у стосунках з Москвою, ніскільки не змінять характер поведінки Росії. У Москві це провокує ознаки слабкості і сприяє подальшій активізації Росії щодо ліквідації української незалежності. Інтереси Росії на постра-

дяньському просторі просякнуті крутим імперським духом. Чим більше Україна буде пристосовуватися до вимог і диктату Росії, тим більшою буде спокуса прилаштувати її до своїх імперських потреб. Тут всі засоби годяться: економічна та інформаційна війна, цивілізаційна різновекторність Сходу та Заходу України, наявність в Україні російських просторів: мова, релігія тощо.

Українська політика Росії нагадує польську Німеччину після 1918 р. Економічна війна 1925-1934 рр., мобілізація п'ятої колони, кампанія формування за кордоном образу «сезонної» і «нежиттєздатної» проблемної для Європи країни повинні були кинути Польщу на дно економічного й політичного хаосу і закласти передумови для ліквідації її як держави. Не приймала незалежну Польщу і Радянська Росія – СРСР. І тема відновлення кордону між Німеччиною та Росією – СРСР постійно була присутньою в німецько-російських/радянських стосунках 20-30-х років ХХ ст. Для Кремля четвертий поділ Польщі визрівав ще з часів польсько-радянської війни 1920 р.

Стратегічне партнерство України з США, яке 2008 р. було оформлено юридично, обумовлене іншими причинами. США для України – це інвестиції, позики і кредити, нові технології, практична допомога в здійсненні суспільних трансформацій, реальне забезпечення незалежності й суверенітету. Україні США, як бачимо, потрібні. Та й Україна посідає важливе місце в європейській політиці Америки. Незалежна Україна – гарантія статус-кво на пострадянському просторі, протидія появі там нового імперського утворення. Водночас, демократизуючись, вона стає каталізатором позитивних трансформацій в самій Росії. Для знаного американського політолога З. Бжезінського, який 1996 р. сформулював доктрину ефективної підтримки США України, – це спосіб перешкодити Росії стати експансіоністською державою в Європі.

Разом з тим, курс України, орієнтований на Росію та США, у виборі стратегічних партнерів виявився ірраціональним вже тому, що обидві країни між собою не стратегічні партнери, а опоненти, конкуренти, періодами й більше. Україна опинилася всередині їх затяжного клінчу. І звідси чимало українських проблем. Крок в одну сторону викликає спротив другої сторони і навпаки. Як наслідок, Україну постійно у чомусь підозрюють. Її зовнішньополітичні кроки виглядають невпевненими, зовнішня політика обмеженою і позначеною уже 22 роки знаком питання: що робити, куди йти? А все нормальне – просте. Вхідження України в європейський дім розрубає вузол стратегічного протистояння США і Росії на євразійському просторі. Росія в такому випадку позбудеться мрій за минулим. Перешкоди на шляху до стратегічного партнерства України та Росії будуть подолані.

Список використаних джерел:

1. Газін В.П. Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2009. 424 с.
2. Газін В.П. Україна і світ : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський, 2009. 50 с.
3. Калсамун І. Питання ментальності. *День*. 2008. 12 грудня.
4. Пахльовська О. «Супроти упирів минулого»: Голодомор і формування історичної пам'яті в українській, польській та російській культурах. *День*. 2008. 21 листопада.

The article analyzes the current state of Ukrainian-Russian relations, debunking the myth of strategic partnership between the two countries, which has been raised for a long time. Based on the political and economic priorities of Moscow and Kiev, it is argued that the two countries are not strategic partners, but opponents, competitors, periods and more.

Key words: Ukraine, Russia, Ukrainian-Russian relations, strategic partnership.

Отримано: 10.03.2020

УДК 001:39:908(438)(092)

Я. С. Галецька, аспірантка

АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПОЛЬСЬКИМИ ВЧЕНИМИ (XIX ст.)

У статті характеризуються антропологічні особливості українського населення, що базуються на дослідженнях відомих польських вчених. З'ясовано їх роль у становленні антропології в Україні. Аналізуються найголовніші праці та концептуальні засади авторів, подаються біографічні відомості.

Ключові слова: антропологія, Ізидор Коперницький, Юліан Талько-Гринцевич, Юзеф Майер, польський вчений, Україна.

Антропологія українців була предметом дослідження не лише українських етнографів і антропологів, а й польських. Інтерес до цієї галузі набуває системного характеру з II пол. XIX ст. Семе тоді з'явився періодичне видання Антропологічної комісії Краківської академії наук «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej». У статті досліджується цінність наукового доробку польських антропологів та розглядається значення їхніх розвідок для подальшого розвитку антропологічних досліджень в Україні, чому раніше не було приділено належної уваги в працях істориків.

Загальні відомості про розвиток досліджень польського вченого знаходимо у J. Karłowicz [12; 13], Л. Баженов [3], М. Степанов [15]. Більш докладне описання вкладу польських вчених в антропологічні дослідження в Україні знаходимо у В.Б. Антонович [7], В. Колесник [4], Т. Рудич [6]

Метою дослідження є з'ясування внеску польських дослідників у розвиток антропологічних досліджень, аналіз наукового доробку польських вчених та визначення значення їхньої діяльності для розвитку антропології в Україні.

Одним із перших польських вчених, які вивчали антропологію українців був етнограф, антрополог, професор антропології Ягеллонського університету, дійсний член Краківської академії наук Ізидор Коперницький (Kopernicki) (1825-1891) [1, арк.289-289 зв.].

Народився 17 квітня 1825 р. в с. Чижівці Звенигородського повіту [12, с.45]. Навчався в Золотопільському повітовому училищі (1835-1838). Закінчив Київський університет, був військовим лікарем, пізніше проректором анатомії в Київському університеті [2, арк.30]. У «Київських університетських наукових виданнях» 1861 р. Коперницький помістив свою першу наукову працю «Предварительные

сведения о краниологических исследованиях над строем славянских черепов», яка була першим на той час науковим дослідженням у цій царині [8, с.44]. На підставі обмірів 47 черепів українців, росіян, поляків і сербів дійшов висновку про існування у минулому загальнослов'янського круглоголового типу, риси якого найкраще збереглися в українців і були втрачені росіянами [5, с.150].

Пізніше був професором антропології в Краківському університеті. Під редакцією Коперницького відбулося видання 14 томів «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej» (видання Краківської академії наук). В цих томах містяться статті з археології, антропології і етнографії [7, с.464].

Польське повстання 1863 року повністю змінило життя науковця. Він підтримував поляків і як лікар надавав їм медичну допомогу [13, с.241]. Але після придушення повстання І. Коперницький змушений був виїхати з Російської імперії. У Парижі він слухав лекції відомих антропологів, у Бухаресті організував анатомічний музей для щойно відкритого тамтешнього університету. Багато друкувався в англійських, французьких, німецьких наукових виданнях [15].

У 1876 р. отримав ступінь доктора медицини, 1878 р. – кандидата антропології на медичному факультеті Ягеллонського університету [3, с.205]. У тому ж році розпочав читати лекції з антропології. Спочатку доцентура була безоплатна і лише 1886 р. І. Коперницький був призначений платним екстраординарним професором [4, с.309]. Помер 24 вересня 1891 р. в Кракові від туберкульозу, на який захворів, доглядаючи Кольберга.

Із праць Коперницького, які стосуються українців можна віднести «Charakterystyka fizyczna Górali ruskich» Як вчений, Коперницький відрізнявся сумлінністю і об'єктив-

ністю висновків, навіть тоді, коли вони суперечили польським національно-політичним тенденціям. Характеризував гуцулів як темноволосих, темнооких, високих ростом, короткоголовців [14], але робив це на основі поверхових спостережень незначної кількості осіб [9, с.19].

Ще одним польським антропологом який зробив значний внесок у розвиток антропологічних досліджень був Юліян Талько-Гринцевич (Talko-Griniewicz). Народився 12 серпня 1850 року в Рукшанах поблизу Каунасу в Литві. У 1876 р. закінчив медичний факультет Київського університету. У 1878-1891 роках працював лікарем в м. Звенигороді (Київщина, нині Звенигородка, Черкаська область). Саме в цей час почалися його перші наукові дослідження. Друкував статті про лікарську справу у Варшавській газеті «Gazeta Lekarska», публіцистичні нариси в «Gazeta Warszawska», «Prawda», «Przegląd Tygodniowy». Брав участь в археологічних розкопках скіфських курганів в Рижанівці (Звенигородський повіт) [11, с.7-8]. Саме в Звенигородці почалися багаторічні дослідження в області антропології. У 1900 р. Талько-Гринцевич покинув Звенигородку, але продовжував займатися антропологічними дослідженнями українців.

С. Макарчук зазначає: «зібрані ним матеріали з Поділля, південно-східної Київщини та Галичини автор використав для обґрунтування антинаукової тези про польську шляхту як носія рис брахікефального «праслов'янського рицарського» типу. Український народ Ю. Талько-Гринцевич вважав мішаним, а 60% виявлених ним світлооких – наслідком польської колонізації спустошеної монгольською навалюю України. Подальші наукові дослідження повністю заперечили ці хибні висновки» [5, с.151].

Протягом 1891-1908 рр. – округовий лікар на Забайкаллі (Східний Сибір), 1908-1931 рр. – професор антропології в Краківському університеті, дійсний член Польської академії наук.

Досліджував кістяки з курганів давньоруського часу у Київській губернії (1899, 1910). Невелика серія складалася з 15 чоловічих та 5 жіночих черепів [11]. Т. Рудич звертає увагу на те, що вимірювання відбувалися за методиками, які були у стадії становлення [6, с.67]. Це робило можливим використання іншими дослідниками лише частини інформації, але довгий час лише ця серія репрезентувала населення полянських територій.

Юліан Талько-Гринцевич помер 26 квітня 1936 року, похований на Раковецькому кладовищі.

Значний внесок у розвиток української антропології зробив польський антрополог, лікар і зоолог Юзеф Майєр (пол. Józef Majer). Народився 22 березня 1808 р. в м. Кракові. Початкову освіту закінчив в 1824 р., потім вивчав фізику і математику (протягом року), а медицину вивчав протягом 1825-1830 рр., що закінчилося отриманням звання доктора медицини в 1831 р. [16]. Він брав участь у Листопадовому повстанні (як лікар), після чого кілька місяців проходив стажування (владою Пруссії). Він здійснив наукову поїздку по Німеччині, з 1833 р. був професором медичної установи Ягеллонського університету, у 1848-1877 рр. – професором фізіології університету. Два рази був деканом медичного факультету (1845-1848, 1862-1863), а також двічі ректором (1848-1851, 1865-1866) [16].

У 1848-1852 та 1860-1873 рр. він був головою Краківського наукового товариства. У 1873 р. він був одним із членів-засновників Академії знань у Кракові, його обрали її першим головою; керував Академією до 1890 р.

Завдяки взаємодії Ю. Майєра (перший голова) і І. Коперницького (перший секретар) [10, с.106] були видані 19 томів «Zbiogu wiadomości do antropologii krajowej». Їхня

співпраця призвела до написання праці «Фізична характеристика галицької людності» («Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej», Краків, 1876). Вони обміряли та описали 5451 українців, поляків та євреїв. С. Макарчук зазначає: «використавши дані П. Чубинського, Й. Майєр присвятив окрему розвідку порівнянню антропологічних типів українців Галичини та Наддніпрянщини. Він звернув увагу на більший відсоток темнопігментованих серед галичан, їх менший зріст порівняно з наддніпрянцями» [5, с.150].

Таким чином, характерною рисою XIX ст. було те, що антропологічними дослідженнями в Україні займалися переважно польські (І. Коперницький, Ю. Талько-Гринцевич, Ю. Майєр) вчені. Залишили з антропології численні праці, які торкалися українського народу. Сьогодні, по праву твори польських дослідників є джерелом до вивчення антропології України і заслуговують на всебічне використання при створенні об'єктивної історії краю.

Список використаних джерел:

1. Держархів Вінницької області. Ф.14. Оп.2. Спр.265.
2. Держархів Вінницької області. Ф.608. Оп.1. Спр.1851.
3. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. Хмельницький: Доля, 1995. 256 с.
4. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця: Розвиток, 2007. 1008 с.
5. Макарчук С.А. Етнографія України: навч. посібник. Львів: Світ, 2004. 517 с.
6. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I-II тисячоліття за матеріалами антропології: монографія. Київ, 2014. 298 с.
7. Антонович В.Б. Исидор Станиславович Коперницький (некролог). *Киевская Старина*. 1891. №12. С. 462-465.
8. Галецька Я.С. Ізидор Коперницький: життя та його діяльність. *Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти» (22 березня 2018 р.)*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. С. 43-49.
9. Клапчук В. Населення Гуцульщини. *Питання історії України*. 2009. Т. 12. С. 19-26.
10. Рак М. Рутеніка в зібраннях Антропологічної комісії Польської Академії Мистецтв. *Українська мова*. 2012. №2. С. 104-111.
11. Талько-Гринцевич Ю.Д. Опыт физической характеристики восточных славян. *Статьи по словяноведению*. 1910. Вып. 3. 134 с.
12. Karłowicz J. Izidor Kopernicki. *Album biograficzne zasłużonych Polaków I Polek wieku XIX*. W, 1903. T. II. S. 45-48.
13. Karłowicz J. Izidor Kopernicki: Wspomnienie pozgonne. *Tygodnik Ilustrowany*, 1891. №94. S. 241-242.
14. Kopernicki I. Charakterystyka fizyczna Górali ruskich. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1889. T. XIII. Cześć 2. 54 s.
15. Степанов М. Серед людей, якими може пишатися Черкащина, – відомий у XIX столітті антрополог і етнограф Ісидор Коперницький. URL: <http://pres-centr.ck.ua/print/news-18979.html> (дата звернення: 17. 03.2018).
16. Józef Majer. *Wikipedia*. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Józef_Majer (дата звернення: 20.02.2020).

The article gives the characteristics of antropogical peculiarities of Ukrainian population, which is based on famous Polish scientists' investigations. Their role in the formation of anthropology in Ukraine has been clarified. This article analyzes main works and conceptual frameworks of authors, biographical information are given.

Key words: anthropology, Isidore Kopernicki, Julian Talko-Griniewicz, Joseph Mayer, a Polish scientist, Ukraine.

Отримано: 10.03.2020

УДК 94:282+284

М. П. Ганик, аспірант

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ СУНІТІВ І ШІЇТІВ В ІСЛАМІ

Стаття присвячена вивченню причин виникнення двох найбільших течій в ісламі – сунізму і шіїзму та їх відмінностей в умовах політичного розвитку країн ісламського світу.

Ключові слова: історичні етапи, іслам, сунізм, шіїзм, міжрелігійні протиріччя.

Історія виникнення сунітської та шіїтської течії в Ісламі бере свій початок з VII століття в Аравії де відразу після смерті пророка Мухаммеда 632 р. виникли пробле-

ми з наступництвом у владі. Згідно з сунітською інтерпретацією подій, пророк не залишив після себе наступника, тобто не призначив нікого, хто став би на чолі

общини після його смерті. В результаті виникла перша криза влади.

В цей час існували дві групи мусульман: це були ті, хто переселився разом з пророком з мекки в Медіну – їх називали «мухаджирами»; і тих, хто жив в Медіні, тобто її корінне населення. Їх називали помічниками пророка «ансарамі». Між цими двома групами назрівав конфлікт відносно того, чий представник встане на чолі общини. Найважливішу роль в розв'язанні цієї кризи зіграла холоднокрровна поведінка двох наступників пророка: Абу Бакра (перший арабський халіф з 632-634 р.) і Омара (634-644 р.)

Омар приніс присягу Абу Бакру, і зрештою умма, тобто мусульманська община, погодилася на кандидатуру Абу Бакра в якості наступника пророка. Починається новий етап життя мусульманської общини, який триває до смерті другого халіфа Омара [4, с.311].

Після цього починається правління третього наступника пророка, халіфа Османа (644-656 р.). Халіф Осман спирався, передусім, на родичів, на представників його клану та сім'ї Омейядів (династія халіфів із роду Омейя). Він признав їх на високі пости в халіфаті, це неминує викликало невдоволення людей. Стверджували, що халіф Осман відійшов від практики пророка, а також двох його наступників, Абу Бакра й Омара.

І лише четвертим халіфом став Алі (656-661р.), якого його прибічники, що називали себе шіїтами (шіа Алі – партія Алі) небезпідставно вважали найближчою до пророка людиною, – адже він був двоюрідним братом Мухаммеда і його зятем, одруженим на дочці пророка Фатімі.

Шіїти оголосили трьох перших халіфів узурпаторами й вступили в боротьбу з родичем третього халіфа Османа Муавією (661-680 р.), якому Алі кинув виклик. Війну вони програли, Алі був убитий, Муавія став халіфом і заснував династію Омейядів. Але шіїти не змирилися з цим, вони проголосили халіфом спочатку Хасана, старшого сина Алі та Фатіми, а після смерті Хасана – його брата Хусейна. У 680 р. в бою з прибічниками Омейядів Хусейн був убитий під містом Кербела в Іраку, і відтоді Кербела для шіїтів є святиною, такою ж, як розташований неподалік Наджаф, де похований Алі, а день мученицької загибелі Хусейна відзначається шіїтами як траурна дата – Ашура [2, с.11-12].

Їх супротивники, прибічники Муавії та його нащадків, назвали себе сунітами (від араб. ахль ас-сунна – люди суні).

Сунна – друга після Корану священна книга усіх мусульман і є священним переказом прикладів життя пророка Мухаммеда. Сунна являє собою зразок і керівництво для усіх мусульман та відома як хадиси. Мусульмани-шіїти також розглядають хадиси як слова імаму, але назва святої книги стала асоціюватися з ворожою їм общиною, яка завжди була набагато численнішою хоч би тому, що суніти панували в Омейядському халіфаті, великій мусульманській імперії, яка тягнулася в епоху свого розквіту від Франції до Китаю й в підкорених ними країнах затверджувався сунітський толк ісламу. На сьогодні приблизно 85% мусульман у всьому світі є прибічниками сунізму і лише 15% мусульман земної кулі є шіїтами, проте політична роль останніх активізується [1, с.37].

Сунізм й шіїзм є двома головними напрямками в Ісламі. І як вже відзначалося для шіїтів фігура Алі є другою за значенням після Мухаммеда. До мусульманської формули віри – «Немає Бога, окрім Аллаха, і Мухаммед – посланець Аллаха» – шіїти додають: «і Алі – виконавець волі Аллаха».

Впродовж століть шіїти вважають, що тільки прямий нащадок Мухаммеда (від Алі та Фатіми) може претендувати на посаду імаму, глави мусульманської умми, цей титул шіїти ставлять вище за халіфа. У сунітів обидва титули фактично злилися воедино. Також шіїти вважають імама духовним лідером і керівником общини одночасно, тоді як для сунітів імам – це передусім настоятель мечеті.

Халіф, згідно з сунітською концепцією верховної влади, є імамом усіх мусульман. Володар найбільшої мусульманської держави, яка утворилася після розпаду арабського халіфату – Османської імперії, був турецький султан й іменувався халіфом аж до ХХ ст., коли монархія в Туреччині була скасована. Для шіїтів же верховна влада імаму дана Богом і не може залежати від бажання людей тому імам не може бути вибраним. Більшість шіїтів, зокрема жителі Ірану, називаються імаматами, або дванадцятниками, оскільки в 873 р. дванадцятий імам з прямих нащадків пророка, як вважається, «зник», і його повернення в якості махді (месії) шіїти-імамати чекають по сьогоднішній день [3, с.3].

Відмінності між сунітами й шіїтами також є в здійсненні намазу (молитви) оскільки шіїти здійснюють 3 намази на добу, а суніти – 5 (хоча і ті, й інші вимовляють по 5 молитов загалом) [6, с.2].

Усі ці відмінності не мають принципового характеру в духовній сфері. І ті й інші не перестають шанувати Коран і Сунну в якості джерел віри та рівно зберігають принцип єдинобожності.

Упродовж тисячоліття існування двох основних течій мали розбіжності й періодично переносилися з області духовної в область політичну, тобто назад до історії їх виникнення, призводячи до конфліктів різної міри інтенсивності, проте, за винятком деяких трагічних подій, ніколи не носили затяжного й особливо кривавого характеру.

Безумовно, лідером стало ХХІ століття, яке оживило, очевидно, найжорстокіший і безкомпромісний конфлікт між шіїтською та сунітською общиною за всю історію існування ісламу.

Як видно з усього сказаного, розбіжності між двома течіями ісламу торкаються питань, не пов'язаних безпосередньо з розвитком мусульманської общини, впливаючи на реальне життя людей. Таким чином, необхідно зазначити, що розбіжності між сунітами і шіїтами набувають більше політичного характеру в ісламському світі, де управління державою завжди було тісно пов'язано з релігією, більше того зовнішньополітичні цілі завжди представлялися як релігійні й у зв'язку з цим всяка війна виглядала як ісламська [5, с.81].

Проте усі війни, які вели між собою сунітські й шіїтські держави, своїм головним мотивом мали, як правило, не релігійні, а цілком мирські цілі.

Список використаних джерел:

1. Исаков А.С. Агональный дискурс в исламе: шииты против суннитов. *Институт философии и права УрО РАН*. Екатеринбург, 2015. №1 (18). С. 37-42.
2. Кныш А.Д., Маточкина А.И. Шиитский ислам : учеб. пособ. Санкт-Петербург, 2016. 183 с.
3. Мирский Г. Исламский фундаментализм, сунниты и шииты. *Мировая экономика и международные отношения*. Москва, 2008. №9. С. 3-15
4. Мюллер А. История ислама: От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов. Москва : АСТ, 2004. 911 с.
5. Чикризова О.С. К вопросу о методологии изучения суннито-шиитских взаимоотношений. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Международные отношения»*. Москва : РУДН, 2015. Т. 15. №3. С. 74-82
6. Askari S.H. The 12 Imams. *Create Space Independent Publishing Platform 2017*. 23.11.2019. 35 p. URL: http://islamicmobility.com/pdf/9_the12_imams_sakina_askari.pdf.

The article deals with the causes of the two major trends in Islam – Sunnism and Shi'ism and their differences in the political development of the countries of the Islamic world.

Key words: Historic stages, Islam, Sunnism, Shiism, inter-religious contradictions.

Отримано: 10.03.2020

ПРОБЛЕМА ЗБУТУ ВРОЖАЮ В БОРОТЬБІ FOREIGN OFFICE ЗА БОЛГАРІЮ (1915 р.)

У статті розглянуто роль проблеми збуту збіжжя Болгарії в дипломатичному протистоянні Антанти й зокрема Великої Британії та Троїстого союзу за цю державу влітку 1915 р. Діяльність Foreign Office проаналізовано в порівнянні з активністю російського закордонного відомства.

Ключові слова: Болгарія, Велика Британія, зовнішня політика, дипломатія, збут врожаю.

Зовнішньополітична боротьба вимагає залучення найрізноманітніших інструментів. В зручний момент таким інструментом може стати ринок, прикладом чого є питання збуту болгарського врожаю в протистоянні Антанти та Центральної держав влітку 1915 р.

Літо 1915 р. в історіографії також називають «болгарським літом». В цей період як Сердечна згода, так і Троїстий союз намагалися залучити Болгарію на свій бік у війні [7, с.93]. Болгарська верхівка, насамперед цар Фердинанд III Кобургський та прем'єр-міністр Васил Радославов, тяжіла більше до Німеччини, проте перемога Берліну в змаганнях за Болгарію стала остаточною тільки ближче до осені [3, с.186].

Хоча з початком Першої світової війни Болгарія залишилася нейтральною, вона також постраждала від конфлікту. Втрата ринків збуту зернових спричинила надзвичайно гостру кризу для населення цієї аграрної держави [8, с.685], питання продажу збіжжя стало для болгарського селянства справою життя та смерті [10, с.166]. Отже, блок, здатний запропонувати болгарам вигідніші умови для продажу врожаю, отримував серйозну перевагу в дипломатичній боротьбі за Софію.

З блоку Антанти першою проявила активність в закупівлі болгарського збіжжя Росія, Велика Британія ж залишалася пасивною. Наприкінці червня з Росії до Софії делегували голову правління Сибірського торговельного банку та акціонерного товариства «Мазут» Ернеста Грубе із завданням підкупити Ніколу Генадієва, лідера болгарської опозиції та очільника Народно-ліберальної партії. Грубе дійшов висновку, що час для підкупів втрачено, однак запропонував скористатися болгарською проблемою збуту врожаю. Зокрема, і сам Генадієв натякнув Грубе, що закупівля зерна Антантою штовхне Болгарію до союзу [8, с.686].

Що ж до Foreign Office, то про їх інертність в боротьбі за ринок збуту болгарського зерна свідчать інструкції, надіслані 30 червня британському послу в Софії Генрі Бакс-Айронсайду. В них йшлося про суму в 2,5 млн. фунтів, яку раніше британське закордонне відомство вирішило асигнувати на підкуп болгарської політичної верхівки. Згадок про врожай в інструкції, проте, не було [10, с.131].

Можливість маневру для дипломатів Антанти була обмежена в часі. З огляду на збір врожаю, в них залишалось трохи більше одного місяця. Після того, через необхідність продати збіжжя, Болгарії довелося б відмовитися від нейтралітету [1, с.506-507].

Тим часом закупівлю зернових були зацікавлені і в Берліні. 1 серпня з британського посольства у Софії телеграфували до Foreign Office, що для того, аби конкурувати із німецькими пропозиціями із придбання врожаю, слід додатково асигнувати ще 2,5 млн. фунтів [10, с.166]. За спогадами російського розвідника графа Ігнат'єва, десь влітку 1915 р. він зустрівся із російським агентом, який прибув із Софії та дізнався, що вже на той час німецька дипломатія працювала в напрямку закупівлі болгарського зерна. Ігнат'єв, на жаль, не згадав у своїх мемуарах дат цих зустрічей [4, с.44-45], проте з контексту розмови зрозуміло, що вона відбулася до того, як і російська дипломатія почала зондувати проблему збіжжя. Іншими словами, Foreign Office втратили щонайменше один, а швидше за все – і всі два місяці.

Антанта взялася до закупівлі болгарського збіжжя тільки в другій половині серпня 1915 р. [3, с.186]. Було підготовлено цілу операцію, на яку Великою Британією, Францією та Росією було виділено по 50 млн. франків. За прізвиськом очільника комісії для закупівлі зерна француза Фернана Де Клозієра (також зустрічається написання Деклозієр), колишнього співробітника «Французького банку», ця акція відома в історіографії як «деклозієрова афера» [6].

Серед агентів, що здійснювали закупівлю зерна, були й болгарські чиновники та політики, причому від авторитету агента з числа місцевого населення залежав розмір грошової винагороди. Що ж до зерна, то воно залишалося в попередніх власників.

Акцією Антанти зацікавилася чимало впливових осіб з вищих кіл болгарського політичного та фінансового життя. Серед них: міністри Апостолов, Данчев, Бакалов, Петков, голова правління банку «Болгарія» зять Радославова Христо Георгієв та інші [8, с.687]. З 13,5 млн. левів, які Антанта виділила на операцію, болгарські політики та урядовці отримали 3/4 суми [5, с.85]. Сам де Клозієр одержав за свою посаду 500 тис. франків.

18 серпня О'Бейрн повідомив Foreign Office про винагороду, яку Генадієв бажав отримати за свою співпрацю. Останній, як головний посередник та організатор збору врожаю, чекав на фіксовану суму в 200 тис. фунтів незалежно від об'ємів прибутку з проданого зерна. Від російського агента О'Бейрн довідався, що Петроград готовий виділити на підкуп болгарського опозиціонера навіть вдвічі більшу суму. Коментуючи це, британський посол зазначив, що Генадієв – одна із найбільш впливових постатей в болгарському політичному житті, однак йому властива обережність, тож всі операції довкола самого Генадієва та комісії із закупівлі зерна слід тримати в суворій таємниці. Інакше, Генадієв може припинити будь-яку співпрацю із Антантою [10, с.171-172].

Однак зусилля Троїстої згоди виявилися марними. Німеччині, чия позиція в очах Болгарії була зміцнена перемогами Центральної держав на Східному фронті та в Дарданеллах, вдалося перехопити ініціативу в закупівлі зерна [2, с.247-248]. Невдовзі болгарські банки вивели кошти з держав Антанти [9, с.285].

«Деклозієрова афера» обернулася повним провалом для Сердечної Згоди. Проблема збуту болгарського збіжжя була не була використана Foreign Office достатньою мірою, більше того – як можна спостерігати за наведеними фактами, британське закордонне відомство поведилося вкрай пасивно та обмежалося обговореннями. Активну ініціативу проявила російська сторона, однак відсутність злагоджених дій між союзниками дала можливість супротивнику використати ситуацію, що склалася в Болгарії, з вигодою для себе.

Список використаних джерел:

1. Посланник в Софії министру иностранных дел. *Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878-1917 гг.* / подгот. к печ. Е.А. Адамов при участии Б.Г. Вебер и С.Р. Димант. 1935. Серия 3: 1914-1917. Т. 8: Ч. 1: 24/11 мая – 16/3 октября 1915 г. С. 506-507.
2. Посланник в Софії министру иностранных дел. *Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878-1917 гг.* / подгот. к печ. Е.А. Адамов при участии Б.Г. Вебер и С.Р. Димант. 1935. Серия 3: 1914-1917. Т. 8: Ч. 2: 24/11 мая – 16/3 октября 1915 г. С. 247-248.
3. За балканскими фронтами Первой мировой войны. М.: Издательство «Индрик», 2002. 504 с.
4. Игнат'єв П.А. Моя миссия в Париже. М.: Гея итэрум, 1999. 336 с.
5. Манолов Г.Л. Политический пазар и партийного финансиране в България. *Годишник на УНСС*. 2013. С. 61-120.
6. Миколенко Д.В. Корупція у Болгарії як прояв політичної спадщини Стефана Стамболова на зламі XIX-XX століть. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1607-dmytro-mykolenko-koruptsiia-u-bolharii-iaak-proiav-politychnoi-spadshchyny-stefana-stambolova-na-zlami-khikh-khkh-stolit>. (Дата звернення: 01.03.2020).

7. Михайлов В.В. Начало «Болгарского лета»: дипломатическая коллизия 23 мая – 14 июня 1915 г. *Клио*. 2016. №10 (118). С. 92-100.
8. Нотович Ф.И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. М. ; Ленинград : Издательство АН СССР, 1947. Т. 1. Потеря союзниками Балканского полуострова. 748 с.
9. Savinsky A. Recollections of a Russian Diplomat. London : Hutchinson, 1927. 316 p.
10. The National Archives. FO 800/43. 325 ff.

The article discover the Bulgarian crop marketing problem in Entente's, in particular, Great Britain's, and Central Powers' struggle in the summer of 1915. The activity of the Foreign Office is analysed in comparison with activity of the Russian foreign service.

Key words: Bulgaria, Great Britain, foreign policy, diplomacy, crop marketing.

Отримано: 10.03.2020

УДК 930:001.8(477.4-21)«1861/1914

А. О. Гуменюк, кандидат історичних наук, доцент

СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1861-1914 рр.)

У статті йдеться про особливості джерел статистичного характеру, які існують як одна з основ вивчення історії міст Правобережної України протягом 1861-1914 рр. Розглянуто основні різновиди офіційної статистики, яка складалася у той час, особливості відомчої та земської статистичної звітності. Вказано на значення переписів населення для об'єктивної характеристики міського населення демографічного, етнічного та соціального характеру. Згадано численні видання торгово-промислової статистики, яких наведено показники економічного життя міст Правобережжя та окремі дані соціального змісту. Охарактеризовано достоїнства на недоліки статистичних джерел вказаної доби.

Ключові слова: статистика, видання, населення, перепис, місто.

Статистичні джерела охоплюють досить різноманітні за змістом і формою носії відомостей, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності. Для вивчення історії міст Правобережної України періоду 1861-1914 рр. особливе значення мають такі їх різновиди як промислова, торговельна, етнічна, демографічна, соціальна, адміністративна, тощо. Кожен із різновидів має свої характерні риси та особливості.

На межі 70-80-х років XIX ст. статистичні матеріали у Російській імперії оформилися в корпусі джерел як певна видова сукупність. Цьому сприяли успіхи не лише державної, а й відомчої, а також земської статистики. Їх матеріали є цінним джерелом з історії економіки, культури, демографії, побуту населення. Вони охоплювали надзвичайно широке коло питань місцевого життя – чисельність і склад населення (професійний, становий, освітній, етнічний, віросповідний), кількість і стан торговельно-промислових установ, заробітна плата населення, ціни на місцях та багато інших [1, с.375-376].

Найбільш достовірними джерелами щодо перебігу демографічних, соціальних та етнічних змін міського населення регіону були переписи населення. Щорічна статистика демографічної динаміки подавалася у звітах губернаторів, проте співставлення їх даних з показниками більш якісно організованих місцевих та загальних переписів населення свідчила про значну неточність поточних показників.

У 1897 р. був організований загальний перепис населення Росії. Це було перше досить об'єктивне дослідження стану народонаселення, що проводилося за кількома видами анкет, в тому числі – спеціально для міського населення [1, с.377].

І хоча перепис мав певні недоліки (починаючи від програми і завершуючи оприлюдненням результатів), це не заперечує його інформативної цінності.

Укладачі послуговувались для опрацювання даних категоріями станів та гендерно-вікової приналежності опитаних. Таблиця, присвячена заняттям населення, фіксує понад 60 найменувань професій, але так і не дозволяє виокремити власне підприємців. В усіх переписах реєструвалась професія, але не відношення до засобів виробництва.

У 1899-1905 рр. матеріали перепису були видані. Кожній губернії, а також деяким великим містам присвячено окремі томи [2]. Останні два томи містять узагальнені відомості про наслідки перепису [3].

Достовірну картину дають міські переписи населення, які проводилися у Житомирі – 18.12.1873 р. та Києві – 02.03.1874 р. Програма деяких з них при обрахунку населення відійшла від традицій офіційної статистики і включала його національну характеристику та відношення до засобів виробництва.

На жаль, подібні переписи проводилися не в усіх містах, і не всі переписи мали потрібний об'єм інформації. Давалася ознака і їх методична недосконалість. Наприклад, за міським переписом Києва 1874 р. до підприємницького прошарку було

віднесено 12011 осіб, або 9,4% киян, що навряд чи відповідало реальним соціально-професійним показникам [4].

Це більш приблизні цифри маємо щодо Житомира. За переписом 18 грудня 1873 р. там проживало 43,047 осіб. У порівнянні з показниками попереднього, 1872 р. кількість населення Житомира зростає на 21%. Цілком зрозуміло, що це свідчило не про бурхливий приріст населення, а про хиби поточного обліку чисельності городян. За переписом 1873 р. 44% житомир'ян були євреями. Відсоток самодіяльних жителів міста складав 44,3% [5].

У Російській імперії статистичні джерела друкувалися і в численних періодичних та продовжуваних виданнях Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ. У 1866-1890 рр. видавався у трьох серіях «Статистический временник Российской империи». Тут уміщені відомості про територію, населення, землеволодіння, промисловість як у цілому по країні, так і по окремих губерніях. У 1861-1885 рр. було здійснено 43 випуски видання «Списки населенных мест Российской империи» (кожній губернії присвячений окремий том). У 1882-1904 рр. видавалися «Сборники сведений по России», а з 1888 р. – «Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел» [1, с.378].

Великий масив статистичних даних уміщений у 110 випусках збірника «Статистика Российской империи», який виходив з 1887 по 1914 р. Це універсальне видання вміщувало поточну статистику з досить широкого кола проблем. З 1906 по 1911 р. Центральный статистический комитет видавав «Ежегодник России». Статистичні джерела друкувалися також в «Ежегоднике Министерства финансов», інших виданнях. Чимало статистичних джерел видавалося на місцях, зокрема Київській, Подільській і Волинській губерніях. Серед місцевих статистичних видань на особливу увагу заслуговують друковані праці губернських статистичних комітетів, які включали значний об'єм поточної інформації економічного і демографічного характеру [6].

На початку XX ст. проводилися три промислові переписи (1900, 1908, 1910-1912 рр.). Для більш ґрунтовного опису вся промисловість поділялася на 12 галузей, 286 виробництв. Анкета для перепису 1910-1912 рр. була коротшою, ніж у попередніх переписах, проте публікація матеріалів цього перепису виявилася значно повнішою. За підсумками промислових переписів друкувалися «Списки фабрики заводов Российской империи» [7].

Найбільш вивченою частиною відомчої статистики є та, що створена фабрично-заводською інспекцією, яка до 1905 р. працювала при Міністерстві фінансів, а пізніше – при Міністерстві торгівлі та промисловості.

Становлення та розвиток у кінці XIX – на початку XX ст. статистики органів місцевого самоврядування і земств значним чином зумовили наявність об'ємних масивів описово-статистичних джерел: статистичних таблиць, довідкових видань, описів, переписів. Видавалась також велика кількість статистики фабрично-заводської інспекції.

Становище міст на початку капіталістичної епохи висвітлював довідник «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861- 1862 гг.» (ч. 1, 2), де по кожному з міст наведено дані про кількість ревізького населення, про фабрики, заводи, торгівлю [8].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явився ряд значних збірників промислової статистики. На особливу увагу заслуговує дванадцятитомне видання «Торговля и промышленность Европейской России по районам» Економічне життя Правобережжя наприкінці XIX ст. висвітлено в десятому і частково – у одинадцятomu випусках цієї і праці. Тут зроблено багатогранний і ґрунтовний аналіз економічного життя у всіх поселеннях, які мали вагомий торгово-промисловий показники. Новаторський підхід колективу дослідників, що проявився в цьому виданні, пояснювався тим що, керівництво його створенням здійснював один з провідних вчених тієї доби В.П. Семенов-Тянь-Шанський [9].

Ряд статистичних видань, де розглядалися соціально-економічні показники міст Правобережжя кінця XIX – початку XX ст., з'явився в 20-х роках XX ст. Пі збірники базувалися на цифровому матеріалі, зібраному у попередній час. Їх відмінністю від видань попередніх десятиліть була більша увага до питань професійного складу населення, розвитку промисловості тощо [10].

Таким чином, масив джерел статистичного характеру з історії міст Правобережної України у 1861-1914 рр. має свої переваги і свої недоліки. З одного боку – статистичні джерела – це досить точний інструмент пізнання процесів, що відбуваються у суспільстві і об'єм матеріалів, розміщених у цього роду джерелах названої доби дозволяє глибоко проаналізувати зміст соціально-економічних, демографічних та етнічних процесів у містах регіону. Але з іншого – недосконалість, консерватизм та упередженість тогочасної офіційної статистики залишили вагомий прогалини у загальній картині міського життя досліджуваної доби.

Список використаних джерел:

1. Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. Історичне джерелознавство : підручник. Київ : Либідь, 2002.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., том VIII. Волынская губерния / под ред. Н.А. Тройницкого, ЦСК МВД, 1904; Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., том XVI. Киевская губерния / под ред. Н. А. Тройницкого, ЦСК МВД, 1904; Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., том XXXII. Подольская губерния / под ред. Н. А. Тройницкого, ЦСК МВД, 1904.
3. Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. СПб. : Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. Т. 1-2. 417 с.

4. Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. Киев, 1875.
5. Отчет о деятельности Волынского Губернского Статистического Комитета в 1874 г. *Волыньские губернские ведомости*. Житомир, 1875. №24.
6. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Каменец-Подольский, 1865; Обзор Подольской губернии... [по годам]. Каменец-Подольский : Губ. тип., 1888-1912. Прил. к Всеподданнейшему отчету подольского губернатора; Сборник статистических сведений о Киевской губернии... Киев : Киевский губ. стат. ком., 1861-1887; Обзор Волынской губернии... [по годам]. Житомир : Волынская губ. тип., 1886-1915. За ряд лет: Прил. ко всеподд. отчету волынского губернатора; Обзор Киевской губернии... [по годам]. Киев : Губ. тип., 1877-1914.: Прил. ко всеподданнейшему отчету киевского губернатора; Труды Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольский, 1869.
7. Список фабрик и заводов Европейской России. Санкт-Петербург, 1903; Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. Санкт-Петербург, 1887; Указатель фабрик и заводов Европейской России. Санкт-Петербург, 1894; Фабрично-заводская промышленность и торговля России. Санкт-Петербург, 1896. Фабрично-заводская промышленность Европейской России в 1910-1912 гг. Петроград, 1914-1915. Вып. 1-12.
8. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. Санкт-Петербург : Типография К. Вульфа, 1863. Ч. 1-2.
9. Торговля и промышленность Европейской России по районам [к 1900 году]. Санкт-Петербург, 1909. Вып. 11: Полеская полоса. 1909. 86 с.; Торговля и промышленность Европейской России по районам [к 1900 году]. Санкт-Петербург, 1909. Вып. 10: Юго-Западная земледельческая и промышленная полоса. 1910. 224 с.
10. Занятия населения Украины по данным Первой Всероссийской переписи 1897 г. Харьков, 1922; Материали щодо природного руху вселення України 1867-1914. К., 1924; Фабрично-заводская промышленность Украины в 1900 г. Харьков, 1922.

The article deals with the peculiarities of statistical sources, which exist as one of the bases for studying the history of cities of Right-Bank Ukraine during 1861-1914. The importance of population censuses for the objective characterization of urban population is demographic, ethnic and social. Numerous editions of trade and industrial statistics are mentioned, which give indicators of economic life of the Right Bank cities and some data of social content. The disadvantages of the statistical sources of the specified period are characterized.

Key words: statistics, publications, population, census, city.

Отримано: 10.03.2020

УДК 338.43(083.97):329(477.4)УРП «19»

В. А. Дубінський, кандидат історичних наук, доцент

УЧАСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА У РОЗРОБЦІ АГРАРНОЇ ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКИХ РАДИКАЛІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розглядається роль Бориса Грінченка в розробці програми УРП на початку 20 ст., особливо в аграрній сфері. Акцентується увага на питанні власності на землю, механізми її передачі селянам, формах ведення аграрного господарства.

Ключові слова: аграрне питання, викуп землі, користування землею, страйк, кооперативний рух, соціалістичний лад.

Наприкінці 1904 року на основі «лівої» опозиції Української демократичної партії була організована Українська Радикальна партія (далі – УРП), лідерами якої стали Б. Грінченко, Ф. Магущевський та С. Ефремов. Партія проводила активну видавничу діяльність, друкуючи свої брошури у Львові та Петербурзі, а потім перевозила їх до Києва і «звідти ширила серед інтелігенції» [1, с.44].

Важливу роль у розробці програми партії, зокрема аграрної її складової, відіграв Борис Грінченко, що підготував цілий ряд статей і брошур, які було покладено в її основу. Вирішення аграрного питання радикали, як і представники інших українських партій, тісно пов'язували з розв'язанням

національних і політичних проблем. Члени УРП обстоювали перебудову Російської держави на федеративних засадах: «Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію окремою репрезентативною радою, якій належить право видавати закони, порядкувати у своїх справах у межах цієї території» [2, с.135]. В разі, коли українцям не вдасться добитися дійсної автономії, радикали вважали, що Україна муситиме відокремитися від Росії [3, с.43].

Члени УРП були прихильниками встановлення соціалістичного ладу, що, на їх думку, мало б призвести до розв'язання, зокрема, і аграрної проблеми. «Кожному видано, що цей порядок кращий, щоб ні в кого не була земельна влас-

ність, а земля була народня», – зазначав Б. Грінченко [4, с.9-12]. Досягнути поставленої мети планувалося шляхом проведення таких заходів. Першим мало стати «вилучення усіх земель до одного фонду державних, удільних, монастирських, церковних й безгосподарських в окремий земельний фонд, який би був підпорядкований краю, округу чи громаді і використовувався би для хліборобів...» [2, с.133].

Другим принципово важливим етапом – поділ приватновласницьких земель. Поміщицькі, селянські та інші приватні земельні володіння, на його думку, мали перейти у власність орєндів місцевого самоврядування шляхом викупу [2, с.133].

Важливою проблемою аграрних відносин був розподіл землі. Розуміючи те, що не всі селяни здатні заплатити навіть мінімальну суму, вони передбачали можливість передавання землі їм з місцевого земельного фонду. При цьому земля мала передаватися не у власність, а лише в користування. У програмних документах українських наддніпрянських радикалів вперше зустрічаємо пропозиції щодо встановлення орєндних відносин у питанні використання землі. Так, вони пропонували прийняти закон, на основі якого мало бути створено «орєндове (посесійне) право, що забезпечувало б орєндареві – хліборобові – результати поліпшення і не надмірну орєндну плату; посередницькі бюро мають регулювати сю плату на користь хліборобам і розбирати спори між господарями й орєндаторами» [2, с.133]. Як бачимо, тут Б. Грінченко пропонував платне використання землі і вважали, що вирішення всіх суперечок щодо орєнди землі повинно вирішуватися правовим шляхом [5, с.136]. Інші ж хлібороби (селяни-власники) мали право викупити в приватну власність землю, але, знову ж, не більше встановленої норми. Крім того, вони отримували право «вільно порядкувати своєю землею, відділивши її від громадської», сплачуючи за це податки державі [5, с.137]. Важливим заходом, за допомогою якого передбачалося розв'язати питання раціонального землевпорядкування, розглядалося обов'язкове знищення черезсмузжя [2, с.133].

Як засіб вирішення аграрного питання члени УРП визнавали виключно мирний шлях. Так, пригадуючи селянські виступи на Харківщині і Полтавщині у 1901-1902 рр., С. Ярошенко (Б. Грінченко) писав: «...Чи поменшало ж панів, чи покинули вони свою землю людям і чи стало з того жити краще усьому простому народові?» [6, с.28]. На його думку, найкращою формою боротьби є страйк: «<...> такою зморою найкраще з ворогом боротися і тільки тоді, коли він підготовлений» [6, с.28]. Він висував ідею просвіти населення у боротьбі проти царя, де важливу роль мають відіграти представники інтелігенції. У платформі партії вказувалося на те, що перед УРП стоїть завдання «освідомити маси і робочі, і так званих освічених класів, щоб вони зрозуміли становище і забажались боротися, щоб перемінити його...» [7, с.5]. Наддніпрянські радикали були прихильниками чіткої організації боротьби проти існуючого ладу та пропонували вичікувальну тактику при її проведенні [7, с.5-6]. Члени УРП підсумовували: «Як будуть так усюди люди робити, то без усяких бунтів, тихенько приборкають панів...» [7, с.5-6].

Прикметною рисою політичної платформи партії була підтримка розвитку кооперативних підприємств. У документі читаємо: «<...> Край підтримує велике товариське використання землі...» [8, с.5-6]. А Л. Яворенко (Б. Грінченко) в брошурі «Чого нам треба?» взагалі закликав до створення сільськогосподарських товариств і спілок, які будуть надавати допомогу уряду в вирішенні різноманітних аграрних проблем [3, с.9]. Зазначимо, що радикали одними з перших звернули увагу на необхідність розвитку кооперації в аграрній сфері.

Вагомим чинником розв'язання аграрного питання, на їхню думку, мала стати сільськогосподарська освіта. «Земля у нас родюча, а як добре навчитися її порати, то зробиться вдєсятеро родючіша, буде хліба стільки, що й на хліборобів стане...», – робив висновок Б. Грінченко [4, с.9-12]. На його думку, вирішити це питання можна буде тільки тоді, коли «позаводити такі школи, де можна було би навчитися добре господарювати і дурно учити по тих школах хліборобів» [4, с.9-12]. Важливу роль у цьому сенсі мали відіграти «показові господарства», «<...> в яких хлібороби приклад брали би, та за їх прикладом і собі вчилися би так господарювати» [4, с.9-12].

Еволюційний характер перетворень у сільському господарстві передбачав збереження приватновласницьких господарств. Він допускав використання найманої праці в сільському господарстві. При цьому звертав увагу на необхідність організації дієвого захисту прав найманих робітників. «Поки є найми, треба позаводити закони про наймитів-хліборобів, щоб вони мали добру плату, добрий харч, путящі квартири, не робили через силу та щоб господарі їх не кривдили...», – зазначав Б. Грінченко. А у «Платформі Української радикальної партії» пропонувалося прийняти закони, які б регулювали такі питання, як запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення мінімуму заробітної плати, відшкодування робітникам від хазяїв, страхування робітників тощо. Радикали вважали, що «<...> закони про робітників прикладаються і до наймитів-хліборобів» [7, с.8].

І все ж, кінцевою метою діяльності УРП визначалося досягнення соціалістичного ладу, в залежність від чого вони ставили вирішення всіх проблем. Вони писали: «Зрозуміймо, що тільки соціалістичний лад дасть нам спокій» [8, с.10].

Загалом Б. Грінченко пропонував реформістський шлях вирішення аграрного питання та перехід сільського господарства до ринкових умов розвитку країни. Важливими між ними, на його думку, також були: інтенсифікація сільського господарства, створення кооперативів і сільськогосподарська освіта селян. Він визнавав також розв'язання питання власності землі за рахунок їх відчуження, в тому числі і великих приватновласницьких угідь. Усі ці завдання мали вирішуватися законодавчим поступовим шляхом.

Список використаних джерел:

1. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність. Прага : Видання Фонду імені С. Чикаленка, 1934. 100 с.
2. ЦДІАК України. Ф.274. Оп.1. Спр.1049. 1905. 276 арк.
3. Яворенко Л. Чого нам треба? Львів : Видання УРП, 1905. 42 с.
4. Яворенко Л. Чому у нас досі нема доброго ладу? Львів : Видання УРП, 1905. 68 с.
5. Мойсеєнко В. Аграрна складова програмних документів українських ліберальних партій на початку ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси ; Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. С. 136-144.
6. Ярошенко С. Як люди прав собі добувають. Львів : Видання УРП, 1905. 29 с.
7. Платформа Української Радикальної партії. Львів : Видання УРП, 1905. 16 с.
8. Ярошенко С. Як визволитися з бідності робочим людям. Львів : Видання УРП, 1905. 10 с.

The article deals with the role of Boris Grinchenko in the development of the URP program at the beginning of the 20th century, especially in the agricultural sphere. Emphasis is placed on the issue of land ownership, mechanisms for its transfer to peasants, forms of agricultural management.

Key words: agrarian question, land purchase, land use, strike, cooperative movement, socialist system.

Отримано: 10.03.2020

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ СУМІСНИЦТВО В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ (1918-1920 рр.)

Розглядається питання про практику сумісництва у науково-педагогічній діяльності професорсько-викладацької корпорації та лекторського колективу кам'янець-подільських державного і народного українських університетів та його значення для заповнення штатних розписів, організації освітнього процесу і виконання навчальних планів.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський державний український університет, Кам'янець-Подільський народний український університет, професура, доцентура, лектори, асистенти, сумісництво.

Творення національної вищої освіти в Україні на початку ХХ ст. окреслило проблему наявності достатньої кількості добре підготовлених україномовних науково-педагогічних кадрів, які мали забезпечувати відповідний освітній процес у різних типах вишів, з різних спеціальностей, проводити тут на високому рівні навчальну, організаційну, науково-дослідницьку, культурно-просвітню та інші види діяльності, бути носіями високих стандартів національної культури, взірцем для молоді у ставленні до всього українського й активно працювати на упродовження в суспільне життя патріотичних, гуманних ідей і толерантності у ставленні до людей різних рас, національностей і конфесій.

Оперативно розв'язати цю проблему було неможливо, оскільки за царського самодержавства підготовкою професійних і водночас національно-свідомих науково-педагогічних кадрів жодна інституція не займалася. Тому потрібен був час, щоб значна частина наукової інтелігенції українського походження у нових історичних умовах, пов'язаних з крахом імперії Романових і творенням своєї національної держави, усвідомила доленосну відповідальність перед назрілими історичними потребами українського народу, який прагнув мати свою державність, розвинути національну культуру і реалізувати об'єктивне право на майбутнє цивілізоване життя.

Однією із особливостей роботи професорсько-викладацької корпорації відповідно і лекторської спільноти народного університетів у Кам'янці-Подільському, відкритих у 1918-1919 рр., стало застосування у різній мірі науково-педагогічних сумісників для повного розв'язання поставлених перед вищими державних чи громадських завдань. Піднятий нами аспект ще не був предметом окремого дослідження, що спричиняє відповідний науковий інтерес.

Метою повідомлення є встановлення на основі архівних і опублікованих джерел та праць українських дослідників кола науково-педагогічних сумісників в практиці освітньої діяльності професорсько-викладацької корпорації і лекторського загалу відповідно державного і народного українських університетів у Кам'янці-Подільському, з'ясування їх ролі у забезпеченні навчального процесу і повноцінному функціонуванні зазначених освітніх закладів якісними викладацькими кадрами.

Важливе значення для становлення національної вищої школи в добу революції мав Кам'янець-Подільський державний український університет (К-ПДУУ), який розпочав свою освітню діяльність 1 листопада 1918 р. Характерно, що він відразу формувався як перший в історії регіону заклад, що опирався на кадровий склад різних наукових і університетських центрів України, зокрема і тих вчених, які раніше були прийняті до штату інших вишів. Це не суперечило законодавству, зокрема діючому в Українській державі гетьмана Павла Скоропадського російському Університетському статуту 1884 р., який допускав до викладацької роботи у вишах на засадах сумісництва представників Академії наук, професорів інших закладів вищої освіти тощо [8, с.150].

Власне, призначений міністром освіти 12 жовтня 1918 р. на посаду ректора цього університету Іван Огієнко представляв дві професорсько-викладацькі корпорації – університет св. Володимира, де посадав посаду приват-доцента російської мови, і Київського державного українського університету, до штату науково-педагогічних працівників якого увійшов як в. о. екстраординарного професора по кафедрі української мови. Ці посади за ним залишалися на два наступних роки, без збереження зарплати, оскільки він вважався відкомандированим для виконання функцій керівника К-ПДУУ [6].

Крім І. Огієнка, сумісниками в університеті упродовж 1918-1919 навчального року працювали й інші українські вчені. Так, на посаду ординарного професора по кафедрі математики було призначено М. Хведорова (Федорова), професора Катеринославського гірничого інституту, ординарного професора по кафедрі механіки – М.О. Столярова, професора по кафедрі теоретичної механіки Харківського технологічного інституту [13, арк.26; 14 арк.33], в. о. екстраординарного професора по кафедрі фізики – А. Маліновського, приват-доцента університету св. Володимира, в.о. екстраординарного професора по кафедрі історії – П. Клименка, приват-доцента університету св. Володимира і лектора Київського археологічного інституту [10, арк.33; 14, арк.26 зв.], в. о. екстраординарного професора по кафедрі романської філології – Д. Шелудька, приват-доцента університету св. Володимира, в. о. екстраординарного професора по кафедрі історії богослужіння – О.З. Неселовського, смотрителя Кам'янець-Подільської чоловічої духовної школи [13, арк.22; 10, арк.58], приват-доцента по кафедрі історії стародавньої церкви – Й.Ф. Оксіюка, працівника департаменту православної церкви Міністерства культів УНР [13, арк.22], приват-доцента по кафедрі єврейської мови – О.В. Прахова, викладача Київської духовної семінарії [13, арк.22], старшого асистента по кафедрі фізики – О.А. Аленича, асистента Пермського державного університету (Росія) [13, арк.26 зв.]. Тимчасово на богословському факультеті викладав призначений лектором історії керівного християнства архієпископ Олексій (Дорозницін), попереднім місцем роботи якого офіційно значилася Київська духовна академія [14, арк.74а].

Відповідно до чинного законодавства, усі сумісники, які покинули свої попередні вишівські посади і не викладали за основним місцем роботи упродовж одного семестру, підлягали звільненню зі «старого» штату науково-педагогічних працівників [8, с.151]. Після цього вони втрачали статус сумісників, який ніде не афішувався, і вважалися такими, що працюють за основним місцем викладацької праці.

У 1919-1920 і на початку 1920-1921 н. р. практика сумісництва не припинялася, оскільки університет розвивався (кількість факультетів зростає з трьох до п'яти), а у резерві не було жодного науково-педагогічного працівника. Ще влітку 1919 р. посаду приват-доцента по кафедрі політичної економії зайняв А.С. Синявський, директор департаменту середньої школи Міністерства освіти УНР [6, с.295]. Щоправда, у наказі, підписаному міністром освіти І.І. Огієнком ще 15 квітня 1919 р., зазначена управлінська посада науковця не фігурувала, натомість вказувалося, що він був колишнім викладачем політичної економії і статистики Катеринославського гірничого інституту [13, арк.96]. Таким чином реальне сумісництво державного службовця, який у свій час захистив магістерську дисертацію і погодився підсилити кадровий потенціал К-ПДУУ, у наказі про призначення не фіксувався. Проте наголошувалося на його колишній викладацькій посаді, яку він займав до переходу на роботу в Міністерство освіти влітку 1918 р.

Подібна ситуація мала місце з призначенням до К-ПДУУ на посаду приват-доцента по кафедрі фінансового права Х.М. Лебідь-Юрчика, колишнього заступника міністра фінансів, діючого директора департаменту Державної скарбниці УНР. У наказі, виданому міністром освіти А.В. Крушельницьким 16 липня 1919 р., тодішня державна посада майбутнього викладача зовсім не згадувалася, натомість йшлося про те, що призначений у свій час закінчив юридичний факультет університету св. Володимира (це сталося ще до Першої світової війни) [7, с.244].

Не назвали в наказі №106 від 5 серпня 1919 р. й посаду завідуючого бюро скотарства Подільської губернської народної управи Б.І. Крижанівського, яку він зберіг за собою і після призначення приват-доцентом по кафедрі приватного скотарства. Зазначалося лише те, що за фахом він був зоотехніком [8, с.264; 15, арк.34]. Подібне стосувалося й двох науковців, які знаходилися на військовій службі в Українській Галицькій армії – четаря Пресового бюро, біолога Н.Т. Гаморака і референта Диктатора ЗОУНР, керівника Бюро освіти Української Галицької армії (УГА) географа В.О. Геріновича, які з середини липня 1919 р. перебували у Кам'янці-Подільському. Згоду на їх залучення до науково-педагогічної роботи в К-ПДУУ (за сумісництвом) дав диктатор ЗОУНР С.О. Петрушевич. Утім, у міністерському наказі №110 від 11 серпня 1919 р., яким їх призначено приват-доцентами відповідно по кафедрах фізіології рослин та географії, військові посади не згадуються зовсім [16, арк.37].

На роботу до університету на вакантні місця попросилися: прозектор кафедри гістології Київського державного українського університету (КДУУ) і водночас головний лікар лазарету 23-го польового шпиталю УГА М.Т. Герашенко, доктор філософії Ягелонського університету Л.Б. Б'ялковський, приват-доцент університету св. Володимира і КДУУ О.М. Яницький, завідувачка департаментом дошкільної і позашкільної освіти Міністерства освіти УНР С.Ф. Русова, завідувач економічного бюро і бюро рільництва Подільської губернської народної управи І.А. Олійник, вчений агроном тієї ж установи Ю.П. Підкуй-Муха, працівник департаменту водних і шосейних шляхів Міністерства народного господарства В.І. Надєждін-Варениця. Їх прийняли на посади відповідно екстраординарного професора по кафедрі фізіології худоби та приват-доцентів по кафедрах полонознавства та фізики, лекторів педагогіки, з суспільної агрономії і земельного питання, старших асистентів по кафедрах приватного хліборобства та сільськогосподарської механіки [1, арк.15; 11, арк.3; 13, арк.109, 129, 130; 16, арк.31, 73; 17, арк.131]. Л.Б. Б'ялковський до викладацької праці так і не приступив, оскільки через різні причини затримався у Кракові, куди був відряджений ректором для придбання навчальної літератури з польської мови і літератури. Тож у встановленому законом порядку у 1920 р. його звільнили зі штату.

Отримали призначення до університету й інші сумісники, зокрема, на посаду ординарного професора – географ С.Л. Рудницький, екстраординарного професора – географ М.А. Аганін, зоолог П.А. Мавродіян [2, арк.38 зв., 61; 16, арк.87], приват-доцентів – історик І.П. Крип'якевич, фізик В.А. Кучер, зоолог О. Тисовський, хімік Ю.Й. Гіряк, філолог С.В. Балеї, ботаніки Л. Левитський і В.І. Підлісний, математик А.І. Філіпов, старшого асистента – зоолог А.М. Елькнер, молодшого асистента – ботанік К. Танчаківський [3, арк.12, 12 зв.; 4, арк.7зв.; 13, арк.26зв., 76, 93]. Утім до Кам'янця-Подільського вони не прибули через низку об'єктивних причин і через півроку втратили ці посади.

Сумісниками вимушено працювали в К-ПДУУ і кілька представників науково-педагогічної спільноти КДУУ, які через денікінську окупацію покинули столицю. Так, у вересні 1919 р. до цього вишу були тимчасово прикомандировані молодші асистенти Я.Ф. Лепченко і О.О. Соколовський [10, арк.191]. Цей ряд поповнив і прикомандирований на посаду екстраординарного професора по кафедрі мовознавства і санскриту Є.К. Тимченко (діючий екстраординарний професор КДУУ і приват-доцент університету св. Володимира) [7, с.312].

Певний внесок у заповнення низки науково-педагогічних вакансій зробила учительська інтелігенція Кам'янця-Подільського. Її представники (директор дівочої гімназії С.І. Назарович, учителі хімії В.К. Добровольський, М.П. Вікул і С.М. Красніков, географії М.Г. Любичанківський, німецької мови К.П. Поль, ботаніки Я.І. Регула, фізики О.М. Ретанов, французької мови Г.К. Ватич та ін.) посіли різні науково-педагогічні та допоміжні посади в університеті – лекторів, молодших і старших асистентів, завідуючих кабінетами і лабораторіями на природничому відділі фізико-математичного факультету [7, с.417; 14, арк.10; 16, арк.130 зв., 131 зв.].

В університеті мало місце внутрішнє науково-педагогічне сумісництво. Так, ректор, екстраординарний професор І.І. Огієнко викладав лекційний курс по кафедрі ук-

раїнської мови; проректор, ординарний професор М.М. Хведорів (Федоров) – по кафедрі чистої математики, водночас завідував кабінетом прикладної механіки; настоятель університетської церкви св. Миколая і заступник голови бібліотечної комісії К-ПДУУ Ю.Й. Сіцінський наказом міністра освіти був прийнятий на посаду приват-доцента по кафедрі церковної археології, секретар студентських справ М.О. Грінченко – лектора історії української музики [4, арк.7 зв.; 5, арк.11; 12, арк.131 зв.]. На законодавчому рівні це питання не було врегульоване. Тож поєднання управлінських і науково-педагогічних функцій спричинило їх велику щоденну завантаженість, ускладнюючи тим самим виконання основних посадових обов'язків.

Усі сумісники, як зовнішні, так і внутрішні, брали активну участь у житті університетського колективу, якісно виконуючи покладені на них навчальні, навчально-методичні і наукові завдання, були помітними у громадсько-політичному житті, а гуманітарії ще й вносили посильний вклад у національно-культурне відродження української громади.

Загалом з серпня 1918 до листопада 1920 рр. в К-ПДУУ реально працювали 38 науково-педагогічних сумісників (не менше 58,5% від загального складу станом на літо 1920 р., хоча в різні навчальні роки цей показник не був стабільним). А із врахуванням того, що частина професорів і приват-доцентів вимушено брали одно- чи навіть двосеместрові відпустки, то реальна питома вага цієї групи у освітньому процесі була ще більшою. Щоправда, значна кількість тих, хто прибув до університету і раніше працював в іншому виші, об'єктивно втрачали статус сумісника, оскільки через 4-5 місяців, іноді трохи більше після початку навчального року або весняного семестру виводилися зі штату за попереднім місцем роботи, так як того вимагав закон. Окремі з них згодом виїхали з Кам'янця-Подільського через сімейні чи інші обставини, залишивши вакансії, які необхідно було замінити новими сумісниками, що створювало нову проблему.

Велику залежність від лекторів-сумісників мав Кам'янець-Подільський народний український університет, відкритий з ініціативи місцевого Українського клубу 15 листопада 1919 р. як осередок популяризації наукових знань і культурно-просвітницької роботи у місті. Раду лекторів очолював відомий державний, політичний і громадський діяч, професор В.М. Чехівський. Перш ніж заснувати цей заклад, керівництво Українського клубу заручилося підтримкою ректора І.І. Огієнка в питанні про залучення науковців К-ПДУУ до викладацької роботи на основі сумісництва. Тож з листопада 1919 по листопад 1920 рр. сюди були прийняті лекторами: професори П.М. Бучинський, А.Е. Маліновський, П.В. Клименко, приват-доценти С.В. Бачинський, С.С. Остапенко, Л.Т. Білецький, П.Г. Клепатський, В.О. Герінович, С.В. Бачинський, Н.Т. Гаморак, Є.А. Завадський, М.А. Плевако, лектор С.Ф. Русова, асистенти Ю.О. Русов, А.П. Чернявський, І.І. Шимонович [9, с.30-33]. Загалом їх нараховувалося 16, що восени 1920 р. становило 76,2% складу усього лекторського складу. Тобто, кожний 8-й лектор представляв науково-педагогічну спільноту К-ПДУУ. Без них повноцінний навчальний процес для більш як 150 слухачів народному університету, яких нараховувалося на двох факультетах у лютому 1920 р. [10; 9, с.31-32], відбувся аж ніяк не міг.

У середині листопада 1920 р., напередодні встановлення в місті радянської влади, кадровий склад К-ПДУУ скоротився через еміграцію частини науково-педагогічних працівників. Зокрема, покинули заклад 12 осіб, у тому числі й ті, що викладали як сумісники в народному університеті. Рівноцінно замінити їх не було ким.

Отже, науково-педагогічне сумісництво, яке практикувалося у двох кам'янець-подільських університетах упродовж 1918-1920 навчальних років, було однією із рис кадрової політики у вишах, відіграло вирішальну роль в організації освітнього процесу, оскільки дало змогу, по-перше, заповнити існуючі штатні вакансії, по-друге, забезпечити підготовку фахівців якісними викладацькими кадрами, по-третє, посилювало творчий потенціал колективу, який сприяв національному відродженню місцевого українства. Особливо це стосувалося професури, досвідчених і креативних приват-доцентів та відомих лекторів. Завдяки

їм загалом задовільно виконувалися діючі навчальні плани підготовки фахівців, а слухачі народного університету здобували якісні науково-популярні знання, які збагачували їх світогляд, сприяли розвитку особистості, патріотичних якостей, кращому усвідомленню ролі молодого покоління у тодішніх державотворчих процесах і громадському житті.

Список використаних джерел:

1. Державний архів міста Києва. Ф.Р-936. Оп.2. Спр.1. 37 арк.
2. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-302. Оп.1. Спр.49. 80 арк.
3. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.2. Спр.24. 13 арк.
4. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.2. Спр.51. 78 арк.
5. Державний архів Хмельницької обл. Ф.Р-582. Оп.2. Спр.113. 64 арк.
6. Державний вістник. 1918. 16 жовтня.
7. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. 632 с.
8. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / [уклад. й

автори статті С.А. Копилов, О.М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. 848 с.

9. Мельник Е.М. Кам'янець-Подільський український народний університет (листопад 1919-початок 1921 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірн. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 7. С. 28-35.
10. Слово. Кам'янець-Подільський, 1920, 14 листопада.
11. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.12. Спр.5207. 6 арк.
12. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.12. Спр.7532. 11 арк.
13. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.2. 243 арк.
14. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.182. 120 арк.
15. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.155. 132 арк.
16. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.188. 110 арк.
17. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.2. Спр.21. 180 арк.

The question of the practice of combination of scientific and pedagogical activity of the teaching corporation and the lecturer staff of Kamyanets-Podilsky State and People's Ukrainian Universities and its importance for filling staffing lists, organizing the educational process and fulfilling curricula is considered.

Key words: Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, Kamianets-Podilskyi National Ukrainian University, professors, assistant professor, lecturers, assistants, part-time.

Отримано: 10.03.2020

УДК 737.1(37):336.74(477.43/44)«1/5»

А. Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент

РИМСЬКА МОНЕТА В ГРОШОВОМУ ОБІГУ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ II-VI ст. н. е.

У статті з'ясовується місце і роль римської монети в грошовому обігу населення Поділля II-VI ст. н. е. Автор, на основі аналізу робіт дослідників, робить висновок про двояку роль римської монети в тогочасному суспільстві – її використанні для потреб прикордонної торгівлі та як засіб нагромадження майнових скарбів.

Ключові слова: Поділля, слов'янські племена, римська монета, грошовий обіг, денарій.

Важливим історичним джерелом при вивченні історії України II-VI ст. н. е. є знахідки римських монет. Увага дослідників до знахідок римських монет виявилась, з одного боку, у збиранні фактичного матеріалу, а з другого – у спробах історичного висвітлення причин та умов розповсюдження римських монет за межами Римської імперії. Вивчення знахідок римських монет на Поділлі займалося багато вітчизняних та зарубіжних істориків, зокрема Ю. Сіцінський, В. Антонович, М. Грейм, М. Брайчевський, В. Кропоткін, В. Баран, Д. Козак, Б. Магомедов, тощо. Незважаючи на тривалу літературно-наукову традицію дослідження проблеми знахідок римських монет на східнослов'янських землях, вивчення цих пам'яток і тепер продовжує лишатись одним з найактуальніших питань стародавньої історії східних слов'ян. У зв'язку з цим, нашим завданням є систематизація та узагальнення наявних джерел та привернення уваги науковців до проблеми взаємодій між східними слов'янами, які проживали на території Поділля із Римською імперією.

Важливе місце у вивченні даної теми займає питання про те, яким чином на територію племен черняхівської культури потрапляли римські монети і яку вони виконували роль. Так, Ю. Сіцінський вважав римські монети, знайдені на древньослов'янських землях, слідами торговельних зносин стародавніх слов'ян з римлянами [3, с.17]. В. Ляскоронський, у свою чергу, пояснював потрапляння римських монет на східнослов'янські землі походами стародавніх слов'ян та інших племен на землі Римської імперії [1, с.6]. На думку Б. Магомедова, надходження грошей до східнослов'янських племен здійснювалося різними шляхами. Історик, зокрема, зазначає: «Великі виплати вождям від римської адміністрації (субсидії, викуп за полонених, оплата найманих військових загонів тощо) здійснювалися денаріями старих випусків із повноцінного срібла, які навряд чи могли надходити з іншого джерела, крім держави, адже на римській території вони вже вийшли з обігу. Іншими шляхами до черняхівського населення потрапляли сучасні йому монети. Воїни найманці під час служби в римських провінціях одержували певні суми на руки. Гроші різних номіналів надходили до варварів під час війн у вигляді військової здобичі» [7, с.47].

Отже, завдяки високій якості та значним обсягам карбування римська монета швидко поширилась і стала популяр-

ною не лише на території імперії, а й у сусідніх країнах. У перші століття нашої ери кордони Римської імперії наблизилися до земель, де проживали слов'янські племена антів, яких отожднюють з племенами черняхівської археологічної культури.

Перші свідчення про римські монети та медальйони, знайдені на слов'янських землях, містяться у творі польського історика Матвія Меховського «Трактат про дві Сарматії», виданому в Кракові у 1517 р. Середньовічний хроніст повідомляє, що римські монети називались у місцевого слов'янського населення денаріями св. Іоанна Хрестителя. На наших землях римські монети називались також «Івановими головками» або «головками святого Яна» [4, с.52].

Вивчення топографії знахідок римських монет дає підстави стверджувати, що більшість їх зосереджена на території Правобережної України в басейнах річок Тиса, Дністер, Сян, Західний Буг, Південний Буг та приток Дніпра. Північна межа масового поширення римських монет проходить між лісостеповою та лісовою природно-географічними зонами. Значна частина таких знахідок виявлено на території Поділля. Серед знахідок римських монет абсолютну більшість становлять срібні денарії, значно меншою є частка золотих ауреусів та солідів, а також латунних, мідних та бронзових монет [2, с.52].

У складі монетних скарбів та серед поодиноких знахідок денарії республіканської епохи трапляються вкрай рідко. Подібна ситуація і зі срібними монетами перших римських імператорів. Проте, нумізматичні джерела фіксують активну зовнішню політику римлян у Карпато-Дунайському регіоні другої половини I ст. Так, денарії імператора Віспасіана (69-79 рр.) виявлені у депозитах майже з усієї території Правобережної України (зокрема, у скарбі з с. Білогородка Ізяславського району Хмельницької області містилось 10 монет цього правителя). Різке збільшення римського монетного імпорту спостерігається від часів панування імператора Траяна (98-117 рр.). Це пояснюється тим, що йому вдалося підкорити собі даків та інші племена у Подунав'ї, у результаті чого римський кордон підійшов до земель, заселених давньоукраїнським етносом. Крім цього, окремі військові підрозділи римської армії здійснювали експедиції на північ від Карпатських гір, частими гостями тут також були купці. Саме у першій половині II ст. найбільше поширюється на території України римська монета. Денарії імператорів Адри-

ана (117-138 pp.), Антоніна Пія (138-161 pp.), Марка Аврелія (161-180 pp.) та членів їхніх родин виявлені у всіх областях України, причому в окремих депозитах налічуються сотні і навіть тисячі цих монет [8, с.50]. Подібний скарб, виявлений у 1909 р. на Поділлі був опублікований М.Греймом. Цікаво, що місцеві мешканці називали знайдені монети «голівками св. Івана» і носили їх як амулети [9, с.204].

Наростання кризових явищ у монетному господарстві Римської імперії не могло не позначитися на структурі її монетного експорту. Низькопробні денарії, що карбувалися від часів Коммода (180-192 pp.) та Септимія Севера (193-211 pp.), неохоче приймалися населенням українських земель. Про це свідчать дані топографії монетних знахідок. Римські монетні номінали кінця II-III ст. трапляються значно рідше, ареал їх поширення обмежений прикордонними територіями. Це ж стосується пізньоримських випусків другої половини III – першої половини V ст. Асортимент номіналів та кількісні показники знахідок дають підстави стверджувати, що на той час римські монети здебільшого використовувалися для потреб прикордонної торгівлі [5, с.83].

Отже, поширення римських грошей на українських землях є свідченням тісних торговельних зв'язків між Римською імперією та антськими племенами. Крім того, вони завозилися як військові трофеї, здобуті в результаті вдалих нападів варварських племен на римські провінції. В епоху послаблення військової могутності Риму імператори, нездатні захистити свої кордони, відкуповувалися від племінних вождів даниною – товарами та грошми. Вартість монет була добре знана антській верхівці. Одним зі свідчень цього є знахідки золотих та срібних медальйонів, які римські імператори надсилали варварським керівникам, намагаючись перетворити їх на союзників імперії. Велика кількість виявлених на Поділлі денаріїв та інших номіналів монет свідчить про різноплановість їх використання. Це були перші монети, які брали активну участь у формуванні товарно-грошових відносин на внутрішньому ринку.

Значна частина римського монетного імпорту використовувалася місцевою племінною верхівкою як засіб тезаврації шляхом нагромадження скарбів. Прагнення до нагромадження скарбів призвело і до виникнення найманства. Відомо, що римляни не лише вербували найманців із «варварських» племен, але й прагнули також за допомогою підкупів і нагород перетягти на свій бік цілі військові загони на чолі з місцевими вождями племен і військовоначальниками. Свідченням цього є золоті медальйони,

знайдені на теренах краю. Знахідки медальйонів у скарбах монет дають підстави вважати ці скарби належними саме представникам місцевої знаті [6, с.65].

Таким чином, римські монети відігравали важливу роль у торговельному обміні між слов'янськими племенами та імперією. Основними об'єктами торгівлі з боку слов'ян були продукти тваринництва, рільництва та лісових промислів – збіжжя, худоба, шкіри, хутра, мед, віск, а також бурштин і раби. Зі свого боку, римські купці привозили гончарні та ювелірні вироби, вина, олію тощо. Для покриття торговельного дефіциту римляни широко використовували монету, яка була одним з основних засобів обміну.

Список використаних джерел:

1. Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. Київ, 2005. 208 с.
2. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1959. 256 с.
3. Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії: факсимільне перевидання / упорядник і видавець О.Л. Баженов, передмова І.С. Винокур. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлєзнавства, 2001. 94 с.
4. Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині / відп. ред. В.Д. Баран. Київ : Наук. думка, 1992. 176 с.
5. Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. Москва : Издательство Академии Наук СССР, 1961. 119 с.
6. Кучинко М.М., Кучинко З.М. Давні та середньовічні скарби Волині : монографія. Луцьк : Волинська книга, 2007. 172 с.
7. Магомедов Б.В. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури. *Археологія*. 2006. №4. С. 46-51.
8. Шуст Р.М. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні : навч. посіб. 2-е вид., стер. Київ : Знання, 2009. 376 с.
9. Złote monety rzymskie znajdowane na Podolu. *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. Krakow, 1909. T. I. №11. S. 202-204.

The article reveals the place and role of the Roman coin in the monetary circulation of the population of Podillia in the II-VI centuries. not. Based on the analysis of the researchers' work, the author concludes that the Roman coin has a dual role in the society at the time – its use for border trade and as a means of accumulating property treasures.

Key words: Podillia, Slavic tribes, Roman coin, money circulation, denarius.

Отримано: 10.03.2020

УДК 027.7(477.43-21)К-ПНУ«1991-2019»

Л. В. Климчук, кандидат історичних наук

ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕКИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА У РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті описово висвітлено історичні зміни, що відбувались у бібліотеці закладу вищої освіти упродовж 1991-2019 рр. Розкрито сучасний інформаційний ресурс бібліотеки, її просвітницьку, видавничу та наукову діяльність.

Ключові слова: бібліотека ЗВО, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, видавничі діяльність бібліотеки, наукова діяльність бібліотеки, 1991-2019 рр.

Бібліотека університету – інформаційний ресурсний центр, який поєднує бібліотечну діяльність з ключовими елементами університетських технологічних сервісів та є учасником освітнього й наукового процесів через надання послуги в оформленні, представленні та вимірюванні результатів наукових досліджень. Сучасна книгозбірня пов'язана із світовими інтелектуальними ресурсами і забезпечує швидкий та зручний доступ до них, знаходиться в центрі освітнього, наукового та дослідницького процесів університету. Вона органічно поєднує традиційні та новітні інформаційні ресурси, забезпечує швидкий та зручний доступ до світових наукових та освітніх ресурсів, першоджерел, результатів наукових досліджень, а також створює та розвиває власні електронні ресурси.

Мета статті – провести екскурс в історію розвитку від традиційної бібліотеки навчального закладу 90-х рр. до сучасного інформаційного центру.

У першій половині 90-х рр. бібліотеці, як і на зорі свого становлення, довелося пережити серйозні матеріальні труд-

нощі – до мінімуму було зведено виділення коштів на придбання літератури, передплату періодичних видань, через гіперінфляцію знецінилася і до того мізерна заробітна плата, відбулося незначне скорочення штату. Але не зважаючи на труднощі, в цей час на базі бібліотеки були проведені десятки історичних читань, книжково-ілюстрованих виставок, літературно-мистецьких вечорів, засідань культурно-громадських клубів, об'єднань, гуртків тощо [3, с.95].

Чисельні перевірки, які довелося пройти в 1996-1997 роках, засвідчили якісні зміни в усіх напрямках діяльності інституту, в тому числі й книгозбірні. Поступово була відновлена передплата найнеобхідніших фахових часописів та придбання книг [3, с.96]. Обслуговування читачів велося в 4-х читальних залах, 4 абонементних та 15 навчально-методичних кабінетах, лабораторіях, в яких була зосереджена необхідна навчальна, наукова література та фахові періодичні видання загальним обсягом майже 800-тисяч примірників [3, с.97].

На початку 90-х рр. фонд бібліотеки налічував 788222 примірники, що були розподілені між підрозділами книгозбірні, які обслуговували 42 працівники [1, с.72]. Упродовж 1992-2003 рр. кількісний склад працівників бібліотеки практично був сталим – 38-44 фахівців. Починаючи з 2005 року штат фахівців книгозбірні починає зростати з 43 (2004 р.) до 62 (2008-2011 рр.) [1, с.72]. Цьому сприяли зміни структури бібліотеки. У 2003 році на педагогічному факультеті відкрито абонемент і читальний зал мистецької літератури, у вересні 2005-го року – абонемент і читальний зал природничо-економічного факультету, на початку осені 2006-го року – підрозділи в інституті реабілітології та на природничому факультеті [3, с.99-100]. Того ж року придбано комп'ютерну програму «УФД/Бібліотека», а у 2007 році відкрито відділ інформаційних технологій та комп'ютерного забезпечення бібліотеки. У центральному корпусі розпочав роботу читальний зал електронної бібліотеки (далі – ЧЗЕБ), покликаний стати центром збирання, зберігання і надання доступу читачам до інформації на електронних носіях. На сьогодні фонд ЧЗЕБ нараховує близько 50451 електронних видань (підручників, методичних посібників, монографій та інших документів) на 845 електронних носіях. Автоматизація бібліотечних процесів додала цілий спектр нових, раніше недоступних бібліотекарям можливостей.

На сучасному етапі бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка має розвинуту структуру, яка формувалася поступово та охоплює всі дев'ять факультетів. Вона складається з 4-х підрозділів: відділу абонементів та читальних залів (4 абонементи та 9 читальних залів), відділу комплектування та наукової обробки документів, відділу електронних інформаційних ресурсів, інформаційно-бібліографічного відділу.

За роки незалежності неспинно зростає фонд бібліотеки. Якщо на початку 90-х рр. він налічував близько 800 тис. примірників, то у січні 2020 року він вже становив 1098842 документи. Цьому сприяли – систематична закупівля нової літератури за кошти університету, отримання у дар навчальних та методичних видань від науково-педагогічних працівників, дарчі унікальні та рідкісні видання меценатів із-за кордону, надходження з редакційно-видавничого відділу, книгообмін між бібліотеками, дарування науково-практичної та навчальної літератури низкою наукових інституцій України та зарубіжжя.

Станом на початок 2020 р. основний фонд бібліотеки зосереджено у головному корпусі: 722259 примірники (611558 документів – на центральному абонементі, 13364 – читальний зал №1, 40912 – читальний зал №2; читальний зал електронної бібліотеки – 50451; інформаційно-бібліографічний відділ – 5974). Решта примірників зберігається у підрозділах бібліотеки: історичний факультет – 55899 (читальний зал та абонемент), відділ рідкісних видань – 27906; педагогічний факультет – 28289; фізико-математичний факультет – 26461; природничий факультет – 11742; економічний факультет – 9755; факультеті корекційної педагогіки та психології – 15569, фонд кафедри військової підготовки – 121709 примірників. Фонди бібліотеки розкривають довідково-пошуковий апарат книгозбірні, який висвітлює її склад, зміст, місце розташування видань [2, с.31].

Поступове скорення чисельності штатних працівників знов відбувається упродовж 2012-2019 рр. спричинене зменшенням контингенту студентів, недостатнім фінансуванням закладів вищої освіти та низької заробітної плати працівників бібліотеки. Але цей факт не вплинув на якість роботи бібліотеки.

Просвітницька робота бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на сучасному етапі вирізняється різноманітністю форм та засобів проведення. Для популяризації інформаційних ресурсів фахівці бібліотеки використовують комплексні інформаційні заходи: традиційні та віртуальні виставки, вебінари, конференції, круглі столи, семінари, презентації книг, екскурсії, інформаційні години з першокурсниками, зустрічі з визначними діячами, літературні читання, Дні кафедри, художньо-мистецькі заходи тощо.

Упродовж 2019 року працівниками бібліотеки було розроблено 168 тематичних виставок, з них: 28 – віртуальних, 26 – постійнодіючих, 114 – традиційних (книжкових).

Організовано та проведено 22 культурно-освітні заходи та створено 37 бібліографічних оглядів [2].

Органічним елементом бібліотечного обслуговування стала віртуальна довідкова служба (започаткована у 2014 р.). Успішно діє послуга «Віддалене визначення індексів УДК і ББК» (започаткована у 2017 р.), про яку схвально відгукуються користувачі бібліотеки. Фахівцями відділу електронних інформаційних ресурсів та читального залу електронної бібліотеки (далі – ЧЗЕБ) впроваджено новий вид підвищення кваліфікації – проведення он-лайн конференцій, семінарів тощо. Упродовж 2017-2019 років працівниками ЧЗЕБ було забезпечено перегляд серії вебінарів щодо роботи з наукометричними базами.

Бібліотекарі забезпечують якісне обслуговування користувачів та систематичне поповнення інформаційного ресурсу книгозбірні. Останній – інформаційне середовище навчального закладу. В сучасних умовах він представляє співіснування традиційних документальних ресурсів на паперових носіях і електронних ресурсів локального й мережевого доступу.

До традиційних ресурсів належать: документний фонд та науково-довідковий апарат бібліотеки. Електронні ресурси більш різноманітні: електронний каталог (далі – ЕК), повнотекстова база даних (далі – БД), інституційний репозитарій, електронні документи на дисках, Інтернет-ресурс, доступ до наукометричних баз Scopus та Web of Science, до повнотекстових публікацій відомого міжнародного видавництва Springer Nature та Libraria – електронного архіву української історичної періодики.

Сьогодні над ЕК працює весь колектив бібліотеки: заносяться нові надходження, проходить процес редагування занесених бібліографічних записів. Обсяг каталогу наприкінці 2019 року становив 533115 примірників [2].

З 2010 року проводиться робота над створенням Зведеного електронного каталогу (ЗвЕК) бібліотек Хмельницької області. Мета проекту – організація зведеного електронного ресурсу для інформаційного забезпечення освітніх потреб, розкриття потенціалу інформаційних ресурсів бібліотек – учасниць проекту, а також підвищення якості бібліотечно-інформаційного обслуговування та розширення інформаційних можливостей користувачів.

За період функціонування ЗвЕК розвинувся до 358145 назв документів створених в результаті корпоративної діяльності бібліотек учасниць проекту. Проводиться робота з розпису періодичних і продовжуваних видань, обміну аналітичними описами статей фахових журналів.

Зведена база даних «Науковці Хмельниччини» – красномовний інформаційний ресурс, який максимально повно розкриває життєвий шлях та наукову діяльність науково-педагогічних працівників, які мають науковий ступінь «доктор наук», або вчене звання «професор». База даних є корпоративним проектом бібліотек Хмельницької області та заснована у квітні 2017 р. з метою популяризації наукових досягнень вчених Хмельниччини. Персональні рубрики розміщені за абеткою прізвищ містять коротку біографічну довідку, список наукових праць та список літератури про діяча. На сьогодні база містить відомості про 141 науковця.

Інституційний репозитарій університету (ElarKPNU) започатковано у 2013 році та зареєстровано у: DOAR (Directory of Open Access Repositories); ROAR (Registry of Open Access Repositories). У 2017 році було здійснено оновлення програмної частини та змінено структуру інституційного репозитарію, відповідно до якої було проведено реструктуризацію електронного архіву та зведення його до 6 фондів, 16 підфондів та 108 колекцій. Станом на січень 2020 року електронний архів містить 2265 депозитів (статті, монографії, підручники, дисертації, навчально-методичні матеріали, презентації тощо) [2].

Головною складовою єдиного інформаційного середовища університету, до якого користувачі мають цілодобовий доступ є веб-сайт бібліотеки, де розміщені посилання на всі вищезгадані ресурси. Він створює не тільки інформаційний комфорт, але й нову якість обслуговування, вирішує проблему ефективного використання наявних інформаційних ресурсів.

Веб-сайт бібліотеки започатковано у 2009 році. У лютому 2016 року розроблено нову версію сайту. На оновленому ресурсі змінено дизайн, трансформовано рубрики, що сприяло

покращенню інформативності ресурсу та полегшило навігацію. Перехід на нову версію сайту бібліотеки допомогло у реалізації таких функціональних можливостей, як: віртуальна довідка, інтернет-навігатор, картотека книгозабезпеченості. Основні напрями діяльності веб-сайту представлені у розділах та рубриках, які можна згрупувати у декілька блоків:

- блок «Про бібліотеку» містить наступні розділи: історія; структурні підрозділи; контактна інформація.
- до блоку «Сторінка користувача» ввійшли розділи: нормативно-правові документи; акція «Подаруй бібліотеці книгу»; нові надходження до бібліотеки; передплата; віртуальні виставки; сторінка викладача; режим роботи бібліотеки.
- блок «Інформаційні ресурси» презентує розділи: фонд бібліотеки; фонд відділу рідкісних видань; електронні ресурси (електронний каталог; інституційний репозитарій; повнотекстова база документів; віртуальна довідка); МБА. обмінний фонд; бібліографічні огляди; видання та публікації; каталоги виставок; Календар знаменних і пам'ятних дат.
- блок «Хроніка життя бібліотеки» інформує про діяльність Бібліотечної ради університету, висвітлює культурно-просвітницьку роботу та організаційно-методичну роботу бібліотеки.

За допомогою зручного інтерфейсу та простої навігації, реалізовано механізм пошуку в електронному каталозі та довідково-бібліографічних базах даних.

Сторінка бібліотеки у соціальних мережах «Facebook» дозволяє знайомитися з новими надходженнями літератури, отримувати інформацію про різноманітні цікаві проекти, що пов'язані з літературою та читанням, ділитись думками про роботу бібліотеки, залишати побажання та пропозиції щодо покращення її діяльності та поряд з власною інформацією в стрічці розміщують інформацію, запозичену з інших джерел.

Ефективною формою ресурсу розкриття та узагальнення інформаційного ресурсу бібліотеки є створення власного інтелектуального продукту. Усвідомлюючи важливість інформування користувачів працівники бібліотеки започаткували і видають ряд серій:

- «Календар знаменних і пам'ятних дат Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» – містить у хронологічній послідовності перелік визначних подій вищу і ювілеїв його працівників. Започатковано у 2005 році.
- «Періодичні видання в науковій бібліотеці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» – щорічник інформує користувачів про передплату періодичних видань на поточний рік. Започатковано у 2005 році.

- «Постаті в освіті і науці» – серія започаткована у 2008 році. Друком вийшло 27 випусків. Показники серії розкривають науковий доробок учених навчального закладу, надають біографічні відомості особи та літературу про їх життя й діяльність.
- «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство» – перший випуск побачив світ у 2008 р., другий – 2010 р., третій – 2013 р., четвертий – 2015 р., п'ятий – 2018 р. Мета видання – поширення практичного досвіду, теоретичного узагальнення проблем бібліотекознавства та книгознавства, публікації тез і доповідей науково-практичних конференцій, що проводяться на базі бібліотеки університету, оприлюднення бібліографії, рецензій, критичного матеріалу та документів з різних питань бібліотечної справи й книгознавства.
- «Хмельниччина краєзнавча» – бібліографічні показники серії розкривають документальну базу краєзнавства Поділля. Започатковано у 2012 р.

Отже, упродовж 1991-2019 рр. бібліотека університету була і залишається основним інформаційним центром, що втілює покладену на нею місію – задоволення інформаційних потреб науково-педагогічних працівників та здобувачів вищої освіти, використовуючи у своїй роботі інноваційні форми та методи діяльності. Сприяння розвитку освіти та науки, академічної доброчесності та свободи, впровадження сучасних досягнень інформаційної галузі, задоволення інформаційних запитів та потреб користувачів університетської спільноти в університеті – це сучасні пріоритетні напрями діяльності бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Список використаних джерел:

1. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (1918-2010 рр.) : довідково-статистичні матеріали. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. 112 с.
2. Звіт про роботу бібліотеки за 2019 рік. Кам'янець-Подільський, 2018. 45 с.
3. Прокопчук В.С., Філінюк Л.Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. 284 с.

The article describes the historical changes that took place in the library of the institution of higher education during 1991-2019. The modern information resource of the library, its educational, publishing and scientific activity is revealed.

Key words: library, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, publishing activity of the library, scientific activity of the library, years of independence.

Отримано: 10.03.2020

УДК 070(477):355.425.4(44)=(161.2)«1939-1945»

Ю. Клімчук, аспірант

ВИДАННЯ «ВІСТІ З УКРАЇНИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ УКРАЇНЦІВ-ЕМІГРАНТІВ У ФРАНЦУЗЬКОМУ РУСІ ОПОРУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті вперше в українській історіографії подано характеристику та аналіз публікацій на шпальтах створеного Товариством зв'язків з українцями за межами України громадсько-політичного видання – «Вісті з України» впродовж 1960-1998 рр. про участь українських емігрантів у французькому Русі Опору періоду Другої світової війни.

Ключові слова: «Вісті з України», джерело, Друга світова війна, Рух Опору, В. Порик, партизани, українські емігранти, Франція.

Сучасний історіографічний дискурс позначено активною динамікою, швидкою дифузією ідей та освоєнням дослідницького інструментарію, що стають загальним надбанням і стимулюють науковий пошук у всіх кутках світу. Цей позитивний прояв глобалізації не оминув і нашу країну, де історичні студії продовжують виконувати не тільки суто пізнавальну функцію, а й (до певної міри) суспільну місію. Тема переможної війни СРСР проти нацистської Німеччини була одним із центральних, стрижневих конструктів, спрямованих на легітимізацію радянського тоталітарного режиму. Відповідно всі

публікації на цю тематику перебували під жорстким ідеологічним контролем. Завдяки вмілому використанню технологій маніпулювання масовою свідомістю комуністичний режим зумів сформувати штучно препарований образ війни і закріпити його в історичній пам'яті повоєнного покоління. Після розпаду Радянського Союзу, відновлення української державності, демократизації суспільства розпочався пошук україноцентричної версії Другої світової війни, яка апріорі мала деконструвати радянський міф про «Велику Вітчизняну» [1, с.140-141; 2, с.119; 3, с.4].

Автор ставить собі за мету вперше в українській історіографії проаналізувати публікації громадсько-політичного видання – «Вісті з України», в яких висвітлювалися питання участі українців-емігрантів у французькому Русі Опору періоду Другої світової війни.

В 1965 р. у газеті «Вісті з України» побачила світ низка публікацій на цю тему. Українські емігранти з самого початку окупації гітлерівцями Франції вступили до лав патріотично налаштованої когорти французького суспільства. Наприклад, в перші дні війни у «вільній зоні» петенівські війська поголовно заарештували всіх членів «Спілки за повернення на Батьківщину», до якої входила значна кількість української еміграції, що бажала повернутися на Батьківщину. Загалом, аналізуючи ситуацію у Франції в перші роки після окупації, варто підкреслити, що групи Спротиву виникали стихійно не за національною, а за локальною ознакою: в невеликому приморському містечку Дів-сюр-Мер департаменту Кальвадос, на чолі груп Руху Опору стояли українці – вихідці із Західної України: до них примикали росіяни, білоруси, поляки, французи, які працювали на місцевому металургійному заводі [4]. Така ж ситуація була в більшості департаментів Франції, адже допомагаючи французам в організаціях Руху Опору, емігранти передусім допомагали своїй далекій Батьківщині. Автор статті «З далекої французької землі» В. Курилов, узагальнюючи викладений матеріал, провів думку про те, що «Друга світова війна була свого роду «іспитом», для всіх без виключення емігрантів у Франції: треба було, ясно, чесно і недвозначно визначити свою позицію – з ким ти і проти кого. Слід віддати належне емігрантам, які проживали в ті роки у Франції – на всі заклики їхати «до Совдепії і допомогти встановити там «нову Європу», з 70 тис. осіб відгукнулось приблизно 70, тобто один на тисячу. Але і ті, що відгукнулись, при першій ліпшій нагоді втікали назад...» [5].

У серії публікацій «Люди незламної волі» подані документальні розповіді про українських емігрантів у Франції із Західної України, в графі про національність яких часто вказувалось – поляк.

У департаменті Луара, біля м. Ліон активним учасником підпілля був колишній учасник громадянської війни в Іспанії, Микола Терешко (підпільна кличка – Жак) із Львівщини, який працював в одній з місцевих шахт. На його квартирі розміщувалася нелегальна друкарня, де випускалися листівки і відозви до французького народу із закликами «Смерть німецьким загарбникам» [6]. В розповсюджені листівки йому допомагала його дружина – Катерина Терешко (підпільна кличка – Ольга), теж із Львівської області, Ганна Попович з Львівщини та Дора Корінь із Дрогобича, яка не вмала навіть читати, проте, усвідомлювала задля чого ризикувала своїм життям [7].

Жінки-патріотки часто перевозили у своїх валізах з Ліону зброю, важливі документи, папір і чорнила для друкарні. Коли по всій Франції почали створюватись загони фронтієрів, українець М. Терешко очолив партизанський групу, яка діяла в околицях м. Сент-Етьєн. Групі М. Терешка було доручено підірвати електростанцію, звідки йшла напруга в місцеві шахти. Це завдання йому доручив уродженець Львівщини Іван Ілляшевич, який керував організацією підпілля в південній зоні Франції. Операція пройшла успішно. Невдовзі, в грудні 1943 р. в одній з операцій М. Терешко був важко поранений, скоплений німцями і по дорозі до гестапо помер, втративши багато крові. Поховано українця в м. Ла-Рикамарі департаменту Луара, а на могилі встановлено меморіальну плиту з написом: «...нашому дорогому товаришу, лейтенанту Терешку Миколі, який загинув за Францію і за свою Батьківщину!». В одному із боїв український макі з групи М. Терешка – виходець з Львівської області Теодор Лопушанський потрапив у полон до гітлерівців і був розстріляний 20.06.1944 р. Воював у групі М. Терешка чоловік Дори Корінь – Борис Красницький, теж із Дрогобича, і чоловік Ганни Попович – Юрій Попович з Кам'янки-Бузької, а також львів'янин Микола Поповичик. Дружина останнього – Катерина Поповичик була медсестрою в партизанському з'єднанні департаменту Луари, яке очолював поляк Теодор Вяль (бойова кличка – Массат) [8].

Невдовзі було заарештовано і К. Терешко. Вона була зв'язковою, проте не видала своїх однодумців під час жак-

лих допитів. Повернувшись додому і підлікувавшись, вона поїхала до Ліона, де продовжила виконувати обов'язки зв'язкової під іменем Марія-Анна Сошаль. Зокрема, передавала важливі документи через конспіративну квартиру, яка належала Атанасу Шептицькому, емігранту з Тернопільщини, що проживав у містечку Фільфранш-Сюр-Мер біля Ліона. Ще на початку війни нацисти його відправили за ґрати. В квартирі проживали дружина, син і донька, які продовжили справу батька. І. Шептицький очолював групу партизан, яка здійснила зухвалий наліт на штаб-квартиру гестапо міста. В цій операції месники вбили шість гітлерівських офіцерів, спалили приміщення та видобули важливі документи – списки таємної агентури. Зв'язковою цієї групи і розвідницею була його сестра Ганна Шептицька (підпільна кличка – Анет). Допомогали в розповсюдженні нелегальної літератури мати Івана та Ганни, Марія Карпівна [9].

З газети довідуємось, що в м. Сент-Етьєн діяла підпільна група з дев'яти осіб, до якої входили Йосип Спанчак (підпільна кличка – Вільгельм Кароль) із Дрогобича (відповідальний за зброю), Петро Буцко (комісар), Степан Михайлюк, Дмитро Проць, Андрій Сліпко, Іван Вічик та ін. [10]. Перші два входили до обласного комітету Руху Опору. Іспанець Жак був її керівником. Найвідоміші їх операції – здобуття зброї в приміщенні місцевої поліції та перевезення зброї макізарам в машині, що розвозила молоко [11].

В невеличкому шахтарському містечку Естевель департаменту Па-де-Кале з перших днів війни поширювались антифашистські листівки та написи на стінах будівель. Це була справа підпільної організації, яку очолював Микола Сех – шахтар-емігрант з Львівщини. Його дружина Марія Сех входила до Спілки жінок ім. Марії Конопніцької, яка брала участь в Русі Опору. До Спілки входили жінки різних національностей: польки, білоруски, чешки, українки, французьки та ін. Вони переховували та надавали медичну і матеріальну допомогу партизанам, поширювали листівки та підпільну літературу тощо. За свою діяльність М. Сех було нагороджено Дипломом військово-національного комітету партизан Франції [12].

В тому ж департаменті підпільну боротьбу проти нацистів вів Дмитро Калапунь із Львівщини. Разом зі своїм сином Мар'яном він почав збір коштів та необхідних речей для допомоги в'язням концтаборів і тим, хто примусово працював на місцевих шахтах. Квартира українця була підпільною, в ній збирались керівники партизанських груп, які діяли в даній місцевості. Одного разу він переховував 21 втікача, одним із них був Петро Жеребо з Київщини. Встановивши зв'язок із керівником однієї з радянських партизанських груп – колишнім військовополоненим Олександром Люшиним з Одеської області, Д. Калапунь передав їх партизанам [13].

Активну боротьбу з нацифашизмом вели українські емігранти в районах навколо Тулузи – Кармо і Альбі. Одним з учасників місцевого підпілля був і Петро Григорович Дячук (підпільне ім'я – Степан Мартинюк) із Львівщини. Працюючи в місцевих шахтах, він весною 1944 р. допоміг втекти до 40 в'язням – колишнім радянським військовополоненим. П. Дячук керував диверсійною групою, куди входили як французи, так і його земляки. Група українця проводила розвідку, диверсії та брала участь у бойових операціях проти карателів. На її рахунок декілька зруйнованих шляхових тунелів, пущено під укїс ряд залізничних ешелонів з окупантами та заблоковано роботу чотирьох копалень [14].

Підсумовуючи огляд, слід зазначити, що публікації із заданої проблематики припадають лише на ювілейний – 1965 рік, коли людство відзначало 20-річчя з нагоди Перемоги в Другій світовій війні та на підкріплення ідеологемі «дружби народів» – інтернаціональної допомоги в боротьбі з нацизмом. І це не дивно, адже газета «Вісті з України» видавалась Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном і була спрямована на західноєвропейського читача, адже видавалась не лише українською, а й, наприклад, англійською чи французькою мовами.

Список використаних джерел:

1. Лисенко О.Є., Пастушенко Т.В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. 2017. №6. С. 140-162.

2. Лисенко О.Є. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі. *Український історичний журнал*. 2007. №6. С. 119-142.
3. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. №3. С. 4-29.
4. Курилов В. З далекої французької землі. *Вісті з України*. 1965. №28. С. 6-7.
5. Курилов В. З далекої французької землі. *Вісті з України*. 1965. №30. С. 4-5.
6. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі. *Вісті з України*. 1965. №17. С. 4.
7. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі. *Вісті з України*. 1965. №18. С. 7.
8. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі. *Вісті з України*. 1965. №20. С. 3.
9. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі. *Вісті з України*. 1965. №21. С. 3.
10. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі. *Вісті з України*. 1965. №22. С. 3.
11. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі. *Вісті з України*. 1965. №23. С. 5.
12. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі. *Вісті з України*. 1965. №24. С. 4.
13. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі. *Вісті з України*. 1965. №25. С. 4.
14. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі. *Вісті з України*. 1965. №26. С. 4-5.

For the first time in the Ukrainian historiography, the article describes the characteristics and analysis of publications on pages of the public-political newspaper – «News from Ukraine» in 1960-1998 about the participation of Ukrainian emigrants in the French Resistance movement during the Second World War.

Key words: «News from Ukraine», source, World War II, the Resistance Movement, guerrillas, France.

Отримано: 10.03.2020

УДК 377.8(477.43-21):355.247(470+571)«1914/1917»

П. В. Кліщинський, кандидат історичних наук

ВІННИЦЬКА УЧИТЕЛЬСЬКА СЕМІНАРІЯ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1917 рр.): ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ І ВИКЛАДАЦЬКО-УЧНІВСЬКИЙ КОНТИНГЕНТ

У статті висвітлюються окремі аспекти функціонування Вінницької учительської семінарії в умовах Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, Поділля, учительська семінарія, навчання, виховання.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. учительські семінарії стали організаційно-професійною основою для кадрового забезпечення народних шкіл. В той час ідея навчання селян грамоті висувалася багатьма прогресивними вітчизняними педагогами та громадськими діячами. У цьому контексті значний інтерес викликає організація освітнього процесу в Подільській губернії на початку XX ст., де, незважаючи на позитивні тенденції, ситуація в галузі залишалася вкрай складною. Однією з малодосліджених в сучасній історіографії проблем є функціонування учительських семінарій в роки Першої світової війни, а саме: вплив війни, стан матеріально-технічного забезпечення, кадровий потенціал тощо. Окремі аспекти досліджуваної проблеми частково знайшли відображення в роботах І.В. Сесака [11], О. Юрченка [12], Т. Зузяк [8], Н. Андрійчук [6] та ін.

Мета статті – проаналізувати принципи організації навчально-виховного процесу і кадровий склад Вінницької учительської семінарії в умовах Першої світової війни.

На початку XX ст. учительські семінарії стали найбільш поширеними в системі педагогічних навчальних закладів в Україні, в тому числі й на Поділлі. На українських землях Російської імперії з 1860-х рр. вони були основним (хоч і не єдиним) типом шкіл для підготовки вчителів початкових шкіл з чотирирічним курсом навчання (з 1905 р.). Першу учительську семінарію відкрито 1869 р. в Києві (1870 р. перенесено до Коростішева). Потреба в підготовлених вчителях, особливо у зв'язку з запровадженням загальної початкової освіти, змусила владу збільшити кількість семінарій. Так, якщо у 1890-1900 рр. Міністерством народної освіти в Росії було відкрито всього 4 учительських семінарії, за 1900-1910 рр. – 23, то у 1911-1917 рр. – 107, трохи менше, ніж за всю попередню їх історію [10, с.125]. Вони утримувалися на кошті казначейства і субсидії від земств.

На Поділлі першу учительську семінарію відкрито 6 грудня 1907 р. у с. Потоки Вінницького повіту [1, арк.229 зв.]. У жовтні 1909 р. у зв'язку із нестачею приміщень її перевели до Вінниці. Тимчасово семінарія разом з училищем розміщувалась у передмісті «Стара Вінниця» в орендованих приміщеннях. 1 вересня 1910 р. перемістилася у три одноповерхових будинки з досить великою садибою (2,5 десятини) [1, арк.229 зв.], яка простягалась від вулиць Костянтина Острозького до Апраксінської. Найбільший будинок (200 кв. метрів) займала семінарія, а в інших були розташовані зразкове училище і квартири викладачів [12, с.91].

В учительських семінаріях, як і в учительських інститутах України, основний контингент учнів складали діти

селян. Семінарії особливою популярністю користувалися у селян тому, що, по-перше, при вступі необхідно було скласти іспит лише в обсязі програми двокласного початкового училища; по-друге, давали можливість безкоштовно отримати педагогічну освіту, по-третє, сільські вчителі звільнялися від всіх особистих повинностей [12, с.92].

Навчальні предмети в семінаріях викладали вчителі, які називалися наставниками. Усі наставники входили до складу педагогічної ради на чолі з директором учительської семінарії. На засіданнях педагогічної ради обговорювалися питання навчально-виховного та організаційного характеру. В перші роки Великої війни заклад очолював (наказом від 26 жовтня 1907 р.) випускник історико-філологічного факультету університету Св. Володимира В.М. Осташков, який до того пропрацював учителем (Білоцерківська чоловіча гімназія і Рівненське реальне училище) та інспектором народних училищ Волинської (з грудня 1904 р.) і Подільської губернії (з серпня 1906 р.) [1, арк.225]. Також до складу колективу входили: законовчитель священник М. Теравський, наставники Є. Троцюк (російська і церковнослов'янська мова), В. Анісімов (математика), В. Суходровський (фізика і природознавство), К. Маневич (історія і географія); вчителі В. Сильвестров (графічні (малювання, креслення і чистописання) мистецтва), В. Юркевич (ручна праця), Є. Нагула (геометрія) [1, арк.226 зв.]. Вихованці четвертого класу (т. зв. «інструктори») заміняли викладача гімнастики, мобілізованого до лав збройних сил [5, с.13]. Навчальний процес відбувався у першій половині дня з щоденним розкладом у шість занять [1, арк.227].

Учительські семінарії мали на меті підготувати вчителів, які б могли, у свою чергу, виховати своїх учнів у дусі «відданості престолу та церкві». Тому у своїй роботі керувалися «Положенням про учительські семінарії» від 1870 р. та інструкцією 1875 р., які наказували учням семінарії неухильне виконання обрядів та вимог православної церкви, відвідування богослужінь, дотримання постів, говіння, у вільний час читання книжок релігійного змісту. Даний напрямок навчально-виховного процесу став особливо актуальним в роки війни. Вихованці Вінницької учительської семінарії у позаурочний час займалися читанням книг наукового і літературного змісту, співами, музикою і декламацією, особливо перед релігійними святами. У зв'язку із подіями війни, учням читались лекції патріотичного змісту: 16 листопада 1914 р. – «Про слов'янофільв» (наставник Є. Троцюк), 25 січня 1915 р. – «Східне питання і світова війна» (директор В. Осташков) та ін. [1, арк.227]. Релігійно-моральному та патріотичному вихованню сприяли і своєрідні правила закла-

ду: характер викладання навчальних предметів (особливо Закону Божого, історії, російської літератури і педагогіки), «підбір» рекомендованих для читання книг, щоденний спів та читання ранкових молитов (перед початком занять і обов'язково у присутності наставників), читання і пояснення (тричі на тиждень) Євангелія, відвідування богослужінь, спів в церковному хорі та, обов'язково, бесіди про суть та значення подій війни [2, арк.4].

Одним із пріоритетних напрямків виховання семінаристів було залучення їх до громадсько-благодійної роботи: грошові пожертви на потреби війни, допомога при транспортуванні з вагонів та догляд за пораненими воїнами у місцевому лазареті Червоного Хреста, організація і проведення для них розважальних заходів тощо [3]. Так вихованці закладу планували проведення в квітні 1915 р. благодійного літературно-музичного вечору на підтримку шпиталю при Управлінні Київського учебного округу (останній не відбувся у зв'язку із передчасним припиненням навчальних занять) [1, арк.227, 228 зв.].

Що стосується самих вихованців семінарії, то з початком війни їх кількість дещо зменшилась. Так, якщо у 1912 р. їх нараховувалось 150 [8, с.15], то у 1915 р. – 140 осіб. Рівень їх матеріального забезпечення був задовільним: більшість проживали у гуртожитках і на приватних квартирах, 130 із 140 – отримували державні і земські стипендії у розмірі 180 крб. на рік. Загалом, до 1915 р. у семінарії відбулося 5 випусків (152 осіб), з них 57 у 1914 і 1915 рр. [1, арк.229 зв.]. Більшість вихованців зайняли посади вчителів початкових училищ, окремі – поповнили лави збройних сил.

Таким чином, навчально-організаційна робота та формування учнівсько-викладацького складу Вінницької учительської семінарії в роки першої світової війни зазнали певних змін. Ситуації на фронті навесні 1915 р. вплинула на роботу закладу і призвела до передчасного закінчення навчального року.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів в м. Києві. Ф.707. Оп.262. Спр.1а. 304 арк.
2. Державний архів Вінницької області. Ф.Р-13. Оп.1. Спр.2. 253 арк.

УДК 94:323.113:378.4(477.83-21)ДДПУ«1985/1991»

О. Б. Комарницький, доктор історичних наук, доцент

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДРОГОБИЦЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ У РОКИ ПЕРЕБУДОВИ

У статті проаналізовано громадсько-політичне життя викладачів та студентів Дрогобицького педінституту у роки перебудови, охарактеризовано різні фактори, які впливали на цю сферу роботи вишу. Розкрито певні аспекти діяльності осередків партійної і комсомольської організацій, показано роль викладачів і студентів у подоланні наслідків комуністичної ідеології, їх участь у роботі неформальних громадських організацій, органах студентського самоврядування у виші.

Ключові слова: інститут, викладач, суботник, змагання, осередок, товариство.

Історичне минуле Дрогобицького педінституту у перебудовчий період практично не досліджене. Деякі аспекти цієї проблеми присутні у колективній книзі «Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка» за авторством В. Скотного, Ю. Кишакевича, М. Чернеця та ін. [20], а також у монографії сучасної української вченої І. Яшук [32].

У нашій статті ми проаналізуємо громадсько-політичне життя викладачів та студентів Дрогобицького педінституту у роки перебудови, охарактеризуємо різні фактори, які впливали на цю сферу роботи вишу.

Дрогобицький педінститут ім. І. Я. Франка у середині 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. цілеспрямовано готував кадри вчителів для шкіл Львівської та сусідніх областей [23, арк.79; 24, арк.114].

У педінститутах республіки, незважаючи на демократизацію суспільно-політичного життя, значну увагу приділяли вихованню у молоді марксистсько-ленінського світогляду, що свідчить про половинчастість і непослідовність перебудовчих процесів. Керівництво компартії і держави зобов'язувало педагогічні виші «підвищувати рівень ідей-

3. Акимов В. Народное образование. Земская работа по подготовке народных учителей. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1915. Ч. LVII. С. 1-25.
4. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учительских институтов и учительских семинарий за 1911 год., Ч. II. Учительские семинарии. Статистические таблицы к отчету. Киев, 1912. 41 с.
5. Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1916 г. Киев, 1917. 38 с.
6. Андрійчук Н.М. Характеристика діяльності учительських семінарій України другої половини XIX – початку XX століття. *Матеріали Другої Всеукр. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених [«Білі плями» в історії України у контексті світового розвитку]*, (Луганськ, 20 травня 2009 р.). Луганськ, 2009. С. 4-6.
7. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителів в Україні (XIX – перша половина XX ст.): монографія. Київ: ІЗМН, 1998. 328 с.
8. Зузяк Т. Особливості формування професійних умінь і навичок у вінницькій учительській семінарії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2017. №3. С. 13-20.
9. Мельник Е.М. Кам'янець-Подільська учительська семінарія (1913-1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2012. Т. 19. С. 88-95.
10. Рашина І. Підготовка педагогічних кадрів та особливості функціонування початкових шкіл на Поділлі в добу Української революції 1917-1921 рр. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2019. Вип. 23. Т. 3. С. 124-127.
11. Сесак І. Учительські семінарії Поділля на початку XX століття (1907-1914 рр.). *Культура Поділля: Історія і сучасність*: матеріали другої науково-практичної конференції присвяченої 500-річчю м. Хмельницького 27-28 серпня 1933 року. Хмельницький, 1993. С. 283-285.
12. Юрченко О. Розвиток освіти на Поділлі на початку XX ст. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія, економіка, філософія*. 2015. Вип. 20. С. 87-98.

This article highlights some aspects of the functioning of the Vinnytsia Teachers' Seminary during the First World War.

Key words: First World War, Podillia, teacher's seminary, teaching, education.

Отримано: 10.03.2020

ної і професійної підготовки спеціалістів, виховувати їх активними провідниками політики партії, людьми високого громадянського обов'язку, працелюбності, моральної чистоти, широкої ерудиції і культури» [30, с.43].

Ці завдання мали втілювати у життя партійна та комсомольська організації. Реалізуючи намічене, вони використовували різні форми ідеологічної роботи. Наприклад, між студентськими групами проводили політбої, які проводилися по заздалегідь визначеним контрольним питанням. Вони підсумовували політичне навчання, на якому «глибоко і систематично» вивчали матеріали з'їздів, пленумів тощо. Так, у січні 1988 р. такий політбій організували між акдемгрупами Дрогобицького педінституту. Тему обрали досить актуальну. Вона стосувалася демографічних та екологічних проблем сучасності. Дописувачі газети вишу «Радянський педагог» Н. Геден, М. Оришч у дусі того часу вказували, що «...розмова вийшла ґрунтовною, аргументованою. Студенти ставили цікаві питання, старалися дати відсіч буржуазним теоретикам». У ході політбою організували імпровізований міст «Москва-Захід» [4, с.2].

Активізації навчальної та ідеологічної роботи, на думку партійного керівництва, слугувало проведення соціалістичного змагання. Проводилися колективні та індивідуальні змагання. Що стосується першого з них, то організовували суперництво між окремими факультетами, кафедрами, курсами, групами. Для керівництва змаганням створювалися штаби. Цікаво, що у більшості педінститутів республіки переважно перемогли фізико-математичні факультети, у т.ч. і в Дрогобицькому педінституті, наприклад, у 1987 р. Серед кафедр кращою була кафедра політекономії і наукового комунізму [12, с.1].

У вищі періодично відбувалися суботники. Зокрема, у листопаді 1988 р. студенти брали участь у суботнику, присвяченому 70-річчю ВЛКСМ [6, с.1].

Відбувалися зустрічі з ветеранами війни. Так, у листопаді 1988 р. молодь педінституту зустрілася з Героєм Радянського Союзу, генерал-полковником, прототипом Соколова з оповідання М. Шолохова «Доля людини», доктором історичних наук Г.У. Дольниковим [18, с.2].

Студенти у ході навчання додатково здобували і громадські професії, навчаючись на відповідному факультеті. Відповідальний працівник ЦК ЛКСМУ М. Головатий, аналізуючи роботу цих факультетів, зазначав, що вони мали «сприятливі умови для поглиблення і закріплення здобутих знань із суспільних та інших наук, розширення теоретичного кругозору, розвитку творчих здібностей студентів, прищепити кожному випускникові навички ідеологічної та масово-політичної роботи. Міста і села нашої країни чекають молодого спеціаліста, який уміє організовувати політико-масову, культурно-виховну і фізкультурно-спортивну роботу серед трудящих... Тому знання тієї або іншої громадської професії, які здобули вони у вузі, в сучасних умовах набувають особливої ваги» [32, с.315]. У Дрогобицькому педінституті факультет громадських професій було створено восени 1988 р. Він працював 2-3 рази на місяць. Підрозділ складався з таких відділень: школа молодого лектора, відділення теорії і практики комсомольської роботи, піонерського вожатого, організатора позакласної роботи, громадських кореспондентів, організатора культурно-масової роботи, спортивної роботи, радянських свят і обрядів, технічної творчості, туристично-організаційної роботи, військово-патріотичної та оборонно-масової роботи, технічного перекладу, громадських інспекторів охорони природи. Випускники отримували посвідчення про присвоєння громадської професії [9, с.2].

Частину студентів залучали до літніх робіт у складі студентських загонів. У «Статуті студентського загону» визначалося, що «студентський загін являв об'єднання юнаків і дівчат, які добровільно висловили бажання у період літніх канікул працювати у народному господарстві». У дусі того дня зазначалося: «Загін покликаний виховувати студентів в дусі колективізму і комуністичного ставлення до праці, формувати високі моральні якості, ідейну стійкість, почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму». Членами загонів могли бути студенти, які успішно виконували навчальну програму, не мали медичних протипоказань для роботи в загоні, пройшли навчання правилам техніки безпеки [1, с.294-295]. 350 студентів педінституту влітку 1988 р. об'єдналася у 9 будівельних і 3 сільськогосподарські загони. Студенти-будівельники освоїли 401570 крб. 79 студентів у складі загонів «Авангард», «Україна», «Юність», «Синевир» трудилися на рідній Львівщині. Загони «Каменярь» і «Ватра» (34 студенти) будували у Вологодській області; «Прикарпаття» (25 студентів) – у Тургайській області Казахстану; «Прикарпаття» і «Верховина» (47 студентів) – у Тюменській області Російської Федерації. Загони «Юність», «Ровесник», «Інтеграл» у складі 173 студентів збирали врожай у Херсонській області. Крім того, бійцям загонів залучали до ідейно-політичної, культурно-масової і спортивної роботи у селах. Для місцевого населення майбутні вчителі прочитали 63 лекції, провели 72 політінформації, 60 вечорів відпочинку, організували 24 концерти, випустили 36 стінгазет, 117 «Блискавок». 36 разів виступали перед селянами агітбригади. Крім того, виручку за два дні праці (3073 крб.) перерахували у різні благодійні фонди [3; 11]. Мали місце й інші приклади милосердя. Наприкінці 1988 р., 58 будзагонівців дізнавшись про землетрус у вірменських містах Ленінакан і

Кіровокан, вже у перші дні після трагедії висловили готовність їхати для ліквідації наслідків стихійного лиха. Студенти філологічного факультету зголосилися їхати в ролі медичних сестер. Студенти факультетів здавали кров, перерахували понад 2 тис. крб. на потреби потерпілих [8, с.87]. Крім того, молодь педінституту виготовляла новорічні подарунки для школярів з місцевого інтернату [17, с.2].

Кінець 1980-х рр. – початок 1990-х рр. були позначені політизацією і активізацією суспільно-політичного руху, коли у республіці почали виникати осередки некомуністичних політичних сил. Природно, що ці процеси не могли оминати проукраїнську Львівщину. Активними учасниками опозиційних радянському режиму політичних формацій були і викладачі та студенти Дрогобицького педінституту. Зокрема, 8-10 вересня 1989 р. викладачі В. Семчишин, В. Умнов були учасниками установчого з'їзду Народного Руху України, у роботі якого взяли участь 1109 делегатів зокрема [5, с.458, 459]. У цьому вищій станом на березень 1990 р. працювали ініціативна група Народного руху України за перебудову, активісти студентського братства «Каменярь», правозахисної Української Гельсінської спілки, Спілки незалежної української молоді [31, с.3].

Студенти-дрогобичани стали учасниками низки акцій радикального спрямування, які сколихнули всю країну. Зокрема, вони підтримали студентську молодь київських закладів вищої освіти, яка у відповідь на арешт у Києві лідера Української студентської спілки В. Чемериса, а згодом ще 11 членів цієї організації, 1 березня 1990 р. розпочала загальноукраїнський студентський страйк [27, арк.1]. Серед них були і студенти Дрогобицького педінституту М. Походжай, О. Садовий, Д. Стебляк [15, с.11]. Страйк охопив дві третини студентів Дрогобицького педінституту, а це близько 3 тис. осіб. Очолили акцію члени Тимчасової ради інститутського студентського братства «Каменярь». Студентів підтримала і заступник секретаря комітету комсомолу вишу Н. Лагуш, яка ввійшла до складу цієї ради. Одноставно страйкарів підтримали і прихильники Спілки незалежної української молоді та Української студентської спілки, які делегували своїх представників до ради. Протестуючі зібралися біля будинку міського відділу внутрішніх справ. Конфлікту між молоддю і міліцією не переріс у радикальні дії. 1 березня біля навчального корпусу педінституту відбувся мітинг, на якому виступаючи – «неформали» і керівники вишу, попри розходження у шляхах вирішення проблеми вищої освіти, знайшли спільну мову у тому, що потрібно відмовитися від методів силового тиску на студентів. Після закінчення мітингу на вулицях міста студенти і викладачі місцевих вищих і середніх спеціальних закладів вищої освіти утворили живий ланцюг єдності. Загалом, молодь страйкувала із невеликими перервами 9 діб. Ректор педінституту В. Скотний підтримав своїх студентів. Висловлюючи свою позицію щодо студентської акції, він зазначав: «Стверджувати, що всі ми після першого у нашому вузі політичного страйку змінимося і блискавично станемо іншими, буде, мабуть, надто наївним. Однак він сколихнув інститутське життя, допоміг нам виразно побачити його вади, й зрештою, позбутися того – змертвілого, що заважає нам повноцінно працювати». Керівник закладу намагався задовольнити студентські вимоги, які були висунуті у ході страйку: зменшити обсяг викладання суспільних дисциплін; викладати спецкурси з політології, історії світової та вітчизняної культури; надати право вільного вибору викладача; підтвердити принцип вільного відвідування лекцій, встановлений у вищі ще на початку 1989-1990 н.р. [31, с.3]. Врешті, голос студентства почули і 6 березня всіх затриманих студентів звільнили [15, с.12].

Члени колективу Дрогобицького педінституту 23 березня 1991 р. у Львові були учасниками конференції представників громадськості Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей, присвяченої відновленню Товариства «Рідна школа» – самодіяльної добровільної організації, яка існувала в Галичині до 1939 р. Учасники прийняли декларацію про відновлення цього товариства. Тоді ж провели установчу конференцію представників громадськості Львівської області. Віцепрезидентом обласної організації став професор педінституту О. Вишневський. Серед учасників зібрання був і доцент цього

ж вищу С. Сухорський, який, оцінюючи історичність події, зазначав: «Ми – учасники відродження тої криниці, якої наш народ черпав сили» [29, арк.119].

Наприкінці 80-х рр. у педінститутах було запроваджено виборність ректорів, деканів, інших посадових осіб, забезпечено рівноправну участь у виборах студентів і викладачів. Студенти мали складати не менше третини складу розширеної ради. [28, арк.5; 16, с.93]. У Дрогобицькому педінституті на посаду ректора претендували 4 особи. 20 жовтня 1988 р. ректором обрали наймолодшого – 40-річного В. Скотного, який до того ж став наймолодшим ректором республіки [10, с.1; 14, с.1; 21, с.1]. Обирали деканів. Так, у січні 1988 р. на факультеті іноземних мов на посаду претендували три особи. Найбільшу кількість голосів набрав В. Воробйов [13, с.1].

У досліджуваній нами період у республіці з'явилися незалежні від партійних структур політичні клуби. Одночасно з ними почали працювати і суспільно-політичні об'єднання, що ставили за мету ведення агітаційної і пропагандистської роботи серед населення. У Дрогобицькому педінституті з 1985 р. працював просвітницько-художній колектив «Ровесник», який діяв як агітбригада. Згодом він переріс у агітаційний театр [20, с.50]. Активну роботу проводив клуб «Діалог». Серед інших політклубівці обговорювали актуальні як на той час питання: «Чому Сталін зумів захопити владу?», «Як могло статися, що після Леніна практично всі політичні керівники дискредитували себе – Сталін, Хрущов, Брежнєв?», «Чому нині нема в магазинах масла, хорошої губної помади?» [2, с.2].

Одним із елементів демократизації суспільно-політичного життя було запровадження наприкінці 1980-х рр. виборів до союзної, республіканської та місцевих рад, які відбувалися на альтернативній основі. У жовтні 1988 р. серед студентів педінституту було четверо депутатів міськради [19, с.1].

З 1987 р. зросло представництво студентства у складі рад інститутів і факультетів, які мали складати не менше як 25% від загальної кількості членів рад [22, с.24]. У серпні 1987 р. у педінституті серед 31 члена вченої ради було 8 студентів [25, арк.17].

Частина молоді брала участь у діяльності товариства «Гверезіст». У виші мали місце випадки пияцтва і алкоголізму, незважаючи на те, що 7 травня 1985 р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подолання пияцтва й алкоголізму, викорінення самогонування». У тому році у медвигверезнику побували студенти і працівники навчально-допоміжного персоналу Дрогобицького педінститутів [7; 26, арк.11].

Таким чином, одним із пріоритетних напрямків роботи Дрогобицького педінституту у роки перебудови було громадсько-політичне життя його викладачів та студентів. Ця сфера діяльності була доволі неоднозначною. З одного боку, у виші почали виникати осередки некоммуністичних політичних сил та культурницьких організацій, зокрема, Народного руху України за перебудову, студентського братства «Каме́нря», правозахисної Української Гельсінської спілки, Спілки незалежної української молоді, Товариства «Рідна школа». Студенти було активними учасниками загальноукраїнського студентського страйку у березні 1990 р. У виші впровадили виборність ректора, деканів, працювали незалежні від партійних структур політклуби. З іншого боку, у педінституті значну увагу приділяли вихованню молоді марксистсько-ленінського світогляду. Це завдання втілювали партійний і комсомольський осередки, які організовували соцзмагання, політбої, суботники, зустрічі з ветеранами, роботу студентських (будівельних і сільськогосподарських) загонів тощо.

Список використаних джерел:

1. Артемьев Е.Ф. Студенческий отряд: вопросы и ответы : метод. пособ. Москва : Мол. гвардия, 1987. 319 с.
2. Білий С. «Діалог» нам потрібен. *Радянський педагог*. Дрогобиць, 1988. №32 (1054). С. 2.

3. Брелик В. Звітує штаб трудових справ. *Радянський педагог*. 1988. №27 (1049). С. 1.
4. Гедеон Н., Оришич М. Переможених не було. *Радянський педагог*. 1988. №2 (1025). С. 2.
5. Горинь М. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого (матеріали установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову). Київ : Редакція «Україна. Наука і культура», 2000. 496 с.
6. Гошовський Я. Дещо про ентузіазм, листопад і... віники. *Радянський педагог*. 1988. №37 (1057). С. 1.
7. Гуренко І. Контролювали безпорядки. *Радянський педагог*. 1988. №10 (1032). С. 2.
8. Заплатников Л.Т., Чаговець Л.В. Як батьки заповіли. *Радянська школа*. Київ, 1990. №9. С. 85-87.
9. Здоровенко В. Сьомий факультет. *Радянський педагог*. 1988. №30 (1052). С. 2.
10. Кандидатури на посаду ректора названо. *Радянський педагог*. 1988. №30 (1052). С. 1.
11. Лесюк М. ...І напружені будзагонівські будні. *Радянський педагог*. 1988. №28 (1050). С. 1.
12. Названо кращих з кращих. *Радянський педагог*. 1988. №5 (1028). С. 1.
13. Обрано декана. *Радянський педагог*. 1988. №2 (1025). С. 1.
14. Обрано ректора. *Радянський педагог*. 1988. №33 (1055). С. 1.
15. Островський І., Черненко С. Великий злам. Хроніка «революції на граніті». 2-17 жовтня 1990 року. Київ : Агенство «Україна», 2000. 124 с.
16. Пастухов В.П. Правові аспекти конкурсу, атестації і виборів науково-педагогічних та керівних кадрів у вузі. *Радянська школа*. 1988. №8. С. 93.
17. Сабірянова О. Дарунки для малечі. *Радянський педагог*. 1988. №9 (1031). С. 2.
18. Сало А. Серцем торкнулися подвигу. *Радянський педагог*. 1988. №37 (1057). С. 2.
19. Свистун О. Повноправні господарі. *Радянський педагог*. 1988. №30 (1052). С. 1.
20. Скотний В. (гол. авт. кол.). Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. 2-е вид. Дрогобиць : Ред.-вид. від. Дрогобиць. держ. пед. ун-т ім. І. Франка, 2010. 308 с.
21. Сусюк І. Наймолодший з претендентів. *Радянська освіта*. 1988. №96 (3902). С. 1.
22. Трибулькевич К.Г. Розвиток студентського самоврядування у вищих навчальних закладах України (1917-2010 рр.) : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2017. 39 с.
23. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.15. Спр.9312.
24. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.15. Спр.9314.
25. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.15. Спр.9317.
26. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.15. Спр.9346.
27. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.11. Спр.2073.
28. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.25. Спр.3149.
29. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.32. Спр.2923.
30. Шкурко І.И. Идеино-политическое воспитание будущего учителя : учеб.-метод. пособ. Киев : Киев. гос. пед. ин-т, 1987. 72 с.
31. Яновський С. Як страйкували у Дрогобичі. *Радянська освіта*. 1990. №24 (4037). С. 3.
32. Ящук І.П. Виховний процес у вищих педагогічних навчальних закладах України: знахідки і проблеми (20- 80-ті рр. ХХ ст.) : монограф. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 416 с.

The article analyzes the social and political life of teachers and students of the Drohobych Pedagogical Institute during the years of perestroika, describes various factors that influenced this sphere of work of the university. Some aspects of the activity of the branches of the party and Komsomol organizations are revealed, the role of teachers and students in overcoming the consequences of communist ideology, their participation in the work of informal public organizations, bodies of student self-government in higher education are shown.

Key words: institute, teacher, subbotnik, competitions, center, society.

Отримано: 10.03.2020

АНТИСЕЛЯНСЬКА ПОЛІТИКА РОЗКУРКУЛЕННЯ НАПРИКІНЦІ 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст. В УКРАЇНІ

Стаття розглядає мотиви, методи та прийоми антиселянської політики розкуркулення, як силового впливу на українське селянство в ході підготовки до запровадження суцільної колективізації в кінці 20-х на початку 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: селянство, аграрна політика, репресії, розкуркулення, заможний селянин, колгосп, депортація.

Напередодні запровадження суцільної колективізації радянська влада намагалась нівелювати всі позитивні здобутки часів непу, що з'явилися в українському селі. Для дискредитації заможних селян і приведення до влади представників сільської бідноти, яка не мала підтримки на селі, радянська влада активно застосовувала різноманітні репресивні заходи – бойкот, виселення з села, розкуркулення, з подальшим усуспільненням майна та депортацію. Репресії в ускладненому варіанті могли носити і більш радикальний характер у вигляді розстрілу (який у той час називався «вищою мірою соціального захисту»). Однак на практиці не тільки «куркулі», а й середняки та значна частина бідноти не бажала усуспільнювати своє майно, не погоджуючись з колективною формою сільгоспвиробництва.

Серед науковців, що досліджують проблематику силового впливу на селян в постнепівський період варто виділити таких істориків як І. Рибак [4; 5], А. Матвєєв [5], В. Нечитайло [3]. І. Рибак піднімав питання про з'ясування істинної, документальної кількості депортованих українців. Їх кількісний, статевий, сімейний та майновий ценз. Великий внесок в дослідження ходу колективізації зробив О. Каденюк [2].

Силовому впливу на українське селянство присвячено монографію В. Адамовського [1] в якій розглянуто механізми, причини і наслідки масових депортацій населення України в першій половині ХХ ст. Значна увага приділяється автором кінцю 20-х – початку 30-х рр. – депортаціям, що здійснювались в період суцільної колективізації і створення колгоспно-радгоспної системи в УСРР.

В 20-х на початку 30-х р. розкуркулення носило вибіркового характеру (інколи у вигляді зведення особистих рахунків). На початку 30-х р. розкуркулення набрало форми державної політики проти селян, що не підтримували її аграрну політику.

Заможні селяни – «куркулі» поділялись на три категорії.

До першої належали учасники та організатори антиколгоспних виступів, які підлягали, згідно з судовими рішеннями, запровадженню найвищої міри пролетарського захисту – розстрілу або тривалому ув'язненню.

До другої категорії відносились менш «активні» вороги, що чинили пасивний опір, а також родини господарів віднесених до першої категорії. Вони підлягали депортації за межі УСРР до районів крайньої Півночі, Казахстану, Сибіру. ДПУ УСРР видало наказ використовувати під час операції по виселенню куркулів військові маневрені групи відповідних округів [5, с.52]. До них входили носії влади, кандидати та члени партії, а також місцеві активісти.

Третя категорія (найбільш протирічлива з соціально-майнової точки зору) – це селяни, які не вчинили жодного «злочину» проти радянської влади, але й не йшли у колгоспи, не виконували норм хлібозаготівлі тощо. До цієї категорії нерідко потрапляли середняки, селяни з ступенем розвитку господарства нижче середнього, а інколи і сільська біднота. Їх позбавляли власності – хати, особистих речей, домашньої птиці та худоби. Цих селян переселяли в інші райони мешкання, залучали до роботи в трудових загонах та колоніях, на заготівлі лісу, будівництві доріг, промислових об'єктів.

Особливої уваги заслуговує процес складання списків селян, що підлягають розкуркуленню та виселенню. Кількість дворів, що підлягала цій акції визначалась керівництвом округкомів та райвиконкомів і надсилалась у вигляді

директив низовим ланкам управління. Найчастіше списки розкуркулених корегувались на місцях і, як правило в сторону збільшення.

Селяни, що потрапляли до списків на розкуркулення, нерідко чинили опір. Вони палили пашницю, морили голодом, а частіше різали худобу, не пускали актив та працівників влади до двору для перепису майна тощо. Кам'янець-Подільський окрвиконком, повідомляючи підсумки розкуркулення повідомляє: «процес розкуркулення... пройшов в умовах надто загостреної класової боротьби. Спостерігалась низка терористичних виступів з боку глитаїв: підпали, замахи на вбивство» [5, с.61].

В одному з рапортів ОДПУ за 1930 р. наводяться слова очевидця – колгоспного бухгалтера: «Забігають найкращих і найпрацьовитіших землеробів, а залишаються самі невдахи та нероби» [2, с.133].

У більшості випадків сільська біднота підтримувала акції розкуркулення. Однак були випадки коли місцеві жителі ставали на захист куркулів та середняків. Подібне співчуття до розкуркулених селян було викликане грубими методами проведення процесу арешту та виселення. Часто-густо сільські активісти привласнювали майно заможних під час виселення. Бували випадки пиятики та бенкетування прямо під час того як розкуркулени збирались на збірні пункти. Усе це супроводжувалось відповідними злосливими коментарями по відношенню до заможних селян.

Таким чином кампанія «ліквідації куркульства, як класу» – розкуркулення, була, по суті, своєрідним видом репресій, прихованої політичної, економічної та соціальної війни щодо всього селянства. Владі вдалося застрашити селян суцільним терором, розколоти віковичну слов'янську общинність і таким чином знищити найенергійніших противників колективізації селян-одноосібників.

Список використаних джерел:

1. Адамовський В. Ешелони у вічність. Депортації населення в першій половині ХХ ст. Кам'янець-Подільський : Видавель Зволейко Д., 2007. 184 с.
2. Каденюк О.С. Аграрна історія України. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2005. 300 с.
3. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. 436 с.
4. Рибак І.В. Проблема кількості депортованих розкуркулених селян України та її розв'язання у найновітніших Російських документальних публікаціях. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т. 18. 480 с.
5. Рибак І.В., Матвєєв А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. Кам'янець-Подільський, 2001. 140 с.

This studio examines the motives, methods and techniques of anti-peasant policy of dispossession as a forceful influence on the Ukrainian peasantry in preparation for the introduction of continuous collectivization in the late 1920s and early 1930s.

Key words: peasantry, agrarian policy, repression, dispossession, wealthy peasant, collective farm, deportation.

Отримано: 10.03.2020

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО ЗАХОДІВ ІЗ ВІЙСЬКОВОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ ПОЛЯКІВ У ЛЬВОВІ (листопад 1918 р.)

На основі архівних документів, праць українських та зарубіжних дослідників проаналізовано організацію та результати мобілізацій чоловічого населення польського походження міста Львова у листопаді 1918 р., спрямовану проти українських військ, що намагалися зберегти за собою столицю ЗУНР. Охарактеризовано реакцію українського командування на збройні формування суперника, заходи із збільшення чисельності свого війська. Висвітлено дії керівництва польської громади, які, використовуючи різні методи і засоби формування своїх збройних сил, налагодивши свій мобілізаційний апарат і отримавши підтримку ззовні, зуміли досягти чисельної переваги над українськими силами у Львові, що у підсумку визначило результат боротьби за найбільш важливий стратегічний пункт у Східній Галичині.

Ключові слова: Львів, мобілізаційні структури, мобілізаційний ресурс, польське військо, українське військо.

Листопадова національно-демократична революція 1918 р. у Східній Галичині, околиці Австро-Угорської імперії, що розпадалася під ударами поневолених нею народів, мала на меті утворення у недалекій перспективі західноукраїнської держави. Одним із перших кроків організованої української спільноти стало проголошення Львова українським містом, що спричинило негативну реакцію місцевої польської громади, яка вважала за доцільне входження регіону до складу молодого Польського держави. За Львів розгорілася кровопролитна боротьба, у якій кожна зі сторін, намагаючись взяти його під свій контроль, згуртувала і озброювала своїх прихильників.

Сучасні історики в своїх дослідженнях детально розібралися у тодішніх подіях. Утім все ще малодослідженим є питання про заходи із творення протидії сторонами своїх збройних формувань, без чого не можна було досягти своїх конкретних національно-політичних цілей.

Метою статті є висвітлення, з одного боку, організаційно-мобілізаційної діяльності керівництва польської громади Львова у листопаді 1918 року для створення своїх збройних сил, а з іншого, з'ясування протидії організованого українства цим заходам, що логічно вписувалося у загальну стратегію революції галицьких українців і встановлення свого повного контролю над столицею ЗУНР.

Перші сутічки між українськими вояками, що охороняли важливі об'єкти у місті, і польськими бойовиками були незначними і не розцінювалися як прелюдія до справжньої міжетнічної війни. Їх вважали свого роду протестом проти зміни царської влади. Щоб не ускладнювати ситуацію, сторони могли уникнути конфлікту при допомозі дипломатичного механізму. Однак переговори між ними, які відбулися 2 листопада, не увінчалися компромісом. Тож збройна боротьба наростала, перерісши згодом в гострий кровопролитний конфлікт.

Справа поповнення воюючих частин і створення підготовлених Збройних сил стала на першому етапі битви за Львів пріоритетом для Головного польського командування та лютючих підрозділів, створених у місті. Спочатку новобранці стихійно збиралися у школі Сінкевича і Домі техніків, або ж пропонували себе наступним організованим бойовим частинам [12, с.37]. Українці ж не готувалися до масштабної збройної боротьби. Вони надіялися, що вдасться домовитись про перемир'я, тому робили заклики до своїх прихильників підтримати їхню справу. Розрахунок робився на боєздатний легіон УСС, який рухався з Буковини до Львова для зміни співвідношення сил на свою користь [2, с.181].

Польська сторона використовувала паузу ефективно. Таємні військово-польські структури – Польська військова організація (ПОВ), Польські кадри військові, Корпус та ін. активно працювали над мобілізацією своїх сил, особлива увага зверталася на поповнення їх військовими кадрами, у першу чергу офіцерами [2, с.87]. В українській частині міста існували секретні мобілізаційні пункти, якими керував капітан В. Сулімирський [9, с.93]. Саме вони і розпочали набір новобранців, в основному студентів, які після вступу до бойових підрозділів отримували настанови від досвідчених вояків щодо техніки ведення вуличних боїв [1, с.37]. Із добровольців, яким не вистачило озброєння, утворили загін кур'єрів. До них увійшли чимало польських школярів, які не навчалися через оголошений до 10 листопада 1918 р. каран-

тин у зв'язку з поширенням у місті «іспанки». 2 листопада були створені «вербункові бюро» для поповнення польського війська. Заклики до повстання проти проголошеної української держави розповсюджувалися спочатку усними каналами. Найбільш активними у цьому були продавці польської преси, які на вулицях вигукували адреси, де формувалися загоны. На столиках кав'ярень і у всіх публічних місцях поси́льні залишали картки з відповідним закликом [1, с.38].

Польські повстанці перетворили підконтрольну їм частину міста у воєнний табір. Чимало жінок виконували функції зв'язкових і розвідників, проводили з української частини Львова через лінію фронту нових добровольців [9, с.94]. Наприклад, відомо що 98 новобранців, які погодилися служити у польських формуваннях, скористалися колекторами міської каналізації для явки у місце призначення [1, с.122].

Тож поки українське військове керівництво орієнтувалося переважно на поповнення особового складу потенційних бійців з повітів, противник максимально використав етнічний потенціал міста: римо-католиків (до них відносили польське населення) нараховувалося 51,7% від усієї кількості мешканців, євреїв – 29%, а решта були українцями [3, с.149]. Тобто польська більшість Львова мала у своєму розпорядженні переважачий військово-мобілізаційний ресурс, який протиставили ЗУНР. За повідомленням єврейського комітету безпеки, військові підрозділи склалися не тільки з автохтонів, поляки також примусово набирали до своїх формувань іудеїв [7, арк.2]. Щоправда, єврейське представництво протестувало проти подібних дій. Взагалі ця меншина у польсько-українському протистоянні намагалася зайняти нейтральну позицію, хоча не уникала як добровільного, так і примусового залучення до участі у конфлікті з обох сторін [5, с.131; 11, с.16].

У перший тиждень боїв чисельність польських військ стрімко зростала. 5 листопада вони налічували 4106 осіб, з яких 214 були офіцерами і 2583 професійними вояками (разом вони становили 68,1% повстанського контингенту, решта припадала на цивільних) [1, с.112]. Розвиток подій відбувався таким чином, що надалі кількість добровольців-поляків зменшувалася, і в другій декаді польська сторона вдалася до примусового набору чоловіків, завдяки якому бойові ряди поповнили 815 осіб, 352 з яких були визнані придатними до військової служби [1, с.123]. Українські загоны упродовж 1-5 листопада поповнилися 223 офіцерами і 2707 боєздатними рядовими вояками, які надалі успішно відбивали атаки на військові об'єкти міста [1, с.185].

Одноденне перемир'я 5 листопада обидві сторони використали для мобілізації своїх сил [6, арк.5]. Ймовірно, тоді Українська генеральна команда ще не відчувала серйозної загрози з боку польських повстанців Львова, намагаючись відновити статус кво, що склалося на кінець жовтня [10, с.179]. Щодо Польського національного комітету і Головного польського військового командування (ГПВК), то під час бойової паузи вони видали і опублікували у пресі мобілізаційний наказ [3, с.149], яким закликали здібних до служби 17-35 річних цивільних чоловіків і колишніх військових у віці до 45 років стати на захист свого національного інтересу [12, с.37]. Українці ж не поспішали з виданням юридичного документа. Військовим частинам дозволили лише проводити агітаційну діяльність. У такий спосіб Начальна Команда дбала про добровільне поповнення свого війська. Місцями збору римо-католиків визначили школи

Сінкевича та Конарського і Дім техніків. [8, с.81]. Тимчасова мобілізаційна комісія працювала у закладі св. Терези на вул. Л. Сапегі і в школі Сінкевича. Нею керував Р. Ясіньський [12, с.38]. Підготовкою і організацією призову займався політичний референт під керівництвом інженера Відомського. Були підготовлені призовні списки, кожному чоловікові довели свій термін для явки. У разі спротиву до мобілізованих застосовували примус [10, с.179].

Дані мобілізаційної комісії засвідчили, що до категорії А (здорові) було введено небагато осіб. Чимало тих, хто повернувся з Першої світової війни, отримали категорії В (здатні до несення варті) і С (допоміжна служба). Категорія D ставилась непридатним до виконання військового обов'язку. Тому новобранців-поляків використовували у різних ролях, яку вони виконували справно, про що свідчать у першу чергу вуличні бої. Це однак не означало, що серед них не було дезертирів [10, с.179, 181]. Станом на 11 листопада у польських бойових відділах нараховувалось 230 офіцерів, 3044 підфіцерів і вояків. Наплив добровольців до військових частин наприкінці другого тижня протиборства не підтвердив очікувань ГПВК. Перш за все, не вистачало сил для створення другої, запасної лінії оборони. Варто відзначити, що основу усіх поповнень складали студенти, доля яких в особовому складі сягала 22,8%. Другою за чисельністю групою, яка дала війську своїх представників, були ремісники і робітники (19,7%), третьою – урядова інтелігенція і вчителі шкіл (12,5%). Не всі вони були римо-католицького віросповідання, сюди входили православні і греко-католики, які ідентифікували себе поляками [9, с.100-101].

Упродовж двох тижнів українське військо керівництво зосереджувало увагу на протидії противнику, головним його завданням було формування бойових одиниць та поповнення їх необхідним особовим складом. Усвідомлюючи, що ворог також активно сприяє розбудові свого війська, черговим кроком до організації мобілізаційного процесу поляків стало утворення 14 листопада Мобілізаційної секції (керував Р. Людвік), яка поділила територію міста на 4 мобілізаційні округи, де проводила перепис військовозобов'язаних за допомогою власників будинків. Після того новобранців направляли на медкомісію. Секція розсилала звернення до призовників, а представникам малочисельних нацменшин видавала звільнення від служби. Для виконання примусового набору секція мала штат уповноважених патрульних [12, с.38].

Після запуску мобілізаційного апарату, чисельність мобілізованих містян значно збільшилася. Так, з 14 до 21 листопада на збірний пункт прибуло 1083 осіб, 352 з яких визнали здатними до несення військової служби, 228 – вартової, 235 – канцелярської. Звільненням від служби мобілізаційна секція видала майже 400 посвідчень, 94% яких припало на євреїв, решта – на українців, німців, чехів та ін. [12, с.38].

Уже на середину листопада завдяки внутрішній мобілізації і проникнення у Львів дрібних груп легіонерів, чисельність польських військ зросла і нараховувала 450 офіцерів та 3 тис. вояків. З прибуттям загону «Одсеч» і краківської частини генерала Роя 21 листопада сили поляків зросли вдвічі до 6,7 тис. Тому у кількісному відношенні, за підрахунками

В. Солдатенка і Б. Савчука, вони більш ніж удвічі переважали склад українського війська і мали вищу боєздатність, що і вплинуло на підсумковий результат [4, с.36].

Отже, добре організовані мобілізаційні кампанії, проведені поляками у Львові упродовж листопада 1918 р., дали змогу сформувати їм більш-менш боєздатні частини, які забезпечили чисельну перевагу над українським військом і контроль над значною частиною середмістя. Заходи української сторони щодо забезпечення чисельного росту і посилення боєздатності своїх збройних сил були менш успішними і корисними для національної справи, не користувалися широкою практичною підтримкою місцевого українства. Далися взнаки організаційна неквапливість та інші прорахунки щодо комплектування свого війська і оцінки потенціалу противника. Все це мало серйозні наслідки для перспективи боротьби за Львів як державний центр ЗУНР.

Список використаних джерел:

1. Дедик О. Бої у Львові. 1-21 листопада 1918 року. Львів : Астролябія, 2018. Ч. 1. 192 с. (Серія: Бібліотека «Цитаделі»).
2. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Нью-Йорк : Червона Калина, 1960. 467 с.
3. Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів, 2005. 358 с.
4. Солдатенко В., Савчук Б. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. Київ : Світогляд, 2004. 213 с.
5. Тинченко Я. Під зіркою Давида : Єврейські національні формування в Україні в 1917-1920 роках. Київ : Темпора, 2014. 168 с.
6. ЦДАВО України. Ф.3505. Оп.1. Спр.38. 315 арк.
7. ЦДІА у м. Львові, м/ф 87623. 344 к.
8. Klimecki M. Lwów 1918-1919. Warszawa, 1998. 205 s.
9. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919. Warszawa : Volumen, 2000. 291 s.
10. Maćczyński C. Boje Lwowskie. Oswobodzenie Lwowa (1-24 listopada 1918 roku). Cz. I. Warszawa, 1921. T. 2. 279 s.
11. Sopotnicki J. Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe. Lwów, 1921. 139 s.
12. Wawrzakowicz E., Klink J. Walczący Lwów w listopadzie 1918. Lwów ; Warszawa, 1938. 46 s.

On the basis of archival documents, works of Ukrainian and foreign researchers, the organization and results of mobilization of the male population of Polish descent of the city of Lviv in November 1918, directed against Ukrainian troops trying to save the capital of ZUNR, were analyzed. The reaction of the Ukrainian command to the armed formations of the enemy, measures to increase the number of their troops are described. The actions of the leadership of the Polish community, using various methods and means of forming their armed forces, setting up their mobilization apparatus and receiving outside support, managed to achieve a numerical advantage over the Ukrainian forces in Lviv, which ultimately determined the result of the struggle for the most important strategic point in the Eastern Galicia.

Key words: Lviv, mobilization structures, mobilization resource, Polish army, Ukrainian army.

Отримано: 10.03.2020

УДК 355.242 (477)«1919»:930.2

Т. В. Лясович, аспірантка

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР У 1919 р. (за військовими джерелами)

У статті висвітлюється питання про матеріально-технічне забезпечення підрозділів Дієвої Армії УНР за військовими джерелами 1919 року. Звернено увагу на донесення, рапорти телеграми тощо, у яких командири та інспектори загалом об'єктивно змальовували стан забезпечення різних військових структур речовим, продовольчим і бойовим спорядженням, привертати увагу до гострих проблем на рівні військових груп, дивізій, полків, які перешкождали виконанню бойових завдань, породжували різні негативні явища серед особового складу. У використаних архівних документах виявлено різного роду пропозиції командного складу щодо розв'язання існуючих проблем, утім вони не містять даних про намагання вищого командування їх реалізувати.

Ключові слова: Дієва Армія УНР, джерела, командний склад, матеріально-технічне забезпечення, військовослужбовці.

Історія визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр. насичена яскравими подіями та фактами, які не втрачають своєї актуальності і в наші дні, коли Україна змушена захищати свою незалежність у «гібридній» війні, нав'язаній керівництвом сусідньої Росії.

Особливе місце в державотворчих процесах, що відбувалися більш сотні років тому, займає військово-будівництво УНР, зокрема такий її аспект, як забезпечення армії необхідним військовим майном, без вирішення якого не можна було сподіватися на успішний збройний захист кра-

їни. У цьому контексті важливе значення має джерельна база вивчення цієї складової, у тому числі військові джерела, які дають певну інформацію про стан матеріально-технічного забезпечення українського війська у грізний і непередбачуваний для країни 1919 рік.

Підняте питання поки що практично не з'ясовано в історіографії цієї важливої наукової проблеми, що актуалізує відповідні дослідницькі зусилля. Тому метою нашої розвідки є висвітлення на основі архівних і опублікованих документів військового походження (доповіді, рапорти, телеграми тощо) стану речового забезпечення українських армійських підрозділів, на які лягла безпосередня відповідальність за виконання бойових наказів щодо протистояння ворогу і утримання певних ділянок фронту.

Однією з найбільш важливих складових, від якої залежав високий рівень боєздатності особового складу Армії УНР, апіорі була якісна організація військового речового забезпечення. Це добре розуміло командування, хоча не завжди заявки підрозділів виконувалися вчасно, про що засвідчують відповідні донесення. Зокрема, А. Волинець, командир 61-го пішого дівесого Гайсинського полку імені С. Пеллери, повідомляв про неможливість відправлення козаків на фронт через відсутність у них одягу і взуття. На початку лютого 1919 р. він надіслав телеграму начальнику Правобережного фронту, у якій зазначав таке: «...Зараз становище неможливе... коли козак без штанів або на портянці ходить, то самий певний мимоволі стане протестантом, буде тягнути в бік більшовизму, бо кожному здається, що більшовики краще дбають про всі його потреби» [11, арк.21]. У деяких дивізіях, наприклад, 3-й Залізній, матеріальне становище військовиків, зокрема муштрові сотні, яка нараховувала 173 козаків, було загалом непоганим. Виключення становила немущтрова група (81 козак), 20% яких носили цивільний одяг, 50% мали лише по одній парі білизни, а 10% – зовсім не мали взуття [7, арк.165-165 зв.].

Інша ситуація склалася у 1-му Гарматному полку. Тут, за військовими джерелами, у більшій частині козаків взагалі не було білизни та чобіт через несправну роботу інтендантських органів. Потрібні речі продавалися у магазинах, але через високі ціни вояки не мали змоги їх придбати [13, арк.2]. Також відомо, що 4 лютого 1919 р. був виданий наказ Головної управи війська УНР, в якому зазначалося, що всі новобранці зобов'язані з'явитися на збірні пункти у обмундируванні, за яке мали виплатити грошову компенсацію, залежно від його якості [5, арк.104 зв.; 6, арк.125]. Утім на практиці не завжди виходило так, як було на папері. Так, у доповіді інтенданта 1-го Гарматного полку Скрипника за 8 серпня 1919 р. йшлося про те, що органи постачання не видали козакам, які поповнили цю військову частину, платні за принесені ними речі, послаючись на відсутність коштів у полковій казні [13, арк.2 зв.].

Про проблеми у речовому забезпеченні вояків узагальнено повідомляли ті, хто добре зналися на реальному стані цього питання у різних структурах Армії УНР. Для прикладу, державний інспектор Київської групи Армії УНР Г. Заярний наголошував, що у військах цієї групи гостро бракує верхнього одягу, білизни та чобіт [2, с.335]. А командир 7-ї Запорізької дивізії В. Осмоловський з сумом доповідав, що з наближенням холодів нестача теплого одягу, білизни та взуття може викликати складну проблему, пов'язану з військовою дисципліною, – дезертирство серед вояків [12, арк.67-67 зв.]. Як виявилось, прохання начальників дивізій покращити матеріальний стан вояків не виконувалися, тому що, по-перше, в народній республіці гостро бракувало матеріальних ресурсів, а по-друге, навіть при наявності необхідних речей, інтендантські органи виявлялися не здатними розібратися з ними і раціонально спрямувати для вжитку фронтним частинам, про що засвідчує низка джерел. Зокрема, у рапорті начальника постачання коша С.С. Чубатого вказувалося, що у Білій Церкві знаходилися тисячі комплектів обмундирування, які після прання і хімічної обробки могли бути використані у військах. Однак постачальники не звертали уваги на існуючі речові склади [14, арк.37].

Невід'ємним компонентом успішної бойової діяльності військовослужбовців було їх належне продовольче за-

доволення. На нерозв'язаність цього питання звернули увагу різні командири, зокрема й А. Волинець. У своєму рапорті вищому начальству він писав про допущену недбалість у комплектуванні його полку. Через те, що підкріплення особового складу прибувало у великій кількості і без попередження, на жаль, не було зроблено харчових запасів, через що козакам бракувало їжі, а виконання бойових завдань ставало нереальним [11, арк.106-106 зв.].

Як свідчать джерела, досить часто органи постачання не виділяли коштів військовим частинам на закупку продуктів харчування для вояків. Згаданий полковий інтендант Скрипник у докладі державному інспектору 9-ої пішої дивізії залізничників зафіксував той факт, що інтендантство не надіслало грошей на харчове забезпечення козаків, що призводило до вичерпання невеличких резервів. У інших донесеннях повідомляли про те, що інтендантська служба при виділенні коштів частинам на придбання продуктів харчування керувалися своєю шкалою цін, яка зовсім не співпадала з ринковою, що у підсумку позначалося на менших обсягах закуплених сільгосппродуктів [13, арк.2].

На справедливі нарікання фронтних командирів потрібно було реагувати. 2 липня 1919 р. з метою перевірки дотримання встановлених норм продовольчого постачання під керівництвом отамана О. Осецького була проведена інспекція 3-ї Залізної стрілецької дивізії. За результатами перевірки виявлялося, що козаки харчуються двічі на день квасолевою кашею, оскільки через брак фінансів не змогли придбати крупи [7, арк.165-165 зв.]. Через те, що у деяких підрозділах не була утворена система постачання або давалось взначки неякісне виконання обов'язків її працівниками, козакам доводилось здобувати їжу через самовільну експропріацію, обкрадаючи цивільне населення. Такі дії деморалізували особовий склад війська і обурювали простих громадян, які сприймали голодних вояків за бандитів чи грабіжників [8, арк.351]. На пропозицію командира запорожців В. Осмоловського, для уникнення подібної неконтрольованої ситуації, було б доцільно виділити військом спеціальний сільський район для організованої і цивілізованої заготівлі запасів харчів [12, арк.67-67зв.; 1, с.348-349].

Однак до цієї думки «верхи» не прислухалися. Наступна практика засвідчила: якщо й вдавалося більш-менш раціонально налагодити продовольче забезпечення вояків, то інтенданти окремих частин не пропускали нагоди скористатися цим для власної вигоди. Зокрема, начальник постачання Південно-Східної групи полковник Кононенко стверджував про загалом непогане харчове забезпечення його війська на Херсонщині. Утім представники органів постачання окремих частин цієї групи постійно надсилали телеграми про брак продовольства і навмисно у відомостях про вимоги потрібного майна свідомо завищували кількість козаків проти наявної у штатному розпису [8, арк.349].

Найбільшою проблемою для інтендантських служб УНР було забезпечення армії озброєнням. Через відсутність заводів на території України із виготовлення зброї і відмову сусідніх держав її продати, було вкрай важко проводити наступальні і оборонні операції. Зокрема, полковник армії УНР В. Сальський свідчив, що військо не могло провести вирішальну атаку на початку жовтня 1919 р. через відсутність набоїв. Командир підрахував, що для всієї Наддніпрянської армії було потрібно 3 мільйони набоїв, при мінімальній потребі на кожному гвинтівку по 300 шт. [3, с.373-374]. Про труднощі у веденні бойових дій повідомляв командир окремого загону сірожупанників К. Вротновський-Сивошапка. За його даними, на 400 штиків та 9 кулеметів група мала 6 тис. набоїв. У середньому на одного козака випадало приблизно 15 патронів, що було катастрофічно мало [9, арк.217]. Технічні засоби та пристрої, що залишалися на озброєнні у війську, виходили з ладу через відсутність змащувальних матеріалів [7, арк.165-165 зв.].

На виконання оперативних завдань негативно впливала відсутність обозу та коней, що зменшувало швидкість руху військових підрозділів та унеможливлювало перевезення зброї. На цьому наголошував, зокрема, начальник штабу Запорізької групи полковник М. Воскобойніков [10, арк.165]. Для утримання коней вимагалась велика кількість фуражу, якого підрозділам не завжди вдавалося здобути самостійно.

У зв'язку з цим створювались спеціальні органи, які часто не виконували доручених їм справ. У доповіді начальника постачання коша С.С. Чубатого вказувалося, що на станції Устимівка поблизу Фастова знаходилося 30 000 пудів соломи заготовленої ще німцями, на станції Війшаниця (Ольшаниця) – 50 000 пудів, яку Васильківській повітій комісії постачання було доручено спресувати і передати до військового базового складу у Фастові. Проте, солома так і не надійшла для потреб фронту [14, арк.37]. З різних частин надходила інформація про масову загибель хворих та поранених коней, які не отримували потрібної допомоги через брак ветеринарних лікарів та фельдшерів [13, арк.2 зв.].

Спостерігаючи за критичним матеріальним станом війська, отаман О. Шайбле наприкінці липня 1919 р. запропонував своє бачення вирішення існуючих проблем. Його план полягав у тому, щоб відремонтувати казарми, які були б придатні для життя військовослужбовців, забезпечити їх обмундируванням, продовольством та зброєю відповідно до кількості особового складу, виділити із бюджету кошти для утримання козаків та старшин [12, арк.8-8 зв.]. Восени ситуація у війську загострилася. В. Сальський, доповідаючи про це командуванню, наполягав на тому, щоб негайно налагодити матеріально-технічну базу, не так для ведення активних боїв, як для збереження завойованих позицій і ліквідації жахливих умов, в яких доводилося воювати козакам [4, с.418-419]. Утім через різні причини за цю справу так і не взялися.

Отже, наведені військові джерела в значній мірі розкривають загальний стан матеріально-технічного становища армії УНР, свідчать про незадовільну роботу армійських органів постачання, що не давало змоги у повному обсязі вирішити забезпечення особового складу Діючої армії одягом, взуттям, харчами і не в останню чергу зброєю та боеприпасами. Невирішеність цих проблем негативно позначалось на морально-психологічних настроях вояків, військової дисципліні, бойовій діяльності та її результатах.

Список використаних джерел:

1. Рапорт. Ковальчук М. *Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння*. Київ : Темпора, 2006. С. 348-349.
2. Телеграма. *Там само*. С. 335.
3. Телеграма. *Там само*. С. 373-374.
4. Телеграма. *Там само*. С. 418-419.
5. ЦДАВО України. Ф.1075. Оп.2. Спр.2. Т.1. 222 арк.
6. ЦДАВО України. Ф.1075. Оп.2. Спр.5. 154 арк.
7. ЦДАВО України. Ф.1075. Оп.2. Спр.7. 511 арк.
8. ЦДАВО України. Ф.1078. Оп.1. Спр.23. 381 арк.
9. ЦДАВО України. Ф.1078. Оп.1. Спр.26. 320 арк.
10. ЦДАВО України. Ф.1078. Оп.1. Спр.27. 417 арк.
11. ЦДАВО України. Ф.1078. Оп.1. Спр.93. 113 арк.
12. ЦДАВО України. Ф.1078. Оп.2. Спр.5. 150 арк.
13. ЦДАВО України. Ф.1696. Оп.1. Спр.9. 28 арк.
14. ЦДАВО України. Ф.2299. Оп.2. Спр.3. 61 арк.

The article covers the issue of logistical support of units of the Active Army of the Ukrainian People's Republic according to military sources of 1919. Attention was paid to reports, telegram reports, etc., in which commanders and inspectors in general objectively described the state of supply of various military structures with material, food and combat equipment, drew attention to acute problems at the level of military groups, divisions, regiments, hindered the implementation of combat missions, generated various negative phenomena among the personnel. The archival documents used contain various suggestions from the command staff to solve the existing problems, but they do not contain data on the efforts of the higher command to implement them.

Key words: Active Army of the Ukrainian People's Republic, sources, command staff, logistical support, servicemen.
Отримано: 10.03.2020

УДК 324(049.5)(494):005.336.4

В. Ю. Маркітантов, кандидат політичних наук, доцент

ДОСВІД ПРОВЕДЕННЯ РЕФЕРЕНДУМІВ В ШВЕЙЦАРІЇ

У роботі розглядається характер проведення референдумів в Швейцарії. Визначається різниця між референдумом та виборами. Досліджено правове регулювання проведення референдумів в Швейцарії. Доведено, що референдум у Швейцарії є справжнім механізмом впливу громадськості на вироблення державної політики.

Ключові слова: Швейцарія, референдум, вибори, голосування, безпосередня участь.

Термін «референдум» (з лат. referendum – те, що має бути повідомлене) у науковій літературі, розглядається як «всенародне голосування з метою виявлення громадської думки для прийняття остаточного рішення щодо державних законів та інших питань загальноосупільного значення; одна з найважливіших і найпоширеніших форм громадянського волевиявлення» [4, с.568]. Від виборів референдум відрізняється об'єктом волевиявлення: якщо на виборах таким об'єктом є кандидат чи список кандидатів, то на референдумі – законопроекти, питання внутрішньої та зовнішньої політики держави. Відповідно, наявність референдуму є продовженням волевиявлення індивідів [2, с.70].

У розвинутих демократичних країнах референдуми становлять стрижень політичної системи, одну з найважливіших форм здійснення народного суверенітету.

Загальновізним є досвід проведення референдумів у Швейцарії. Швейцарія є федеративною парламентською республікою, що дозволяє максимально концентрувати політичну владу на місцевому рівні. Вона є свого роду унікальною країною, де референдум становить основу існування політичної системи, є реальним запитом суспільства. Громадяни можуть виступати з законодавчою ініціативою або через референдуми брати участь в ухваленні законів державного чи місцевого рівня, вирішувати питання щодо основних напрямів державної політики тощо.

Швейцарія має найбільший досвід практики референдуму в світі – вважається, що вперше тут його було проведено у 1439 році (кантон Берн), а інтенсивність його застосування на сучасному етапі значно перевищує аналогічний рівень будь-якої іншої країни світу. Швейцарський референдум виник

завдяки прагненню народу контролювати представницькі органи влади, обмежуючи їх свободу при ухваленні рішень.

Референдум у цій країні є дієвим механізмом впливу громадськості на вироблення державної та місцевої політики. За його допомогою у Швейцарії поступово створюється унікальна модель консенсусної демократії в основі якої – максимальне врахування думок різних груп населення. Розгалужений інструментарій прямої демократії забезпечує громадянам можливість бути активними учасниками політичного процесу, а урядовців спонукає до пошуків компромісів. Так, у разі нехтування позиції певної соціальної групи виникає загроза того, що їх питання потрапить на широке обговорення громадськості та в подальшому – на референдум.

У Швейцарії сформувалася дієва урядова система, в якій три основні інститути – уряд, парламент та громадяни – взаємодіють один з одним. Парламент покликаний розглядати всі ініціативи, які виходять від уряду, хоча значна їх кількість відхиляється або рішенням законодавчого органу, або пізніше народом.

Функції глави держави в Швейцарії покладаються на колективний орган – Федеральну раду, яка формується парламентом та утворюється з 7 членів. З них по черговому на 1 рік (без права переобрання) обирається федеральний президент, на якого покладаються переважно представницькі та церемоніальні функції.

Безпосередня участь громадян у законотворчому процесі пов'язана не з усіма питаннями, а лише з найбільш важливими. У цьому полягає активна взаємодія народу, парламенту та уряду [5, с.12-20].

Процедура та порядок винесення питань на референдум регулюються Главою 4 Союзної Конституції Швейцарської Конфедерації від 1999 року.

Законотворчий процес складається із чотирьох етапів ухвалення рішень: адміністративний, «передпарламентський», парламентський та остаточне ухвалення рішення шляхом проведення референдуму.

Характерним для Швейцарії є те, що будь-який закон, що ухвалюється парламентом країни, може бути ухвалений чи відхилений на факультативному референдумі. Для цього необхідно в 100-денний термін після ухвалення зібрати 50 тис. підписів громадян проти такого рішення, і вже на референдумі більшістю голосів вирішити долю цього закону.

На законодавчому рівні чітко визначено процедуру референдуму та рішення, з яких необхідно його проводити. Якщо на рівні кантонів народ володіє правом коригування фінансових та адміністративних питань, то на федеральному рівні його компетенція обмежується конституціями, найбільш важливим законодавчими актами, а також ухваленням міжнародних угод.

Громадяни мають змогу бути активними учасниками політичного процесу. Саме завдяки референдуму, законодавчим ініціативам та виборам, вони можуть безпосередньо презентувати власні інтереси, впливаючи тим самим на рішення органів державної влади.

У Швейцарії громадяни мають право голосувати трьома шляхами: прийшовши на дільницю для голосування; відправивши свій голос поштою; проголосувавши за допомогою SMS з мобільного телефону або інтернету.

Напередодні поштою їм приходять листівки з формулюванням питання, наведенням переваг й недоліків. Також поштою заздалегідь вони отримують свій ідентифікаційний номер для електронного голосування [6, с.697-698].

Референдуми в Швейцарії за різними ініціативами відбуваються систематично, як правило, три-чотири рази на рік (наприклад у березні, червні, вересні та листопаді) [6, с.697].

До основних питань що виносяться на референдум належать наступні:

- внесення конституційних змін, які вимагають обов'язкового референдуму. Внесені конституційні поправки схвалюються подвійною більшістю голосів виборців: переважною кількістю по країні загалом та у більше ніж половині з 26 кантонів;
- розгляд міжнародних договорів, що мають необмежений термін або не можуть бути зупинені, а також договорів, що передбачають вступ до міжнародних організацій чи включають уніфікацію законодавства. Для прийняття договору досить простої (не подвійної) більшості;
- оцінки законодавчих федеральних законів, зокрема законів, проголошених невідкладними, термін яких перевищує 1 рік, а також федеральних постанов у межах, передбачених конституцією, та майбутніх міжнародних договорів;
- з'ясування питань поточної економічної, соціальної політики та повсякденних господарських проблем [2, с.72].

Актуальною проблемою сучасної Швейцарії є низький відсоток участі у референдумах на федеральному рівні. Так, з початку 2000-их років середній показник участі скотився з 49% до 35-40%.

Варто наголосити на тому, що референдуми затверджують лише близько 10% усіх ініціатив, що на нього виносяться.

Відповідно, референдум у Швейцарії є ефективним інструментом стримування певних небажаних змін, які не відповідають інтересам суспільства. Крім того, можливість остаточного затвердження рішення на народному референдумі, спонукає політичні партії на етапі підготовки врахувати інтереси найбільшої кількості політичних представників. Це в свою чергу посилює плюралізм процесу прийняття та ухвалення рішень.

Процедура референдуму застосовується з широкого кола питань – від фінансів, планування, управління до ставлення певного кантону до федерації тощо.

Останніми роками, наприклад, розглядалися питання щодо розширення права федерального уряду обкладати податком на додану вартість і прямим федеральним податком до 2035 року, надання Національному Банку Швейцарії виключного права на емісію грошей, прийняття Федерального акту для регулювання азартних ігор, стимулювання харчових продуктів, отриманих справедливим, гуманним та екологічно чистим шляхом тощо [1].

Отже, маємо усі підстави вважати, що референдум у Швейцарії є справжнім механізмом впливу громадськості на вироблення державної політики. За допомогою референдумів у цій країні поступово створюється унікальна модель консенсусної демократії. Застосування цього досвіду українськими державними політиками і політтехнологами, на нашу думку, може позитивно позначитися на трансформації усієї політичної системи суспільства.

Список використаних джерел:

1. Васюнець Н. Успішне народовладдя. Про швейцарський досвід проведення референдумів. *Експрес*. URL: <https://expres.online/politics/uspishne-narodovladdya-pro-shveysarskiy-dosvid-provedennya-referendumiv>.
2. Маркітантов В., Нечитайло В. Референдум як форма прямої демократії: зарубіжний і вітчизняний досвід. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2015. Вип. 27. С. 69-74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unir_2015_27_13.
3. Могилевець О. Референдум: швейцарський досвід та українські проблеми. *Наукові записки НАУКМА: Політичні науки*. 2006. Т. 57. С. 88-92.
4. Рябов С. Референдум. *Політологічний енциклопедичний словник / упор. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка*. 2-е вид., доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. С. 568-569.
5. Система державного управління Швейцарської Конфедерації: досвід для України / уклад. Л.В. Примаченко ; за заг ред. Ю.В. Ковбасюка, С.В. Загороднюка. Київ : НАДУ, 2011. 56 с.
6. Чередниченко К., Зайва Ю. Особливості проведення референдуму за законодавством Швейцарії. *Молодий вчений*. 2018. №10(2). С. 696-698. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_10%282%29__69.

Swiss model of referendum carrying out is under review in this work. Describes the difference between referendum and elections. Investigated the legal field, made for referendums carrying out. Proved that the referendum is great-working mechanism of society influence on state politic production.

Key words: Switzerland, referendum, elections, voting, direct participation.

Отримано: 10.03.2020

УДК 354.32-057.343(477)«1919»Огієнко

О. І. Марчук, аспірант

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТРА ОСВІТИ УНР ІВАНА ОГІЄНКА (січень-квітень 1919 р.)

У статті розглядаються вісім основних напрямів діяльності міністра освіти Івана Огієнка в контексті здійснення державних заходів зі створення і розвитку національної загальноосвітньої і вищої школи, зокрема щодо вдосконалення управління і українізації навчальних закладів, підготовки педагогічних працівників, розвитку вищої школи, збільшення матеріального забезпечення усіх ланок освітньої системи.

Ключові слова: Іван Огієнко, Міністерство освіти УНР, українська загальноосвітня школа, підготовка учителів, українізація освітнього процесу, розвиток української вищої школи.

Українська революція 1917-1921 рр. докорінно змінила освітню сферу відродженої держави, відкрила широкий простір для проведення активної політики із творення національної школи, що водночас було пов'язано з відмовою від

стереотипів минулого, радикальним реформуванням старої системи освіти, виробленням цивілізованої шкільної парадигми. За цю складну і актуальну роботу, яка вимагала самовідданості, великих людських і матеріальних ресурсів, бага-

то часу, відповідало профільне міністерство. Від його кадрового складу, програми діяльності, оперативності і наполегливості, готовності добиватися позитивного результату залежав успіх розпочатих реформ і певною мірою доля революції. У зв'язку з цим важливою була постать керівника відомства, його особистісний ресурс, працездатність, організаторський хист, політичні, ділові і моральні якості. За цими критеріями високе місце серед багатьох тодішніх державних діячів посідав І.І. Огієнко, на долю якого випало очолювати керівний освітній орган країни і працювати у надзвичайно складних умовах воєнно-революційного часу.

Діяльність міністра освіти І.І. Огієнка та підпорядкованого йому відомства вже привертала увагу українських дослідників. Різні аспекти цієї проблеми (концептуальний внесок у розбудову національної системи освіти, реформування загальноосвітніх шкіл, впровадження української мови у навчальний процес, вирішення кадрових питань та проблеми дефіциту навчальної літератури тощо) висвітлювали І. Тюрменко [18], О. Завальнюк [4-7], Ю. Телячий [17], І. Лікарчук [9, с.107-123], Л. Березівська [1] та інші. Утім комплексного висвітлення праці керівника освітнього відомства вони не запропонували.

Метою статті є встановлення та з'ясування значення найбільш важливих напрямків роботи міністра освіти І. Огієнка в контексті державного управління освітньою галуззю.

Як свідчать джерела, Директорія УНР призначила І. Огієнка міністром освіти 5 січня 1919 р. [23; 3, с.154]. Попри нестабільні умови роботи, викликані тривалою економічною і соціально-політичною кризою, другою російсько-українською війною та вимушеними переїздами (Вінниця, Кам'янець-Подільський, Рівне), він зумів забезпечити практично безперерйну роботу міністерства, реалізуючи при цьому своє бачення перспектив української освітньої галузі. Як з'ясували дослідники, основний зміст концепції шкільної освіти нового міністра полягав у загальній українізації навчального процесу, формуванні професійних і національно свідомих учительських кадрів, безкоштовному обов'язковому початковому навчанні та вихованні свідомих громадян [15, с.71; 18, с.42]. Сюди слід віднести ще й забезпечення навчальних закладів і освітніх органів самовідданими і патріотично налаштованими управлінськими кадрами. Над цими завданнями І. Огієнко неутомно працював у складі трьох урядів до 26 квітня 1919 р. [19, с.140-148]. Його керівна діяльність була досить багатогранною і результативною, попри її нетривалий термін.

Передусім виділимо *кадрово-управлінський аспект* роботи, який стосувався, з одного боку, підбору керівників підрозділів і працівників міністерського органу, губернських і повітових шкільних управлінь, з іншого, забезпечення регіональних органів освіти і навчальних закладів новими керівниками та поступове залучення зрусифікованого учительства до роботи за українськими законами. У міністерстві І. Огієнко сформував ефективну команду професіоналів, які мали певний досвід управлінської роботи і були готові до продовження реформування галузі [20, арк.18, 19, 27, 32, 37, 44, 49; 14; 22, арк.4]. Рішуче добивався звільнення з роботи частини опозиційно настроєних керівників навчальних закладів. Особливо це стосувалося середніх шкіл, куди спрямовувалися нові директори, готові реалізувати нову політику [20, арк.23, 28, 38, 39, 43, 45, 52].

Але найбільшу тривогу викликала у міністра велика група зросійщених учителів, яка відмовлялася від нововведень. Їх заміна була дуже проблематичною, оскільки в країні не було резерву педкадрів. То ж до цієї категорії працівників міністр застосовував адміністративний примус, зокрема у питанні вивчення української мови і використання її у навчальному процесі. Ці вимоги, які мали терміни виконання і в разі порушення передбачали звільнення з роботи у державних закладах, заставили певну кількість учительства змінити своє ставлення до освітньої реформи. Вказана робота продовжувалася і при наступних міністрах освіти.

Інший напрям діяльності полягав у виробленні нової структури єдиної загальноосвітньої школи та управління освітньою галуззю, що відповідало загальнонаціональним потребам. Над цими завданнями працювали відповідні комісії, створені міністром. І якщо «Проект єдиної школи на Україні» до кінця березня 1919 р. було вироблено лише в загальних рисах, то роботу над законопроектом про уп-

равління освітою в УНР таки вдалося довести до логічного завершення і у лютому провести через рішення уряду та затвердження Директорію УНР [1, с.126; 8, с.106; 16, с.482-483]. Утім для реалізації цього акта І. Огієнку не вистачило ні часу, ні нормальних умов, ні державного простору, підконтрольного українській владі.

Міністр дбав про розвиток мережі початкових і середніх українських шкіл. З подачі І. Огієнка уряд ухвалив рішення про прийняття на державне утримання 29 громадських українських середніх шкіл, які за стандартами поступалися державним закладам [3, с.279]. Для швидшого наповнення закладів середньої освіти випускники ВПШ зараховувалися до 5 класу без вступних іспитів [3, с.297].

Крім того, окремо виділили кошти на існування бурс при київських українських гімназіях, у яких навчалися діти з околиць і поза межами столиці [3, с.224]. Важливе значення мало прийняття підготовленого командою міністра закону про обов'язкову і безкоштовну початкову освіту, повне виконання якого планувалося упродовж 5 років [9, с.118-119; 10, с.100; 13]. Проте здійснити задумане хоча б частково не вдалося ні І. Огієнку, ні його наступникам.

Розвиток української шкільної мережі, особливо збільшення мережі закладів початкової освіти, вимагало підготовки нових педагогічних кадрів, що стало турботою і напрямом діяльності міністра. Уряд підтримав його ідею перепрофілювати церковно-учительські двокласні школи в учительські семінарії [3, с.195]. Крім того, на законодавчому рівні регулювали питання щодо відкриття нових учительських семінарій (на Чернігівщині, Полтавщині, Херсонщині, Харківщині і Поділлі) і прийняття на державні кошти двох таких закладів на Київщині [3, с.194-195]. І. Огієнко зніщював виділення коштів на утримання 40 дворічних курсів для підготовки учителів нижчих початкових шкіл [3, с.222]. Після його доповіді на засіданні уряду 22 лютого 1919 р. ухвалили рішення про організацію низки курсів для підготовки учителів вищих початкових шкіл [3, с.278]. Міністерство освіти взялося за відповідну підготовчу роботу [4 с.430]. Одні із таких курсів запровадили у Кам'янці-Подільському. Тут до навчання приступили 150 осіб. Процес підготовки майбутніх педагогів регламентували затвержені І. Огієнком «Статут тимчасових педагогічних курсів для підготовки учителів вищої педагогічної школи», «План навчання на тимчасових українських педагогічних курсах для підготовки учителів вищих початкових шкіл» та «Інструкція в справі відкомандирування учителів на тимчасові українські педагогічні курси для підготовки учителів вищих початкових шкіл» [4, с.431; 5, с.431-432]. Чисельність педкадрів мали поповнити галицькі і буковинські учителі, які здобули вищу фахову освіту в закладах Австро-Угорщини і перебували на території Наддніпрянської України. Відповідне право, з ініціативи І. Огієнка, їм надав уряд С. Остапенка [3, с.251].

Ще одним напрямом діяльності міністра І. Огієнка стало впровадження української мови в роботу загальноосвітніх закладів та загальна українізація навчального процесу. Наприкінці січня міністр, відповідно до закону про українську державну мову, наказав запровадити українську мову в усіх навчальних закладах УНР (у приватних – як окрему дисципліну) [21, арк.4]. Для контролю за виконанням цього наказу комісарам освіти міністерство надіслало відповідну інструкцію, яка передбачала застосування санкцій до тих педколективів, які не бажали вчити українською [2, с.82; 14, с.365]. Усім належало користуватися розробленим правописною комісією, до якої входив й І. Огієнко, єдиний український правопис [12, с.113]. Все діловодство переводилося на державну мову, а також виготовлення дипломів, свідоцтв та атестатів [18, с.41; 7, с.88]. Для мобілізованих учителів, з урахуванням їх майбутнього повернення до педагогічної праці, проводилися термінові курси з українознавства [4, с.430].

Міністр освіти добився від уряду рішення про виділення 30 млн. крб. на видання підручників, літератури для шкільних книгозбірень [3, с.214], без яких реальна українізація була неможливою. У зв'язку з цим робилися відповідні замовлення видавничим структурам, підтримувалися просвітні організації [3, с.213]. Державні кошти виділили також на облаштування друкарні К-ПДУУ, де планували видавати літературу для шкіл [3, с.239]. Окремо було ухвалено підготовлений у Міністерстві освіти закон про організацію українських бібліотек в учительських інститутах та семінаріях для посилення українознавчої складової цих закладів [3, с.249].

З метою збереження і примноження учительських кадрів, виживання і кращого служіння Україні міністр ініціював поліпшення їх матеріального становища. З цією метою члени уряду підтримали внесення І. Огієнком законопроект про збільшення державної допомоги на утримання учителів НППШ і на утримання других класів двокласних сільських шкіл, зокрема, кожному працюючому вчителю мали виплачувати не менш як 1800 крб. з місцевого бюджету [18, с.44]. На вчителів початкових шкіл поширювався закон про відсоткові надбавки від 19 листопада 1918 р., у зв'язку зі збільшенням інфляцією.

Міністр серйозно дбав про вдосконалення національної вищої школи. Передусім він подбав, щоб невикористані у 1918 р. кредити були реалізовані у новому році. Єдиний, підконтрольний УНР з лютого 1919 р. виш у Кам'янці-Подільському, його великими стараннями збільшив кількості спеціальностей, після того як І. Огієнко провів через уряд закони про заснування правничого і сільськогосподарського факультетів [6, с.146; 17, с.138]. Для виконання навчальних планів дбав про належне кадрове забезпечення освітнього процесу. Найбільше це стосувалося вищу у Кам'янці-Подільському, до якого лише у січні 1919 р. через науково-педагогічний голод було спрямовано 16 осіб, абсолютна більшість яких поповнила університетський штат [20, арк.13, 20, 21, 22-22 зв., 26-26 зв., 31, 33, 34, 40; 7, с.81-82,92; 5, с.315; 6, с.190].

Керівник освітнього відомства вимагав проводити лекції і практичні заняття українською (у К-ПДУУ вдалося досягти майже 100-відсоткового результату). Для студентів, які елементарно не знали державної мови і не засвоювали навчальних програм, запровадили відповідні екзаменаційні випробування. Усі семестрові іспити проводили лише українською. Міністр добився того, що уряд прийняв закон про запровадження у всіх без винятку вишах лектури з української мови [3, с.242]. Утім реалізувати його в умовах війни так і не вдалося.

За І. Огієнка українські університети отримав право на приймання іспитів на ступені магістра та доктора наук. Поліпшувалося матеріальне становище приват-доцентів і позаштатних професорів [3, с.218, 242]. Студентам надали право здобути вищу освіту не за 4, а за 3 роки [18, с.49]. Частина з них збільшували стипендії. Майже третину з них звільнили від внесення коштів за право навчання [18, с.50; 11, с.25].

Міністерство освіти під керівництвом І. Огієнка прагнуло збільшити матеріальну підтримку освітньо-культурним закладам, які були у його віданні. Але здійснити це завдання у повній мірі було неможливо із-за бідності державної казни. Не рахуючи зарплатних виплат освітянам, виділялися кошти на ремонт і утримання шкіл, музеїв, театрів, інститутів, університетів, наукових товариств, «Прогрес» [3, с.156-157,175, 187, 194, 201, 203, 224], спілок вчителів тощо [3, с.201, 218]. У зв'язку з розвитком К-ПДУУ, йому збільшували обсяг фінансування на матеріально-технічну базу, бібліотечний фонд тощо [3, с.206; 5, с.313].

Таким чином, у діяльності міністра освіти І. Огієнка, яка тривала неповних чотири місяці, умовно можна виділити 8 основних напрямів, які охоплюють: кадрово-управлінський аспект, вироблення нової структури єдиної загальноосвітньої школи і управління освітньою галуззю, розвиток мережі початкових і середніх шкіл, підготовку нових педагогічних кадрів, загальну українізацію навчального процесу загальноосвітніх шкіл, поліпшення матеріального становища педагогічних кадрів, вдосконалення національної вищої школи, матеріальну підтримку освітньо-культурних закладів. Здобуті результати на кожному із цих напрямів не були повними. Утім їх значення не можна недооцінювати, оскільки усі вони передбачали не короткочасний, а довготривалий характер і мали реалізовуватися упорядковано набагато більшого часу, ніж той який І. Огієнку відпустила воєнно-політична ситуація.

Піднята тема може бути поглиблена в рамках нових, більш широких наукових досліджень, які базуватимуться на більш повній джерельній та історіографічній базі.

Список використаних джерел:

1. Березівська Л. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст. : монографія. Київ : Богданова А.М., 2008. 406 с.
2. Боровик А. Українізація загальноосвітніх шкіл за час виборювання державності (1917-1920 рр.). Чернівці : КП «Видавництво «Чернігівські береги», 2008. 368 с.

3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918-листопад 1920 рр.: документи і матеріали / упорядник В. Верстюк. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. 746 с.
4. Завальнюк О. Діяльність Подільської інтелігенції зі створення української загальноосвітньої школи в добу Директорії УНР (грудня 1918 – листопада 1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 7. С. 428-444.
5. Завальнюк О. Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія історична та філологічна : наук. зб. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільського державного українського університету, 2008. Вип. 5. С. 297-321.
6. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 644 с.
7. Завальнюк О. І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (1919). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 6. С. 80-121.
8. Закон про управління освітою в УНР. *Вісник Державних Законів для всіх земель УНР*. 1919. 6 березня. С. 105-112.
9. Лікарчук І. Міністри освіти України : у 2-х т. Київ : Видавництво Ешке О.М., 2002. Т. 1. (1917-1943 рр.). 328 с.
10. Майборода В. Іван Огієнко – міністр освіти і мистецтва. *Велетень науки* : матеріали Всеукр. наук.-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 р.). Київ : Четверта хвиля, 1996. С. 97-104.
11. Машевський О. Іван Огієнко – організатор вищого шкільництва в 1917-1920 роках. *Велетень науки* : матеріали Всеукр. наук.-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січня 1996 р.). Київ : Четверта хвиля, 1996. С. 22-26.
12. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канова. *Рятування України / упоряд. М. Тимошик*. Київ : Наша культура і наука, 2005. С. 67-173.
13. Передодні безплатного і обов'язкового навчання. *Вільна Україна*. Рівне, 1919. 19 квітня. Ч. 21. С. 3.
14. Пилипенко Л., Рященко Д. Освітня діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. Вип. 8. С. 360-369.
15. Романюк А. Іван Огієнко – ідеолог та організатор національної системи освіти в Україні. *Іван Огієнко (митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості* : матеріали Всеукр. наук. конф. 16-17 січня 1997. Київ : Вид-во Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка, 1997. С. 68-73.
16. Сірополько С. Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка, 2001. 912 с.
17. Телячий Ю. Українські уряди і розбудова культурно-освітньої сфери на Поділлі за Директорії УНР (1919-1929 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 10. С. 135-141.
18. Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) : монографія. Київ, 1998. 282 с.
19. Барановська Н.П., Верстюк В.Ф., Кульчицький С.В. та ін. Уряди України у ХХ ст. Київ : Наук. думка, 2001. 607 с.
20. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.2. 243 арк.
21. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.37. 82 арк.
22. ЦДАВО України. Ф.2582. Оп.1. Спр.42. 13 арк.
23. Вісник Української Народної Республіки. 1919. 25 січня. Ч. 1. С. 2.

In the article eight main directions of activity of the Minister of Education Ivan Ohienko in the context of implementation of state measures for creation and development of national secondary and higher education has been investigated. In particular, on the management improvement and educational institutions ukrainianization, pedagogical staff training, higher school development, increase of material support of all parts of the educational system.

Key words: Ivan Ohienko, UNR Ministry of Education, Ukrainian secondary school, pedagogical staff training, ukrainianization of the educational process, development of Ukrainian higher school.

Отримано: 10.03.2020

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІДХОДІВ ДО СУТНІСНОЇ ОСНОВИ ПОНЯТТЯ «МОДЕРНІЗАЦІЯ»

У статті визначається сутність поняття «модернізація». Аналізуються підходи, контекст цивілізаційного поступу до змісту поняття «модернізація». Визначаються особливості концептуальних характеристик модернізації.

Ключові слова: модернізація, соціальні зміни, парадигма, трансформація, традиційне суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство.

Зміни у сфері інститутів та цінностей не менш, а може й більш значущі для людини, ніж зміни в природі, через те, що зміни у соціальному світі проходять частіше та швидше. Відповідно, проблема соціальних змін є однією з центральних у науковій сфері й досить широко розглядається фахівцями соціальних і гуманітарних знань. Щодо поняття «соціальні зміни», то воно багатогранне і охоплює трансформації соціальних структур, практик, виникнення нових, або забезпечення функціонування попередніх груп, форм взаємодії і поведінки [1, с.365-366]. У соціальному середовищі, дані зміни охоплюють різні рівні та напрями – економічні, політичні, соціокультурні та інші, що знаходять своє вираження в історичному розвитку. Оскільки самі соціальні зміни надзвичайно багатозначні й багатосторонні, їх вивчення може проводитися в межах різних теоретико-методологічних проєкцій, за яких беруться в основу ті чи інші фактори (технічні інновації, соціальні трансформації, політичні модернізації тощо) [2, с.8]. У сучасному суспільствознавстві, за визначенням І. Побережнікова, найбільш впливовими постають «макротеорії»: формаційна, цивілізаційна, модернізаційна [3, с.146-147].

Формаційна (марксистська) теорія виходить із комплексного підходу до суспільного розвитку, як цілісності, яка складається із суспільно-економічних формацій, зв'язаних між собою єдиною загальною лінією науково-технічного і соціального прогресу: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну. Кожна із них має специфічні закони – економічні, історичні, політичні, соціальні та духовні, які вибудовуються на економічному базисі. Перехід від однієї формації до іншої – і є соціальним, суспільним прогресом [4, с.79-92].

В цивілізаційному підході виділяється безліч концепцій, побудованих на різних засадах. За логікою даного підходу, існує значна кількість історичних утворень (цивілізацій), невідомо або ніяк не зв'язаних одна з одною. Усі ці утворення рівноцінні. Історія кожного з них унікальна. Цивілізаційний підхід рушія історії вбачає не в економіці, а в духовних явищах і тих суспільних зв'язках, які виникають на їхній основі й формують окремі суспільства – великі соціокультурні спільноти. Згідно даного підходу, у розвитку цивілізації фіксуються певні духовні та політичні еталони, що стають стрижнем суспільного буття. Такими є релігія, держава, влада, права і свободи тощо [5, с.54-68].

Модернізаційна парадигма, як пише І. Побережніков, «сформувалася в середині ХХ ст. в умовах розпаду європейських колоніальних імперій і появи великої кількості «молодих націй» в Азії, Африці та Латинській Америці. Перед останніми постала проблема вибору шляху подальшого розвитку. Власне програма модернізації (прискорення переходу від традиційного до сучасного) була запропонована вченими і політологами США і Західної Європи державам третього світу в якості альтернативи комуністичної організації» [3, с.147]. Представники цього спрямування історичні зміни розглядають як проходження суспільством ряду стадій. В подальшому, протягом другої половини ХХ ст., в результаті теоретико-методологічних і емпіричних досліджень різних аспектів історичного розвитку, зокрема переходу від традиційного до сучасного, індустріального (модерного) суспільства було сформовано різноманітні концепції історичних стадій: доіндустріальна – індустріальна – постіндустріальна (Д. Беллі) [6, с.655]; традиційна цивілізація – індустріальна цивілізація – цивілізація «третьої хвилі» (інформаційна) (О. Тоффлер) [7]; традиційне суспільство – модерн – постмодерн (Ж.-Ф. Лютан) [8]. Водночас модернізаційна парадигма постійно удосконалюється, знаходячись у постійній взаємодії з реальними процесами, які вносять корективи у її зміст.

Мета роботи – охарактеризувати трансформацію підходів до сутнісної основи модернізації в контексті процесів історичного розвитку.

Згідно з тлумаченням словника сучасної української мови, модернізація, – це зміни, вдосконалення, відповідно до «сучасних вимог» [9, с.536]. Разом з тим, слід зазначити, що термін «модернізація» носить комплексний характер і відображає:

- по-перше, різні ступені розвитку сучасного індустріального суспільства, починаючи з епохи першої промислової революції;
- по-друге, процес перетворення держав, що розвиваються із традиційних (або аграрних) в промислово розвинуті.

В даному контексті С. Гавров, розглядаючи модернізацію як макропроцес переходу від традиційного до сучасного суспільства – «суспільства модерності», – виділяє три підходи до значення поняття «модернізація»:

- 1) як внутрішній розвиток країн Західної Європи і Північної Америки, що відноситься до Європейського Нового Часу;
- 2) як наздоганяюча модернізація, яку практикують країни, що не належать до країн першої групи, але прагнуть їх наздогнати;
- 3) як процеси еволюційного розвитку найбільш модернізованих суспільств (Західна Європа і Північна Америка), тобто модернізація як певний перманентний процес, здійснюваний шляхом проведення реформ та інновацій, що сьогодні трактується як перехід до постмодерного (постіндустріального) суспільства [10, с.17].

В. Мур визначає модернізацію, як «тотальну трансформацію традиційного домодерного суспільства в таку соціальну організацію, яка характерна для «передових» економічно-успішних і в політичному плані відносно стабільних країн Заходу» [11, с.16-17].

Цілий комплекс факторів у модернізації вбачає Е. Тоффлер, зазначаючи: «усі спроби знайти головну причину індустріальної революції приречені на невдачу. Сама по собі технологія, як й окремо взяті ідеї або духовні цінності, не виступають рушійною силою історії. Так само це відноситься і до класової боротьби. Історія – не просто звіт даних про економічні зміни, демографічні тенденції або розвиток засобів комунікації. Політична економіка не може пояснити будь-яку історичну подію. У даному випадку немає «незалежної змінної», від якої залежать усі інші змінні величини. Тут є тільки взаємозалежні змінні величини, надзвичайно заплутані» [7, с.202]. Тобто, мова йде про зміни цілої структури, яка знаходиться в постійному русі й змінює свою форму, водночас, перебудовуючи свої складові елементи: соціальну, економічну, політичну та інші сфери.

Значний вклад у формування наукових концепцій, які пояснюють модернізацію як макропроцес переходу від традиційного до модерного суспільства, зробили О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, К. Маркс, Ф. Тьоніс, М. Леві, У. Ростоу та інші [10, с.23; 12, с.610-611; 13, с.172].

Сучасні дослідження модернізації знайшли своє відображення у працях Е. Тириак'яна, П. Штомпки, В. Цаффа, К. Мюллера та інших, в яких простежується зміна акцентів від однолінійності до багатолінійних векторів модернізації. І. Побережніков виділяє наступні положення сучасних концепцій модернізації:

- відмова від однобічного векторного трактування модернізації як руху в бік західних інститутів і цінностей, що було характерно для традиційного підходу (Е. Тириак'ян); визнання можливостей власних шляхів розвитку та змін «маршрутів» руху (В. Цафф);

- визнання конструктивної, позитивної ролі соціокультурної традиції в ході модернізаційного переходу, надання їй додаткового статусу розвитку (Е. Тириак'ян);
- хоча сучасні науковці воліють у своїх дослідженнях надавати перевагу внутрішнім факторам модернізації, проте вони не заперечують і вплив зовнішніх факторів на модернізацію процесів розвитку. Модернізація розглядається сьогодні скоріше як ендогенно-екзогенний процес (С. Хантінгтон, Р. Робертсон);
- корегування еволюційного телеологізму. Тобто, посилення уваги не на автономних законах еволюції, а на ролі соціальних акторів (колективних індивідів), які завжди володіють можливістю забезпечити ріст або трансформацію ситуації за допомогою вольового втручання (А. Турен, У. Бек, П. Штомпка);
- історичність підходу. Інкorporація в теоретичну модель історичної випадковості, визнання необхідності розгляду трансформаційних процесів у рамках конкретної «історичної констеляції». Тут акцентується увага на просторово-часовому горизонті акторів, у відповідності з яким вибудовуються нові лінії розвитку. Визначається залежність між результатами модернізації і гармонією між культурними, політичними, економічними цінностями та пріоритетними і наявними ресурсами (К. Мюллер);
- відмова від трактування модернізації як єдиного процесу системної трансформації. Визнання можливостей різної поведінки сегментів конкретного суспільства в умовах модернізації. Окремі сектори або групи акторів дійсно можуть свідомо рухатися постійно по шляху модернізації, інші, можуть це робити лише протягом певного часу, або взагалі заперечувати рух по шляху модернізації (Е. Тириак'ян);
- усвідомлення некоректності інтерпретації модернізації як безперервного процесу навіть тоді, коли окремим суспільством пройдена стадія «зльоту». Визнання необхідності більш уважного відношення до такого аспекту динаміки модернізації, як циклічна природа даного процесу (У. Росту, Е. Тириак'ян);
- відмова від жорсткого детермінізму будь-якого напрямку (політичного, економічного, культурного тощо), увага на комплексний, взаємодоповнюючий характер взаємозв'язків між різними соціальними факторами і системами (Р. Інглеарт) [3, с.155-158].

Отже, класичні та сучасні концепції підходу до сутності модернізації суттєво відрізняються. Модифікація теоретичних основ модернізаційного підходу сприяла, як зазначає І. Побережников, перетворенню початкової достатньо однолінійної і абстрактної теоретичної моделі, у багатовимірну і еластичну

модель по відношенню до емпіричної реальності [3, с.158], що надає можливість поліваріантного дослідження суспільства сучасного глобалізаційного світу, з одного боку, з іншого, саме поняття «модернізація» потребує подальшого сутнісного удосконалення у контексті постмодернізму.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія: [курс лекцій]. Київ : Генеза, 1996. 368 с.
2. Нефедов С.А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. Москва : Изд. дом «Территория будущего», 2008. 752 с.
3. Побережников И.В. Модернизация: теоретико-методологические подходы. *Экономическая история. Обзорение*. 2002. Вып. 8. С. 146-168.
4. Мизес фон Л. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции. [Пер. с англ. под ред. проф. А.Г. Грязновой]. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 295 с.
5. Бондаренко Г.В. Историчне пізнання: питання теорії і практики. Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 189 с.
6. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. [Пер. В.Л. Иноземцева]. Москва : Academia. 782 с.
7. Тоффлер Э. Третья волна. [Пер. с англ.]. Москва : АСТ, 1999. 783 с.
8. Крупкин П.Л. Человек и мир знаний: модели взаимодействия. URL: http://nounivers.narod.ru/pub/pk_epist.htm.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
10. Гавров С. Модернизация России: постимперский транзит. [Пред. Л.С. Перепелкина]. Москва : МГУДТ, 2010. 269 с.
11. Кравченко И.И. Модернизация сегодняшней России. *Этапистские модели модернизации* / [отв. ред. д-р. филос. наук В.Н. Шевченко]. Москва : VI ФРАН, 2002. С. 6-31.
12. Антология мировой философии : в 4 т. / [ред. кол.: Н.С. Нарский и др.]. Москва : Мысль, 1971. Т. 3: Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX в. С. 606-620.
13. Штомпка П. Социология социальных изменений. [Пер. с англ. под ред. В.А. Ядова]. Москва : Аспект Пресс. 1996. 416 с. (Программа высшего образования).

The article defines the essence of the concept of «modernization». Approaches, context of civilization progress to the content of the concept of «modernization» are analyzed. The features of conceptual characteristics of modernization are determined.

Key words: modernization, social changes, paradigm, transformation, traditional society, industrial society, post-industrial society.

Отримано: 10.03.2020

УДК 94(477.83/86):327(470+571)

С. В. Олійник, кандидат історичних наук, доцент

КИЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ «ГАЛИЦЬКО-РУССКОГО ОБЩЕСТВА» ЯК СКЛАДОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ГАЛИЦЬКОГО ВЕКТОРУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розкривається місце і роль Київського відділення «Галицько-Русского общества» у реалізації галицького вектору зовнішньої політики Російської імперії.

Ключові слова: Київське відділення «Галицько-Русского общества», зовнішня політика, Галичина, Російська імперія.

Російська імперія впродовж всього свого існування проводила активну, а почасти, і агресивну зовнішню політику. Велика увага приділялася її європейському вектору, серед якого можна виділити галицьку складову, якій впродовж початку ХХ ст. і Першої світової війни включно, присвячено значну кількість публікацій радянських [5], зарубіжних [1-3; 7] та вітчизняних авторів [6; 8; 9]. Однак їх аналіз засвідчує, що всі вони, в тій чи іншій мірі, торкаючись зовнішньої політики Російської імперії щодо Галичини, здебільшого залишають поза увагою, або в кращому випадку констатують процес і залучення галицької інтелігенції до реалізації означених зовнішньополітичних планів Петербургу. Прикладом останніх може слугувати діяльність російських благодійних товариств, зокрема Київсько-го відділення «Галицько-Русского общества».

Російська імперія, починаючи ще з часів Петра I постійно тримала в своєму полі зору Галичину. Звернення уваги до регіону було не випадковим, адже російські імператори постійно активно втілювали в життя ідею об'єднання усіх «русских» земель під скіпетром династії Романових. А після поділів Польщі по-за меж імперії залишилися лише галицький регіон, котрий увійшов до складу Австрії (Австро-Угорщини). Все це змушувало російську владу рахуватися з міжнародною ситуацією. Занадто активність могла викликати дипломатичний скандал, чи навіть спровокувати конфлікт з Австро-Угорщиною, який для Петербургу був не на часі. А тому потрібно було внести корективи до зроби ставку не на силовий варіант, а на залучення громадськості, як по один, так і по другий бік Збруча, створення позитивного іміджу Росії в галичан тощо [6; 8; 9].

Важливим суб'єктом «правильного» вирішення галицького питання стало «Галицко-Русское Благотворительное общество», створене у 1902 р., яке займалося ознайомленням російського суспільства з становищем та потребами Галичини через читання доповідей, розповсюдження прокламацій, брошур тощо [4, с.8]. Відповідно до статуту товариства в містах Російської імперії могли відкриватися його відділення. Зрозуміло, що вони мали працювати з галицькими москвофілами, зокрема, тими хто знаходився в політичній еміграції в Росії.

В 1910 р. було отримано дозвіл відкрити таке відділення в Києві, про що повідомили голову товариства графа В. Бобринського відповідним листом від заступника міністра внутрішніх справ Російської імперії [10, с.13].

9 квітня 1910 р. В. Бобринський направив засновникам київського відділення інструкцію, в якій означив, що новостворене відділення мало функціонувати згідно уставу товариства та його організаційну структуру. Щоправда в документі зазначалося, що київське відділення не мало дозволу відкривати нові відділення, але лише сприяти їх появі. Петербурзьке правління, з огляду на значущість Києва для «русских» галичан, буковинців та угорорусів, планувало виділити відділенню певні міста та місцевості, в які воно буде направляти допомогу [10, с.14-16].

По отриманні інструкцій, засновники Київського відділення 5 травня 1910 р. провели установчі збори. Серед доповідачів був як «уроженець Закордонної Русі» і представник з Галичини Ю. Яворський, Один із лідерів галицького москвофільства ознайомив збори з «утісками австрійської влади росіян в Галичині» та вказав на значення для галичан «підтримки, яка може виражатися в протестах зборах, привітаннях і т. п.» [10, с.17].

Наприкінці зібрання відбулися вибори членів правління. Результати голосування показали, що серед тих, кого обрали, опинився й згаданий вище Ю. Яворський. Однак організаційні процеси на цьому не завершилися. 6 вересня відбулися вибори голови та його заступників. Головою товариства обрали директора київської імператорської Олександрівської гімназії М. Стороженка, а його заступником («товаришем») – Ю. Яворського [10, с.18].

Утворення філії стало вагомим кроком в організації допомоги проросійським силам в Галичині. Як зазначається у звіті діяльності Київського відділення, його робота мала різнобічний характер. Насамперед, відмічається активність щодо пожегертв учбової, богословської та іншої російськомовної літератури для галичан. Серед них можна відмітити пересилку книг в контору Товариства ім. М. Качковського, студентам тощо. Також здійснювалося поповнення бібліотек та читальні міста літературою про Галичину та справи в краю. Надзвичайно вдалою видалися видавнича діяльність, яка втілювалася в ряд популярних брошур за доступною ціною в 10 к.: В. Лазаревського «Галицкая Русь в ее борьбе за свою национальную самобытность», О. Маркова «Враги единства русского народа – мазепинцы» та ін. З метою ознайомлення широких кіл суспільства з важкими умовами Карпатської Русі влаштовувалися неодноразово загальні публічні зібрання, на яких виступали з промовами не лише російські діячі, а й галичани, наприклад, Ю. Яворський. Молодим особам, котрі приїжджали з Галичини, і бажали вивчати російську мову чи проходити курс росій-

ських духовних семінарій, церковно-вчительських шкіл, надавалася різностороння допомога [10, с.18-19].

У часи голоду 1913 р. в Галичині, збори з київських церков відправили на ім'я галицького москвофіла Ф. Свистуна і графа для допомоги голодуючим 3 тис. руб. Окрім того мала місце і конкретно адресна грошова допомога селянській бурсі в Самборі, студентам в Галичині і галицьким в Росії, на організацію підписки часописів «Нива» і «Природа і люди» для Тернопільської організації «русскои» навчаючої молоді тощо [10, с.19-20].

З початком війни київське відділення надавало посильну допомогу нужденним біженцям з Галичини, на потреби російського благодійного товариства у Львові через особу Ю. Яворського передано 200 руб., приймало активну участь в організації 10 січня 1915 р. дня «Київ – галичанам» [10, с.20-21].

Таким чином, Київське відділення «Галицко-Русского общества» було важливою складовою реалізації галицького вектору зовнішньополітичного курсу Російської імперії.

Список використаних джерел:

1. Бахтуріна А.Ю. Галицко-русское благотворительное общество и галицкие «москвофилы» в начале XX века. *Труды Историко-архивного института* / редкол.: А.Б. Безбородов, Т.И. Хорхордина, Т.Г. Архипова, О.Г. Санін ; гл. ред. А.Б. Безбородов. Москва : РГГУ, 2014. Т. 40. С. 17-28.
2. Бахтуріна А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. М. : АИРО-XX, 2000. 239 с.
3. Вендланд А.В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848-1916. Львів : Літопис, 2015. 688 с.
4. Галицко-Русское Благотворительное общество в Санкт-Петербурге. Санкт-Петербург : Пушкинская скоропечатня, 1903. 43 с.
5. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. Київ : Наукова думка, 1978. Т.4.: Україна в період імперіалізму (1900-1917). 531 с.
6. Олійник С.В. Галицький фактор у боротьбі російського імператора Миколи I з Європейськими революціями 1848-1849 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2012. Т. 22: На пошану професора П.Ф. Лаптіна. С. 265-273.
7. Пашаєва Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX-XX вв. Москва : Имперская традиция, 2007. 192 с.
8. Передерко В. Східна Галичина в політиці Російської імперії (1900-1914 рр.). Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 300 с.
9. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.). Львів, 2003. 498 с.
10. Червоная Карпатская Русь – часть единой и неделимой Руси. Отчет о деятельности Киевского Отделения Галицко-Русского Общества. Киев : Тип. Г-ва И.Н. Кушнарєв и К^о, 1915. 65 с.

The article reveals the place and role of the Kyiv branch of the Galician-Russian Society in the implementation of the Galician vector of foreign policy of the Russian Empire.

Key words: Kyiv Branch of Galicia-Russian Society, Foreign Policy, Galicia, Russian Empire.

Отримано: 10.03.2020

УДК 327(73:729.1)«2016/2020»

І. А. Опря, кандидат історичних наук, доцент

АМЕРИКАНО-КУБІНСЬКІ СТОСУНКИ ЗА АДМІНІСТРАЦІЇ Д. ТРАМПА

У статті досліджено сутність стосунків між США та Кубою за часів президентства Д. Трампа. Визначено причини їх погіршення та згорання запланованої співпраці.

Ключові слова: Барак Обама, Дональд Трамп, Фідель Кастро, Рауль Кастро, санкції.

З кінця 2014 р. розпочався новий етап у розвитку політичних і торговельно-економічних відносин між США та Кубою, що характеризувався спадом напруги між цими країнами. 17 грудня 2014 р. президент США Барак Обама і лідер Куби Рауль Кастро оголосили про старт нормалізації двосто-

ронніх відносин між Сполученими Штатами і Кубою. Домовленості були укладені раніше за участю Папи Франциска.

20 липня 2015 р. відбулося відновлення роботи посольств обох країн в Гавані і Вашингтоні, ліквідованих після укладання угоди уряду Фіделя Кастро з Радянським

Союзом. Надалі очікувалося послаблення обмежень міграційної політики держав, спрощення грошових переказів, інтеграція американських банків в кубинську фінансову систему, а також розвиток двосторонньої туристичної програми. 20 березня 2016 р. президент США Барак Обама відвідав Кубу з дводенним візитом, що став першим офіційним візитом глави Білого дому з 1928 року.

Втім зміна влади у Білому домі призвела до кардинальної трансформації зовнішньої політики США, а відтак і її ставлення до «острову свободи». Тому метою статті є виявлення цих трансформацій, та з'ясування основних пріоритетів адміністрації Дональда Трампа у вирішенні «кубинського питання».

Вже перші кроки, які зробив Д. Трамп, ставши президентом, засвідчили його рішучу налаштованість. Тільки за перший тиждень в Білому домі він підписав цілий ряд президентських указів і меморандумів, здебільшого спрямованих на скасування ініціатив його попередника, демократа Барака Обами. Будівництво стіни вздовж кордону з Мексикою, скасування реформи охорони здоров'я, вихід США з тихоокеанського економічного партнерства, обмеження в'їзду в країну для іноземців з семи країн з мусульманською більшістю – всі ці заходи відобразили передвибірні обіцянки нового президента. Відповідно, деякі побоювання сформувався у експертів і відносно подальшого розвитку американсько-кубинського діалогу, відновлення якого стало одним із вагомих досягнень Барака Обами на тлі численних зовнішньополітичних провалів його адміністрації [1, с.196].

Втім, досягнення Барака Обами у нормалізації стосунків з Кубою новим президентом США були поставлені під сумнів. Дональд Трамп вказував, що на поступки мають піти обидві сторони, а не лише США. Між країнами залишились невирішеними принципові для кожної зі сторін питання. Мова йде про торговельно-економічну блокаду Куби, про компенсації за збитки від цієї блокади, статус території американської військово-морської бази в кубинському Гуантанамо, а також про ідеологічні розбіжності, які зводяться до проблеми відсутності демократичних свобод і обмеження прав людини на Кубі. На поступки з цих питань ні Вашингтон, ні Гавана йти не готові.

Для Куби питання зняття американцями блокади з острова відноситься до числа першорядних. Однак в даному випадку президентські повноваження обмежені, і єдиний орган, який може скасувати ембарго – це Конгрес США, а беручи до уваги, що Конгрес повністю знаходиться під контролем республіканців й господарем Білого дому став Трамп, котрий погрожував скасувати всі «поступки» попередньої адміністрації, на зняття ембарго можна не сподіватися.

Крім того, в президентській директиві, виданій Обамою 14 жовтня 2016 року і спрямованої на зміцнення процесу нормалізації відносин з Кубою, абсолютно однозначно заявлено, що США не мають наміру переглядати статус-кво щодо бази американських військово-морських сил в Гуантанамо. Водночас, кубинська влада продовжує наполягати на поверненні цієї території.

Не варто також думати, що, йдучи від політики конфронтації з Кубою, США відмовляються від своєї головної мети – зміни політичного режиму в острівній державі. За словами Артуро Лопеса-Леві, дослідника Університету Денвера і фахівця в області американсько-кубинських відносин, США можуть собі дозволити будувати відносини з Кубою, яка вже не представляє для них загрози. Однак вони «не відмовляться ні від своїх цінностей, ні від просування іншої політичної системи на Кубі» [2]. Новий курс означає не стільки відмову від цієї мети, скільки використання інших методів та інструментів для її досягнення. Це дозволить США впливати на майбутній політичний режим в Гавані.

Своє ставлення до кубинського режиму і до його лідерів Трамп не приховує. Свідченням чого може бути його реакція на смерть Фіделя Кастро 25 листопада 2016 р. Д. Трамп зазначив у своїй заяві, що Куба залишається тоталітарним островом, однак висловив надію, що смерть «жорстокого диктатора» Кастро знаменує собою кінець багаторічних жаків, які терпіли кубинці, і пообіцяв що його адміністрація «зробить все можливе, щоб кубинський народ нарешті почав шлях до процвітання і свободи» [3].

«Той день, який люди всередині острова і за його межами так чекали, настав: тиран мертвий, і новий світанок може встати над останнім бастионом комунізму в західній півкулі», – такою була реакція члена палати представників Конгресу Ілеани Рос-Лехтінен, яка, будучи американкою кубинського походження, ніколи не приховувала свою «антикастровську» позицію і виступила категорично проти будь-яких послаблень щодо режиму [4].

Тим не менш, важливо відзначити, що смерть Фіделя ніякого істотного впливу на американсько-кубинські відносини не мала. Кубу вже протягом декількох років очолює Рауль Кастро, який, як і його брат, прихильний ідеалам революції.

17 червня 2017 року Дональд Трамп публічно засудив зміни, здійснені під час президентства Обами, назвавши їх неефективними, а умови їх несприятливими для США. Під час своєї промови він зазначив, що це не обов'язково означатиме повне припинення всіх останніх ініціатив, а лише переговори, які повинні допомогти ввести набагато кращу угоду для США. Втім, наступні кроки Д. Трампа засвідчили його рішучу позицію і неготовність до поступок. 30 квітня 2019 р. президент США Дональд Трамп заявив, що готовий ввести додаткові санкції проти Куби в разі, якщо кубинські війська не вийдуть з Венесуели. Про це глава Білого дому повідомив на своїй сторінці в Twitter. Він також заявив, що готовий негайно ввести повне ембарго і накласти жорсткі санкції щодо острова [5]. А вже на початку червня 2019 р. Білий дім ввів нові обмеження для американців, які бажали поїхати у подорож на Кубу. Так, були скасовані групові освітні поїздки, якими користувалися тисячі громадян США, в тому числі і до того, як в 2014 р. Гавана і Вашингтон відновили дипломатичні відносини. Крім того, була припинена видача ліцензій приватним і корпоративним судам і літакам – в результаті американці не зможуть потрапити на Кубу на круїзних судах і яхтах. «Ці дії дозволять не дати американські долари в руки кубинським військовим, розвідці і спецслужбам», – заявив міністр фінансів США Стівен Мнучін [6].

Таким чином, президент США Дональд Трамп послідовно продовжив політику спрямовану на скасування заходів, запроваджених його попередником Барак Обамою для поліпшення відносин з Кубою. Ще раніше були заборонені індивідуальні поїздки американців на Кубу.

Отже, політика США щодо Куби за президентства Дональда Трампа повернулася до попередніх принципів, а потепління у стосунках між двома країнами за попереднього президента стало тимчасовим та не призвело до якихось серйозних наслідків.

Список використаних джерел:

1. Улугова Х.Ш. Трамп і «кубинское наследие» Обамы. *Вестник ИГИМО-Университета*. 2017. №2 (53). С. 195-207.
2. Богдановский А. США объявили о нормализации отношений с Кубой. URL: <http://ria.ru/world/20141218/10388571-36.html#ixzz3WZKbDpaE>.
3. Wootson Jr.R.C. How Donald Trump responded to the death of Fidel Castro, 'a brutal dictator'. *The Washington Post*. URL: https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2016/11/26/here-is-donald-trumps-reaction-to-fidel-castros-death/?utm_term=.2aa54d9fc2fb.
4. Робинсон Ф. Реакция в мире на смерть Фиделя Кастро. *Голос Америки*. URL: <http://www.golos-ameriki.ru/a/castro-obit/3612612.html>.
5. Трамп пригрозил Кубе «санкциями высшего уровня» за военную поддержку Мадуро. URL: <https://www.segodnya.ua/world/usa/tramp-prigrozil-kube-sankciyami-vysshego-urovnya-esli-ih-voyska-ne-vyydut-iz-venesuela-1261890.html>.
6. США ввели новые ограничения для поездов на Кубу. URL: <https://www.segodnya.ua/world/usa/ssha-vveli-novye-ogranicheniya-dlya-poezdok-na-kubu-1279748.html>.

The article explores the relationship between the United States and Cuba during the presidency of D. Trump. The reasons for their deterioration and curtailment of the planned co-operation have been identified.

Key words: Barack Obama, Donald Trump, Fidel Castro, Raul Castro, sanctions.

Отримано: 10.03.2020

ТВОРЦІ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У РАДЯНСЬКИЙ ЧАС

У статті йдеться про архівні здобутки Державного архіву Хмельницької області та районних архівів краю в контексті роботи головних архівних науковців у радянський час. Висвітлено біографічні відомості та головні здобутки у формуванні архівної справи регіону П.Г. Клепацького, П.В. Клименка, М.Ф. Тищенка, І.І. Кириченка та інших, акцентуючи увагу на «кам'янецькому» періоді їх життя.

Ключові слова: Кам'янецьке повітове архівне управління, Державний архів Хмельницької області, П.Г. Клепацький, П.В. Клименко, М.Ф. Тищенко, І.І. Кириченко.

Архівознавство доволі нова дисципліна у загальнонауковому контексті. Разом з цим, вона почала розвиватися ще у давні часи разом з творенням перших бібліотек, державних та освітніх установ. У радянський час на теренах України розвиток спостерігався у спеціалізованих установах, які виникли в обласних центрах ще на початках виникнення держави – СРСР. З давніх давен і по теперішній час в будь якій науковій дисципліні були особистості, які виділялися серед інших і відігравали найбільшу роль в творенні успіху своєї науки.

Безсумнівно, зі створення обласного архіву Хмельницької області на початку 20-х років ХХ століття наш край отримав спеціалізовану архівну установу, а за одно і ряд різних поколінь науковців, які внесли чималу лепту у розвиток архівознавства регіону та України загалом. Тому, саме у висвітленні головних досягнень архівістів Хмельниччини ми і вбачаємо актуальність нашого дослідження.

Про те, які життєві та наукові, успіхи і труднощі спіткали головних архівістів Хмельниччини у радянський час ми знаходимо у працях таких дослідників як: І. Матяш [6], І. Кириченко [5], Л. Бадєєва [3], О. Алтухова [1; 2], О. Борисевич [4], О. Слободянюк [10] та ін.

19 квітня 1922 року – це день заснування Державного архіву Хмельницької області. Саме тоді було створене Кам'янецьке повітове архівне управління, яке з часом розширилось до «Подільського районного архівного управління». Головними дійовими особами зародження архівної справи на Поділлі стали П.Г. Клепацький та П.В. Клименко.

П.Г. Клепацький народився у сім'ї священика, закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету в Одесі (1908), до 1917 викладав у цьому університеті. Приват-доцент, професор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920). Член Української Центральної Ради від Херсонської губернії. Після встановлення радянської влади проводив обстеження історико-культурних пам'яток Кам'янець-Подільського, визначав конкретні заходи щодо їх охорони і збереження [5, с.14]. Став першим керівником архівної установи Хмельницької області у 1922 р. За доволі короткий проміжок роботи у архіві почав систематизацію архівних документів та матеріалів. На той момент упорядкування підлягали 15 тисяч пудів документів. Разом з іншими архівістами взяв участь у створенні так званого військового архіву, де б зберігалися документи військових підрозділів Південно-західного фронту, який на той час вже був розформований [4, с.76].

Активно друкувався в місцевих видавництвах та у «Записках» Кам'янець-Подільського університету. У 1931 році професора П.Г. Клепацького було заарештовано в справі СВУ. Тривалий час він перебував в ув'язненні, а по виході переїхав до Мелітополя, де його зарахували викладачем місцевого педагогічного інституту. Останні роки життя провів на чужині. Працював викладачем та вчителем у Оренбургу, Махачкалі та Соль-Ілецьку.

9 травня 1936 р. був підписаний ордер на його арешт. У постанові відзначалося, що П.Г. Клепацький «є одним із керівників контрреволюційної повстанської організації, яка готувала кадри для боротьби з радянською владою, з метою відторгнення України від СРСР і створення незалежної України».

10 серпня 1936 р. Суд визнав його винним та засудив його до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах терміном на 5 років з позбавленням прав на 3 роки. Після розгляду скарги справу було переглянуто і у квітні 1938 р. винесено новий вирок – 7 років таборів і позбавлення прав на 3 роки. Місце і час смерті – невідомий [9, с.164-165].

Дуже схожа доля спіткала і сподвижника П.Г. Клепацького в архівних та політичних переконаннях П.В. Клименка.

П.В. Клименко народився в селі Ярославка (нині село Бобровицького району Чернігівської обл.). Здобув дві освіти: економічну в Санкт-Петербурзі та історичну в Києві. У 1912-1914 рр. працював у Київському центральному архіві, а в 1918-1919 рр. вже був професором Кам'янець-Подільського університету. В період Директорії очолював Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва у Кам'янці-Подільському. У жовтні 1921 був заарештований ВУЧК.

У січні 1923 року стає головою Кам'янецького архівного управління. Продовжує роботу П.Г. Клепацького. Головним завданням для нього стає налагодження охорони архівних пам'яток. П.В. Клименко засвідчив втрати документів за часів перебування у правлячому апараті, розробив план конфіскації документів із крамниць кам'янецької округи.

Найбільшим досягненням П.В. Клименка стало упорядкування метричних уніатських книг ХVІІІ століття та віднайдення консисторського архіву. У подальші роки життя був дійсним членом Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН, створеної та очоленої академіком М.С. Грушевським.

19 травня 1938 р. його було заарештовано НКВС УРСР, як і П.Г. Клепацького. На початку 1939 року Пилипу Клименку Воєнний трибунал Київського військового округу присудив 6 років позбавлення волі. Покарання відбував у Красноярському краї. Звільнений у 1943 році. Після війни проживав у будинку для престарілих у смт Козелець. Закінчив життя самогубством. Архів Клименка зберігається в Інституті архівознавства НБУВ [6, с.135-139].

Важливу роль в історії Державного архіву Хмельницької області відіграв М.Ф. Тищенко. Уродженець Полтавщини, у першій половині свого життя здобував освіту на історико-філологічному факультеті (історичне відділення) Університету Св. Володимира у Києві (1915-1919), був дійсним членом та членом президії Історичного товариства Нестора-літописця (з 1925 р.), постійним співробітником журналу «Архівна справа» (з 1926 р.).

Вчений, під керівництвом С.І. Маслова, І.М. Каманіна досліджував архівні документи та стародруки бібліотек Саратовської вченої архівної комісії, набуваючи досвіду археографічної та архівної роботи. Працював науковим секретарем Київського губернського архіву. 8-13 травня 1926 р. М.Ф. Тищенко брав участь у Першому Всеукраїнському з'їзді архівних працівників у Харкові. На початку 30-х років був звинувачений у націоналізмі, однак був звільнений за браком доказів.

Приймав участь у Другій світовій війні. В 1941 р. потрапляє у полон і а ж до 1943 р. перебував у різних концентраційних таборах. Весною 1943 р. його було звільнено за станом здоров'я і він зміг повернутися до України. Після повернення до Києва, з 1 травня 1943 р. працював у Головному історичному архіві м. Києва як старший науковий працівник, пізніше – завідувач фінансово-економічного відділу [10, с.191-194]. У наступні роки життя відстежується зв'язок М.Ф. Тищенка з архівами Поділля та власне Кам'янець-Подільським.

В серпні 1943 р. брав участь за наказом німців у евакуації історичних пам'яток, супроводжував два ешелони архівних документів при вивозі їх окупантами до Кам'янець-Подільського, врятувавши в дорозі дві в'язки цінних документів, що випали з вагона потягу. Після переїзду до Кам'янець-Подільського його призначено завідувачем відділу дореволюційних фондів. Він упорядковував пошкоджені документи ХІV-ХV ст., приймав участь у відборі історичних матеріалів для утилізації.

Після визволення України він продовжував працювати як тимчасовий позаштатний працівник обласного архіву на посаді старшого наукового співробітника. М.Ф. Тищенко склав ретельний опис документів Архіву давніх актів із пограбованого у дорозі вагону. Після його звільнення 18 червня 1944 р. з обласного архіву, викладав географію у Кам'янець-Подільському педагогічному училищі.

Однак, М.Ф. Тищенко у 1955 р. був засуджений за підозру пособництва фашистам. Відбував покарання на території сучасного Казахстану. Після звільнення – реабілітований [8, с.191].

І.І. Кириченко продовжив архівні здобутки попередників у післявоєнні роки. Уродженець села Копані, нині Васильківського району Дніпропетровської закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту у 1956 році. В період з 1949 по 1971 р. очолював Державний архів Хмельницької області.

Був організатором і практичним виконавцем робіт з упорядкування архівних документів та передачі їх на постійне зберігання у Держархів Хмельницької області. Сприяв обладнанню архівосховищ, створенню умов для зберігання архівних документів. Автор статей з практики архівного будівництва та проблем підвищення кваліфікації архівних кадрів, один з авторів документальних збірок з історії м. Кам'янець-Подільського та Поділля. Помер у 1979 році [11, с.198].

Надзвичайно великий внесок у розвиток архівної справи на Хмельниччині здійснив І.В. Гарнага, який на відміну від попередників мав спеціалізовану архівну освіту, яку здобув під час навчання на архівному відділенні Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

З 1951 року працював у Держархіві Хмельницької області (м. Кам'янець-Подільський) старшим методистом; з 1955 р. – керівник групи використання документів; з 1954 р. – заступник директора; з 1971 р. по 1977 р. – директор; з 1981 р. по 1990 р. – завідувач відділу архіву.

Активно співпрацював з редакцією «Української радянської енциклопедії» (в перше видання УРЕ вміщено 27 статей про Поділля). Учасник I-VII Подільської історико-краєзнавчої та географічної конференцій. Опублікував близько 600 краєзнавчих праць з історії Поділля [1, с.131-132].

Архівні успіхи своїх попередників продовжив С.М. Федоренко – історик, архівіст, краєзнавець. У 1940-1970 рр. знаходився на військовій службі. По виході на військову пенсію (1977 р.) працював у Держархіві Хмельницької області: 1978-1988 рр. – директор; 1989-1991 рр. – заступник директора; 1991-1994 рр. – директор філіалу Держархіву Хмельницької області у м. Кам'янець-Подільському; 1994 р. – технік. Проводив організаційну і адміністративну роботу зі створення необхідних умов зберігання архівних документів (приспосовування приміщень під архівосховище). Наполегливо домагався будівництва нового приміщення для архіву. Під час вирішення долі архівних документів Поділля 1793-1918 рр. займав тверду позицію в питанні створення філіалу архіву у м. Кам'янець-Подільському. Досліджував і популяризував у місцевій пресі і наукових виданнях проблеми джерелознавства, історичної географії та історії Поділля. Учасник багатьох історико-краєзнавчих конференцій, які проводились на Поділлі, Вінниччині та Кіровоградщині. Багато працював над архівними документами військових частин, дислокованих на Поділлі. Як дослідник зробив значний організаційний і науковий внесок у вивчення історії Поділля 1970-1990-х рр. Учасник Великої Вітчизняної війни. Ліквідатор аварії на ЧАЕС. Член правління обласної організації товариства охорони пам'яток історії і культури (1983-1989) [2, с.665-666].

С.Я. Сапожнікова головний акцент своєї роботи зосередила дещо в менших контурах і діяла переважно тільки у Деражнянському районі. Уроженка Китайської народної республіки з 1957 р. призначена завідувачем Деражнянського держрайархіву Хмельницької області. На цій посаді пропрацювала 30 років до виходу на пенсію (1987 р.). Завдяки високим показникам у всіх напрямках діяльності очолюваний нею Деражнянський держрайархів став базовим з розповсюдження досвіду роботи відомчих архівів в області. Велику увагу приділяла збиранню документів краєзнавчого характеру. Уклала тематичні добірки докуме-

нтів: «Низький уклін вам, солдати», «Твої люди, Дерезнянщина», «Славен працею трудівник», виставку «Люби і знай свій край», підготувала історичні довідки з історії утворення колгоспів, сільрад. Вона підготувала статті в місцеві преси, виступала з лекціями у школах, на нарадах, перед громадськістю. Підготовлена нею лекція «Сховище людських знань, історії та досвіду» здобула популярності серед різних слухачських аудиторій [3, с.554-555].

На архівні ниви краю працювали не тільки українці, але й іноземці. Росіянка Д.В. Щедрина, уродженка Верхнього Волочка (Тверська область) закінчила Московський державний історико-архівний інститут, здобула ступінь кандидата історичних наук.

З 1946 р. працювала молодшим науковим співробітником ЦДАЖР СРСР; в 1948-1952 рр. – старший науковий співробітник архівного відділу УМВС по Кам'янець-Подільській області. У 1952-1954 рр. перебувала на комсомольській та партійній роботі: перший секретар Проскурівського МК ЛКСМУ, інструктор Миколаївського міськкому КПУ. З 1955 р. – інструктор, старший науковий співробітник сектору партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ.

Працюючи в Хмельницькій області у повесні роки, займалася відновленням райдержархівів, наданням їм методичної допомоги, налагодженням роботи відомчих архівів, підвищенням кваліфікації архівістів. У архіві Інституту історії партії при ЦК КПУ проводила організаційну і науково-методичну роботу з поновлення документальної бази новими матеріалами, забезпечення їх збереженості, наукового впорядкування архівних фондів, використання архівних документів, розробки НДА, методичного забезпечення обласних партархівів, підготовки документів поточного діловодства до передавання їх в архів.

Впорядкувала і описала документи фонду ЦК КП(б)У за 1920-1940 рр., фонди архіву часів Великої Вітчизняної війни, останнього періоду діяльності ЦК КПУ. Працюючи в.о. заступника директора, головним зберігачем фондів, головою ЕПК ЦДАГО України (1992-1997), займалася переведенням документів колишнього партійного архіву на прийнятій в державній архівній системі формі обліку, вдосконаленням науково-технічного опрацювання документів, НДА, забезпеченням збереженості, виявленям та публікацією архівних документів.

Діана Щедрина – автор понад 50 наукових праць, монографій «Істочники боротьби и созидания: История создания и деятельности партийных архивов Украины» (1987 р.), яка є єдиним науковим дослідженням з історії формування архівного фонду КПУ.

За її участю підготовлена низка документальних видань. Вона була членом ЦЕПК Архівного управління МВС УРСР, членом вченої та методичної рад Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів УРСР, членом республіканської ради по координації історико-партійних наукових досліджень, членом бюро Археографічної комісії АН УРСР, членом редколегії журналу «Архіви України» [9, с.28-31].

Таким чином, отримавши у радянський час ряд обласних архівів, архівна справа у СРСР піднялася на якісно новий рівень. На базі Кам'янецького повітового архівного управління з часом виникне Державний архів Хмельницької області. У радянський час з'явилися перші архівісти, які мали відповідну освіту, чималий досвід роботи у архівній галузі. До таких, в першу чергу варто віднести першовідкривачів архівного майбутнього регіону Павла Клепацького та Пилипа Клименка. За доволі короткий час роботи у межах нашого краю помітно збільшили кількість документів у новоствореному архіві, налагодили схему віднайдення та збору архівної інформації.

Дані дослідники залишили своє ім'я в історії архівознавства Поділля, України, всього СРСР. Саме їхні здобутки, роботи та досягнення дали значний поштовх у розвитку архівознавства, як самостійної суспільної історичної дисципліни та посприяли появі новій плеяді науковців, яка вже буде діяти в незалежній Україні.

Список використаних джерел:

1. Алтухова О. Гарнага Іван Володимирович. *Українські архівісти (XIX-XX ст.)* : біобібліографічний довідник. Київ, 2007. С. 131-132.

2. Алтухова О. Федоренко Станіслав Михайлович. *Українські архівісти (XIX-XX ст.)* : біобібліографічний довідник. Київ, 2007. С. 665-666.
3. Бадеева Л. Сапожникова Софія Яківна. *Українські архівісти (XIX-XX ст.)* : біобібліографічний довідник. Київ, 2007. С. 554-555.
4. Борисевич С.О. Історія Державного архіву Хмельницької області: хроніка 20-х років. *Студії з архівної справи та документознавства* : [зб. наук. пр.] / редкол.: В.П. Ляховський та ін. Київ : Укр. держ. НДІ архів. справи та документ., 1997. Т. 2. С. 76.
5. Кириченко І.І. Архівне будівництво у Хмельницькій області. *Архіви України*. 1968. №4. С. 14.
6. Компан О.С., Суслопаров М.З. До 80-річчя з дня народження П.В. Клименка. *Укр. іст. журн.* 1967. №6. С. 135-139.
7. Организация контроля архивным отделом УМВД Каменец-Подольской области за работой райархивов. *НИБ*. 1951. №3. С. 28-31.
8. Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Біогр. нариси. Київ, 2001. 228 с.
9. Портнова Т. Клепатський Павло Григорович. *Українські архівісти* : біобібліографічний довідник. Київ, 1999. Вип. I. С. 164-165.
10. Слободянюк П. Трагічна доля архівіста М.Ф. Тищенко. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 12. С. 191-194.
11. Українські архівісти (XIX-XX ст.) : біобібліогр. довідник / упоряд.: І.Б. Матяш (кер.), С.Л. Зворський, Л.Ф. Приходько та ін. Київ, 2007. 752 с.

The article deals with the archival achievements of the State Archives of the Khmelnytsky region and the district archives of the region in the context of the work of the main archival scientists in Soviet times. The biographical information and the main achievements in the formation of the archival case of the region of P.G. Klepatsky, P.V. Klimenko, M.F. Tyshchenko, I.I. Kirichenko and others, focusing on the «Kamyanets» period of their lives.

Key words: Kamianets district archival department, State archive of Khmelnytsky region, P.G. Klepatsky, P.V. Klimenko, M.F. Tyshchenko, I.I. Kirichenko.

Отримано: 10.03.2020

УДК 504:338:141.72

М. П. Плахтій, кандидат філософських наук, доцент

ПОСТМОДЕРНІ ВИМІРИ ЕКОФЕМІНИЗМУ

У статті досліджуються особливості становлення екофемінізму в культурі постмодерну. Розв'язання екологічних проблем сучасності екофемінізм пов'язує із етикою та вважає етичний розвиток достатнім інструментом для позитивних екологічних змін. Важливими для екофемінізму є ідеї поваги до природи, визнання її цінності, турботи, співчуття як прояву основних сутнісних характеристик жінки та заперечення антропоцентризму, прагнення до економічного зростання, необмеженого панування людини над природою.

Ключові слова: постмодерна філософія, екологічна етика, екофемінізм, фемінізм.

Перетворення суспільства у суспільство постмодерне змінило основні акценти у розумінні сутності людини та середовища її перебування. Постмодерне суспільство зіткнулося з проблемами, про які людство не знало раніше. На тлі пізнього модернізму та постмодернізму активно розгорнувся феміністичний рух, на основі якого виникає екофемінізм. Свою увагу екофемінізм зосереджує на причинах кризи кінця XX століття – соціальної та екологічної, пов'язуючи її із пануванням патріархальних цінностей.

Метою дослідження є розкриття філософського змісту та особливостей становлення екофемінізму в культурі постмодерну.

Сучасну епоху досить часто характеризують термінами «постмодерн», «постмодернізм», позначаючи ними стан постіндустріального, інформаційного суспільства. Проте й досі існує проблема дефініції самого терміна «постмодернізм». Так, В.Г. Кремін, В.В. Ільїн визначають: «Постмодернізм – як складний, неоднорідний соціокультурний і філософський феномен, який утвердився в західному суспільстві у 70-80-ті роки XX ст.» [1, с.297].

Одночасно із попереднім терміном вживається й вислів запроваджений Ж. Ліотаром – «постмодерна ситуація», який означає сукупність суспільних, економічних, політичних обставин, характерних для постіндустріальної цивілізації [2, с.1].

Серед філософів цей термін у своїх роботах популяризували: Ж. Деррид, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Бордіяр, Р. Рорті, М. Фуко та інші. У вітчизняній традиції тему постмодернізму в своїх працях порушували: В.М. Костев, В.С. Лук'янець, В.С. Ратніков, О.М. Соболев, Л.О. Шашкова, В.І. Ярошовець та інші [3].

Загалом науковцями постіндустріальне суспільство розуміється як суспільство переходу від зрозумілого та стабільного, яке вже зникло, до нестійкого та малозрозумілого, яке лише народжується.

У роботі «Філософія доби постмодерна: еволюція проблематики» Н.В. Буруковська виокремлює дві основні особливості постмодернізму: багатоманітність (естетичний, етичний, культурний, політичний, філософський виміри) та плюральність (вільне культивування людської суб'єктивності, утвердження багатомірної особистості) [3, с.6-7].

Характеризуючи постмодернізм як сучасний цивілізаційний злам можна погодитись із твердженням В. Горбатенко:

«Постмодернізм є ареною, на якій самостверджуються різноманітні сучасні ідеології – фемінізм, постструктуралізм, мультикультуралізм, постколоніалізм та ін.» [4, с.151].

В рамках постмодернізму філософія змінює способи осмислення феноменів, що складають її предмет та змушена реагувати на постійні виклики сучасності. Перетворення суспільства у суспільство постмодерне змінило основні акценти у розумінні сутності людини та середовища її перебування. Залом його можна визначити як «суспільство ризиків» і ці ризики набувають глобального характеру. До соціальнозумовлених ризиків науковці зараховують кліматичні зміни, виснаження стратосферного озонного шару, зниження рівня ґрунтових вод, вирубування лісів тощо.

Екофемінізм виник як ідеологія в 1970-х роках, спершу в Франції та США, згодом в багатьох інших країнах. Ґрунтується на твердженні, що експлуатація природи і дискримінація жінки тісно пов'язані. Представники екофемінізму вважають, що криза кінця XX століття – соціальна та екологічна – є неминучим наслідком «чоловічих» цінностей та моделей поведінки.

За визначенням Енциклопедії Постмодернізму: «Екофемінізм – це суспільний рух та форма дискурсивного аналізу, які походять від притаманної жінкам внутрішньої переконаності в тому, що сталість розвитку та рівність – взаємопов'язані цілі» [5, с.142].

Підкреслюючи деструктивність патріархальних цінностей, екофемінізм звинувачує чоловіків у експлуатації природного середовища та жінок, тубільців і дітей не зважаючи на наслідки. Зародження руху і самого терміну «екофемінізм» пов'язують із французькою дослідницею Франсуазою д'Ебонн, яка у 1974 році закликала жінок до екологічної революції, щоб урятувати планету та життя на ній [6, с.168].

Екофеміністичні теорії у ставленні до природи ґрунтуються на поняттях турботи, любові, співпереживання, а не економічної доцільності, рентабельності та влади. Відомі екофеміністки К. Стархок і В. Плюмвуд схильні вважати етику і духовні перетворення достатніми інструментами для позитивних екологічних змін [7, с.42].

Філософ Р. Рютер у своїй праці «Нова жінка/Нова Земля» зазначив: «Жінки повинні розуміти, що не буде ніякого звільнення для них і не буде ніякого виходу з екологічної кризи в суспільстві, де фундаментальною моделлю відносин залишаються відносини домінування одного над

іншим. Вони повинні об'єднати вимоги жіночого та екологічного рухів із метою радикального реформування основних соціально-економічних відносин та основоположних цінностей сучасного суспільства» [6, с.166].

На сьогодні екофемінізм є широким соціальним рухом, об'єднаним навколо обговорення глобальних екологічних проблем на основі розмаїття феміністських думок. Як наслідок відбувається поглиблення екологічної філософії, ідеї екофемінізму фігурують у політичних рухах, таких як: глибинна екологія, соціальна екологія, екосоціалізм, партія «зелених», біорегіоналізм [5, с.142].

Однією із глобальних проблем до вирішення якої долучається екофемінізм є проблема екологічної кризи, що була спровокована антропоцентризмом, ідеєю прогресу, економічного зростання та утопічних сподівань на необмежене панування людини над природою.

Узагальнення теоретичного матеріалу щодо появи та сутності екофемінізму як одного з сучасних напрямів, дозволяє констатувати: екологічний фемінізм – це реакція на чоловіче домінування як над природою, так і над жінками, що призвело до критичного стану навколишнього середовища. Також головною метою активісток є зрушити ієрархію патріархальних цінностей і звернути увагу соціуму на екологічні й гендерні проблеми.

Постмодернізм дав можливість розкрити множини феміністичних досліджень та підняти важливі питання, такі як критика патріархальних традицій та цінностей, ідеї гендерної рівності, супротив тиску, дискримінації та домагань, нав'язування стандартів краси, невідповідні зарплати для чоловіків та жінок на однакових посадах тощо. Нове постмодерне суспільство є поліваріативним, у ньому панують не догми, а дискурс. Постмодернізм говорить про зміну, зміну ідей, сприйняття системи цінностей.

УДК 94477.4)«17/18»+(082)

О. В. Ребрик, аспірант

ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – НАПРИКІНЦІ 60-х рр. XIX ст.

У статті зроблено спробу на конкретному фактичному матеріалі охарактеризувати, завдяки яким причинам і чинникам розвивалися шляхи сполучення в Правобережній Україні від часу її приєднання до Російської імперії у 1793-1795 рр. і до кінця 60-х рр. XIX ст. Обґрунтовано тезу про те, що шляхове сполучення змінювалося та обслуговувалося зусиллями і коштом корінних мешканців.

Ключові слова: шляхи сполучення, Правобережна Україна, причини, чинники, зміни, розвиток.

Вивчаючи досліджувану проблему, ми виходимо з переконання, що характер, рівень і специфіка розвитку шляхів сполучення – своєрідних «кровеносних судин» суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного життя будь-якого народу чи окремої групи населення [7, с.21], як і загалом комунікацій і транспорту, визначається багатьма чинниками, насамперед умовами природно-географічного середовища, суспільно-політичними та соціально-економічними відносинами певного історичного періоду, традиційною структурою господарських занять населення.

Тому вивчення розвитку шляхів сполучення Правобережної України ми починаємо з аналізу умов, в яких вона опинилася. Передусім, підкреслимо, що за результатами другого та третього поділів Речі Посполитої Правобережжя насильницьки було приєднано до Російської імперії й стало питанням внутрішнього розвитку Росії. Тому все його суспільне життя відбувалося головним чином під впливом російського чинника. Тим більше, що XVIII-XIX ст. були періодом «активної територіальної експансії російської держави, в тому числі і на українські землі» [4, с.8].

Суть політики самодержавства в анексованому регіоні полягала: з одного боку, в якнайскорішій інкорпорації, а з іншого – в урахуванні і певною мірою збереженні, особливо на перших порах його, зокрема й щодо використання історично сформованих і діючих у ньому поштових трактів і торговельних шляхів. Адаже саме територія задає рамки політики та соціальної взаємодії. Просторові чинники є рушійною силою виробничої сфери [6, с.179]. В цій державній моделі важливе місце належало шляхам сполучення.

Список використаних джерел:

1. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник. Київ : Книга, 2005. 528 с.
2. Переломова О.С. Постмодерна ситуація в культурному дискурсі. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2008. Вип. 35. С. 176-180. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpgvzdia_2008_35_19.
3. Буруковська Н.В. Філософія доби постмодерна: еволюція проблематики. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Ч. 3. С. 5-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2011_3_1.
4. Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. №5. С. 151-166.
5. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч.Е. Вінквіста, В.Е. Тейлора ; переклад з англ. В. Шовкуна ; наук. ред. О. Шевченко. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003.
6. Шевченко З.В. Екофемінізм: соціально-філософський огляд. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. Вип. 4. С. 166-71.
7. Карпенко К.І. Хагенгрубер Р. Взаємовплив економіки та екології у феміністському дискурсі. *Гуманітарний вісник ЗДА*. 2016. №65. С. 41-49.

The article explores the peculiarities of ecofeminism in post-modern culture. Ecofeminism binds ethical issues to address the environmental problems of today and considers ethical development a sufficient tool for positive environmental change. Important for ecofeminism are the ideas of respect for nature, recognition of its value, care, compassion as a manifestation of the basic essential characteristics of women and denial of anthropocentrism, economic growth and unlimited domination of man over nature.

Key words: postmodern philosophy, ecological ethics, ecofeminism, feminism.

Отримано: 10.03.2020

Дослідниця Т. Ігнат'єва справедливо зазначає, що розвиток торговельних шляхів і трактів Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. зумовлювався низкою чинників. По-перше, необхідністю залучення великого українського регіону в сферу загальноросійських внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків. По-друге, саме правобережній губернії – Волинська, Київська та Подільська виступили з'єднувальною ланкою Росії з європейськими державами. По-третє, в цей період об'єктивно зростали, хоч і повільно, обсяги товарної продукції сільського господарства та промисловості, що, в свою чергу, викликало потребу її перевезення для продажу як у середині, так і за межами Правобережжя й імперії загалом. Особливого значення ця тенденція набула у зв'язку з підвищенням попиту західноєвропейських країн на велику кількість українського хліба та поступовим переходом мануфактурного виробництва в машинну індустрію, що вимагало збільшення обсягів доставки сировини і додаткових вкладень купецького та поміщицького капіталу. По-четверте, виняткова роль належала переорієнтації зовнішньої торгівлі через чорноморські порти, більшість з яких знаходилась в Україні. І, нарешті, велика роль у розвитку й удосконаленні торговельних трактів належала політиці російського самодержавства, яке було зацікавлене не лише тісніше зв'язати приєднаний край з основними російськими губерніями і центром імперії, а й отримувати від розширення торгівлі дедалі більші надходження до державної казни [8, с.261-262]. Цілоком закономірно, що для належного управ-

ліній новими українськими землями царизму потрібне було створення належної системи доріг і поштового забезпечення [5, с.12]. Проте існуючі в регіоні шляхи сполучення були орієнтовані в західному напрямі.

Для зміни ситуації на користь Росії на державному рівні було вжито низку заходів з урегулювання функціонування наявних доріг передусім для поштового сполучення. Саме з цією метою уряд направив на адресу губернаторів імператорські повеління і свої рішення та настанови щодо утримання в належному стані шляхів сполучення, особливо мостів і переправ із поступовою переорієнтацією їх напрямів у бік Москви та Санкт-Петербургу. В числі пріоритетних було визначено сполучення з Одеським портом. На це була спрямована низка іменних указів: про заснування пошти з Санкт-Петербурга в Костянтинопіль та про облаштування і функціонування поштового сполучення (вересень 1795 р.), про утримання в належному стані мостів і переправ через річку Дніпро у Києві (червень 1799 р.), про зміну дороги в Подільській губернії для Одеського транзиту (серпень 1805 р.), про управління сухопутним і водним сполученням (листопад 1809 р). Зрештою, все зводилося до підтримання в справності сухопутних доріг і водних шляхів по Дніпру та Дністру.

По суті перший адресний юридичний акт щодо облаштування дорожнього господарства в Правобережжі з'явився тільки 8 липня 1802 р. і аж через 40 років після його анексії Микола I затвердив «Основні правила про облаштування і утримання доріг в державі» [2, с.180-183]. Хоча можна сказати, що із вступом на престол Миколи I будівництво, реконструкції та утримання доріг дещо пошвидко передусім тому, що вони, поряд із економічними, виконували важливі військові функції. У 1828-1832 рр. деякі тракти в Київській губернії були змінені, замість Рогачівського тракту з'явилась нова дорога з Могилева через Бобруйськ у Волинську губернію, було побудоване шосе зі щербю між Києвом і Броварами [1, с.909].

Як і всі дороги Російської імперії, в 1833 р. у Правобережній Україні їх поділили на п'ять класів: головні і великих сполучень, звичайні поштові між губерніями, повітові, поштові і торговельні і сільські та польові. Жодна з них не утримувалась за рахунок державної казни. Передбачалося, що всі великі тракти повинні бути обладнані шосе не дуже широкими, легких профілів, без всяких зайвих витрат, але міцних, скільки можна, з кам'яними і чавунними мостами. В тих місцях, де не було зручно прокласти шосе, не робити великих земляних насипів, а в степах, де не було матеріалів, залишати дороги в натуральному вигляді. Регламентувалося, що великі дороги повинні були облаштовуватися за рахунок земських повинностей; проводити шосейні роботи під контролем губернаторів і під головним розпорядженням МВС по мірі поступлення грошей і підготовки губернських дорожніх інженерів. Ставилось завдання максимально триматися існуючих напрямів, не дуже збільшувати відстані, так, щоб дороги служили для сполучення міст та інших важливих для торгівлі місць. При проведенні шосе по дорогах залишати зайву ширину з одного боку для прогону худоби. «Основними правилами...» визначались чотири джерела для покриття витрат:

- а) добровільні пожертви;
- б) залишки передбаченого допоміжного земського збору;
- в) посилення звичайного земського збору
- г) позики в кредитних установах.

Що ж до доріг третього класу, то за «Основними правилами...» у важких місцях прокладалося шосе після закінчення робіт на великих трактах, а де їх не було, навіть раніше. Одночасно поштові і торгові повітові сполучення залишалися у відданні земської поліції, а утримання сільських і польових доріг п'ятого класу покладалося, як і раніше, на власників і казенних селян, через володіння яких

вони проходили. Якість доріг контролювали дорожні комісії, створені в кожному губернському центрі.

В середині 1843 р. дороги Київської, Волинської та Подільської губерній були віднесені до десятого округу. Водночас було узаконено поділ сухопутних доріг на п'ять класів. Головними або державними дорогами в Правобережжі стали: тракт із Москви через Мглин і Чернігів до Києва; з Санкт-Петербурга через Рогачов, Чернігів, Київ, Сквиру, Брацлав, Балту до Дубоссар із малою віткою від Балти до Одеси; Київське шосе в двох напрямках – від Києва до Бреста і від Києва до Орла. Дороги великих сполучень та звичайні губернські і повітові ґрунтові, поштові, торгові і військові дороги, як і раніше, облаштовувалися та утримувалися за рахунок земських повинностей під відомством й управлінням місцевих губернських і повітових дорожніх комісій. Особлива увага приділялася дорогам із Могилева через Житомир, Бердичів і Тульчин на Одесу, а від Балти через Дубоссари на кордон Молдавії. Ці дороги, включаючи губернські, з 1836 р. почали перетворюватися з ґрунтових у шосейні із наступним підпорядкуванням Головному управлінню шляхів сполучення. Облаштування та утримання сільських і польових доріг далі був на плечах селян і міщан, а відповідальність – на поміщиках, по володіннях яких вони пролягали [3, с.4-6].

Отже, короткий аналіз джерел і фактичного матеріалу засвідчує, що в Правобережній Україні шляхи сполучення утримувались і розвивались протягом кінця XVIII – кінця 60-х рр. XIX ст. виключно зусиллями та коштом корінних мешканців, головним чином селян і міщан.

Список використаних джерел:

1. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2 (Далі – ПСЗРИ-2). Санкт-Петербург : Тип. II отд. С.Е.И. В канцелярии, 1830. Т. 7. С. 909.
2. ПСЗРИ-2. Санкт-Петербург : Тип. II отд. С.Е.И. В канцелярии, 1830. Т. 8. С. 180-183.
3. Свод законов Российской империи. Т. 12. Ч. 1: Уставы : путей сообщения, почтовый, телеграфический, строительный и пожарный. Санкт-Петербург : Тип. II отд. С.Е.И. В канцелярии, 1957. 664 с.
4. Бармак М.В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII-XIX ст.). Тернопіль : Вид-во Астон, 2016. 392 с.
5. Бармак М. Формування системи шляхів сполучення та створення поштової служби на території Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія* : збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. П. Григорчука]. Вінниця, 2007. Вип. 12. С. 12-15.
6. Верменич Я.В. Територіальна управлінська система в Україні: теоретико-методологічні проблеми оптимізації. *Укр. іст. журн.* 2006. №6. С. 177-189.
7. Глушко М. Шляхи сполучення і транспортні засоби в українських Карпатах другої половини XIX – початку XX ст. Київ : Наук. думка, 1993. 226 с.
8. Ігнат'єва Т.В. Торгові шляхи і тракти Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції* / [редкол.: І.С. Винокур (відп. ред.), Л.В. Баженов, Ю.І. Блажевич та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 261-264.

The article attempts to characterize the concrete factual material by which reasons and factors developed the ways of communication in Right-Bank Ukraine from the time of its annexation to the Russian Empire in 1793-1795 and until the end of the 1960s. The thesis that the road connection was changing and serviced by the efforts and cost of indigenous inhabitants was substantiated.

Key words: ways of communication, Right Bank of Ukraine, causes, factors, changes, development.

Отримано: 10.03.2020

ЗНИЩЕННЯ ТА ПОШКОДЖЕННЯ «СПЕЦІАЛЬНИХ» ВИДІВ МАЙНА

Аналізуються такі види «спеціальних» норм, які передбачають: знищення чи пошкодження «спеціальних» видів майна; проводиться кримінально-правова характеристика складів злочинів, передбачених цими нормами.

Ключові слова: «спеціальні» види майна, злочини проти власності, знищення та пошкодження майна.

Знищення чи пошкодження майна передбачене не лише у розділі «Злочини проти власності» КК України. Окрім ст. 194 КК України, ще 35 статей КК України передбачають злочини, прямо пов'язані зі знищенням чи пошкодженням майна. Водночас доцільним є здійснення кримінально-правової характеристики системи усіх складів злочинів, які передбачені різними розділами КК України та вчиняються шляхом знищення чи пошкодження майна, а також відмежування цих складів злочинів один від одного та від інших суміжних складів злочинів; правила кваліфікації таких діянь; недосконалості законодавчих формулювань та помилки судової практики.

Питання знищення та пошкодження «спеціальних» видів майна не виступали предметом самостійного наукового дослідження, проте вони розглядалися як елемент системи злочинів проти власності у працях таких вітчизняних вчених, як О.О. Дудоров, М.І. Коржанський, В.П. Самокиш [21], О.П. Дячкін [14, с.9]. На дисертаційному рівні ці питання досліджувала І.Б. Газдайка-Василишин [12, с.189]. Окремі питання кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна проаналізовано в дисертації А.В. Сакун [22]. Історичному аспекту кримінальної відповідальності за знищення та пошкодження майна присвячені статті Р.О. Боднарчука [4] та О. Максимчук [16].

У статті розкрита кримінально-правова характеристика знищення та пошкодження «спеціальних» видів майна в Україні та відмежування складів злочинів, що передбачають «спеціальні» види знищення чи пошкодження майна, один від одного та від «загального» складу злочину, передбаченого у ст. 194 КК України [13].

До «спеціальних» видів майна, знищення або пошкодження яких передбачене окремими нормами КК України, відносяться:

- 1) релігійні споруди та культові будинки (ст. 178 КК України);
- 2) релігійні святині (ст. 179 КК України) [18, с.487-488, 3, с.9];
- 3) об'єкти електроенергетики (ст. 194-1 КК України) [5-7];
- 4) об'єкти рослинного світу (ст. 245 КК України);
- 5) території, взяті під охорону держави, та об'єкти природно-заповідного фонду (ст. 252 КК України) [21, 18 с.776];
- 6) радіоактивні матеріали (ст. 265 КК України) [20];
- 7) об'єкти житлово-комунального господарства (ст. 270-1 КК України) [8, 9];
- 8) шляхи сполучення та транспортні засоби (ст. 277 КК України) [18, с.838];
- 9) магістральні або промислові нафто-, газо-, конденсаторопроводи, нафтопродуктопроводи (ст. 292 КК України) [15, с.4];
- 10) братська могила, могила Невідомого солдата, пам'ятник (ч. 2 ст. 297 КК України);
- 11) об'єкти культурної спадщини (ст. 298 КК України) [1-3, 18, с.487, 19];
- 12) лінії зв'язку (ст. 360 КК України);
- 13) майно, на яке накладено арешт (ст. 388 КК України);
- 14) військове майно (ст. 411, 412 КК України);
- 15) майно в районі воєнних дій (ст. 433 КК України).

Із певними застереженнями до таких «спеціальних» норм можна віднести також положення КК України, які встановлюють відповідальність за знищення чи пошкодження:

- виборчої скриньки з бюлетенями (ч. 3 ст. 158 КК України);
- виборчої документації та документів референдуму (ст. 158-2 КК України);
- конфіденційної інформації про особу (ст. 182 КК України);
- бази даних про вкладників банку (ст. 220-1 КК України);
- ідентифікаційного номера, номера двигуна, шасі або кузова (ст. 290 КК України);

- документів Національного архівного фонду (ст. 298-1 КК України);
- документів, штампів та печаток (ст. 357 КК України);
- інформації, яка оброблюється в ЕОМ (комп'ютерах), чи зберігається на носіях такої інформації (ст. 362 КК України).

Застереження для цієї групи норм КК України полягає у тому, що у них йдеться не про знищення чи пошкодження майна, а про протиправний руйнівний вплив на інформацію чи документи (документом називають все те, що використовується для реєстрації, передачі та збереження інформації про будь-який предмет), які не є майном. Таким чином норма ст. 194 КК України не є загальною по відношенню до вказаних вище спеціальних норм та не конкурує із ст. 194 КК України як спеціальні норми із загальною та можуть бути застосовані у сукупності [13, с.370].

Повертаючись до аналізу знищення або пошкодження «спеціальних» видів майна, приділимо увагу декільком з вищеперерахованих та звернемо увагу на такі ознаки складу злочину, як предмет та об'єкт, адже власне вони відіграють основну розмежувальну роль під час встановлення їх співвідношення із загальною нормою ст. 194 КК України. Здебільшого, аналіз родових та безпосередніх об'єктів цих спеціальних складів злочинів не викликає дискусій чи труднощів у практичній діяльності чи в кримінально-правовій доктрині.

Застереження в цьому аспекті викликають об'єкти складів злочинів, передбачених статтями 194-1, 270-1 та 360 КК, на що неодноразово зверталась увага і в науці кримінального права. Адже їх безпосередні об'єкти не відповідають тим родовим об'єктам, до яких їх дає підстави відносити їх розміщення у системі КК України. Нагадаємо, що умисне пошкодження об'єктів електроенергетики віднесені законодавцем до злочинів проти власності; умисне знищення або пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства до злочинів проти громадської безпеки; а умисне пошкодження ліній зв'язку до злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян.

Шляхи законодавчого вирішення цієї проблематики пропонуються різні. О.П. Дячкін, пропонує віднести склади злочинів, передбачені статтями 194-1 та 360 КК, до злочинів проти громадської безпеки [14, с.9]. І.Б. Газдайка-Василишин пропонує перенести норми статей 194-1 і 360 КК України до розділу XI, змінивши при цьому назву розділу XI на таку: «Злочини проти безпеки руху, експлуатації транспорту, об'єктів електроенергетики та ліній зв'язку» [12, с.189]. Р.О. Мовчан та А.А. Незнайко пропонують об'єднати норми статей 194-1, 270-1 та 360 КК України у одній статті, якою встановити кримінальну відповідальність за умисне знищення або пошкодження об'єктів життєзабезпечення; розмістити цю статтю пропонують в розділі VI КК України «Злочини проти власності» [17]. Кожна із цих пропозицій має певні аргументи на свою користь, кожна з них заслуговує на увагу та є раціональною.

Найбільш доцільним та аргументованим виходом із ситуації, що склалась, є виключення із КК України статей 194-1, 270-1 та 360. Кримінально-правова охорона об'єктів електроенергетики, житлово-комунального господарства та зв'язку від таких змін нічого не втрапить.

Ще одним аргументом на користь висунутої вище пропозиції є поширеність судових помилок у кваліфікації зазначених вище діянь. Аналіз судової практики свідчить, що часто діяння, спрямовані на викрадення майна, кваліфікуються за ст. 194-1 КК України, як умисне пошкодження об'єктів електроенергетики. Зокрема, за цією нормою суди кваліфікують викрадення трансформаторного масла (шляхом його зливання з трансформатора електропідстанції) [5], ви-

крадення металевих кутників (шляхом їх вирізання з електроопори) [6], викрадення сталевих кутів (шляхом їх вирізання із опори високовольтної лінії електропередач) [7] тощо.

Ще більш цікаві помилки трапляються при кваліфікації дій за ст. 270-1 КК України. Випадки викрадення каналізаційних люків [8, 9] суди «традиційно» кваліфікують за сукупністю ст. 185 КК України та ст. 270-1 КК України. Така кваліфікація не лише порушує принцип недопустимості подвійного інкримінування, вона ще й суперечить логіці та здоровому глузду. Адже особа, що викрадає люк, реалізує умисел на викрадення чужого майна, а не на знищення чи пошкодження об'єкта житлово-комунального господарства. За ст. 270-1 КК України слід кваліфікувати пошкодження чи знищення люків, а не їх викрадення.

Проведений аналіз усіх норм КК України, які передбачають відповідальність за знищення чи пошкодження «спеціальних» видів майна, дав змогу зробити такі узагальнюючі висновки. Основною ознакою, що відмежовує ці норми від ст. 194 КК України є предмет злочину. Мінімальний розмір знищеного чи пошкодженого майна «спеціальних видів» не передбачений жодною з аналізованих у цьому підрозділі спеціальною нормою, за винятком ст. 270-1 КК України (в якій заподіяння майнової шкоди у великому розмірі є одним із альтернативних суспільно небезпечних наслідків) та ст. 412 КК України, яка передбачає відповідальність за необережне знищення чи пошкодження військового майна, що заподіяло шкоду у великих розмірах.

У п'ятьох із цих спеціальних норм в якості конструктивних ознак основного складу злочину передбачено інші (окрім знищення чи пошкодження «спеціального» майна) суспільно небезпечні наслідки. До прикладу: якщо ці дії призвели або могли призвести до порушення нормальної роботи цих об'єктів, або спричинили небезпеку для життя людей (ст. 194-1 КК України); якщо це призвело або могло призвести до неможливості експлуатації, порушення нормального функціонування таких об'єктів, що спричинило небезпеку для життя чи здоров'я людей (ст. 270-1 КК України); якщо це спричинило чи могло спричинити аварію поїзда, судна або порушило нормальну роботу транспорту, або створило небезпеку для життя людей чи настання інших тяжких наслідків (ст. 277 КК України); якщо ці дії призвели до порушення нормальної роботи зазначених трубопроводів або створили небезпеку для життя людей (ст. 292 КК України); якщо воно спричинило тимчасове припинення зв'язку (ст. 360 КК України).

Чотири із цих спеціальних складів злочинів характеризуються спеціальним суб'єктом злочину, а саме: особа, якій майно ввірено (ст. 388 КК України) та військовослужбовець (ст. 411, 412, 433 КК України).

Проблеми кваліфікації виникають під час розмежування цих спеціальних складів і частини 2 статті 194 КК України у тих випадках, коли спеціальне майно знищується чи пошкоджується загальнонебезпечним способом. Адже більшість із аналізованих спеціальних норм не містять вказівки на загальнонебезпечний спосіб. Винятком є лише шість норм – ч. 1 ст. 245 КК України, яка передбачає в якості ознаки основного складу злочину «вогнем чи іншим загальнонебезпечним способом» і частини 2 статей 194-1, 270-1, 252, 292, 411 КК України, які передбачають кваліфікуючу ознаку шляхом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом. Усі інші норми такої ознаки, як спосіб не враховують, і, судячи із санкцій, визнають ці спеціальні склади злочинів менш суспільно небезпечними, аніж умисне знищення чи пошкодження майна загальнонебезпечним способом. На наш погляд, під час кримінально-правової оцінки знищення чи пошкодження майна, передбаченого статтями 178, 179, 265, 277, 297, 360, 388 КК України, вчиненого будь-яким загальнонебезпечним способом, кваліфікувати дії винного слід за сукупністю однієї із цих статей та ч. 2 ст. 194 КК України. Оскільки в таких випадках матиме місце конкуренція «частини» і «цілого», а «частина» (норма, яка передбачає загальнонебезпечний спосіб ч. 2 ст. 194 КК України) є більш суспільно небезпечною, ніж «ціле».

Список використаних джерел:

1. Асейкін Р.В. Посягання на об'єкти культурної спадщини: кримінологічна характеристика та запобігання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Запоріжжя, 2012. 20 с.
2. Базелок В.В. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2012. 20 с.
3. Білаш О.В. Кримінальна відповідальність за незаконні дії щодо релігійних споруд або святинь: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2013. 209 с.
4. Боднарчук Р.О. Знищення або пошкодження майна: історичний аспект. *Форум права*. 2010. №2. С. 46-56. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10bromia.pdf>.
5. Вирок Нововоронцовського районного суду Херсонської області від 15 липня 2014 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39811301>.
6. Вирок Запорізького районного суду Запорізької області від 17 грудня 2014 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Справа № 317/4680/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42095841>.
7. Вирок Знамянського міськрайонного суду Кіровоградської області від 13 червня 2012 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24661451>.
8. Вирок Овруцького районного суду Житомирської області від 01 жовтня 2015 року. Справа № 286/3400/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51696992>.
9. Вирок Овруцького районного суду Житомирської області від 20.05.2011 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16627944>.
10. Висновок Головного юридичного управління від 30.06.2004 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=12187.
11. Висновок Головного юридичного управління Верховної ради України від 11.11.2010 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=37894.
12. Газдайка-Василишин І.Б. Некорисливі злочини проти власності : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 212 с.
13. Гришук В.К. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. 568 с.
14. Дячкін О.П. Кримінально-правова охорона об'єктів електроенергетики та зв'язку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ. 2009. 258 с.
15. Котовенко О.М. Кримінальна відповідальність за пошкодження об'єктів магістральних нафто-, газо- і нафтопродуктопроводів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2002. 17 с.
16. Максимчук О. Історія розвитку інституту кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна в період XVII-XX ст. URL: <http://naub.oa.edu.ua/2012/istoriya-rozvytku-institutu-kryminalnoj-vidpovidalnosti-za-umysne-znyschennya-abo-poshkozhdzhennya-majna-v-period-xvii-xx-st>.
17. Мовчан Р.О., Незнайко А.А. Кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження об'єктів життєзабезпечення: перспективи удосконалення та систематизації норм. *Форум права*. 2014. №2. С. 274-285.
18. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2012. 1316 с.
19. Одайник Б.М. Кримінальна відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток об'єктів культурної спадщини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2010. 19 с.
20. Плева К.В. Кримінальна відповідальність за суспільно небезпечні діяння стосовно радіоактивних матеріалів URL: http://libbook.com.ua/book_kriminalna-vidpovidalnst-za-susplno-bezbezpechn-dyannya-stosovno-radoaktivnih-materialv_689.
21. Самокиш В.П. Кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2013. 227 с.
22. Сакун А.В. Кримінально-правова характеристика умисного знищення або пошкодження майна : дис. ... канд. юрид. наук. Київ: НАВСУ, 2010. 230 с.

The following types of «special» norms are analyzed, which include: destruction or damage of «special» types of property; the criminal-law characterization of the compositions of crimes provided by these norms is carried out.

Key words: «special» types of property, crimes against property, destruction and damage to property.

Отримано: 10.03.2020

УДК 94:343.431:355.253(477)«17/18»

С. А. Сидорук, кандидат історичних наук, доцент

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ ПІД ЧАС РЕКРУТСЬКИХ НАБОРІВ

У статті висвітлені окремі аспекти проблеми торгівлі людьми під час рекрутських наборів у Російській імперії у XVIII-XIX століттях. Автор розглянув причини виникнення, масштаби та наслідки цього явища. Також проаналізовані різні способи незаконної торгівлі рекрутами та спроби держави її заборонити.

Ключові слова: Російська імперія, Україна, кріпацтво, рекрутський набір, торгівля людьми.

Остання чверть XVIII ст. принесла Україні багато змін, які більш як на століття визначили її подальший суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток. У Лівобережжі було знищено залишки її автономії, заборонено навіть згадувати про колишню козацьку вольницю, а українське селянство повернуто знов до кріпацького стану. Козацькі полки було перетворено на регулярні підрозділи російської армії. А згодом їх почали комплектувати не з числа козацького стану, що ще певний час мав місце в соціальній структурі українського суспільства, а з середовища всіх категорій оподаткованих станів на основі рекрутської повинності.

Подушний податок був органічно пов'язаний з рекрутською повинністю, оскільки відповідно до норм «Генерального установлення про збір в державі рекрутів...», від 1766 р. [1], їй підлягали всі ті стани, що сплачували подушний податок. Він був запроваджений у Росії саме з метою утримання армії, чисельність якої значно зросла завдяки рекрутським наборам [2, с.123]. Примітно, що подушний податок і рекрутчина в імперії проіснували приблизно рівну кількість років і були, свого роду, символами кріпосницької епохи, яка продовжила збирати з українських земель свій «ясир» – рекрутів для російського царя. І знову, як і колись, «ясир став» товаром. Тільки тепер ним торгували між собою та з державою, яка й створила умови для торгівлі людьми.

До проблеми торгівлі людьми під час рекрутських наборів дослідники почали звертатись починаючи з останньої чверті XIX ст. На початку XX ст. в досліджуючи соціально-економічну історію селянства, до проблеми торгівлі потенційними рекрутами звертались дослідники В.І. Семевський [3] та І.І. Ігнатович [4 с.156-158]. Характеризуючи повинності селян у XVIII-XIX ст., обидва автори стверджували, що найважчою з-поміж усіх селянських повинностей була саме рекрутська [4, с.95; 5, с.156-158]. Дослідники сходяться на думці, що саме феодално-кріпосницька система сприяла появі та поширенню торгівлі людьми для здачі їх у рекрути.

В фундаментальній праці, присвяченій селянству, що вийшла вже на початку XX ст., В.І. Семевський наголошував, що наприкінці царювання Катерини II торгівля людьми набрала найбільш ганебних форм [5, с.169]. Чільне місце в ній займав продаж рекрутів, як виключно прибуткова справа, оскільки потенційний рекрут при продажі коштував у кілька разів дорожче за звичайного селянина [5, с.167]. Однак окремим предметом дослідження проблема торгівлі людьми під час рекрутських наборів так і не стала. Теж саме можна сказати і про пізнішу історіографію щодо рекрутської повинності на теренах Російської імперії. Радянські та сучасні російські й українські дослідники торкались проблеми торгівлі людьми в загальному контексті дослідження рекрутчини у певних регіонах, тому проблема залишається актуальною для історичної науки.

На час остаточного підпорядкування українських земель Російській імперії, торгівля залежними селянами у кріпосницькій державі була звичною справою, в якій поміщики мали вже а чималий у часі досвід. Уже на початку XVIII ст. владою робилися спроби регулювання процесу торгівлі людьми. Зокрема Петро I вимага в від Сенату в 1721 р. заборони на продаж людей поодиноч, натомість така операція мала здійснюватись тільки по відношенню до цілої родини. Однак при цьому він дозволяв купувати людей для здачі в рекрути [5, с.166].

В.І. Семевський зазначає, що до 1766 р. продаж людей в рекрути набув значних масштабів, що ілюструє прикладом одного з поміщиків, котрий продав у рекрути 100 душ із своїх 400. Так що у нього залишилися переважно малолітні хлопчики та літні чоловіки. Але його виручка склала біля 16 тис. рублів, на основі чого сучасники робили висновок, що така роздрібна торгівля людьми виявилася вигіднішою ніж оптова (сім'ями) [5, с.166]. Таких прикладів серед крупних поміщиків було небагато, а от серед дрібнопомісних така практика була звичайним явищем [6, с.169].

У 1766 р. було заборонено продавати дорослих кріпаків за три місяці до рекрутського набору. Однак поміщики знайшли спосіб «обійти» закон, укладаючи між собою письмову угоду про продаж кріпаків уже зданих в рекрути, але після рекрутського набору [5, с.167]. Існувала й інша схема, при якій власники фіктивно відпускали селян на волю, а ті кому потрібно, це могли бути удільні чи державні селяни, або ж поміщик, купували цих вільновідпущених селян та здавали в рекрути. Держава намагалася перешкодити такому способу «виконання» рекрутської повинності, але дієвого законодавчого механізму для цього довгий час не могла віднайти і продаж та купівля рекрутів продовжувались. Деякі власники намагались купувати рекрутів на стороні, розкладаючи витрати на їх придбання між своїми кріпосними селянами [7], переводячи для них рекрутську повинність з натуральної в грошову.

У 1804 р. було заборонено приймати в рекрути кріпаків, що продавались без землі [5, с.167], однак це не перешкодило поміщикам і далі торгувати потенційними рекрутами. Деякі з них способом наживи робили торгівлю заліковими рекрутськими квитанціями, продаючи їх стороннім селянам, купцям, міщанам за 500, 600 і більше рублів [4, с.26]. Для цього вони спершу здавали рекрутів в рахунок майбутніх наборів, отримували за них залікові рекрутські квитанції, а далі торгували уже не людьми, а паперами.

Такий спосіб торгівлі набув особливих масштабів набув перед реформою 1861 р., коли дрібнопомісні поміщики стали у великій кількості видавати кріпаків у рекрути в рахунок майбутніх наборів з метою отримати квитанції по 300 рублів сріблом. Дослідниця І. Ігнатович припускає що в даному випадку мав місце ще й страх звільнення селян без будь-якої винагороди і бажання зберегти за собою більшу кількість землі [4, с.26].

Пореформенний рекрутський статут 1864 р. дозволив наймати «охотників» (добровольців, що власною охотою чи доброю волею йшли на службу) на умовах приватного найму, що означало можливість найняти таку людину поза межами власної громади, що раніше заборонялося. Наймати за себе в рекрути міг будь-коли кожен, хто підлягав рекрутчині, або його сім'я чи навіть громада, але тільки зі свого середовища. Розмір винагороди за найм визначався добровільною згодою між сторонами що домовляються.

Дозволом найму «охотників» з інших громад активно користувалися єврейські громади або їх окремі представники. Оскільки знайти добровольців серед євреїв видавалося практично неможливо, то потенційні рекрути підшуковувались серед українських селян і міщан [8, арк.34-39; 9, арк.5-8]. При цьому необхідно зауважити, що до їх послуг вдавалися не лише євреї, а й заможні представники українських громад [8, арк.106; 10, арк.2-10]. Однак більша кількість угод про найм «добровольців» все-таки укладалася між євреями та українцями, де найманцями завжди виступали останні.

Документи свідчать, що євреї, зазвичай, ще задовго до набору намагалися знайти людину, яка б виконала рекрутську повинність за когось із представників їхньої сім'ї. Наприклад, мирський вирок жителів м-ка Черняхова, Житомирського повіту, у 1865 р. дозволив найматися в рекрути 22-річному сироті і незаконнонародженому селянинові Антону Ткаченівському. Наймав його у рекрути за своє сімейство євреї м-ка Берестечка Дубенського повіту Давид Табачник [8, арк.5]. Показовим є той факт, що мирський вирок і умови угоди-найму датовані однією датою. Очевидно, євреї давно домовилися з селянином і лише чекав слушної нагоди для оформлення цієї домовленості – дозволу мирського виroku. Інколи євреї наймали українців у рекрути навіть у рахунок майбутніх наборів [8, арк.21].

Крім найму «охотників», у рекрутські присутствія можна було представити залікову рекрутську квитанцію, яка звільняла її власника від необхідності виконувати рекрутську повинність. Однак така квитанція була доступною далеко не кожному. Для її придбання потрібно було заплатити чималі гроші. Тому щоб придбати таку квитанцію, кошти нерідко доводилося збирати всією громадою. До того ж, у різні роки вона коштувала іншу суму: від 100 до 1000 рублів. Наприклад, у 1871 р. Жванецькій єврейській громаді така квитанція коштувала 570 рублів [11, арк.161].

Отже, підсумовуючи вище сказане, зазначимо, що сам принцип виконання рекрутської повинності у державних та поміщицьких мастьках формувався по суті на комерційних умовах. Адже у сама відправка в рекрути селянина-кріпака чи з числа державних селян розглядалася його власником та державою як майнова втрата.

Список використаних джерел:

1. Про збір в державі рекрутів і про порядки, яких при наборах треба дотримуватись, також про штрафи та покарання тим

УДК 94:341.242.24(477:438)«1659»

В. В. Степанков, кандидат історичних наук

РАТИФІКАЦІЯ ГАДЯЦЬКОГО ДОГОВОРУ ТА ЙОГО ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Однією зі складних проблем Національної революції XVII ст. є з'ясування причин політичного фіаско реалізації укладеного у вересні 1658 р. Гадяцького договору. У зв'язку з чим акцентовано увагу на висвітленні основних із них, що дозволило встановити несумісність передбаченої ним моделі державного життя України з уже існуючою, витвореною в ході революції.

Ключові слова: Гадяцький договір, Україна, Річ Посполита, революція, політична еліта, І. Виговський, влада, держава.

Відомо, що укладення Гадяцького договору та його ратифікація мають багату історіографію (на перший погляд, виникає враження про вичерпну з'ясованість основних аспектів даної проблеми). Проте це не зовсім так! Адже продовжують залишатися питаннями, на які поки що дослідники не спромоглися дати вичерпної відповіді, зокрема, які чинники спонукали гетьмана і старшин в ході переговорів під Гадячем прийняти польський проект договору?; чому повноважне українське посольство не тільки не домоглося реалізації нових «Пунктів і покірних прохань...», як додатку до нього, а де-факто капітулювало, погодившись на скасування чи не найголовніших його статей під час ухвалення сеймом?; якими виявилися політичні наслідки для української держави укладеного договору?

Оскільки стан вивчення проблематики Гадяцького договору українськими, польськими й білоруськими науковцями знайшов належне висвітлення в історіографії [8; 9; 12, с.278-307; 13; 14; 15, с.305-308; 16; 18, с.16-24], торкатися її не будемо. Відзначимо лише, що найбільше уваги вивченню процесу ратифікації договору та його політичного значення приділили В. Горобець, М. Грушевський, П. Кроль, П. Кулаковський, А. Перналь й Т. Яковлева [9, с.33-42; 10, с.346-381; 11, с.109-127; 12, с.237-277; 15, с.305-320; 18, с.88-93].

Аналіз джерел спростовує поширений в українській і домінуючий у польській історіографії міф про ідилічно-демократичну атмосферу обговорення й ухвали статей Гадяцького договору, в основі якого лежить некритичне сприйняття явно белетристичної оповіді сучасника подій польського історика В. Каховського. В яскраво-образній формі той зма-

хто, як у прийомі, так і при здачі неправдиво чинити стане. Генеральне устанавлення. 1766. Вересня 29. ПЗЗРІ. Санкт-Петербург, 1830. Зібрання 1. Т. XVII. №12748. С. 997-1015.

2. Энциклопедический словарь / [издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон]. В 40 т. Т.ХХІV. Санкт-Петербург : Типо-литография И.А. Эфрона, 1898. 960 с.
3. Семевский В.И. Крестьяне различных наименований в XVIII – первой половине XIX в. *Энциклопедический словарь русского библиографического института*. Санкт-Петербург, 1888. Т. 25. С. 32-53.
4. Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения М. : Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1910. 312 с.
5. Семевский В.И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II : в 2 т. Санкт-Петербург : Типография М.М. Стасюлевича, 1903. Т. 1. 643 с.
6. Джанишев Г.А. Эпоха великих реформ. Исторические справки : в 2-х т. М. : Территория будущего. 2008. Т. 2. 749 с.
7. Милуков П. Крестьяне. *Энциклопедический словарь*. 1895. Т. XVI. С. 690.
8. Державний архів Житомирської області. Ф.235. Оп.1. Спр.21. 147 арк.
9. Держархів Житомирської області. Ф.235. Оп.1. Спр.23. 12 арк.
10. Державний архів Вінницької області. Ф.Д-205. Оп.1. Спр.85. 10 арк.
11. Державний архів Хмельницької області Ф.68. Оп.1. Спр.2. 165 арк.

The article highlights some aspects of the problem of human trafficking during recruitment in the Russian Empire in the XVIII-XIX centuries. The author considered the causes, extent and consequences of this phenomenon. Different ways of illegal trafficking of recruits and attempts of the state to ban it are also analyzed.

Key words: Russian Empire, Ukraine, serfdom, recruitment, human trafficking.

Отримано: 10.03.2020

лював перебіг генеральної (військової) козацької ради під час якої обидві сторони жваво обмірковували її зміст [7, с.358-365]. Але ж у жодному з джерел українського, польського чи російського походження, (включаючи «Записку» члена польського посольства, яке брало участь в переговорах, К. Перетятковича [5, с.345-347]), не виявлено навіть згадки про схвалення нею чи хоча б старшинською радою статей угоди.

Відомо: перемовини велися у великій таємниці з-за боязні, аби про їхній зміст не довідалися члени російського посольства В. Кікіна та старшини і козаки проросійської орієнтації, вплив яких у таборі українського війська продовжував залишатися вагомим. Посвячених у них, вочевидь, було не більше 20 осіб, в т.ч. гетьмана, генеральних старшин і полковників (І. Виговський, Д. Виговський, Ю. Немрич, П. Тетеря, Т. Носач, С. Богданович-Зарудний, С. Лобода, І. Богаченко, Ф. Джулай, Г. Гуляницький, І. Ковалевський та ін. [5, с.345-347; 7, с.94-95]), які склали ядро пропольськи зорієнтованого угруповання політичної еліти, сформоване переважно з покозаченої шляхти. Вони добивалися реалізації ідеї створення Великого князівства Руського у складі усіх етноукраїнських земель. Однак, наштовхнувшись на спротив польського посольства, рішуче підтримуваного перекупленим союзником І. Виговського – кримським воєначальником Карач-бесом, (саме його роль і стала вирішальною на останньому етапі укладення договору [5, с.346-347; 10, с.347]), відмовилися після годинової дискусії гетьмана з кількома полковниками від неї прийнявши польську вимогу задовольнитися теренами Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, залишаючи за

його межами землі Волинського, Руського, Подільського і Белзького воєводств у Короні, а у ВКЛ (Великому Князівстві Литовському) – Пінськ, Бихів, Стародуб, Овруч та ін. [14, арк.1045-1046]. За визнанням К. Перетяткевича, «він, котрий упродовж всього тижня з десятків разів переписував пакти, тепер, повернувшись від Карач-бея, допоки сонце зійшло (у тексті написано «зашло» – В.С), переписав останній раз за згодою обох сторін» [5, с.347]. Отже, зміст остаточної редакції договору – це плід не колективних зусиль військової чи старшинської рад, а закулісних перемовин представників України, Речі Посполитої та Криму, що завершилися компромісом не на користь української сторони. Поділяю висловлену в історіографії думку, що І. Виговський з очільником польського посольства С.К. Беньовським взяли на себе таємні зобов'язання: перший з них політичного характеру («Декларацію певних функцій комісії») – виведення військ з межиріччя Горині і Случі й теренів ВКЛ, скорочення після завершення війни з Московією козацького реєстру з 60 тис. до 30 тис. осіб та ін., а другий – сприяти забезпеченню соціальних і майнових інтересів гетьмана і старшин, які підтримали укладення угоди [1, арк.20 зв. 21; 12, с.248-249; 18, с.89].

Процес ратифікації характеризувався довготривалістю й гарячими дискусіями. На початку квітня 1659 р. до Варшави з'явилися Ф. Виговський і Г. Лісницький – посланці гетьмана, які мали представляти інтереси Війська Запорозького до прибуття повноважного посольства. 20 квітня до неї прибули послы Війська Запорозького Ю. Немирич і К. Виговський, що привезли ухваленій старшинською радою (у другій декаді березня) додатковий «Перелік пунктів...», які передбачали істотне доповнення до змісту Гадяцького договору, а саме: приєднання до Руського князівства Волинського, Руського і Подільського воєводств, закріплення за ним назви «Велике Князівство Руське»; уточнення його правового статусу та сфер функціонування органів влади; суттєве розширення прерогатив гетьманських повноважень та ін. [4, с.327-350; 12, с.259-264; 18, с.191-200]. Нарешті 10 травня з'явилося повноважне посольство, до складу якого входили представники 13 полків і Кошу (всього разом з попередніми послами й посланцями Війська Запорозьке делегувало 511 осіб) [11, с.110-112; 18 с.204].

В ході ратифікації Гадяцького договору з участю представників Великого Князівства Руського виокремлюють кілька етапів. Перший охоплював 6-30 квітня 1659 р. і відзначався рішучим захистом ними як статей договору, так і намаганням включати до нього «Переліку пунктів...». Аби здолати їх спротив і нав'язати власний проект ратифікації (скорочення реєстру до 30 тис. осіб, збереження унії та ін.), король 12 квітня послав К. Перетяткевича до І. Виговського з листом відповідного змісту й для заохочення – привілеєм воєводи на Київське воєводство. І замість того, щоб зайняти принципову позицію в захисті національно-державних інтересів, очільник шляхетського угруповання еліти, як і під час укладення договору 16 вересня, правда, тепер «сплакнувши», не лише сам поспішно капітулював, але й, шантажуючи загрозую своєї відставки присутніх старшин на зібраній 29-30 квітня раді (датування, ймовірно, цієї й інших подій «Записки» К. Перетяткевича потребує уточнення), спонукав і їх до такого ж кроку. Пізно ввечері 30 квітня було внесено до заново переписаного у 2-х примірниках тексту Гадяцького договору відповідні зміни, але залишено стару дату 16 вересня 1658 р. [5, с.349-352; 12, с.261-262; 18 с.206-207]. Другий етап (1-16 травня) характеризувався наступними подіями: продовженням боротьби посольства за імплантацию до змісту договору основних положень «Переліку пунктів...», що завершилися компромісом у формі «Приведення до виконання (Egzekucia) Гадяцьких пактів»; підкупом у різних формах (нобілітацією, наданням маєтностей, грошима, атласом, оксамитом й ін. подарунками) більшості впливовіших послів; протестом патріотично налаштованих осіб, котрі закликали 16 травня делегацію (у відсутності її очільників) не підтримувати змін, внесених І. Виговським і домогатися «затвердження умов, з якими вони сюди прибули...» [9, с.115-127; 12, с.262-269; 17 с.133-134; 18 с.208-210]. Третій – 17-22 трав-

ня – час повної капітуляції українського посольства, яке сприйняло польський проект ратифікації договору, що сейм де-юре оформив цей акт 22 травня [3, с.14-30; 6, с.33-46].

Політичні наслідки Гадяцьких пактів вважаю згубними для витвореної в ході революції Української держави. Чому?

По-перше, Гадяцька модель розбудови Української держави не стала спадкоємницею існуючої – гетьманської.

По-друге, вона скасовувала витворену в ході революції політичну систему й утверджувала нову за шляхетським зразком Корони Польської.

По-третє, постала українська політична еліта в особі козацької старшини усувалася від влади у князівстві, на місці якої утверджувалася шляхта, переважна більшість якої, що поверталася до своїх маєтків і посад, була вороже налаштована до неї.

По-четверте, козацтво, котре перетворилося у «політичний народ» витвореної ним держави, і займало панівне політичне становище, усувалося від нього й лишалося нерівноправним у порівнянні зі шляхтою (адже лише по 100 козаків з полку за свої заслуги могли отримати нобілітацію) й не могло брати участі у політичному житті Речі Посполитої. Воно отримувало лише статус станової автономії у формі Війська Запорозького.

По-п'яте, скасовувалися всі соціально-політичні й економічні завоювання нереестрованого козацтва, селянства та міщан.

Список використаних джерел:

1. Архів Головної Актив Давніх (Варшава). Ф.4. Спр.33. 115 л.
2. Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника. ВР.Ф.5.Спр.189. П. Manuscripta Martini Goliński [1640-1665 pp.]. 1669 арк.
3. Гадяцька угода 1658 року Текст. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 2008. С. 14-30.
4. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року. *Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1991. Т. ССXXII. С. 327-350.
5. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев : Тип. Имп. у-та св.Владимира Акц. ова Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898. Т. III. Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. С. 154-446.
6. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). Київ ; Львів : НТШ, 2004. 1087 с.
7. [Koshowski W.] *Historia panowania Jana Karimierza... Poznań*, 1840. Т. I. 387 s.
8. Бобятинський К. Гадяцька унія в польській історіографії. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 2008. С. 306-349.
9. Горобець В. Гадяцький договір 1658 р. – чому угода так і не стала унією? (Про перспективи та проблеми реалізації проекту у 360-ліття його укладення). *Укр. іст. журн.* 20018. №5. С. 21-45.
10. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ : Наукова думка, 1998. Т. X. 408 с.
11. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 2008. С. 109-127.
12. Пєрнал-Анджеї Б. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659. Київ : Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2013. 400 с.
13. Плохий С. Гадяч 1658: творення міту. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 2008. С. 281-305.
14. Сагановіч Г. Гадяцька унія 1658 г. у беларуской гістарыяграфіі. *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa : Wydawnictwo Dig, 2008. S. 685-694.
15. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ : Основи, 1998. 447 с.
16. Bobiatynski K. *Polska Historiografia wobec unii Hadziackiej. 350-lecie unii Hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa : Wydawnictwo Dig, 2008. S. 661-683.
17. Kaczmarczyk J. *Rzeczpospolita trojca narodów. Mit czy rzeczywistość. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka*. Kraków, 2007. 182 s.
18. Kroll P. *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyna między Preczapospolitą a Moskwą, w latach 1658-1660*. Warszawa, 2008. 452 s.

One of the complex problems of the National Revolution of the XVII century. Is to find out the reasons for the political

fiasco of the implementation of the Hadiach Treaty concluded in September 1658. In this connection, attention was paid to the coverage of the main ones, which made it possible to establish the incompatibility of the model of state life of Ukraine with the existing one, created during the revolution.

Key words: Hadiach Treaty, Ukraine, Commonwealth, Revolution, Political Elite, I. Vyhovsky, Power, State.

Отримано: 10.03.2020

УДК 930.2(438)«16»:94:355.48«1648»(477)

В. С. Степанков, доктор історичних наук, професор

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 РОКУ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА-ХРОНІСТА XVII ст. САМУЕЛЯ ТВАРДОВСЬКОГО

У статті з'ясується проблема значимості джерельної інформації, використаної сучасником й учасником (з польської сторони) Української революції С. Твардовським, для дослідження Пилявецької битви. Основну увагу приділено виявленню у ній оригінальних (і навіть унікальних) даних, вкрай важливих для реконструкції перебігу цієї події.

Ключові слова: С. Твардовський, Пилявецька битва, Б. Хмельницький, М. Кривоніс, українці, поляки, татари.

Актуальність дослідження полягає, по-перше, у відсутності у джерелознавстві праць, спеціально присвячених вивченню даної проблеми. Історики, досліджуючи творчість С. Твардовського та його погляди на визвольну боротьбу українців, лише опосередковано торкалися висвітлення ним Пилявецької баталії. З останніх публікацій українських науковців відзначимо доробок Ю. Мицика й І. Тарасенка, а польських – П. Борека та Г. Гмігера [6, с.150-152; 9, с.91-12, 135-136; с.271-283; 11, с.106-115]. По-друге, важливим є з'ясування джерельної цінності використаної хроністом інформації в описі битви.

Як уже відзначалося, вона не ставала предметом окремого дослідження, хоча використаний С. Твардовським фактологічний матеріал нерідко використовувався і продовжує використовуватися й нині вітчизняними й польськими істориками.

Джерельну основу дослідження складає оригінал роботи автора «Wojna Domowa z Kozaki i Tatarsy, Moskwa, potym Szwedami i z Węgrami...», виданої 1681 року у чотирьох частинах. Як з'ясував Ю. Мицик, її фрагмент про Пилявецьку битву був перекладений на українську мову [6, с.150], проте, як вдалося з'ясувати, він має пропуски (зокрема, відсутній опис бою першого дня (21 вересня 1648 р.) й неточності у перекладі тексту [5, с.137-140]. Ще одне застереження: С. Твардовський часто вдавався до манери викладу матеріалу від власного імені, хоча особисто не був учасником тих чи інших подій, як, до речі, і Пилявецької битви.

В його оцінці революційні події бачилися «громадянською війною» («домовою війною») між козацтвом і поспільством, з одного боку, й шляхетським станом та його державними інституціями – з другого: «Війни, скажу, а ні лютишої, жорстокішої та кривавішої ніколи не було». При цьому намагався «правдиво» зображувати «воєнні дії», зрозуміло, через власні «релігійні, політичні, суспільні й етичні ідеали сарматизму» [11, с.109-110]. Описуючи передумови битви, явно ідеалізував роль князя Є. Вишневецького, зображуючи його палким прихильником об'єднання підрозділів, які збиралися під його проводом між Чолганським Каменем і Ляхівцями, та армії, що перебувала під Глин'янами, очолюваної регіментарями («гетьманами») В.Д. Заславським, М. Остророгом й А. Консепольським [14]. Хоча насправді стосунки між ними продовжували залишатися вельми напруженими, бо панували амбіції і непослух, як, до речі, і між регіментарями, комісарами, воєводами та офіцерами [1, с.189; 2, с.68; 3, с.168-169; 4, с.134, 147, 150; 7, с.171; 12, с.169-174]. Мабуть не випадково «гетьмани» «з комісарами спілкувалися картками щодо того, яким способом має бути розташований обоз» [14, с.27].

С. Твардовський зауважував, що після об'єднання було вчинено перепис війська, який виявив готових до бою жовнірів (у вогні й залізі) понад 30 тис. осіб. Подав унікальну інформацію про чисельність у ньому обозних слуг, наявність яких й до нині продовжують ігнорувати польські історики (за винятком Р. Сікори [13, с.157-64]) при її з'ясуванні, водночас фіксуючи в українській усіх: і козаків, і посполитих, і обозних слуг. Цитую: «окрім тих, що перебували при незлічених возах важких (як це (прийнято) у наших обозах стародавнім звичаєм), які перевищували втричі (чисельність жовнірів – В.С.), а також мушкети носили й іншу ручну зброю» [14, с.26]. Отже, кількість вояків складало бл. 130 тис. осіб, перевищуючи

чисельність українців (бл. 100-110 тис. осіб) [7, с.169]. Одним з перших вказав на помилку регіментарів, котрі, не обравши наперед місця для обозу, змушені були розташовувати «некінченні вози» серед «невідомих горбів», схилив і вертепів. І «хто, де хотів, там і ставав. Ні роз'їздив, ні шпигунів жодних не було» [14, с. 27].

Знаходимо цінну інформацію й про дії Б. Хмельницького, котрий зайняв «мурований» Пилявецький замок на правому березі р. Пилявки (Ікви), що мала повільну течію й вельми болотисті береги. Тут же розташував основні сили війська. А на лівому березі, «якраз навпроти замку» з рештою полків розташувався М. Кривоніс [14, с.27-28]. Їх з'єднувала вузька гребля «навмисне» попсована й «дуже болотиста. Зі своєї сторони, гетьман зміцнив її двома блокгаузами та 2 гарматами [14, с.28]. Опустивши висвітлення початкового етапу боїв за греблю 21 вересня з лівої сторони річки С. Твардовський подав важливі дані про обхідний маневр (через Пилявку), зроблений вище неї, понад тисячі кіннотників князя С. Корецького й стражника коронного С. Лаща. Вони завдали несподіваного удару з тилу по українцям, котрі обороняли греблю у двох шанях («блокгаузах») [14, с.28]. За підрахунками польського дослідника Д. Плови, у боях за неї взяло участь 30 корогв [12, с.174] – близько 3-3,5 тис. жовнірів. Унікаючи повного оточення й розгрому, козаки відступили до табору [14, с.28]. Не гаючи часу, регіментарі почали зводити шанці й рити окопи, в яких розташувалися піхотинці полку С. Осінського й кілька гармат. Їм на допомогу перекинули 4 кінних корогви А. Суходольського й підрозділи Мазовецького й Сандомирського полків. На греблі також розбудовується шанець, який захищали піхотинці полків А. Фірлея та Г. Радзейовського [7, с.172; 8, с.18-19; 13, с.176; 14, с.30].

Ранок 22 вересня видався настільки туманним, що жовніри «в тому густому морозі не бачили один одного і ледве могли тільки, настороживши вуха, пильно прислухатися, звідкіль хто вирушає і чи не з боків на них нападе» [14, с.29]. Автор стверджував, що цього дня «сидів однак ворог тих», «готуючи нашим лихом й загибеллю, бавлячись лише герцями...» [14, с.29]. Звертає увагу подана С. Твардовським інформація, що пізнього вечора, коли жовніри почали уже повертатися до обозу, почули в українському таборі «незвичайний гук якийсь бубнів, сурм, труб і з гармат страшне биття». Й усім «вождям» і не тільки їм спало на думку про прибуття до нього татар. А вже вночі 23 вересня від захопленого язика («попа») одержали її підтвердження [14, с.29].

Оповідуючи про заходи Б. Хмельницького ранком 23 вересня, автор подав точні дані про чисельність татар, які з'явилися йому на допомогу (понад 4 тис. осіб), й оригінальну інформацію щодо переодягнення ним частини вояків на татарський манер та включення їх до складу чамбулів, аби «страху нам в очі напустити» [14, с.29]. Заслугу уваги науковців його твердження, що саме вони очолили потужну атаку на позиції жовнірів, які захищали греблю й майже всі були знищені, а шанці з гарматами захоплені. Кінні корогви А. Суходольського, Сандомирського й Мазовецького полків зазнали також нищівної поразки й рятувалися втечею через греблю, але жодна з них «у цілості не повернулася» звідтіля [14, с.30].

Дуже цінною є інформація про перебіг бою на лівому березі річки, який особливо затіяв був біля греблі. За да-

ними автора, «І там, від Кривоноса, Марс не менше лютував». Чому? Бо, підкреслював він, «для порядку свого нічого не робилося, бо наказів довго там очікували. Окремі корогви почали відходити геть, а інші, не рухаючись, у шиках своїх стояли, бо гетьманських заборон боячись переступити, тих не підтримували, [що білися]. І даремно загинула їх сила-силена» [14, s.29]. Атака гусарських корогв захлинулася, оскільки «Не могли у такій тисняві не тільки розташуватися до зіткнення на конях, але й підготувати навіть [для цього] списи. Випало їм лише списками доремно орати землю, а їх прапорцями замінити болото, якої тут було так багато, що хоч вивозити її [слід було]» [14, s.30].

Як ніхто зі сучасників, спромігся змалювати надзвичайно точно й у барвистих образах втечу поляків з поля бою. Як зауважував: «О! Щасливіші тричі ті [котрі полягли], й тому не побачили своєї ганьби. А відтак і запобігли їй...» [14, s.31]. Слушно констатував, що «тривога розпочалася» (яка незабаром переросла у паніку) «зі старших», котрі втратили надії на перемогу й вирішили відступати, щоб запобігти загибелі війська [14, s.31]. С. Твардовський занотував також дві важливих для дослідників битви інформації. Одна з них промовляла про запропонування регіментарями напередодні втечі Є. Вишневецькому булави головнокомандуючого, від якої той гречно відмовився [14, s.31]. Друга – про те, що українське військо не поспішало займати покинутий обоз, підозрюючи у втечі жовнірів якийсь «прихований виверт (фортель)», що таїв загрозу пастки [14, s.33].

Список використаних джерел:

1. Голінський М. *Silva rerum* (1648-1665) / упорядники О. Заяць, Я. Федорук. Київ, 2019. Ч. 1 (1648-1649). LXVI + 446 с.
2. Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ : Наукова думка, 1995. Т. VIII. Ч. III. 289 с.
3. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / упорядник о. Юрій Мицик. Київ, 2013. Т. 1 (1648-1649 рр.). 680 с.
4. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. Киев : Наукова думка, 1965. 827 с.
5. *Історія України в документах і матеріалах* / уклад. М.Н. Петровський, В.К. Путілов. Київ : Вид-во АН УРСР, 1941. Т. III: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654 роки). С. 137-140.

6. Мицик Ю. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури. *На чолі козацької держави. Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII століття* : [зб. наук. пр.]. Рівне, 1994. Вип. 1. С. 110-170.
7. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. 3-є доопр. вид. Київ : Темпора, 2009. 680 с.
8. Степанков В.С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення. *Пилявецька битва 1648 року в історії України* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. 19 вересня 2008 року. Хмельницький, 2008. С. 13-22.
9. Тарасенко І. «Wojna Domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. Київ, 2011. 207 с.
10. Borek P. Powstanie Chmielnickiego w «Wojnie Domowej» Samuela Twardowskiego». *Patrimonium. Studii z ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*. Київ ; Краків : Laurus-Historia Jagellonica, 2015. Т. 1: Ранньомодерна людина: простір – влада – право XVI-XVIII століть. С. 271-283.
11. Gmiterek H. *Wojny kozackie w tworczości Samuela Twardowskiego ze Skrypny. Kozackie війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів* : матеріали Другої Польсько-Української наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). Львів ; Люблін, 1996. С. 106-115.
12. Płowy D. Od Konstantynowa do Pielawiec. *Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku*. Zabrze ; Tarnowskie Gory : Infotedititions, 2012. 224 s.
13. Sikora R. Zapomniana armia. *W kręgu Hadziacza A.D. 1658. Od Historii do Literatury* / pod red. P. Borka. Krakow : Collegium Columbinum, 2008. S. 157-168.
14. Twardowski S. *Wojna Domowa z Kozaki i Tatory, Moskwą, potom Szwedami i z Węgry...* Calissk, 1681. Cz. 1. S. 1-104.

The important problem of source information, used by a contemporary and participator (from polish side) of Ukrainian Revolution S. Twardowski for research of Pylyavetska battle was clarified. The paramount attention was paid in it to the recognition of original data that was extremely important for reconstruction of the sequence of the given event.

Key words: S. Twardowski, Pylyavetska battle, B. Khmelnytsky, M. Kryvonis, the Ukrainians, the Poles, the Tatars.

Отримано: 10.03.2020

УДК 94(477)«18»

В. Б. Стецюк, кандидат історичних наук, доцент

ПРИЗОВНИКИ ІЗ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

У статті на основі джерел охарактеризовано контингент призовників збройних сил Російської імперії із теренів Правобережної України, показано їх етнічний та становий склад, освітній рівень тощо.

Ключові слова: Правобережна Україна, призовники, просопографія.

Запровадження у 1874 р. у Російській імперії загальної військової повинності замість рекрутських наборів, що практикувались до того часу, докорінно змінило контингент призовників. На жаль, якщо рекрутські набори дореформеного часу стали предметом кількох спеціальних досліджень [3; 5], призовникам пореформеного періоду досі не було призначено спеціальних розвідок.

Першою масштабною зміною, якої зазнав контингент поповнень збройних сил, стала принципова зміна у віці. Якщо у дореформений час рекрутами могли бути чоловіки у віці від 20 до 35 років, статут 1874 р. встановлював призовний вік на рівні 20 років [4, с.5]. Таким чином, вік призовників кардинально знизився, принципово змінилися їх життєвий досвід та психологічний портрет.

Принципово важливою з правової точки зору, однак статистично майже непомітною в ході здійснення призовів до війська було запровадження самого принципу вєсєтанової військової повинності. Якщо у дореформений час дворяни цілковито звільнялися від набору в рекрути, а для купців він замінявся сплатою спеціального грошового збору, то тепер всі піддані імперії мали залучатись на військову службу. На прак-

тиці, звісно, існували можливості уникнути призову. Наприклад, заможні призовники, сім'ї яких могли оплатити вищу або середню освіту, отримували право проходити службу на правах «вольноопределяючихся» зі зменшеним терміном служби, можливістьно проживати за межами військової частини тощо. Частина призовників вдавалися до більш екзотичних способів на кшталт купівлі рекрутських квітанцій дореформеного часу, що зберігали свою чинність після 1874 р. – саме такий випадок описаний в автобіографічному романі Шолом-Алейхема «З ярмарки» [6, с.381].

На Правобережжі наявність значної кількості містечок, жителі яких належали до міщанського стану, станова структура призовників мала низку особливостей: близько чверті їх належали до міщанства (28748 або 17,2%), доволі високою була частка дворян (2227 або 1,3%), при цьому надзвичайно низкою була кількість гільдійських купців (163 або 0,09%) [1, с.42, 46, 54].

Іншим показником, що залишився у пореформений час майже незмінним, була національність призовників. Слід зазначити, що в офіційній термінології імперського військового відомства вживався термін «руссские» для спі-

льного позначення росіян, українців та білорусів. Призовники цих національностей ніяк не диференціювалися, тому в офіційній статистиці зазначалося, що за 1874-1884 рр. було призвано до війська 140377 «велико-, мало і белорусов» [1, с.81-93], або ж 83,9% усіх призовників. Однак, зважаючи на те, що етнічні росіяни та білоруси не були представлені серед населення Правобережжя у більш-менш помітній кількості, можна зробити висновок, що саме етнічні українці становили основну частину призовників. Досить значною була також частка призовників єврейської та польської національностей – відповідно, 19421 особа (11,6%) та 6592 особи (3,9%) [1, с.81-93]. У незначній кількості були представлені німці, чехи, татари, цигани.

При цьому мали місце певні регіональні відмінності щодо етнічного складу призовників. Так, з Волинської губернії у 1874-1884 рр. було призвано 756 німців, водночас на Київщині призовників-німців за цей час було зафіксовано лише 28, на Поділля – 17 [1, с.81, 85, 93].

Подібним був і конфесійний зріз призовного контингенту. Абсолютну більшість – 135435 (80,9%) – становили «православні та єдиновірці». Другу за чисельністю групу становили іудей, третю – католики [1, с.43, 47, 55].

Що стосується освітнього рівня, то він залишався низьким, як і освітній рівень населення правобережних губерній загалом. Як результат, у перші десять років після запровадження загальної військової повинності з трьох губерній Правобережжя серед 167228 абсолютна більшість (146444 або ж 87,5%) були цілковито неписьменними. Промовистою є кількість осіб із вищою освітою – 105, тобто 0,06%; цей факт виглядає ще більш вражаючим, коли врахувати, що 81 особа з вищою освітою була призвана з Київської губернії, а, наприклад, з Поділля таких призовників за десять років було призвано лише дев'ять [1, с.43, 47, 55]. Надалі освітній рівень призовників поступово зростає, однак несуттєво.

Доречно зупинитись ще на одному елементі військових призовів, котрий досить рідко висвітлюють в історичних дослідженнях – фізичному стані майбутніх вояків. Про його незадовільний стан свідчить той факт, що в кожній із правобережних губерній щороку понад тисяча осіб отримувала відстрочку від призову «для фізичного возмужання» і приблизно стільки ж звільнялись від служби взагалі через хвороби. Для прикладу, у Волинській губернії «Звільнено через недостатній зріст 1 047 осіб та 14 648 осіб через хвороби та тілесні недоліки. Відстрочено через невозмужалість 14 004 особи, для вилікування хвороби 601 особа» [1, с.5].

У науковій літературі досі не розглядалось питання, проте наскільки можна вважати жителями Правобережної України усіх призовників із регіону. Суть даної проблеми полягає в тому, що приналежність до селянської або міщанської громади було майже неможливо змінити. Велими показовий приклад Г. Котовського. Попри те, що він народився і до двадцяти років проживав у Молдові (тогочасній Бессарабській губернії), для призову в армію йому довелося прибути до Балтського повіту Подільської губернії, де він значився призовником [2, с.23]. На жаль, джерельна база не дозволяє визначити точні масштаби цього явища. Можемо лише припустити, що воно торкалося тисяч призовників, охоплених міграцією внаслідок парцеляції селянських наділів, пошуку роботи тощо.

Таким чином, абсолютну більшість призовників із Правобережжя наприкінці XIX ст. становили етнічні українці, неграмотні або малописьменні, селяни або міщани за становим походженням.

Список використаних джерел:

1. Всеобщая воинская повинность в империи за первое десятилетие. 1874-1884. Санкт-Петербург, 1886. 319 с.
2. Г.И. Котовский. Документы и материалы. К истории гражданской войны в СССР / сост. Л.М. Чинова и др. Кишинев : Государственное издательство Молдавии, 1956. 623 с.
3. Скрипник А.Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному житті Правобережної України (1792-1865 рр.). Кам'янець-Подільський : ФОП Зволейко Д.Г., 2016. 612 с.
4. Устав о воинской повинности. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том 49, отделение 1. №52983. С.4-29.
5. Філінок А.Г., Сидорук С.А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794-1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. 413 с.
6. Шолом-Алейхем. С ярмарки. Собрание починений в 6 томах. Москва : Художественная литература, 1990. Том 5: Рассказы. Повести. С. 247-542.

The article describes, based on sources, a contingent of conscripts from the Armed Forces of the Russian Empire from the territory of Right-Bank Ukraine, their ethnic and class composition, educational level.

Key words: Right-bank Ukraine, conscripts, prosopography.

Отримано: 10.03.2020

УДК 378.011.3-057.175:808.5

Т. В. Сулятицька, кандидат філософських наук, доцент

ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті представлені теоретичні аспекти проблеми розвитку риторичної культури викладачів вищих навчальних закладів. Досліджено питання змісту та структури риторичної культури. Доводиться думка щодо необхідності розвитку зазначених складових риторичної культури у викладачів вищих навчальних закладів.

Ключові слова: риторика, культура, особистість, педагог, комунікація, мова, спілкування.

Система вищої освіти, як одна з форм соціалізації особистості, забезпечує «фундаментальну наукову, загальнокультурну, практичну підготовку фахівців, що визначають темпи і рівень науково-технічного та соціального прогресу, сприяють утвердженню гуманістичних ідеалів, норм співжиття, формування інтелектуального потенціалу нації як найвищої цінності суспільства» [1, с.16].

Серед тих змін, що мають місце в перебудові вищої школи, чи не одне з основних належить проблемі формування висококваліфікованих педагогічних кадрів, які повинні майстерно володіти усною переконуючою комунікацією – ораторським мистецтвом.

В умовах реформування сучасної системи професійної освіти майбутній фахівець педагогічної сфери має бути готовим до здійснення своєї роботи на якісно новому рівні. Саме тому все частіше актуальності набувають питання розвитку його комунікативної компетентності, риторичної культури, що є критерієм і показником професійної компетентності.

Значне місце у формуванні риторичних умінь посідає риторична особистість – людина, яка виявляє надзвичайно високий рівень мовної та мовленнєвої комунікації, уміє аргументовано відстоювати свою позицію, людина, що здатна репрезентувати себе в сучасному суспільстві засобами мови.

На думку А. Курінної «Бути риторично грамотною особистістю – це насамперед досконало володіти мистецтвом слова, основами якого озброює наука риторика» [2].

Отже, саме за допомогою риторики особистість може оволодіти навичками мисленнєво-мовленнєвої та комунікативної діяльності, адже саме риторика особистості є основою для формування риторичної культури. Вперше аргументовано і послідовно умови формування риторичної культури особистості в середніх та вищих навчальних закладах досліджувала Г. Сагач [3], на думку якої, державна політика в освіті повинна бути спрямована на відродження національної риторичної спадщини. Переможниця конкурсів ораторського мистецтва неодноразово піднімала питан-

ня про багатогранність принципів і цінностей викладання риторики у ВНЗ.

В XXI столітті важливою частиною загальної культури особистості стала риторична освіченість, оскільки в сучасному інформатизованому суспільстві зростає кількість та популярність професій із посиленою комунікативною відповідальністю.

Інтерес до значущості формування риторичної культури особистості підсилюється світовими інтеграційними процесами, які обумовлюють високі вимоги до професійно-педагогічної комунікації, попити до практичних навичок спілкування, майстерності взаємодії зі студентами та колегами, умінь ефективно та практично використовувати Інтернет, ділове листування, що з впевненістю можна визнати гарантом досягнення успіху професійної діяльності сучасного педагога.

Відомі українські педагоги І. Зязюн, Г. Сагач, Н. Тарасевич та інші риторичну культуру розуміють як вищий вияв професійно-виконавської культури, педагогічної майстерності. Риторична культура – це якісна характеристика особистості, показник духовного розвитку, формованих риторичних знань, умінь та навичок, а також здібностей та потреб у риторичній діяльності. Це діяльнісна категорія, яка реалізується у віх видах фахової діяльності сприяє формуванню багатогранних відношень, забезпечує самопізнання, саморозвиток, самовиховання через володіння риторичним досвідом, набутиям людством [4].

За визначенням О. Марченко риторична культура – це гуманістична культура, переведена у форму мовленнєвої діяльності, спрямованої на пошук істини, вдосконалення і духовне збагачення особистості [5].

М. Препотенська визначаючи риторичну культуру як сукупність вербальних і невербальних засобів трансляції оратором своїх думок у їх етичний, естетичний та інтелектуальній єдності, виділяє такі її складові:

- доброзичливе ставлення до співрозмовника, слухачів;
- культура та техніка мовлення;
- актуальність теми спілкування;
- новизна інформації;
- позитивна енергетика, впевненість, харизматичність оратора [6].

Узагальнюючи визначення «риторичної культури», можна підсумувати, що поняття риторичної культури пов'язане з культурою красномовства та переконливого мовлення, діалогу чи публічного монологу. Той педагог, який володіє педагогічною культурою, намагається зробити так, щоб аудиторія під час дискурсу пройнялася його думками, інформацією та уявленнями.

Риторична культура педагога – це і умова, і показник якості професійної та педагогічної підготовки у вищій. Педагог сучасного інформаційного суспільства повинен вміти словом вплинути на серце та душу студентів/учнів, щоб досягти позитивного результату у цій нелегкій справі, необхідно сформулювати риторичні вміння як основу риторичної культури. Щоб оволодіти риторичною культурою, необхідно знати, у чому її суть, де та в чому вона виявляється.

Риторична культура – це сукупність вербальних та невербальних засобів трансляції промовцем своїх думок у їх етичний, естетичний та інтелектуальній єдності. Необхідною складовою риторичної культури є впевненість особистості, що діє

словом. Перший чинник впевненості – професійне знання предмету мови та сумлінна підготовка до спілкування, виступу. Щоб набути впевненості у промовах, необхідно навчитися долати аудиторний шок. Для цього бажано пройти тренінги з набутих внутрішньої свободи. Зрештою, відсутність надмірного хвилювання у спілкуванні, у публічному виступі – це результат психологічної праці людини над собою, над своїм ставленням до людей, світу. Впевненість виражається у чіткому голосі, адекватних жестах, вмінні тримати паузу, уважно слухати та підбирати влучні переконливі аргументи. Слід пам'ятати, що джерелом впливу педагога-наставника є, в першу чергу, його мовлення. Піклуватися про рівень мовленнєвої культури студентів, демонструючи власний, важливо для педагога з огляду на незаперечний факт про чітку залежність між рівнем загальної культури і рівнем мовної культури особистості. Духовний, інтелектуальний розвиток і педагога і вихованця має поєднуватися з їхнім прагненням мовно-культурного розвитку, адже саме слово, мова є засобом досягнення та самопрезентації особистості.

Отже, риторична культура педагога це комплекс інтелектуальних, морально-естетичних, емоційно-чуттєвих якостей, які виражаються у формі оригінального продукту мисленнєво-мовленнєвої діяльності, спрямованої на осягнення істини та гармонійний розвиток особистості. Риторична культура формує культуру мислення (самостійність, самокритичність); культуру мовлення (правильність, виразність, ясність); культуру спілкування (толерантність, повагу до співрозмовника, управління аудиторією); культуру поведінки (доброзичливість, ввічливість). Сьогодні у закладах вищої освіти України є нагальна потреба готувати риторично освічену особистість здатну до культурного, доброзичливого, діалогічного спілкування. Тому, одним із завдань сучасної освіти має бути підвищення риторичної культури педагога, як однієї із складових його професійного успіху.

Список використаних джерел:

1. Україна XXI століття. Державна національна програма «Освіта». Київ, 1992.
2. Курінна А.Ф. Формування комунікативних умінь і навичок учнів гуманітарних ліцеїв на уроках риторики : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Харків, 2005. 20 с.
3. Сагач Г.М. Риторика : навчальний посібник для студентів середніх і вищих навчальних закладів. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 568 с.
4. Білоусова Я.В. Формування риторичної культури студентів гуманітарних факультетів у навчально-виховному процесі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2004.
5. Марченко О.І. TRIVІАльна Риторика. Логос, Етос, Пафос. Санкт-Петербург : Сударыня, 2001. 330 с.
6. Препотенська М.П. Риторика. 10 ключових тем : навч. посіб. Київ : Фірма «ІНККОС», 2011. 252 с.

The article presents the historical aspects of the development of the problem of rhetorical culture. The question of the content and structure of rhetorical culture is examined. The idea of the need for the development of these components of the rhetorical culture of the teachers of higher educational institutions with the aim of improving the quality of the professional activity is proved.

Key words: rhetoric, culture, personality, teacher, communication, language, communication.

Отримано: 10.03.2020

УДК 929(438+477)«1512»

С. В. Трубочанінов, кандидат історичних наук, доцент

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО УКРАЇНУ ПОЛЬСЬКОГО ГУМАНІСТА СТОБНІЧКИ

Видатний польський гуманіст, філософ і географ, професор Краківського університету Стобнічка є автором «Вступу в космографію Птолемея» (1512). Важливою частиною його книги був «Короткий виклад «Європи» Енея Сільвія». Історико-географічні уявлення про Україну Стобнічки в стислому вигляді викладено на листі №21.

Ключові слова: історична географія, Україна, гуманіст, Стобнічка.

Видатний польський гуманіст Ян зі Стобнічки (Стобнічка, 1470-1518) у 1498-1514 рр. пройшов шлях від рядового викладача до професора Вищої колегії Краківського універ-

ситету. Він читав найрізноманітніші академічні курси: про трактат Арістотеля «Про небо і світ» (1498), арифметику і музику за Птолемеєм (1499), фізику Сократа та Птолемея

(1500), про «Етику» Сократа (1509), логіку Арістотеля (1510-1511), «Posteriorum» Сократа (1511-1512), «Нова логіка» Птолея (1513) та ін. [4, р.41, 43, 47, 49, 88, 94, 98, 101, 108]. Після смерті свого вчителя Яна Глоговчика (1445-1507), одного із найвидатніших західноєвропейських схоластиків того часу, обіймав кафедру філософії в Краківському університеті [8, с.31]. Як філософ, Стобнічка був представником скотизму – одного із напрямів у схоластиці [6].

До наукових зацікавлень Стобнічки, як і Глоговчика, входила також географія. У 1512 р. він опублікував свою працю «Вступ в космографію Птолея». Слід зазначити, що це був не оригінальний твір, більша його частина повторювала роботу М. Вальдземюллера (1507). Додані описи частин світу належали різним авторам, які були допрацьовані Стобнічкою. Одним із перших учених Європи він подав свідчення про нещодавно відкриту Америку. Книга користувалася великою популярністю: публікувалися її перевидання, а в 1519 р. вийшло доповнене друге видання [7, с.21; 3, р.12].

Частиною книги став «Короткий виклад «Європи» Енея Сільвія» (італійський гуманіст Еней Сільвій Пікколоміні (1404-1464) незадовго до того, як його обрали римським папою під іменем Пія II (1458-1464), опублікував свій «Опис Європи»). У цій праці, зокрема, розглядалися питання про слов'янські народи та поширення різних мов у Великому князівстві Литовському [1].

Нами використано «Вступ в космографію Птолея» краківського видання 1515 р. (книга стала доступною завдяки проєкту оцифрування стародруків Ельблонзької наукової бібліотеки в Польщі). «Epitoma» – невеликий за обсягом розділ книги Стобнічки, який обіймає всього 10 листів – №16-25. З листа №20 розпочинається історико-географічний опис польських земель. Спершу йдеться про Сілезію, далі про частини Польського королівства, Краків, Познань, Гнєзно, польських правителів – князя Мешка та короля Болеслава і т. ін. Декілька разів автор повертається до питання про географічне розташування Польщі. Зокрема, підкреслюється, що Польське королівство на сході межує з русинами (Ruthenis), на півдні його межею є Угорські (Карпатські) гори. Далі говориться про те, що Велика Польща із заходу та півночі межує з Саксонією і Пруссією, у той час як Мала (Польща) на сході і півдні – з Угорщиною і Руссю (Russie) [2, f.20].

Історико-географічні уявлення про Україну в стислому вигляді викладено на листі №21. Стобнічка пише, що русини живуть південніше литовців і частково змішуються з ними, проте це два різні народи за мовою та релігією. Русини розмовляють мовою, зрозумілою для інших слов'ян, тоді як у литовців своя мова. До того ж литовці ще недавно поклонилися язичницьким ідолам, доки їхній правитель Владислав не став польським королем. Стобнічка вказує, що русинів Страбон називав «россанами»; зі сходу з ними межують татари (Thartaros), які живуть над Понтом Евксинським, на півдні – волохи (valachos), на заході – поляки (poloni). Краківський учений вказує, що у русинів власне письмо, відмінне від письма грецького, латинського чи єврейського. Стобнічка пояснює, що слов'янські народи відповідно до їх релігійних вірувань поділяються на групи: далмати, хорвати, карні [карінтіїці, тобто словенці] та поляки належать до Римської церкви; болгари, русини та московити (Moskouite) – до грецької церкви; богеми, морави, боснійці і частково русини сповідують єретичні вірування. Головним містом Русі автор називає Львів (Leopolis), який прикрашає архієпископська кафедра. Ще однією частиною Русі є Поділля, що межує з Татарією та Волощиною. Головне його місто називається Кам'янцем (Саміянїєц). Третя частина Русі – Біла Русь (Alba russia), яка на півночі сягає Лівонії, а на сході – річки Дону (Tanai). Біля Дону, як стверджує Стобнічка,

мешкають московити, які за мовою і віруваннями схожі з рештою русинів, проте відрізняються від них назвою та правлінням [2, f.21].

Як і більшість тогочасних польських авторів, Стобнічка вважав, що поляки і русини мають сарматське походження [5, с.14].

Отже, історико-географічні уявлення про українські землі чільного діяча польського гуманізму Яна зі Стобнічки відповідали тогочасному рівню розвитку гуманістичних наук в Західній Європі та Польщі. Зокрема, територія України розглядалася як частина Європейської Сарматії.

Список використаних джерел:

1. Dini P.U. Views on Languages and Polyglossia in the Grand Duchy of Lithuania according to Johannes Stobnica's «Epitoma Europe» (1512). *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages [Московія, Юго-Западна Русь і Литва в період позднього середньовіччя]*. Москва : Новое издательство, 2005. Р. 36-43.
2. Joanne de Stobnicza. Introductio in Ptholomei Cosmographiam cum longitudinibus et latitudinibus regionum et civitatum celebriorum. – Epitoma Europe Eneae Siluii. – Situs et distinctio partium totius Asiae per brachia Tauri montis ex Asia Pij secundi. – Particularior minoris Asiae descriptio ex eiusdem Pij Asia. – Sirei compendiosa descriptio: ex Isidorio. – Africe brevis descriptio: ex Paulo Orosio. – Terre sancte et urbis Hierusalem apertior descriptio: fratris Anselmi ordinis Minorum de obseruantia. – Magister Paulus Crosnensis. Lectori studioso. – Qui freta, qui fontes populos ac maenia colles – Qui; cupis uasti noscere regna soli – Huc precor huc uultum paulisper uerte benignum – Exignumq; legas candide lector opus – Omnia quo magni clauduntur climata mundi – Quodq; fouet uariis terra rotunda locis – Quo populos urbes mirabere flumina montes – Et quae sunt oculis non bene uisa tuis – Quo Ptolomei subito (mihi crede) uidebis – Et releges sparsim grandia scripta libri – Et quod mille alij docti scripsere libellis – Hoc paruo inuenies conspiciasq; libro. Disthicon. Adspice quam paruo lector studiose libello – Clausa sit immensi machina magna soli. Cracoviae: Per Hieronym Vietorem, 1515. [8] s., 44 f.
3. Leszczycki S., Modelska-Strzelecka B. Six centuries of geography at the Jagiellonian University in Cracow. *Geographia Polonica. II*. Warszawa : PWN, 1967. P. 5-28.
4. Liber Dilingetarium Facultatis Artisticae Universitatis Cracoviensis. Pars I (1487-1563). Ex Codice manuscripto, in bibliotheca Jagellonica asservato / ed. W. Wislocki. Cracoviae: Sumptibus Academiae Litterarum, 1886. XIV. [2], 543 p.
5. Maciejewski J. Sarmatyzm jako formacja kulturowa: (geneza i główne cechy wyodrębniające). *Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja*. 1974. Nr4 (16). S. 13-42.
6. Michalski K. Michał z Bystrzykowa i Jan ze Stobnicy jako przedstawiciele skotyzmu w Polsce. Kraków: Druk. Un-tu Jagiellońskiego, 1914. (Osobne odbicie z Archiwum dla historyi filozofii polskiej tom I. Akademii Umijętności w Krakowie). S. 21-80.
7. Olszewicz B. Geografia polska w okresie Odrodzenia. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1957. (Prace geographiczne. Nr12). 63 s.
8. Szczegola H. Jan Głogowczyk. Katowice: Śląsk, 1967. 107 s.

In 1512, a prominent Polish humanist, philosopher and geographer, professor at the University of Cracow, Jan of Stobnica (Stobniczka) published his work «Introduction to Ptolemy's Cosmography». «A Brief Account of Europe by Enea Silvio – an Italian humanist who became Pope Pius II in Rome – was part of the book. Stobniczka summarized his historical geography ideas about Ukraine on letter No. 21.

Key words: historical geography, Ukraine, humanist, Stobniczka.

Отримано: 10.03.2020

ЗАКОРДОННИЙ КОМІТЕТ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ У 1903-1904 рр.: ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД І ПАРТІЙНІ УГРУПУВАННЯ

У статті характеризується Закордонний комітет Революційної української партії (ЗК РУП) – партійна інституція, що постанала в 1903 р. Зазначаються зміни персонального складу ЗК протягом 1903-1904 рр. З'ясовано, що на середину–другу половину 1904 р. у складі комітету склалися три угруповання: автономісти, федералісти та самостійники. Вияснено персональний склад і погляди членів цих неформальних об'єднань. Двоє перших виступали за тіснішу співпрацю з Російською соціал-демократичною робітничою партією, а третє відстоювало існування самостійної української соціал-демократії.

Ключові слова: Революційна українська партія, Закордонний комітет, автономісти, федералісти, самостійники.

У функціонуванні політичних партій, особливо на етапі їхнього становлення, важливе значення має доцільна постановка справи партійного будівництва. На початковому періоді історії партії важливу роль відіграють питання лідерства та впливу різних партійних організацій. Важливе місце в житті Революційної української партії (1900) займав Закордонний комітет (ЗК). Однак дослідники звертали увагу на його діяльність лише переважно у контексті розколу РУП наприкінці 1904 р. [16-22; 25]. Проте низка питань, зокрема про персональний склад цієї інституції, наявність у ній різних ідейних угруповань залишаються недостатньо дослідженими. Відтак, метою цієї статті є з'ясування питання про склад та ідейно-політичні течії в ЗК РУП.

ЗК був створений на основі рішення І з'їзду партії, який відбувся у Києві наприкінці 1902 р. Тоді було ухвалено «створити за кордоном партійний комітет для переведення технічних справ партії» [17, с.26-27]. На той час у Чернівцях вже друкувалися рупівські періодичні та неперіодичні видання. Тому, перед членами ЗК стояло завдання редагування партійних видань. Окрім того, вони мали організувати доставку видрукованої літератури на територію Російської імперії.

Вже на початку 1903 р. Закордонний комітет став функціонувати у Львові. Протягом цього року його склад не був сталим. Він формувався на основі принципів функціональної доцільності перебування в ньому певних осіб та деяких випадкових факторів, наприклад, переслідування партійця в Російській імперії вимагало його переховування за «пределами досягаемости» поліцейського кулака [12, с.116]. У ЗК працювали Д. Антонович (до осені 1903 р., коли був заарештований у Харкові) [6, с.104], подружжя Євген і Катерина Голіцинські та В. Винниченко (з лютого по липень 1903 р.) [16, с.213-225]. З листопада 1903 р. у Львові перебували О. Скоропис [13, с.193] та М. Ткаченко, до якого у грудні приїхала дружина – Н. Романович-Ткаченко [12, с.115].

Достеменно не знати, коли до Львова прибув П. Канівець. Останній, як свідчать повідомлення тасмної поліції, проходив у Київському ГЖУ по двох дізнаннях: у справах про «Київський комітет Партії соціалістів-революціонерів» і про «злочинну агітацію серед селян Полтавської і Харківської губерній». П. Канівець деякий час перебував у київській тюрмі, потім знаходився «під особливим наглядом поліції» у м. Києві та на батьківщині у с. Алтинівка Кролевецького повіту Чернігівської губернії [4, л.1; 3, арк.204-210]. Проте сповіщені дані про його належність до партії єсерів лише засвідчують неналежний рівень поінформованості жандармів і вказують на необхідність верифікації інформації, яку вони повідомляли, за допомогою інших джерел. У вересні 1903 р., як повідомляв начальник Чернігівського ГЖУ, П. Канівець зник з с. Алтинівка і, за чутками, переховувався у Києві [4, л.1]. На основі «найвищого» повеління за держаний злочин його мали заслати в Архангельську губ. «під гласний нагляд поліції» терміном на чотири роки [4, л.5]. Однак, 24 березня 1904 р. Департамент поліції повідомляв, що П. Канівець зник за кордоном [4, л.4]. І справді, навесні 1904 р. він уже перебував у Львові і своєю активністю привернув увагу австрійської влади. Остання усе ж наглядала за російськими емігрантами, що перебували в Галичині. 6 (19 за н. с.) квітня австрійський консул у Києві звертався до начальника Чернігівського ГЖУ з проханням повідомити «якої поведінки був під час проживання в м. Ніжині і с. Алтинівці на ім'я Петро Канівець, російський підданий, який мешкає нині у м. Львові, Австрії» [4, л.6]. Отже, до квітня 1904 р. П. Канівець уже встиг у Львові «проявити себе» настільки, що ним зацікавилася австрійська влада.

На весну 1904 р. склалося відносно стійке ядро осередку ЗК РУП, яке складалося з М. Меленевського, П. Канівця, М. Ткаченка, О. Скоропис-Йолтуховського, Є. Голіцинського. Варто відзначити, що активну участь в житті партії брали дружини «закордонців» – К. Голіцинська та Н. Романович-Ткаченко [18, с.25; 12, с.115]. У листопаді 1904 р. у Галичину приїхали С. Петлюра та П. Понятенко, які також ввійшли до ЗК РУП [23, с.29]. До роботи у комітеті долучались також особи, які в силу різних обставин опинялись у Львові на короткий час – М. Русов [18, с.26], В. Дорошенко [18, с.26], Д. Дорошенко [8, с.60; 2, арк.5] та, можливо, деякі інші рупівці.

У спогадах осіб, які працювали в ЗК або співпрацювали з ним, а також у науковій літературі жодним чином не згадувалося про наявність у цій нечисленній партійній інституції якихось незгод між її членами чи, тим більше, угруповань. Єдине, на чому наголошували сучасники та дослідники, що саме члени ЗК РУП «стояли під сильним впливом російської соціал-демократії і мріяли про з'єднання РУП з РСДРП» [18, с.25-26]. Проте, наявні історичні джерела дозволяють говорити про існування в середині – другій половині 1904 р. кількох груп у складі ЗК.

Російський соціал-демократ І. Біск, який очолював технічну групу меншовиків, дуже тісно контактував з Закордонним комітетом. У листах, надісланих у Женеву, він відзначав наявність серед закордонців трьох груп. Зокрема, серед прихильників об'єднання з РСДРП він виділяв «автономістів» та «федералістів» [5, л.2-4]. Історичні джерела дозволяють встановити персональний склад зазначених угруповань і з'ясувати ідейні та організаційні відмінності між ними. Отже, «автономісти» склали більшість ЗК і редколегії партійних видань і до них належали М. Меленевський, М. Ткаченко, П. Канівець (згодом, під час засідань «невідбутого з'їзду» РУП до них приєдналися Віктор Мазуренко та М. Корінецький). Вони прагнули ввійти до складу РСДРП на засадах автономії. Такий підхід відповідав розумінню російських соціал-демократів їхніх взаємин з національними соціал-демократичними партіями. Вони вважали за доцільне «повільно і поступово» об'єднати всі національні організації в єдине ціле (РСДРП – Авт.) «з автономними групами в межах кожного місцевого комітету і загальнопартійної організації, оскільки це спричиняється технічними зручностями і потребами пропаганди і агітації» [7, с.28]. Російський соціал-демократ І. Біск (псевдонім – Павлов) недвозначно вказував на існування групи «автономістів», яких показово називав «наші» [5, л.3]. Так, наприклад, він повідомляв, що «один з членів нашої групи негайно після Амст-[ердамського] конгр[есу] (II Інтернаціоналу, який відбувся 14-20 серпня 1904 р. – Авт.) поїхав до Росії, щоб підготувати ґрунт для об'єднання і щоб залучити нові сили в редакцію» [5, л.2]. Описуючи розкол РУП, Павлов згадував: «Тому наші (більшість редакції та З[акордонного] К[омітету]) вирішили вийти з РУП» [5, л.3 об.-4]. Характерно, що саме «автономісти» користувалися повним довір'ям І. Біска, який з ними вів переговори про входження РУП до складу РСДРП. Про ці перемовини, очевидно, не знали ні Є. Голіцинський з дружиною Катериною, ні О. Скоропис-Йолтуховський [24, с.62-65].

Другу групу в Закордонному комітеті склали «федералісти». На той час за федеративний союз з РСДРП виступав єврейський соціал-демократичний Бунд, за що отримував звинувачення від російських колег в «опортунізмі» [7, с.89-90; 9, с.62-43; 10, с.12]. Тому, звісно, російський соціал-демократ І. Біск насторожено ставився до рупівських «федералістів». За спогадами члена цієї групи О. Скоропис-Йолтуховського, він та подружжя Голіцинських (Євген і Катерина)

були прихильниками «національних форм пролетарського руху» [15, с.509; 11, с.133]. Вони, за даними І. Біска розійшлися «з ЦК [РУП] та його прихильниками з питань організаційних і не цілком довіряли витриманості його с[оціал-]д[емократичних] переконань» [5, л.3 об.]. І справді, О. Скоропис згодом змушений був визнати, що вони «цілком неслухно» підозрювали провідного діяча ЦК РУП «Чацького» (М. Порша) та його групу у «несоціал-демократизмі» [15, с.509]. Такі відмінності між «автономістами» та «федералістами» визначали лінію їхньої політичної поведінки. Проте, не зважаючи на різниці, обидві групи єднала впевненість, що тактичний союз з РСДРП дозволить досягнути бажаної політичної мети – соціального і національного визволення України (хоча, звісно, конкретні результати такої спілки важко було передбачити).

Павлов вказував на присутність ще й третьої групи «закордонців» – двох осіб «з літературних сил», які перебували в Галичині й після розколу залишились прихильниками РУП [5, л.5]. Російський соціал-демократ мав на увазі С. Петлюру та П. Понятенка. Він стверджував, що «з них один стоїть на PPS-івській точці зору «Самостійної України»» [5, л.5] (припускаємо, що самостійником був С. Петлюра – Авт.). Обидва діячі, переховуючись від переслідувань російської таємної поліції, у другій половині листопада 1904 р. з'явилися у Львові. Вони активно співробітничали з партійним лідером М. Поршем і спрямовувалися за кордон для поновлення роботи ЗК [23, с.28].

Отже, ЗК РУП став важливою інституцією в Революційній українській партії. Його склад постійно змінювався. На середину – другу половину 1904 р. у складі ЗК склалися три угруповання: автономісти, федералісти та самостійники. Двоє перших виступали за співпрацю з РСДРП, а третє відстоювало існування самостійної української соціал-демократичної партії.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВО України). Ф.3807. Оп.2. Спр.16.
2. ЦДАВО України. Ф.3807. Оп.2. Спр.23.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф.317. Оп.1. Спр.1897.
4. Государственный архив Российской Федерации. Ф.102 ДП ОО. Оп. 1906 г., 235/1 отд. Д.810.
5. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф.278. Оп.1. Ед. хр. 275.
6. Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича. *Сучасність*. 1961. №1. С. 103-114.
7. Доклад делегации Российской Соц.-Дем. Рабочей партии Амстердамскому Международному социалистическому конгрессу (14-20 августа 1904 г.). Издание РСДРП. Женева : Типография партии Rue de la Coulovreniere, 27, 1904. 108 с.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 рр.). Виннипег : Накладом видавничої спілки Тризуб, 1949. 167 с.
9. Ленін В.І. Становище Бунду в партії. *Повне зібрання творів*. [5-е вид.]. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1968-1970. Т. 8. С. 62-73.
10. Мартов Л. Предисловие. Череванин Организационный вопрос. Женева : Типография партии Rue de la Coulovreniere, 27, 1904. С. 3-14.
11. Меленевський М. До історії Української С.-Д. Спілки (З приводу брошури В. Дорошенка: Революційна Українська Партія, нарис з історії укр. с.-д. партії). *Нова громада*. 1923. Ч. 3-4. С. 130-134.
12. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки споминів. *Україна. Науковий двомісячник українознавства. Орган історичної секції академії під ред. академіка М. Грушевського*. Київ : ДВУ, 1925. Кн. 4. С. 103-108.
13. Скоропис-Йолтуховський О. Мої злочини. *Хліборобська Україна*. Відень, 1920-1921. Кн. 2, зб. II / IV. С. 191-237.
14. Скоропис О. Мій перший мітинг. *Наш голос*. 1911 Ч. 6-8. С. 373-381.
15. Скоропис О. Соціально-демократичний рух в Сквирському і Васильківському повітах в 1906 р. *Наш голос*. 1911. Ч. 11-12. С. 507-528.
16. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). Київ : Книгоспілка, 1926. 390 с.
17. Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків : Майдан, 1996. 189 с.
18. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). (1900-1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії. Львів ; Київ : Вид. ЦК УСДРП, 1921. 40 с.
19. Кривенький В. Спілка. *Политические партии России. Конеч XIX – первая треть XX века. Энциклопедия*. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. С. 582.
20. Курас І.Ф. Повчальний урок історії. (Ідейно-політичне багатократство Української соціал-демократичної партії). Київ : Політвидав України, 1986. 185 с.
21. Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазного націоналізму на Україні. Київ : Наукова думка, 1978. 315 с.
22. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки». Харьков : Пролетарий, 1926. 141 с.
23. Степень С.С. Львівський період життя С. Петлюри: вплив галицького середовища на молодого українського політика (листопад 1904 – грудень 1905 р.). *Укр. іст. журн.* 2009. №3. С. 27-34.
24. Федьков О.М. Українська соціал-демократія на Амстердамському конгресі II Інтернаціоналу (серпень 1904 р.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка 2014. Вип. 5 (123). С. 62-65.
25. Федьков О.М. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

In the article the Foreign Committee of the Revolutionary Ukrainian Party (FC RUP), a party institution that emerged in 1903 has been characterized. Changes in the personal structure of the FC during 1903-1904 have been defined. Three groups in the structure of the committee during the middle – the second half of the 1904 have been specified: Autonomists, Federalists and Independents. The structure and views of the members of these informal associations have been clarified. The first two advocated closer cooperation with the Russian Social Democratic Workers' Party, and the third one advocated the existence of an independent Ukrainian Social Democracy Party.

Keywords: Revolutionary Ukrainian Party, Foreign Committee, Autonomists, Federalists, Independents.

Отримано: 10.03.2020

УДК 94(477.4)«17/18»+(081)

А. Г. Філінюк, доктор історичних наук, професор

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОДІЛАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті зосереджено увагу на дослідженні, осмисленні й висвітленні важливості місця та ролі українського питання в поділах Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. На широкій джерельній основі проведено думку про те, що включало в себе комплекс політичних, економічних, національних, релігійних та етнокультурних проблем, які болісно проявлялися в російсько-польсько-українських взаємовідносинах, обтяжених спадщиною історичної пам'яті багатовікової давності.

Ключові слова: Українське питання, Україна, Правобережжя, конфедерація, поділи, Річ Посполита, Росія, сусідні держави.

В умовах перебування України у стані гібридної війни та зовнішньої інтервенції з боку Росії, важливо з'ясувати, як подібні випробування у своїй історії проходи-

ли інші народи. В цьому зв'язку виняткове значення має історія Польщі останньої третини XVIII ст. та місце в ній Правобережжя і всієї України. Адже погляд на постімпер-

ську історію метрополій і їхніх колишніх володінь може спричинитися до кращого розуміння сьогодення та майбутнього нашої держави, яка постала в результаті розпаду СРСР, мультиетнічного державного утворення із сильною імперською традицією та глобальним масштабом. Це тим більше слід підкреслити, оскільки в Європі та світі досі сприймають поділи Речі Посполитої переважно через призму російської саморепрезентованої візії. Але тільки власні діоптрії, власна візія минулого здатні показати реальну присутність України в цих поділах. Цей підхід особливо важливий нині ще й тому, що в Росії «брехня стала основою державної політики, а історична брехня – одним із головних інформаційних знарядь» [12].

Зважаючи на можливості статті, завдання нашої розвідки полягає в тому, щоб окреслити аспекти, що засвідчують, як українське питання використовувалося у політиці російського самодержавства та урядів великих сусідніх держав у поділах Речі Посполитої. В енциклопедичному розумінні це поняття «питання» трактується в трьох значеннях, як:

- 1) звернення до кого-небудь, яке потребує відповіді, роз'яснення і т. п.;
- 2) питання, яке, про кого – що, тобто положення, справа, предмет, які вимагають розв'язання, обговорення, уваги тощо; болюче питання; гостре питання;
- 3) справа чи обставина, що стосується чого-небудь або залежить від чогось [5, с.944].

Підкреслимо, що українське питання як звичне для російського самодержавства XVIII ст. явище фактично включало в себе весь комплекс суспільно-політичних, соціально-економічних, національних, релігійних та етнокультурних проблем, які болісно проявлялися в російсько-польсько-українських взаємовідносинах, обтяжених спадщиною історичної пам'яті багатовікової давності. Такий ракурс дозволяє розглядати українське питання в контексті широкої історичної ретроспективи та створює можливості для його аналізу в світоглядній площині, де особливим чином переплітались суспільні думки та суспільні настрої щодо українців (з огляду на досвід, відображений як у багатьох законодавчих і нормативних актах Російської імперії, так і російській історичній літературі).

Наріжним у розгляді проблеми є те, що, наприкінці XVIII ст. основною рушійною силою системи міжнародних відносин було суперництво між державами, коли одні прагнули збільшити свій вплив, а інші – не допустити цього; з другого боку – колізії між державами визначалися тим, що національні інтереси, які сприймалися як життєво важливі одними державами, вступали в конфлікт з національними інтересами інших держава. «Результат цього суперництва, як правило, визначався співвідношенням сил між державами або союзами, в які вони вступали для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей» [8, с.44]. Україна, зокрема її Правобережжя, опинилась в епіцентрі подій навколо Речі Посполитої, політичне життя та суспільні процеси в середині якої будило щодо неї експансіоністські тенденції з боку сильніших сусідніх держав – Росії, Австрії і Пруссії. Можна без перебільшення стверджувати, що першоджерелом проблем Речі Посполитої фактично всього XVIII ст., були експансіоністські наміри російського самодержавства «поставити її на місце», розділити її та позбавити державності. Відтак, українське питання в цих поділах не зводилося до сукупності історій окремих регіонів України і їх мешканців, це ще було й поле зіткнення імперських, національних, соціальних, економічних і культурних практик, котрі представляли «будівничих» і «руйнівників» у Речі Посполитій і Російській імперії та засвідчували як про конструктивні, так і деструктивні політичні, економічні і соціокультурні процеси, що відбувалися в Речі Посполитій, Росії, Австрії, Пруссії та багатьох інших державах. Правобережна Україна в Речі Посполитій – східні кресли, а для Росії – на той час прикордонні до Малоросії польські землі, була своєрідним фронтіром, втягнутим у глобальний контекст європейського і світового розвитку на рівні «великого» наддержавного регіону Центральної Європи [6, с.108-115].

Зазначимо, що військову експансію за землі Правобережної України Росія почала з анексії історії. Царизм оголосив їх такими, що здавна належали Російській державі. Свій зовнішньополітичний курс щодо Речі Посполитої та її

поділів він розцінював не інакше як збирання «русских» земель. І це при тому, що до початку XIX ст. російське суспільство не знало іншої України як Малоросії, всі землі по правий берег Дніпра вважались польськими [11, с.67].

Правобережна Україна виступила форпостом втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої, а її поділи безпосередньо стосувалися українських земель, які входили до неї упродовж 235 років. До того ж, вони починалися з неї. Взяти хоча б створення ініційованої Росією Торговицької конфедерації 14 травня 1792 р. (великий гетьман, генерал С. Щ. Потоцький і коронний польний гетьман С. Ржевуський), з допомогою якої росіяни не тільки розкололи суспільство Речі Посполитої, а й зупинили проведення реформ і, зрештою, знищили як державу. З цією метою вже 18 травня 1792 р. у врученій польському уряду декларації конституції 3 травня 1791 р. із закликом до «істинних патріотів» «сприяти великодушним старанням імператриці» – «повернути Речі Посполитій свободу і законність». В той же день, за зарання складеному плану, російські війська чотирма колонами увійшли на територію Правобережної України: основної частини – 64-тисячної армії через Могилів і Сороки та допоміжної – через Ольвіополь і Васильків. Противники конфедерації і російського втручання почали переговори про допомогу з Туреччиною, Австрією та Пруссією, але вони ні до чого не привели. Навіть самі відчайдушні вороги Росії, С.-К. Потоцький, Г. Коллонтай і ін., заговорили про примирення з росіянами (як це схоже з сучасними подіями в Україні). Імператриця Катерина II під тиском російських військ примусила Станіслава Августа приєднатися до Торговицької конфедерації. У липні 1792 р. король виконав її. 27 березня (7 квітня) 1793 р. Росія оголосила декларацію про другий поділ, а вслід за нею і прусський король. Так за можливість зберегти стійкість ліберальної системи управління польська еліта абсолютно свідомо розплатилась територіями і, зрештою, втратою державності. Оскільки це робилось руками поляків, анексію територій Речі Посполитої було названо другим «поділом», хоч насправді це було її звичайне завоювання. Звісно, сусіди Польщі були вкрай зацікавлені в збереженні в Речі Посполитій «золотої вольниці», яка відкривала для них заманливі перспективи для вирішення своїх політичних завдань за рахунок польських ресурсів і територій [4, с.244, 248].

Україна була перетворена в місце дислокації численних російських військ, особливо з початком російсько-турецької війни в 1787 р. Для скорочення шляху до театру воєнних дій Росія проводила свої війська через південно-східну частину Речі Посполитої, тобто через Правобережжя. Більше того, через її територію провозились потрібні для них всілякі припаси, забезпечували продуктами і провіантом, влаштовували військові склади. Як результат, край був наповнений російськими солдатами, погоничами, купцями. В очах поляків вони перетворились у грізну армію агентів самодержавства, які до того ж збурювали незадоволення посіпства. У містах, містечках і селах вони відвідували поміщиків, як правило зупинялись на ніч у православних священників для більшої впевненості в цілості та безпеці себе і своїх товарів [2].

У цих умовах статусу інструмента втручання російського самодержавства у внутрішні справи Речі Посполитої та реалізації експансіоністської політики зі збирання руських земель набула православна церква Правобережної України. Російський уряд, опираючись на численні війська в Правобережжі, і підпорядковану Санкт-Петербургу православному єпархії, розіграв карту прав православних українців для дестабілізації ситуації в Речі Посполитій та виправдання справжніх намірів і військової агресії. Культурно-релігійна особливність російської експансії полягала в тому, що всі православні парафіяни розглядалися як певна єдина духовна спільність, з позицій якої вони дивились на Росію як на свого покровителя та визволителя від поневолення.

Ще до поділів Речі Посполитої чимало російських дворян мали в Правобережжі великі земельні помістя. Зокрема, Г. Потьомкін, який владарюючи у Лівобережжі, володів величезними маєтностями по правий берег Дніпра й використовував їх як плацдарм для впливу на внутрішню політику Речі Посполитої задля реалізації експансіоністських намірів

щодо її державності. З іншого боку, збереженість помість польських магнатів, принаймні з 1769 р., залежала від присутності російської армії, що брала участь у воєнних операціях на Кавказі, на Дунаї, в Криму і мала чимало потреб [3, с.75, 78, 79]. Більше того, найбільші польські магнати в Правобережній Україні – А.-К. Чарторийський, С.-Щ. Потоцький, Ф.-К. Браницький, С. Жевуський перейшли на службу до Катерини II. Прояв симпатій з боку польських магнатів до Росії спостерігається і в забезпеченні та утриманні царських військ на місцях (наприклад, у Полонному).

Правобережна Україна стала також відігравати роль важливого геополітичного чинника. Якщо виходом у Балтійське море за Петра I Росія відкривала вікно в Європу, то за рахунок Правобережної та Південної України через Чорне море – великі геополітичні ворота. Імператриця вважала надтерміновим завданням і основним вектором російської дипломатії – південно-західний, в епіцентрі якого була Правобережна Україна [9, с.109]. Росія, починаючи з кінця XVII ст., поступово стала справляти дедалі більший вплив на внутрішню політику Речі Посполитої. За висновком Р. Шпорлюка, «Поділи Речі Посполитої змінили співвідношення сил на геополітичній арені саме тоді, коли українці переймалися вже не стільки з'ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів, і, зрештою, – в міжнародному устрої. Найочевиднішим було те, що Лівобережна та Правобережна Україна з'єдналася в межах однієї держави. Йшлося не лише про те, що кількість українців у Російській імперії зростає «після 1795 р.» різко збільшилась, а й про те, що польське питання вперше набуло величезного значення в російсько-українських відносинах» [10].

Не можна не підкреслити і той факт, що спротив поляків російському експансіонізму починався з України. Г. Потьомкін на випадок війни проти Росії пропонував у відповідь підняти повстання православного населення Правобережній Україні, використовуючи для цього лозунг її відділення від польської Корони і запустив механізм відновлення колишньої воєнної організації козацтва. Залучення колишніх жителів Речі Посполитої до формування окремих військових підрозділів і їх участь на боці Російської імперії мало надати їй характеру сприяння місцевому населенню, а не інтервенції. Власне, саме така тактика й була використана під час реалізації торговицької операції рівно через рік [1, с.46, 49, 50, 51]. Однак опора на православних парафіян – корінь українське населення Правобережжя виявилася палицею з двома кінцями. Чимало з них стали не на підтримку російського політичного курсу, а на захист державності Речі Посполитої. Про це свідчила масова підтримка українцями повстання Т. Костюшка. Лише завдяки створенню російськими військами заслону вдалося не допустити об'єднання польських і українських сил. Визвольний рух був поширений на українське Правобережжя і тривав протягом восьми місяців, що знаменувало собою початок національно-визвольного руху кінця XVIII – першої половини XIX ст.: однієї з найяскравіших сторінок в історії польського народу [7, с.98] та прикладу для українського національного відродження. Зрештою, його наслідком і став третій поділ Речі Посполитої.

Отже, Правобережна Україна була фактичним пограниччям, зоною суперництва Польщі і Росії. Будучи частиною Речі Посполитої, вона одночасно слугувала чинником впливу російського самодержавства в її внутрішнє життя. Втім, населення регіону було не тільки об'єктом, а й суб'єктом подій останніх десятиліть XVIII ст. Але про це буде йти мова в наступних дослідженнях.

Список використаних джерел:

1. Аниперков В. К вопросу о том, почему конфессиональный фактор не стал определяющим во втором разделе Речи Посполитой. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. 2017. №9. S. 41-66.
2. Беднов В.А Православная Церковь в Польше и Литве. Минск : Лучи Софии, 2003. 432 с. URL: <http://www.sedmitza.ru/-lib/text/439797>.
3. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914). Москва, 2011.
4. Бухарин С.Н., Ракитянский Н.М. Россия и Польша: Опыт политико-психологического исследования феномена лимитрофизации. Москва, 2011. 944 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
6. Рибер А. Устойчивые факторы российской внешней политики: попытка интерпретации. *Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Советский период*. Самара, 2001. С. 108-115.
7. Смолий В.А. Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка і Правобережна Україна. *Укр. іст. журн.* 1974. №2. С. 98-103.
8. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / [за ред. А.І. Кудряченка]. Київ : Фенікс, 2011. 632 с.
9. Філіпчук А.Г. Поділи Речі Посполитої в долі Правобережної України. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділь. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2015. Вип. 4. С. 102-118.
10. Шпорлюк Р. Модерна нація починається зі слів: «Ми різні, але всі – українці». *Українська правда*. 2012. 12 лютого.
11. Шпорлюк Р. Украина : від імперської окраїни до незалежної держави. *Схід-Захід* : історико-культурологічний збірник. Спец. видання: Russia et Britannia: Імперії та нації на окраїнах Європи. Харків : Новий Вид, 2001. Вип. 4. С. 10-43. URL: https://keui.files.wordpress.com/2010/12/03_szporluk.pdf.
12. Яковенко І. Україна точно не Росія. *День*. 2020. №42-43. 6-7 березня.

The article focuses on the study, understanding and coverage of the importance of the place and role of the Ukrainian issue in the divisions of the Commonwealth at the end of the eighteenth century. On a broad source basis, the opinion was expressed that it included a complex of political, economic, national, religious and ethno-cultural problems, which were painfully manifested in the Russian-Polish-Ukrainian relations, burdened by the heritage of historical memory of centuries-old.

Key words: Ukrainian question, Ukraine, Right Bank, Confederation, divisions, Commonwealth, Russia, neighboring states.

Отримано: 10.03.2020

УДК 94(477.43)«1941-1944»

Ю. А. Хоптяр, кандидат історичних наук, доцент

ЯРМОЛИНЕЧЧИНА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945)

У статті робиться спроба розглянути соціально-економічні процеси пов'язані з періодом Другої світової війни 1939-1945 рр. на Яромлинеччині. Визначаються обставини вступу німецько-фашистських загарбників у Яромлинецький район. Із початком окупації на території генеральної округи «Волинь-Поділля, крім органів німецької цивільної адміністрації, окупаційною владою було дозволено існування органів місцевого управління. Фашисти на окупованій території встановили режим терору та репресій, що проявлявся у фізичному знищенні комуністів, націоналістів, військових, євреїв, а також тих, хто їх переховував. Та не скорились патріоти, організувались у Рух Опору: діяльність підпільників, партизанів, вояків ОУН-УПА. Масовим став героїзм яромлинчан на фронтах війни.

Ключові слова: окупаційна влада, героїчний опір, окупована територія, режим терору, визволення.

Процеси розбудови суверенної України передбачають діяльність спрямовану на створення об'єктивної історичної науки, вимагають глибокого знання і розуміння як вітчизняної

історії взагалі, так і історії краю зокрема. Переосмислення існуючої творчої спадщини дослідниками різних шкіл і напрямків, введення до наукового обігу нового джерельного

матеріалу, сприяє всеохоплюючому аналізу історичних процесів. Важливе місце в історичному дослідженні відводиться аналізу процесів боротьби українського народу проти загарбників, що дає можливість застосування обгрунтованого підходу та об'єктивного висвітлення подій минулого.

Відносно проблематики, що піднімається у даній статті, то пряме відношення до неї має певний масив архівних матеріалів, що зберігаються в Архіві Управління СБ України в Хмельницькій області, Держархіві Хмельницької області. Документальні матеріали також опубліковані в ряді збірників документів на кшталт «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944 / за ред. Вавринчука М.П., Завальнюка О.М.», «Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.): збірник документів / вступна стаття О.М. Завальнюка, В.Г. Байдича, Ю.В. Олічника» та інші. Ті чи інші питання пов'язані з запропонованою тематикою знайшли своє відображення у працях ряду істориків та краєзнавців, зокрема Слободянюка П., Снігура О., Хоптяра Ю. та інших.

Метою статті є спроба дослідити історичний соціально-економічний процес на Ярмолинеччині, проаналізувати перебіг історичних подій, що протікали у згаданій місцевості під час Другої світової війни.

З початком Другої світової війни містечко Ярмолинці, особливо це відчувалося на залізничній станції Ярмолинці, почало жити активними прифронтовим життям, через яке рухалися ешелони з військовими та технікою. Однак незабаром у містечка з'явилася ще одна функція. 20 вересня 1939 р. вийшла директива №12 наркома внутрішніх справ Л.Берії про організацію пунктів прийому полонених. У директиві зазначалися станції: Волочиськ, Кам'янець-Подільський, Олевськ, Шепетівка та Ярмолинці. На залізничній станції Ярмолинці облаштували табір для польських полонених, обнесли колючим дротом велику територію, включаючи частину території військового містечка. Спочатку перші партії полонених поляків розташували у віддаленій казармі, потім коли полонених прибувало все більше і більше – поселяли їх у наметах на прилеглому полі, а коли ті закінчилися, то утримували їх просто неба.

Ярмолинський табір військовополонених не створювався як концентраційний, а лише як фільтраційний і пересильний, завданням якого було виявлення польських полонених як найбільш небезпечних, так і можливо корисних для радянської держави. Щоправда статус табору не мав значення, адже умови утримання поляків були жахливими, а ставлення до «панів» – нелюдськими. Скільки саме полонених пройшло через цього з'ясувати складно, статистичні документи відсутні, однак мова може йти про десятки тисяч. Через непрямі документальні свідчення дізнаємося, що в останній декаді вересня 1939 р. НКВС отримало вказівку від уряду СРСР організувати будівництво шосейної дороги Новоград-Волинський – Львів. Тому вже 27 вересня заступник Л.Берії В.Чернишов видав розпорядження: відрядити на нове будівництво 6 тис. польських полонених ув'язнених у ярмолинському таборі [1, с.390].

Крім поляків у ярмолинському таборі утримували ще й чехів і словаків. Як виявилось ще 3 вересня президент Польщі Ігнацій Мосьціцький (1867-1946) видав декрет про формування в Польщі чехословацького легіону під командуванням генерала Лева Прхали та підполковника Людвіга Свободи. До легіону увійшли чеські та словацькі військові які свого часу не змирилися із окупацією Німеччиною Чехії й перебралися до Польщі. Бойовий шлях легіону проходив 15 вересня 1939 р. у районі Тернополя, які підсилювали протиповітряну оборону і навіть збили один бомбардувальник. Однак 18 вересня Червона армія оточила чехословацьких легіонерів і примусила їх здатися. Легіонерів у кількості 725 осіб доправили 6 листопада до Ярмолинець. На відміну від поляків, чехи й словаки отримали статус інтернованих і мали певну свободу пересування, хоча умови їх утримання мало чим відрізнялися від умов, у яких жили польські полонені. Перебували чехословацькі легіонери у ярмолинському таборі до 23 березня 1940 р. Далі впродовж 1940-1941 рр. більшість вояків були відправлені на Близький Схід, де успішно воювали у складі Британської

армії, зокрема під Тобруком у Лівії. В СРСР залишилася група з 93 офіцерів, які згодом стали осередком військового формування в складі Червоної армії, що формувався за Волгою у м. Бузулук. Ярмолинський табір військовополонених протримався до червня 1941 р. На той час у ньому знаходилося 1138 полонених, яких використовували на будівництві військових об'єктів. У перші дні радянсько-німецької війни всіх полонених вивезли в радянський тил [1, с.391].

Після вторгнення німецько-фашистських загарбників 22 червня 1941 р. в країні була проголошена загальна мобілізація. В доповідній записці райвоєнком Судорженко про проведення мобілізації у Ярмолинському районі від 25 червня зазначалося, що всі приписники запасу викликані, створені також пункти для збору автотранспорту, коней, возів. Райвоєнком також повідомляв, що в ніч з 23 на 24 червня ворог скинув 8 бомб поблизу складу військового городка станції Ярмолинці і 6 бомб на околиці с.Соколівка [2, арк.30-32].

З перших днів війни бійці і командири Червоної армії чинили героїчний опір на всіх фронтах у тому числі на Поділлі, однак ворог швидко просувався на схід. Уже 8 липня 1941 р. німецькі мотоциклісти з'явилися у містечку Ярмолинцях, де поблизу середньої школи їх обстріляли червоноармійці. Однак, за передовими загонами німців підійшла колона ворожої техніки, що примусило червоноармійців відступити. Ворог захопив містечко і розпочався важкий період окупації.

Із початком окупації на території генеральної округи «Волинь-Поділля», крім органів німецької цивільної адміністрації, окупаційною владою було дозволено існування органів місцевого управління, яким відводилася допоміжна роль у виконанні завдань окупаційного режиму. У зв'язку з цим, в генеральній округі було утворено 24 гебітскомісаріати. Територію Кам'янець-Подільської області поділили на 9 територіальних одиниць (гебітів): Антонінський, Дунаєвський, Ізяславський, Летичівський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Старокостянтинівський, Шепетівський, Ярмолинський. В адміністрації гебітскомісаріатів працювали переважно німецькі чиновники. Представники місцевого населення займали низові посади (секретарів, перекладачів, прибиральниць). На районному рівні владу представляли районні управи. Керівниками районів призначалися місцеві мешканці. Від керівника району вимагалося виконання всіх розпоряджень та наказів керівників поліції, місцевих комендантів та чиновників німецької цивільної влади. Керівникам району заборонялося самовільно проводити будь-які заходи без дозволу німецьких посадовців. Відповідно до організаційного плану в структуру районної управи входило 12 секцій. У штаті кожної секції працювали від двох (шкільництва) до п'яти працівників. Керівники секцій, у тому числі шкільництва, несли відповідальність перед головою управи. Виключенням був лише керівник правничого відділу – мировий суддя району, який підпорядковувався безпосередньо гебітскомісару. Робота в органах місцевого самоврядування оплачувалася окупантами. Так, заробітна плата голови райуправи залежала від кількості громадських господарств (колгоспів). Якщо в районі працювало 30 господарств, то голова управи отримував заробітну плату у розмірі 1000 крб. Наступною ланкою в структурі місцевого самоврядування були волосні управи, які створювалися замість ліквідованих радянських сільських рад і поширювали свою юрисдикцію на декілька населених пунктів. Найнижчою ланкою в адміністративному управлінні були сільські управи. В кожному населеному пункті владні повноваження виконували старости. Претендентів на посади старост призначали керівники районів, що несли особисту відповідальність за їх благонадійність. У початковий період окупації старости виконували обов'язки на громадських засадах, утім, із розгортанням радянського та національного рухів Опору, окупаційна влада видавала їм грошову винагороду [3, с.7-8].

В Ярмолинцях німецькі загарбники утворили органи окупаційної влади – комендатуру та жандармську управу. Окупаційна влада примушувала робітників відновити роботу на попередніх місцях, а селян сплачувати податки продуктами харчування.

Фашисти на окупованій території встановили режим терору та репресій, що проявлявся у фізичному знищенні

комуністів, військових, євреїв, а також тих, хто їх переховував. Місцем страти гестапівці обрали околицю урочища «Євеліна». У Ярмолинцях гітлерівцями був створений табір для військовополонених. У Кам'янець-Подільській області подібні табори діяли у Дунаївцях, Деражні, Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Летичеві, Старокостянтинів, Славуті, Шепетівці [3, с.9].

З початком окупації нацисти спробували сіяти міжнаціональну ворожнечу для долучення місцевого населення до антисемітських акцій. Євреїв, як ворожу рейху націю, за спеціальними розпорядженнями, відокремлювали від решти населення у резервації – гетто. Звірячою люттям відзначився окупаційний режим у ставленні до єврейського населення Ярмолинця. В містечку його залишилося понад 1,5 тис. чол. і ті хто не встиг евакуюватися, потрапили в гетто, що знаходилося в районі міського парку. У другій половині жовтня 1942 р. біля 8 тис. євреїв зігнали в район залізничної станції і, протримавши кілька днів без їжі та води, знищили.

Та населення не скорилося окупантам. В містечку виникла підпільна група, яка встановила зв'язок з підпільниками Проскурова. Підпільна група діяла протягом 1941-1943 рр. і здійснила ряд акцій. Однак, навесні 1943 р. підпільників заарештували і стратили. Особливо постраждали сім'ї Монастирських, Михаліних та багато інших героїв [4, с.37].

Крім того, на території району діяли партизанські загони. У 1943 р. партизани одного із підрозділів з'єднання під командуванням І.К. Ніколюка розгромили поліцейський відділок, забрали зброю [7, с.647].

Діяв на Ярмолинеччині також національний рух Опору. Підпілля ОУН(б), до складу якого увійшло 19 осіб, очолив В. Захарчук. Підпільники створили первинні осередки у селах Косогірка, Левківцях, Новій Соколівці, Сутківцях. Підпільна націоналістична група «За Україну», що діяла у с. Крупець на чолі з І. Олійником, розповсюджувала націоналістичну літературу, рятувала населення від нацистського рабства, переховувала євреїв та військовополонених [5, с.112].

Після поразки на Курсько-Орловській дузі німці зосередили в Ярмолинцях величезну кількість боєприпасів, зброї та амуніції і розмістили їх на складах у «Євеліні» та Чорному лісі. При наближенні радянських військ до містечка ці склади фашисти висадили у повітря, а вибухи було чути за десятки кілометрів. Поруч з цим, чимало боєприпасів ще залишилося і таїли в собі небезпеку для населення і особливо підлітків.

У березні 1944 р. прийшло довгоочікуване визволення. 23 березня 1944 р. 3-я гвардійська армія генерала П.С. Рибалко одержала завдання обійти Ярмолинці із заходу та півдня і наступати далі на м. Бар. Проте одразу виконати це завдання не вдалося, оскільки фронт в районі с. Нового Села, Томашівки і залізничної станції був добре укріплений німецькою обороною. Після посиленого наступу, німці все ж відступили у напрямку на м. Городок та с. Соснівку, при цьому фашистське командування відчайдушно намагалось стримувати просування радянських військ. Зав'язалися кровопролитні бої в ході яких німці чинили відчайдушний опір. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що загарбники висадили в повітря величезний арсенал зброї та боєприпасів, що були зосереджені на складах в урочищі «Євеліна» та Чорному лісі. До того ж німецькі далекобійні гармати обстрілювали резерви наступаючих. Три доби гриміли бої на цій ділянці фронту, в ході яких обидві сторони несли великі втрати у живій силі і техніці. Після цього фашисти почали відступати у південному напрямку на с. Соснівку.

Нарешті 27 березня 1944 р. воїни 167-ї стрілецької дивізії та 91-а танкова бригада визволили райцентр від ворога. А першими увірвалися в Ярмолинці бійці батареї самохідних артилерійських гармат капітана П.П. Крюковецького. Сьогодні САУ-152 стоїть на постаменті при в'їзді у Ярмолинці з боку Кам'янця-Подільського. У боях за Ярмолинці загинули 175 воїнів радянської армії. Втрати ворога становили понад сотні танків і самохідних гармат та близько 5 тис. чол. вбитими [3, с.38].

Одразу після визволення містечка розгорнув діяльність військовий комісаріат і всіх, хто не мав звільнення від призову за станом здоров'я забирали до лав збройних сил.

Масовим став героїзм ярмолинчан на фронтах війни. Навіднику 493-го винищувального протитанкового полку сер-

жанту С.І. Хоптяру 10 квітня 1945 р. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нажаль 30 квітня Степан Іванович загинув смертю хоробрих під час наступу на м. Берлін [6, с.251-253]. Ім'я хороброго артилериста носять середня школа №2 в Ярмолинцях, одна з вулиць селища, а на будинку де він проживав встановлено пам'ятну дошку. На полі (при повороті на с. Сутківці) встановлено пам'ятний знак.

Чимало інших земляків – фронтовиків виконали свій обов'язок до кінця, здійснили бойові подвиги і повернулися з бойовими нагородами. Дорогою ціною далася перемога, оскільки 423 воїни ярмолинчани загинули на полі бою, померли від ран чи пропали безвісті. Їх імена виписані на гранітних плитах меморіалу «Загиблим воїнам-односельчанам» та занесені у «Книгу Пам'яті України».

Героїчно трудилися і ті, хто взявся за відбудову Ярмолинця, адже фашисти заподіяли збитків на 6,6 млн.крб. Одразу ж після визволення 1 квітня 1944 р. відновили роботу радянські установи і населення приступило до відбудови зруйнованого господарства. В МТС, яку очолив Врублевський утворили 8 тракторних бригад, що допомогли колгоспникам розпочати і провести сівбу у 36 господарствах. На 1 травня відновили роботу електростанції, хлібопекарні, лікарні. Ярмолинчани взяли шефство над шахтою №59 «Фрунзевугілля», відрядили туди робітників та надіслали продукти харчування [7, с.647].

Про фінансові витрати та вкладення коштів у різні сфери суспільного життя свідчить бюджет Ярмолинського району на 1945 р. Аналіз бюджету показав, що прибутки становили 1,9 млн. крб., при цьому дотації склали 2,4 млн. крб. Найбільше коштів виділялося на освіту (2,6 млн.) управління (0,8 млн.), охорону здоров'я (0,6 млн.) [8, арк.61].

Робітники і службовці райцентру включилися в широкомасштабну роботу по відбудові зруйнованих війною будинків, впорядкуванню вулиць, тощо. Мінімальний відробіток для кожного працездатного складав 40 год. Райвиконком зобов'язав керівників розпочинати робочий день о 7-й год. ранку. До відбудови містечка залучали також військових.

Військові сапери разом з бійцями винищувального загону здійснювали пошуки вибухової зброї, що була розкидана по лісах і довкіллі. Тільки з 1 квітня по 8 вересня 1944 р. ними відправлено у військові частини Першого Українського фронту 228 вагонів боєприпасів загальною вагою 4287 т. Однак, зібрали сапери далеко не все. Тому бійці другої саперної роти ще раз перевірили дороги та їх узбіччя загальною довжиною 126 км. І знищили 12 мін, 14 авіабомб і 583 снаряди, про що свідчить акт від 26 жовтня 1944 р. [9, с.37].

Те що пропустили військові, знаходили цивільні. Від вибухівки гинули як дорослі, так і діти, а найбільше трагедій через безпечність та необережність зазнали сім'ї де були підлітки колишніх сіл Березівки і Грабини.

Ярмолинчани надавали відчутну допомогу фронту, що все далі просувався на захід. Одразу після визволення містечка розпочався збір коштів на побудову танкової колони, а згодом і ескадрильї «Радянське Поділля».

На теренах Ярмолинського району після визволення від німецько-фашистських загарбників, як і у багатьох місцях, тривала боротьба військових підрозділів ОУН-УПА. Архівні документи свідчать про те, що на території сучасної Тернопільської області знаходився обласний провід ОУН по Кам'янець-Подільській області. З обласним проводом підтримував зв'язок окружний провідник. Окружними провідниками були в різний час: 1-ий округ Ярмолинський (провідник «Тарас»); 2-ий округ Чемеровецький («Хмара»); 3-ий Смотрицький («Волох»); 4-ий Кам'янець-Подільський («Гроза»). При проведенні чекістсько-військових операцій впродовж зими 1944-1945 рр. були викриті і загинули окружні провідники «Тарас» і «Волох».

Проте боротьба тривала. Так, 6 листопада 1944 р. за оперативними даними НКВС військово формування вояків ОУН, одягнених у форму червоноармійців в кількості до 80 чол. на 19 підводах, озброєними 2-ма станковими кулеметами, 4-ма ручними кулеметами на чолі з командиром на псевдо «Лис-Ластівка» в чині капітана Червоної армії, напередодні прибули з Тернопільщини в район с.Нігин (тоді Смотрицького району), а на той час вирушили рейдом у напрямку

с. Фрамполь Ярмолинецького району. Проте оунівців очевидно попередили, що міліціонери НКВС влаштували під Фрамполем засідку, тому повернули у напрямку с. Куява того ж району. В сільраді села бійці зняли телефонний апарат, знищили документи, реквізували 5 000 крб., в колгоспі взяли 2,5 цнт. цукру, 2,5 цнт. муки, арештували голову колгоспу Кахановського Й.Ф. і трьох червоноармійців. Після цього через с. Мудриголови Городоцького району загін продовжив свій рейд по лісах у напрямку на захід до Сатанівщини.

Інше військове формування ОУН під проводом командира на псевдо «Гроза» 22 листопада прибуло в с. Татариски Солобківського району. Діяли бійці за певною схемою: переривали телефонний зв'язок, знищували документацію, реквізували харчі. У цей же день опергрупа Солобківського РВ НКВС вступила в бій з борцями за незалежну Україну, в результаті чого одного месника було убито, п'ятьох поранено, а одного захопили в полон. Із показів полоненого бійця ОУН дізналися, що боївкою командує старший (псевдо «Гроза»), його заступник (псевдо «Розбійник»), чисельність групи орієнтовно 70 чол. на озброєнні яких 8 ручних кулеметів, до 40 автоматів, решту – гвинтівки.

З 20 по 26 грудня бойовим рейдом по території Кам'янець-Подільської області пройшов загін бійців ОУН в кількості 30 чол. під проводом командира (псевдо «Тарас»). Зокрема оунівці побували і в селах Фрампіль, Сказинці Ярмолинецького району. Діяли за вказаною вище схемою. Для переслідування і ліквідації вояків були направлені опергрупи Ярмолинецького та сусідніх РВ НКВС і один підрозділ міліцейських кавалеристів. Після бою вояки ОУН відійшли на територію Тернопільської області.

23 грудня в с.Барбарівка Солобковецького району відбувся бій вояків ОУН-УПА з опергрупами Солобковецького та Вінковецького РВ НКВС та підрозділом міліцейських кавалеристів. В результаті вояки зазнали значних втрат, адже загинуло тоді 31 чол., а решта – розчинилася у лісі. До рук міліції потрапило озброєння відбите у месників: 2 ручних кулемети, 19 гвинтівок, 4 пістолети, 900 набоїв. На полі бою енкаведисти підібрали до 400 листівок націоналістичного змісту. Із допитів місцевих мешканців міліції стало відомо, що військове формування оунівців діяло під проводом «Наливайка» у якому знаходилося понад 200 вояків і що він планував рейд у напрямку на Вінницьку область. Однак після бою вояки вимушені були відмовитися від попередніх планів і залишитися у місцевому лісі. В зв'язку з цим 29 грудня сюди прибули автоматники однієї з військових частин (близько 80 чол.) і оточили місце відпочинку групи бійців УПА. Розпочався запеклий бій що тривав годину. Загинули воїни УПА кулеметник Тарас, стрілець Жарко, поранено стрільця «Чуя» і «Сливку», який від ран пізніше помер. З міліцейської сторони вбитими було близько

10 чол. Упівці прорвалися до лісу і відірвалися від переслідування у західному напрямку [10, с.282-321].

Роки не владні над пам'яттю народу. У наших серцях вічно житиме безмежна вдячність захисникам Вітчизни, героям-визволителям. Тому турбота про ветеранів війни і тилу постійно повинна бути в полі нашого зору. Надання допомоги у розв'язанні невідкладних проблем ветеранів, і тих хто воював у партизанах і тих хто боровся за незалежну Україну, покращення їх соціального становища, повинні бути серед головних завдань органів державної влади.

Список використаних джерел:

1. Хоптяр А., Хоптяр Ю. Утворення та розвиток військового містечка на залізничній станції Ярмолинці (1930-1940 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський, національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Т. 30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смоля. С. 387-396.
2. Держархів Хмельницької обл. Ф.П-487. Оп.1. Спр.434. Арк.30-32.
3. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944. Документи і матеріали / за ред. М.П. Вавринчука, О.М. Завальнюка та ін. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. 576 с.
4. Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району. Хмельницький, 2004. 506 с.
5. Мизак Н., Горбатюк В. За тебе свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній війні ОУН, УПА. Чернівці, 2006. Кн. 5. 220 с.
6. Гордость и слава Подолии / под ред. М.С. Манухина. Львов, 1985. 310 с.
7. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. 705 с.
8. Держархів Хмельницької області. Ф.Р-946. Оп.2. Спр.7. Арк.61.
9. Снігур О.С. Ярмолинці: короткі історичні нариси. Ярмолинці, 2000. 64 с.
10. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.): збірник документів і матеріалів та світлина / [упоряд.: В.Г. Байдич, О.К. Завальнюк, Ю.В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. 492 с.

The article focusses on the socio-economic processes associated with the Second World War period of 1939-1945 in the Yarmolyntsi district. The circumstances of the German-fascist invasion in the Yarmolyntsi district are revealed. With the beginning of the occupation in the territory of Volyn-Podillia General District, except for the bodies of the German civil administration, the occupation authority allowed to have local government bodies.

Key words: occupation power, heroic resistance, occupied territory, terror, liberation.

Отримано: 10.03.2020

УДК 327.7:061.1

В. Г. Чабанов, кандидат філософських наук

ІНТЕГРАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ ВЕДЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті розглядається сутність ідеї європейської інтеграції в контексті реалізації зовнішньої політики Європейського Союзу. Досліджуються теоретичні та емпіричні питання, які охоплюють сферу перетину інтеграційних механізмів із зовнішньополітичними процесами ЄС.

Ключові слова: інтеграція, Європейський Союз, зовнішня політика, євроінтеграція, спільна політика.

Європейський Союз перебуває в періоді розвитку, який є одним з найскладніших в історії європейської інтеграції. Основними викликами даного періоду є ризики нової глобальної економічної кризи, яка зумовлює рецесію світової економіки; криза інтеграційних процесів в межах самого Європейського Союзу, безпекова криза, а тепер і нові глобальні виклики. Тобто виклики поширюються на нові неекономічні сфери, формуючи своскептичні настрої і рейтинги відповідних політичних сил, що свідчить про комплексність кризових явищ усередині ЄС та неминучість його істотного переформатування. На тлі даних процесів актуалізується проблематика змін у сфері зовнішньої політики ЄС в контексті євроінтеграційних процесів.

Термін «інтеграція» походить від латинського *integer* і означає: а) стан пов'язаності окремих диференційованих

частин в ціле; б) процес відновлення цілісності, взаємного зближення і утворення взаємозв'язків, який призводить до такого стану [2, с.133].

Останні десятиліття розширення Європейського Союзу відбувалось крізь призму поняття «подвійного розширення», тобто поглиблення інтеграції й географічного наближення, а також поряд із процесами внутрішньої інтеграції. Зокрема, незаперечним є той факт, що розширення ЄС 1 травня 2004 р. було спрямоване на посилення європейської ідентичності країн Центрально-Східної Європи, утвердження прав і свобод громадян. Х. Уолес розглядає європейську інтеграцію як західноєвропейський чинник прояву загального процесу глобалізації.

Варто зазначити, з філософської точки зору інтегративна ідеологія ЄС базується на двох концептах, які зачас-

ту лягають в основу зовнішньої політики: ідеї єдиного європейського дому (як переважно політична концепція) та теорії економічної інтеграції

В період надзвичайно інтенсивного розвитку євроінтеграційних процесів, який характеризувався формуванням валютно-економічним союзом, безпрецедентним розширенням ЄС, сформувався своєрідний клімат євроєйфорії. Проте реальні глобальні політичні і економічні процеси в світі продемонстрували відносність і неоднозначність політико-економічних просторів, і те, що вони можуть бути не лише стимуляторами соціально-економічного поступу, але й катализаторами нових соціально-економічних викликів сьогодення. Вони супроводжуються різноманітними ризиками, які стають загрозою подальшого існування Європейського Союзу, радикалізацію політичних настроїв, вразливість політичного і соціального ґрунту. Зокрема, це відродження націоналізму досить швидкими темпами, що радикалізує європейські суспільства і поряд з цим зростають рейтинги крайніх націоналістичних політичних сил.

Поряд з цим довготривалий і складний процес виходу Великобританії зі складу Європейського Союзу свідчить про невиправдані надії на євроінтеграцію, які, як виявляється, були завищеними та спонукали до певного розчарування окремих верств населення країн Євросоюзу у практичних результатах розвитку, падіння суспільної довіри до ключових інститутів ЄС. Тут слід вбачати не тільки політичні ігри, а й об'єктивні передумови.

Хоча рівень довіри коливається і навіть в останні роки дещо був відновлений, але він бажає бути кращим. Слід зазначити, що економічні механізми зовнішньої політики ЄС об'єктивно не враховують істотних розбіжностей між країнами-членами за готовністю до повноцінного співжиття у європейській спільноті, рівнем економічного розвитку, зрілості політичних інститутів.

Ці проблеми перетворюються у періоди глобальної нестабільності на потужний ризик політичної і макроекономічної дестабілізації на теренах Європейського Союзу.

Сутність зовнішньополітичної стратегії Європейського Союзу реалізується в контексті того, що за своїм змістом і структурою процеси поглиблення інтеграції та розширення їх територіального охоплення є істотно різними. Очевидно, що такі інтеграційні процеси вимагають різної логіки дій і об'єктивно різноманітних концептуальних підходів. Тут ще важливу роль відіграє територіальний чинник і адаптаційні шоки, які пов'язані з браком здатності пристосуватися до нових принципів організації. Територіальне ж розширення, а тим більше зростання гетерогенності учасників процесу за якісними параметрами, супроводжується істотним збільшенням ризиків інституційного провалу у процесі реформ [1, с.16].

УДК 94(477)«15/16»:23.39(438)

О. А. Юга, кандидат історичних наук

ТРАНСФОРМАЦІЯ «КОЗАЦЬКОЇ ПРОБЛЕМИ» В «УКРАЇНСЬКУ» У СПРИЙНЯТТІ УРЯДОВЦІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (кінець XVI – середина XVII ст.)

У статті висвітлюється ставлення представників політичної еліти Речі Посполитої до процесу трансформації «козацької проблеми» в «українську» упродовж кінця XVI – середини XVII ст.

Ключові слова: політична еліта, Річ Посполита, трансформація, «козацька проблема», «українська проблема».

З часу утворення у 1569 р. Речі Посполитої, коли більшість українських земель (Волинь, Підляшшя, Брацлавщина, Київщина) відійшли від Литви до Корони Польської, перед її політичною елітою постала необхідність вироблення відповідного ставлення до козацтва. У 1572 р. король Сигізмунд II Август вивів козацтво, котре перебувало на королівській службі (300 осіб), з-під юрисдикції місцевих урядників і підпорядкував безпосередньо коронному гетьману Є. Язловецькому [1, с.175-176; 16, с.34; 27, с.103; 30, с.5-6]. Це стало початком своєрідного імунітету реєстрового козацтва в Речі Посполитій [26, с.97, 115-117, 120]. За часів С. Баторія кількість реєстровиків зросла до шести сотень і їм гарантувалося дотримання отриманих від попереднього короля «прав і вольностей» [14, с.54, 70-74].

Зовнішня політика інтеграції, супроводжується прийняттям до складу ЄС нових, менш розвинутих членів об'єктивно формувало ризики сповільнення інтеграції вглиб. Адже якщо закладені в національних моделях соціально-економічного розвитку відмінності становлять істотний зміст національної системи цінностей та життєвих принципів, то виникатиме передумова для можливого уповільнення та навіть зупинення процесу євроінтеграції.

Такі ризики закладені у зовнішній політиці інтеграції Європейського Союзу доцільно розглядати у двох вимірах: по-перше, поєднання процесів поглиблення інтеграції та розширення складу його учасників; по-друге, забезпечення співвідносності між національними економічними, політичними та культурними засадами розвитку.

В результаті, 1 березня 2017 року Європейська Комісія представила Білу книгу про майбутнє Європи, яка описувала 5 можливих сценаріїв розвитку Європейського Союзу до 2025 року. Серед них: продовжувати рухатись тим же шляхом; сконцентруватися виключно на єдиному ринку; дозволити країнам, які хочуть більшої інтеграції взаємодіяти тісніше разом в таких сферах, як оборона, внутрішня безпека, оподаткування та інше; зосередитись та робити більше в тих областях, які мають спільний інтерес, більше інтегруватися за всіма напрямками політики. Хоча вже на початку 2020 року у Мюнхені лідери Європейського Союзу висловили свої міркування і прогнози стосовно можливих ризиків реалізації попередньо прописаних сценаріїв, враховуючи глобальні зміни і процеси в світі. Отже, з впевненістю можемо прогнозувати про істотні зміни у зовнішній політиці Європейського Союзу у недалекому майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Сіденко В. та ін. Переформатування європейської інтеграції: можливості і ризики для асоціації Україна-ЄС. Київ : Заповіт, 2018. 214 с.
2. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. М. : ИНФРА-М, 1997. 479 с.
3. Яковюк І.В. Теоретичні основи європейської інтеграції. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2 (6). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/viewFile/63681/59179>.

The article deals with the essence of the idea of European integration in the context of the implementation of the foreign policy of the European Union. Theoretical and empirical issues that cover the intersection of integration mechanisms with EU foreign policy processes are explored.

Key words: integration, European Union, foreign policy, European integration, common policy.

Отримано: 10.03.2020

Дати відповідь на питання, навіщо це потрібно було Речі Посполитій, спробував у 1684 р. автор першої дисертації про козаків, німецький дослідник Й. Мюллер: «з самого початку польські королі бачили в козаках протидію туркам і, оскільки козаки підлягали королю, то останні (королі) закликали їх до зброї і затримували на своїй службі дарами і звільненням від повинностей» [11, с.133]. Тобто, правлячою верхівкою Польсько-Литовської держави реєстрове козацтво сприймалося в якості мілітарної сили – захисників її південно-східного кордону [23, с.169].

Водночас, названі заходи королів активізували реєстрове козацтво в плані збереження за собою отриманих за військову службу прав та привілеїв. По суті відбувався процес перетворення козацтва з аморфної прикордонної війсь-

кової спільноти на суспільний стан, який існував реально, але не був офіційно визнаний урядом Речі Посполитої [9, с.49]. Більше того, річпосполитськими урядовцями реєстрове козацтво, як соціальна група «вільних людей», котре перебувало у дещо вигіднішому економічному становищі, сприймалося як «небезпечний вірус, яким могла заризитися решта людності» [15, с.198; 26, с.123], що значно ускладнило б контроль підвладних українських теренів. «...»

Особливо гостро «козацька проблема» постала перед Варшавою у 1591-1596 рр. – час розгортання перших козацьких повстань. Саме тоді Військо Запорозьке почало обґрунтовувати перед королем ідею непідлеглості владі прикордонних старост і воєвод та стало на шлях формування «альтернативних владних структур» [2, с.440; 10, с.71-72, 79]. Окрім того, свої відносини з урядом Речі Посполитої реєстрове козацтво прагнуло вибудовувати на основі двосторонніх зобов'язань [19, с.16].

Поступово формувалася ідея автономного статусу Війська Запорозького в складі Речі Посполитої. Свідченням цього були козацькі «кондиції» (умови) 1596 р. С. Наливайка до короля Сигізмунда III, а також проект київського єпископа Й. Верещинського, який передбачав створення окремого козацького Задніпровського князівства [4, с.426; 8, с.435]. У Варшаві поширювалися чутки про наміри козаків «заснувати нову республіку» на чолі з «князем» С. Наливайком [13, с.74].

Після укладення в 1596 р. Берестейської унії на чільне місце в житті Речі Посполитої вийшов конфесійний чинник. Військо Запорозьке постає в ролі захисника православної віри [13, с.64; 25, с.66]. Саме православ'я було тим спільним фундаментом, що пов'язував Військо Запорозьке з усім «русським народом». Таким чином, Військо Запорозьке поступово виходило за межі лише своїх станових інтересів та наближалось до ролі репрезентанта національних інтересів всього українського соціуму [13, с. 73]. Починаючи з 30-х рр. козацтво почало сприймати себе «політичним народом», рівноправним зі шляхтою, легітимізованим виразником і захисником «прав і свобод» всієї «русської (української) нації» [2, с.436; 3, с.45; 20, с.96], що розширювало зміст «козацької проблеми» та свідчило про її поступову еволюцію за своєю сутністю до «української». Але чи усвідомлювали це представники владних кіл Речі Посполитої та чи вносили корективи у свою політику щодо підконтрольних українських територій?

Аналіз джерел засвідчує, що основна їх мета полягала в тому, щоб «убгати (втиснути) цю новопосталу силу у шори» [19, с.61]. Окрім формування реєстрів, використовувалася й інша методика втихомирення козацького «свавілля»¹ – призначалися спеціальні комісари на чолі з коронним гетьманом, які повинні були стежити за порядком у середовищі козацької організації та карати усіх непокірних. Сеймом неодноразово (1590, 1607, 1609 рр.) приймалися ухвали щодо підпорядкування козаків юрисдикції старост [21, с.177-178], що було значним обмеженням прав та вольностей реєстровиків, отриманих від короля Сигізмунда II Августа. Сеймова конституція 1611 р. містила рекомендацію шляхти королю взагалі утриматися від військової допомоги реєстрового козацтва, аргументуючи це тим, що «українська сваволя бере гору під протектором служби нашої і чинить великі шкоди станові шляхетському в його маєтностях» [18, с.57].

Наступними заходами річпосполитської еліти в справі впорядкування козацької організації стали Ольшанська (1617 р.) та Роставицька (1619 р.) угод. У випадку невиконання поставлених урядовцями вимог передбачалося оголошення козаків відкритими ворогами Речі Посполитої і спрямування проти них війська [5, с.68-69].

І хоча в підході до розв'язання «козацької проблеми» в середовищі політичної еліти Речі Посполитої виокремлювалися два напрями – радикальний (фізично знищити козаків – «як з кореня вирвати») та поміркований (краще «хворі члени (повстале козацтво – О.Ю.) лікувати, аніж відтинати») [22, с.115; 28, с.74], жодне з них не сприймало козацьких прав і вольностей, не говорячи вже про надання територіальної автономії.

¹ Саме так шляхта трактувала усі дії козацтва, спрямовані на відстоювання своїх прав та привілеїв, отриманих від королів.

Упродовж 20-х – 30-х рр. XVII ст. абсолютно не сприймалися вимоги Війська Запорозького, які, водночас, свідчили про зростання політичної свідомості козацтва, в якого викликали обурення політика уряду, місцевої адміністрації, дії магнатів та шляхти Речі Посполитої. Польсько-литовська політична еліта вперто відмовлялася сприймати козацтво в якості повноправних (на рівні зі шляхтою) «членів Речі Посполитої» [12, с.578; 29, с.793], ігноруючи таким чином «останнє слово політики компромісу козащини з польським державним організмом» [6, с.142]. Окрім представники владних кіл навіть вважали, що «краще, щоб на тих місцях (проживання козацтва – О.Ю.) росла кропива, ніж розмножувалися зрадники й. к. м. і Речі Посполитої» [5, с.179].

Придушивши козацькі повстання, які сталися в 30-х рр., польська влада прийняла в 1638 р. «Ординацію Війська Запорозького». У Варшаві вважали, що вона стане ефективним інструментом розв'язання «козацької проблеми», позбавивши козаків більшості наданих попередньо прав і привілеїв [24, с.31-32]. Зокрема, замість гетьмана Війська Запорозького, який обирався, було запроваджено посаду комісара, який призначався польським урядом. Щодо нерєстрового козацтва, яке офіційно не перебувало на службі у війську Речі Посполитої, то воно прирівнювалося за статусом до залежного селянства («хлопства») [17, с.47; 27, с.169]. Прийняттям «Ординації» переслідувалася чітко визначена мета – ліквідувати козацтво як окремий стан суспільства.

Отже, вперше в історії Речі Посполитої «козацька проблема» гостро постала наприкінці XVI ст. Її сутність полягала у відстоюванні козацтвом своїх прав і привілеїв як стану «рицарського (військового) люду». З початку XVII ст. Військо Запорозьке почало домагатися зрівняння у правах зі шляхтою, а також поставало в ролі виразника й захисника православної віри, а з 1620-х рр. утверджувало репутацію захисника загальноєтнічних інтересів.

Зростання політичної свідомості Війська Запорозького викликало занепокоєння у Варшаві та змушувало правлячу верхівку шукати різних способів встановлення контролю за ним, включаючи силові засоби. Але замість розв'язання «козацької проблеми», це призводило до все більшого її загострення.

Несприйняття козацтва як окремого стану, не говорячи вже про усвідомлення поступового переростання «козацької проблеми» в «українську» та адекватну конструктивну реакцію на цей процес (політична еліта не зуміла чи не хотіла побачити цієї якісної зміни і намагалася продовжувати розглядати українські події виключно в якості станової, тобто козацької проблеми), пояснювалося значною мірою пануючими в річпосполитському суспільстві політичними, суспільними й культурними теоріями, які трактували козаків саме як «хлопів».

Свою роль зіграло також утвердження у політичній свідомості правлячої верхівки Речі Посполитої ягеллонської традиції, у якій «не залишалося місця для Русі як для рівноправного політичного партнера» [7, с.217]. Урядовці різного рангу виявилися неспроможними вийти за межі сфери власних станових (шляхетських) інтересів, ототожнюючи їх з державними. Важливою причиною політики шляхти і магнатів у напрямі обмеження козацьких прав і вольностей була й економічна зацікавленість у українських землях, які перебували у власності козацтва.

Список використаних джерел:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург : Тип. Эдуарда Праца, 1865. Т. 2: 1599-1637. 288 с.
2. Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань. *Український археографічний щорічник*. Київ ; Нью-Йорк, 2004. Вип. 8/9. Т. 11/12. С. 425-452.
3. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. Київ : Темпора, 2014. 503 с.
4. Верещинський Й. Війську Запорозькому пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї. 1596. *Тисяча років української суспільно-політичної думки* : у 9 т. Київ : Дніпро, 2001. Т. II. Кн. 1 (XVI ст.). С. 426-429.

5. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы : в 3 т. Москва: АН СССР, 1953. Т. 1. 1620-1647. 588 с.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ : Наукова думка, 1995. Т. VIII. Ч. 1: 1626-1638. 335 с.
7. Комар В. Ягайлонська традиція в політиці Польщі. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2012. №20-21. С. 214-219.
8. Кондиції, подані від Наливайка Його Милості Королеві. *Тисяча років української суспільно-політичної думки* : у 9 т. Київ : Дніпро, 2001. Т. II. Кн. I (XVI ст.). С. 430-436.
9. Леп'явко С. Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? *Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість* : матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. Київ : Либідь, 1993. С. 48-55.
10. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів : Сіверянська думка, 1996. 286 с.
11. Мюллер Й. Історична дисертація про козаків.... Лейпціг, 1684. *Vsesvit*. 1988. №6. С. 120-139.
12. Плохий С. Націоналізація українського казачества в XVII-XVIII вв. *Ab Imperio*. 2004. №2. С. 567-596.
13. Смолий В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 448 с.
14. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки: исследование, памятники, документы и заметки. Київ : друкарня Г.Л. Фронцкевича, 1904. 327 с.
15. Таирова-Яковлева Т. Вольности шляхетские и казацкие: от отчизны «Речь Посполитая» к «отчизне нашей Малороссийской». *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą* / pod red. M.R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak. Białystok, 2012. С. 197-207.
16. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ : Арістей, 2005. 640 с.
17. Чухліб Т.В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. 3-є вид., випр. і доповн. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
18. Чухліб Т.В. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої. *Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість* : матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. Київ : Либідь, 1993. С. 55-62.
19. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття. *Тисяча років української суспільно-політичної думки* : у 9 т. Київ : Дніпро, 2001. Т. II. Кн. I (XVI ст.). 560 с.
20. Щербак В. Конфесійний фактор у взаємовідносинах українського козацтва з урядом Речі Посполитої до середини XVII ст. *Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість* : матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. Київ : Либідь, 1993. С. 87-96.
21. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ : Видавничий дім «KM Academia», 2000. 300 с.
22. Archiwum domu Radziwillow (Listy ks. M.K. Radziwiłła Sierotki – Jana Zamoyskiego – Lwa Sapiehy / [wyd. A. Sokoowski]. Krakow : Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, 1885. T. 8. 296 s.
23. Bogucka M. Historia Polski do 1864 roku. Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999. 377 s.
24. Borowiak A. Kozaczyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635-1648). *Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów* / pod redakcją M. Nagielskiego. Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2000. S. 25-44.
25. Drozdowski M. Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa : DiG, 2008. 278 s.
26. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI-XVII wieku. Toruń : Adam Marszałek, 2006. 476 s.
27. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej. Genezis i charakter. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. 255 s.
28. Listy Stanisława Żółkiewskiego (1584-1620). Kraków, 1868. 154 s.
29. Nagielski M. Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632-1648). *Przegląd Wschodni*. 1991. T.1. Z. 4. S. 791-816.
30. Wojcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. 78 s.

The article covers the attitude of representatives of the political elite of the Commonwealth of the Commonwealth to the process of transformation of the «Cossack problem» into a «Ukrainian» during the late XVI – mid XVII centuries.

Key words: political elite, Rzeczpospolita, transformation, «Cossack problem», «Ukrainian problem».

Отримано: 10.03.2020

УДК 378.4:94(477.43)(092)

Д. Р. Яблонська, аспірантка

АНТОН ГРИГОРОВИЧ БОРИС – ПРОФЕСОР КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1921-1927 рр.)

У статті досліджується науково-педагогічна діяльність українського психолога та фізіолога, професора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти Антона Григоровича Бориса. В міру наповнення доступних архівних і опублікованих джерел висвітлено найбільш характерні складові його вишівської біографії, обставини, що перервали трудову діяльність на Поділлі. Показано спроби опального професора продовжити свій трудовий шлях в інших регіонах республіки. Наголошується на незавершеності вивчення біографії цього вченого через незалежні від авторки причини.

Ключові слова: Борис Антон Григорович, професор, психолог, фізіолог, Кам'янець-Подільський інститут народної освіти.

Помітний слід в історії вищої педагогічної освіти України 1920-х рр. залишили високоосвічені вихідці із Галичини, які через історичну ситуацію змушені були покинути рідні місця. Одним із них був психолог та фізіолог Антон Григорович Борис. Певний внесок у вивчення його життя та діяльності належить вітчизняному історичному О.М. Завальнюку [23; 24]. Однак його науково-педагогічна діяльність у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти (далі – ІНО) повною мірою ще не з'ясована, що стимулює до продовження її дослідження.

А.Г. Борис народився 1880 року у м. Яворів на Галичині, в міщанській сім'ї, яка займалася землеробством. У 1892 р. він став учнем Перемишльської чоловічої гімназії. Тоді ж помер його батько помер батько, який був опорою сім'ї. Попри удар долі, Антон зміг закінчити гімназію, і у 1900 р. переїхав до Відня, де успішно склав вступні іспити і був зарахований студентом філософського факультету місцевого університету. Закінчив навчання у 1905 р., а згодом захистив дисертацію і здобув науковий ступінь докто-

ра філософії [14, арк.2]. Додатково склав державний іспит на право викладання в гімназіях природничих наук, математики та фізики і отримав відповідне посвідчення. У 1907 р. повернувся на батьківщину, де впродовж 12 років працював учителем в українських гімназіях Буковини (м. Вижниця, 1908-1910 рр.) і Галичини (м. Рогатин, 1910-1919 рр.), викладаючи природознавство, а також математику, фізику, логіку і психологію [8, арк.6].

Через поразку ЗОУНР у польсько-українській війні, влітку 1919 року переїхав в УНР, поселився в працював у Кам'янець-Подільському, тодішній столиці. Спочатку отримав місце учителя математики, фізики і психології у місцевій українській гімназії імені С. Руданського, а згодом лектора філософії у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (К-ПДУУ) [13, арк.7зв.; 23, с.397; 24, с.197]. Влітку 1920 р. повернувся в рідні місця, щоб, за його ж пізнішим свідченням, взяти участь в «організації там більшовицької влади». Поразка Червоної армії в польсько-українсько-радянській війні на території Східної

Галичини заставила А. Бориса повернутися за Збруч. А після ліквідації органів УНР у листопаді 1920 р. його відновили на викладацькій роботі в К-ПДУУ [14, арк.2-2зв].

З реорганізацією у 1921 р. університету в два самостійних інститути, науковець опинився у штаті інституту народної освіти. Цей виш складався з двох факультетів – професійної освіти і соціального виховання, які були сформовані наказом політкомісара С. Чалого [12, арк.21зв.]. Саме у цих структурних підрозділах Антон Григорович працював викладачем фізіологічної психології, а згодом анатомії, фізіології, рефлексології та психології людини.

7 липня 1921 р. Укрголовпрофос НКО УСРР своїм рішенням №1089 затвердив А.Г. Бориса професором Кам'янець-Подільського ІНО [5, арк.7]. Проживав у будинку інститутського робітфаку, на вул. Лагерній, разом із старшим сином Мирославом. Дружина і молодший син проживали в Галичині, не навідуючись до Кам'янець-Подільського, хоча листувалися з чоловіком і батьком [14, арк.1]. Роздільне проживання допомагало у вирішенні складних матеріальних проблем сім'ї.

Відповідно до розподілу навчального навантаження, у 1921/1922 н.р. А.Г. Борис виконував 16 годин на місяць із психології для 41 студента, які навчалися на філологічному, економіко-історичному та історико-філологічному відділах факультету профосвіти [11, арк.4]. На факультеті соціального виховання за вченим було закріплено психологію та фізіологію людини по 12 годин на місяць для кожної дисципліни (6 год. – лекції, 6 год. – практичні) [6, арк.73-73зв.]. Згодом, із збільшенням дисциплін природничого циклу зменшився обсяг годин на інші предмети. Приміром, у 1924/1925 н.р. анатомія, фізіологія та психологія викладалася лише у ІV та ІХ триместрах, причому усього навсього по 2-4 місячні години [9, арк.9зв.-10].

Ще у свої гімназійні роки Атон Григорович виявляв інтерес до наукових студій, який у наступні роки лише зміцнився. Працюючи над дисертацією, опублікував кілька розвідок, зокрема, німецькомовну «Bestellen und libriform-fasegu» [14, арк.2зв.]. По поверненню на батьківщину друкувався у віденському альманасі «Січ» [16], львівській газеті «Діло» [17] і журналі «Наша школа» [18].

Працюючи в університеті, був членом історико-філологічної секції Наукового товариства, виступав з різними доповідями, зокрема про методи психології [24, с.296]. Не покидав наукової роботи і в ІНО. Популяризував наукові знання у місцевій пресі [21]. У 1927 р. опублікував широку статтю «Наука про поведінку людини як проблема нашого часу» у харківському часописі [17] і брошуру «Педагогіка і її наукові основи» для потреб навчально-виховного процесу у виші [20]. Підготував декілька рукописів («Суб'єктивізм в науці про поведінку і її обмеження», «Теорія почуття», «Боротьба за психологію», «Пізнання Е. Берна і філософія» та «Психологія як частина фізіології»), які, через різні причини, не побачили світ. Словом науковий доробок був загалом невеликий, оскільки основні зусилля вчений витрачав на освітню діяльність та підвищення авторитету свого вишу в регіоні і республіці.

На базі ІНО діяло два наукових осередки: Наукове при УАН товариство (НТ) та науково-дослідна кафедра історії та економіки Поділля (НДК). Членом обох цих структур А.Г. Борис не був, хоча подавав різні розробки з методики викладання психології для обговорення на засіданнях історико-філологічної секції НТ [26, с.3-4], оскільки входив до складу предметної комісії педагогічного циклу [10, арк.11-12, 21] та факультетської ради [3, арк.35; 4, арк.1; 7, арк.3; 9, арк.1-3, 10]. Заслугою професора став розроблений ним лекційний курс «Біологія і поведінка особи». У 1927 р. текст курсу відправили на затвердження до методкому Головопрофосу УСРР [14, арк.5]. Однак, з'ясувати подальшу долю цього посібника нам не вдалося. Відомо, що дисципліни природничого циклу в ІНО викладалася відомими науковцями В.О. Гериневичем, М.О. Хитьковим та Н.Т. Гамораком, що створювало чималу конкуренцію в умовах невеликого контингенту студентів.

А.Г. Борис брав участь у підготовці студентської молоді до роботи на селі. Майбутнім інтелігентам читали лекції та проводили практичні заняття для кращого пристосування до умов життя у цих населених пунктах, надавали

й інші знання, необхідні для роботи у сільській місцевості. Так, Антон Григорович був одним із активних викладачів, які входили до групи-лекторів (В.О. Гериневич, І.А. Любарський, Р.Р. Заклинський, С.М. Іваницький та ін.), що наприкінці 1923 р. викладали студентам «сільську» пролетаріатику [25, с.468]. Утім не все складалося у вишівській біографії вченого позитивно.

У 1925 р., коли в УСРР було остаточно покинчено з багатопартійністю, серед студентів ІНО називало невдоволення методами викладання деяких викладачів. Нерідко місцеві політичні працівники використовували настрої студентської молоді для організації розправи з тими, кого підозрювали в антирадянській діяльності. До професури, яка «не задовільняла» пролетарське студентство та сприймалася ним як «антирадянська налаштована», зараховували півдесятка науково-педагогічних працівників інституту народної освіти, зокрема, А.Г. Бориса, С.М. Іваницького [2, арк.24], Ю.П. Філя, О.З. Неселовського [2, арк.35]. Реагуючи на такі публічні звинувачення, партійне бюро вишу побоювалося, що невдоволення молоді може «прийняти гострий характер» і набути небажаних форм. Тому, 29 вересня 1925 р. воно ухвалило рішення про якнайшвидшу заміну двох перших у списку науково-педагогічних працівників, мабуть, через найбільшу кількість негативних згадок про них [1, арк.23, 24]. Утім адміністрація вишу, яка перебувала під партійним контролем, не прислухалася до цієї думки і не звільнила з посади А. Г. Бориса, оскільки на той час у штатному розписі не було викладачів, підготовлених як психологи. Тож професор продовжував виконувати свої професійні обов'язки і читав лекції тим самим студентам, які бажали його заміни [15, арк.25]. Але назвати цей результат перемогою було передчасно, оскільки опозиційні настрої щодо нього нікуди не зникли.

Наступна спроба звільнити вченого з роботи була організована наприкінці 1927 р. На цей раз все було набагато складніше, адже з нагоди 10-річчя Жовтневої революції в республіці посилилася робота з чистки кадрів за ідеологічними мотивами. Відповідно до наказу завідуючого Головопрофосу УСРР т. Рибіна від 20 листопада 1927 р. він був звільнений з ІНО через невиконання прямих розпоряджень НКО УСРР (про які саме – у документі не зазначалося) [14, арк.24]. На цьому діяльність А.Г. Бориса у Кам'янець-Подільському ІНО припинилася, створивши проблему зайнятості і отримання засобів, необхідних для життя. Однак безробітним вчений був недовго.

Спершу його, як штатного викладача 1-ї категорії, перевели на педагогічну роботу до Мринського педтехнікуму на Чернігівщині. Тут на нього чекали для забезпечення викладання педагогічних дисциплін [14, арк.43]. До далекого населеного пункту, де був розміщений цей професійний заклад, добрався не відразу. Тож коли він прибув на роботу, то з'ясувалося, що були порушені передбачені законодавством строки. Через це 27 грудня 1927 р. його звільнили з посади, до виконання обов'язків на якій він фактично і не приступав. Щоб не залишити викладача без роботи, йому запропонували інше місце – за розпорядженням №3 інспектури підосвіти НКО УСРР від 1 січня 1928 р. його затвердили штатним викладачем педагогічних дисциплін іншого педтехнікуму – Прилуцького [14, арк.43]. На цей раз доля склалася краще. А.Г. Борис відразу влився в педколектив, з кращого боку виділявся у навчальному процесі, активно реалізовуючи свої неабиякі професійні здібності, які високо оцінила і адміністрація закладу, і майбутні учителі. У зв'язку з цим дирекція звернулася до НКО УСРР з проханням підвищити А.Г. Борису науково-педагогічну кваліфікацію. Відповідь не забарилася, і в травні 1929 р. 49-річному викладачеві було присвоєно звання професора 2 категорії [14, арк.33]. Перед ним відкривалися непогані професійні перспективи у технікумі. Утім майбутнє тут не склалося, оскільки вчений шукав можливості реалізуватися у вищій школі. І вже наприкінці 1929 р. Народний комісаріат освіти УСРР перевів його на професорську посаду в Артемівському інституті соціального виховання на Донбасі, де у зв'язку з великою потребою підготовки педагогічних працівників було більше потрібно науково-педагогічних кадрів. На жаль, через невстановлену хворобу професор вже 1 лютого

1931 р. вимушено звільнився з роботи, зазначивши у заяві, що цей крок він зробив за власним бажанням [14, арк.42]. На жаль, його подальшу долю дослідити не вдалося. Скоріш за все відповідні документи знаходяться у недоступному для нас Державному архіві Донецької області.

Отже, представник української науково-педагогічної інтелігенції А.Г. Борис, працюючи у 1921-1927 рр. у Кам'янець-Подільському ІНО, залишив помітний слід в історії регіональної вищої педагогічної освіти Радянської України. Викладаючи психолого-природничі дисципліни, він формував у майбутніх педагогів матеріалістичний світогляд, дбав про їхню готовність до педагогічної і громадської роботи переважно у сільській місцевості, де гостро не вистачало кадрів для шкіл, добросовісно виконував завдання, які вимагав тодішній комуністичний режим. Наукові здобутки вченого були менш вагомими, ніж освітні. Завершення його роботи в інституті народної освіти пов'язуємо із чисткою вищих прикордонної території від «ненадійних» вихідців з Галичини.

Надалі актуальним завданням залишається пошук історичних джерел з метою з'ясування усіх не з'ясованих складових біографії вченого.

Список використаних джерел:

1. Держархів Хмельницької області. Ф.П.4. Оп.1. Спр.3.
2. Держархів Хмельницької області. Ф.П.4. Оп.1. Спр.24.
3. Держархів Хмельницької області. Ф.Р.302. Оп.1. Спр.20.
4. Держархів Хмельницької області. Ф.Р.302. Оп.1. Спр.22.
5. Держархів Хмельницької області. Ф.Р.302. Оп.1. Спр.35.
6. Держархів Хмельницької області. Ф.Р.302. Оп.1. Спр.50.
7. Держархів Хмельницької області. Ф.Р.302. Оп.1. Спр.250.
8. Держархів Хмельницької області. Ф.Р.302. Оп.1. Спр.407.
9. Держархів Хмельницької області. Ф.Р.302. Оп.1. Спр.610.
10. Держархів Хмельницької області. Ф.Р.302. Оп.1. Спр.722.
11. Держархів Хмельницької області. Ф.Р.302. Оп.3. Спр.4.
12. Держархів Хмельницької області. Ф.Р.302. Оп.3. Спр.5.
13. Держархів Хмельницької області. Ф.Р.582. Оп.2. Спр.124.
14. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.12. Спр.748.
15. ЦДАВО України. Ф.166. Оп.6. Спр.4830.
16. Борис А.Г. Життя. *Альманах «Січ»*. Відень, 1908. С. 355-377.

УДК 930.25:004]:323.1:327.17(477)«19»

В. П. Ярич, аспірант

ЕЛЕКТРОННИЙ АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ – ГОЛОВНИЙ ІНТЕРНЕТ РЕСУРС З ТЕМИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ХХ ст.

У статті зроблено короткий екскурс в історію створення Е-архіву українського визвольного руху як головного інтернет-ресурсу з проблеми національно-визвольної боротьби в Україні ХХ ст. та проведено аналіз його структури.

Ключові слова: Е-архів, ГДА СБУ, інтернет платформа, архіви КГБ.

У дослідженні національно-визвольного руху ключову роль відіграє джерельна база, без якої реконструкція тих подій не може бути повною та об'єктивною. Специфіка полягає в тому, що основні джерельні матеріали донедавна були недоступними для науковців і громадян, оскільки містять відомості про злочини тоталітаризму і взагалі змушують до перегляду історії радянської окупації України, тому є незручними для певних політичних кіл. Одним із результатів «Революції Гідності» став реальний доступ до архівів Служби безпеки України, в яких містяться документи і матеріали колишніх КГБ. Паралельно функціонує електронний архів українського визвольного руху, який дозволяє ознайомитись із масивом документів без відвідування цього архіву. Електронний архів є безперебійним найбільшою інтернет-платформою джерел радянського минулого України загалом та національно-визвольних змагань, зокрема. Зважаючи на важливість документів та обсяги інформаційного потенціалу, інтернет-ресурс заслуговує окремої уваги.

17 січня 2020 р. Центр Дослідження Визвольного Руху презентував оновлену версію електронного архіву[5]. Нині більшість науковців вже знайома з інтернет-ресурсом «електронний архів Українського визвольного руху» та успішно послуговується його документами і матеріалами в своїй науковій роботі. Разом з тим, успіхом є те, що велика кількість

17. Борис А.Г. Сон. *Діло*. 1912. 1 серпень. №178. С. 2.
18. Борис А.Г. Інтуїція і аналіз. *Наша школа*. Львів, 1917. Кн. 1. С. 1-3.
19. Борис А.Г. Наука про поведінку людини як проблема нашого часу. *Червоний шлях* : громадсько-політичний і літературно-науковий журнал. Харків : Державне видавництво імені Г. Петровського, 1927. Вип. 5(50). С. 98-110.
20. Борис А.Г. Педагогіка і її наукові основи. Кам'янець-Подільський : Шклограф, 1927. 15 с.
21. Борис А.Г. Перемінна й історична суть. *Червоний шлях*. 1922. 15 вересня. №1 (50). С. 1.
22. Буценко О. П'ята річниця заснування Інституту Народної Освіти. *Червоний кордон*. 1925. 18 листопада. №162. С. 2.
23. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. 632 с.
24. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 644 с.
25. Комарницький О.Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 192-1930-х рр. : монографія. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
26. Швидкий О. Історико-філологічна секція Наукового Товариства при Кам'янець-Подільському Державному Українському Університеті та діяльність її за 1919-1920 роки. *Наш шлях*. 1920. 6 червня. Ч. 109. С. 3-4.

The article examines the scientific and pedagogical activity of the Ukrainian psychologist and physiologist, Professor Kamyants-Podilskiy Institute of Public Education Anton Boris. As the available archival and published sources are filled up, the most characteristic components of his biography of Viseu, the circumstances that interrupted his work in the Podillya, are highlighted. The professor's attempts to continue his career in other regions of the republic are shown. Emphasis is placed on the incompleteness of studying the biography of this scientist for reasons other than the author.

Key words: Boris Anton Grigorovich, professor, psychologist, physiologist, Kamyants-Podilskiy Institute of Public Education.

Отримано: 10.03.2020

громадян України та іноземців вже скористались і продовжують використовувати можливості Галузевого державного архіву СБУ, архівів регіональних відділень СБУ, а також цієї веб-платформи. Функціонування електронного архіву розпочалося у 2013 р. Цьому передувала значна підготовча робота. Починаючи з 2008 р., в рамках функціонування Центру Дослідження Визвольного Руху було розроблено програму доступу до архівів КДБ УРСР, що проводилась упродовж 2008-2010 р. та через тиск з боку влади Президента України В. Януковича практично не виконувалась у 2010-2013-х рр. і лише була реалізована за Законом України аж 5 травня 2015 р. [1; 2].

В 2009 р. Галузевий державний архів СБУ спільно з Харківською правозахисною групою підготував і видав друком унікальний путівник про документи і матеріали 85 фондів, котрі зберігаються в приміщенні Галузевого державного архіву Служби безпеки України в м. Києві [2]. Весь їх масив представляв на той час такі групи:

- нормативно-правові та розпорядчі документи органів держбезпеки СРСР та УРСР;
- інформаційно-аналітичні документи, створені для вищих органів влади та управління, в яких містяться узагальнені відомості про державно-політичне, соціально-економічне, культурне й духовне життя України, громадсько-політичну діяльність закордонних українців;

- статистичні зведення про результати оперативно-розшукової та слідчої діяльності радянських органів держбезпеки;
- документи політичних організацій та збройних формувань українського визвольного руху;
- архівні кримінальні справи на репресованих у 1920-1950-х рр. відомих діячів української державності, науки, освіти, культури, мистецтва, церкви, а також багатьох представників радянського партійно-державного керівництва республіки;
- документи про діяльність органів держбезпеки під час Другої світової війни (1939-1945 рр.);
- документи, що характеризують організаційну побудову, напрями діяльності та конкретні акції спецслужб іноземних держав проти СРСР;
- оперативно-розшукові й особові справи колишніх співробітників органів безпеки, військовослужбовців понад строкової служби та вільно найманих працівників;
- агентурні справи [2, с.14].

Завдяки зусиллям працівників Центру досліджень визвольного руху Львівського національного університету імені Івана Франка та Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» постав Електронний архів українського визвольного руху, покликаний забезпечити відкритий доступ до електронних копій документів і матеріалів з історії Українського визвольного руху в ХХ ст., котрі містять величезний фактичний матеріал про діяльність організацій та учасників українського визвольного руху: збройного підпілля (ОУН, УПА, УГВР тощо), дисидентський і національно-демократичний рух другої половини ХХ ст.; репресії окупаційних режимів (НКВД–МГБ–КГБ, служби безпеки та ін.) [6].

У період з 2010 по 2013 р. вдалося оцифрувати, систематизувати та завантажити у вільний доступ в мережу Інтернет понад 10 тисяч електронних копій документів з історії ОУН та УПА. В Е-архіві розміщено у відкритому доступі понад 10 тисяч документів із колекцій Центру досліджень визвольного руху, та з Фонду 13 Галузевого державного архіву СБУ «Колекція друкованих видань КДБ УРСР», копії яких були передані Львівському національному університету імені Івана Франка: з ф. 13. «Колекція друкованих видань КДБ УРСР» ГДА СБУ Спр. 376. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН» та «Української повстанської армії» [6].

Станом на початок 2020 р. на сайті розміщено понад 25 тисяч оцифрованих документів, які поділені за розділами:

- Український національний рух до 1917 р. (12 документів).
- Українська державність 1917-1921 рр. (523 документи).
- Міжвоєнний період 1921-1939 рр. (1203 документи).
- Український визвольний рух 1939-1954 рр. (10903 документи).
- Ненасильницький рух опору 1960-1980-х рр. (896 документи).
- Національно-демократичний рух. З кінця 80-х до 1991 р. (904 документи).
- Боротьба проти визвольного руху 1920-1991 рр. (10463 документи).
- Церква у визвольному русі (93 документи).
- Політична еміграція (941 документ).
- Персоналії (982 документи).

Е-архів пропонує користувачам такі з них, як:

- пошук документів;
- за розділами – ієрархічними тематичними рубриками;

- за датою створення документів;
- за авторами та організаціями-видавниками документів;
- документів за ключовими словами;
- за місцем зберігання оригіналів документів – архівами, фондами, справами, томами;
- розширений пошук за всіма категоріями опису документу;
- можливість перегляду документів на сайті електронного архіву;
- можливість скопіювати електронні копії у форматі pdf (для зареєстрованих користувачів) [5].

Варто наголосити, що ГДА СБУ проводить тісну співпрацю із архівними інституціями європейських країн, які також мають комуністичний досвід. Так, у 2016 р. вийшов збірник «Документи комуністичних спецслужб у Європі. Путівник мережею архівів». Мета цього збірника – допомогти з осмисленням і розумінням того, як свого часу відкривали архіви служб безпеки у Польщі, Німеччині, Чехії, Словаччині, Угорщині, Болгарії та Румунії [3].

Зважаючи на важливість ресурсу та його спрямованість на широке коло населення, ЦДВР спільно зі студією онлайн-освіти EdEra презентують результати річної роботи над проектом онлайн-курсу «Розсекречені», в якому детально розповідається про те, як розібратися з документами комуністичних спецслужб [7]. Втім, даний проект потребує окремої уваги.

Отже, електронний архів українського визвольного руху є важливим інтернет ресурсом як для дослідників, істориків, студентів, аспірантів і всіх, хто виявляє зацікавлення минулим України та Центральної-Східної Європи у ХХ ст., особливо історією періоду Другої світової війни, боротьби народів СРСР за незалежність, проти тоталітарних режимів і репресивної системи.

Список використаних джерел:

1. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Таємниці українського минулого з архівів КДБ. Львів : Київ : Центр досліджень Визвольного Руху, 2013. 328 с.
2. Галузевий державний архів СБУ: Путівник / авт.-упоряд.: В.М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків : Права людини, 2009. 36 с.
3. Документи комуністичних спецслужб у Європі: путівник мережею архівів / [за ред. Р. Леськевіч, П. Жачек; О. Ісаюк (укр. вид.), В. Бірчак (укр. вид.)]. Львів : Часопис, 2016. 180 с., іл.
4. Закон України про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/316-19>.
5. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <http://avr.org.ua>.
6. Версія електронного архіву українського визвольного руху 2013-2019 рр. URL: <http://old.avr.org.ua>.
7. Розсекречені. Онлайн курс про роботу з архівами КГБ. URL: https://courses.edera.com/courses/coursev1:Renaissance+KGB_4+2019_0512/about?fbclid=IwAR1gkLao3ipsUJKQm-j69Jcp7rewylbcsU7rpyH0tM7Tmi49Cbssyp1Dnqwo.

The article makes a short excursion into the history of the creation of the E-Archive of the Ukrainian Liberation Movement as the main online resource on the problem of national liberation struggle in Ukraine of the twentieth century and its structure was analyzed.

Key words: E-Archive, State Security Service of SBU, Internet platform, KGB archives.

Отримано: 10.03.2020

НАТИВНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ НА ЗАКАРПАТТІ І ДИСПОЗИТИВ ВЛАДИ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СЕРЕДИНІ ХІХ ст.

У статті йдеться про початки формування нативного русинського націоналізму у найбільш західному етнорегіоні майбутньої Української держави – Закарпатті у середині ХІХ ст. Автор звертає увагу на громадську і політичну діяльність Олександра Духновича, Адольфа Добрянського, Івана Раковського та їх оточення, робить висновки щодо диспозитиву місцевої та імперської влади щодо нативного націоналізму на Закарпатті після «весни націй».

На думку автора, нативним націоналістам Закарпаття не вдалося запустити проект «русинської нації» у середині ХІХ ст., а саме: домогтися виділення території заселеної русинами в окрему адміністративну одиницю Австрійської імперії; створити русинську модерну мову; залучити до процесів націєтворення широкі верстви населення, яке в основному було селянським, домодерним. Нечисленним русинським нативістам не вдалося встояти під ударами неабсолютистського режиму Франца-Йозефа через вузькість соціальної основи (головним чином у націєтворенні взяло участь лише духовенство). Тому на повну міру процеси русинського націєтворення запущені не були, а національне будівництво у подальшому так і залишилося лише справою поодиноких русинських діячів регіону.

Ключові слова: націоналізм в Україні, українське націєтворення, русинський нативний націоналізм, Австрійська імперія, Закарпаття.

Проблеми зародження та становлення націоналізмів на українських землях вітчизняні та закордонні науковці намагались осмислити вже наприкінці ХІХ ст. Перший логічний виклад бачення «українського минулого» було зроблено «батьком» української історії Михайлом Грушевським [1]. Однак, вивчення історії суспільно-політичних уявлень та ідей вишло на чільне місце в світовій історіографії лише після Другої світової війни, а в українській – з 90-х рр. ХХ ст. Так, творення націй в Австрійській імперії досліджували Б. Андерсон, Л. Грінфельд, З. Когут, Е. Сміт, М. фон Хаген, Д.-П. Хімка, та ін. Вони зазначали, що націогенеза була не самодостатнім, наперед визначеним процесом, в якому кожна нація формувалася окремо, а серією взаємодій та протистоянь між різними «національними проектами», які перебували у стадії формування та розвитку та багато у чому залежали від загальноєвропейського контексту [2].

Нативні націоналізми в Австрійській імперії досліджували історики П.Р. Магочій, З. Когут, А. Кашелер, О. Міллер, Я. Грицак, М. фон Хаген. На думку сучасних українських істориків Я. Грицака, В. Кравченка, Г. Касьянова, І. Удода, Р. Шпорлюка та ін. серед представників різних етнічних груп на українських землях з кінця ХVІІІ і до початку ХХ ст. тривав пошук відповідей на складні питання ідентифікації себе у відповідних системах національних координат [3].

У середині ХІХ ст., поступово засвоюючи логіку нової ідеології Європи – націоналізму, русинські громадські діячі Закарпаття – Олександр Духнович, Адольф Добрянський, Іван Раковський, Андрій Балудянський, Анатолій Кралицький, Олександр Павлович, Антон Рубій, Іван Ріпа, Микола Надь та ін. сконцентрували свої зусилля на створенні русинської літератури та театру, виданні русинських газет і журналів, заснуванні русинських громадських організацій, розширенні сітки народних шкіл, а також на підвищенні рівня загальної освіти серед русинів. Культурно-просвітницька діяльність цих діячів багато у чому обумовлювалася тим, що практично всі вони були священиками, тому більшість їх творів – молитовники, катехізиси, збірники недільних проповідей тощо, мали морально-релігійний зміст.

Центром діяльності нативних націоналістів стало місто Пряшів (сьогодні знаходиться на сході Словацької Республіки). Тут діяло «Літературное заведеніє Пряшевское», засноване О. Духновичем у часи угорської революції. За короткий період свого існування воно видало 12 книг русинською мовою, що стало важливою сходинкою в русинському націєтворенні всього ХІХ ст. Це товариство можна порівняти з такими організаціями інших слов'янських етносів Австрійської імперії як «Матиця чеська», «Матиця словацька», «Матиця сербська».

Русинські націєтворці Закарпаття намагались сконструювати модерну русинську мову, використовуючи два «стилі»: «низький» (lingua franca), що мала б вживатися у творах «для народу» – «язичіє» (суміш карпаторуських місцевих говірок, церковно-слов'янської та модерної російської мов), і «високий» (lingua sacra) – т. з. «церковно-слов'янську мову» [4].

На початку 1851 р. в Ужгороді для видання книг русинською Олександр Духнович намагався заснувати кирилич-

ну типографію. На засіданні Ужгородської греко-католицької капітули він представив план організації такої типографії, але наштотувався на різкий опір представників місцевої влади і місцевого католицького духовенства. Не підтримала влада і видання О. Духновичем підручників для русинських шкіл регіону. Однак не дивлячись на те, що його «Кніжица шкільна для навчаючих» не була офіційно затверджена як підручник, вона витримала декілька видань.

Свої філософсько-гуманістичні погляди О. Духнович виклав у трактаті «Єстєственнo-духовнє рассужденія». В центрі його уваги – соціально безправна людина, що живе у світі, де «людина людині – вовк». Автор гостро критикує соціальні умови, в яких імперські закони не забезпечують прав людини, «бо всюди панує влада золота». «Караючий закон», за словами Духновича, діє лише для бідної людини, «сильні ж чествують закон настільки, наскільки їм він корисний буває» («Дело от безделья») [5].

О. Духнович писав і на історичні теми. Його головною історичною працею є «Істинная історія Карпато-Россов ілі Угорських Русинов изданная народолобцем Александром Духновичем». Крім того, він написав «Історію Пряшевской єпархії», «Біографію Василя Поповича, єпископа Мукачевского», «Устав Пряшевской капітули» та ін. Автор «Істинної історії Карпато-Россов» виступає проти історичних міфів угорської й німецької історіографії про ніби заселення Дунайського басейну сплочатку угорцями та німцями, а вже потім – русинами, однак подекуди і сам вдається до легендарного викладу історії регіону [6].

У творах О. Духновича уперше зазвучали домотиви русинського романтичного патріотизму. Саме йому належать рядки, які у подальшому стали гімном русинського націоналізму:

«Я русин був, єсьм і буду,
Я родився русином.
Чесний мій рід не забуду,
Останусь його сином...»

(«Вручаніє») [7].

У творчості Духновича вже відчутний вплив слов'янського романтизму, поезій Олександра Пушкіна, Юліуша Словацького, Адама Міцкевича, німецьких поетів групи «Бурі і натиску». Він широко прагнув вдихнути «справжнє життя» в очолюваний ним русинський літературний рух, зробити літературу зряддям суспільної боротьби за національне майбутнє русинів.

До плеяди нативних націоналістів Закарпаття належить і Іван Раковський (1815-1885 рр.). На перших порах Раковський підтримував Духновича у його намаганні модернізувати «слов'яно-руську традицію». Церковно-слов'янську мову вважав «священною мовою». Однак, в останні роки своєї діяльності зневірився у тому, що вдасться трансформувати численні карпаторуські говірки в модерну русинську мову. Його погляди почали змінюватися в період існування «Руського округу» під впливом ідей А. Добрянського, який вважав, що «сучасність вимагає сучасної мови», однак русинам не варто створювати свою

модерну літературну мову, оскільки вже функціонує модерна парость давньоруської мови – «великоруська».

В останні роки свого життя І. Раковський з цих же причин майже не використовував у літературному вжитку церковно-слов'янську мову, виступав проти «діалектних мов» своїх сучасників, вказуючи на те, що «наречій у нас неізмірне множество», вважав, що русинам Закарпаття необхідно перейняти модерну «великоросійську» мову. На думку Михайла Драгоманова: «Націоналізм угорський мусив з часом узяти форми московськості власне тому, що він був і є «чистим націоналізмом», без примітки соціальної. Такий націоналізм завше тягне до держави, а не до народу, – і коли держави руської нема, а московсько-петербурзька є, то архінатурально, що націоналісти угорські потяглися думками до сеї держави» [8].

Відразу ж після поразки революції 1848-1849 рр. нативні русинські націоналісти з «групи єпископа В. Поповича» розробили і передали в Мукачевому генералові Гайнау «Меморандум» про становище русинів в Угорщині, в якому піднімалися питання рівноправності русинів в національно-культурній сфері з іншими етносами Австрійської імперії. Проте адресат був вибраний невдало, бо такі питання воєнного диктатора Гайнау не цікавили і «Меморандум» залишився без відповіді [9].

Активна діяльність у Відні представників інших слов'янських етносів імперії спонукала нативістів з «групи Адольфа Добрянського» прискорити підготовку національної програми русинів. Наприкінці жовтня 1849 р., після закінчення своєї місії при штабі російських військ і короткочасного перебування на посаді комісара сегединського округу, Адольф Добрянський повернувся у Пряшів і відразу почав готуватися до переговорів з імперською владою з питань «руської провінції» і визнання «національних прав русинів». В розробленому його «групою» програмному документі «Памятник Русинів Угорских» вказувалося, що деякі питання вони були змушені відкласти до того часу, поки «не зникнуть перепони на шляху об'єднання усіх русинів» монархії. Причина такої зміни поглядів на подальшу долю «русинських земель» пояснювалася тим, що раніше, як зазначалося в документі, «предметом наших горячих желаній» було «соединіти собственно Руській краї», однак після прийняття імперської конституції від 4 березня 1849 р., яка проголосила рівноправність усіх етносів імперії «отступаем тепер од нашего намеренія до благосклоннейшего времени» [10].

Як бачимо, від своєї кінцевої мети – «соединіти собственно Руській краї» імперії «група Добрянського» не відмовилася, і наголошувала на тому, що йдуть на поступки лише з тим, щоб остаточно «отдаліть перепони, которіє соединію Русинів Галицких з Угорскими стоят на заваде». Деякі джерела свідчать, що 19 жовтня 1849 р. делегація була прийнята самим імператором Францом-Йозефом і передала йому цей документ. І ніби імператор похвалив русинів за їх вірність і «обіцяв врахувати їх справедливі бажання» [11].

Наприкінці жовтня 1849 р. віденська влада «реорганізувала» Угорське королівство. Від нього було відділено Септимрадія і Хорватію-Славонію, а решту території поділено на п'ять військових округів, що, в свою чергу, були розділені на декілька цивільних округів. У результаті такої реорганізації в північно-східній частині Угорщини був створений Кошицький воєнний округ, розділений на три цивільні округи. Одним із них був Ужгородський, до складу якого входили комітати Унг, Берег, Угоча і Мараморш. Головним адміністратором Ужгородського округу, неофіційно названого «Руським округом», був призначений барон Ігнац фон Вілтец, а його першим радником і начальником канцелярії Адольф Добрянський. Останній приїхав в Ужгород 15 листопада 1849 р. і відразу ж почав проводити «корисні міроприємства» для русинів: наказав продублювати усі написи мадярською – русинською мовою, запровадив русинську мову як офіційну в адміністративному управлінні та як мову навчання в школах.

Добрянський почав також замінювати мадярських чиновників на русинів, поставивши основну вимогу для службової кар'єри – знання русинської мови. В результаті такої його діяльності «русинське коріння» ставало не перешкодою при зайнятті адміністративних посад, а навпаки – відкривало шлях

до службової кар'єри. Русинська інтелігенція і духовенство визнали А. Добрянського своїм лідером. Останньому вдалося досягти дуже багато, так як для ужгородського духовенства та місцевої шляхти, які під час революції активно співпрацювали з угорською революційною владою, перехід на бік А. Добрянського, офіційно визнаного Віднем діяча, було шансом на реабілітацію в очах імперських можновладців, демонстрації повернення до прогабсбурзької орієнтації.

У цей час і О. Духнович з небагатьма своїми прибічниками на Пряшівщині розвинув активну діяльність культурно-просвітницького характеру. Він ввів навчання русинською мовою в пряшівській гімназії. З його рекомендації мову русинів почали вивчати як окремий предмет в юридичній академії в Кошиці. О. Духнович видав перший літературний альманах у формі календаря «Поздравленіє русинів на год 1850», в якому опублікував свій знаменитий патріотичний вірш. Русинам вдалося зайняти невисокі державні посади у краї. Вже згодом, у 1862 р. Духнович, аналізуючи ці зрушення, відзначив: «Кто би пред 12 літами осмилілся і подумати, что і бідний потуплений русин может бити публічним чиновником» [12].

Головним інспектором шкіл «Руського округу» в грудні 1849 р. був призначений Віктор Добрянський. Він одразу ж почав вводити викладання в школах русинською мовою. З часом з Відня прийшов і дозвіл на відкриття русинської гімназії в Ужгороді. Однак це викликало гострі протести з боку місцевої мадярської шляхти і містян. Тоді на захист русинської гімназії в Ужгороді виступив пряшівський єпископ Й. Гаганець. Рішуче виступив на підтримку русинської гімназії в Ужгороді і О. Духнович. Він писав, що аргументи мадярських міщан не варті уваги, а посилення на те, що гімназія була заснована католицькою магнатською сім'єю є недостатнім, бо в комітатах Унг, Берег, Угоча і північній частині Земпліну, з яких приходять в Ужгород на навчання студенти, всюди розмовляють русинською мовою. Тим родичам-мадярам, які не хочуть, щоб їх діти читали і писали кирилицею, Духнович радив посилати своїх дітей в реформатські мадярські школи в Дебрецені і Шарошпотоку. І підкреслив, що скарги мадярів безпідставні, бо в ужгородській гімназії «наука» і так викладалася мадярською мовою [13].

Політика А. Добрянського на заміну угорських чиновників в апараті управління «Руського округу» і в комітатських управліннях була успішною. Уже в перших місяцях 1850 р. в адміністраціях регіону русинів вже була значна кількість. Однак, проти такої політики знову заперестували місцеве мадярське дворянство і шляхта.

Віденська влада також роздратовано почала реагувати на таку національну активність русинських націєтворців і вже до кінця 1850 р. витіснила з адміністрації північно-східних комітатів значну частину русинського чиновництва. Досвідчена віденська бюрократія побачила в русинсько-мадярському протистоянні за урядницькі місця прояв ще більш небезпечного для неї русинського, ніж мадярський, націоналізму, якого раніше ще не було. І, незважаючи на його прогабсбурзький характер, абсолютистський режим вирішив ліквідувати цей націоналізм у зародку. Зроблено це було «старим і добрим» засобом: русинських чиновників знімали з посад і відправляли подаль від їх етнічного середовища, в різні закутки монархії Габсбургів.

Небагатовчисельна русинська інтелігенція кваліфікувала цей крок австрійської влади як «катастрофу в Ужгороді». Це було дійсно катастрофою для початків русинського націєтворення і остаточно засвідчувало, що режим, який утвердився після поразки революції в монархії Габсбургів, вороже ставився до русинського націоналізму на Закарпатті.

Останнім кроком русинських нативних націоналістів Закарпаття стала петиція земплінського греко-католицького духовенства від січня 1851 р. «Памятное писаніє Земплінских Русинів» на ім'я імператорського комісара в справах Угорщини барона Карла Герінгера. Її автори теж вимагали введення русинської мови, як офіційної, в округах, населених русинами, призначення на державні посади русинських чиновників, видання законів русинською, надання русинам можливості дотримуватися православних свят тощо. Реакція властей на цю петицію була негативною. Австрійські чиновники ще з більшою підозрою почали спостерігати за активністю греко-като-

лицького духовенства Закарпаття, про що свідчить «справа священика Й. Гомічкова», який планував подати петицію, з подібними вимогами. На цей раз імперська поліція діяла швидко і заарештувала Гомічкова ще до подачі підготовленого ним документу. Силовики звинувачували його у намірі «спрокувати владу на репресії проти русинів», а авторство петиції приписували А.Добрянському, хоча він не мав до неї ніякого відношення [14].

В кінці грудня 1851 р. був опублікований т. зв. «Сільвестровський патент» Франца-Йозефа, яким була скасована березнева 1849 р. конституція (фактично відбувся державний переворот). Імператор підтвердив лише рівність громадян перед законом, конфесійні свободи та ліквідацію кріпосного права. Замість конституції вводились у дію т.зв. «Основи органічного управління», згідно з якими вся влада в Австрійській імперії концентрувалася в руках імператора, міністри ж виконували лише його розпорядження.

У 1853 р. неоабсолютистський режим імперії заборонив 'діяльність «Літературного заведення Пряшевського». Виключні права одержала католицька церква яка знову стала виконувати функцію колективного цензора у шкільництві та у сфері культурного життя регіону. Найактивнішою силою і опорою режиму стала таємна поліція. Саме завдяки їй наповнювалися каземати Мукачівського замку. Через таку політику влади основна маса русинського етносу – селянство, зосередившись на питанні виживання сім'ї в умовах безземелля, змушена була шукати засоби для існування у віддалених регіонах монархії. Відійшли від національного будівництва нечисленна русинська інтелігенція і греко-католицьке духовенство.

Висновки. Нативним націоналістам Закарпаття не вдалося запуснути проект «русинської нації» у середині XIX ст., а саме: домогтися виділення території заселеної русинами в окрему адміністративну одиницю Австрійської імперії; створити русинську модерну мову; залучити до процесів націєтворення широкі верстви населення, яке в основному було селянським, домодерним.

Нечисленним русинським нативістам Закарпаття у середині XIX ст. не вдалося встояти під ударами неоабсолютистського режиму Франца-Йозефа через вузькість соціальної основи (головним чином у націєтворенні взяло участь лише духовенство). Тому на повну міру процеси русинського націєтворення запущені не були, а національне будівництво у подальшому так і залишилося лише справою поодиноких русинських діячів регіону.

Список використаних джерел:

1. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол: П. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1991-1998.
2. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму : монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
3. Удод О. Україна XIX – початку ХХІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання : монографія. Кн. II: Україна XIX – початку ХХІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання. Київ ; Чернівці ;

Тернопіль : Астон, 2012. 696 с.; Удод О. Соціокультурні аспекти формування української нації в XIX ст.. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ : ДНУ ім. О. Гончара, 2015. Вип. 13. С. 185-202; Удод О. Модернізація і становлення української нації. *Сторінки історії* : збірник наукових праць. Київ : НТУУ «КПІ», 2013. Вип. 35. С. 39-60; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму : монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с. та ін.

4. Заводовський А. Перші національні проекти на українських землях у XIX ст. Кам'янець-Подільський, 2010. 128 с.
5. URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb>.
6. Духнович О. Состояние Русинов в Угорщине. *Зоря Галицька*. 1849. №31.
7. Духнович О. Твори в 4 т. / вступ. стаття «О. Духнович. Життя і діяльність О. Рудловчак» с. 15-168 ; упоряд. О. Рудловчак, В. Микитась ; коментарі та словник О. Рудловчак, В. Микитась. Пряшів : Словацьке педагогічне видавництво у Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві, 1968. Т. 1. 791 с.
8. Проблеми теорії ментальності / відп. ред. М.В. Попович. Київ : Наукова думка, 2006. 408 с.
9. Заводовський А. Вказана праця. С. 34.
10. Там же. С. 35.
11. Там же. С. 36.
12. Духнович О. Твори в 4-х томах / Вступ. стаття «О. Духнович. Життя і діяльність О. Рудловчак» с. 15-168 ; упоряд. О. Рудловчак, В. Микитась ; коментарі та словник О. Рудловчак, В. Микитась. Пряшів : Словацьке педагогічне видавництво у Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві, 1968. Т. 1. 791 с.
13. Там же. С. 18.
14. Заводовський А. Вказана праця. С. 37.

The article deals with the beginnings of the formation of native Ruthenian nationalism in the westernmost ethno-region of the future Ukrainian state – Transcarpathia in the mid-nineteenth century. The author draws attention to the social and political activities of Alexander Dukhnovich, Adolf Dobriansky, Ivan Rakovsky and their entourage, makes conclusions about the dispositive of local and imperial authorities on native nationalism in Transcarpathia after the «spring of nations».

According to the author of this article the native nationalists of Transcarpathia failed to launch the project of the «Ruthenian nation» in the middle of the XIX century, namely: to achieve the allocation of the territory inhabited by Ruthenians into a separate administrative unit of the Austrian Empire; to create a Ruthenian modern language; to involve broad sections of the population in the nation-building process, which was mainly peasant and pre-modern.

The few Ruthenian nativists failed to withstand the blows of the neo-absolutist Franz Josef regime due to the narrowness of the social base (mainly only the clergy took part in nation-building).

Therefore, the processes of Ruthenian nation-building were not fully launched, and nation-building in the future remained only a matter of individual Ruthenian figures in the region.

Key words: nationalism in Ukraine, Ukrainian nation-building, Ruthenian native nationalism, Austrian Empire, Transcarpathia.

Отримано: 10.03.2020

УДК 331.108.45

І. А. Андрейцева, кандидат економічних наук, доцент

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИМІРЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНВЕСТИЦІЙ У РОЗВИТОК ПЕРСОНАЛУ ПІДПРИЄМСТВА

Автором досліджено сутність ефективності інвестицій у розвиток персоналу та методичні аспекти їх вимірювання за умов сьогодення. Визначено систему показників вимірювання ефективності проекту з розвитку персоналу, запропоновано використовувати методи, які враховують одночасно кількісні результати навчання та одержаний емоційний ефект.

Ключові слова: розвиток персоналу, ефективність інвестицій, показники вимірювання ефективності проекту, чиста теперішня вартість, внутрішня норма рентабельності, модель Дж. Філіпса ROI, модель Д. Кірпатріка, модель «Таксономія Блюма».

Постановка проблеми. За сучасних умов найбільш важливим і одночасно вразливим елементом підприємства є його персонал. Одним із способів адаптації персоналу до непередбачуваних змін зовнішнього середовища слід вважати розвиток персоналу, який реалізується через вдосконалення його структури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні й практичні аспекти розвитку персоналу розглянуто у працях сучасних вітчизняних та іноземних економістів: В. Базилевича, Д. Богині, О. Грішнєвої, М. Долишнього, М. Дороніної, А. Колота, Л. Михайлової, І. Швець, Г. Беккера, Дж. Джой-Метьюза, А. Кібанова, Д. Манкіна, Я. Мінсера, Р. Свансона, П. Сенге, С. Струмиліна, Л. Туроу, П. Форсайта, С. Шекші та ін. Незважаючи на пильну увагу до даної проблеми зазначених авторів, залишаються дискусійними питання щодо методичних аспектів вимірювання ефективності інвестицій у розвиток персоналу підприємства.

Метою статті – обґрунтування методики вимірювання ефективності інвестицій у розвиток персоналу з метою підвищення результативності господарської діяльності підприємства.

Важливою проблемою господарської практики є оптимізація ефективності, тобто співвідношення результатів і витрат людської діяльності. Розвиток персоналу як економічний процес, результат інвестицій і дієвий чинник економічного розвитку на всіх рівнях, повинен мати кількісні та якісні характеристики ефективності його реалізації.

Вкладаючи кошти у навчання персоналу, керівництво перш за все очікує на одержання прибутку. З економічної точки зору, додаткові інвестиції у будь-які активи є обґрунтованими за умови, якщо вони передбачають достатньо високий рівень окупності. В іншому випадку грошові потоки краще спрямувати на здійснення інших, більш прибуткових інвестиційних проектів або ж використати на поточне споживання. Тому важливим етапом будь-якого заходу щодо розвитку персоналу є процес визначення ефективності здійснених інвестицій. З огляду на розглянуте, ефективність інвестицій у розвиток персоналу підприємства включає: соціально-економічну та комерційну ефективність.

Під соціально-економічною ефективністю проекту розвитку персоналу розуміємо підвищення кваліфікації та набуття нових знань і навичок окремим працівником. Персонал, який займається професійним зростанням, забезпечує собі зростання людського капіталу та рівня життя, що сприяє покращенню трудового потенціалу суспільства країни загалом.

Перш за все необхідно відзначити, що саме зростання соціальної ефективності є кінцевою метою фінансово-господарської діяльності підприємства.

Отже, економічну ефективність відносно соціальної слід вважати проміжною – рівень економічної результативності функціонування підприємств є матеріальним і фінансовим базисом розв'язання будь-яких соціальних проблем.

З врахуванням даної обставини оцінювання соціальної ефективності інвестиційних проектів розвитку персоналу є важливою складовою оцінювання ефективності загалом. Проте об'єктивний розрахунок соціальної ефективності нині має істотні складнощі, зумовлені відсутністю загально визнаної методики її визначення. Очевидно, що це зумовлено надзвичайною складністю соціальних процесів.

Комерційна ефективність заходів розвитку персоналу проявляється у зростанні прибутків підприємства.

Враховуючи, що в загальному вигляді ефективність визначається співвідношенням результатів до витрат, основними шляхами її підвищення є мінімізація витрат та максимізація ефекту. У випадку інвестування в розвиток персоналу мінімізація витрат є недоцільною, оскільки процес безперервного навчання на підприємстві неможливо забезпечити без суттєвої суми вкладень.

Отже, доцільно вести мову не про мінімізацію витрат, а про їх оптимізацію. Іншим важливим резервом підвищення ефективності інвестицій у розвиток персоналу є максимізація результатів від їх здійснення.

Досліджуючи ефективність інвестицій у розвиток персоналу підприємства, скористаємося методом економічного аналізу «затрати – вигоди», який передбачає етапи:

1. Ідентифікація вигід та їх вартісна оцінка з врахуванням фактору часу.
2. Ідентифікація витрат та їх вартісна оцінка з врахуванням фактору часу.
3. Порівняння величини вигід з величиною затрат.

Показники вигід та затрат заходів з розвитку персоналу досить важко виміряти та порівняти, оскільки виникають у різних часових періодах. Тому для розрахунку їх ефективності необхідно всі грошові потоки звести до одного проміжку часу. Для цього використовують метод дисконтування.

Розглянемо основні методи, які використовуються для оцінювання ефективності інвестиційних проектів.

1. Метод чистої приведеної (теперішньої) вартості (NPV – Net present value). Цей показник відображає накопичений дисконтований ефект за розрахунковий період:

$$NPV = \sum_{t=0}^n \frac{CIF_t - COF_t}{(1+r)^t}, \quad (1)$$

де COF_t – вихідні грошові потоки (витрати), гр. од.; CIF_t – вхідні грошові потоки (доходи), гр. од.; r – ставка дисконтування.

Показник чистої теперішньої вартості характеризує перевищення сумарних грошових надходжень над сумарними грошовими витратами, що генеруються заходами з розвитку персоналу. Оскільки грошові потоки розподілені у часі, тому вони зводяться до теперішнього моменту шляхом дисконтування за ставкою r . Ефективним вважається проект, для якого $NPV > 0$.

2. Метод внутрішньої норми доходності (рентабельності) (IRR – Internal Rate of Return). Внутрішня норма доход-

ності (*IRR*) визначається як ставка дисконта, за якою чиста приведена вартість дорівнює нулю. На практиці внутрішню норму доходності переважно знаходять методом підбору:

$$NPV = f(IRR) = \sum_{t=0}^n \frac{CIF_t - COF_t}{(1 + IRR)^t} = 0, \quad (2)$$

Для оцінювання ефективності інвестиційного проекту значення *IRR* порівнюється зі ставкою дисконтування (*r*). Проекти з розвитку персоналу, для яких $IRR > r$ є ефективними і тому – доцільними.

Недоліком вищезгаданих методів оцінювання ефективності інвестицій у розвиток персоналу підприємства є те, що вони базуються виключно на фінансових аспектах інвестування, без врахування фактора невизначеності індивідуальної поведінки працівника. З метою виключення цього недоліку необхідно паралельно використовувати методи, що враховують людський фактор. Одним із них є модель Д. Кірпатріка, яка містить кілька рівнів, кожен з яких вимагає більш складних методів оцінки.

На першому рівні оцінюється реакції персоналу на опановану освітню програму. Проводиться збір і аналіз інформації про задоволеність учасників навчання. Для збору інформації використовуються стандартизовані анкети, які уточнюють ступінь корисності отриманих знань та навичок для повсякденної роботи; цікавість програми, її складність, а також доступність подання матеріалу. Такі відомості мають важливе значення, оскільки незадоволені працівники не будуть застосовувати їх у подальшій роботі.

Другий рівень передбачає застосування специфічного методу вимірювання знань, який дозволяє в балах оцінити зміни у кваліфікації працівника. Його метою є виявлення співробітників, які готові до використання навичок, одержаних у процесі навчання. Для цього використовується теоретична перевірка або ж симуляція у вигляді тестів. На цьому етапі контролюються такі показники як активність учасника, доступність викладу матеріалу, його компетентність, мотивація та інші.

Третій рівень – «демонстрація навичок на практиці» – проводиться двома способами. Перший – передбачає застосування тестів, симуляцій та інших методів оцінювання персоналу для порівняння практичних навичок до і після навчання. За допомогою іншого способу здійснюється оцінка неочевидних результатів, зокрема, синергія у прийнятті рішень, підвищення творчої активності тощо. Такі результати проявляються не відразу, проте здійснюють вагомий вплив на роботу працівника.

Американський економіст Дж. Філіпс доповнив запропоновану Д. Кірпатріком модель оцінки ще одним рівнем, що передбачає розрахунок віддачі від інвестицій в грошовому еквіваленті.

Щоб адекватно оцінити фінансову ефективність реалізованої програми розвитку працівників Філіпс пропонує застосувати методику *ROI* (Return On Investments) [1, с.93]. Згідно цієї методики на етапі розробки програми необхідно виділити релевантні показники та виміряти їх до і після навчання. Зафіксовані зміни бізнес-показників переводять у грошовий вираз та сумуються. Далі розраховуються кошти затрачені на реалі-

зацію освітніх та розвиваючих програм. На основі цих даних розраховується показник *ROI*:

$$ROI = \frac{D - B}{B} \times 100\%, \quad (3)$$

де *D* – дохід від проекту, гр. од.; *B* – витрати на реалізацію проекту, гр. од. Основними недоліками методу можна вважати його складність, багатофакторність та високу ресурсомісткість, тому його використання є доступним лише для великих підприємств.

Поряд із методиками Д. Кірпатріка та Дж. Філіпса зарубіжних компаніях поширене використання моделі «Таксономія Блюма», яка дозволяє не лише оцінити ефективність навчальних програм, а й сконструювати базу для їх подальшого створення. Ця модель містить три сфери, які переплітаються між собою та являють собою знання (когнітивна сфера), цінності (емоційна сфера) та навички (психомоторна сфера) персоналу. Кожна з трьох сфер включає категорії, які відображають послідовні рівні розвитку працівників у процесі їх навчання, розміщені у чіткій послідовності на основі критерію зростання складності.

Висновки. Таким чином, ефективність проекту з розвитку персоналу можна оцінити, використавши такі показники: чистої теперішньої вартості (*NPV*), внутрішньої норми рентабельності (*IRR*). Аналіз зазначених показників виявив їх недолік, який полягає у відображенні лише фінансових аспектів інвестування без врахування індивідуальних особливостей працівників. Для його усунення пропонується використовувати методи, що враховують одночасно кількісні результати навчання (рівень знань, умінь, навичок) та одержаний від нього емоційний ефект. До них належать: модель Дж. Філіпса *ROI*, модель Д. Кірпатріка та «Таксономія Блюма».

Список використаних джерел:

1. Назарова Г.В. Клієнтський капітал як складова інтелектуального капіталу організації. *Вісник Хмельницького нац. ун-ту*. 2008. №3. Т. 1. С. 115-119.
2. Денисова А. В. Применение модели «Таксономия Блюма» в оценке эффективности обучения. *Управление персоналом*. 2005. №6. С. 28-30.
3. Грішнова О.А. Развитие персонала как инвестиционный проект: методичні підходи до визначення ефективності. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: зб. наук. пр.* Тернопіль, 2004. Вип. 9. С. 15-19.
4. Джой-Меттюз Д. Развитие человеческих ресурсов : пер. с англ. Москва, 2006. 429 с.

The author investigates the essence of efficiency of investments in personnel development and methodical aspects of its measurement in the present conditions. The system of indicators of measuring the effectiveness of the project on personnel development is defined, it is proposed to use methods that take into account both quantitative learning outcomes and the obtained emotional effect.

Key words: personnel development, investment efficiency, project performance measurement indicators, net present value, internal rate of return, J. Phillips ROI model, D. Kirpatrick model, Bloom taxonomy model.

Отримано: 10.03.2020

С. Е. Баженова, доктор історичних наук, старший науковий співробітник

ПАЛАЦИ-РЕЗИДЕНЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК ОСЕРЕДКИ КУЛЬТУРИ ПРОСВІТНИЦТВА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ТУРИЗМІ

У статті досліджується та аналізується функціонування в Подільському регіоні України у ХІХ – на початку ХХ ст. палаців-резиденцій польських власників помість і маєтків, яких тут налічувалося до 100, під кутом зору їх місця, ролі і значення як осередків культурного життя й просвітництва, як місць нагромадження художніх полотен, колекцій зброї, порцеляни, нумізматики, археології та інших історико-культурних і мистецьких надбань, влаштування приватних музеїв, картинних галерей й інших експозицій та почасти трагічну долю цієї спадщини, стан її збереженості та сучасне використання в розвитку культури в Україні та світі.

Звертається увага на трагічну долю культурних надбань у зв'язку з розграбуваннями та руйнуваннями польських резиденцій в роки революцій в Україні і Першої світової війни початку ХХ ст. і робиться висновок, що залишки цієї спадщини частково знищені, частково дійшли до сьогодні й осіли в музеях, картинних галереях, приватних колекціях, архівах України, в тому числі подільських, Польщі, всієї Європи, користуються попитом на ринку антикваріату й, отже, продовжують перебувати в обігу і впливати на сучасний розвиток культури світу.

Ключові слова: Україна, Поділля, польська національна меншина, польська садиба, палац, резиденція, культура, культурна спадщина, мистецтво, салон, музей, колекція.

Відомо, що після входження 1793 року Правобережної України та в її складі Подільського воєводства, внаслідок другого поділу Речі Посполитої до складу Російської імперії, на цій території до початку ХХ ст. залишилися проживати понад 400 тис. етнічних поляків та 800 тис. осіб католицького віросповідання [1]. Не зважаючи на малочисельність польської меншини, порівняно з мільйонними масами українців, основний земельний фонд тут залишився в руках її верхівки (магнатів, поміщиків і дворян), які мешкали переважно в маєтках, у центрі яких знаходилися палацові будівлі або резиденції (їх налічувалося в Київській, Волинській та Подільській губерніях у ХІХ – на початку ХХ ст. понад 100 [2]), звідки керували власники своїми великими, середніми і малими землеволодіннями, забезпечуючи собі статки і багатства, побудову розкішних палаців та дендропарків, залишки яких дійшли до нашого часу. Ці володіння були багатогалузевими господарствами, в яких працювали обмежені в правах і свободах українські селяни, ремісники, слуги, інші робітні люди, які по селах тіснилися в убогих хатинах, де панували злидні. Здебільшого у цих помістях здійснювалася надмірна експлуатація підневільних селян та жорстоке поводження з ними. Тому не дивно, що в роки революції 1905-1907 рр. та Української революції 1917-1921 рр. палаци ставали найпершими об'єктами народного гніву, розграбовувалися, руйнувалися, спалювалися, а землі розбиралися.

Натомість уперше почали описувати маєтки, як культурне явище, та їх вплив на загальний розвиток культури в Російській імперії й місце і значення в європейських культурних зв'язках відомий історик, меценат О. Пшездецький у двотомнику «Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часу» (1841-1842), знаний польський письменник Ю.І. Крашевський в опублікованих 1842 року мандрівках по цих землях, польський історик і краєзнавець М. Дубецький, що видав книгу в 1914 р. «Креси і позакресами», В. Гульдман з Кам'янець-Подільського, який у книзі «Памятники старини в Подоліи» (1901) описав найбільш потужні колекції і збирання польських резиденцій цього регіону [3-6]. Ці автори зуміли відвідати більшість маєтків Правобережної України й здійснити їх опис. Найбільш ґрунтовно в науковому плані розглянув такий аспект в 11-томнику праці «Історія польських резиденцій в давній Речі Посполитій», у тому числі в Київському, Волинському, Подільському і Брацлавському воєводствах, польський історик і бібліотекар Р. Афтаназі [7]. О. Пажимський правда, його більше цікавив період існування маєтків ХІХ-ХХ ст., ніж ХІХ ст. Значний інтерес до вивчення культурної діяльності та спадщини польських резиденцій й практичному використанні у музейній та туристичній сфері зріс за роки незалежності України. Показовим в цьому плані є науковець державного історико-культурного заповідника «Музею-садиби «Самчики», що на Хмельниччині, О. Пажимський, автор праць про палацо-паркове мистецтво цього краю та Д. Антонюк, який подав довідковий опис та туристичне використання 315 польських замків і резиденцій в Україні [8, 9]. В даній статті ми акцентуємо увагу власне на культурній спадщині

польських маєтків, як складовій європейського та світового історико-культурного надбання.

Слід відзначити, що бурхливе спорудження палацо-паркових ансамблів у польських садибах в Україні й на Поділлі припало на другу половину ХІХ та ХХ століття.

Одним з видатних осередків культури ХІХ ст. було містечко Чорний Острів Пшездецького повіту Подільської губернії – родинне гніздо графів Пшездецьких з 1744 р. Особливого розквіту резиденція набуває з початку ХІХ століття, належачи Костянтину Пшездецькому (1782-1856), подільському маршалкові. Він розширює галерею живопису, успадковану від батька. В 1830 році поселяє в садибі італійського художника Матео Бацеллі (1769-1830). Славився і оркестр під керівництвом Луджі Тоніні. Чорний Острів зберігав мистецькі цінності родів Вишневецьких, Олізарів, Мостовських і, безумовно, Пшездецьких.

З Чорним Островом пов'язане ім'я Олександра Пшездецького (30-60-ті рр. ХІХ ст.), визначного мецената мистецтв, польського історика, археографа, видавця, ініціатора перекладу і видання творів Длугоша, фундатора «Бібліотеки Варшавської». О. Пшездецький співпрацював з Ю.І. Крашевським під час видання монографії «Твори мистецтва середньовічного і з епохи Відродження до кінця ХІХ ст. у давній Польщі». Свою велику книгозбірню вивіз з чорноострівського палацу до Варшави. Він – автор книги про польські маєтки Поділля, Волинь і Київщини [10].

Іншою, надзвичайно цікавою пам'яткою, є палацова садиба в с. Маліївці, тепер Дунаєвського району Хмельницької області. Палац побудований в 1788 році і за своєю архітектурою будівлі був одним з кращих на Поділлі. Найбільшого розквіту садиба набула при власниках графів Орловських у ХІХ – на початку ХХ ст.

Палац славився впродовж цього періоду галереєю польського живопису. В ній знаходилися роботи пензля Генріка Семірадського (1843-1902), Яна Матейка (1838-1893), Юзефа Брандта (1841-1915), Юзефа Хелмонського (1899-1914), Юліуша Коссака (1824-1899) та ін. Відомі були Маліївці й бібліотекою, яка налічувала майже 8 тисяч книг. У книгозбірні знаходилися рукописи з історії краю, листування пап римських з польськими королями. Окрема зала була обладнана експозиційною великої нумізматичної колекції з часу античності та середньовіччя. Палац й парк відчили до наших днів, і як комплекс садибно-паркового мистецтва входить до сучасних туристичних маршрутів [11].

Великої слави зазнав палац і його скарби в с. Михайлівка, нині Дунаєвського району Хмельницької області. У другій половині ХІХ ст. на місці давнього замку Миколай Маковецький будує палац в стилі неоготики. В садибі, крім цінних речей декоративного і образотворчого мистецтва, зберігалась велика бібліотека із старовинними книгами, більшість яких стосувалась природи, ботаніки. Його справу продовжив наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Стефан Маковецький, польський учений, відомий теоретик й організатор декоративного садівництва, автор багатьох наукових праць з природознавства [12].

Одне літо провів у Михайлівці письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури Генрік Сенкевич (1846-1916), збираючи матеріали для написання трилогії «Вогнем і мечем», «Потоп» й «Пан Володійовський». Він активно користувався бібліотекою й архівами родини [13].

В середині XIX ст. добру славу, як значний осередок культури, мала садиба у с. Рихта Кам'янецького повіту, яка належала Костянтину Підвисоцькому (1810-1868), критику літератури, письменнику, куратору гімназії в губернському Кам'янці-Подільському, який зібрав великі колекції живопису й народного декоративно-прикладного мистецтва, порцеляни, зброї, килимів східних, старовинних годинників. Він створив у Рихті літературний осередок, на зібраннях якого в маєтку бували польські письменники Юзеф Крашевський, Юзеф Ролле, Міхал Грабовський, літературний критик, прозаїк Пласид Янковський, історик, публіцист, філантроп Діонізія Понятовська, історик і публіцист Олександр Верига-Даровський, літератор Міхал Єзерський і багато ін. Діяльність цього осередку була широко відома в середині XIX ст. в Україні, на Польщі, в країнах Європи. Крашевський присвятив Підвисоцькому свій твір «Під італійським небом» [14].

З К. Підвисоцьким приятелював Владислав Гурський (1822-1902) з с. Котюжани Могилівського повіту Подільської губернії, історик-краєзнавець, колекціонер гравюр, який опублікував книгу під назвою «Про зібрання Костянтина Підвисоцького» (1872), в якій дав бібліографічний опис його колекцій, що мали 4554 твори відомих на той час графіків і, особливо, багато гравюр Фалька, яким цікавився Ю. Крашевський, художників Яна Філіповича, Т. Тродкевича, Теодора Раковецького, Потоцьких з Тульчина, Свейковських, Ледоховських, Аксамітовських, Пулаських, Шидловських, Ігнація Мархоцького та ін. [15].

Найбільший приватний архів у XIX – на початку XX ст. зберігався в резиденції князів Сангушків у м. Славути, тепер райцентр Хмельницької області, в якому зосереджувалися документи і матеріали, що висвітлювали господарську, соціальну, політичну і культурну діяльність польських поміщів і маєтків Волині та Поділля від XIII до кінця XIX ст. В. Гульдман вказує, що в Подільській губернії наприкінці XIX ст. було понад 20 польських резиденцій, які мали найбільші мистецькі та історичні зібрання, бібліотеки та приватні музеї, які на жаль, не мали загальної доступу, були швидше даниною моди місцевої аристократії [16]. Доля цієї культурної спадщини переважно була трагічна. Палаці та їх культурні зібрання мали не тривале існування, часто гинули від стихійного лиха, продавалися з молотка за борги, розпорозувалися.

Все-таки, культурна спадщина польських резиденцій не зникла і залишила помітний слід в культурних надбаннях України, країнах Європи й світу. В першу чергу вона стала значним підручником для створення музеїв і розвитку музейної справи. Зокрема, з фундацією в Кам'янці-Подільському у січні 1890 р. епархіального давнього сховища старожитностей, який став першим на Поділлі історико-краєзнавчим музеєм, що функціонує до нині, то за опублікованими звітами про його діяльність у 1890-1914 рр. завідувача Ю. Сіцінського, щороку фонди і експозиції установи поповнювалися шляхом дарування і за невелику плату художніми, музичними, археологічними та іншими вартісними колекціями, стародруками і зібраннями з польських маєтків краю.

Висновки. Всі польські палаці-резиденції Правобережної України й Поділля в часи свого функціонування у XIX – на початку XX ст. формувалися як пам'ятки зодчества й сьогодні вони є надбанням історико-архітектурної спадщини. Тому ці палаці відбудовують, реставрують, перетворюють в національні або державні історико-культурні заповідники, розташовують в них музеї, картинні галереї, мистецькі виставки, наповнюють їх культурним життям, пристосовують до всеукраїнської та міжнародної туристичної мережі. Сьогодні старовинні палаці ніби постають з минулого, відроджуються, і в цьому тепер, у XXI ст. ми вбачаємо їх визнання та суспільно-культурне значення. Палацові садиби у часи свого розквіту були осередками значних матеріальних, мистецьких, історичних, етнографічних зібрань, музеїв, книгозбірень, архівів, які були скарбницею, вагомих культурним надбанням польської культури в Україні та світі. Хоча

ця культурна спадщина значно постраждала у перші десятиліття XX ст., вагома частка її розпорозилася по світу, осіла в державних і приватних музеях, архівах, галереях, зібраннях колекціонерів, бібліотеках України і зарубіжжя. Вона продовжує існувати і в XXI ст., зростає на неї попит суспільства, знаходиться в активному культурному обігу.

Список використаних джерел:

1. Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 года. Санкт-Петербург, 1904. Т. VII. Вольнская губ. 106 с.; Т. XVI. Киевская губ. 112 с.; Т. XXII. Подольская губ. 104 с.
2. Антонок Д. 315 польських замків і резиденцій в Україні. Ч. II. Київ : Грані-Т, 2012. 250 с. (Серія «Путівники»).
3. Przewdziecki O. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. Wilno, 1840. Т. 1. 232 s; 1841. Т. 2. 157 s.
4. Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Warszawa, 410 s.
5. Dubiecki M. Na kresach zakresami. Kyów, 1914. 380 s.
6. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии (К составлению археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольск, 1901. 405 с.
7. Aftanazy R. Dzieje polskich rezydencji w dawnej Rzeczypospolitej. Wrocław, 1988-2003. Т. I-XI.
8. Пажимський О.М. Палацо-паркові ансамблі XVIII-XIX ст. – осередки культури Хмельниччини. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки* : збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. Хмельницький, 1999. С. 239-254.
9. Антонок Д. 155 польських замків і резиденцій в Україні. Київ : Граніт, 2011. Ч. 1. 192 с.
10. Баженов Л.В., Баженова С.Е. Олександр Пшездзєцький – історик і археограф України та Польщі XIX ст. *Питання історії України* : збірник наук. праць Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2002. Т. 5. С. 38-41.
11. Пажимський О.М. Палацо-паркові ансамблі XVIII-XIX ст. С. 241.
12. Прокопчук В.С. Два села – одна доля. Історичні нариси про села Блищанівку і Михайлівку Дунаєвського району. Кам'янець-Подільський, 2001. 280 с.
13. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле. Кам'янець-Подільський, 2016. 202 с.
14. Костянтин Підвисоцький (1810-1868). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський, 2018. Т. 2. С. 97-98.
15. Колісник В. Відомі поляки Вінниччини. Біографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с.
16. Баженов Л. Південно-Східна Волинь у наукових і краєзнавчих дослідженнях. *Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення* : матеріали міжнарод. Науково-краєзнавчої конф. Шепетівка : ПП Мельник А.А., 2015. С. 8-15.
17. Описание предметов старины / составил протоиерей Е. Сецинский. Каменец-Подольск, 1909. Ч. 1-2.

The article investigates and analyzes the functioning of the Podil region of Ukraine in the 19th – early 20th centuries. palaces-residences of Polish owners instead of and estates, which numbered up to 100 here, in terms of their place, role and importance as centers of cultural life and enlightenment, as places of accumulation of artistic canvases, collections of weapons, porcelain, numismatics, archeology and other historical and cultural and artistic heritage, the arrangement of private museums, art galleries and other exhibitions, and in part the tragic fate of this heritage, the state of its preservation and modern use in the development of culture in Ukraine and the world.

Attention is drawn to the tragic fate of cultural heritage in connection with the looting and destruction of Polish residences during the revolutions in Ukraine and the First World War of the early twentieth century. and it is concluded that the remains of this heritage have been partially destroyed, partly reached today and settled in museums, art galleries, private collections, archives of Ukraine, including Podolsk, Poland, all of Europe, are in demand in the antiques market and, therefore, continue to be in circulation and influence the modern development of world culture.

Key words: Ukraine, Podillya, Polish national minority, Polish state, palace, residence, culture, cultural heritage, art, salon, museum, collection.

Отримано: 10.03.2020

ОРГАНІЗАЦІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ХАРЧУВАННЯ У ЗАКЛАДАХ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО ГОСПОДАРСТВА

Вивчено категорії функціональних харчових продуктів. Досліджено проблеми забезпечення гостей готельно-ресторанних закладів функціональними продуктами. Проведено аналіз можливих підходів з організації функціонального харчування у закладах готельно-ресторанного господарства.

Ключові слова: функціональне харчування, заклади готельно-ресторанного господарства, функціональні харчові продукти.

Призначення їжі сьогодні полягає не тільки в задоволенні голоду і забезпеченні необхідними нутрієнтами людини, але також в запобіганні захворювань, пов'язаних з харчуванням, та поліпшенні її розумового і фізичного стану. Формула їжі XXI століття – це постійне використання в раціоні харчування поряд з традиційними натуральними харчовими продуктами і продуктів із заданими властивостями, тобто функціональних продуктів харчування, які охоплюють широкий спектр харчових продуктів та інгредієнтів з різними біологічно активними речовинами, які відповідають за їх ефективність в зміцненні здоров'я і профілактиці захворювань, тобто дають можливість скоротити витрати на охорону здоров'я і підтримати економічний розвиток [1].

Терміном «функціональні харчові продукти» можна визначити широке коло харчових продуктів: носії природних і органічних речовин, низькокалорійні та безкалорійні продукти для контролю за масою тіла, продукти, збагачені вітамінами і мікроелементами, напої енергетичного характеру, пробіотичні продукти, молочні продукти зі спеціальними властивостями тощо. Робертфрід М.Б. визначив основні категорії функціональних харчових продуктів таким чином:

- натуральні продукти, які природно містять необхідну кількість функціонального інгредієнта або групи інгредієнтів;
- натуральні продукти, додатково збагачені будь-яким функціональним інгредієнтом або групою інгредієнтів;
- натуральні продукти, з яких вилучений певний компонент, що перешкоджає виявленню фізіологічної активності наявних в них функціональних інгредієнтів;
- натуральні продукти, в яких вихідні потенціальні функціональні інгредієнти модифіковані таким чином, що вони починають виявляти свою біологічну або фізіологічну активність або ця активність посилюється;
- натуральні харчові продукти, в яких збільшується біозасвоєність функціональних інгредієнтів, що входять до їхнього складу, в результаті тих чи інших модифікацій;
- натуральні та штучні продукти, які в результаті застосування комбінації вищезазначених технологічних прийомів набувають здатності зберігати і покращувати здоров'я людини і/або знижувати ризик виникнення захворювань.

Сьогодні надзвичайно велика кількість людей має певні захворювання (цукровий діабет, ожиріння, целиацію тощо), або дефіцит тих чи інших есенціальних речовин (вітамінів, мінеральних речовин, амінокислот та ін.).

Існує тенденція до збільшення хворих на целиацію, у Швеції щороку реєструється один випадок захворювання на целиацію на 270 осіб, в Австрії – на 476, у Франції – на 200 осіб. В Україні поки що недостатньо проводять діагностику захворювання на целиацію. Однак, за підрахунками фахівців Всеукраїнської спілки целиакії, лише в Києві близько 30 тис хворих. У світі і Україні зростає кількість хворих на фенілкетонурію. На залізодефіцитні стани різної етіології в світі страждає близько 1,8 млрд осіб. В Україні майже у 1/3 населення спостерігається нестача заліза [2].

Проте така категорія населення також активно подорожує і є гостями закладів готельно-ресторанного господарства.

Заклади громадського харчування пропонують надзвичайно широкий асортимент страв. Серед усього асортименту пропонуються страви, що містять функціональні продукти. Проте асортимент таких страв дуже малий.

Надзвичайно актуальним є питання забезпечення функціональним харчуванням гостей закладів готельно-ресторанного господарства, які працюють за системою «все вклю-

чено». Оскільки тривалість перебування в таких закладах, зазвичай, під час відпусток складає 7-10 днів, що становить третину або четверту частину місяця. Протягом цього часу гість повинен отримувати повноцінне збалансоване харчування відповідно до особливостей свого організму.

Тому організація функціонального харчування у закладах готельно-ресторанного господарства є досить актуальним питанням, яке вимагає подальшого вивчення та розвитку.

З давніх-давен хліб був і залишається основним продуктом раціону у більшості народів. Як відомо, основною сировиною для виготовлення цього продукту є борошно. Також борошно є основою для виготовлення кондитерських виробів таких як, тістечка, торти, печиво, кекси тощо. Приведені продукти зазвичай не закуповуються закладами готельно-ресторанного господарства, а готуються безпосередньо у закладі.

Традиційно для виготовлення хліба і борошняних кондитерських виробів використовують пшеничне борошно. Проте для категорії людей, хворих на целиацію, пшеничне борошно виключене з раціону.

Целиація – це хронічне полісиндромне захворювання, яке характеризується неспецифічним ураженням слизуватої оболонки кишківника глютенем, що порушує харчову адсорбцію на ушкодженій ділянці.

Хворим на целиацію рекомендовано безглютенову дієту, яка поступово допоможе відновити ушкоджену частину кишківника. В деяких випадках захворювання цукровим діабетом та целиацією супроводжують один одного. Для забезпечення цієї групи людей борошняними кондитерськими виробами необхідно використовувати аглютенове борошно [3].

До такого борошна, що не містить глютен, відносять борошно рисове, кукурудзяне, гречане. Розробкою рецептур та технології таких продуктів займається науковці – А.М. Дорохович, В.В. Дорохович та ін. Сьогодні розроблено близько 20 рецептур борошняних кондитерських виробів з аглютенового борошна.

Фенілкетонурія – спадкове захворювання, яке обумовлено порушенням обміну амінокислоти – фенілаланіну. Відсутність ферменту фенілаланінгидроксилази перешкоджає нормальному перетворенню фенілаланіна в тирозин. При розробленні печива для хворих на фенілкетонурію були повністю виключені з рецептурного складу яйцепродукти, кількість пшеничного борошна складає 4-5% до маси готового виробу. За результатами досліджень розроблено рецептури кондитерських виробів [4].

Для забезпечення різноманітності раціону виготовляють безглютеновий хліб, безглютенові макаронні вироби, каші на основі різних видів крохмалів та безглютенових видів борошна, традиційні хлібні вироби замінюють безбілковими або безглютеновими. На кафедрі технології хлібопекарських і кондитерських виробів Національного університету харчових технологій розроблено рецептури на безбілковий хліб з крохмалю та безглютеновий хліб з борошном круп'яних культур [5].

Забезпечити меню готельно-ресторанного закладу асортиментом страв функціонального призначення можна шляхом включення до рецептури різних функціональних інгредієнтів.

Насіння льону дозволяє збагатити випічку такими фізіологічно-функціональними інгредієнтами як білки з повноцінним амінокислотним складом, поліненасичені жирні кислоти, харчові волокна, з яких значна частина водорозчинні, вітаміни, мікро- та макроелементи, лігнани.

Розроблено цілий ряд рецептур хлібобулочних виробів збагачених харчовими волокнами. Як функціональну

сировину використовують порошок із столового буряка, клітковину цитрусових, гарбуза, клітковину картоплі [6].

Перспективною сировиною для збагачення страв є плодові порошки, а саме порошки калини, горобини, шипшини, обліпихи тощо, оскільки свіжа плодова продукція є сезонним продуктом і не забезпечує регулярного надходження біологічно активних речовин в раціон харчування. При сушінні з рослинних об'єктів видаляється волога, концентрація речовин в клітинному соку і його осмотичний тиск збільшуються, що перешкоджає розвитку мікроорганізмів. За хімічним складом сушені ягоди є концентровані і висококалорійні продукти харчування, багаті вуглеводами, пектиновими і мінеральними речовинами, вітамінами і органічними кислотами. Страви збагатяться найважливішими мікронутрієнтами – вітамінами (С, В₁, В₂, РР, А, Е), бета-каротином, мінеральними речовинами (К, Na, Ca, Mg, P, Fe), незамінними амінокислотами, харчовими волокнами та поліфенольними сполуками.

Молочні продукти у заклади громадського харчування постачаються від виробників. Молоко використовується як в нативному вигляді, для додавання до напоїв та для приготування напоїв, так і термічнооброблене – для готування каш, для приготування сухих сніданків (пластівців, кульок зернових тощо), для приготування десертів. Також для приготування кулінарних страв використовують й іншу молочну сировину – сметану, сир, вершки тощо.

Збагачення функціональними інгредієнтами молочної сировини можливе лише для молока та молочних продуктів, з яких виготовляють десерти.

Йододефіцитні захворювання є одними з найбільш поширених неінфекційних захворювань людини. Більш ніж для 1,5 мільярда жителів Землі існує підвищений ризик недостатнього споживання йоду, у 655 мільйонів осіб є збільшена щитовидна залоза, а у 43 мільйонів – виражена розумова відсталість в результаті йодної недостатності. Внесення у молоко, сметану, вершки чи іншу молочну продукцію йодказеїну дозволить забезпечити гостей функціональними стравами, що сприятимуть зниженню йододефіциту [7].

Досить поширеним захворюванням є алергія на білок коров'ячого молока та лактозу. Непереносимість коров'ячого молока зустрічається як у дорослих, так і у дітей. Традиційно у всіх закладах харчування подаються страви з коров'ячого молока. Тому актуальним є питання заміни коров'ячого молока на інші види молока. Основними білковими алергенами молока являються казеїни та β-лактальбумін. У молочці кобилячому, козячому, овечому ці білки містяться у менших кількостях та в інших співвідношеннях, не викликаючи алергії. Тому використання такого молока є досить актуальним питанням.

Щодо непереносимості лактози, то ринок пропонує велику кількість сухого безлактозного молока, використання якого можливе для приготування кулінарних страв.

Сьогодні у промисловості прогресивним напрямком є використання продукту відходу молочної промисловості –

молочної сироватки. Вченими розроблено технології отримання сухої сироватки, яка є доступним продуктом на ринку. Також розроблено велику кількість рецептур хлібобулочних, борошняних кондитерських виробів із застосуванням сухої сироватки. Окрім збагачення страви корисними речовинами суха сироватка ще й є економічно вигідною сировиною, яка знижує собівартість готової страви.

Отже, встановлено, що організація функціонального харчування у закладах готельно-ресторанного господарства є не просто актуальним, а й необхідним напрямком, який потребує негайного вивчення, розширення та впровадження. А в умовах жорсткої конкуренції матиме перевагу заклад, що пропонує як традиційне меню, так і меню для категорії гостей з певними відхиленнями здоров'я.

Список використаних джерел:

1. Kaprelyants L., Yegorova A., Trufkati L., Pozhitkova L. Functional foods: prospects in Ukraine. *Food science and technology*. 2019. Vol. 13. №2. P. 15-23.
2. Вплив аглютенного борошна на кінетику випікання кексів. Електронний архів Національного університету харчових технологій. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/421/1/dvfvabnkvk.pdf>.
3. Дорохович В.В. Наукове обґрунтування і розроблення технологій борошняних кондитерських виробів спеціального дієтичного споживання : автореф. дис. ... д-ра техн. наук. Київ, 2010. 39 с.
4. Інноваційні технології борошняних кондитерських виробів для хворих на целіакію та фенілкетонурію. Електронний архів Національного університету харчових технологій. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/22008/1/90.pdf>.
5. Технологічні аспекти використання борошна круп'яних культур у технології безглютенного хліба. Електронний архів Національного університету харчових технологій. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12919/1/Sgamtavbkkutbh.pdf>.
6. Обогащение хлебо-булочных изделий клетчаткой картофеля. Електронний архів Національного університету харчових технологій. URL: http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/20378/1/Nazar_M_I_-20_03_15.pdf.
7. Йододефицит и его профилактика. Бюджетное учреждение Ханты-Мансийского автономного округа – Югры «Нефтеюганская районная больница». URL: <http://poynkrb.ru/about/news/19615>.

Functional food categories have been studied. The problems of providing guests of hotel and restaurant establishments with functional products are investigated. The analysis of possible approaches to the organization of functional nutrition in the establishments of the hotel and restaurant industry.

Key words: functional food, hotel and restaurant establishments, functional food products.

Отримано: 10.03.2020

УДК 339.17(477)

Т. Л. Боднарчук, кандидат економічних наук

МЕХАНІЗМ ОРГАНІЗАЦІЇ БІРЖОВИХ ТОРГІВ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розкрито особливості організації торгів на українських біржах у період ринково-індустріальних перетворень. Звернено увагу на специфіку регулювання діяльності біржових установ.

Ключові слова: економічна історія України, біржа, біржові торги.

Постановка проблеми. Важливим елементом ринково-середовища є біржі, які виступають індикатором внутрішньо-економічного розвитку країни та відіграють важливу інституційну роль у розширенні її зовнішньоекономічного співробітництва. На сьогодні актуальною є проблема вироблення ефективного механізму розбудови вітчизняного біржового ринку, що потребує не лише дослідження сучасного рівня розвитку біржової торгівлі, але й звернення до історичних витоків становлення торгів в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти еволюції біржової торгівлі на теренах України у XIX – на початку XX ст. розкрито у наукових працях таких

вітчизняних вчених, як В. Небрат, О. Корніяка, О. Донік, Т. Лазанська, Р. Шиханов та ін.

Мета статті – охарактеризувати процес регулювання та організації торгів на українських біржах в XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий розвиток біржової торгівлі на теренах України відмітний з другої половини XIX ст., коли в Києві, Харкові, Одесі було відкрито та організовано роботу провідних торговельних майданчиків. Українські біржі хоч за обсягами торгівлі суттєво поступалися європейським та великоросійським, проте відігравали роль важливих бізнес-центрів. Діяльність вітчизняних бір-

жових установ була організована за європейським зразком. Безпосередню організацію, регулювання та контроль за процесом торгів здійснювали органи самоуправління – ради, комітети та товариства. Зокрема, біржові товариства створювалися та діяли відповідно до місцевих статутів, постанов та правил. Членами біржових товариств могли бути постійні відвідувачі бірж, зазвичай, купці I та II гільдій, фабриканти та поміщики [1, с. 143]. Дані соціальні інституції ухвалювали рішення, які стосувалися як порядку роботи торговельних майданчиків, так і процедури укладення біржових угод. Біржові товариства мали широкі повноваження щодо здійснення контролюючих функцій над діяльністю біржових комітетів, які належали до регулюючих інституцій виконавчого характеру [2, с. 224]. До складу комітетів входили 3-4 члени, серед яких обирався голова (гофмаклер або біржовий старшина) та які представляли інтереси біржових товариств в органах державної влади та за кордоном. Діяльність комітетів зводилася до виконання різних інформаційно-організаційних функцій: підготовка та подання інформації про стан та тенденції біржової торгівлі урядовим структурам; видача приватним особам спеціальних документів, довідок та посвідчень; надання пропозицій щодо покращення торгівлі на біржах; сприяння розвитку місцевої торгівлі, промисловості та судноплавства; складання правил біржової торгівлі та зведень торговельних звичаїв; екзаменування знань претендентів на посади професійних біржових працівників; здійснення усіх організаційних заходів, необхідних для проведення виборів до біржових товариств [3, с. 178-179]. При біржах існували також і колегіальні органи, зокрема, арбітражні та котирувальні комісії.

Основу торговельної діяльності українських бірж складала операція купівлі-продажу реальних товарів із наступними зобов'язаннями їхньої поставки та прийому (спот-угоди та форвард-угоди). Поступового розвитку набувала й ф'ючерсна торгівля. Зокрема, такі угоди були поширені на Одеській біржі та стосувалися збуту й придбання майбутніх хлібних урожаїв. Ф'ючерсна торгівля створювала умови для отримання не лише торговельного прибутку, але й додаткового доходу, джерелом якого була цінова різниця. У свою чергу, це стало одним із основних чинників розвитку біржових спекуляцій. Українські біржі (Одеська, Київська, Харківська) функціонували відповідно до графіку та розпорядку, який визначали члени біржового комітету. Зокрема, торговельні майданчики працювали цілодобово щодня, окрім неділі та великих церковних свят. Під час проведення найбільших ярмарків, біржі могли працювати без вихідних. Торги на біржі були детерміновані у часі і тривали не більше 6-7 годин, що забезпечувало максимальну концентрацію попиту та пропозиції, а також формування реальних ринкових цін. Щодо біржового ціноутворення, то ціна на біржовий товар формувалася здебільшого під впливом попиту та пропозиції, внаслідок чого його вартість часто коливалася. Біржові ціни змінювалися й під впливом інших чинників, зокрема, політичних та військових подій, коливання вексельних курсів, банкрутства кредитних установ, урожаїв чи неврожаїв, фінансового стану підприємств, що випускали акції, біржових ігор.

Торги супроводжувалися посередництвом професійних учасників, головними серед яких були маклери (гофмаклери, біржові, страхові та корабельні маклери). Маклерська професія була однією з найвідповідальніших, а тому до осіб, що претендували на заміщення вакантних посад, ставили досить жорсткі вимоги, а саме: обов'язкове підданство Російської імперії; досягнення відповідного віку (25-30 років); наявність купецького звання; грамотність, освіченість та професійна обізнаність; моральна доброторядність і доброта [3, с. 181]. Досить складною була й сама процедура прийому нових маклерів на роботу, яка включала низку етапів: подання заяв кандидатів до біржових комітетів; розгляд відповідних клопотань та відбір кращих претендентів (що здійснювалося голосуванням членів комітету); екзаменування претендента та подальше обрання його на посаду (у разі достатніх вмінь і знань); затвердження обраного маклера на посаді з боку міністерства; складання відповідної маклерської присяги. На великих біржах існувала спеціалізація маклерів – одні займалися посередництвом лише у товарній торгівлі, другі – обслуговували операції купівлі-продажу фондів, а треті – були

курсними маклерами. Крім офіційних маклерів на біржах діяли незаконні, так звані «зайці». Угоди, укладені при їхньому посередництві хоч і не визнавалися у суді, проте за обсягами часто перевищували обороти діяльності офіційних маклерів. Незалежно від маклерів на біржах діяли аукціоністи, які проводили аукціонні торги (по факту були спекулянтами); нотаріуси, що оформляли торговельну документацію; диспашери або аджестери, призначені для засвідчування суми збитків учасників торгівлі, зазвичай, внаслідок аварії суден; бракувальники, які фіксували можливі пошкодження та виробничі недоліки експортного товару; приймальники, що підтверджували факт поставки товару, перевіряли відповідність усіх його фізичних показників (колір, кількість, розмір) та були відповідальними за товар під час процедур завантаження-розвантаження. Значна роль у торговельних операціях належала й біржовим експертам, які оцінювали якість товару під час спорів, аналізували цінові коливання на торговельних майданчиках.

Усіх відвідувачів бірж можна було об'єднати у три групи: випадкові, тимчасові й постійні учасники. Останні, у свою чергу, поділялися на дві категорії: несамостійні біржові діячі (сюди належали прикажчики, конторники, артільники) та самостійні, які укладали угоди безпосередньо або через уповноважених осіб [3, с. 171]. Сукупність відвідувачів торговельного майданчика складала так звану біржову публіку. Для того, щоб мати право брати участь у торгах, учасникам необхідно було виконати низку вимог, зокрема, купити спеціальний квиток чи внести благодійні кошти на розвиток біржі, бути належним до купецтва I гільдії, подати відповідне клопотання до біржового комітету. Процес торгівлі на біржі був регламентований жорсткими правилами (заборонялося на біржах обговорювати політичні та військові теми, поширювати плітки та оманливу інформацію, порушувати тишу та порядок, брати участь у незаконних угодах тощо), за порушення яких накладалися значні штрафи та стягнення.

Інститут біржових торгів зародився на вітчизняних теренах значно пізніше, ніж у країнах Західної Європи, а тому суттєво відставав за рівнем розвитку. Насамперед, діюче у країні торговельне законодавство було розроблене ще у першій половині XIX ст., коли біржові угоди обмежувалися товарними операціями. З огляду на це, процес купівлі-продажу фінансових активів не отримав належного нормативно-правового забезпечення. Лише наприкінці XIX ст. уряд звернувся до реформування даної сфери. Зокрема, у 1883 р. було затверджено перші «Правила для угод купівлі-продажу фондів та акцій» на Санкт-Петербурзькій біржі, пізніше аналогічні правила були розроблені й на інших біржах [2, с. 229]. Зокрема, для врегулювання торгівлі фінансовими активами на Одеській біржі були прийняті «Одеські біржові правила угод купівлі-продажу цінних паперів, золота, валюти та інших цінностей». Для українських бірж було характерним укладання угод через інститут маклерства та реалізація торговельних операцій контрагентів через маклерські записки, проте діяльність професійних учасників була недостатньо злагодженою та врегульованою. Для вирішення торговельних спорів на європейських біржах були створені синдикальні камери, відсутні на вітчизняних біржових майданчиках. Частково їхні функції виконували арбітражні комісії, діяльність яких не була визначена на законодавчому рівні.

Висновки. Таким чином, механізм функціонування українських бірж в XIX – на початку XX ст. в цілому відповідав європейським зразкам. Організовували та безпосередньо регулювали процес торгівлі представники біржових товариств та комітетів, які визначали як порядок діяльності торговельних майданчиків, так і процедури укладання угод. На українських біржах здебільшого переважали форвардні угоди, проте до кінця досліджуваного періоду розвинулася й ф'ючерсна торгівля. Біржові операції укладалися за посередництва професійних учасників, головними серед яких були маклери. Діяльність торговельних майданчиків регламентувалася низкою жорстких правил та постанов, а брати участь у торгах могли лише окремі представники підприємницької еліти.

Список використаних джерел:

1. Шиханов Р.Б. Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України*. Пів-

денна Україна XVIII-XIX століття. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1996. Вип. 2. С. 139-149.

- Небрат В.В., Супрун Н.А. та ін. Еволюція ринкових інститутів в Україні / за ред. В.В. Небрат. Київ, 2012. Ч. 1. 332 с.
- Филипов Ю.Д. Биржа: ее история, соврем. орг. и функции. Санкт-Петербург : Тип. В.Ф. Киршбаума (отд-ние), 1912. 202 с.

In the article the peculiarities of trading on the Ukrainian stock exchanges in the period of market-industrial transformations are described. Attention is paid to the specifics of regulating the activity of stock exchanges.

Key words: economic history of Ukraine, stock exchange, stock trading, stock association.

Отримано: 10.03.2020

УДК 338.46(045)

В. Б. Буторіна, кандидат економічних наук

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦТВА У СФЕРІ ПОСЛУГ

У статті визначено особливості видів послуг, функцій підприємництва у даній сфері, а також запропоновано заходи підвищення ефективності сервісного підприємництва.

Ключові слова: підприємництво, сфера послуг, функції підприємництва, споживач, бенчмаркінг.

Актуальність теми дослідження. Попит на види послуг, особливо сучасні, спонукає до створення великої кількості підприємств, які динамічно впливають на ситуацію на ринку послуг в Україні, при цьому збільшується частка населення, зайнятого в їх створенні. У розвинених країнах послуги відіграють основну роль і характеризуються високими динамізмом та швидкістю обігу капіталу, чутливістю до ринкової кон'юнктури у зв'язку з неможливістю їх збереженості. Водночас, ринок послуг в Україні є складною системою господарських зв'язків між продуцентами послуг та їх споживачами, що вимагає визначення особливостей його функціонування.

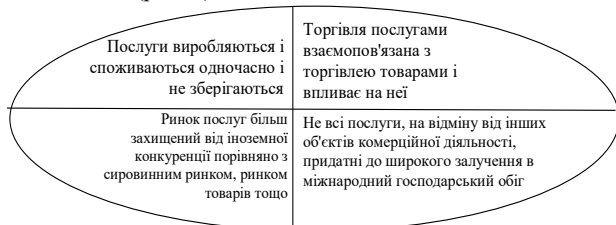
Аналіз досліджень з даної теми. Підтримку малого підприємництва у сфері послуг досліджує Сірий Ю.М. Сіренко С.О., Мережко Н.В., Тернова А.С. досліджують особливості діяльності підприємств сфери послуг в ринковому середовищі України. До кола наукових інтересів Данилюк Т.О. входить сучасний стан та перспективи розвитку ринку послуг України. Інноваційний розвиток сфери послуг вивчає Заблоцька Р.А.

Мета дослідження. Визначити особливості організації підприємництва у сфері послуг.

Виклад основного матеріалу. На практиці сфера послуг є сукупністю багатьох видів діяльності, наслідком чого є велика різноманітність видів послуг. Нерідко послуга може супроводжуватись товаром. Послуги поділяються на:

- Матеріальні, які потребують затрат праці, результатом є створення матеріальних благ.
- Нематеріальні, яким властиві невідчутність (нематеріальний характер), невіддільність виробництва і споживання, неоднорідність (змінюваність), нездатність до зберігання [1, с.20-21].

Матеріальні й нематеріальні послуги мають спільні особливості (рис. 1).

Рис. 1. Особливості послуг як об'єктів комерційної діяльності
Розроблено автором

Підприємництво у сфері послуг здійснює ті ж функції, що й у сфері виробництва матеріальних благ, але варто виокремити особливості (табл. 1):

Таблиця 1

Функції підприємництва у сфері послуг

Підприємницька функція	Особливості здійснення
Загально-економічна	Для деяких видів послуг можуть встановлюватися спеціальні правила здійснення підприємницької діяльності

Продовження таблиці 1

Ресурсна	Сфера послуг менш залежна від сировини та основних матеріалів, окрім галузей, для яких необхідні величезні виробничі фонди (зв'язок, житлово-комунальне господарство) або широке рекреаційне природокористування (туризм, санаторно-курортне лікування). Багато видів послуг мають неоднакову ступінь сприйнятливості до НТП і відповідно різні темпи зростання продуктивності праці. Часто безпосередній контакт виробника і споживача зумовлює високу складову якісного складу людських трудових ресурсів. У багатьох галузях переважає творчий, інтелектуальний зміст праці. До особливого ресурсному потенціалу в сфері послуг відносяться споживачі, які досить часто виступають прямими і безпосередніми учасниками процесу виробництва послуги. <u>Висока швидкість обороту підприємницького капіталу</u>
Інноваційна	Підвищена необхідність нової управлінської та організаційної логіки підприємництва. Перехід від технології надання одиної послуги до надання комплексу або «пакету» послуг
Соціальна	Вищий темп створення нових робочих місць. Гнучкі режими зайнятості, висока мобільність працівників, поглиблена диверсифікація підвищують стійкість сфери послуг в умовах економічного спаду і зберігають зайнятість.
Організаційна	Швидкий розвиток малого підприємництва, роль якого: створення нових робочих місць; надання різного роду послуг місцевому населенню; реалізацію різних проектів в інтересах розвитку спільноти; забезпечення послугами так званих «спальних» районів.

Згруповано автором за матеріалами [2; 4, с. 70]

Загалом, за своєю природою підприємства сфери послуг відносяться до категорії підвищеного ризику. У зв'язку з чим одним з основних заходів організаційно-економічного характеру, що знижує ризик діяльності підприємств у сфері послуг, є маркетинг послуг, в рамках якого передбачаються спеціальні заходи, що дозволяють ослабити негативний вплив особливостей послуг. Причому маркетинг розширює свої функції, тобто поряд з функціями дослідження, стимулювання збуту і розподілу послуги, з'являється функція взаємодії з покупцем.

Специфіка реалізації загально-економічної функції в сфері послуг виникає від особливої ролі споживача у ній:

- на споживача орієнтовано все виробництво послуг сервісним підприємством, так як ефективність функціонування сервісних підприємств (на відміну від товарного виробництва) визначається насамперед критеріями зовнішньої ефективності – вимогам задоволення конкретного споживача у відповідному місці, у відповідний час і в необхідному обсязі та наборі послуг, на належному якісному рівні;
- індивідуальність споживання послуги та участь самого споживача в процесі виробництва послуги;
- для більшої частини підприємств, що здійснюють свою діяльність у сфері послуг, договори за участю споживачів-громадян носять публічний характер, тобто є обов'язковими для укладення з боку надавача;
- бенчмаркінг – саме покупець є основним джерелом даних про ринок і конкурентів; за допомогою одержан-

ня таким чином інформації, підприємство, що здійснює свою діяльність на ринку послуг, набуває додаткову можливість підвищення своєї конкурентоспроможності.

З урахуванням особливостей послуг, можна запропонувати наступні заходи підвищення ефективності підприємства у даній сфері:

- 1) підвищення рівня якості професійного обслуговування;
- 2) диференціація і диверсифікація комплексу послуг;
- 3) пропозиція нових видів і комплексу послуг;
- 4) підвищення ефективності системи просування і реалізації послуг, зокрема організація продуктивнішого адресного продажу;
- 5) інтенсифікація рекламного процесу;
- 6) зниження енерго- і ресурсоспоживання у надавача послуг та у споживача;
- 7) активне використання маркетингу взаємовідносин;
- 8) прискорення реакції на запити і поведінку споживачів;
- 9) підвищення оперативності надання ділових послуг;
- 10) ідентифікація професійного обслуговування;
- 11) створення відповідного іміджу за допомогою PR;
- 12) вдосконалення системи управління;
- 13) лобювання інтересів у законодавчому та нормотворчому процесі на місцевому, регіональному і державному рівні;
- 14) використання системи стимулювання: попиту, торговельного персоналу, збутових агентів [4, с.72];
- 15) переманювання спеціалістів, що володіють виробничими і комерційними таємницями.

Висновки. Сфера послуг в силу дії об'єктивних і суб'єктивних факторів є досить привабливою для підприємницької діяльності взагалі, і діяльності малого бізнесу, зокрема, що дозволяє говорити про появу нового економічного агента – сервісний підприємець. Розвиток сфери послуг є фактором успішного розвитку всієї економіки держави.

Головне призначення сфери послуг – створення умов для підвищення рівня і якості життя. Але незважаючи на важливість розвитку зазначеної сфери, вона залишається однією з найменш вивчених галузей.

У тезах визначено особливості видів послуг, функцій підприємництва у даній сфері. Запропоновано заходи підвищення ефективності сервісного підприємництва, серед яких можна підкреслити наступні: підвищення рівня якості професійного обслуговування, пропозиція нових видів і комплексу послуг, прискорення реакції на запити і поведінку споживачів, створення відповідного іміджу за допомогою PR.

Список використаних джерел:

1. Данилюк Т.О. Сучасний стан та перспективи розвитку ринку послуг України. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. №3. С. 19-23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/echcenu_2015_3_5 (дата звернення 27.02.2020).
2. Заблоцька Р.А. Інноваційний розвиток сфери послуг. *Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки»*. 2014. №4. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/download/2551/2260 (дата звернення 27.02.2020).
3. Остапенко Я.О. Сфера послуг під кутом статистики. *Сучасні питання економіки і права*. 2015. №1. С. 14-20.
4. Сіренко С.О., Мережко Н.В., Тернова А.С. Особливості діяльності підприємств сфери послуг в ринковому середовищі України. *Інтелект XXI*. 2017. №5. С. 68-72.

The article identifies features of types of services, functions of entrepreneurship in this field, and also proposes measures to improve the efficiency of service entrepreneurship.

Key words: entrepreneurship, services, functions of entrepreneurship, consumer, benchmarking.

Отримано: 10.03.2020

УДК 641.5:392.81(477.43)

Т. Є. Веселовська, кандидат технічних наук

ОБРЯДОВІ КУЛІНАРНІ ТРАДИЦІЇ ПОДІЛЛЯ

Віддзеркаленням національної самобутності будь-якого народу є кулінарні традиції країни. Кожна нація може здивувати вражаючим різноманіттям кулінарних шедеврів. Поділля – один з тих регіонів України, де вражають не тільки способи приготування страв, але й історія їх появи та традиції їх споживання. Майже кожна страва є символом певного свята і невід'ємною частиною історії української нації, ключем до її розуміння.

Ключові слова: кулінарні традиції, свято, національна самобутність, традиційна страва.

Подана стаття присвячена дослідженню кулінарних традицій Поділля як особливому засобу відображення культури та історії подолан.

Мета дослідження – дослідити особливості подільських національних кулінарних традицій та історію їх появи.

Об'єктом дослідження виступають національні традиції Поділля як вияв історичної та культурної самобутності українського народу.

Предметом дослідження виступають кулінарні традиції як особливий засіб відображення національної культурної та історичної унікальності.

Український народ протягом століть створював свою індивідуальну культуру побуту, яка базувалась й досі базується на багатьох факторах. Їжа має свої особливості: в наборі страв і напоїв, у переважних способах їх приготування, у святкових і повсякденних трапезах, у застільному етикеті, у звичаєвих харчових заборонах і обмеженнях, в увявленнях про смачне й неістівне, у проявах гостинності [1].

Кухня Подільського краю визначається природно-географічними особливостями, художніми уподобаннями, духовною культурою і цьому сприяють напрямки господарської діяльності людей. Завдяки родючим ґрунтам Поділля, асортимент народної їжі, окрім м'ясно-молочних, борошняних страв включає багато овочевих, плодово-ягідних. Досі на Поділлі поширене бджільництво, рибальство, збиральництво. Відомий етнограф А.І. Димінський у статті «Бать крестьян Каменецкого и Проскуровского уездов Подольской губернии» висвітлює питання поширення основних рослинних культур, детально харак-

теризує тваринництво, рослинництво, описує народну кулінарію цього регіону, наводить деякі повір'я, пов'язані з їжею [2].

На формування обрядової кухні Поділля вплинули кулінарні традиції народів, які в той чи інший час проживали на даній території. Це стосується способів відбору сировини, технологічних прийомів. Майже кожна страва є символом певного свята і невід'ємною частиною історії української нації, ключем до її розуміння.

На першому місці серед найбільших духовних свят знаходиться **Різдво**. Характерними для різдвяного столу стравами подолан є виключно українські. Головне місце у цьому святкуванні завжди відводилось вечері, до якої дуже ретельно готувались. Підготовка до святкової вечері мала всі ознаки церемоніалу та складалася з чіткої послідовності дій. Під образами на покуті стелили чисте сіно, а на нього ставили горщики з узваром і кутею і приказували: «Щоб кутя на покуть, а узвар на базар». Особливо підготовлювали стіл – його зверху притрушували соломною, по кутках клали часник як оберіг, а потім все вкривали скатертиною [3].

На вечерю готували дванадцять страв, але першими готували кутю та узвар. До Святвечора споживали всі продукти, наявні у господарстві, за винятком заборонених у піст. Різноманітність і багатство наїдків у цей день повинні були сприяти добробуту родини наступного року, тому навіть найбідніші селяни старалися гідно зустріти Різдво. Щоб встигнути приготувати дванадцять страв на святкову вечерю, господиня вставала дуже рано, розпалювала піч, обов'язково добуваючи «живий» вогонь (за допомогою шматків дерева, або кресала). У піч клала дванадцять по-

лін. Для приготування страв набиралася досхідня вода, нею заливали пшеницю, сушені фрукти, і спершу ставили в піч варити дві головні страви – кутю та узвар.

Кутя – варена пшениця з медом, яка з'явилася ще в дохристиянську добу та було глибоко символічною стравою. Пшениця, як зерно, щороку оживає, тому є символом вічності, а мед – символ вічного щастя святих у небі. Варили кутю у спеціальному горщику, в якому нічого іншого не варилося, або купували щораз новий. Узвар варився з сушених яблук, грушок, слив. На Поділлі узвар інколи ще називали сушеницею.

На Святвечір готується пісний борщ з овочів, заквашується заздалегідь приготованим квасом з буряка. Обов'язково на столі має бути риба – знак християн; страви з гороху і квасолі, які символізують відродження після занепаду, є єдині роду, тому що всі за різдвяним столом – як горошинки в одному стручку. На Святвечір часник кладуть по кутках столу, а потім їдять, щоб не боліли зуби. Він символізує здоров'я і очищення від гріхів. **Голубці.** Назва «голубці» вказує на символ – голуба, який несе Богу любов, символізує Святого Духа, красу та силу отриману від Бога Творця, символізує мир. Пампушки символізують святих на небі, які отримали вічне життя повіривши в Ісуса Христа. Символ свята, радості, достатку і щастя яке дарує нам Бог. Вареники здавна символізують достаток та ситість. Головними стравами Святвечора є кутя і узвар, а інші можуть змінюватись.

Святкові страви починали куштувати як сходила вечірня зоря. Починали із куті. Серед подолян широко побутувало повір'я, що душі померлих родичів беруть участь у святковій трапезі, їх обов'язково згадували добрим словом. Для них після вечері залишали рештки їжі на столі (мити посуд у цей день вважалося гріхом). На ніч усі члени родини клали свої ложки у горщик з кутею. Це робилося для того, щоб святої каші могли поїсти предки.

На багату кутю відбувався також обмін ритуальними стравами. Вечеря, що її посилали з дітьми бабі-повитусі, родичам, хрещеним батькам, як правило, складалася з куті, книшів, пирогів, риби тощо. Приймавши обрядові страви, господарі дякували і обов'язково передавали дари у відповідь зі свого столу. В такий спосіб відбувався ритуальний обмін вечерею, який символізував спорідненість сімей та їх взаємну щедрість. Діток, які приносили вечерю, було прийнято пригощати та обдаровувати гостинцями (горіхами, яблуками, пиріжками, цукерками) [3].

Улюбленим святом українців є **Масляна**, її традиційно відзначають за тиждень до Великого посту і за сім тижнів до Великодня. Свято уособлює собою закінчення зими і пробудження природи. На Масляну традиційно печуть млинці. Друга назва цього свята – Сирний тиждень. Частиною застілля є скоромні продукти – масло, яйця, сметана, сир, м'ясо. За старих часів Масляна була частиною язичницької традиції поклоніння Сонцю, тому традиційне чагування – млинці, які символізували Сонце. Млинці готують окремо або з начинками і наповнювачами, найпопулярніші – млинці зі сметаною, з медом, з сиром, м'ясом, тощо [4].

На Дунаєвеччині (с. Балин), традиційно відзначають **Пущення**. Саме таке визначення Масляної ближче місцевому люду, для яких смажені млинці буденна їжа. У Сиропустний тиждень у селі їдять особливі страви, на які з нетерпінням чекають протягом року. Як пояснюють старші жителі села, протягом тижня відпускаються всі гріхи й людина готується до входження в піст. Напередодні святкування Пущення пекли макарани, пишну бабку із домашньої локшини, яку можна їсти лише раз на рік. Традиція випікання макарану зберіглася й донині та передається з покоління в покоління. Основні його інгредієнти залишилися незмінними – це яйця, сметана, вершкове масло, молоко. Окрім макарану, готується начинка, основа цієї страви – це прісний корж, його замішують з борошна, соди та кислого молока. Випечений корж коли охолоне, нарізають кубиками і запарюють наваристим бульйоном, додаючи підсмажену підчеревину, м'ясо, цибулю. Отриману масу змішують з великою кількістю збитих яєць, додають соду, присмачують сіллю, перцем та корицею й випікають як і макарани.

Особливе значення для християн має свято **Великдень** або **свято Воскресіння Христового** вважається центральним святом у багатьох національних календарях

більшості шанованих країн світу. В Україні цей день закріплений на законодавчому рівні, відзначається відповідно до наших традицій і нашої національної культури.

Великодній сніданок. Після літургії слід було якнайшвидше повертатися додому. Святковий сніданок розпочинали зі свяченого яйця – ділили на всіх членів родини за строгим порядком – від господаря до наймолодшого. На Поділлі після такого обряду господар три рази обходить стіл із мискою, повною їжі, щоби були багатими. Жодної крихти зі свяченого старалися не випустити. В народі куштування освячених наїдків називають ще розговінням або розговинами. На Великдень снідали та обідали, але не вечеряли – вважали, що по заході сонця свяченого вже їсти не можна, а страви залишали на столі для покійних предків [5].

Ще одним важливим святом для українців є **Зелені свята** – українська назва християнського свята **Трійці**, що відзначається на 50-й день після Пасхи. Традиції Зелених свят говорять про те, що віруючі люди відвідують у неділю службу, помінають родичів.

Зеленим святам відповідає і зелений стіл. Після зими організму необхідно заповнити втрату вітамінів. Тому здавна в цю пору в їжу вживали багато зелені. **Обов'язковою стравою була ячня**, яка символізувала сонце, пекли багато пирогів, короваїв, медових пряників. На столах було багато хмільних медів та вин. У ці дні в кожній сім'ї столи були рясними і святковими, а скатертину на столах була зеленою кольору. На свято прийнято приймати і пригощати гостей, відвідувати рідних. Обмежень для страв немає. Єдина традиція – коровай, який символізує єдність сім'ї.

Медовий Спас – перший із трьох свят Спаса, які щорічно відзначаються у серпні. Він святкується 14 серпня і ще має назву Маковія. У цей день заведено пекти усілякі смаколики з маком: пиріжки, млинці, вареники та здобу. Обов'язково до святкового столу подають освячений мед, який є одним з головних символів свята Маковія. Рибні та м'ясні страви на столі у цей день відсутні, адже з Медового Спаса починається Успенський піст [6].

Свято Преображення Господнього (19 серпня) – в народі **Яблучного Спаса** наші предки відзначали ще з сивої давнини і його традиції дійшли до нас. Це свято врожаю, оскільки традиційно в цей день у церкві святять дари природи: яблука, груші, сливи, обжинкові вінки. Іноді до церкви несли мак, моркву, цибулю, материнку, лікарське зілля, зокрема васильок та чорнобривці. Головним символом серед фруктово-овочевого різноманіття кошику – є яблука, які і символізують назву свята. З давнини існує табу щодо споживання яблук до Спаса, однак саме в цей день – всі обмеження знімалися.

На Яблучний Спас господині випікають різноманітні смаколики з яблуками: струдли, пиріжки.

Щороку 14 жовтня православний люд відзначає **Покрову Пресвятої Богородиці**. У народі свято називають **Третьою Пречистою** і святкують як велике релігійне, національне та родинне свято. Це свято має службу великих свят із Всенічною, хоч і не належить до 12 великих свят церковного року. Покрова вважається символом заступництва і молитви про спасіння світу від зла, напастей і страждань в усьому світі, але для українців це – особливий день. Покрова – улюблене народне свято. Якраз до нього завершується хліборобський цикл робіт і все багатство урожаю дбайливо приготовлено на зиму. Оскільки з основними роботами було закінчено, з Покрови починалася пора весіль. У багатьох містах і селах Поділля на Покрову – храмові свята. Приймати гостей із різноманітними наїдками і напоями у цей день – вікова традиція українців, яка й понині зберігається. Кулінарні особливості такого святкування описано примовкою: «Прийшла Покрова – сиди, чумаче, вдома! І три хрін, вари холодець, печи пироги!»

Зранку господині печуть млинці, щоб взимку тепло в хаті було, а ввечері влаштовують родинні застілля. На столі, у пору, коли вже наставали справжні осінні холоди мав бути хрін і обов'язково з хроном українці завжди смакували **холодець із «справдешнього півня**». Святковий стіл подолян на Покрову не обходився без риби.

Кулінарні традиції Поділля є невід'ємною частиною української історії та культури. Українська кухня є віддзе-

рканенням самобутності української нації, її унікальності та неповторності, а кулінарні вподобання подолян – це невід’ємна частина їх національного характеру.

Список використаних джерел:

1. Артюх Л.Ф. Традиційна українська кухня в народному календарі. Київ : Балгія-друк, 2006.
2. Артюх Л. З історії народної кухні. Сало. Каша. *Неопалима кутина*. 1995. №5-6. С. 32-33.
3. Єсюнін С.М. Незнане Поділля. Городок : Бедрихів край, 2012. 156 с.
4. URL: <https://podillyanews.com/2020/02/24/maslyana-tradytsiyi-stravy-osoblyvosti>.

5. URL: https://24tv.ua/lifestyle/navkolo_traditsiy_yak_svyatkyut-ut_pashu_v_riznih_regionah_ukrayini_n805583.
6. URL: https://maximum.fm/novini_t2.

Reflecting the national identity of any nation is the culinary traditions of the country. Each nation can surprise the impressive variety of culinary masterpieces. Skirts – one of those regions of Ukraine, which impress not only ways of cooking, but also the history of their appearance and traditions of their consumption. Almost every dishes a symbol of a certain holiday and an integral part of the history of the Ukrainian nation, the key to its understanding.

Key words: culinary traditions, holiday, national identity, traditional dish.

Отримано: 10.03.2020

УДК 911.3

І. І. Ковтуник, кандидат географічних наук

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

У Хмельницькій обл. основу природного потенціалу складають тектонічні ресурси, бальнеологічні ресурси, рекреаційні ландшафти, оздоровчі ресурси, природно-заповідні об'єкти та території історико-культурного призначення. У статті досліджено курорти Хмельницької обл. на базі бальнеологічних та кліматичних ресурсів.

Ключові слова: курорт, мінеральні води, бальнеологічний курорт, кліматичний курорт, санаторій «Сатанів».

Постановка проблеми. Хмельницька область має високий рівень концентрації природно-географічних рекреаційних ресурсів, у тому числі тих, які мають лікувальні, оздоровчі, рекреаційні властивості та широко використовуються в курортному господарстві, тому їх аналіз є надзвичайно актуальним, оскільки розкриваються значні перспективи розвитку курортного господарства і рекреаційної діяльності та туризму в цілому на теренах області.

Аналіз публікацій. Дослідженням ресурсів Хмельниччини присвячені ряд публікацій, з них монографія «Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку» та «Історико-культурні, географічні та економічні аспекти розвитку туризму на Хмельниччині», в яких автор даної статті досліджує природно-географічні ресурси хмельницької обл.

Мета і завдання статті. метою статті є дослідити перспективи розвитку туризму в Хмельницькій області. Згідно мети, були поставлені наступні завдання:

1. Дати загальну характеристику туристичній сфері Хмельницької області.
2. Дослідити наявні на території Хмельницької обл. умови та ресурси.

Виклад основного матеріалу дослідження. Хмельницька область асоціюється в туристичній сфері України як центр інноваційних видів туризму і є однією з найбільш потенційно привабливих у плані туризму. В області працюють 33 оздоровчі заклади майже на 4 тис. місць. Із них: 9 санаторіїв, 3 санаторії-профілакторії, 10 баз відпочинку, 11 оздоровчих таборів для дітей, 35 готелів на 2 тис. місць. На території області розташовано 120 заказників, 158 пам'яток природи, 35 пам'яток садово-паркового мистецтва, 17 заповідних урочищ, а також найбільший в Європі Національний природний парк «Подільські Товтри» [6]. На території Хмельницької області зосереджена значна кількість пам'яток природи, державних заказників, історико-культурних пам'яток, добре розвинута транспортна мережа. Найбільш приваблює туристів – Національний природний парк «Подільські Товтри» площею 261 тис. га. Тут зберігається 60 видів рослин і 80 видів птахів, тварин і комах, що занесені до Червоної книги України. Флора парку становить одну третину від загального складу національних парків України, а фауна – одну п'яту частину фауни нашої країни. На території Національного природного парку «Подільські Товтри» розташована одна з найкрасивіших карстових печер «Атлантида». Привертають увагу визначні об'єкти природи – «Кармелюкова гора», «Пановецька дача», «Манівецька дача», Михайлівський парк, Кам'янець-Подільський ботанічний сад. На півдні парку розташований один із популярніших об'єктів туристського показу –

місто Кам'янець-Подільський, на базі якого створено Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець». Тут розміщено 168 пам'яток архітектури, у тому числі комплекс споруд фортеці [5]. Зазначимо, що кількість історико-культурних та архітектурних пам'яток в області, які входять до Державного реєстру, становить 3362 одиниці, у тому числі Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», державні історико-культурні заповідники «Межибіж» та «Самчики». На Хмельниччині розвідано 9 родовищ мінеральних лікувальних вод. На базі одного із найбільших за своїми запасами мінеральних лікувальних вод типу «Нафтуса» – Збручанського родовища заснований Державний курорт «Сатанів». Клінічні дослідження інститутів показали, що лікувальна ефективність Збручанської мінеральної води у 4-5 разів вища від Трускавецької «Нафтуса». Сьогодні на території області нараховується 76 агроосель. Найбільша їхня кількість розміщена в Кам'янець-Подільському, Новоушицькому, Чемеровецькому та Шепетівському районах. Одноразово агросадиби області можуть прийняти 929 осіб. Згідно з реєстром Державного агентства України з туризму та курортів на території області провадять діяльність 155 туристичних підприємств: 10 туроператорів і 145 турагентів, їхня кількість щорічно зростає.

Висновки. Багатство та унікальність природно-рекреаційних ресурсів в Хмельницькій обл. створює передумови для розвитку курортного господарства, а за рахунок нього й економіки регіону за рахунок їх ефективного використання, дає підстави сподіватися, що на території Хмельниччини рекреація згодом переросте у потужну індустрію відпочинку, фізичного й духовного відновлення, глибокого національного самоусвідомлення, екологічної освіти і виховання рекреантів, тому рекреаційна сфера повинна бути визнана в області як одна з пріоритетних.

Список використаних джерел:

1. Заставецький Б.І., Заставецька О.В., Дітчук І.Л. Географія Хмельницької області. Тернопіль : Оредине п-во «Тернопільська обласна друкарня», 1995. 96 с.
2. Ковтуник І.І. Орографічні (ресурси рельєфу) рекреаційні ресурси Хмельниччини. Історико-культурні, географічні та економічні аспекти розвитку туризму на Хмельниччині : колективна монографія / [кол. авторів; за ред.: С.А. Копилов (гол. ред.), С.Е. Баженова (наук. ред.)]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 2017. 168 с.
3. Ковтуник І.І. Рекреаційні ресурси Хмельниччини. Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку : колективна монографія / [кол. авторів; за ред.: С.А. Копилов (гол. ред.), С.Е. Баженова (наук. ред.)]. Кам'янець-Подільський : Кам.-Под. нац. ун. ім. Івана Огієнка, 2015. 192 с.

In the Khmelnytska region the foundation of natural potential contents tectonic resources, recreational landscapes, balneological resources, recreational resources, natural protected areas and areas of historical and cultural significance. In this article the resorts of Khmelnytska region on the basis of balneological and climatic resources are investigated.

Key words: resort, mineral waters, balneological resort, climatic resort, resort «Sataniv».

Отримано: 10.03.2020

УДК 338.512

О. К. Кушнір, кандидат економічних наук

ПЛАНУВАННЯ ВИТРАТ КОМЕРЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджено теоретичні основи планування витрат комерційної діяльності в сучасних умовах розвитку економіки. Розглянуто етапи планування витрат. Обґрунтовано необхідність та важливість планування витрат для комерційної діяльності. Запропоновано загальний розмір витрат комерційної діяльності планувати шляхом додавання планової суми витрат за кожною калькуляційною статтею.

Ключові слова: витрати, планування витрат, контроль витрат, етапи планування, комерційна діяльність, відповідальність за витрати, ефективність.

Постановка проблеми. Роль та значення сутності процесу планування помітно зростає, оскільки планування – це одна із складових частин управління. Відкрита система комерційної діяльності зумовлює необхідність створення системи планування і управління здатної швидко та ефективно реагувати на ринкові потреби. Питання планування витрат є також актуальним, оскільки в умовах ринкової економіки виконує дуже важливу економічну функцію. Ринкові принципи функціонування зумовлюють необхідність кардинальних змін у системі управління, в тому числі і в плануванні діяльності. При цьому успіх у досягненні визначених цілей нерозривно пов'язаний з обсягом витрачених коштів.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Дослідженням різних аспектів планування витрат присвячені праці М.Г. Грешака, О.С. Коцюби, І.Є. Давидовича, П.В. Іванюти, Г.В. Савицької, Я.А. Шакіра та ін. Питанням планування комерційної діяльності в умовах ринкової економіки приділяли увагу вітчизняні та зарубіжні вчені: В.А. Абчук, Л.В. Балабанова, І.К. Беляєвський, Г.Дж. Болт, Л.П. Дашков, Я.І. Гандштак, В.Я. Кардаш, Ф. Котлер, Л.В. Осипова, Ф.Г. Панкратов, Т.К. Серьогіна, І.М. Синяєва. Проте, багато теоретичних аспектів комерційної діяльності залишається відкритими і до кінця не розкритими.

Метою статті є дослідження основних теоретико-методичних та прикладних рекомендацій з планування витрат комерційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Актуальність проблеми планування витрат посилюється тим, що інфляційні процеси, які мають місце впродовж останніх років, не сприяють зниженню рівня витрат. Проте, у комерційній діяльності є резерви для зниження витрат до раціонального рівня, що дозволяє досягнути росту економічної ефективності діяльності, підвищення конкурентоспроможності. Кожна діяльність, включаючи комерційну діяльність, зобов'язана чітко представляти потребу на перспективу у фінансових, трудових та інтелектуальних ресурсах, джерела їхнього одержання, а також уміти точно розраховувати ефективність використання наявних засобів у процесі своєї роботи. У ринковій економіці підприємці не можуть домогтися стабільного успіху, якщо не будуть чітко й ефективно планувати свою діяльність, постійно збирати й акумулювати інформацію як про стан цільових ринків, положення на них конкурентів, так і про власні перспективи і можливості.

При всьому різноманітті форм підприємництва існують ключові положення, які застосовуються практично в усіх сферах комерційної діяльності, необхідні для того, щоб вчасно підготуватися, обійти потенційні труднощі і небезпеки, тим самим зменшити ризик у досягненні поставлених цілей.

Комерційна діяльність являє собою організацію і управління комерційними процесами та операціями, пов'язаними з товарно-грошовим обміном. А кінцевою метою комерційної діяльності є здійснення купівлі-продажу товарів, послуг та отримання прибутку. Комерційна діяльність забезпечує умови і механізм здійснення купівлі-продажу товарів і послуг, цінних паперів, зміну їх форм власності. Включає операції і про-

цеси організаційного, управлінського, правового, економічного характеру [1, 2].

В [3] авторами запропоновано основні напрями та заходи оптимізації комерційної діяльності та визначено першим таким напрямом саме управління витратами і ресурсами, який полягає у наступному:

- заходи щодо підвищення поточної торгової діяльності, що спонукають до раціонального використання ресурсів;
- підвищення продуктивності праці;
- зниження загальної ресурсоемності.

Метою планування витрат є оптимізація поточних витрат діяльності, що забезпечує необхідні темпи зростання прибутку й рентабельності на підставі раціонального використання грошових, трудових і матеріальних ресурсів.

Процес планування витрат комерційної діяльності має наступні етапи (рис. 1):

Рис. 1. Етапи планування витрат

Суть планування витрат проявляється в конкретизації цілей розвитку всієї комерційної діяльності та кожного підрозділу окремо на певний період; визначенні господарських завдань, засобів їх досягнення, термінів та послідовності реалізації; виявленні матеріальних, трудових та фінансових ресурсів, які необхідні для вирішення поставлених завдань.

Одним з результативних показників комерційної діяльності є поточні витрати, тобто витрати невиробничої сфери, основна мета планування цих витрат полягає у визначенні загальної суми витрат, необхідної для забезпечення нормальної роботи та якісного обслуговування споживачів, з урахуванням наявних резервів зниження витрат. Використання планових розрахунків витрат комерційної діяльності необхідне для визначення потреби в обігових коштах та планування фінансових результатів діяльності, а також визначення економічної ефективності реалізації окремих товарів, комерційних угод, інвестиційних проектів, та для формування цінової політики. Витрати звичайної діяльності планують за такими видами: фінансові витрати, операційні витрати, інші витрати звичайної діяльності. Не підлягають плануванню витрати від

участі в капіталі та надзвичайні витрати. До загального обсягу товарообороту при плануванні витрат визначають рівень операційних і витрат обігу у відсотках. Для планування витрат звичайної діяльності інформаційною базою виступають такі фінансово-економічні показники розвитку: планова середньо-спіскова чисельність, штатний розклад, система оплати праці, наявна матеріально-технічна база та проекти її розвитку, плановий, фактичний обсяг і структура товарообороту, товарного забезпечення, запасів товарно-матеріальних цінностей. При плануванні беруть до уваги інформацію про місцезнаходження постачальників, умови постачання товарів, діючі на відповідний період ставки, тарифи, розцінки, норми та інші розрахункові показники, які використовують для внутрішньогосподарського планування, матеріали аналізу витрат в цілому за окремими елементами та статтями витрат за поточний рік (квартал, місяць) [4].

Висновки. Діяльність усіх суб'єктів комерційної діяльності пов'язана з витратами, цінність яких визначається на ринку. В системі управління одним з основних об'єктів виступає процес планування витрат в цілому та в розрізі їх видів, цілей, періодів здійснення. Плануванню витрат передують всесторонній їх аналіз, при проведенні якого виявляють резерви зниження витрат. Отримані дані використовуються при плануванні витрат на наступні періоди та розробці заходів із підвищення ефективності діяльності.

УДК 331.103

*В. Ю. Лисак, кандидат економічних наук, доцент,
В. М. Семендяк, кандидат економічних наук*

СУТЬ ВЕКСЕЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті здійснено дослідження вексельних операцій які пов'язані з видачею безпосереднім обігом та погашенням векселя. Проведено аналіз обов'язкових елементів простого та переказного векселів та їх реквізитів. Вивчено переваги використання фінансових векселів порівняно з кредитуванням.

Ключові слова: операція, вексель, реквізит векселя, векселедавець, авалювання векселя, застава векселя, інкасування векселя, опротестування векселя.

Останнім часом в Україні все частіше зустрічається перехід до вексельних операцій метою проведення нашого дослідження є вивчення видів вексельних операцій та особливості їх використання в процесі фінансової діяльності суб'єктів господарювання.

Методичні засади щодо застосування та систематизації вексельних операцій та їх видів займалось ряд вітчизняних вчених серед яких: О.М. Бандарук, О.Д. Василик, А.В. Демківський, Л.Б. Долинський, О.М. Клименко, В.П. Ляшко, М.В. Ніконова, О.В. Олійник, А.І. Римарук, та ін. Однак, незважаючи на значну кількість наукових робіт, які присвячені особливостям застосування вексельних операцій їх систематизації приділяється недостатньо уваги.

В сучасних умовах розвитку фінансово-кредитної системи України та розвитку операцій з цінними паперами не достатньо дослідженими та такими, що потребують поглибленого вивчення є вексельні розрахунки та вексельні операції.

Основною складовою механізму вексельних розрахунків є вексельні операції. Взагалі, термін «операції» походить від латинської «operatio» (дія). Тобто, операції – це виконання дій у будь-якій сфері діяльності. Таким чином, під вексельною операцією необхідно розуміти виконання певних дій безпосередньо пов'язаних із векселем. При цьому особливості дій, що виконуються, визначаються певним етапом обігу векселя, їх можна поділити на три групи: випуск, безпосередньо обіг та погашення.

Група операцій, пов'язаних із видачею векселя, включає в себе операції зі складання (виписування) векселя та безпосередньої видачі векселя першому векселедержателю (ремітенту).

Вексель виписує векселедавець простого або трансант переказного векселя. Оформлення векселя має відбуватись відповідно вексельного законодавства, а особлива увага приділяється наступним аспектам: вексельному бланку, обов'язковим реквізітам, додатковим реквізітам та застереженням.

Список використаних джерел:

1. Кушнір О.К., Чаплінський В.Р. Форми та методи досягнення комерційного успіху. *Інфраструктура ринку*. 2018. Вип. 25. С. 338-343.
2. Апопій А.А. Комерційна діяльність : підруч. вид. 2-е, перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 558 с.
3. Бутенко О.П., Головаченко К.В. Оптимізація комерційної діяльності малого підприємства. *Європейський вектор модернізації економіки: креативність, прозорість та сталий розвиток* : матер. Х ювіл. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18-19 квіт. 2018 р.). Харків : ХНУБА, 2018. С. 59-62.
4. Іванюта П.В., Лугівська О.П. Управління ресурсами та витратами: навч. посіб. / за ред. С.М. Іванюти. Київ : Центр навчальної літератури, 2010. 320 с.

The theoretical bases of planning of expenses of commercial activity in modern conditions of economic development are investigated. The stages of cost planning are considered. The necessity and importance of planning of expenses for commercial activity is substantiated. It is proposed to plan the total amount of business expenses by adding a planned amount of expenses for each cost item.

Key words: costs, cost planning, cost control, planning stages, commercial activity, responsibility for costs, efficiency.

Отримано: 10.03.2020

Обов'язкові елементи простого та переказного векселя (їх реквізити) визначаються Уніфікованим законом про прості та переказні векселі. Під реквізитами векселя прийнято розуміти обов'язкові складові тексту векселя, які в сукупності визначають його зміст.

Реквізит «вексельна мітка» передбачає розміщення слова «вексель» у тексті документа, що забезпечує його відмінність від інших документів.

Реквізит «строк платежу» – визначення у векселі строку платежу за ним. Згідно Уніфікованого закону регламентовані наступні строки платежу за векселем за пред'явленням, у такий-то час від пред'явлення, у такий-то час від складання, на визначену дату [1]. Даним законом також визначено, що для векселів зі строком погашення за пред'явленням реквізит «строк платежу» не зазначається. Таким чином, вексель, в якому строк платежу не зазначено, вважається таким, що підлягає оплаті за пред'явленням.

Реквізит «місце платежу» визначає місце, де вексель має бути оплачений. Відповідно до Уніфікованого закону при відсутності особливої вказівки, місце, позначене поруч з найменуванням трасата (місце складання документа – для простого векселя), вважається місцем платежу і, разом з тим, місцем проживання трасата (векселедавця простого векселя). В тому випадку, якщо у векселі зазначене місце платежу відрізняється від місцезнаходження платника, то вексель вважається доміцильованим.

Реквізит «найменування того, кому або за наказом кого має бути здійснений платіж» передбачає визначення векселедержателя, останнє має відповідати реєстраційним документам юридичної особи або паспортним даним фізичної особи.

Реквізит «дата та місце складання векселя» визначає дату виписування векселя, при цьому число позначається цифрами, місяць – прописом, а рік – повністю цифрами. При зазначенні місця складання векселя вказується повна адреса. Згідно Уніфікованого закону вексель, у якому не зазначено

місце його складання, вважається складеним у місці, зазначеному поряд із найменуванням векселедавця (трасанта).

Реквізит «підпис того, хто видає документ (векселедавця)». Згідно Закону України «Про обіг векселів в Україні» підпис векселедавця – юридичної особи здійснюється власноруч керівником та головним бухгалтером (якщо така посада передбачена штатним розписом юридичної особи) чи уповноваженими ними особами [2].

В тому випадку, якщо вексель підписують уповноважені особи, то у ньому робиться посилання на документ, що уповноважує осіб підписувати вексель. При цьому використовується застереження «за довіреністю», а підпис векселедавця – фізичної особи має здійснюватись власноруч або уповноваженою нею особою.

Реквізит «безумовна пропозиція (у переказних векселях) або безумовне зобов'язання (у простих векселів) сплатити визначену суму» передбачає фактичну фіксацію виникнення боргового зобов'язання. Зазначений реквізит повинен бути простим та нічим не обумовлюватися.

Реквізит «найменування того, хто повинен платити» є характерним лише для переказного векселя та передбачає зазначення повного та точного найменування платника.

Отже, Уніфікований закон про простий та переказний векселі визначає відповідно сім обов'язкових реквізитів простого векселя та вісім обов'язкових реквізитів переказного векселя. При цьому відсутність будь-якого з них або неправильність їх заповнення може спричинити дефект форми векселя (його недійсність).

Додаткові реквізити та застереження – це особливі надписи на векселі щодо особливостей його обороту та погашення. За допомогою використання додаткових реквізитів та застережень у векселі може призначатись особливий платник за векселем, визначатись особливості нарахування відсотків за векселем, обумовлюватись строк акцепту, а також строк пред'явлення векселя до платежу.

Операція видачі векселя передбачає його передачу першому векселедержателю (ремітенту). Векселедержатель набуває права за векселем лише після його фактичного отримання, адже до моменту видачі вексель може бути виписаний та перебувати у векселедавця.

Стаття 4 Закону України «Про обіг векселів в Україні» регламентує порядок видачі векселів. Зокрема, згідно з нею видавати переказні та прості векселі можна лише за поставлені товари, надані послуги та виконані роботи.

На нашу думку, вимога «товарності» робить неможливим використання векселя вітчизняними суб'єктами господарювання в якості інструменту залучення фінансових ресурсів, а специфіка організації виробництва та чинники, що стримують розвиток кредитних відносин між банками та підприємствами, значно посилюють таку обмеженість.

В той же час, на думку окремих дослідників, використання фінансових векселів, порівняно з кредитуванням має ряд переваг. Зокрема:

- 1) при необхідності залучити значні за обсягом фінансові ресурси можна виписати декілька векселів на загальну суму, що будуть придбані різними інвесторами. При кредитуванні суб'єкту досить складно отримати декілька позик від різних банків під один і той самий проект [3];
- 2) простота оформлення випуску векселів, отже, легший доступ до ресурсів. Оскільки вексель не є емісійним цінним папером, немає потреби реєструвати випуск у НКЦПФР.

Аналіз кращої зарубіжної практики свідчить про те, що далеко не всі країни, які приєдналися до Женевської системи вексельного права, запровадили та притримуються вимоги «товарності» векселя. Так, у Росії, Литві, Чехії, Угорщині, Німеччині, Франції, Білорусі фінансові векселі обертаються вільно, і лише у Казахстані та Україні вони заборонені [3]. Хоча, не дивлячись на наявність заборони на випуск фінансових векселів, Казахстан, на відміну від України, активно реалізує вексельні програми для розвитку підприємств та економіки в цілому.

В результаті опрацювання ряду джерел ми прийшли до висновку про те що вимога «товарності» векселя суперечить одній із його основних властивостей – абстрактності вексельного зобов'язання. Оскільки сила векселя полягає у ньому самому, а угода відповідно до якої використовується вексель для вексельного права не має значення.

Таким чином, запровадження права на обіг фінансових векселів дозволить суб'єктам господарювання використовувати вексель у якості інструменту залучення фінансових ресурсів, відповідно, поживить функціонування вітчизняного вексельного обігу. В зв'язку із цим, доцільно внести відповідні зміни до вітчизняних нормативно-правових актів.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про приєднання України до Женевської конвенції 1930 року, якою запроваджено Уніфікований закон про переказні та прості векселі» (06.07.1999 р. №826-XIV). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/826-14>.
2. Закон України «Про обіг векселів в Україні» зі змінами і доповненнями (05.04.2001 р. №2374-III). URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2374-14.
3. Рудненко Т. Б. Регулювання обігу векселів за кордоном та в Україні. URL: <http://vexel.prom.ua/a44032-regulyvannya-obgu-vekseliv.html>.

The article deals with the study of bill transactions associated with the issuance of the immediate treatment and settlement of the bill. The analysis of the essential elements of simple and transferable bills of exchange and their details. Studied the advantages of using financial promissory notes compared with loans.

Key words: operation, promissory note, details of the bill, the drawer, the endorsement of bills, Deposit bills, collection bills of exchange, protest of a bill.

Отримано: 10.03.2020

УДК 657:378:303.3

Н. А. Мазур, доктор економічних наук, професор

ІНФОРМАЦІЙНА ЕКОНОМІКА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПІДГОТОВКУ СПЕЦІАЛІСТІВ З БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Висвітлено особливості підготовки фахівців з бухгалтерського обліку в умовах його діджиталізації. Встановлено, що ринок праці при цифровій трансформації формує попит на бухгалтерів, які, крім знань спеціальності, володіння іноземними мовами, мають навички віртуальної співпраці, креативного мислення, професійної відповідальності, гнучкості й адаптивності.

Ключові слова: інформаційна економіка, діджиталізація обліку, навички та компетенції, бухгалтер, штучний інтелект (ШІ).

Постановка проблеми у загальному вигляді. В Україні за наявності значного дисбалансу між наявними вакансіями та кількістю поданих резюме (пропозиції в десятки разів перевищують наявні робочі місця для фінансистів, банкірів, бухгалтерів та аудиторів) роботодавці перебувають у пошуку висококваліфікованих спеціалістів-консультантів, аналітиків, радників щодо підходів до ракурсів накопичення та обробки вхідної інформації, яка на виході відповідає внутрішнім та зов-

нішнім регламентам, що регулюють систему бухгалтерського обліку, вміють гармонізувати бухгалтерські та бізнес-стандарты, презентувати цінності бізнесу стейкхолдерам.

Аналіз останніх досліджень. Методично-організаційні аспекти підготовки фахівців з бухгалтерського обліку та концептуальні основи діджиталізації обліку розкривають у своїх публікаціях Огійчук М., Василішин С., Ткаль Я., Гаркуша С., Пестовська З. та інші.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення особливостей підготовки фахівців з бухгалтерського обліку в умовах інформаційної економіки.

Результати досліджень. Доведено, що ринок праці при цифровій трансформації формує попит на бухгалтерів, які, крім знань спеціальності, володіння іноземними мовами, мають навички віртуальної співпраці, креативного мислення, професійної відповідальності, гнучкості й адаптивності. Зібрані статистичні дані засвідчують парадокс: наявність загальної кризи освіти при дефіциті кваліфікованих бухгалтерів-аналітиків, аудиторів та фінансистів [1].

Для підготовки конкурентоспроможних і затребуваних на сучасному ринку праці фахівців навчальні програми повинні бути спрямовані на опанування принаймні десяти навичок, якими зацікавиться роботодавець, щоб залучити бухгалтера у свою команду [2] – табл. 1.

Таблиця 1

Навички бухгалтера, необхідні для роботодавця

Назва	Характеристика
Комунікабельність і вміння працювати в колективі (команді)	комунікативні здібності, лідерські якості, новаторське мислення (особливо стратегічне) – сьогодні ці якості надзвичайно важливі для бухгалтерів, які повинні постійно взаємодіяти з керівництвом і співробітниками компанії (підприємства), представниками кредитних організацій, податкових органів, покупцями та замовниками, постачальниками та підрядниками, інвесторами й акціонерами.
Використання ІТ-технологій для підвищення продуктивності праці	володіння цифровими технологіями – невідмінна умова для успішного розвитку фінансового та управлінського обліку.
Вміння знижувати податковий тиск на компанію	знати й уміти застосовувати на практиці різноманітні методи податкової оптимізації в межах законодавства. На сьогодні це найцінніший досвід бухгалтера, оскільки знання таких методів, можливість отримати вигоду від їх запровадження і здатність прогнозувати всі ризики потрібні як підприємству, так і його керівнику
Професійний досвід	новаторське мислення і прагнення до отримання нових знань, підвищення кваліфікації. Це також стосується і знань іноземної мови за фахом.
Здатність взяти на себе ключові обов'язки з оцінювання фінансово-господарської діяльності підприємства	розраховувати фінансові показники, здійснювати прогнозування розвитку бізнесу (підприємницької діяльності), займатися бюджетуванням і ціноутворенням. Тобто, щоб бути конкурентоспроможним і затребуваним, слід виходити за межі бухгалтерського функціонера і бути здатним мислити більш масштабно: не просто в установлені терміни здавати звітність, але й визначати фінансову політику підприємства (компанії); не просто оцінювати рішення, але й брати участь у їх реалізації.
Досвід з організації управлінського обліку	ведення управлінської документації та прийняття управлінських рішень, який дозволяє швидко відповідати на запитання: 1) наскільки ефективно спрацювала компанія (підприємство) в минулому місяці; 2) який із видів діяльності або структурних підрозділів має найкращі здобутки і чим це пояснюється; 3) наскільки привабливою наша компанія (підприємство) є для кредиторів та інвесторів?
Швидка адаптація до зовнішніх змін	В умовах динамічної економіки та постійних нововведень у законодавстві підприємства все частіше потребують фахівців, які оперативного та легко зможуть запровадити зміни і реформи в облікову політику компанії. Сьогодні для бухгалтерів важливо не тільки завжди бути готовими до радикальних змін зовнішнього середовища, але й уміти жити в переходному періоді, налаштуватися на постійні вдосконалення і спокійно реагувати на нестабільність. Ринкові зміни породжують нові вимоги до бухгалтерів, але при цьому дають їм і нові можливості для розвитку.
Застосування міжнародних стандартів бухгалтерського обліку	Знати практику міжнародного обліку – означає знати універсальну мову фінансистів усього світу. За прогнозами експертів, бухгалтери, які не вивчають МСБО, у найближчі роки перестануть мати попит у роботодавців. Без цих знань вони не зможуть ефективно працювати не тільки в іноземних компаніях, а й у вітчизняних.

Продовження таблиці 1

Застосування глобальних принципів управлінського обліку.	Ефективне прийняття рішень ніколи не було настільки важливим і водночас настільки складним. Конкуренція є постійною, оскільки інновації та новатори щоденно порушують статус-кво. Саме для таких умов ведення бізнесу дві найавторитетніші бухгалтерські асоціації у світі – Американський інститут сертифікованих публічних бухгалтерів (AICPA) та Привілейований інститут управлінських бухгалтерів CIMA (Велика Британія) – створили Глобальні принципи управлінського обліку.
Синтез теорії та практики	Досвід європейських країн доводить ефективність дуальної освіти, головною метою якої є проходження, крім глибокої теоретичної підготовки на лекціях та семінарах, практичної облікової підготовки в умовах виробництва.

Тобто, кваліфікований бухгалтер – це людина, яка не лише працює із цифрами, документами і забезпечує ведення обліку, а й мислить масштабно, бачить і оцінює всі бізнес-процеси підприємства (компанії), може фахово співпрацювати з іншими учасниками команди. Для цього важливо вміти приймати правильні рішення і не боятися брати на себе відповідальність за їх виконання. З огляду на все зазначене вище потрібно також уміти зрозуміло пояснити керівнику компанії (підприємства) робочий момент, не використовуючи професійної термінології, і не тільки керівнику, а й колективу в цілому. Адаже куди найчастіше приходять співробітники підприємства (компанії) із запитаннями? Звичайно, у бухгалтерію.

Водночас особливого значення в процесі підготовки фахівця набуває використання електронних ресурсів, порталів та інформаційних сторінок періодичних видань у галузі обліку, аналізу, аудиту і оподаткування [2].

Нерідко вивчення бухгалтерського обліку зводиться до розучування чинних нормативних актів (часто не погоджених між собою), яке стає абсолютно марним, як тільки одні документи змінюються іншими. З першого курсу студентам розповідають, що таке баланс, рахунки, подвійний запис і проводки. І якщо проводки правильні, то актив з пасивом зійдуться.

Такий підхід впливає на довіру суспільства до звітності. Вираз «професійне судження бухгалтера» часто викликає посмішку. Але від цього судження залежить, куди прямуватимуть потоки ресурсів в економіці, чи отримає фірма прибуток, чи повернуть свої гроші кредиторі, чи надійдуть інвестиції. Довіра до Інтернету стрімко знецінює важливість думки професіонала [3].

Насправді бухгалтерія не є просто нудним заповненням реєстрів, а справжньою наукою, що дозволяє контролювати величезні матеріальні та фінансові ресурси, управляти господарськими процесами. Бухгалтерія – душа нашого життя [4, с.11-12], мова й мислення економіки.

Проблема недовіри до фінансової звітності виникає через спотворення первинних і звітних даних, і до цього придбується аудит, що сприймається як гарантія достовірності звітності. Згадаймо «банкопад» – як сталося, що переконлива звітність банків, підтверджена найбільшими аудиторськими компаніями, була оприлюднена всього за кілька місяців до банкрутства цих банків? Крім того, звітність широкій публіці абсолютно незрозуміла. І чим більше в наше життя проникають МСФЗ, тим незрозуміліша. Багато цікава вартість компаній, а ці дані нинішня звітність узагалі не містить. Більш того, звичні методи аналізу звітності фактично не пов'язані з даними про динаміку вартості фірми. Отже, дизайн звітності повинен визначатися реальними потребами, а не традиціями облікової методології [5].

Ще одна проблема в тому, що через поширення штучного інтелекту (ШІ) для аудиторів і бухгалтерів було передбачено [6] скорочення до 94% робочих місць, що було сприйнято як прогноз зникнення професії як такої. Але ШІ, скоріш, помічник бухгалтера, здатний змінити його роль у системі управління компанією. Адаже порахувати коефіцієнт ліквідності може й машина, а зрозуміти, що призвело до певного його значення чи зміни, – це завдання людини: можливо, змінилася облікова політика – метод оцінки запасів або спосіб розподілу умовно-постійних витрат; або утворилися витрати майбутніх періодів; можливо, змінилася договірна політика; або була проведена переоцінка запасів через

їх знецінення. ШІ здатний автоматично переглядати юридичні документи, оцінюючи їх наслідки для діяльності фірми і пропонуючи можливі варіанти їх трактування. ШІ здатний обробляти дані про виконання контрактів і автоматично їх подовжувати/коригувати. Для прийняття рішень і ціноутворення ШІ автоматично вирівняє співвідношення попиту й пропозиції. Є потенціал ШІ у боротьбі з відмиванням грошей та у податковому контролі. Поки ж використання ШІ в бухгалтерії обмежується інвентаризаціями.

Збулася мрія теоретиків ХХ ст. про щоденний баланс. Швидкість обробки інформації посилила аналітичні функції обліку, зосередивши увагу бухгалтера на оцінці й аналізі даних. Світовий конгрес бухгалтерів 2014 року в Римі [7] зазначив фактичне злиття функцій бухгалтера та фінансового менеджера. Ще на початку ХХІ ст. вважалося, що коефіцієнти є завданням фінансистів, а бухгалтер займається проводками. Розширення компетенцій бухгалтерів вимагає і відповідної освіти. Аналізуючи дані про господарські операції та економічні процеси, оцінюючи положення фірми на ринку, зіставляючи результати цього аналізу з факторами впливу, ми повинні розуміти зміст цих процесів. Тобто, необхідно приділяти більше уваги фінансовій і загально-соціальної освіті бухгалтерів.

Знань у галузі бухгалтерського обліку та корпоративних фінансів стає недостатньо для того, щоб бути максимально затребуваним. У недалекому майбутньому бухгалтер – це аналітик, здатний оцінити вплив на добробут своєї компанії всього комплексу чинників, що формуються складною соціально-економічною дійсністю, яка розвиває нові види корпоративної звітності – про сталий розвиток, екологічності, інтегрованої, соціальної, персоналізованої [5].

Висновки. Таким чином, діджиталізація обліку, як не дивно, зміцнила, а не похитнула позиції бухгалтерів на ринку праці, вивільнивши потенціал бухгалтера для роботи в галузі моделювання звітності та управління її вмістом. Головне – бути готовим до вирішення нових завдань, не передаючи їх маркетологам, економістам, менеджерам

тощо, що дозволить підвищити роль бухгалтерів у процесах управління та інформаційного забезпечення компаній.

Список використаних джерел:

1. Мазур Н.А. Підготовка фахівців з бухгалтерського обліку в умовах цифровізації. *Нові інформаційні технології управління бізнесом* : збірник тез III Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ : Спілка автоматизаторів бізнесу, 2020. С. 127-129.
2. Огічук М., Василішин С. Поліпшення якості навчання фахівців із бухгалтерського обліку та оподаткування. *Все про бухгалтерський облік*. URL: <http://vobu.ua/ukr/other/student/item/> (дата звернення: 20.02.2020).
3. World Congress of Accountants 2014. Rome, Auditorium Parco della Musica. 2014. №10-13. Р. 61. URL: <https://eventegg.com/wcoa-2014-rome/> (дата звернення: 18.02.2020).
4. Соколов Я.В. Образ бухгалтера в літературі і кіно. М. : ИД ФБК-ПРЕСС, 2003. URL: <https://www.livelib.ru/book/1001071069/about-obraz-buhgaltera-v-literature-i-kino-yarosl-av-sokolov> (дата звернення: 16.02.2020).
5. Пестовська З. Майбутнє професії бухгалтера. *Все про бухгалтерський облік*. 19.06.2019. URL: <http://vobu.ua/ukr/other/student/item/maibutnie-profesii-bukhhaltera-2> (дата звернення: 19.02.2020).
6. Будущее рабочих мест. *The Economist*. 18.01.2014. URL: <https://buh.ru/articles/documents/87237/> (дата звернення: 16.02.2020).
7. Всемирный конгресс бухгалтеров – 2018 в Сиднее и наше вероятное завтра. 31.01.2019. URL: <https://buh.ru/articles/documents/80970/> (дата звернення: 16.02.2020).

The peculiarities of the training of accounting specialists in terms of its digitization are highlighted. It has been found that the digital transformation labor market is in demand for accountants who, in addition to their specialty, foreign language skills, have the skills of virtual collaboration, creative thinking, professional responsibility, flexibility and adaptability.

Key words: information economics, accounting digitization, skills and competencies, accountant, Artificial Intelligence (AI).

Отримано: 10.03.2020

УДК 338.242

Т. В. Марусей, кандидат економічних наук, доцент

СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СФЕРІ ГОСТИННОСТІ

У статті проведено аналіз основних підходів, технологій і проблем в формуванні автоматизації та комп'ютеризації туристичних підприємств. Розглянуто основні аспекти, що визначають роль інформаційних та комп'ютерних технологій в сфері гостинності, та як саме ці технології переважають у всіх функціях стратегічного і оперативного управління в туристичній індустрії. У статті зазначено, що інформація має важливе значення в сфері гостинності, де вона дає нові можливості та відкриває нові горизонти розвитку для цієї індустрії.

Ключові слова: інформаційні технології, комп'ютерні технології, туризм, гостинність, інформаційні технології в туризмі.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний рівень розвитку інформаційних технологій має суттєвий вплив на сферу гостинності. В умовах нового інформаційно-комунікаційного середовища змінюється схема взаємодії між виробниками і споживачами туристичних послуг. Інформація стає самостійним ресурсом, що формує споживчі переваги і визначальну привабливість як туристичного продукту, так і в цілому туристичної дестинації, створюється єдиний інформаційний простір індустрії туризму.

На сьогодні саме знання сучасних інформаційних технологій, застосовуваних в сфері гостинності, вироблення умінь і навичок з використання інформаційних технологій у професійній діяльності на всіх рівнях управління, а також формування нових принципів інформаційного забезпечення та управління туризмом вимагає осмислення ролі інформаційного забезпечення туризму в якості підсистеми інформаційного суспільства. У зв'язку з цим зростає рівень вимог, що пред'являються до працівників туристичної індустрії з точки зору володіння сучасними інформаційними технологіями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку інформаційних технологій у сфері гостинності присвячені наукові праці як українських, так і закордонних вчених. Дослідження щодо використання сучасних інфор-

маційних технологій у діяльності підприємств сфери гостинності і туризмі в цілому здійснювали: Домашенко С.В., Мельниченко С.В., Скопень М.М., Сукач М.К., Будя О.П., Артеменко О.І., Хрущ Л.А., Слепцова О.Я. Однак проведено дослідження частково розкривають питання впливу інформаційних технологій на розвиток туристичного бізнесу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою написання статті є розроблення теоретичних і методологічних засад та практичних рекомендацій щодо застосування сучасних інформаційних технологій в управлінні підприємствами сфери гостинності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Одним з найважливіших елементів туристської діяльності є інформація, яка функціонує в сфері гостинності на різних рівнях. Відомий вислів «хто володіє інформацією, той володіє світом» особливо актуально для сфери туристського бізнесу, так як саме оперативність, надійність, точність, висока швидкість обробки та передачі інформації багато в чому визначають ефективність управлінських рішень в цій галузі.

Характерними особливостями даної сфери є велика кількість і різноманітність інформаційних потоків, які супроводжуються постійною актуалізацією і високою швидкістю обмінних операцій. Інформаційні взаємозв'язки існують між

усіма учасниками туристичного ринку, при цьому особливе значення надається інформації, призначеної для кінцевих користувачів (туристів). Це обумовлено специфічними рисами туристичного продукту і необхідністю надання максимально вичерпної інформації для потенційних туристів. Якість інформаційного забезпечення туризму представляється найважливішим фактором, який безпосередньо впливає і на якість туристичних продуктів і послуг.

Туристичний бізнес неможливо уявити без використання інформаційних технологій, і зокрема Інтернету, який має багато переваг та можливостей для розвитку бізнесу, а саме: можливість оперативного розміщення та пошуку в Інтернеті інформації про «гарячі» тури, місця в готелях, квитки та можливість їх бронювання; колосальна, цілодобова, ефективна і порівняно дешева реклама; велика економія коштів завдяки використанню електронної пошти у співпраці з іноземними партнерами, туроператорами, готелями, транспортними компаніями тощо; можливість своєчасно отримувати інформацію про нові тури, знижки, політичний та економічний стан у різних країнах, новини законодавства щодо туризму в цих країнах тощо.

Система інформаційних технологій, що застосовується в сфері гостинності, включає в себе комп'ютерні системи резервування, системи проведення телеконференцій, відео-системи, інформаційні системи управління, електронні інформаційні системи авіаліній, Web-money (електронний гаманець), телефонні мережі [1, с.245].

Також активно використовуються системи бронювання, завдяки яким можна дистанційно, не залишаючи робочого місця, резервувати та купувати квитки, готельні номери та інші послуги (трансфер, харчування, додатковий багаж та ін.) Підключення комп'ютерів відбувається через глобальні мережі Інтернет до систем бронювання.

Провівши моніторинг інформаційних систем, що застосовуються в галузі гостинності, ми виділили такі інформаційні технології.

1. Системи автоматизації. Це системи управління процесів виробництва та обслуговування в турфірмах та підприємствах ». Автоматизовані системи володіють наступними функціями: забезпечують введення, редагування та зберігання інформації по турпакетах, замовниках, про готелі, про статус заявок; враховують необхідність виведення інформації в форматі документа; розраховують вартість турів з урахуванням курсу валют, знижок; контролюють своєчасну оплату турів; ведення фінансової звітності; експортування-імпортування важливих даних в інші програми (Word, Excel, 1C) та ін.

2. Міжнародні системи бронювання. Найбільш популярними серед користувачів мережі інтернет вважаються глобальні дистриб'юторські системи GDS (Global Distribution System), їх представниками є: Amadeus, Galileo, Sabre, Worldspan.

Спочатку, такі системи були створені виключно для бронювання авіаквитків, але з часом з'явилися можливість бронювання готельних номерів, круїзів, рент-кар. Миттєво можна забронювати готель, орендувати авто, квитки на літак, знайти необхідну інформацію про місце перебування, про обмін валюти та ін. Підключення відбувається через модем до серверів, які маю базу даних, турагенти отримують доступ до інформації про наявність наявних послуг, вартості, якості турпродукту, часу відправлення і прибуття по множинного ряду туристичних послуг від своїх постачальників. До того ж турагенти зв'язуються з такими базами даних для оформлення і підтвердження замовлення. Такий сервер доступний як для турагентів і туроператорів, так і для самого туриста, в разі якщо він самостійно захоче придбати як окремо квитки, так і сам тур.

3. Навігаційні системи – це комплексні електронно-технічні системи, які в сукупності мають як наземні, так і космічні пристрої, які призначені для визначення місця розташування та параметрів руху для наземних, водних і повітряних об'єктів. Відомі нам і активно функціонують в світі системи супутникової навігації – GPS і ГЛОНАСС. GPS (Global Positioning System) – система глобального позионування –

дозволяє в кожному куточку Землі визначити точне місце розташування і швидкість об'єктів. Така система має великий попит серед туристів, людей, які ведуть активний спосіб життя, любителів спорту, риболовлі і автомобілістів. ГЛОНАСС (Глобальна Навігаційна Супутникова Система, система, яка працює за тим самим принципом, що і GPS).

4. Електронна комерція – системи, що дозволяє виробляти фінансові операції за допомогою мережі інтернет. Подібні системи: електронні гроші EasyPay, система розрахунків «Розрахунок», мобільна платіжна система iPay, міжнародна система розрахунків в мережі WebMoney Transfer, міжнародна платіжна система Mastercard, QIWI гаманець, Яндекс гроші та інші.

5. Віртуальні ПС – системи, які представляють узгоджену просторову та атрибутивну інформації, що має безпосереднє відношення до об'єктів.

Користувачі мережі Інтернет, відвідуючи різні сайти, знайомляться з планом готелю, слайдами в 3D форматі, можуть ознайомитись з його розташуванням на карті міста і навіть побувати всередині нього. Завдяки новітнім розробкам, наприклад Google maps, Google Earth, які надають можливість кожному побувати в будь-якому місці нашої планети, все це відбувається в тривимірному форматі зображення [4, с.128].

ІТ-технології прийшли на допомогу туроператорами агентствам, у яких з великою інтенсивністю збільшується потік клієнтів. У турфірм з'явилася необхідність в електронних технологіях, для того, щоб вижити їм довелося знизити витрати за рахунок процесів автоматизації. Однак, ефективне застосування ІТ дає додаткові конкурентні переваги. Сьогодні перемагає той, хто оперативніше і більш якісно надає клієнту (турагентству або туристу) необхідну інформацію про турпродукту, чие обслуговування буде кращим.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, сучасне підприємство сфери гостинності, яке використовує у своїй діяльності інформаційні технології, стабільно та успішно веде свій бізнес, закладаючи фундамент на майбутнє. Як і інформаційний, так і туристичний ринки повинні задовольняти потреби всіх категорій споживачів, які бажають отримати туристичну послугу. Держава, в свою чергу, підтримувати і сприяти розвитку сучасних туристичних підприємств, що орієнтуються на клієнтів.

Список використаних джерел:

1. Домашенко С.В. Сучасні інформаційні технології у розвитку ринку туристичних послуг Запорізького регіону. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2013. №2 (71). С. 44-49.
2. Мельниченко С. Інформаційні технології в управлінні суб'єктами туристичної діяльності. *Вісник КНТЕУ*. 2010. №2. С. 131-143.
3. Мельниченко С.В. Інформаційні технології в туризмі: теоретичні та практичні аспекти. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. №2 (6). С. 129-138.
4. Скопень М.М., Сукач М.К., Будя О.П., Артеменко О.І., Хрущ Л.А. Інформаційні системи і технології в готельно-ресторанному та туристичному бізнесі: підручник. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 764 с.
5. Слепцова О.Я. Використання інформаційних технологій для підтримки прийняття рішень у туризмі. *Наукові праці. Комп'ютерні технології*. 2016. Вип. 161. Т. 173. С. 59-62.

The article analyzes the main approaches, technologies and problems in the formation of automation and computerization of tourism enterprises. The main aspects that determine the role of information and computer technologies in hospitality are considered and how these technologies prevail in all functions of strategic and operational management in the tourism industry. The article states that information is important in the hospitality industry, where it provides new opportunities and opens new horizons for the industry.

Key words: information technology, computer technology, tourism, hospitality, information technology in tourism.

Отримано: 10.03.2020

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ УЧІННЯ СТУДЕНТІВ ТА ЇЇ ДІАГНОСТИКА

У статті схарактеризовано особливості мотивації учіння студентів, що впливає на рівень пізнавальної сфери та розвиток особистості в цілому. Проаналізовано методи мотиваційної діагностики, які виявляють ефективності навчання та можливих перспектив індивідуального розвитку особистості. Узагальнено питання усвідомленості мотивів через такі аспекти як усвідомлення, розуміння, обмірковування.

Ключові слова: мотивація студентів, методи мотиваційної діагностики, навчально-виховний процес, усвідомлення, розуміння.

Сучасне суспільство вимагає суттєвих змін у науці, техніці, інформаційному середовищі, освіті. Відповідно у вимогливому та швидкозмінному соціально-економічному середовищі рівень освіти значною мірою залежить від результативності мотиваційного процесу навчання, що ґрунтуються на нових методологічних засадах, сучасних дидактичних принципах та психолого-педагогічних теоріях. Такі підходи розвивають діяльнісний підхід до навчання і надають можливість студентам активізувати та спрямувати власні зусилля для набуття знань, а також формування вмінь об'єктивного та творчого мислення.

Мотивація до навчання визначається як головна умова реалізації навчально-виховного процесу. Вона не тільки сприяє розвитку інтелекту, але і є рушійною силою удосконалення особистості в цілому. Формування мотивації в студентів до навчальної діяльності є однією з головних проблем сучасної вищої школи. Актуальність зазначеної проблеми обумовлена оновленням змісту навчання, постановою завдань формування прийомів самостійного набуття знань, пізнавальних інтересів, життєвих компетенцій, активної життєвої позиції, здійснення в єдності трудового, морального виховання студентів.

Вивченню проблем формування мотивів навчання та системи навчальної мотивації присвячені роботи О.В. Аксьонової, А.К. Маркова, Л.І. Божович, С.М. Бондаренко, О.М. Пехоти, О.І. Пометун та інших вчених, які спрямовували свою наукову діяльність на розкриття теоретичних та методичних засад процесу навчання та мотивації, як обов'язкового елемента сучасного проведення занять. Також наукові праці (Б. Ананьєва, А. Асмолова, В. Давидова, О. Леонтьєва, А. Маркової, В. Мясичева, С. Рубінштейна та ін.) є теоретичною основою дослідження мотиваційної навчання, що утворюють концептуальні положення про навчальну діяльність, її механізми і мотиваційні компоненти.

Під мотивацією розуміють систему мотивів, або стимулів, яка спонукає людину до конкретних форм діяльності, поведінки [4, с.217]. Основними мотивами навчання є: особистісний розвиток, інтерес, результат діяльності, бажання у майбутньому стати кваліфікованим спеціалістом, потреба у пізнанні нового. Вивчення мотивації та її формування – це дві сторони того самого процесу виховання мотиваційної сфери цілісної особистості студента. Вивчення мотивації також включає виявлення її реального рівня і можливих перспектив, зони її найближчого розвитку в кожного студента і колективу в цілому.

Учіння є особливим видом діяльності, одною зі сторін навчання, метою та результатом якої є засвоєння знань, умінь та формування навичок. Учіння відбувається не стихійно, а під керівництвом викладача і передбачає виконання завдань викладача самостійно. Це зумовлює наявність мотивів, які б спонукали того, хто навчається, дисципліновано, систематично, відповідально ставитися до навчальної праці. Процес здійснення діяльності учіння кожного людиною є індивідуальним, тому його мотивація має певні індивідуальні особливості й залежить від різних чинників. По-перше, важливу роль у мотивації відіграє рівень усвідомлення та рівень неусвідомлення мотивів. Усвідомлені й неусвідомлені мотиви не протистоять одне одному, їх важко відокремити одне від одного, оскільки неусвідомлені мотиви визначаються реальним буттям, діяльністю людини в об'єктивному світі. Різниця лише в тому, що неусвідомлені мотиви виступають у непрямому вираженні – у формі переживання, бажання, охоти (О.М. Леонтьєв), до них можна віднести також вбачення, установки.

У питанні усвідомленості мотивів вирізняють такі аспекти: власне усвідомлення (відчуття, переживання), розуміння, обмірковування. Причому:

- 1) обмірковування може бути повним чи неповним, тому з'являються моменти усвідомленого і неусвідомленого, обдуманих та необдуманих дій;
- 2) розуміння включає: розуміння мети («чого») я хочу досягти, розуміння потреби («чому»), розуміння смислу дії чи вчинку («для чого»).

Рівень усвідомлення мотивів – важлива індивідуальна особливість мотивації учіння, оскільки обміркованість та розуміння (реальність або ілюзорність) власних мотивів створює умови для самомотивації, коли людина управляє своєю мотивацією, ефективно використовує самоспонукування, сама регулює вибір – виконувати чи не виконувати або наскільки якісно і вчасно виконувати отримане від викладача завдання.

Підвищення ефективності навчання не може бути забезпечене без систематичного вивчення мотивації, виявлення реального рівня та можливих перспектив зони її найближчого розвитку у тих, хто навчається, як окремо взятих, так і групи загалом, тобто без її діагностики (моніторингу). До методів мотиваційної діагностики належать: спостереження, опитування (анкетування, бесіда, інтерв'ю, тестування) тих, хто навчається, експертна оцінка, експеримент.

Розглянемо особливості кожного з методів [2, с.122]:

Спостереження – навмисне, систематичне й цілеспрямоване сприйняття та фіксація різних проявів мотивації (ставлення до навчання, емоції, що виявляються під час учіння тощо) тих, хто навчається. Це найпростіший спосіб дізнатися більше про мотиви того, хто навчається, або групи. Здійснюється за спостереження за природних умов: під час проведення занять, у позаурочний час, під час консультацій, бесід тощо. Головне при цьому занотувати, точно і систематично реєструвати діяльність того, хто навчається, у звичній для нього обстановці.

Опитування – отримання інформації про об'єктивні чи суб'єктивні факти зі слів респондентів (опитуваних), якими є ті, хто навчається, що стосується окремих видів мотивації (наприклад мотиву досягнення) або певної сукупності мотивів. За допомогою опитування збирають інформацію, джерелом якої є словесне повідомлення, судження опитуваного, ґрунтоване на безпосередній (бесіда, інтерв'ю) або опосередкованій (анкетування) соціально-психологічній взаємодії дослідника й опитуваного.

Бесіда та інтерв'ю передбачають наявність вербальної комунікації, метою якої є з'ясування уявлень тих, хто навчається, їхніх думок, понять, цілей, переживань, бажань, інтересів, преференцій тощо, що можуть відкрити досліднику причини того чи іншого ставлення до навчальної діяльності, тих чи інших спонукань до неї й виявити питання, які необхідно піддати спеціальній експериментальній перевірці, узагальнити досвід і прогнозувати поведінку того, хто навчається, в певних ситуаціях.

Тестування тих, хто навчається дає можливість, з одного боку, визначити психологічні якості, наприклад здібності, вподобання тощо, з іншого – діагностувати (перевірити) знання, вміння, навички, рівень засвоєння яких разом з іншою інформацією уможливить висновки щодо мотивації навчання тих, хто навчається. Основними видами тестів, які використовують у психодіагностиці, є тести інтелекту, досягнень, креативності (творчих здібностей), а також проєктивні та особистісні тести.

Експертна оцінка здійснюється за допомогою спеціальних експертних методик, відповідно до строго визначеної процедури, із залученням колег-викладачів або інших спеціалістів-експертів, психологів. Конче важливим при

цьому є чітке формулювання цілей експертизи та виду експертного висновку, визначення кваліфікації експертів, нешкідливість процедури, обґрунтованість висновків тощо.

Експеримент. Цей метод дослідження є найнадійнішим способом отримання ймовірної інформації. За допомогою його той, хто навчає, спеціально організовує у природних або у штучних умовах взаємодію між тим, хто навчається, та експериментальною ситуацією з метою встановлення закономірностей цієї взаємодії та змінних, від яких вона залежить.

Таким чином, мотивація взагалі і навчання зокрема має індивідуальні особливості і залежить від багатьох чинників. Щоб ефективно досягати цілей навчання, той, хто навчає, має постійно вивчати мотиваційну сферу кожного з вихованців, застосовуючи методи та прийоми діагностики мотивації навчання. Причому важливо запам'ятати, що ця діагностика (моніторинг) буде тим інформативнішою, чим більшу кількість методів та прийомів буде використано для її здійснення. Сформовані первинні висновки щодо мотиваційної сфери тих, хто навчається, рекомендується фіксувати у спеціальних педагогічних щоденниках, де накопичуються спостереження щодо різних виявів їх мотивації, зареєстровані у довільній формі.

Отже, мотивація є особливо важливим і специфічним компонентом навчальної діяльності, через реалізацію і за допомогою якого формується позитивне ставлення до навчальних предметів і усвідомлення їх ціннісної значимості

для особистісного та інтелектуального розвитку особистості, готовності діяти компетентно в соціально-економічних умовах сьогодення.

Список використаних джерел:

1. Аксьонова О.В. Методика викладання економічних дисциплін. Київ, 2006. 708 с.
2. Артющина М.В., Журавська Л.М., Колесніченко Л.А. та ін. Психологія діяльності та навчальний менеджмент. Київ, 2008. 336 с.
3. Бутенко Н.В. Комунікативні процеси у навчанні. Київ, 2004. 383 с.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ, 1997. 376 с.
5. Канюк С.С. Психологія мотивації. Київ, 2002. 350 с.

The article describes the peculiarities of students' learning motivation, which influences the level of cognitive sphere and development of personality as a whole. The methods of motivational diagnostics that reveal the effectiveness of training and possible prospects of individual development of the personality are analyzed. Issues of awareness of motives through such aspects as awareness, understanding, reflection are generalized.

Key words: student motivation, methods of motivational diagnostics, educational process, awareness, understanding.

Отримано: 10.03.2020

УДК 338.487.001.8

О. С. Олійник, кандидат економічних наук

СУВЕНІР ЯК СИМВОЛ ТУРИСТИЧНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті розкривається сутність поняття «сувенір». Звернена увага на різноманіття сутності поняття «сувенір». Вказуються види сувенірів, які притаманні окремим частинам території України та описуються сувеніри, що відображають традиції та особливості різних регіонів України.

Ключові слова: сувенір, сувенірна продукція, традиції, сувенірна промисловість, звичаї, подарунок, регіон.

Формулювання мети статті (постановка завдання).

В сучасних умовах розвитку туристичної галузі зростає значення сувеніру, як ознаки того чи іншого регіону країни, тому необхідно дати ознайомлювальну характеристику сувенірної продукції регіонів України широкому діапазону читачів з метою роз'яснювальної роботи і підвищення рівня патріотичності в українці.

В зв'язку з військовими подіями на сході України виникла необхідність у підвищенні ролі традицій українського народу, а також пропагування цього в народні маси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти основ сувенірної продукції досліджують Т. Бистров й А. Хісматыллін, Р. Бордин та Е. Орловський, М. Смикова й О. Ващенко, які починаючи від елемента маркетингу підприємства і закінчуючи брендингом території відображають це у своїх наукових працях.

В сучасних умовах ми мабуть не задумуємося про таку необхідну річ, як сувенір. Сувенір нас «уберігає» часом від несподіванок. Але, що ж таке «сувенір»? В різних джерелах поняття «сувенір» трактують по-різному, а саме:

- сувенір (фр. *souvenir* від лат. *subvenio* «приходжу») – подарунок на згадку або річ, пов'язана зі спогадами [1].
- сувенір – це невеликий подарунок на пам'ять, предмет призначений нагадувати про щось [2].
- сувенір, подарунок на згадку; річ, пов'язана із спогадами про кого-, що-небудь [3].
- сувенір – це як правило, невеличкий подарунок, придбаний або подарований на згадку про подію або про візит до якогось місця [4].
- сувенір – це певна річ, яку купляють або дарують комусь на згадку про те чи інше місце [5].
- сувенір – це предмет, що нагадує про пам'ятну подію, місце відвідування, бренд, корпоративний захід [6].
- -сувенір – це подарунок, гарний виріб, який буде нагадувати його власникові про приємні події в житті або про місце, в яких він купував сувеніри [7].

Отже, сувенір, церіч на згадку – зазвичай про якусь приємну подію або подорож.

З розвитком туризму як внутрішнього, так і іноземного, з'явилося навіть окреме поняття «сувенірна промисловість», так як ще у не далекому минулому сувеніри виготовлялися виключно вручну.

До традиційних українських сувенірів відносять – писанки, дерев'яні булави, ляльки у національних строях, предмети традиційного ужитку – рушники, глиняні глечики, козацькі куманці тощо, українська горілка.

Спочатку сувеніри сприймалися тільки як подарунок – нагадування про якусь дату, наприклад весілля, день народження, і пам'ять про місце відвідин – море, історичні місця, музеї, інша країна, або місто. Тобто ця маленька річ служила просто знаком уваги, як пам'ять про місце, або людину.

В даний час сувеніри отримали ще один статус – ділові сувеніри. Ділові сувеніри виконують роль візитної картки компанії. На такі сувеніри наносять логотипи та адреси компанії, і вони використовуються в рекламних цілях, збільшуючи, таким чином, популярність компанії і створюючи їм імідж. Також в сучасних умовах мають місце і рекламні сувеніри.

Статуетки, і вироби з фарфору чи кераміки, фотографічні рамки, скриньки та інші предмети відносяться також до сувенірної продукції, тобто все те, що людина собі зазвичай не купить, але в подарунок отримає залюбки являється сувеніром.

Як правило, сувеніри несуть певний колорит і в цьому їх основна цінність. Якщо така річ зроблена якісно і виглядає красиво – вона довго буде нагадувати своєму господареві про те, як і коли він її придбав.

Не зважаючи на різноманіття всієї сувенірної продукції ми можемо відмітити, що сувеніри являються символом того чи іншого регіону України.

Так, регіони України по різному відображають свій колорит і свою ідентифікацію в сувенірах.

Центр країни характеризується сувенірною продукцією, що символізує столицю держави м. Київ – це керамічні тарілки з листком каштана, це об'ємні листівки з мініатюрною копією пам'ятника засновникам Києва, що вмістяться всередині листівки, це значки у вигляді жетона київського метро або каштана, це шоколад з видами Києва.

Західні регіони демонструють львівську каву, солодоші та пиво; картини з бурштину; дерев'яні матрешки, ліжники (ковдри); луцькі пряники – з медом або варенням, частування для ласунів зі всієї країни. суверіни з лози; сир; трави; сушені гриби.

Південні регіони можуть представити козацькі суверіни, морський пісок, мушлі та сиваська сіль, тільняшки, безкозирки, сумки і значки із якірцями.

Схід України це петриківський розпис, обереги, а також декор, розписаний вручну місцевими майстрами.

Висновки. Враховуючи багатовікову історію України сучасне покоління повинно примножувати традиції свого народу та прививати інтерес до цього у молоді з метою розвитку регіонів України, а також підсилювати значення патріотичності в кожному члені нашого суспільства. Таким чином, сувенірна продукція регіонів України стане «винтиком» в системі пропаганди найкращих традицій українців.

Список використаних джерел:

1. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%96%D1%80> (дата звернення 20.02.2020).

2. Genomukr. URL: <https://genomukr.ru/rizne/24490-shho-take-suvenir.html> (дата звернення 20.02.2020).
3. Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua/-s/suvenir> (дата звернення 20.02.2020).
4. Супермаркети скриня на Березняках. URL: <http://skrunia.kyiv.ua/gallery/?id=129> (дата звернення 20.02.2020).
5. Українську сувеніри. URL: <http://souvenirshop.com.ua/propras> (дата звернення 20.02.2020).
6. Салютіс Принт. URL: <http://salutis.ua/ourprodu> (дата звернення 20.02.2020).
7. Бурштиновий світ. URL: <https://jantar.ub.ua/goods/view/23164/all/suvenir-z-burshtinu-ruchka-na-pidstavci/> (дата звернення 20.02.2020).

The article reveals the essence of the concept of «souvenir». Attention is paid to the diversity of the essence of the concept of «souvenir». The types of souvenirs that are inherent in certain parts of the territory of Ukraine are indicated and souvenirs are displayed, reflecting the traditions and features of different regions of Ukraine.

Key words: souvenir, souvenir production, traditions, souvenir industry, customs, gift, region.

Отримано: 10.03.2020

УДК 338.48-6:7/8

Б. О. Опря, кандидат історичних наук

ЗМІСТОВЕ НАВАНТАЖЕННЯ ПОНЯТТЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ

У статті досліджено сутність історико-культурного туризму, різні дефініції цього поняття та їх змістове наповнення, специфіку цього напрямку туризму.

Ключові слова: туризм, історичний, культурний, туристичні ресурси.

Історично склалося так, що до здійснення подорожей людство спонукало ряд чинників (торгівля, завоювання, оздоровлення, поширення релігійних учень, пізнавальні мандрівки), проте туризм у класичному розумінні насамперед передбачає відвідання певного регіону і ознайомлення з його культурою та пам'ятками безпосередньо. Тому це і стало визначальним для формування культурного туризму, а саме його історико-культурної складової. Для того щоб глибше зрозуміти поняття історико-культурного туризму розглянемо більш детально літературу та наукові дослідження сучасних дослідників, які визначають такі поняття як культурний туризм, історичний туризм, історико-культурні туристичні ресурси.

Поняття «культурний туризм» («cultural tourism») уперше офіційно на міжнародному рівні застосовано в матеріалах Всесвітньої конференції з культурної політики (1982 р.). Основні документи у сфері культурного надбання продукували дві міжнародні організації – ICOMOS і UNESCO. UNESCO розглядає культурний туризм як відмінний від інших видів туризму, «що враховує культури інших народів». У Хартії по культурному туризму Міжнародної ради по пам'ятках і об'єктах (ICOMOS) культурний туризм визначається як форма туризму, основною метою якого, крім інших цілей, є «відкриття пам'ятників і об'єктів». ICOMOS характеризує культурний туризм як «невеликий сегмент ринку, ретельно організований, пізнавального або освітнього і найчастіше елітарного характеру присвячений поширенню й роз'ясненню культурної ідеї». У сучасних умовах з розвитку авіації, виникненням і поширенням масових форм туризму, «культурний» туризм набув свого сучасного значення [1].

У XXI ст. культурний туризм покликаний слугувати ідеям інтелектуальної й моральної солідарності людства, утвердженню ідеалів терпимості в суспільстві, тобто повазі, прийняттю й правильному розумінню різноманіття культур нашого світу. Історичний туризм (історико-культурний туризм) – це різновид туризму, метою якого є відвідання місцевості, пов'язаної з історією та історичною спадщиною [2].

ICOMOS (міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць) визначає культурний туризм як невеликий сегмент ринку пізнавального або освітнього і найчастіше елітарного характеру, присвячений поширенню й роз'ясненню культурної ідеї. Інша думка Дроздова Г.М. щодо культурного туризму звучить так – подорож з метою ознайомлення

з історико-культурними цінностями й унікальними природними об'єктами [3]. За Любіцевою О.О. культурний туризм – це ознайомлення туристів з природою, культурно-історичним надбанням і сучасним життям країни [4].

Історико-культурні туристичні ресурси – це сукупність створених у процесі історичного розвитку певної території пам'ятників матеріальної і духовної культури, які є об'єктами туристського інтересу. До групи історико-культурних рекреаційних ресурсів належать пам'ятки історії, історичні архітектурні пам'ятки, пам'ятки сучасної архітектури, унікальні споруди культури, спорту тощо.

Історико-культурні туристичні ресурси (ІКТР) – це пам'ятки історії і культури, створені людиною, які мають суспільно-виховне значення, становлять пізнавальний інтерес і можуть бути використані в туристичній діяльності. До складу ІКТР входять пам'ятки історії, архітектури, мистецтва, етнографічні пам'ятки і пам'ятки народної творчості [1].

Історико-культурний потенціал, матеріальні та духовні пам'ятки народу дуже важливі для формування його світогляду, для задоволення матеріальних, духовних, естетичних, у тому числі й туристичних, потреб. У розвинених країнах світу цей туристичний ресурс активно використовують для отримання прибутку. Деякі країни, наприклад, Італія, Франція, значну частину прибутків, які дає рекреаційне господарство, отримують від вмілої експлуатації історико-культурного потенціалу. Цьому сприяє велика кількість пам'яток, їхня висока художня цінність, добра збереженість, вміла організація туристичних послуг. Всесвітньо відомі пам'ятки історії та культури Риму, Венеції, Флоренції, Парижа приваблюють щороку сотні тисяч туристів [5].

До популярних туристичних об'єктів належать середньовічні замки – укріплене житло середньовічних феодалів, королів, султанів, шахів, інших володарів. Багато замків в Європі та на Близькому Сході побудовані войовничими чернечими орденами. Для замків-фортець зазвичай обирали важкодоступні місця на крутих пагорбах і горах. Навколо замків концентрувалися селища, жителі яких ховалися в замках від ворогів. Замки, різноманітні за архітектурою і внутрішнім облаштуванням, могли витримати довгі місяці облоги і були практично непробитими. У XIV-XV ст. замки втратили своє оборонно-військове призначення і перетворилися на палаци знаті та аристократії [6].

Низка регіонів багата такими унікальними історичними територіями, як стародавні міста, садибні і палацово-паркові ансамблі, комплекси культової архітектури, історичні будівлі, історико-культурні пам'ятки. При організації унікальних територій слід поєднувати традиційні форми діяльності, що історично сформували ці території, з інноваційними видами, до числа яких належить і туризм. Причому, нові види діяльності повинні доповнювати, а не заміняти сформовані господарські, соціокультурні та природні процеси. При розвитку туристської інфраструктури важливо не порушувати історичний вигляд території. Кожен знову створений туристський центр або ж об'єкт повинен відповідати національним особливостям, традиціям і одночасно мати свій неповторний вигляд. Створення природно-історичних парків має сприяти порятунку найцінніших пам'яток культури та історії як цілісних архітектурно-ландшафтних і культурних комплексів. Власне, культурну, історичну та природну спадщину в історичному туризмі прийнято ділити на такі категорії: надбання, що використовується в основному туристами (фестивалі, пам'ятники); надбання змішаного користування (менш значні історичні пам'ятники і музеї, театри, заповідники); надбання, що використовується в основному місцевим населенням (цивільні споруди, культові об'єкти, кінотеатри, бібліотеки) [7].

Прикладом нового підходу до розвитку традиційних форм туризму є рекомендації щодо підвищення рівня історико-культурного змісту туру через включення до його програми знайомства з місцевими визначними пам'ятками, навіть якщо мова йде про організацію короткострокової екскурсії або спеціалізованого туру. Кожен регіон має унікальну історичну спадщину. Виділяють чотири принципи історико-культурного туризму: активне сприяння у збереженні спадщини місцевості-культурного, історичного та природного; підкреслення і виділення унікальності спадщини місцевості щодо інших регіонів; створення у місцевого населення почуття гордості і відповідальності за унікальну спадщину; розробка програми розвитку туризму на основі використання унікальної спадщини місцевості [7].

Історичний туризм не лише приносить доходи регіону, але й дає місцевому населенню підставу пишатися своєю унікальною спадщиною та можливістю ділитися нею з туристами. Якщо суспільство буде це враховувати, то зможе створити систему раціонального використання унікальних ресурсів для туризму. Успішний розвиток туризму, а отже, масове залучення потенційних туристів залежить від дій,

спрямованих на збереження культурних, історичних і природних ресурсів місцевості. Реалізація програми з використання історико-культурного та природного потенціалу регіону з метою туризму вирішить одну з найважливіших його проблем – проблему сезонного коливання попиту, шляхом пропозиції різноманітних форм міжсезонного туризму, які передбачають використання елементів культури [7].

Основними напрямками культурного туризму є: знайомство з різними історичними, архітектурними або культурними епохами шляхом відвідання архітектурних пам'яток, музеїв, історичних маршрутів; відвідування культурницьких акцій: фестивалів (музичних, театральних, кіно, фольклорних), релігійних свят, виставок; відвідування лекцій, семінарів, курсів наукової мови тощо.

Отже, історико-культурний туризм – вид активного пізнавального відпочинку. Він включає в себе всі види туризму, спрямовані на пізнавальну мету. Програми такого туризму засновані на інтересі до природної та історико-культурної спадщини людства у всьому його розмаїтті. Турпродукт в цьому випадку пропонується у вигляді культурних вражень. Різновидами історико-культурного туризму є етнічний і етнографічний туризм, які за своїми цілями (зберегти, не нашкодити) близькі до екологічного туризму.

Список використаних джерел:

1. Божко Л.Д. Культурний туризм як важливий чинник соціально-культурного розвитку регіонів України. URL: http://www.ic.ac.kharkov.ua/nauk_rob/nauk_vid/rio_old_2017.
2. Кляп М.П. Історичний туризм (історико-культурний туризм). URL: <https://westudents.com.ua/glavy>.
3. Дроздова Г.М. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності підприємства. Київ, 2004. 236 с.
4. Любіцева О.О. Методика розробки турів. Київ, 2003. 104 с.
5. Малиновська О.Я., К.С. Голошва. Основні проблеми системи туристичної сфери. URL: https://nv.nltu.edu.ua/-Archive/2014/24_11/24.pdf.
6. Мальська М.П., Антонюк Н.В., Ганич Н.М. Міжнародний туризм і сфера послуг. URL: <https://westudents.com.ua/knigi>.
7. Кляп М.П., Шандор Ф.Ф. Сучасні різновиди туризму. URL: <https://pidruchniki.com/1584072043514/turizm>.

The article explores the essence of historical and cultural tourism, various definitions of this concept and their content, the specifics of this direction of tourism.

Key words: tourism, historical, cultural, tourist resources.

Отримано: 10.03.2020

УДК 331.108.5

Л. А. Парок, кандидат економічних наук

ЕФЕКТИВНІСТЬ СИСТЕМИ МАТЕРІАЛЬНОГО СТИМУЛЮВАННЯ І МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ ТА СПОСОБИ ЇЇ ОЦІНКИ

У статті досліджено методи оцінки ефективності мотивації персоналу, головні завдання управління мотивацією. Здійснено аналіз і кількісна оцінка показників ефективності системи матеріального стимулювання праці.

Ключові слова: мотивація, персонал, праця, матеріальне стимулювання, управління персоналом.

Постановка проблеми. Ефективність будь-якого організованого процесу, що здійснюється і регулюється людьми значною мірою залежить від того, як працівники виконують свої функції. При цьому мотивація і стимулювання праці є вирішальним фактором в управлінні персоналом. І це не випадково, оскільки ефективність роботи будь-якого підприємства залежить від ефективності праці виконавців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем мотивації присвячено праці багатьох зарубіжних вчених, зокрема, А. Маслоу, Ф. Герцберг, Ф. Тейлор, М. Фоллет, Д. МакКлеланд та багатьох інших. Значний внесок у розвиток цього питання зробили і такі вітчизняні вчені, як А. Колот, О. Бугуцький, Д. Куликова, Д. Богиня, В. Нестеренко та інші.

Формулювання мети статті. Визначення способів оцінки ефективності системи матеріального стимулювання і мотивації персоналу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оцінку персоналу О. Ситнік, О. Ковальчук окреслюють як процес визначення ефективності діяльності працівників у процесі реалізації цілей підприємства, що дозволяє отримати інформацію для прийняття управлінських рішень [4, с.14-15].

Розрізняють два види оцінок персоналу: самооцінка та комплексна (зовнішня) оцінка. В моделі формування системи комплексної мотивації персоналу для досягнення кінцевих результатів діяльності виділяють такі складові: професійні якості і діяльність працівника; діяльність керівника; діяльність колективу; взаємозв'язок; мотивацію поведінки. Самооцінка ж здійснюється самим працівником і полягає у власному уявленні ним про цілі життя, трудової діяльності, його цінності для підприємства.

У цьому контексті, на думку А. Колота, оцінка мотивації персоналу виконує дві функції: орієнтувальну та стимулюючу. Орієнтувальна полягає в тому, що кожний працівник за допомогою самооцінки та оцінки з боку колекти-

ву, керівників, споживачів усвідомлює себе, свій стан і поведінку та отримує можливість визначати напрямки і способи подальшої діяльності. Стимулююча функція породжує у працівника переживання успіху чи невдач, підтверджуючи правильність або помилковість його поведінки, спонукає до діяльності в потрібному напрямку [3, с.195].

Мотивація працівників того чи іншого трудового колективу, соціальної групи, суб'єктів і об'єктів управління виражається в двох формах: в думках, судженнях та в реальній поведінці людей. Відповідно виділяють два види показників оцінки мотивації праці: суб'єктивні та об'єктивні, які відбираються методами експертних оцінок та кореляційного аналізу і характеризують структурні компоненти мотивації праці та кінцеві результати діяльності підприємства, трудову та соціальну діяльність персоналу.

Методика оцінки рівня задоволеності персоналу має враховувати ряд особливостей. По-перше, система мотивації суб'єктів господарювання передбачає застосування заохочуючих до праці інструментів, які суттєво різняться між собою. По-друге, залежно від сукупності об'єктивних та суб'єктивних чинників, ті чи інші засоби мотивації праці для різних працівників мають різну значущість. По-третє, методика має спиратись на дані персоналу, а не результати суб'єктивних оцінок керівництва [5].

Перелічені особливості враховує методика інтегрального оцінювання економічних процесів та явищ. Характерною рисою інтегральних оцінок є використання коефіцієнтів, які розраховуються як нормовані показники. Саме це дає можливість співставляти непорівнювані показники та об'єднувати (інтегрувати) їх у єдиний узагальнений показник. При цьому в якості бази нормування використовують еталонні значення показників. Тоді окремі нормовані коефіцієнти розраховуватимуться за формулами:

$$k'_{ij} = \frac{P_{\Phi_j}}{P'_e} \quad \text{або} \quad k''_{ij} = \frac{P''_e}{P_{\Phi_j}}$$

де k'_{ij} та k''_{ij} – нормовані коефіцієнти ступеня задоволення i -го працівника рівнем впровадження на підприємстві j -го інструмента мотивації праці; перший коефіцієнт використовується за присвоєння максимальному рівню задоволеності найвищого рангу (ранжирування у порядку зростання), а другий – за присвоєння максимальному рівню задоволеності найнижчого рангу (ранжирування у порядку спадання); P_{Φ_j} – ступінь (ранг) задоволення i -го працівника рівнем впровадження на підприємстві j -го інструмента мотивації праці; P'_e та P''_e – еталонний (відповідно, максимально або мінімально можливий) ступінь (ранг) задоволення працівників рівнем впровадження інструментів мотивації праці.

Нормовані коефіцієнти знаходяться у межах від 0 до 1 $0 < k'_{ij} < 1$ а чим ближче їх значення до одиниці $k'_{ij} \rightarrow 1$, тим більш задоволений окремий працівник ступенем впровадження відповідного інструменту. Оскільки такий інтервал значень є найбільш простий для сприйняття користувачів, його зберігають і для обчислення інтегральних показників. Для цього інтегральні коефіцієнти необхідно розраховувати як середні величини [2, с.363].

Стимулювання є важливою складовою менеджменту трудових процесів, що дає змогу привести у відповідність міру стимулювання праці та її кінцеві результати, а також особисту мотивацію працівника та мету підприємницької діяльності.

При цьому виникає необхідність оцінки ефективності діючої системи матеріального стимулювання на підприємстві, її відповідності завданню підвищення продуктивності праці працівників та їх зацікавленості в досягненні високих кінцевих результатів, збільшення обсягу діяльності, прибутку та покращення роботи підприємства в цілому.

Оцінка ефективності матеріального стимулювання праці може здійснюватися за двома основними критеріями (табл. 1).

Умовою ефективності системи стимулювання за першим критерієм – є значне збільшення рентабельності власного капіталу порівняно з ростом частки коштів, що спрямовуються у фонд матеріального стимулювання робітників. У цьому випадку необхідно забезпечити певний рівень винагороди праці за рахунок одержаних доходів при підвищенні прибутку в розрахунку на інвестовані засоби. За другим кри-

терієм – відповідність темпів росту заробітної плати темпам росту продуктивності праці – умовою ефективності системи стимулювання праці є перевищення темпів зростання продуктивності праці над темпами зростання заробітної плати.

Таблиця 1

Умови та критерії ефективності стимулювання праці

Критерії оцінки	Показники	Умови ефективності
Відповідність засобів стимулювання праці робітників завданню максимізації рентабельності власного капіталу	П1 – частка чистого доходу, що спрямовується у фонд матеріального стимулювання праці П2 – рентабельність власних засобів	П2 повинен бути більший, ніж П1
Відповідність темпів росту заробітної плати темпам росту продуктивності праці	П1 – темп росту продуктивності праці П2 – темп росту заробітної плати	П1 повинен бути більший, ніж П2

Джерело: [1, с.225]

Для моніторингу системи матеріального стимулювання праці на підприємстві необхідно провести аналіз використання фонду заробітної плати, який включає: вивчення складу та динаміки фонду заробітної плати за досліджуваний період; оцінку впливу факторів на фонд заробітної плати; вивчення шляхів витрачання фонду заробітної плати; аналіз середньої заробітної плати загалом на підприємстві; аналіз фінансових можливостей підприємства з формування фонду заробітної плати; аналіз ефективності використання фонду заробітної плати.

Ефективність системи стимулювання праці на підприємстві пропонують оцінювати різноманітними показниками: обсяг господарської діяльності в розрахунку на 1 грн фонду заробітної плати; валовий дохід з розрахунком на 1 грн фонду заробітної плати; прибуток з розрахунком на 1 грн фонду заробітної плати; прибуток в розрахунку на 1 працівника; фонд заробітної плати в розрахунку на 1 працівника; рівень фонду заробітної плати; співвідношення темпів росту продуктивності праці і середньої заробітної плати; коефіцієнт трудомісткості; рівень витрат заробітної плати на виробництво одиниці продукції; інтегральні показники ефективності використання фонду заробітної плати та ін.

Висновки. Таким чином, дослідження методів оцінки ефективності мотивації персоналу, доводять, що питання пошуку системи матеріальної мотивації залишається відкритим, що збільшує інтерес до її дослідження. Головним завданням управління мотивацією, у зв'язку з цим, є підбір дієвих методик оцінки мотивації працівників, їх співставлення та оцінка впливу факторів задоволеності персоналу працею на результати їх діяльності. Аналіз і кількісна оцінка показників ефективності системи матеріального стимулювання праці дадуть змогу виявити недоліки в діяльності підприємства, визначити напрямки з підвищення ролі матеріальних стимулів на підприємстві, повернути заробітній платі мотиваційну та відтворювальну функцію.

Список використаних джерел:

1. Армстронг М. Практика управління людськими ресурсами. Питер Пресс, 2013. 566 с.
2. Верхоглядова Н.І. Економіка підприємства : навч. посіб. Київ, 2008. 384 с.
3. Гетьман О.О. Економіка підприємства : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 488 с.
4. Іванілов О.С. Застосування в комерційних організаціях узагальненої системи стимулювання праці. *Актуальні проблеми економіки*. 2016. №3. С. 41-51.
5. Капустянський П.З. Мотивація праці персоналу сучасних організацій (організаційно-управлінський аспект). Київ : Ін-т підгот. кадрів держ. служби зайнятості України, 2017. 156 с.

The article explores methods of evaluating the effectiveness of staff motivation, the main tasks of motivation management. The analysis and quantitative evaluation of the performance indicators of the system of material incentives for work.

Key words: motivation, personnel, work, material incentives, personnel management.

Отримано: 10.03.2020

СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ В УПРАВЛІННІ ПЕРСОНАЛОМ

У статті досліджено різні підходи до визначення суті та ролі управлінських рішень у роботі з персоналом. Розкрито основні риси та елементи, які відрізняють управлінські рішення від інших, головні умови ефективності та високої якості управлінських рішень. Висвітлено управлінське рішення та досліджено фактори що впливають на кадрові рішення в організації.

Ключові слова: управлінське рішення, помилкові рішення, управління персоналом, керівник, професіонал, персонал, умови, риси, елементи, ефективність управління та внутрішні та зовнішні фактори управління.

Постановка проблеми. Розвиток українського суспільства залежить від раціональності рішень управлінця кожного рівня, які є частиною процесу державного управління загалом. У сучасних умовах управлінським рішенням не вистачає системності, стратегічності та обґрунтованості. Даний аспект найбільше проявляється при розробленні рішень на найвищому рівні, запровадженні певного напрямку політики або законодавства у тій чи іншій галузі.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемою управлінських рішень, їх суттю в управлінні персоналом займаються багато науковців у різних сферах: О.А. Осовський, О.М. Олійниченко, В.А. Василенко, Д. Дерлоу, О.В. Парок, Л.А. Парок.

Формулювання мети статті. З'ясувати сутність та роль управлінських рішень у роботі з персоналом і запропонувати зміни, які необхідно внести для підвищення ефективності кадрової роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прийняття управлінського рішення охоплює свідомий, обґрунтований вибір з альтернативних варіантів дії, що забезпечать реалізацію тактичних і стратегічних планів організації. Сутність поняття «рішення» розкривають з різних поглядів:

- 1) рішення як процес – пояснюється тим, що воно здійснюється в конкретній реальності й охоплює певні етапи виконання: підготовка, прийняття та реалізація рішення;
- 2) рішення як дія, пов'язана з вибором, – характеризує рішення як акт вибору, що здійснює конкретна особа чи група осіб за деякими правилами;
- 3) рішення як результат вибору – охоплює дії, які характеризують продукт рішень (план роботи, варіанти проекту).

Рішення в управлінні організацією приймають менеджери як вищої, так і нижчої ланки, оскільки стосуються не окремої людини, а окремого підрозділу чи всієї організації. Головною умовою прийняття рішення є його узгодженість з іншими управлінськими рішеннями, які раніше приймали керівники різних ланок управління [1].

Управлінські рішення відрізняються від інших видів рішень деякими елементами, а саме: цілями – управлінське рішення необхідно приймати, враховуючи стратегічні цілі організації, а не особисті потреби суб'єкта, який приймає рішення; наслідками – управлінець обирає рішення, що найбільше підходить для розвитку організації та добробуту її працівників. Якщо організація має значний вплив і великі масштаби, то управлінські рішення топ-менеджерів можуть впливати на соціально-економічну ситуацію регіону, в якому функціонує дана організація; поділом праці – зазвичай, якщо людина приймає рішення, то вона сама його і виконує, але якщо менеджер приймає управлінське рішення, то виконують його інші працівники; професіоналізмом – для прийняття важливого управлінського рішення, менеджер вищої ланки повинен володіти професійними, лідерськими, організаторськими компетенціями [3].

Управлінське рішення – це дія менеджера, яка передбачає вибір альтернативного варіанта рішення, що не виходить за межі його посадових компетенцій та повноважень, з метою досягнення стратегічних цілей організації [5].

У ширшому розумінні, прийняття управлінського рішення розглядають як весь процес управління, оскільки рішення приймають на кожному етапі, в всіх сферах керівництва, охоплюючи процеси планування, організації, мотивації та контролю. Дослідженням сутності управлінських рішень займалися багато науковців.

Процес підготовки управлінських рішень у сучасних моделях управління дедалі частіше відокремлений від про-

цесу прийняття і пов'язаний з дотриманням реалізації загальної стратегії, тактичних цілей. Підготовка рішень передбачає роботу відповідних підрозділів, спеціальних служб, нерідко до неї залучають і виконавців.

Для ефективнішого прийняття управлінських рішень розробляють певну методику процесу їх формування, що складається з наступних елементів: мети, вибору методів розробки, критеріїв оцінювання, способів аналізу та опрацювання інформації, схеми реалізації.

Керівник має володіти відповідною кваліфікацією та компетентністю для прийняття раціонального управлінського рішення в умовах невизначеності та постійних змін [4].

Будь-яке управлінське рішення містить певний зміст, який може бути організаційним, соціальним, економічним, правовим і технологічним.

Організаційний елемент змісту управлінського рішення полягає у формуванні конкретної структури підпорядкування, визначенні кола обов'язків, відповідальності та повноважень, а також прав працівників, їх об'єднань у межах даної організації.

Соціальний аспект прийняття управлінських рішень проявляється у процесі взаємодії адміністрації з персоналом, працівників між собою, а також охоплює зворотний зв'язок щодо вже прийнятих рішень.

Економічний зміст управлінського рішення полягає у розрахунку грошових затрат і матеріальних витрат для реалізації управлінських рішень.

Правовий аспект змісту управлінських рішень відображається у тому, що будь-яке рішення має базуватися на основі законодавчих актів загальнодержавного, регіонального та місцевого рівня, а також внутрішньо – організаційній документації (статуті, положенні, посадовій інструкції).

Технологічний зміст рішення полягає у необхідності технічного, інформаційного, матеріального забезпечення ресурсами працівників, які виконують управлінські рішення.

Загалом управлінські рішення повинні відповідати деяким вимогам: бути своєчасними, ефективними, економічними, чітко сформованими й обґрунтованими.

Управлінські рішення, котрі приймають, обов'язково мають бути реальними. Тобто, для реалізації управлінських рішень необхідні певні ресурси; їх наявність чи відсутність свідчить про реальність виконання даних рішень.

Управлінські рішення приймають зазвичай у тих випадках, коли в організації виникають проблемні ситуації або відбуваються зміни – як внутрішньо-організаційні, так і зовнішнього середовища. Щоб прийняти відповідне управлінське рішення, керівник повинен володіти конкретними повноваженнями, а також відповідати за прийняті рішення в даній організації. Важливим чинником при прийнятті управлінського рішення є врахування тих рішень, що були прийняті раніше, незалежно від їх напрямку, тобто як по вертикалі, так і по горизонталі управління організацією.

Головними умовами ефективності та високої якості управлінських рішень можна визначити наступні [1; 5]:

- використання наукових досягнень при підготовці управлінських рішень;
- дослідження ефективності управлінських рішень як наслідку економічних та інших законів;
- побудова певної структури нерозв'язаної проблеми та дерева рішень;
- застосування при підготовці управлінських рішень різноманітних методів: екстраполяції, моделювання, економічного обґрунтування та прогнозування, а також функціонально-вартісного аналізу рішень;

- забезпечення достовірності та неперервності інформації, якою користується керівник при прийнятті управлінських рішень;
- при прийнятті управлінського рішення необхідно підготувати декілька альтернативних варіантів;
- управлінське рішення має ґрунтуватися на правових засадах, законодавчих актах та положеннях;
- при підготовці управлінських рішень варто розробити систему мотивації та відповідальності;
- розроблення та впровадження автоматизації збору, аналізу й опрацювання інформації;
- розроблення механізму виконання намічених завдань та реалізації управлінських рішень.

На запитання, що виникають під час розроблення та прийняття рішень у процесі управління персоналом, відповідає кадровий менеджмент. Сутність якого полягає в раціональному використанні та розвитку трудового потенціалу працівників організації.

В умовах жорсткої конкуренції, значну перевагу, яку може здобути організація, забезпечує персонал, а також система управління персоналом. Тобто, саме кадровий потенціал і все, що з ним пов'язано, ідентифікує конкретну організацію серед багатьох інших. Тому управлінські рішення стосовно персоналу організації є найвагомішими для її розвитку та процвітання.

Щодо кадрового менеджменту в організації, то його об'єктом є безпосередньо персонал, а суб'єктом, своєю чергою, виступають керівники, фахівці, спеціалісти та інші посадові особи, які приймають управлінські рішення. Основними рисами, котрими мають володіти суб'єкти управлінських рішень, є професіоналізм керівника, навик управління та організаційної роботи, психологічні й психоаналітичні здібності, досвід і знання змісту роботи, яку виконують працівники організації [2].

Важлива умова в процесі управління персоналом – дотримання принципу взаємодії і взаємозамінності персоналу. Попри все це, головною метою здійснення управлінських рішень в управлінні персоналом організації є забезпечення сталого розвитку. Саме тому будь-які управлінські рішення, незалежно від рівня їх прийняття мають відповідати чітко сформованим вимогам і бути результативними та дієвими. Ефективність управлінських рішень в організації забезпечують за допомогою вдосконалення системи підготовки та роз-

роблення рішень, модернізації управлінських технологій і застосування новітніх методів щодо управління персоналом.

Висновки. У сучасних умовах спостерігається оновлення управлінського апарату, в той час, коли науковці встановили, що необхідно щонайменше десять років, аби за сприятливих умов стати експертом у певній галузі професійної діяльності. В процесі підготовки та прийняття управлінських рішень рідко застосовують досягнення сучасної наукової теорії управління з характерною для неї методологією аналізу політики, стратегічного, високоякісного та інноваційного управління, системного аналізу, що фактично свідчить про необхідність подолання певної «прірви» між теорією і практикою. Можливо, молодим кадрам управлінської служби і не вистачає досвіду прийняття обґрунтованих рішень, проте сподіваємося, що їм вистачить рішучості, сміливості та чесності для ухвалення таких рішень, які виведуть українське суспільство на якісно новий, вищий щабель розвитку.

Список використаних джерел:

1. Василенко В.А. Теорія і практика розроблення управлінських рішень : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2003. 420 с
2. Кадрові процеси в державному управлінні України: стан і перспективи розвитку. Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2005. 326 с.
3. Олійниченко О.М. Аспектичний підхід до визначення поняття «управлінське рішення». *Наукові праці НУХТ*. 2007. №21. С. 79-83.
4. Осовський О.А. Особливості управлінської праці в трансформаційний період розвитку України. *Вісник ЖНАЕУ*. 2011. №1. Т. 2. С. 215-224.
5. Управління персоналом: конспект лекцій. Кам'янець-Подільський : Сисин Я.І., 2015. 177 с.

The article explores different approaches to determining the nature and role of managerial decisions in dealing with staff. The basic features and elements that distinguish management decisions from others, the main conditions for efficiency and high quality of management decisions are revealed. The management decision is covered and the factors that influence the personnel decisions in the organization are investigated.

Key words: management decision, wrong decisions, personnel management, manager, professional, personnel, conditions, features, elements, management effectiveness and internal and external factors of management.

Отримано: 10.03.2020

УДК 330.322.011:348.45(477)

О. П. Свідер, кандидат економічних наук

ІНСТРУМЕНТАРІЙ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРЯМИХ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ НА ПІДПРИЄМСТВАХ

Розглядається питання формування інструментарію комплексної оцінки ефективності використання прямих іноземних інвестицій на підприємствах легкої промисловості.

Ключові слова: прями іноземні інвестиції, легка промисловість, ефективність.

Постановка проблеми. В умовах зростання ризиків бізнес середовища, фінансової нестабільності, низької результативності господарського процесу вітчизняних промислових підприємств проблема формування максимально сприятливих умов для залучення прямих іноземних інвестиційних ресурсів та забезпечення їх ефективного використання, що дає змогу підвищити прибутковість, платоспроможність, ринкову вартість та інвестиційну привабливість суб'єктів господарювання легкої промисловості набуває особливої актуальності і потребує розробки адекватних підходів для її раціонального вирішення.

Стан вивчення проблеми. Дослідження економічної літератури свідчить, що переважна більшість вчених-економістів приділяє значну увагу проблемам оцінки інвестиційної привабливості [Самігуліна, с.32-37; Юхимчук, с.3-12; Майорова, с.64-72; Боярко, с.186-192; Черваньов, с.116-139; Докієнко, с.167-181; Ковтун, с.275-283; Аранчій, с.59-63; Кремень; Скоробогатова; Власюк, с.22-26; Бондар, с.9-11.], інвестиційного потенціалу [Калініченко, с.273-275;

Дідух, с.44-47; Демчишак, с.160-162; Олександренко, с.81-89; Арапов, с.257-258; Непогодіна, с.158-162; Князь, с.431-434], ефективності інвестиційних проектів [Правик, с.207-216; Майорова, с.128-146; Польшаков, с.23-29; Шаровська, с.68-74; Рудніченко, с.228-238; Докієнко, с.215-231] тощо.

Метою дослідження є формування підходу до комплексної оцінки ефективності використання прямих іноземних інвестицій на підприємствах легкої промисловості.

Результати дослідження. Для оцінки рентабельності інвестицій класично використовується показник рентабельності інвестицій (ROI), який розраховується, як відношення показників чистого прибутку та середньої величини інвестиційних ресурсів підприємства та відображає прибутковість використання інвестицій на підприємстві. Однак, в даному контексті необхідно приймати до уваги ще одну досить важливу обставину про те, що фінансовим результатом господарської діяльності підприємства може бути не лише прибуток (у разі перевищення загальної суми доходів над витратами), але й збиток (якщо загальна величина ви-

трат є більшою, ніж загальна сума доходів). Також слід відмітити, про наявні обмеження показника ROI, який не дає змогу прослідкувати ефективність (неефективність) використання прямих іноземних інвестицій в розрізі кожного з видів діяльності суб'єкта господарювання, що безумовно є досить важливою обставиною для проведення достовірної оцінки та оперативного і раціонального виявлення резервів підвищення ефективності процесу використання прямих іноземних інвестицій на підприємстві.

Показник рентабельності (збитковості) прямих іноземних інвестицій відображають наявність (чи відсутність – у разі збитку) процесу генерування прибутку, тобто прибутковості даними фінансовими ресурсами у процесі відповідного виду діяльності промислового підприємства. На відміну, від індикаторів рентабельності (збитковості) інвестицій показники грошової віддачі відображають інший важливий напрям прояву ефективності використання прямих іноземних інвестицій – величину грошових коштів, які змогло отримати підприємство на кожну гривню інвестованих іноземних інвестиційних ресурсів у його господарську діяльність.

Пріоритетність значення показника грошової віддачі прямих іноземних інвестицій за підсумками господарської діяльності є беззаперечною, однак поряд з цим даному індикатору притаманні певні недоліки, що не дає змоги підвищити прозорість, а отже достовірність оцінки ефективності використання прямих іноземних інвестиційних ресурсів, дослідити ефективність даного процесу за кожним видом діяльності підприємства для того щоб забезпечити повну мобілізацію та реалізацію резервних можливостей для підвищення грошової віддачі прямих іноземних інвестицій на підприємствах легкої промисловості. Таким чином, з урахуванням вище зазначених аспектів можна виділити два базових підходи до оцінки ефективності використання прямих іноземних інвестицій на підприємствах легкої промисловості:

- 1) статичний підхід;
- 2) динамічний підхід та обґрунтувати відповідні критерії оцінки ефективності використання прямих іноземних інвестиційних ресурсів відповідно до кожного із зазначених підходів (рис. 1).

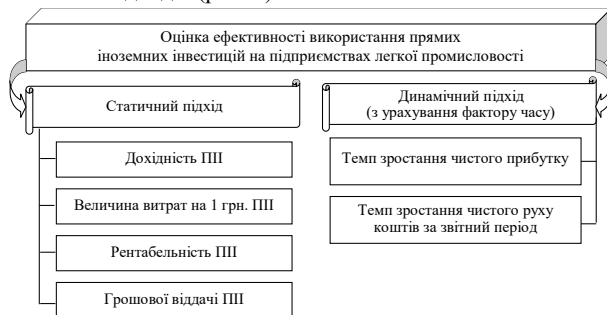

Рис. 1. Концептуальні засади оцінки ефективності використання прямих іноземних інвестицій на підприємствах легкої промисловості

Джерело: складено автором.

Висновки та пропозиції. Застосування менеджерами вище зазначеної процедури в управлінській практиці на підприємствах легкої промисловості дає змогу:

- 1) оцінити результативність господарської діяльності підприємства;
- 2) оперативно визначити існуючі проблеми у процесі використання прямих іноземних інвестицій та визначити резерви для підвищення ефективності даного процесу;
- 3) детально проаналізувати динаміку прибутковості та платоспроможності підприємства, як основних критеріїв відображення ефективності процесу використання прямих іноземних інвестиційних ресурсів на підприємстві;
- 4) достовірно та комплексно оцінити ефективність використання прямих іноземних інвестиційних ресурсів у часі на підприємствах;
- 5) прийняти та реалізувати обґрунтовані управлінські заходи щодо оптимальної реалізації резервів та забезпечення стійкого підвищення ефективності використання прямих іноземних інвестицій на підприємствах легкої промисловості.

Список використаних джерел:

1. Юхимчук С.В., Супрун С.Д. Матрична модель оцінки інвестиційної привабливості промислових підприємств. *Фінанси України*. 2003. №1. С. 3-12.
2. Самігулліна Ю.Р. Оцінка інвестиційної привабливості підприємств: огляд вітчизняних методик. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2012. №3. С. 32-37.
3. Калініченко З. Методика оцінки інвестиційного потенціалу інтегрованих підприємств. *Економічний аналіз*. 2010. Вип. 7. С. 273-276.
4. Демчишак Н. Інвестиційний та фінансовий потенціал в умовах відкритості економіки: специфіка формування та співвідношення. *Вісник Львівського університету. Серія економічна*. 2009. Вип. 1. С. 156-164.
5. Шаровська Т.С. Оцінка та аналіз реальних інвестицій. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. №1. С. 67-76.
6. Польшаков В.І., Ткаченко Н.В. Інвестиційний менеджмент. Київ: Кондор, 2009. 172 с.
7. Власюк Т.М. Методика оцінки інвестиційної привабливості державних підприємств. *Інвестиції: практика та досвід*. 2005. №4. С. 22-26.
8. Бондар М.І. Стан та вдосконалення аналізу ефективності інвестицій. *Економіка та держава*. 2008. №2. С. 8-11.
9. Ковтун Н.В. Статистичне дослідження інвестиційного процесу та інвестиційної діяльності: теорія, методологія, практика. Київ, 2005. 440 с.
10. Рудніченко Є.М., Рясних Є.Г., Гавловська Н.І. Інвестиційний менеджмент. Хмельницький: ХНУ, 2010. 415 с.
11. Лук'янова В.В. Статистична оцінка динаміки фінансових результатів підприємства. *Вісник Технологічного університету Поділля*. 2004. №4. Ч. 1. Т. 2. С. 16-19.
12. Лук'янова В.В. Діагностика фінансових результатів діяльності підприємства. *Вісник Технологічного університету Поділля*. 2005. №5. Ч. 2. Т. 2. С. 20-24.

The problem of the forming complex benchmark of the efficiency of foreign direct investment in light industry enterprises is analyzed.

Key words: foreign direct investment, light industry, efficiency.

Отримано: 10.03.2020

УДК 631.162:658.511

І. В. Семенець, кандидат економічних наук, доцент

ПОДАТКОВІ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Розглянуто побудову та розвиток податкових систем провідних країн світу та України. Проаналізовано зарубіжний досвід, що може бути використаний в Україні для формування власної успішної стабільної податкової системи.

Ключові слова: податкова система, податкові органи, податки та збори, оподаткування.

Актуальність теми. Одним зі визначальних інструментів державного регулювання та впливу на розвиток бізнесу є податкова політика, результатом якої повинно стати забезпечення економічного зростання держави, покращення зайнятості населення, створення ефективної системи соціального захисту тощо. Створення якомога доско-

налішої, прогресивної системи оподаткування є визначальним аспектом, який створює умови для подальшого інтенсивного розвитку економіки країни.

Податкова система України і надалі залишається на стадії вдосконалення та реформування. Її недосконалість проявляється в тому, що в окремих випадках не завжди

вдається досягнути виконання ряду задекларованих принципів оподаткування. А тому пошук найоптимальніших варіантів оподаткування є однією з вирішальних проблем соціально-економічного розвитку нашої держави.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми з формуванням ефективних систем оподаткування висвітлювалися у працях багатьох науковців, починаючи від А. Лаффера, Д. Рікардо, А. Сміта. Серед вітчизняних сучасних науковців, хто працював та працює над проблемами удосконалення податкової системи слід відзначити О.Д. Василика, М.Я. Демяненка, А.І. Крисоватого, В.П. Синчака, А.М. Соколовську та інших.

Постановка завдання. Метою дослідження є дослідження трансформації податкової системи держави та порівняння її з розвитком у провідних країнах світу.

Результати досліджень. У світі не існує двох абсолютно ідентичних податкових систем. Усі вони різняться між собою цілим рядом ознак: набором податків, їх ставками та методикою розрахунку, структурою органів контролю за їх справлянням, законодавчою базою та іншими.

Податкову систему можна розглядати лише як сукупність податків в державі, які справляються в установленому порядку, але можна і в більш широкому розумінні як законодавчо закріплену сукупність податкових відносин, які опосередковуються фінансовими органами, що забезпечують адміністрування податків, і виявляються в конкретних формах оподаткування [4, с.47].

Податкову систему України складають загальнодержавні та місцеві податки і збори. До загальнодержавних належать податки та збори, що є обов'язковими до сплати на всій території України, крім випадків, передбачених Податковим кодексом України [6, п.9.1, ст.9]. До місцевих належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад [6, п.10.1, ст.10].

Щодо податкових органів в Україні, то за роки незалежності вони пройшли цілий ряд трансформацій, який історично виразився у шести етапах.

Перший етап розпочався в 1990 році із утворення Податкової служби України у складі Міністерства фінансів. Податкові інспекції були сформовані на базі відділів державних доходів фінансових органів. Вони входили до складу місцевих фінансових органів, але підпорядковувалися податковим інспекціям вищого рівня.

Другий етап бере свій початок в 1996 році і є характерним утворенням Державної податкової адміністрації, яка отримала статус центрального органу виконавчої влади із спеціальним статусом. Було сформовано трирівневу структуру: Державна податкова адміністрація України; Державні податкові адміністрації в областях; Державні податкові інспекції у районах та містах.

Третій етап характеризується перетворенням податкової служби в орган виконавчої влади європейського зразка. Наслідком таких перетворень стала реорганізація у 2010 році Державної податкової адміністрації в Державну податкову службу, робота якої координувалася міністерством фінансів. Такий підхід усунув дублювання повноважень в органах виконавчої влади та забезпечив економію ресурсів від зменшення витрат на утримання управлінського апарату.

Четвертий етап призвів до утворення в 2012 році Міністерства доходів і зборів, а Державна податкова служба стає службою сервісного типу. Суттєвим моментом стає і той факт, що в цей період їй передаються функції адміністрування ЄСВ, які до того виконував Пенсійний фонд України.

П'ятий етап ознаменувався створенням в 2014 році Державної фіскальної служби, як центрального органу виконавчої влади, діяльність якого координувалася Кабінетом міністрів.

Сучасний, шостий етап бере свій початок від постанови Кабінету Міністрів України №1200 від 18.12.2018 р. «Про утворення Державної податкової служби України» та Державної митної служби України». За цією постановою Державна податкова служба є центральним органом виконавчої влади, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів.

Щодо практики підпорядкування податкових органів в зарубіжних країнах, то тут спостерігаємо декілька підходів. А саме:

- 1) функції покладаються на структурний підрозділ міністерства фінансів;
- 2) функції покладаються на самостійний орган виконавчої влади, який підпорядковується або тільки міністерству фінансів, або одночасно міністерству фінансів і незалежній раді [2].

Так у США основним структурним підрозділом із адміністрування податків виступає Служба внутрішніх доходів (Internal Revenue Service), метою діяльності якої є: «забезпечення американських платників податків послугами вищої якості через допомогу в роз'ясненні та виконанні податкових зобов'язань, а також застосування податкових законів належним чином і справедливо по відношенню до всіх» [5, с.56]. Діяльність цієї служби опирається на Конституцію США, Кодекс внутрішніх доходів та інші законодавчі акти. Всі ланки бюджетної системи США автономні, формально незалежні одна від одної.

Своєрідний підхід застосовують в Німеччині де державні завдання мають розподілятися між федерацією і землями, які входять до її складу. Основною ознакою німецької системи оподаткування є закріплене в Конституції положення, що регулює розподіл податкових доходів між бюджетами різного рівня. Крім того кожен рівень влади має значні повноваження щодо запровадження та адміністрування податків. Загальні засади щодо системи податків держави закріплені Положенням про справляння податків, зборів і мита. Справляння кожного з податків, крім того, закріплюється окремим законом. Специфічним моментом є факт наявності інституту податкових консультантів, які працюють на основі отриманої ліцензії виданої міністерством фінансів [3].

Цікавим є досвід Англії, де уряд за допомогою казначейства (Міністерства фінансів) здійснює управління і регулювання податкової системи країни, яка контролюється парламентом. Організація податкової служби покладена в основному на два урядових департаменти: Управління податкових зборів і Управління митних зборів і акцизів. Перший контролює стягнення податків з юридичних і фізичних осіб і збирає як провіло, прями податки, у системі цього управління є Управління соціального страхування. У компетенції другого є вся система непрямого оподаткування. Разом з тим існує також практика коли окремі податки збираються іншими міністерствами (наприклад, дорожній податок збирає Міністерство транспорту) [1].

Загалом податкові системи розвинених країн характеризуються значною гнучкістю, що сприяє розвитку підприємницької діяльності та залученню інвестиційних коштів.

Висновки. Сучасна податкова система в Україні перебуває ще на стадії трансформаційного процесу. Досвід побудови податкових систем передових держав світу дає змогу сформулювати уявлення про основи удосконалення власної податкової системи, поліпшення якої сьогодні необхідне в Україні.

Список використаних джерел:

1. Карлін М.І. Фінанси зарубіжних країн : навч. посібник. Київ : Кондор, 2004.
2. Килинкарова Е.В. Налоговое право зарубежных стран : учебник для бакалавриата и магистратуры. Москва : Изд-во Юрайт, 2015. 354 с
3. Короткий курс лекцій з дисципліни «Податкові системи зарубіжних країн». URL: https://studme.com.ua/15840720-9871/ekonomika/nalogovye_sistemy_zarubezhnyh_stran.htm. (дата звернення: 23.02.2020).
4. Баранова В.Г. та ін. Податкова система : навч. посібник. Одеса : ВМВ, 2014. 344 с.
5. Лютий І.О. та ін. Податкова система : навч. посібник. Київ : Центр учбової літ-ри, 2009. 456 с.
6. Податковий кодекс України: від 2 грудня 2010 року №2755-VI зі змінами та доповненнями. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. (дата звернення: 23.02.2020).

The tax system is a totality of state and local taxes and dues established in accordance with the legislation. The article

deals with the analysis of constructing and developing the tax systems of the leading countries of the world and Ukraine. Comparison of views of modern foreign and native researchers, normative and legal acts containing the concept and characteristic of this phenomenon is carried out. Practical experience of constructing the tax systems of the leading countries of

the world gives the opportunity to form an idea of improving the tax system that is necessary in Ukraine.

Key words: tax system, taxes and dues, models of tax authorities.

Отримано: 10.03.2020

УДК 331.108

П. А. Стрельбицький, кандидат економічних наук, доцент

ФОРМУВАННЯ ТА ЕФЕКТИВНЕ ВИКОРИСТАННЯ ПЕРСОНАЛУ ПІДПРИЄМСТВ

У статті розглянуто соціально-економічну сутність ефективності персоналу та значення її цілеспрямованого підвищення для забезпечення успішного функціонування підприємств, з'ясовано принципи її визначення й основні показники, окреслено фактори і резерви підвищення продуктивності праці.

Ключові слова: підприємство, персонал, ефективність праці, заробітна плата, продуктивність праці.

Постановка проблеми. Подолання Україною економічної кризи можливе лише за умови підвищення ефективності суспільної праці. Слід визначити, що питання результативності й ефективності людської діяльності завжди стояли в центрі уваги економічної теорії та господарської практики.

На думку більшості вчених, праця ґрунтується на прагненні людей задовольнити свої потреби і передбачає певні зміни в економічному середовищі в процесі її застосування. Вона – природна необхідність, невідмінна умова існування людей, використовується в усіх галузях економіки і від її ефективності залежить добробут нації. Праця є основою життя і багатства суспільства, джерелом внутрішнього зростання духовних якостей людини; це – діяльність людини, сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичної або розумової енергії та мають своїм призначенням створення матеріальних і духовних цінностей. Праця є найпершою умовою існування суспільства, його розвитку і вдосконалення, вона як виразник затраченої робочої сили є вирішальним фактором будь-якого виробництва, основою суспільного багатства. Людина володіє певною робочою силою, тобто здатністю до праці. Споживання робочої сили – це і є сама праця.

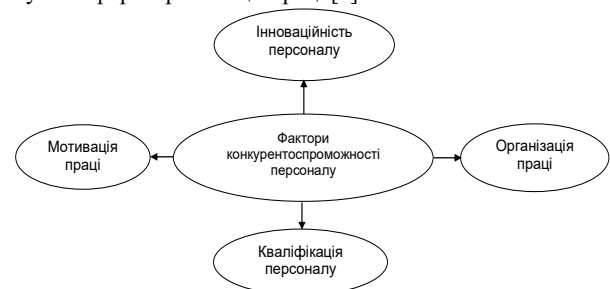
Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми кадрового забезпечення підприємств та ефективності використання персоналу висвітлювали у своїх працях відомі українські та зарубіжні економісти: В.Г. Андричук, М. Армстронг, І.І. Бажан, Д.П. Богиня, О.А. Бугуцький, О.В. Величко, І.Ю. Гришова, О.А. Грیشова, В.С. Дієсперов, О.В. Дорофєєв, П. Друкер, Т.А. Заяць, С.М. Кваша, Дж.М. Кейнс, А.М. Колот, Дж. Коул, Л.В. Кривенко, С.М. Крушельницька, Г.І. Купалова, В.М. Лич, М.І. Малік, П.М. Макаренко, Л.І. Михайлова, Т.І. Олійник, В.В. Онікєнко, В.І. Перебийніс, Л.І. Петрова, С.І. Пирожков, Дж. Пфєффер, П.Т. Саблук, М.П. Сичевський, О.П. Сологуб, Л.Г. Чернюк, С.М. Шкарлет та інші. Віддаючи належне глибині і широкоспектральності наукового доробку, недостатньо дослідженою залишається проблема розвитку і використання персоналу в умовах зміни інтеграційного вектора та глибоких структурних перетворень у діяльності підприємств, зумовлених інституційними трансформаціями.

Виклад основного матеріалу. В ринкових умовах відбувається трансформація моделі працівника, причому найдинамічніші зміни стосуються професійної складової цієї моделі (рівня знань, майстерності, отримання навичок та накопиченого досвіду). Тобто якість персоналу підприємств визначається насамперед кваліфікацією.

Кваліфікація працівників це рівень професійної придатності, що забезпечується сукупністю загальноосвітніх і спеціальних знань, умінь, здібностей, досвіду та трудових навичок, необхідних для виконання робіт певної складності за відповідною професією [1]. Вважаємо, що рівень кваліфікації разом з інноваційністю персоналу та організацією і мотивацією праці стає вирішальною ланкою в підвищенні конкурентоспроможності персоналу сільгоспідприємств.

Ці чотири складові – мотивація, організація, кваліфікація, інноваційність – пов'язані і взаємно доповнюють одна одну (рис. 1). Успішна розробка та впровадження нових технологій неможливі без матеріальної зацікавлено-

сті працівників у результатах їхньої праці. Це, в свою чергу, потребує розвитку ініціативи і творчого ставлення до праці, що обумовлює розширення виробничих функцій, гнучких форм організації праці [2].

Рис. 1. Фактори конкурентоспроможності персоналу підприємств

Джерело: Побудовано автором на основі [2]

Спираючись на вищесказане, робимо висновок, що стан формування, використання та розвитку персоналу підприємств залежить від рівня інтелектуальних здібностей, творчих задатків, здоров'я, знань і практичних навичок людини, за допомогою яких можна створювати додану вартість.

У сучасному світі керівники почали розуміти, що інноваційність персоналу – це один з найвагоміших аргументів в розвитку бізнесу. Інноваційність персоналу означає здібність до змін, створення і впровадження нових продуктів і технологій, ініціативність і креативність. Новаторство кожного співробітника і колективу в цілому є рушійною силою інноваційного розвитку підприємства і країни в цілому. Отже, необхідно мати підготований персонал, який забезпечить ефективну діяльність підприємства, а також гнучко реагуватиме на вимоги часу, пропонуючи нові продукти, послуги, методи [2].

Використання персоналу являє собою комплекс заходів, спрямованих на забезпечення умов для найповнішої реалізації трудового потенціалу працівників підприємства. Воно повинно відповідати цілям підприємства, захищати інтереси працівників і забезпечувати дотримання трудового законодавства.

Основні принципи ефективного використання персоналу передбачають забезпечення:

- ефективної зайнятості працівників;
- стабільності та раціонального навантаження працівників протягом поточного року;
- відповідності трудового потенціалу працівника, його психофізіологічних характеристик вимогам робочих місць і виробництва за допомогою переходу з одного робочого місця на інше;
- максимальної можливості виконання на робочому місці різних операцій, що забезпечує чергування навантажень на різні частини тіла та органи чуття людини.

Виходячи з цих принципів ефективного використання персоналу означає насамперед досягнення кількісної та якісної збалансованості робочих місць і працівників, поширення гнучких форм зайнятості, забезпечення умов і організації праці, що сприяють повній реалізації трудового потенціалу працівників [3].

Формування, ефективне використання та розвиток персоналу для кожного підприємства є важливим напрямом виробничих інвестицій.

Пріоритетність інвестицій в розвиток персоналу визначається необхідністю підвищення ділової активності кожного працівника з метою подальшого успішного розвитку підприємства, впровадження нових технологій, зростання продуктивності праці, підвищення доходів тощо.

Успішний розвиток персоналу обумовлений трьома факторами: знаннями, можливостями і поведінкою працівників. Знання є основою розвитку здібностей персоналу, сприяє формуванню особистого потенціалу. Можливості виражають умови використання отриманих знань, визначають їх корисність, реалізацію.

Розвиток персоналу пов'язаний насамперед з приведенням у відповідність знань працівників та їхніх можливостей. Виходячи зі своїх можливостей і на основі своєї діяльності співробітники набувають необхідного досвіду [3].

Формування персоналу починається з планування потреби в кількісному, якісному, часовому і просторовому визначенні. Планування персоналу ґрунтується на стратегії розвитку сільськогосподарського підприємства, його кадрової політики.

Функція планування кадрів стає все більш важливою в забезпеченні стратегії діяльності підприємства, оскільки точний облік майбутніх потреб дає змогу чітко орієнтуватися під час розроблення планів підвищення кваліфікації і роботи з резервом.

Метою планування персоналу є визначення його кількісного та якісного складу, що забезпечує розвиток підприємства, його економічне зростання в коротко-, середньо- та довгостроковий періоди.

На формування, ефективне використання і розвиток персоналу підприємств впливає низка чинників, які можна поділити на зовнішні (основні) та внутрішні (опосередковані). До зовнішніх чинників, які мають прямий вплив на формування та розвиток персоналу відносять: економічні, правові, соціальні, демографічні, екологічні та територіальні.

До внутрішніх чинників, які мають значний вплив на формування та розвиток персоналу відносять організаційно-господарські особливості виробництва, методи організації праці, споживчі характеристики продукції, цінову політику тощо [3].

Формування та ефективне використання персоналу потребує не лише визначеного рівня знань, таланту, інформаційної культури, але й розвитку ініціативи і творчості (інноваційних здібностей), оскільки працівникам необхідно приймати інноваційні рішення, застосовувати новітні технології, споживати інноваційні товари, послуги.

Активізація інноваційності людських ресурсів є одним із напрямів у розбудові інноваційної економіки та основою глобальної конкурентоспроможності. Якщо раніше країни вели боротьбу за території і природні ресурси, то сьогодні акценти змінюються в бік конкуренції за кращий людський капітал, носіїв унікальних професійних знань і навичок. Основними генераторами економічного розвитку стають нові знання, інноваційні та інформаційні технології, прямі і зворотні зв'язки між наукою, виробництвом і освітою як інституту підготовки і перепідготовки кваліфікованих робітників, менеджерів, науковців, політиків.

В умовах нерозвинутої економіки людина може протягом значного періоду користуватися раніше набутими знаннями та вмінням, а в умовах науково – технічного прогресу прискорюється процес оновлення знань і вдосконалення вміння. Знання і вміння застарівають протягом 5-6 років. А звідси проблема постійної перепідготовки.

В зв'язку зі зростанням ролі знань різко збільшуються витрати на освіту. Загальновідомо, що економічно розвинені країни не заощаджують на освіті. Вони щорічно кардинально збільшують витрати на освіту з державного бюджету та приватних фондів, забезпечуючи таким чином свій майбутній розвиток [4].

Країною, яка досягла найбільшого зростання ІРЛП у останньому десятилітті є Катар, який постійно інвестував прибутки від енергоносіїв в освітню галузь та систему охорони

здоров'я. Тому зрозумілим стає той факт, що країни, які більшою мірою інвестують кошти в науку, освіту, охорону здоров'я, культуру й інші соціальні проекти мають більш високі темпи людського розвитку. І також це підтверджує, що найбільшим капіталом країни є люди з їхньою майстерністю, досвідом і спонуканням до корисної економічної діяльності [5].

Формування та ефективне використання персоналу потребує не лише визначеного рівня знань, таланту, інформаційної культури, але й розвитку ініціативи і творчості (інноваційних здібностей), оскільки працівникам необхідно приймати інноваційні рішення, застосовувати новітні технології, споживати інноваційні товари, послуги.

Особливістю формування та використання персоналу є те, що ці процеси безпосередньо пов'язані із якістю життя, а в Україні спостерігається низький його рівень. Встановлено діалектичний взаємозв'язок між якістю життя і відтворенням персоналу, який залежить від рівня споживання, розвитку освіти, охорони здоров'я, культури. Недостатньо висока якість життя громадян, поширення бідності негативно позначаються на якості персоналу. Тому подолання бідності в сучасних умовах стає найважливішою передумовою формування персоналу підприємствами. Важлива роль у вирішенні цього питання відводиться державі.

Важливою передумовою формування і використання персоналу в сучасних умовах є його залежність від стану розвитку сфери освіти, якості навчання у початкових і середніх школах, професійних училищах, технікумах і вузах [6]. Освіта дозволяє передати учням досвід, знання, традиції, культуру, духовні цінності. Вивчення впливу освіти на стан персоналу показує, що вона дає змогу не лише нарощувати трудовий, але і розширювати творчий потенціал, формувати оптимальні соціально-психологічні умови життя. Важливо, що у провідних країнах світу освіта є пріоритетним напрямом соціальної політики держави.

Висновок. Ефективне використання персоналу залежить від рівня матеріально – технічної бази підприємства. Оскільки, застарілі техніка і технології не дозволяють використовувати нові знання, гальмують розвиток професійних якостей персоналу. Звідси обґрунтовано є думка В. Купенка, що організація праці на підприємстві має забезпечити фізичну відповідність працівника характеру трудової діяльності; відповідність професійної освіти змісту та вимогам роботи; можливість творчості та самостійності в процесі праці при певному рівні відповідальності; належну організацію робочого місця; відповідну оплату праці та дієву систему матеріального і морального стимулювання; можливості професійного і кар'єрного зростання; належні умови праці та техніки безпеки; дотримання технологічної і трудової дисципліни [7]. Комплекс таких заходів забезпечить вищий рівень використання персоналом здобутих професійних знань, навичок, продуктивних здібностей, з чим ми повністю погоджуємось.

Список використаних джерел:

1. Васильченко В.С., Гриненко А.М., Грішнова О.А., Керб Л.П. Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2015. 403 с.
2. Шкарлет С.М. Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект : монографія. Київ : Книжкове вид-во НАУ, 2017. 436 с.
3. Крушельницька О.В., Мельничук Д.П. Управління персоналом : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2013. 296 с.
4. Сравнение мировой статистики в области образования: Всемирный доклад по образованию. Монреаль, 2016. URL: http://www.uis.unesco.org/template/pdf/ged/2007/GED2007_r_us.pdf. (дата звернення: 20.02.2019).
5. Доклад о человеческом развитии в 2017 г. / под ред. А.Б. Бондаренко. Москва : Весь мир, 2013. 28 с.
6. Саладей В.Н. Особливості формування кадрового потенціалу аграрного сектора економіки в глобалізованому світі. URL: <http://www.pdaa.edu.ua/np/pdf3/4.pdf> (дата звернення: 12.02.2020).
7. Куценко В.І., Євтушенко Г.І. Людський капітал як фактор соціального захисту населення: проблеми зміцнення. *Зайнятість і ринок праці* : міжнар. наук. зб. 2015. №10. С. 78-89.

Efficiency in a broad sense – a total impact of human activities. It reflects the ratio obtained useful results and the volume of resources expended on it. Economics – the science of using limited

resources to best meet the needs of society. As society's needs are constantly growing and are virtually limitless, then their complete satisfaction can be achieved only through the most efficient use of available resources. Thus, the efficiency – a key, the core problem is the economy. Economics – the science, first of all, on the effectiveness and proper understanding of this category, its ability to accurately identify and count on finding new reserves of its increase – the main purpose of professional economists. The article deals with the socioeconomic essence of efficiency of work and

the value of its targeted improvements to ensure the successful functioning of enterprises, clarified the principles of its definition and basic indicators, the factors and reserves of increase of labor productivity.

Key words: enterprise, personnel, efficiency of labor, wages, labor productivity.

Отримано: 10.03.2020

УДК 332.02

В. В. Ткачук, кандидат економічних наук, доцент

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ КОМПОНЕНТИ МАРКЕТИНГОВОЇ ЗБУТОВОЇ ПОЛІТИКИ

Організаційно-економічні механізми реалізації сучасного маркетингу неможливі без комплексного підходу врахування усіх компонентів та складових маркетингу, вагомість яких важко недооцінити. Але концентрація нашого дослідження направлена саме на збутову діяльність підприємства.

Ключові слова: маркетинг, підприємства, канали збуту.

Формування збутової політики є важливим елементом ефективності діяльності підприємства та складовим його внутрішнім середовищем. При цьому загальними цілями підприємства є ринкова стійкість, ефективність функціонування, задоволення потреб суспільства. Цілями збуту можна назвати збільшення частки ринку; задоволення попиту; збільшення частки прибутку; створення конкурентних переваг.

В якості критеріїв прийняття рішень при здійсненні заходів збутової політики можуть застосовуватися: величина товарообігу; частка ринку; витрати по збуту; ступінь розгалуженості мережі розподілу; імідж каналів збуту; рівень кооперації суб'єктів у системі розподілу, зниження комерційного ризику; гнучкість і працездатність збутової мережі.

Діяльність відділу збуту підприємства неможлива без якісно виробленої продукції, своєчасно доставленого вантажу і придбаних сировини і матеріалів, юридично грамотно підготовленої документації, регулювання фінансових потоків, навченого персоналу, автоматизованої системи управління взаємовідносинами з клієнтами. Структура служби збуту на підприємстві є прямим відображенням стратегії бізнесу, інструментом досягнення цілей, базисом діяльності підприємства, фундаментом його успіху.

Ефективна робота служби збуту одна з найбільш важливих складових фінансового благополуччя підприємства, управління збутом область практики, що включає менеджмент, маркетинг, власне збут і управління персоналом.

Вибір цілей маркетингової діяльності, стратегій їх досягнення, раціональний розподіл ресурсів основні напрямки діяльності підприємства, що працює в умовах фінансово економічної кризи. Для досягнення цілей необхідна чітка організація взаємодії всіх елементів управління з метою задоволення потреб покупців, встановлення довгострокових взаємовигідних відносин, отримання конкурентних переваг, вміння впливати на рівень, час і характер попиту, підвищення підприємницького ефекту діяльності.

Вивчення постачальників, посередників, конкурентів і навколишніх умов дозволяє визначити можливості підприємства для досягнення поставлених цілей. На основі аналізу виробничих, фінансових, трудових резервів підприємство виявляє наявні ресурси, можливість їх придбання, а також забезпечення виробництва продукції необхідної кількості та якості.

Аналіз можливостей підприємства спрямований на розкриття його потенціалу, сильних і слабких сторін діяльності. Визначаються області діяльності, в яких підприємство має конкурентні переваги, і ті, на які необхідно звернути увагу. Результати дослідження ринку допоможуть прийняти вірне рішення про позицію підприємства, що випускається номенклатурі товарів, виборі сегментів ринку і призначення ціни. Незважаючи на підвищення ролі нецінових факторів у процесі сучасного маркетингу, ціна залишається одним з найважливіших показників.

Управління цінами нерозривно пов'язане з асортиментної політикою, фінансовою моделлю підприємства і стратегічними планами. Отримання максимального прибутку в рамках довгострокової стратегії є однією з ключових

завдань, тому вибір цінової стратегії вимагає знання споживача, методів фінансового аналізу, сучасних маркетингових методик. Завоювання споживача і побудова з ним довгострокових відносин сприяють реалізації правильно обраної стратегії. Виробникові необхідно постійно шукати шляхи зниження трудомісткості, а не отримувати прибуток за рахунок більшого зростання цін.

Важливо ретельно аналізувати асортимент товару, щоб вчасно зуміти його оновити, успішно вийти зі старими товарами на нові ринки. Наявність інформації по прибутковості товарів дозволяє своєчасно приймати рішення, правильно розподіляючи ресурси між товарами і групами товарів.

На основі вищесказаного пропонуються механізми аналізу реалізації продукції із зазначенням основних завдань, які необхідно вирішувати для проведення аналізу збутової діяльності підприємства. Основним критерієм тут вважається обсяг реалізованої продукції. До числа аналізованих показників важливо віднести асортимент продукції, складський запас і його динаміку, вплив потенціалу маркетингу на результати збутової діяльності. Звернути серйозну увагу необхідно також на сезонність і ритмічність продажів, ефективність розподілу продукції, виконання зобов'язань перед споживачами, ефективність і своєчасність цінової політики підприємства, кількість комбінатів і повернення бракованої продукції.

Необхідно фактично результати порівняти з плановими показниками, з'ясувати причини, що вплинули на різницю показників і вжити відповідних заходів. Важливість розробки даної методики продиктована реальністю, а оцінка результату допоможе скорегувати подальші дії менеджерів в прагненні досягти певного рівня прибутку при існуючих умовах і обсязі роботи.

Кожне підприємство розробляє власну систему маркетингу і збуту, визначає напрями та інтенсивність тих чи інших маркетингових заходів відповідно до масштабів виробництва, особливостями продукції, що випускається. Важливими критеріями тут є також концентрація і спеціалізація виробництва, інфраструктура, коло споживачів, ступінь конкуренції, умови роботи підприємства, організаційної структури управління, розподілу завдань, прав і заходів в системі маркетингу. Однак при цьому всі технічні, виробничі і збутові заходи повинні розглядатися комплексно з внутрішньою структурою підприємства; відносинами з постачальниками сировини; власними трудовими, матеріальними, фінансовими і маркетинговими можливостями.

Підприємству необхідно швидко реагувати на вимоги ринку, проводити зважену конкурентну і комунікаційну політику, що є однією з найважливіших завдань підвищення можливостей досягнення поставлених цілей шляхом розробки комплексного плану з урахуванням впливу факторів зовнішнього і внутрішнього середовища на основі використання маркетингових технологій. сьогодні досягти успіху в бізнесі можна тільки в тому випадку, якщо знаєш, що робиш і чому.

Маркетингові технології дозволяють активізувати ринкові відносини; виявляють потреби; визначають напрями діяльності учасників ринку; розкривають фактори, вплива-

ють на результати збуту продукції. Підприємство повинно виробляти необхідний споживачеві товар належної якості, своєчасно довести його до призначення. Тільки при умові чітко організованого збуту продукції що забезпечують комерційний успіх. Управління збутом на основі маркетингового підходу сприяє розвитку організаційного та економічного механізмів управління підприємством в цілому.

Стратегічне управління передбачає аналіз перспектив подальшого розвитку ситуації на ринку і вибір конкурентної позиції, моніторинг та аналіз запитів споживачів, сегментацію ринку і аналіз привабливості окремих сегментів, аналіз низки каналів, вибір цільового ринку і розробка стратегії розвитку. Крім того, враховуються конкурентне становище торгового посередника на цільовому географічному ринку, стратегічні цілі, зацікавленість у співпраці з даним виробником, здатність його персоналу домогтися досягнення запланованих цілей постачальника і належним чином представляти його товар на ринку, фінансова надійність даної компанії, своєчасність оплати товару.

Перевага прямого каналу збуту складається у виключному праві виробника на максимальний обсяг прибутку, який тільки можна виручити від продажу готової продукції. Комерційну вигоду прямого каналу збуту підсилює можливість безпосереднього вивчення ринку своїх товарів, підтримки тісних зв'язків з споживачами, проведення досліджень щодо підвищення якості товарів. Важливим фактором є також використання особистих контактів виробника з кінцевим споживачем.

До числа найважливіших методів стимулювання збуту підприємства можна віднести також систему формування попиту покупців і їх потреб шляхом встановлення особистих контактів зі споживачами на ділових зустрічах, презентаціях,

симпозіумах, на виставках і ярмарках, шляхом адресного поширення каталогів і проспектів. Протягом останніх років в бізнесі відбувається процес змішування маркетингових комунікацій, виникнення і розвитку нових форм і методів комунікацій з використанням вже відомих елементів. В сучасних умовах ринку виділені такі комунікаційні форми, як зв'язки з громадськістю, реклама, стимулювання продажів, персональні продажі, виставкова діяльність, упаковка, телемаркетинг, інтерактивний маркетинг, використання яких дозволить підвищити ринкову стійкість компанії.

Маркетинг збутової діяльності підприємства пропонує принципово нові підходи і можливості досягнення конкурентних переваг, дозволяє приймати обґрунтовані управлінські рішення і відображає стан маркетингового потенціалу в системі реалізації продукції. Це вимагає принципово нових підходів до вирішення організаційно-економічних завдань управління підприємством.

Список використаних джерел:

1. Балабанова Л.В. Маркетинг. Київ, 2004. 645 с.
2. Гаркавенко С.С. Маркетинг : підручник для студ. екон. спец. вищ. навч. закл. 4-е вид., доп. Київ, 2006. 717 с.
3. Смолінський В.С. Організація процесу діяльності в маркетинговій компанії. Київ, 2015. 431 с.

Organizational and economic mechanisms of modern marketing are impossible without a comprehensive approach, taking into account all the components and components of marketing, the importance of which is difficult to underestimate. But the concentration of our research is aimed at the sales activities of the enterprise.

Key words: marketing, enterprises, sales channels.

Отримано: 10.03.2020

УДК 330.314.14

А. Ю. Хоптяр, кандидат історичних наук, асистент

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ЗАМОК ЯК КЛЮЧОВИЙ ОБ'ЄКТ ТУРИСТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ МІСТА. СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття висвітлює сучасний стан і перспективи Кам'янець-Подільського замку як основоположного об'єкту, що формує туристичну привабливість міста.

Ключові слова: туризм, історико-архітектурні пам'ятки, Кам'янець-Подільський замок, проект «Жива фортеця», проект «Ремісничє містечко», фестивалі.

Одним із системотворчих осередків туризму в Україні є місто Кам'янець-Подільський, що справедливо носить назву «туристичної перлини Поділля». Дане дослідження торкатиметься, насамперед, оцінки Кам'янець-Подільського замку як ключового об'єкту туристичної привабливості міста.

Різноманітні регіональні аспекти туризму в Україні досліджує ціла низка науковців, зокрема І. Криховецький, О. Мальська, Л. Черчик, В. Школа, [7, 11, 19] та ін. Специфічні та загальні риси Хмельниччини туристичної вивчають: С. Баженова, О. Гуменюк, Д. Басюк, О. Танасійчук тощо. [1; 3; 6; 13] Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць, дана тема далека від наукового вичерпання. Таким чином, подальший аналіз тенденцій розвитку туризму в Кам'янці-Подільському є надзвичайно актуальним для визначення викликів та пріоритетів місцевої туристичної галузі в наступні роки.

Кам'янець-Подільський – місто з давніми традиціями гостинності. Уже не одне десятиліття до цієї туристичної перлини Поділля щороку приїздять сотні тисяч туристів. Впродовж останніх років відвідуваність туристів у місті коливалася в діапазоні 160-240 тис. туристів на рік. Пікові показники відмічалися у 2008-2010 рр., а також у 2016-2017 рр. Зокрема у 2016 р. до Кам'янця з туристичною метою завітало 248 тис. осіб, що наразі є рекордним показником за останні 25 років. Ці досягнення залишають далеко позаду усі інші міста Поділля, але, звісно, не виглядають захмарними у порівнянні з провідним туристичним центром України – Львовом, який у 2017 р. прийняв бл. 2.1 млн. гостей. Щороку до Кам'янця також прибувають тисячі іноземних туристів. Традиційно, найбільшим попитом місто користується у

польських мандрівників (бл. 60% від усіх іноземців), слідом ідуть туристи з Німеччини (11%) та США (8%) [5].

Загалом, туризм є важливим іміджевим та економічним чинником для Кам'янця-Подільського. Лише прямий туристичний збір міста у 2018 р. склав 264 тис. грн., а сума доходів від музейних об'єктів в 2018 р. – понад 5 млн. грн. У 2019 р. збір сягнув уже понад 1 млн. грн. Загальні ж прибутки від туризму оцінюються в 5% міського бюджету [8].

Безперечно, провідну роль у туристичній привабливості Кам'янця-Подільського відіграють міські середньовічні фортифікації, найголовнішим елементом яких є Старий замок. Саме комплекс замкових укріплень є місцем наймасовішого відвідування туристів та візитною карткою міста.

Зважаючи на популярність замку, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (КПДІМЗ) розширює набір послуг на об'єкті, створює можливості для співпраці з різними закладами, афілійованими з індустрією гостинності: туристичними фірмами, громадськими організаціями, приватними підприємствами, освітніми установами. 2017 року в музеї прийняли комплексну програму замкових активностей «Жива фортеця» [21]. В основі програми закладена ідея: «музей не статичний, музей у русі» [21]. «Жива фортеця» – комплекс амбітних цілей розвитку, що сприяють розширенню тематичних активностей всередині замку – виставок, експозицій, майстер-класів, сприяють його популяризації як туристичного об'єкту, підвищують якість запропонованих туристичних послуг.

В рамках і музеях України, надані пропозиції, головним чином, обмежуються виключно екскурсійними послугами. Іншою проблемою є брак атмосфери, здатної створити в тури-

ста відчуття занурення в епоху. Через це туристи проводять небагато часу всередині музейних об'єктів, за короткий час вичерпуючи невеликий набір доступних активностей.

Програма КПДІМЗ «Жива фортеця» є потенційно успішним прикладом вирішення згаданих проблем. Одне з головних завдань програми «Жива фортеця» – розширення асортименту туристичних послуг на території «Старого замку» [21]. Для цього на об'єкті функціонує комплексний оглядовий екскурсійний маршрут та тематичні екскурсії. Серед тематичних екскурсій музей пропонує такі послуги: нічні театралізовані екскурсії від перших осіб (жителів замку XVII століття) «Легенди старого замку», «Середньовічна казка», «Тасмниці старого замку» [10], квест-екскурсії «Історія старого замку» для школярів [10], де у вигляді гри учні ознайомлюються з історією замку, стають безпосередніми учасниками дослідження об'єкту.

На території об'єкту представлена експозиція «Поділля в XX столітті» [22], створена у 2009 р., та нові експозиції «Замкова артилерія» [22] й «Катівня», створені у 2017-2018 рр. Окремим завданням програми «Жива фортеця», передбаченим для виконання є створення експозиції «Старий замок» XII-XIX ст., що представлятиме розгорнуту історію замку, як об'єкту військової інфраструктури від часу заснування до часу втрати військового значення.

Ключову роль для створення необхідної атмосфери Середньовіччя відіграють історичні реконструкції та фестивалі, які сезонно відбуваються на території Кам'янець-Подільського замку. КПДІМЗ спільно з Кам'янець-Подільським військово-історичним товариством та іншими об'єднаннями реконструкторів щороку проводять фестивалі «Археологічний пікнік» [11], середньовічний фестиваль «Форпост», всеукраїнський фестиваль з історії Визвольних змагань 1917-1921 рр. «Остання столиця» [11], фестиваль живої історії «Schola militaria» [11].

Для підсилення ефекту присутності в середньовічному замку та залученості туристів до його життя КПДІМЗ у 2017 р. розробив проект «Ремісничє містечко» [21]. Його стратегічна мета – створення на території замку ремісничих майстерень та активних зон, які б відповідали своїм традиційним середньовічним аналогам. Для реалізації проекту КПДІМЗ співпрацює з народними майстрами та ремісниками на чітко окреслених умовах. Бажаючи долучитись до проекту «Ремісничє містечко» [21] мають подати мотиваційні листи та історичні довідки про власне ремесло, у яких міститься інформація про вид діяльності та наявність його на території Кам'янець-Подільського замку в XVI-XVIII ст. У результаті реалізації проекту на території замку створено тематичні ремісничі локації: гончарська майстерня, пекарня, замкова кухня, локація з карбуванням монет та лучний тир. У перспективі також планується створення млина, кузні, митниці, складового цеху та ткацької майстерні. Туристи мають можливість як спостерігати за процесом виготовлення ремісничої продукції, так і безпосередньо долучитись до виготовлення продукту, замовивши майстер клас.

Загалом, туризм є важливим іміджевим та економічним чинником для Кам'янця-Подільського. Унікальне розташування історичної частини міста на скелястому півострові перетворює його на музей під відкритим небом. Сьогодні ця територія входить до складу Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». Впродовж трьох останніх років до міста завітало більше 650 тис. туристів, проведено бл. 15 тис. екскурсій, щороку музейні об'єкти приносять місту понад 6 млн грн. прибутків.

Підсумовуючи вищезазначене, варто наголосити, що попри доволі значні здобутки, місцева туристична індустрія зберігає відчутний нерезалізований потенціал. Головними перепонами на шляху розвитку туризму є недосконалість сучасної законодавчої бази, недостатній рівень сервісу, а також низька матеріальна забезпеченість більшості населення. Усі ці чинники відчутно гальмують зростання внутрішнього туризму. Разом із тим, війна на Сході України негативно впливає і на в'їзний туризм, який міг би потенційно приносити місту значні прибутки.

Список використаних джерел:

1. Баженова С.Е. Сучасний стан туристичної галузі в Хмельницькій області. *Вісн. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Економічні науки*. 2013. Вип. 8. С. 314-315.
2. Беспала О.А. Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку туристичного ринку в Україні. *Економіка: реалії часу* : науковий журнал. 2017. №6 (34). С. 9-17. URL: <https://economics.opu.ua/files/archive/2017/No6/9.pdf>.
3. Гуменюк О.В. Розвиток туризму в Хмельницькій області як складова характеристика міжнародного бізнесу регіону. *Актуальні проблеми розвитку рекреаційного бізнесу в Україні та підвищення його конкурентоспроможності*. 2014. С. 27.
4. Заремба О.О. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. 2016. URL: <http://muzeum.in.ua/index/istoriya.html>.
5. Кам'янець туристичний: статистика іноземних туристів. 2018. URL: <https://www.3849.com.ua/news/1918681/kamianec-turistichnij-statistika-inozemnih-turistiv>.
6. Костюк О.М. Туристичні ресурси і розробка туру Хмельницькою областю. URL: <http://tourismbook.com/books/book42/chapter-1451>.
7. Мальська М.Я., Худло В.В., Цибух В.І. Основи туристичного бізнесу : навч. посіб. Київ : Центр навч. літ-ри, 2004. С. 67.
8. Новий туристичний сезон у Кам'янці-Подільському проходить під трендом прозорості сплати податків готельєрами та рестораторами. 2019. URL: <http://km.sfs.gov.ua/media-ark/news-ark/370083.html>.
9. Перспективи розвитку туризму Хмельницької області. URL: <http://tourism-book.com/books/book42/chapter-1451>.
10. Програма розвитку туризму в Хмельницькій області на 2013-2015 роки. Затверджено Рішенням обласної ради від 19 червня 2013 року.
11. Розвиток туристичного бізнесу регіону : [навч. посіб.] / за ред. І.М. Школи. Чернівці : Книги – XXI, 2007. 292 с.
12. Стало відомо скільки туристів відвідали Кам'янець за 2018 рік. 2018. URL: <https://kp.20minut.ua/Podii/stalo-vidomskilki-turistiv-vidvidali-kamyanets-za-2018-rik-10738856.html>.
13. Танасійчук О.Ю. Особливості природної складової рекреаційного комплексу Хмельниччини. *Геополітика і екогеодинаміка регіонів*. 2014. Т. 10. Вип. 2. С. 790-798.
14. Турбаза «Подоланка». 2015. URL: <https://kamenec.livejournal.com/77820.html>.
15. Туристична газуль Кам'янця-Подільського, як один із факторів сталого розвитку міста. 2015. URL: https://auc.org.ua/sites/default/files/3_savchuk_turyzm_kamyanec-podilsky-11.pdf.
16. У рейтингу туризму Україна посідає 88 місце. 2017. URL: https://zik.ua/news/2017/04/17/u_reytingu_turyzmu_ukraina_posidaie_88_mistse_zvit_davosu_1081057.
17. Фендур В.В. Становлення історико – архітектурного заповідника. 2004. URL: http://niazkamenec.org.ua/info/istoria_niaz.shtml.
18. Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку : [колективна монографія] / за ред. С.А. Копилова (гол. ред.), С.Е. Баженової (наук. ред.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. С. 120-149.
19. Черчик Л.М. Оцінка сучасного стану та перспектив розвитку рекреаційного природокористування в Україні. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. №6. С. 180-186.
20. Перше екскурсійне бюро. Тур в Кам'янець-Подільський-Бакоту-Хотин-Кривче. URL: <http://www.primetour.ua/uk-excursions/weekend/tur-v-kamenec>.
21. Петранівський В., Рутинський М. Туристичне краєзнавство. Київ : Знання, 2012. 575 с.
22. Проект Жива Фортеця. URL: <http://muzeum.in.ua/proekti>.
23. Старий замок. URL: <http://muzeum.in.ua/obkti>.

This article reveals modern status and perspectives of a Kamianets-Podilskyi castle as a main object of a tourist attraction of a city.

Key words: historical attractions, tourism, Kamianets-Podilskyi castle, «Living fortress project», «Artisan's town project», festivals.

Отримано: 10.03.2020

ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

Відмічено значення малого та середнього бізнесу для розвитку економічної системи країни. Розглянуто регламентуючу законодавчу базу, що створює умови для функціонування та розвитку бізнесу в Україні.

Ключові слова: малий та середній бізнес, підприємництво.

Актуальність проблеми. Розвиток малого та середнього бізнесу є одним із найочевидніших показників дієвості економічної системи країни. Він є індикатором визначення ефективності виконання регіональної економікою своїх функціональних завдань, пов'язаних з підвищенням рівня життя населення території, поліпшенням зайнятості, зростанням рівня бюджетної самозабезпеченості та економічного потенціалу в цілому. Даний сегмент ринку дає найбільший відсоток зайнятості населення та податкових відрахувань у бюджет, що у свою чергу, нарощує потенціал держави та сприяє загальнодержавному розвитку. Тому значення даного сегменту ринку для держави визначає одне з пріоритетних завдань державної політики – розширення та зміцнення цього сектора економіки.

Аналіз останніх наукових досліджень показав, що дослідженню питань розвитку малого та середнього бізнесу в Україні, визначенню проблем та механізму забезпечення розвитку присвячено багато робіт, серед яких роботи вчених: Гаврилюк Г. Є., Дикань В.Л., Дикань О. В., Звонар Й.П., Кашуба О. М., Пап В. В., Табінський В.А., Холмоленок І.М., Швець Г., Шрамченко О.В.

Мета роботи полягає у визначенні основних детермінант функціонування малого та середнього бізнесу в Україні.

Викладення основного матеріалу дослідження. Аналізуючи закордонний досвід, необхідно відмітити, що більшість розвинених країни світу досягли значних успіхів у соціально-економічному розвитку завдяки цілеспрямованій та виваженій державній політиці, спрямованій на підтримку та розвиток малих та середніх підприємств, які являють собою рушійною силою економіки [1, с.118]. У Європейському Союзі 99% усіх зареєстрованих підприємств є суб'єктами малого і середнього підприємництва і своєю діяльністю забезпечують більшу половину робочих місць [2, с.7].

Досліджуючи малий та середній бізнес, необхідно відмітити, що в Україні терміни «суб'єкти малого підприємництва» і «суб'єкти середнього підприємництва» вживаються у значенні Господарського кодексу [3], з урахуванням того, що термін «суб'єкти малого підприємництва» охоплює суб'єктів мікропідприємництва.

Так відповідно до ч.3 ст. 55 ГК України суб'єкти господарювання залежно від кількості працюючих та доходів від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів малого підприємництва, у тому числі до суб'єктів мікропідприємництва, середнього або великого підприємництва.

На сьогоднішній день малий та середній бізнес України дає зайнятість понад 15 мільйонів людей, які виробляють близько 36% від усього внутрішнього валового продукту. Досі головним гаслом цих підприємців було: не треба, щоб влада нам допомагала, головне, щоб вона нам не заважала. І додавали, що виживати їм доводиться у вкрай складних умовах.

Ключовими факторами, що створюють перешкоди для розвитку даного виду підприємництва названо: система оподаткування та труднощі із залученням фінансових ресурсів, хабарництво, бюрократією державних дозвільних центрів.

На сьогодні питання підтримки малих підприємств є актуальним та досить складним. Адже спрощена система оподаткування суб'єктів малого бізнесу є однією з основних тем дискусій на різних рівнях законодавчої та виконавчої влади, на нарадах, науково-практичних конференціях, семінарах і засіданнях «круглих столів». З одного боку, ні в кого не виникає сумнівів щодо необхідності забезпечення підтримки суб'єктів малого бізнесу, у тому числі за рахунок запровадження спеціальних режимів оподаткування, а з іншого – виникає запитання: якою мірою та в якій формі ця підтримка повинна провадитися?

Державна політика є досить активною для підтримки малого підприємництва. Зокрема, першим правовим кроком підтримки малого бізнесу в Україні стало видання Указу №727/98, яким запроваджено спрощену систему оподаткування, обліку та звітності зазначених суб'єктів.

З метою скасування правових, економічних та адміністративних перепон у реалізації прав на підприємницьку діяльність та запровадження ефективного державного регулювання у сфері підприємництва видано Указ №89/2000, яким визначено, що всі проекти регуляторних актів підлягають обов'язковому узгодженню з Державним комітетом України з питань регуляторної політики та підприємництва.

Наведені укази стали певним кроком у розвитку малого бізнесу, створюючи на державному рівні сприятливі умови для ефективного використання його можливостей у рамках національної економіки.

Спрощена система оподаткування шляхом заміни сплати встановлених законодавством податків, зборів та обов'язкових платежів сплатою єдиного податку і запровадження спрощеної форми бухгалтерського обліку та звітності суттєво зменшила податкове навантаження на платників податків, сприяла реєстрації великої кількості суб'єктів господарювання, дала змогу вивести з тіньового обігу значні доходи, а також сприяла вирішенню питання зайнятості населення [4, с.24-27].

Аналізуючи законодавчу базу, що регламентує роботу малого та середнього бізнесу за останній період, необхідно відмітити два закони, а саме, №1053-1 та №1073, що були прийняті у другій половині вересня 2019 р.

Перший закон зобов'язує малий бізнес у сферах торгівлі, громадського харчування та послуг використовувати реєстратори розрахункових операцій (РРО) – або фізичні касові апарати, або програми РРО.

Головна та найбільша перевага даних реформ має проявитися у дегінізації економіки через боротьбу з ухилянням від податків. За даними дослідження, через використання псевдо-ФОПів і зниження оборотів, державний бюджет недоотримує калка мільярдів гривень на рік.

Ініціатори реформи посилаються на те, що вона націлена в першу чергу на великий бізнес, який ухиляється від податків, «маскуючись» під ФОП.

Однак існують також недоліки, а саме, штрафи надто високі, процедура їхнього накладання занадто легка, зміни можуть призвести до того, що частина бізнесу замість того, щоб вийти з сірої зони у білу, натомість піде в «чорну» – тобто буде працювати за готівку і перестане платити податки.

Таким чином, реалізація державної політики підтримки розвитку малого і середнього бізнесу в Україні має розглядатися як комплекс взаємоузгоджених заходів у сфері правової, адміністративної, регуляторної, макроекономічної та інституційної політики. Спроби реалізувати це завдання за рахунок часткових заходів ведуть до деформування структури малого і середнього підприємництва в Україні та у довгостроковій перспективі приречені на невдачу.

Список використаних джерел:

1. Стрельбицька Н.Є., Редько Т.В. Мале та середнє підприємництво як фактор економічного зростання ЄС. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 7. Ч. 3. С. 118.
2. David J. Storey Understanding the Small Business Sector. London ; New York. Routledge, 2016. P. 7.
3. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. №18. С. 144.

4. Цветкова В. Перспективи розвитку малого бізнесу в Україні. *Вісник податкової служби України*. 2005. №45 С. 24-29.

The importance of small and medium-sized businesses for the development of the country's economic system was noted. The regulatory legislative framework that creates conditions

for the functioning and development of business in Ukraine is considered.

Key words: small and medium business, entrepreneurship.

Отримано: 10.03.2020

УДК 330.314.14

І. В. Яцишина, доктор економічних наук, професор

СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ INDUSTRY 4.0

У статті проаналізовано нові соціальні ризики, які з'являються в умовах розгортання четвертої промислової революції, здійснено класифікацію соціальних ризиків за економічними рівнями їх прояву.

Ключові слова: соціальні ризики, Industry 4.0, соціальні наслідки, соціально-економічна безпека.

Одним із найсуттєвіших трендів світогосподарського розвитку XXI ст. визнано формування Industry 4.0, заснованої на розвитку кіберфізичних систем і злитті провідних цифрових, фізичних і біологічних технологій [1]. Більшість науковців зосереджують свої дослідження в даному напрямку на вивченні особливостей та переваг нової промислової революції для соціально-економічного зростання країн. Однак кардинальні зміни, які несе Industry 4.0 у соціально-економічні відносини, не завжди мають позитивні наслідки.

У дослідженні [2] виокремлено декілька взаємопов'язаних груп ризиків, характерних для Industry 4.0, зокрема:

- 1) кібер-ризик (віртуальний ризик, cyber risk), що є основним і виникає у разі виходу з ладу сучасних технологій, порушення інформаційної безпеки, порушення процесу виробництва та постачання та має каскадний ефект;
- 2) ризик збою у бізнесі (risk of business disruption), що пов'язаний з віртуалізацією ланцюга доданої вартості;
- 3) ризики довкілля на макро рівні (macro environment risks), що проявляються в різних глобальних стихійних лихах;
- 4) репутаційний ризик (reputation risk), який може виникнути у результаті виникнення попередніх ризиків;
- 5) кадровий ризик (talent risk), що пов'язаний з новими компетенціями та знаннями, якими мають володіти працівники в нових умовах. Серед цих ризиків більшість є економічними, один із них є екологічним і один соціальним.

Однак дослідники наголошують, що найменш вивченими і найбільш вагомими для людини є соціальні ризики, що виникають в умовах формування Industry 4.0.

У найбільш загальному вигляді під соціальним ризиком мають на увазі ситуацію, яка має негативні соціальні наслідки для статусу індивіда, що виявляється через погіршення рівня і якості його життєдіяльності [3]. Також під соціальними ризиками розуміють небезпеки та загрози, які обмежують економічну самостійність людини, можливості розвитку особистості та держави, зменшують соціальне благополуччя, супроводжуються негативними змінами та погіршенням добробуту [4].

В цілому соціальні ризики обумовлені зміною соціально-економічних відносин. Соціальні ризики існують у суспільстві завжди, але вірогідність їх прояву, а також наслідки такого прояву суттєво відрізняються, особливо в період соціально-економічних потрясінь. Індустрію 4.0 пов'язують із автоматизацією, інтернетом речей, вдосконаленням виробничих процесів, оптимізацією продуктивності і виробництва, переходом до нових бізнес-моделей та джерел доходу. Усі ці зміни породжують нові та загострюють існуючі соціальні проблеми і ризики.

Різні дослідники по-різному підходять до виокремлення соціальних ризиків в умовах становлення Індустрії 4.0. Варто виділити макроекономічний підхід [5], соціально-психологічний підхід [6], соціально-трудова [7], соціально-ринковий [8]. На нашу думку варто узагальнити різні точки зору та систематизувати соціальні ризики Industry 4.0 за рівнями економіки, на яких вони проявляються.

Таблиця 1

Характеристика соціальних ризиків Industry 4.0 за рівнями

Рівень	Суть ризику
Мега-	<ul style="list-style-type: none"> • посилення глобальної соціальної нерівності між країнами та регіонами; • висококваліфіковані, найбільш креативні працівники дедалі частіше тяжіють до центрів економічного розвитку; • прискорення процесу старіння знань та необхідність постійного навчання; • глобальне вимивання людського потенціалу; • проблема кібербезпеки
Макро-	<ul style="list-style-type: none"> • зростання розриву між доходами на капітал і доходами найманих працівників; • нарощування нерівності за доходами між окремими групами зайнятого та незайнятого населенням в зв'язку із змінами на ринку праці; • старіння населення внаслідок зростання тривалості життя; • поширення феномену індивідуалізації та соціального відторгнення; • концентрація багатства у верхніх сегментах; • скорочення середнього класу; • концентрація влади та власності; • загострення нерівності, застій у заробітній платі; • ерозія бази оподаткування та фінансування соціального страхування
Мезо- (ринку праці)	<ul style="list-style-type: none"> • масове знищення робочих місць середньої кваліфікації; • значне зростання безробіття внаслідок змін на ринку праці під впливом автоматизації та роботизації; • непередбачуваність зміни робочих місць та статусів, повна залежність від даних; • невідповідність навичок та професійної підготовки, диспропорції попиту на робочу силу; • «цифровий тейлоризм»
Мікро-	<ul style="list-style-type: none"> • проблема відповідальності (машина чи людина); • протиріччя цифрового управління; • проблеми охорони праці працівників; • ризик взаємної втрати довіри між працівниками та керівництвом • послаблення колективних дій та виробничих відносин; • кваліфікація та перекваліфікація
Моно- (людина)	<ul style="list-style-type: none"> • втрата навичок; • необхідність швидких та постійних змін у кваліфікації та компетентностях; • проблема спілкування; • поширення феномену індивідуалізації та соціального відторгнення; • посилення роботи в будь-який час і в будь-якому місці; • розмивання межі між приватним життям та робочим життям, що веде до стресу і вигорання; • проблема конфіденційності; • зниження цінності людини і зростання цінності машини; • невідповідність внутрішнього світогляду і зовнішнього світу; • ризики, що пов'язані з кібербезпекою; • втрата конфіденційності

Сформовано автором на основі джерел [5-8].

Отже становлення та розвиток Industry 4.0, супроводжуватиметься виникненням новітніх та загостренням низ-

ки існуючих соціальних ризиків, що проявляються на різних економічних рівнях.

Вчені [4, 5] визначають, що соціальні ризики впливають на стан і рівень соціальної безпеки, зокрема сила та характер їх прояву визначають рівень соціальної безпеки. Коли соціальні ризики трансформуються в загрози за наявності синергетичності їх впливу, виникають загрози безпосередньо соціально-економічної безпеки.

Таким чином подальші дослідження таких ризиків необхідні для своєчасного виявлення новітніх загроз відповідних рівнів соціально-економічної безпеки та формування необхідних заходів для її зміцнення.

Список використаних джерел:

1. Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва : Эксмо, 2016. С. 66.
2. Вітлінський В.В., Скільцько В.І. Ризики в Індустрії 4.0. *Вісник Черкаського університету*. 2016. №3. С. 17-26.
3. Стегній О.Г. Феномен всеохоплюючої корумпованості в сучасному українському суспільстві. *Український соціум*. 2012. №1(40). С. 7-22.
4. Сидорчук О.Г. Соціальна безпека: державне регулювання та організаційно-економічне забезпечення : монографія. Львів : ЛРІДУНАДУ, 2018. 492 с.

5. Гусов А.З., Репкина О.Б. Социальные ресурсы и риски промышленной революции 4.0. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-resursy-i-riski-promyshlennoy-revolyuutsii-4-0-v-rossii>.
6. Chmeruk H.G., Burlakova I.A., Kralich V.R. The economic, social and psychological challenges of the Industry 4.0. *Economics and Finance*. 2018. №6. P. 61-68.
7. Колот А.М., Герасименко О.О. Соціально-трудовий розвиток у XXI столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. №1 (35). С. 97-125.
8. Degryse C. Digitalisation of the economy and its impact on labour markets. *ETUI Research Paper 2016.02*. Brussels : ETUI. 2016. 81 p.

The article analyzes new social risks that emerge in the context of the Fourth Industrial Revolution, and classifies social risks by the economic levels of their manifestation.

Key words: social risks, Industry 4.0, social impact, socio-economic security.

Отримано: 10.03.2020

УДК 376.026:159.963.32

М. М. Браницька, аспірант

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДИДАКТИЧНИХ МЕТОДІВ У НАВЧАННІ ДІТЕЙ З РСА

У статті описані методи навчання дітей із аутизмом сприйманню та розумінню усного мовлення з урахуванням індивідуальних особливостей. Описано, як інтереси дітей можна перетворити на стимул до виконання запланованих завдань у вигляді програмованих методів за умов дотримання розроблених правил роботи.

Ключові слова: діти з РСА, дидактичні методи, програмовані методи, особливості реалізації.

Правильно підібрані методи навчання допоможуть полегшити процес набуття компетентностей, реалізувати усі заплановані цілі роботи. Методи навчання досліджували та описували науковці різних галузей та країн. Дидактичні методи добираються з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей розвитку дітей. У вітчизняній корекційній педагогіці особливості дидактичних методів описували Н. Засенко, І. Єременко, В. Липа, С. Миронова, В. Синьов, Т. Скрипник, В. Тарасун та ін.

У міжнародних джерелах є окремі розробки щодо умов навчання дітей з РСА, проте спеціальних пошуків дидактичних методів логопедичного впливу не здійснювалось. Тому метою статті є визначення особливостей реалізації методів у навчанні дітей з РСА розумінню усного мовлення.

Пояснення використовують з метою передачі послідовності дій для досягнення кінцевої цілі, тлумачення завдання і процедури його виконання. Також, знайомства дітей із новими для них поняттями, видами роботи, способу подальших дій з метою дотримання та виконання інструкцій. Використовуючи зазначений метод, потрібно врахувати особливості сприймання та розуміння мовлення дітьми з аутизмом. Для уникнення непорозумінь під час пояснення, бажано використовувати доступні розумінню дитини слова та невербальні засоби комунікації. З метою покращення розуміння, потрібно поєднувати усне пояснення із ілюстрацією послідовності виконання дій, наприклад, у вигляді схем. Це пов'язано з тим, що у дітей з аутизмом конкретне мислення, і вони потребують візуалізації почутого [1-3].

Бесіду використовують з метою актуалізації знань. Проте, потрібно враховувати, що дітям з аутизмом краще сприймати інформацію наочно, тому бесіда має бути спрощеного характеру. Закріплюючи бесіда допоможе відновити отримані знання в пам'яті. Запитання потрібно формулювати чітко, лаконічно, тому що діти з аутизмом не розуміють складних інструкцій. У процесі навчальної діяльності потрібно поступово ускладнювати запитання. Бесіда допомагає перевірити розуміння завдань загалом та інструкцій зокрема.

Бесіду, як і пояснення, слід поєднувати із використанням наочних методів. Зокрема, включення в навчальну діяльність об'єктів у плоскому зображенні (метод ілюстрації малюнки, картинки, слайди, символічна наочність). Це допоможе дітям з аутизмом сприйняти інформацію більш повно. Ілюстрації допоможуть учням побачити об'єкт пояснення та краще зрозуміти алгоритм виконання завдання. За умов виникнення труднощів розуміння завдань, потрібно продемонструвати спосіб дій, за допомогою наочного матеріалу (схеми, фотокартки, малюнки та ін.). У процесі озвучення інструкції її можна супроводжувати показом послідовності виконання завдань за допомогою ілюстрацій [1-3].

Закріпити набуті вміння та навички, допоможе метод вправ, спрямований на формування вмінь у дітей використовувати теоретичні знання в практичній діяльності. Використовуючи зазначений метод, учні мають змогу попракти-

куватися у виконанні аналогічних завдань та використати отримані знання у різних видах діяльності. Цікавим буде поєднання усних та письмових завдань у навчальній діяльності. Використання тренувальних вправ у нових умовах та практичних ситуаціях допоможе дітям з аутизмом практично оволодіти знаннями.

Метод структурованого навчання передбачає безпосереднє використання наочності у роботі з дітьми із аутизмом. Він містить використання візуального розкладу, який допомагає структурувати роботу учнів, розвивати їх самоконтроль. Діти ознайомлюються з переліком завдань, передбачених заняттям, та самостійно контролюють виконані завдання, орієнтуючись на наступні [3].

Методи альтернативної та підтримувальної комунікації, які передбачають використання системи PECS та підтримувальної комунікації. Полягають у пошуках альтернативних способів спілкування за допомогою картинок та невербальних засобів комунікації. Це пов'язано із конкретним мисленням дітей та труднощами розуміння усного мовлення, яке є досить абстрактним для сприймання дітьми з аутизмом [2].

Враховуючи сучасні потреби та бажання дітей, для закріплення вивченого матеріалу, можемо використовувати програмовані методи. Це допоможе не лише краще зрозуміти усне мовлення, але і сприйняти невербальні засоби комунікації. За допомогою електронних програм розробляють завдання з урахуванням тем занять та використаного демонстраційного матеріалу. Діти з аутизмом зацікавлені у роботі з різними технічними засобами. Ці інтереси можна використати для заохочення до виконання завдань. А саме: пропонувати виконати потрібні вправи, після чого дитина зможе попрацювати із відповідною програмою. Перевагами цього методу є можливість використання його не лише на комп'ютері, на телефоні, що є досить зручно. Нами визначені правила роботи із програмованими методами:

1. Не будувати навчання на їхній постійній основі.
2. Програма – не гра, а заохочення, яке краще використовувати у кінці заняття.
3. У навчальній діяльності використовувати дозовано.
4. Поєднувати із надрукованим ілюстраційним матеріалом, з урахуванням теми заняття.
5. Не використовувати, якщо робота з комп'ютерною технікою провокує агресивну поведінку.

Отже, правильний добір та використання методів навчальної діяльності допоможе учням з аутизмом зрозуміти оточуючих та правильно сприйняти потрібну інформацію. Засвоєння знань буде значно цікавішим та продуктивнішим, якщо враховувати індивідуальні особливості дітей та коригувати завдання.

Список використаних джерел:

1. Миронова С.П. Методика корекційної роботи при порушеннях пізнавальної діяльності : підручник. Кам'янець-

- Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. 260 с.
2. Скрипник Т.В. Феноменологія аутизму : монографія. Київ : Фенікс, 2010. 320 с.
  3. Тарасун В.В. Аутологія: теорія і практика : підручник. Київ : Вадекс, 2018. 590 с.

The article describes methods of teaching children with autism the perception and understanding of oral speech, taking

into account individual characteristics. Their dosage use will help facilitate the learning process. It is also stated how the interests of children can be transformed into an incentive to perform the planned tasks in the form of a pedagogical software, provided that the developed rules of work are observed.

Key words: children with PCA, didactic methods, programmable methods, implementation features.

Отримано: 10.03.2020

УДК 376.36+159.98

Ю. Ю. Бугера, старший викладач

ПСИХОТРЕНІНГ У ЛОГОПЕДИЧНІЙ РОБОТІ

У статті розглядаються особливості використання психотренінгу у логопедичній роботі. Визначається роль психотерапевтичних методів в логопедичній роботі. Аналізується використання інноваційних засобів при виправленні мовленнєвих порушень під час проведення тренінгу.

Ключові слова: тренінг, мовленнєві порушення, корекційна робота, діти з порушеннями мовлення, логопедичні засоби.

Постановка проблеми. Вдосконалення змісту і методів навчання дітей із тяжкими порушеннями мовлення є досить актуальним питанням у системі спеціальної освіти України. Подолання таких порушень має здійснюватися у тісній логічній взаємодії педагогічних, психологічних і логопедичних методів. Важливим елементом розвивальної роботи з дітьми з порушеннями мовлення є здійснення психолого-педагогічної корекції, метою якої є створення умов для прояву природних рушійних сил психічного та особистісного зростання.

У своїх дослідженнях Н. Голуб, А. Єлсакова, Н. Лисовська, К. Мілютіна, О. Керик, І. Поварова, І. Соколова, Н. Туренко та ін., відмічають важливість використання в роботі логопеда психотерапевтичних прийомів та методів, що уможливило всебічну оцінку рівня впливу змін життя і оточення, розробку і реалізацію нових методів корекції мовленнєвих порушень. Проте, аналіз джерел з проблеми дослідження показав наявність певних проблем, щодо впровадження психотерапевтичних методів, зокрема, вони пов'язані з неготовністю дітей та їх батьків до використання нових прийомів і нетрадиційних методів; відсутністю апробованої методичної бази схваленої на державному рівні; переважанням авторських методик у рамках власної практики, без виходу на державний або міжнародний рівень.

Мета статті полягає у характеристиці особливостей використання психотренінгу у логопедичній роботі.

Виклад основного матеріалу. Сучасний процес реорганізації системи освіти зумовлює появу нових психолого-педагогічних підходів до організації виховання і навчання дітей з мовленнєвими порушеннями. Відомо, що мовленнєві порушення несприятливо впливають на формування психіки дітей, перешкоджають успішному розвитку їх пізнавальної діяльності, порушують можливість вільного спілкування, викликають негативні емоційні стани та почуття неповноцінності у соціумі. Зокрема, для цих дітей характерні зниження пізнавальної діяльності, нестійкість уваги, виснаження психічних процесів, підвищена збудливість, дратівливість, негативізм, апатія, менший об'єм запам'ятовування, замкнутість, образливість, плаксивість, багатократна зміна настрою тощо. Крім того, вони відзначаються зниженою працездатністю на заняттях, оскільки швидко втомлюються, відволікаються і внаслідок цього не сприймають навчальний матеріал.

Особливості мовленнєвих порушень та методи їх корекції висвітлено в наукових дослідженнях багатьох вчених, зокрема, Г. Волкової, Н. Гаврилової, Е. Данілієвчюте, В. Кондратенко, А. Малярчук, І. Марченко, О. Мілевської, О. Ревуцької, О. Ткач, Т. Туманової, М. Шеремет, Т. Філічевої та ін. [1-4]. Науковцями виявлено механізми взаємодії між порушеннями слухового сприйняття і мовнорухових функцій, між вимовною діяльністю та фонемоутворенням і вказано на різноманітний зміст психічних процесів, які формують мовленнєву діяльність.

Однією з умов, що забезпечує ефективність корекційної роботи, в тому числі і корекції мовленнєвих порушень, є врахування індивідуально-психологічних особливостей дітей та формування розвивального середовища, що сприя-

тиме розкриттю емоційного світу дитини. Адже, своєрідний емоційний розвиток, наявність труднощів у спілкуванні, несформованість мотивів спілкування, можуть стати підґрунтям для виникнення особистісних деформацій, прояву таких якостей як замкнутість, негативізм, підвищена вразливість, тривожність, невпевненість у своїх силах тощо. Саме тому, пошук нових методів та підходів до організації виховання і навчання дітей з мовленнєвими порушеннями є пріоритетним завданням сучасної спеціальної педагогіки.

У психолого-педагогічній літературі та практичній роботі під тренінгом розуміють спеціальну форму організації навчальної діяльності, яка передбачає конкретну мету, яку можна досягти у відносно короткий термін, а також спосіб інтенсивного навчання та розвитку необхідних здібностей, що досягаються спеціальними інтерактивними вправами, які дозволяють досягти успіху в певному виді діяльності. Тренінги являються синтетичною антропотехнікою, що поєднує в собі навчальну та ігрову діяльність і проходить в умовах моделювання різних ігрових ситуацій [1].

Дослідження показують, що ефективність застосування психотренінгу залежить від правильно розробленої системи тренінгу, яка сприятиме також реалізації додаткових завдань, а саме: розвитку фізіологічного та мовленнєвого дихання, зорової та слухової уваги, активізації вібраційно-тактильних відчуттів в артикуляційному та голосовому відділах периферійного мовленнєвого апарату, розвитку дрібної моторики рук дитини, розвитку ритміко-інтонаційного компонента мовлення, слухового сприймання тощо [1; 2].

Виходячи з розуміння поняття «логопедична робота», як динамічного процесу, який передбачає різні етапи (М. Шеремет), структура психотренінгу у роботі з дітьми з мовленнєвими порушеннями, має включати наступні елементи:

- 1) психологічна підготовка до сприймання інформації. Це початковий етап, метою якого є налаштувати дитину на позитивні емоції, довіру до тренера;
- 2) розвиток артикуляційної моторики – етап «розминки», передбачає проведення дихальних, динамічних, артикуляційно-мовленнєвих, голосових вправ;
- 3) артикуляційна гімнастика – комплекс виконуваних артикуляційних вправ, які сприятимуть вдосконаленню артикуляційної моторики, зміцненню м'язів органів артикуляції;
- 4) розвиток дрібної моторики пальців рук. Цей елемент заняття є важливим стимулюванням мовленнєвого розвитку, сприяє покращенню артикуляційної моторики, підготовці кисті руки до письма, підвищує працездатність кори головного мозку;
- 5) розвиток мовленнєвого дихання. Зокрема, дихальні вправи рекомендовані для того, щоб навчати дитину правильному диханню – короткому і глибокому вдихові та тривалому поступовому видихові;
- 6) розвиток фонематичного сприймання, слухової уваги та пам'яті.

Такі вправи спрямовані на виконання нейропсихологічних комплексів (повторення автоматизованих рядів, фонетичні та фонематичні вправи, робота з мнемосхемами).

Завершальною частиною психотренінгу можуть стати вправи, спрямовані на приведення дитячого організму у стан спокою, рівноваги. Це можуть бути вправи-казки, вправи з ляльковими персонажами тощо [1; 3; 4].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, тренінг є інноваційною формою корекційної роботи з дітьми, що мають мовленнєві порушення. Він поєднує у своїй структурі різні аспекти корекційної, логопедичної, психологічної та педагогічної роботи. Така форма проведення занять є ефективною не лише для успішного подолання мовленнєвих порушень у дитини, але і для розвитку її комунікативних здібностей, формування соціальних навичок, загального особистісного зростання. Перспектива подальших наукових пошуків полягає у обґрунтування особливостей методичної підготовки спеціалістів корекційної освіти до організації психологічних тренінгів.

Список використаних джерел:

1. Голуб Н. Психологічний тренінг як засіб корекції мовлення у дітей з мовленнєвими порушеннями. *Збірник наукових*

праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Умань : Жовтий О.О. Ч. 3. С. 96-102.

2. Мілевська О.П. Логотренінг як форма роботи зі стимуляції у дітей мовленнєвих механізмів різного рівня. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* 2010. Вип. 14. С. 165-174.
3. Марченко І.С. Особливості логопедичної роботи з дітьми дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення. *Логопедія.* 2013. №3. С. 52-56.
4. Елсакова А.Н., Лисовская Н.Н., Соколова И.В. Использование инновационных технологий в работе учителя-логопеда. *Педагогика: традиции и инновации* : материалы V междунар. науч. конф. Челябинск : Два комсомольца, 2014. С. 33-34.

The article deals with the peculiarities of the use of psycho-training in speech therapy. The role of psychotherapeutic methods in speech therapy is determined. The use of innovative tools in the correction of speech disorders during training is analyzed.

Key words: training, speech disorders, correctional work, children with speech disorders, speech therapies.

Отримано: 10.03.2020

УДК 37:005.56:373-056.2/.3.091.12.011.3-051

М. Г. Буйняк, кандидат психологічних наук, асистент

РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІКИ ПАРТНЕРСТВА У РОБОТІ ВЧИТЕЛЯ ІНКЛЮЗИВНОГО КЛАСУ

У статті описано сутність та принципи педагогіки партнерства у Новій українській школі; охарактеризовано особливості реалізації педагогіки партнерства у професійній діяльності вчителя інклюзивного класу, бар'єри на шляху її запровадження.

Ключові слова: педагогіка партнерства, Нова українська школа, вчитель інклюзивного класу, діти з особливими освітніми потребами, команда психолого-педагогічного супроводу.

Концепція Нової української школи висуває якісно нові вимоги до професійної діяльності та особистості сучасного вчителя, в основу яких покладено принципи педагогіки партнерства та орієнтацію на потреби учня в освітньому процесі [2]. В основу педагогіки партнерства покладено ідею, що всі учасники освітнього процесу (вчителі, батьки, учні) об'єднані спільною метою, для досягнення якої й спрямовують спільні зусилля. Головним завданням педагогіки партнерства є подолання інертності мислення педагогів, перехід на якісно новий рівень побудови взаємовідносин між учасниками освітнього процесу та, в кінцевому результаті, створення гуманного суспільства, позбавленого упередженості та стереотипізації по відношенню до усіх його членів [1].

Особливої значущості педагогіка партнерства набуває для інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами в закладах загальної середньої освіти. У новій редакції Закону України «Про загальну середню освіту» наголошується на «створенні належних умов для здобуття освіти дітьми з особливими освітніми потребами з урахуванням їх індивідуальних потреб в умовах інклюзивного навчання» [4]. Однією з умов визначається надання психолого-педагогічних послуг дітям з ООП міждисциплінарною командою фахівців закладу освіти: вчителями загальноосвітньої підготовки, асистентами вчителів, корекційними педагогами, практичними психологами, медичними працівниками. Також до складу команди входять й батьки дитини [3]. У зв'язку з цим набуває актуальності й проблема підготовки вчителів закладів загальної середньої освіти, які є ключовою ланкою навчально-виховного процесу, до реалізації принципів педагогіки партнерства у професійній діяльності.

Різні аспекти підготовки вчителів закладів загальної середньої освіти до інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами та взаємодії з ними розглядали у своїх працях Ю. Бистрова, М. Буйняк, І. Демченко, В. Коваленко, А. Колупасва, О. Маргинчук, М. Матвєєва, С. Миронова, В. Синьов, Н. Софій, Д. Шульженко та ін. Проте проблема підготовки педагогів до реалізації принципів педагогіки партнерства на часі є актуальною й недостатньо дослідженою.

Виходячи з тріади «вчитель-учні-батьки» та враховуючи необхідність тісної взаємодії з іншими членами команди психолого-педагогічного супроводу, можна визначити такі шляхи реалізації педагогіки партнерства у роботі вчителя інклюзивного класу:

- партнерство вчителя з учнями;
- побудова партнерської взаємодії з батьками учнів, залучення їх до побудови освітньої траєкторії дитини;
- колективна взаємодія з членами мультидисциплінарної команди психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в інклюзивному закладі (вчителями предметів, асистентом вчителя, вчителем-дефектологом (з урахуванням освітніх потреб дитини), практичним психологом тощо).

Визначені шляхи реалізуються із дотриманням принципів педагогіки партнерства, які задекларовані у Концепції Нової української школи:

- повага до особистості (це стосується усіх без виключення учасників навчально-виховного процесу);
- доброзичливість і позитивне ставлення;
- довіра у відносинах;
- діалог – взаємодія – взаємоповага;
- розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність зв'язків);
- принципи соціального партнерства (рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей) [2].

На сучасному етапі існує значна кількість бар'єрів на шляху до реалізації педагогіки партнерства вчителем інклюзивного класу [1]. Розглянемо основні з них:

1. Психологічна неготовність вчителів загальноосвітньої підготовки до взаємодії з дітьми з особливими освітніми потребами.
2. Недостатнє усвідомлення батьками дітей з ООП своєї ролі та відповідальності за розвиток дитини.
3. Небажання (з різних причин) батьків співпрацювати із закладом освіти.
4. Відсутність у педагогів інклюзивних закладів усвідомленої потреби у командній співпраці з іншими фахівцями.
5. Автономна робота членів команди психолого-педагогічного супроводу інклюзивного навчання, неузгодженість їхніх дій.
6. Недостатня участь адміністрації закладу освіти у запровадженні інклюзивного навчання.

Отже, реалізація педагогіки партнерства у професійній діяльності вчителя інклюзивного класу є однією з умов

ефективності навчання дітей з особливими освітніми потребами, співпраці з усіма учасниками команди психолого-педагогічного супроводу. З огляду на недостатнє вивчення означеної проблеми, перспективними напрямками її дослідження вважаємо розробку методичних рекомендацій, спрямованих на формування партнерської взаємодії з учнями, їхніми батьками та згуртування команди психолого-педагогічного супроводу інклюзивних закладів освіти.

Список використаних джерел:

1. Буйняк М.Г. Формування психологічної готовності вчителів до інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2019. 19 с.
2. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.

3. Луценко І. Організаційні та нормативно-правові аспекти діяльності різнопрофільних фахівців в інклюзивному навчальному закладі. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2015. №2. С. 35-44.
4. Про загальну середню освіту: закон України. URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2232/>.

The article describes the essence and principles of partnership pedagogy at the New Ukrainian School, describes the peculiarities of implementing partnership pedagogy in the professional activity of an inclusive classroom teacher.

Key words: partnership pedagogy, New Ukrainian school, inclusive classroom teacher, children with special educational needs, team of psychological and pedagogical support.

Отримано: 10.03.2020

УДК 376.091:173.5-053.6-056.31

Т. І. Валько, аспірантка

РОЛЬ ПЕДАГОГІВ У ФОРМУВАННІ УЯВЛЕНЬ ПРО СІМ'Ю У ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

У статті представлені окремі результати дослідження педагогічного впливу на процес формування уявлень про сім'ю у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку в умовах закладу спеціальної освіти.

Ключові слова: підлітки, інтелектуальні порушення, уявлення про сім'ю, педагоги, заклад спеціальної освіти.

Основною метою виховного процесу в закладі спеціальної освіти є успішна соціалізація випускників. Саме тому психолого-педагогічному персоналу закладу потрібно докладати чимало зусиль для залучення вихованців у різні сфери людського життя, сімейного зокрема, бо для багатьох осіб із легким ступенем інтелектуальних порушень (далі ІП) післяшкільний етап соціалізації пов'язаний зі створенням власної сім'ї.

Т. Демидовою, В. Кравець, В. Петренко та ін. встановлено, що молодих людей не можна вважати підготовленими до шлюбу, якщо у них несформовані чіткі уявлення про сімейне життя. Проблему сімейного виховання школярів з ІП досліджували Л. Борщевська, Н. Заверико, Т. Закрепінна, А. Іваненко, О. Мاستюкова, М. Матвєєва, С. Миронова, О. Савіна та ін. Проте роль педагогів закладу спеціальної освіти та труднощі, які виникають у процесі формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІП вивчені неповною мірою.

Метою статті є розкриття результатів дослідження впливу педагогів закладу спеціальної освіти на формування уявлень про сім'ю підлітків з ІП.

У рамках нашого дослідження на базі КЗО «Навчально-реабілітаційний центр «Горлиця» Дніпропетровської обласної ради» було проведено тренінгове заняття для педагогічних працівників, яке містило діагностичну та формувальну частини.

У першій половині заняття педагогам запропонували міні-анкету закритого типу для визначення труднощів у формуванні уявлень про сім'ю підлітків з ІП. Навпроти наведених в анкеті тверджень респондентам потрібно було поставити бал від 1 до 6 (найвищий бал – цей аспект викликає найбільші труднощі, найнижчий бал – з легкістю використовується у педагогічній роботі). Перелік тверджень:

- 1) систематично використовувати різні форми і методи сімейного виховання;
- 2) здійснювати сексуальне виховання та просвіту вихованців;
- 3) коректно, з професійної точки зору, реагувати на запитання вихованців про створення своєї сім'ї;
- 4) визначити свою власну чітку позицію щодо того, чи доречно особам з ІП створювати свою сім'ю;
- 5) визначити свою особисту чітку позицію щодо того, чи доречно особам з ІП народжувати своїх дітей;
- 6) консультувати батьків старшокласників з ІП щодо підготовки до створення своєї власної сім'ї.

Після заповнення анкет педагогами було проведено обговорення аналізу результатів.

Педагоги вважають, що найскладніше для них – це бути педагогічно коректними та тактовними тоді, коли учні

запитують про створення своєї власної сім'ї. Вчителі пояснили, що під час відповідей на запитання учнів про майбутнє самостійне сімейне життя вони намагаються бути максимально обережними у висловлюваннях, тримати під контролем свої емоції, не образити дитину, не підтримувати сподівання, які з великою вірогідністю є марними. Респонденти відмітили, що не завжди знають, як реагувати, коли дитина виправдовує вчинки неблагополучних батьків тощо.

Більшість педагогів не визначились з власною чіткою позицією щодо того, чи доречно особам з ІП створювати свою сім'ю та народжувати дітей. Респонденти вважають негуманним подібні обмеження і водночас усвідомлюють можливі ризики. Вчителі одностайні в тому, що необхідно використовувати індивідуальний підхід під час обговорення цього аспекту, оскільки з власного досвіду можуть навести приклади випускників, яким не вдалось соціалізуватись, але є і ті, які змогли забезпечити не лише себе й створену ними родину. Педагоги зауважили, що скептично ставляться до перспективи створення сімей випускниками з помірним ступенем ІП.

Третім за рівнем складності педагоги вважають процес здійснення сексуального виховання та просвіти вихованців. Респонденти зізнаються, що просять допомоги медичних працівників, колег, які відкрито можуть спілкуватись на подібні теми. Вчителі вважають, що найбільше їм заважає сором та стереотипи щодо того, що статеве життя є темою-табу.

Менш складним для себе педагоги вважають процес консультування батьків вихованців з ІП. Педагоги зазначили, що найскладнішим для них є уникнення батьками взаємодії з фахівцями; категорична відмова слідувати рекомендаціям, прояви агресії тощо.

Педагоги систематично використовують різні форми і методи підготовки підлітків до сімейного життя і вважають це найменш складним для себе. Респонденти зауважили, що з молодшого шкільного віку розповідають вихованцям про сімейне життя та намагаються компенсувати негативний родинний досвід. Вчителі використовують індивідуальні та групові бесіди, спостереження, сюжетно-рольові ігри, обговорюють літературу і фільми, організовують родинні змагання, виховні години та ін.

Отже, вдосконалення процесу формування уявлень про сім'ю підлітків з ІП має здійснюватись з урахуванням різних аспектів, одним з яких є дослідження компетентності педагогічного персоналу закладу щодо підготовки старшокласників до самостійного сімейного життя що і є перспективним напрямом дослідження.

Список використаних джерел:

1. Іваненко А.С. Стан роботи з підготовки розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя в практиці допоміжної школи та в сім'ї. *Науково-практичний журнал «Наука і освіта» Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. Серія «Психологія»*. 2014. №6. С. 56-61.
2. Левицький В.Е. Статеве виховання учнів молодших класів (гендерний підхід) : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В.С., 2007. 108 с.
3. Миронова С., Матвєєва М. Статеве виховання у допоміжній школі : посібн. для вчит. Кам'янець-Подільський, 1996. 30 с.

The article presents separate results of a study of pedagogical influence on the process of forming perceptions of family in adolescents with intellectual disabilities.

Key words: teenager, intellectual disabilities, notions about the family, teachers, special school.

Отримано: 10.03.2020

УДК 376-056.36

*О. М. Вержиковська, кандидат педагогічних наук, доцент,
І. Л. Рудзевич, кандидат психологічних наук, доцент*

ФОРМУВАННЯ СЛОВЕСНО-ЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ

У статті розкрито основні положення проблеми формування словесно-логічного мислення у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Ключові слова: мислення, словесно-логічне мислення, молодші школярі, інтелектуальні порушення.

Постановка проблеми. Ситуація сьогоденного розвитку суспільства, і зокрема системи освіти, ставить перед дослідниками психолого-педагогічних науки завдання, розв'язання яких сприяло б підвищенню рівня психофізичного розвитку дітей. У спеціальній психології та корекційній педагогіці предметом дослідження щодо форм активності дітей з інтелектуальними порушеннями обиралась, головним чином, діяльність, яка вивчалася в процесі виконання ними навчально-практичних завдань. Найбільшою мірою особливості діяльності даної нозології дітей визначалися в навчально-виховному процесі.

Аналіз останніх досліджень. У молодших школярів з інтелектуальними порушеннями спостерігається недостатня сформованість та особливості прояву всіх складових діяльності, що позначається як на процесі її здійснення, так і на її ефективності. Е. Сеген, характеризуючи дитину з інтелектуальними порушеннями, зазначав, що така дитина нічого не знає, нічого не може і нічого не хоче, що вказує, передусім, на брак у них мотивації діяльності. Саме таким чином можна охарактеризувати основні аспекти діяльності дітей даної категорії.

У дослідженнях Л.С. Виготського, А.Й. Григор'єва, Г.М. Дульнева, І.Г. Єременко, А.А. Корнієнка, Н.Г. Морозової, Р.С. Муравйової, Б.І. Пінського тощо зазначається незрілість мотиваційної сфери в учнів з інтелектуальними порушеннями, а саме: обмеженість мотивів, недостатня сформованість соціальних потреб, відсутність допитливості, слабкий прояв та недовготривалість спонукань до різних видів діяльності. Навіть тоді, коли дитина охоче розпочинає виконувати завдання чи грати, вона швидко втрачає будь-який інтерес до заняття. При виконанні монотонної діяльності у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями спостерігається низький рівень прояву спонукань.

На думку І.Д. Бежа потрібно гуманізувати процес навчання і виховання дітей з інтелектуальними порушеннями. Відповідно, в центрі уваги вчителя повинна знаходитись сама дитина із своїми мотивами, вміннями, проблемами, ученням як особистість. Особливо гостро ця проблема стоїть перед учителями з інтелектуальними порушеннями.

Проблеми навчання дітей з інтелектуальними порушеннями, розвитку їх мисленнєвої діяльності, умовами корекції недоліків мисленнєвої сфери присвячені численні дослідження, якими займалися І.М. Бгажнокова, І.Д. Бех, Г.М. Дульнев, Б.І. Ковальова, О.Р. Лурія, М.С. Певзнер, В.Г. Петрова, В.М. Сильов, Н.М. Стадненко, О.П. Хохліна тощо, які всебічно характеризували навчально-виховний та корекційний процес при навчанні дітей з відповідної нозології. Зокрема, В.Г. Петрова виділила значення практичних розумових дій для самостійного пізнання об'єктів навколишньої дійсності; Н.М. Стадненко систематизувала умови формування понять і узагальнень учнів з інтелектуальними порушеннями; В.М. Сильов описав корекційно-виховну спрямованість навчально-виховного процесу з використанням образної наочності, а також

корекційну роботу на уроках географії; Г.М. Дульнев зазначив особливості формування особистісних якостей в учнів з інтелектуальними порушеннями в процесі трудового навчання; О.П. Хохліна, описала усвідомлення мисленнєвої діяльності під час уроків трудового навчання.

Мета статті полягає у розкритті основних положень проблеми формування словесно-логічного мислення у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Виклад основного матеріалу. Розвиток мисленнєвої діяльності, пізнавальних процесів та інтересів у дітей з типовим розвитком та з інтелектуальними порушеннями ґрунтується на однакових законах теорії пізнання, але психічна діяльність останніх характеризується особливостями, які відрізняють її від нормальних однолітків. У дітей з інтелектуальними порушеннями процеси відчуття і сприймання формуються уповільнено, із відповідними особливостями та з великою кількістю недоліків. Отже, процеси відчуття та сприймання – перша сходинка пізнання навколишнього світу, яка важлива на всіх етапах життєдіяльності.

У процесі становлення іде поєднання уповільненості розвитку темпу сприймання із значним звуженням його обсягу. Дослідження М.М. Нудельмана показало, що в одному і тому ж міському пейзажі, побаченому у вікно, діти з інтелектуальними порушеннями бачать менше предметів ніж діти з типовим розвитком. Це дає підстави І.М. Соловйову говорити про те, що багатопредметна ділянка дійсності виявляється для дітей з інтелектуальними порушеннями мало предметною. Ця слабкість обзору пояснюється особливостями руху погляду. На думку І.М. Соловйова те, що діти з типовим розвитком бачать відразу, діти з інтелектуальними порушеннями – послідовно, постапно. Діти погано розрізняють подібні предмети. Так, наприклад, за даними О.М. Кудрявцевої учні з інтелектуальними порушеннями плутають білку з фішкою, годинник з компасом, тощо.

Розвивальне навчання дітей з інтелектуальними порушеннями більшою мірою передбачає індивідуалізацію, аніж дітей з типовим розвитком. Ефективність розвитку мисленнєвої діяльності дітей з інтелектуальними порушеннями забезпечується за такого навчання, яке будується з урахуванням недоліків кожного учня і максимальною реалізацією його можливостей.

Застосування ряду корекційних програм, лікувальних заходів, розроблених на основі клініко-педагогічного вивчення структури дефекту дітей з інтелектуальними порушеннями, сприяє значному підвищенню рівня розвитку цих дітей. Для посилення корекційного впливу педагогічного процесу на розумовий розвиток дітей з інтелектуальними порушеннями необхідно цілісно впливати на особистісні компоненти мислення у їх системній єдності. При цьому корекційний ефект роботи з дітьми з інтелектуальними порушеннями пов'язаний із забезпеченням діалектичної єдності з одного боку, адаптації засобів педагогічного процесу до знижених їх мисленнєвих

сил і, з іншого боку, спрямованості цих засобів на максимальний можливий розвиток здібностей учнів до оволодіння елементами соціальної культури у неадаптованому вигляді. Педагогічний процес у спеціальній школі повинен бути переважно спрямованим на формування у дітей вищих психічних функцій із забезпеченням їх усвідомленості та доволності.

Навчально-виховна робота спеціальної школи у корекційному впливі на мисленнєвий розвиток учнів ґрунтується на організації їх предметно-практичної діяльності із забезпеченням її інтелектуалізації та вербалізації. Урахованням особливостей та корекцією процесів інтеріоризації та екстеріоризації засвоєних дітьми з інтелектуальними порушеннями знань та вмінь.

Важливою умовою особистісного та мисленнєвого розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями є спеціальне педагогічне керівництво мисленнєвою діяльністю дітей з інтелектуальними порушеннями із використанням відповідних корекційних прийомів при орієнтації на послідовний розвиток мисленнєвої самостійності учнів. Допомога дорослого може значно підвищити рівень мисленнєвої діяльності дітей з інтелектуальними порушеннями. Проте вона відіграє суттєву роль лише в тих випадках, коли запропонована задача знаходиться в зоні найближчого розвитку учня.

Формування мисленнєвої діяльності у дітей з інтелектуальними порушеннями передбачає компенсування їхньої дифузності, епізодичності, слабкості, зумовлених первинним дефектом. Активізація минулого досвіду дитини, опора на нього є тим прийомом, який об'єднує життєві спостереження та уявлення дітей, поступово готуючи формування мисленнєвих інтересів. У процесі навчання дітей з інтелектуальними порушеннями, особливо в початкових класах, необхідно частіше використовувати реальні предмети, а не їх зображення, і організовувати роботу таким чином, щоб діти активно займалися з предметами, виявляли характерні для них якості та ознаки.

У процесі навчання учні з інтелектуальними порушеннями вчаться аналізувати, систематизувати, класифікувати і узагальнювати різні предмети і явища оточуючого світу, щоб потім отримані знання використовувати в практичній діяльності. Звертаючи увагу на деякі закономірні недоліки розумової діяльності, учні з інтелектуальними порушеннями володіють можливістю використовувати знання для розв'язання мислительних завдань логічного характеру.

Висновки. Таким чином, розвиток мисленнєвої діяльності залежить від корекційної спрямованості навчально-виховного процесу у спеціальній школі.

Список використаних джерел:

1. Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе : пособие для учителей и студентов дефектологических факультетов педагогических институтов / под ред. В.В. Воронковой. М. : Школа-Пресс, 1994. 416 с.
2. Дульнев Г.М. Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе. М. : Просвещение, 1981. 176 с.
3. Еременко И.Г. Познавательные возможности во вспомогательной школе. Киев : Радянська школа, 1972. С. 56-81.
4. Еременко И.Г. Олигофренопедагогика. Киев : Вища школа, 1985. 172 с.
5. Шипицина Л.М. Обучение детей с проблемами в развитии в разных странах мира : хрестоматия. Санкт-Петербург., 1997. С. 213-237.

The article describes the main provisions of the problem of formation of verbal-logical thinking among junior pupils with intellectual disabilities.

Key words: thinking, verbal-logical thinking, younger schoolchildren, intellectual violations.

Отримано: 10.03.2020

УДК 372.461:376.36-056.264

Ю. В. Галецька

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

У статті проаналізовано особливості формування зв'язного мовлення молодших школярів з інтелектуальними порушеннями, визначено завдання розвитку мовленнєвого спілкування.

Ключові слова: зв'язне мовлення, молодші школярі, інтелектуальні порушення.

Постановка проблеми. Для висловлювань дітей з інтелектуальними порушеннями характерні: порушення зв'язності та послідовності викладу, смислові пропуски, виражена ситуативність та фрагментарність. Виходячи з цього, формування зв'язного мовлення молодших школярів набуває першочергового значення в загальному комплексі корекційних заходів. На повноцінне оволодіння монологічним мовленням повинна бути спрямована і робота з розвитку у них лексичних та граматичних засобів мовлення.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема формування мовлення дітей з порушеннями розумового розвитку – одна з центральних в спеціальній психології та педагогіці (С. Гончаренко, М. Певзнер, В. Петрова, Є. Соботович, Н. Тарасенко та ін.).

Розвиток мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями є предметом спеціального вивчення багатьох зарубіжних та вітчизняних науковців. Це питання розглянуто в працях А. Аксьонової, Н. Барської, Л. Вавіної, В. Воронкової, М. Гнездилова, В. Лубовського, В. Петрової та ін.

Мета статті – визначити основні напрямки роботи з формування зв'язного мовлення учнів молодших класів з інтелектуальними порушеннями в процесі корекційних занять.

Виклад основного матеріалу. Про необхідність проведення систематичної роботи в цьому напрямку свідчать дані вивчення зв'язного мовлення учнів молодших класів спеціальної школи. До початку шкільного навчання рівень сформованості лексико-граматичних засобів мовлення у них досить низький. Самостійне зв'язне контекстне мовлення у молодших школярів залишається недосконалим: відзнача-

ються труднощі в програмуванні висловлювань, в доборі матеріалу, порушення зв'язності і послідовності викладу [2].

Успішність роботи з розвитку зв'язного мовлення в першу чергу залежить від таких умов як створення відповідного мовленнєвого середовища, увага до мовлення дітей з боку дорослих, оцінка мовлення, вправління у зв'язному монологічному висловлюванні.

У програмі корекційного навчання і виховання шестирічних дітей із загальним недорозвиненням мовлення наводяться рекомендації щодо формування їх зв'язного мовлення відповідно до періодів навчання. У I періоді першого року навчання (вересень-листопад) вони повинні оволодіти навичками складання простих речень за питаннями, що демонструються діями і за картинами, з подальшим складанням коротких речень.

У II періоді (грудень-березень) удосконалюються навички ведення діалогу, вводиться навчання дітей складання простого опису предмету, коротких оповідань за картинами і їх серіями, оповідань-описів [4].

У III періоді (квітень-червень), поряд з удосконаленням діалогу і навичок в зазначених видах розповідання, передбачається навчання складання розповіді за темою (в тому числі, з вигаданням її кінця і початку, доповненням епізодів тощо). Зміст корекційної роботи на другому році навчання передбачає подальший розвиток зв'язного мовлення. Особлива увага приділяється закріпленню навички зв'язного, послідовного і виразного переказу літературних творів; значне місце відводиться вправам зі складання сюжетних оповідань, казок, розповідей з власного досвіду [3].

Виходячи з цього, навчальна робота з розвитку зв'язного мовлення дітей, що проводиться вчителем та логопе-

дом, включає: корекційне формування лексичного і граматичного складу мови, цілеспрямований розвиток фразового мовлення, навичок мовленнєвого спілкування, навчання розповіданню тощо.

При роботі над розвитком власне мовленнєвого спілкування (експресивного мовлення) необхідно враховувати наступні завдання [1]:

1. Розвивати інтерес і потребу до процесу мовленнєвого спілкування; вчити використовувати мовлення для комунікації з оточуючими людьми.
2. Вчити співвідносити активний словник з реальними предмети, діями, ознаками, уточнювати значення слів.
3. Збагачувати активний словниковий запас предикативними частинами мови (дієслова, прикметники).
4. Працювати над граматичною будовою мовлення: диференціація однини і множини іменників, зміна іменників за відмінками, узгодження іменників з прикметниками і дієсловами.
5. Розвиток вмінь словотворення: утворення зменшувально-пестливих форм іменників, утворення прикметників з іменників (лото «З чого зроблені» – дерево – дерев'яний, папір – паперовий).
6. Спонукаати дітей використовувати прості і складні речення при навчанні розповіданню: відповісти на питання по картинці; описати одну картинку або серію сюжетних картинок; послухати коротку розповідь і відповісти на питання; описати те, що бачиш (клас, що видно з вікна); описати по пам'яті (наприклад, що робили на попередньому занятті, яка кімната будинку, як відпочивали на канікулах) – можливе залучення письмового мовлення, картинок, предметів як допоміжних засобів.
7. Працювати над питанням: чому? Вчити відповідати на запитання, використовуючи складний прийменник «тому що», залучаючи досвід дитини (руки замерзли, тому що..., намочив рукав, впав, тому що...).
8. Вчити користуватися доступними етичними висловами (дякую, будь-ласка, вибачте).

До основних методів навчання дітей зв'язному монологічному мовленню відносяться навчання переказу та розповіданню (про реальні події, предмети, по картинках тощо). Кожен вид навчання розповіданню як метод формування зв'язного мовлення має свої особливості, конкретну структуру навчальних занять і методичні прийоми. Розглянемо основні напрямки роботи з формування зв'язного монологічного мовлення молодших школярів в процесі різноманітних занять з навчання розповіданню [3].

1. Заняття з переказу. Використання текстів дитячої літератури дозволяє ефективно проводити роботу з виховання «чуття мови» – уваги до лексичної, граматичної та синтаксичної сторони мови, що особливо важливо в корекційній роботі з дітьми з інтелектуальними порушеннями.

2. Навчання розповіданню за картинками. З метою формування зв'язного монологічного мовлення рекомендується проведення наступних видів занять з картинним матеріалом: складання оповідань за сюжетними багатофігурними картинками з зображенням декількох груп діючих осіб або декількох сцен в межах загального, добре знайомого їм сюжету («Сім'я», «Зимові розваги», «Ігри на дитячому майданчику» тощо); складання невеликих оповідань-описів за сюжетними картинками, в яких на перший план виступає зображення місця дії, предметів, події, що визначають тематику картин («Весна», «Річка замерзла» тощо) [3].
3. Розповідь за серіями сюжетних картинок.
4. Навчання розповіданню за окремою сюжетною картиною з вигаданням дітьми попередніх і наступних подій за опорними питаннями (наприклад, за картинками «Рятуємо м'яч», «Куля полетіла» тощо).
5. Опис пейзажної картини. З цієї метою рекомендується поетапне навчання, що включає наступні види роботи: підготовчі вправи до опису предметів; формування первинних навичок самостійного опису, опис предметів за основними ознаками; закріплення отриманих навичок складання розповіді-опису, в тому числі при проведенні ігрових і предметно-практичних занять; засвоєння початкових навичок порівняльного опису предметів.

Висновки. Проведення систематичної роботи, спрямованої на розвиток мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями, передбачається протягом всіх років навчання. Вона є важливою для просування учнів в загальному розвитку, для корекції властивих їм порушень пізнавальної діяльності, формування позитивних рис особистості.

Список використаних джерел:

1. Галецька Ю.В. Корекційна спрямованість роботи з розвитку мовлення дітей з розумовою відсталістю. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського* : зб. наук. пр. Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. №3 (58). С. 73-77.
2. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини : підручник. Київ : Знання, 2008. 359 с.
3. Соболевич Є.Ф. Особливості засвоєння лексики розумово відсталими дітьми. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі* : наук.-метод. зб. Київ, 2004. Вип. 5. С. 304-308.
4. Теорія і практика олігофренопедагогіки / за ред. В.В. Золотоверх. Київ : Науковий світ, 2007. 230 с.

The article analyzes the peculiarities of the formation of coherent speech of junior pupils with intellectual disabilities, the task of development of speech communication is determined.

Key words: coherent speech, junior pupils, intellectual disabilities.

Отримано: 10.03.2020

УДК 37.013.42:0.54

Н. С. Гевчук, кандидат педагогічних наук, доцент

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ» З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті проаналізовано поняття «діти з особливостями розвитку», «діти з обмеженими можливостями», «діти з особливими освітніми потребами». Розглянуто різні підходи до розуміння соціальної реабілітації з дітьми з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: реабілітація, соціальна реабілітація, особливі освітні потреби, діти з особливими освітніми потребами.

На сучасному етапі розвитку України спостерігається тенденція до зростання чисельності дітей з функціональними обмеженнями, а також сімей, що виховують дітей з особливими освітніми потребами.

За даними ООН, у світі нараховується приблизно 450 млн людей з обмеженими можливостями і майже 200 млн з них – діти. Сім'ї, що мають дітей з порушеннями фізичного чи психічного розвитку, – це одна з найбільш уразливих груп населення. Соціальна підтримка таких сімей передбачає розв'язання цілого комплексу проблем, пов'язаних з допомо-

гою дитині: з її соціальною реабілітацією, лікуванням, освітою, соціальною адаптацією й інтеграцією в суспільство.

У сучасній науці існує значна кількість підходів до теоретичного осмислення проблем інвалідизації в цілому і соціальної реабілітації осіб з інвалідністю.

Найпоширенішими в сучасній психолого-педагогічній і медико-соціальній літературі є поняття «діти з особливостями розвитку» і «діти з обмеженими можливостями». Поняття «діти з обмеженими можливостями» охоплює категорію осіб, життєдіяльність яких характеризується будь-якими

обмеженнями або відсутністю здатності здійснювати діяльність способом або в рамках, що вважаються нормальними для людини даного віку [4, с.115]. Це поняття характеризується непомірністю або недостатністю в порівнянні із звичайним в поведінці або діяльності, може бути тимчасовим або постійним, а також прогресуючим і регресивним.

Основною передумовою успішного вирішення актуальних проблем соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями є державна політика щодо інвалідів. У зв'язку з цим важливим завданням держави є забезпечення соціальної захищеності інвалідів, створення необхідних умов для індивідуального розвитку, реалізації інтелектуального чи творчого потенціалу.

Отже, соціальна реабілітація – комплекс заходів, направлених на відновлення людини в правах, соціальному статусі, на поліпшення її здоров'я та дієздатності [2; 3]. Під реабілітацією дітей з обмеженими можливостями також прийнято розуміти систему медичних, педагогічних, психологічних, соціально-економічних та інших заходів, направлених на ліквідацію або корекцію патологічних змін, що порушують хід нормального розвитку дитячого організму і на максимум повну і ранню соціальну адаптацію дитини, формування у неї позитивного відношення до життя, суспільства, сім'ї, навчання, трудової діяльності; це процес включення дитини з відхиленнями в розвитку в соціальне середовище, в нормальну суспільно корисну діяльність і адекватні взаємовідносини з однолітками [1].

Соціальна реабілітація дітей з обмеженими можливостями передбачає поетапну роботу: організаційний етап, прогностичний, етап підтримки та стимуляції, активно-реабілітаційний [3]. Процес соціальної реабілітації, навіть при сприятливому збігу обставин, розгортається нерівномірно і може бути обумовлений низкою складнощів, тупиків, що вимагають сумісних зусиль дорослого і дитини.

Згідно Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» [2] реабілітаційними є заклади, що здійснюють процес реабілітації інвалідів у відповідності до реабілітаційних програм. У процесі соціальної реабілітації розв'язуються три групи задач: адаптація, автоматизація і активізація особи.

Вирішення цих задач, по суті суперечливих і в той же час діалектично єдиних, істотно залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників.

УДК 37.013.42

Н. С. Гевчук, кандидат педагогічних наук, доцент

ПІДГОТОВКА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ДО СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано актуальність підготовки учнівської молоді до сімейного життя. Розглянуто основні аспекти готовності до шлюбу та сімейного життя.

Ключові слова: учнівська молодь, сімейне життя, сім'я, шлюб, родина, готовність до шлюбу.

Підготовка молоді до сімейного життя є однією з найважливіших проблем сьогодення, оскільки її загострення зумовнюється кризовим станом суспільства, соціальною та політичною нестабільністю, невизначеністю щодо майбутнього. Ці фактори призводять до перегляду планів молоді щодо укладення шлюбу, до виникнення нових соціально-психологічних установок відносно функцій сім'ї та ролей жінки й чоловіка в ній.

Сімейне життя, відкриває людині можливості для особистісного зростання і щастя, одночасно пред'являє до нього і чимало вимог. Серед факторів, що визначають стабільність молодих сімей, виділяють готовність молоді до шлюбу. Це система соціально-психологічних установок особистості, визначає емоційно-психологічне ставлення до способу життя, цінностей шлюбу [2, с.23].

Одним із основних завдань суспільства є підготовка молоді до створення повноцінної сім'ї. Така підготовка повинна ґрунтуватися на системі знань, умінь і навичок, здобутих за час навчання у загальноосвітній школі. Однак дослідження свідчать про існування певних проблем щодо сприйняття студентами себе у сімейному житті: незнання

Процес соціальної реабілітації, навіть при сприятливому збігу обставин, розгортається нерівномірно і може бути обумовлений низкою складнощів, тупиків, що вимагають сумісних зусиль дорослого і дитини.

Соціальна реабілітація дітей та молоді з вадами психофізичного розвитку і як процес, і як діяльність за своєю будовою та цілями є наближеною до педагогічного процесу і педагогічної діяльності, тому її можна розглядати як їхній різновид. Соціально-реабілітаційна діяльність, як і будь-який інший вид діяльності, має свої якісні характеристики.

Найзагальнішими з них є: цілеспрямованість, опосередкованість, суб'єктивність, інтенсивність, динамічність, ефективність. У тісному зв'язку із соціальною реабілітацією знаходиться процес соціальної адаптації. Центральним аспектом соціальної адаптації є прийняття індивідом соціальної ролі.

Таким чином, соціальна реабілітація спрямовується на оптимізацію і коригування ставлення дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах, до сім'ї та суспільства, виховання в них навичок до самообслуговування та самостійного проживання.

Список використаних джерел:

1. Єжова Т.С. Соціальна реабілітація дітей-інвалідів. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2011. 284 с.
2. Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» Назва Закону із змінами, внесеними згідно із Законом №2249-VIII від 19.12.2017 (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, № 2-3, ст. 36).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг: Закон України від 06.09.2018 № 2541-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2541-viii>.
4. Чечко Т.М. Соціально-педагогічна підтримка батьків дітей з особливостями психофізичного розвитку в дошкільних навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2018. 353 с.

A concept «to put with the features of development» is analysed in the article, to «put with limit possibilities», «put with the special educational necessities». The different going is considered near understanding of social rehabilitation with children with the special educational necessities.

Key words: rehabilitation, social rehabilitation, special educational necessities, to put with the special educational necessities.

Отримано: 10.03.2020

елементарних норм сімейного права; хибне уявлення про особливості статевої поведінки; відсутність психологічної готовності до домашньої праці, рівномірного розподілу домашніх обов'язків; несформованість психологічних рис, необхідних для гармонійного спілкування в шлюбі, невміння розв'язувати конфліктні ситуації у міжстатевому спілкуванні; відсутність психологічної і практичної підготовки до виховання і догляду дітей, виконання материнських і батьківських функцій [1, с.52].

Готовність до шлюбу і сімейного життя передбачає не лише бажання закоханих постійно бути разом, а й відповідальність і серйозні зобов'язання. Л. Шнайдер виділяє такі аспекти готовності до шлюбу та сімейного життя:

- формування певного морального комплексу – готовність особистості прийняти на себе нову систему обов'язків по відношенню до свого шлюбного партнера, майбутніх дітей.
- готовність до міжособистісного спілкування та співпраці. Сім'я є малою групою, для нормального її функціонування потрібна узгодженість ритмів життя подружжя.

- готовність до самопожертви заради партнера, що передбачає здатність до відповідної діяльності, заснованої на альтруїзмі;
- наявність якостей, пов'язаних із проникненням у внутрішній світ людини (емпатійний комплекс);
- висока естетична культура почуттів і поведінки особистості;
- уміння розв'язувати конфлікти конструктивним способом, здатність до саморегуляції власної психіки і поведінки.

В процесі самого життя діти переймають від старших поколінь чимало знань про відносини до людини іншої статі, про шлюб, про сім'ю, засвоюють норми поведінки. У них рано починають розвиватися почуття дружби, честі, гідності. Це сприяє формуванню уявлень про кохання як вище людське почуття, про шлюбно-сімейні відносини. Все це дуже цінно, але при нинішньому темпі життя природний механізм передачі таких знань вже недостатній. Тому важливе місце належать і спеціальній підготовці молодого покоління в школі, університеті і в батьківській родині до створення в майбутньому своєї родини; до виконання подружніх і батьківських обов'язків; до виховання дітей [3, с.118-125].

На думку іншого автора І.В. Гребенікової підготовка підростаючого покоління до сімейного життя повинна включати наступні основні аспекти:

1. Соціальний, що розкриває політику держави в області шлюбно-сімейних відносин і демографії, а також містить дані про суспільну сутність шлюбно-сімейних відносин, призначення сім'ї, сімейні цінності, соціальних ролях подружжя і батьків.
2. Морально-етичний, що включає виховання наступних моральних якостей: доброзичливого ставлення до представників іншої статі; поваги до матері, батька, старших і молодших; необхідності у вихованні дітей; відповідальності, вірності, чесності, стриманості, доброти, поступливості; почуття обов'язку перед дружиною (чоловіком), сім'єю, дітьми; культури інтимних почуттів.

УДК 159.9:316.772.2

Н. М. Гончарук, кандидат психологічних наук, доцент

ФУНКЦІОНАЛЬНО-РОЛЬОВІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ПСИХІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті проаналізовано функціонально-рольові аспекти проблеми психічного регулювання комунікативної поведінки. Описано мобілізаційну, динамічно-активаційну, гносеологічну, цілемотиваційну, інтерактивну, адаптивну функції психічного регулювання, які забезпечують успішну комунікативну взаємодію.

Ключові слова: психологічне регулювання, комунікація.

Постановка проблеми. В період інтенсивного розвитку сучасного суспільства, коли комунікація стає одним із визначальних засобів інформаційного, соціального та емоційного обміну, постає важлива проблема її ефективного регулювання. Однією з найбільш значимих функцій психіки є регулятивна, яка реалізується за рахунок активного відображення об'єктивної дійсності, організації активності людини, орієнтуванні на досягнення мети та зосередження на необхідних змінах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковці, котрі вивчали проблеми комунікативної взаємодії, аналізували різні аспекти психічного регулювання комунікації: цілемотиваційний (Ю.П. Горго, М.В. Маліков, Н.В. Богдановська О.І. Проскурняк), інтерактивний (Н.В. Басов Г. Блумер Н.В. Проворотова), соціально-адаптивний (А.І. Кавалеров, А.М. Бондаренко В.Г. Казанская, Г.І. Коберник), діяльнісно-когнітивний (Ю.П. Данчук, Ю.В. Косенко, Р.Т. Сімко, О.А. Чеканська). Водночас, позиції функціонально-рольового підходу представлено у науковій літературі недостатньо.

Формулювання мети статті – теоретичний аналіз функціонально-рольових аспектів проблеми психічного регулювання в умовах комунікативної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Проблема психічного регулювання не може бути осмислена без глибокого розуміння її функціонально-рольового призначення. Розгляд цього питання пов'язаний з виокремленням та характерис-

3. Правовий, орієнтований на ознайомлення з основами законодавства про шлюб та сім'ю; з важливими положеннями сімейного права; з обов'язками подружжя по відношенню один до одного, до дітей, до суспільства.
4. Психологічний, який формує поняття про особистісний розвиток; про особливості психології міжособистісних відносин юнацтва; про психологічні засади шлюбу і сімейного життя, вміння розуміти психологію інших людей; розвиток почуттів, необхідних для подружнього і сімейного життя; володіння навичками спілкування.
5. Фізіолого-гігієнічний, що включає знання фізіологічних особливостей чоловічого та жіночого організмів; особливостей статевого життя, питань особистої гігієни та ін.
6. Педагогічний, що включає формування уявлень про роль сім'ї у вихованні дітей, її педагогічний потенціал, специфіці сімейного виховання, виховних функціях батька і матері, про шляхи підвищення педагогічної культури батьків.
7. Господарсько-економічний: формує знання про бюджет сім'ї, культуру побуту, вміння вести домашнє господарство і т.д.

Список використаних джерел:

1. Алексєєнко Т.Ф. Сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії та практики. Умань, 2016. 430 с.
2. Бялик О.В. Статеве виховання школярів: європейський контекст : [монографія]. Візаві, 2016. 322 с.
3. Гречин І.М. Підготовка учнівської молоді до виконання батьківських обов'язків у Німеччині : дис. ... канд пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2012. 166 с.

In the article actuality of preparation of student's young people is analysed to domestic life. The basic aspects of readiness are considered to marriage and domestic life.

Key words: student's young people, domestic life, family, marriage, family, readiness, are to marriage.

Отримано: 10.03.2020

тикою функцій психічного регулювання, окреслених тією роллю, яку виконують різні елементи психічної системи у складній ієрархічній організації.

Дослідники О.А. Чеканська, Ю.П. Данчук розглядають психічне регулювання як багатофункціональний мотиваційно-регулятивний феномен, що забезпечує найвищий рівень регуляції особистості і характеризується усвідомленістю, довірливістю та зваженим прийняттям рішень [13, с.23-27].

Стосовно ситуацій комунікативної взаємодії автори виділяють цілу низку позицій, які реалізуються як функціонально-рольові аспекти психічного регулювання. Однією з первинних його функцій є забезпечення *психологічної готовності до комунікативних дій*. Науковець Р.Т. Сімко вважає психологічною готовністю сукупність якостей і властивостей особистості, які зумовлюють стан мобілізованості психіки [12, с.783]. Н.В. Проворотова додає, що важливими для готовності як функції психічного регулювання є мотиви, знання, вміння та навички, які забезпечують успішну взаємодію та ефективність діяльності в цілому [10].

До найбільш загальних функцій психічного регулювання можна віднести *активізацію* психічних процесів, необхідних для здійснення комунікації. Дослідники О.І. Проскурняк, Г.І. Коберник [6; 11] зазначають, що комунікативна активність виявляється в актуалізації комунікативної мотивації, яка полягає в акумуляції енергетичного потенціалу, особистих ресурсів та загальному регулюванні комунікативної поведінки.

Окрім загальних функцій психічного регулювання, якими визначено психологічну готовність до комунікативних дій та активізацію комунікації, важливою його функціонально-рольовою характеристикою є **пізнання законів суспільства**. Воно забезпечується шляхом впорядкування інформації, набуття знань та досвіду. Аналізуючи інформаційний обмін як одну з функцій психічного регулювання Н.В. Басов розглядає породження знання як процес формування інформаційних мереж [1, с.72]. Дослідник О.В. Дзикович додає, що комунікація відіграє роль посередника в обміні знаннями та інформацією, а психологічне регулювання виступає цільовим ресурсом цього обміну [7, с.15].

Особливий інтерес цільове спрямування комунікації представляє у межах **цілемотиваційного компоненту взаємодії**. Співрозмовники спрямовують свої зусилля на досягнення поставленої мети, регулюючи алгоритм перетворення образу предмета дії у реальну матеріальну конструкцію [9]. Психологічне регулювання у цьому контексті представляє собою низку організаційних моментів (аналіз умов, планування, визначення пріоритетних і другорядних цілей, контроль за досягненням результату), які виступають регуляторами комунікативної взаємодії щодо цільового досягнення конкретної мети.

Наступним функціонально-рольовим фактором у цьому контексті виступає **інтерактивна функція**, яка відповідає за контроль і розподіл рольових позицій у комунікативній взаємодії. Дослідниця Ю.В. Косенко стверджує, що організація інтеракції передбачає впорядкування взаємного впливу, згідно якого спрацьовує ідея двобічного регулювання у концепції взаємодії [8]. На основі цієї концепції науковцями М. Koutsombogera, С. Vogel виділяють сильні величини, які регулюють виразність детермінант інтеракції з одного та іншого боку: це різниця у внесках, рівнях домінування, рисах особистості, оцінці задоволеності [14].

Не менш важливою у контексті комунікативної взаємодії є **адаптивна функція** психічного регулювання, на яку вказували Н.В. Богдановська, А.М. Бондаренко, Ю.П. Горго, А.І. Кавалеров, М.В. Маліков. Адаптивні механізми виступають як необхідні чинники психічного регулювання, які уможливають комунікацію у різних формах: активній як здатності впливати на середовище, та пасивній – пристосованні до наявних норм [3-5].

Висновки з даного дослідження. Наведені положення покладено в основу виокремлення основних функцій психічного регулювання. Відтак, на основі аналізу наукових джерел нами з'ясовано, що регулятивна функція психіки реалізується:

- а) у станах психологічної готовності до виконання психічних, у тому числі комунікативних дій (мобілізаційна функція);
- б) забезпеченні необхідного рівня активності й активації резервних можливостей під час спілкування та міжособистісних взаємин (динамічно-активаційна функція);
- в) опрацюванні та впорядкуванні отриманої інформації, знань, досвіду, осмисленні варіативності способів комунікативної поведінки (гносеологічна функція);

- г) спрямуванні психічних зусиль на досягнення поставленої мети (цілемотиваційна функція);
- д) впорядкуванні та організації спільних комунікативних дій (інтерактивна функція);
- е) формуванні адаптаційних властивостей, що визначають стійкість до впливу екстремальних факторів (адаптивна функція).

Виокремлення цих функцій уможливило спрямовано формування вміння та навички психічного регулювання комунікації у дітей та підлітків.

Список використаних джерел:

1. Басов Н.В. Создание знания в социальной интеракции. *Социологический журнал*. 2012. №1. С. 67-90.
2. Блумер Г. Общество как символическая интеракция. Современная зарубежная социальная психология. Москва : Издательство Московского университета, 1984. С. 173-179.
3. Горго Ю.П., Маліков М.В., Богдановська Н.В. Оцінка та керування функціональними станами людини. Запоріжжя : ЗНУ, 2005. 135 с.
4. Кавалеров А. І., Бондаренко А.М. Соціальна адаптація: феномен і прояви. Одеса : Астропринт, 2005. 112 с.
5. Казанская В.Г. Подросток: социальная адаптация. Санкт-Петербург : Питер, 2011. 288 с.
6. Коберник Г.І. Соціалізація особистості молодшого школяра в умовах інтерактивних технологій навчання. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2009. Ч.3. С. 89-95.
7. Комунікативно-прагматичні аспекти мовлення / уклад. О.В. Дзикович. Київ : НТУУ «КПІ», 2015. 85 с.
8. Косенко Ю.В. Основы теории мовой коммуникации : навч. посіб. Суми : Сумський державний університет, 2011. 187 с.
9. Максименко С.Д. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 272 с.
10. Проворотова Н.В. Психологічна готовність до спілкування як чинник успішної професійної діяльності державних службовців. 2012. URL: http://vuzlib.com.ua/articles/book/-12587-Psikhologichna_gotovnist_do_1.html.
11. Проскурняк О.І. Роль активності у формуванні комунікативної діяльності особистості. *Наука і освіта*. 2011. №10. С. 54-57.
12. Сімко Р.Т. Психологічна підготовка і готовність працівників патрульно-постової служби міліції до професійної діяльності. *Проблеми сучасної психології*. 2011. Вип. 12. С. 777-787.
13. Чеканська О.А., Данчук Ю.П. Особливості психічної регуляції рухової активності в підлітків. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 2. Т. 1. С. 23-27.
14. Koutsombogera M., Vogel C. Observing Collaboration in Small-Group Interaction. *Multimodal Technologies Interact.* 2019. №3 (3).

Functional role aspects of the problem of mental regulation of communicative behavior are analyzed in the article. The mobilization, dynamic, epistemological, tele-motivational, interactive, adaptive functions of mental regulation, which ensure successful communicative interaction, are described.

Key words: psychological regulation, communication.

Отримано: 10.03.2020

УДК 159.92

Н. Є. Гоцуляк, кандидат психологічних наук, доцент

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАВМОВАНОЇ ОСОБИ

Стаття присвячена вивченню травматичного стресу, детально розбираються різні ситуації, що викликають стресові розлади. Розглянуто не лише вплив екстремальних ситуацій на психіку особистості, але і ситуацій постійного і повторюваного впливу травматичного стресора – насильства, жорстокого поведіння, соціального сирітства. Є спроба глибоко проаналізувати наслідки впливу травматичного стресу на психіку людини.

Ключові слова: психотравма, психотравмуюча ситуація, стрес, стресор, ПТСР.

Постановка проблеми. Поняття травми, незважаючи на його часте вживання, визначається в основному в загальних словах: подія високої інтенсивності при одночасній відсутності можливості адекватного реагування і перевищенні пристосувального потенціалу індивіда, наслідком чого можуть бути порушення адаптації та розлади, пов'язані зі стресом. За DSM-IV (Diagnostic and Statistical Manual of Men-

tal Disorder – Класифікаційний психіатричний стандарт, підготовлений Американською психіатричною асоціацією). Травматична подія має місце тоді, коли вона пов'язане зі смертю, загрозою смерті, важким пораненням або якоюсь іншою загрозою фізичної цілісності; причому дана подія може зачіпати людину прямо або побічно – через значущих осіб. Але іноді травма виникає і через те, що людина стає

свідком загрози комусь, поранення або смерті абсолютно чужого їй людини. Такі події корінним чином порушують почуття безпеки індивіда, викликаючи переживання травматичного стресу, психологічні наслідки якого різноманітні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Травматичний стрес – це переживання особливого роду, результат особливої взаємодії людини і навколишнього світу. Це нормальна реакція на складні, травмуючі обставини, стан, що виникає у людини, яка пережила щось, що виходить за рамки звичайного людського досвіду. В.Г. Ромек, В.А. Конторович виділяють чотири характеристики травми, здатної викликати травматичний стрес:

1. Те, що сталося подія усвідомлюється, тобто людина знає, що з нею сталося і через що у неї погіршився психологічний стан.
2. Цей стан зумовлено зовнішніми причинами.
3. Пережите руйнує звичний спосіб життя.
4. Подія викликає жах і відчуття безпорадності, безсилля щось зробити або зробити [1].

Мета статті – провести теоретичний аналіз психологічних особливостей психотравмованої особистості.

Виклад основного матеріалу. Під травмованою особистістю зазвичай розуміють таку особистість, яка не просто сформувалася під впливом травматичного стресу, колись пережитого, а стала вважати позитивними патологічні зміни, що відбулися з нею, знаходити певні психологічні вигоди в цьому, іноді навіть пишатися цим. Наприклад, людина починає думати, що з нею все гаразд і вона не змінилася, просто змінилися всі навколо неї або у неї відкрилися очі на оточуючих. Часто травмована особистість – це відносно стійкий набір певних рис, що формуються під впливом травми. У випадках, коли людина не змогла або не захотіла проаналізувати, що з нею сталося, то замість одних, зруйнованих базових ілюзій, будуються інші [2].

Є.М. Черепанова виділяє основні риси, які набуває травмована особистість:

1. Романтизм. Такі люди знають, в чому щастя людства, і заради цього готові пожертвувати всіма, хто має інші уявлення про щастя. Людині здається, що вона відстоює свої «світлі» ідеали, не помічаючи, що завдає шкоди іншим людям.
2. Переважання групових цінностей над індивідуальними. Для людини життя групи стає важливішим, ніж життя окремого індивіда. Отже, заради щастя групи, заради її блага можна пожертвувати життям однієї або іншої людини, а також і своєї власної.
3. Прагнення до саморуйнування, що утворює комплекс, який можна було б позначити як «щастя принести себе в жертву заради групових інтересів». Таке уявлення насправді має прямий зв'язок з базовою ілюзією безсмертя і в якійсь мірі є її продовженням: моя смерть не важлива, якщо справа групи живе і перемагає.
4. Ілюзія справедливості устрою світу. Деякі люди вважають, що все зло обов'язково буває покаране, добро неодмінно перемаже. Це, як правило, занадто чесні, благородні, принципові і справедливі люди. Правда, їх чесність і благородство відносяться тільки до членів своєї спільноти, а заради принципу вони готові пожертвувати і своїм життям, і життям своїх близьких, і чужим життям. Девіз «не зраджуй принципам» дуже характерний для травматичної особистості.
5. Ілюзія простоти устрою світу. Згідно цієї ілюзії, світ поділився на дві частини: «наші» і «чужі». По відношенню до «наших» застосовні і чесність, і благородство, до «чужих» тільки принцип – хто не з нами, той проти нас. Весь світ оцінюється в залежності від того, по «який бік барикад» він розташовується [3].

Опис травмованої особистості може нагадати деякі риси підліткової психології. Для підлітка це необхідний етап соціалізації. Але дорослою, зрілою особистістю стає тільки той, хто, пройшовши через цей період, подолає в собі підліткові риси. Якщо такий образ світу залишається у дорослої людини, то вона вже може вважатися інфантильною травмованою особистістю.

Особливим чином складаються сімейні стосунки і спілкування травмованої особи, що досить яскраво ілюструє «трикутник рятунку». Багато авторів, які вивчають дане явище, називають його одним з найбільш деструктивних у сімейному житті. Саме рятувальники виховують в членах своєї родини безпорадність, безвідповідальність. Травмований чоловік може грати в суспільстві різні ролі, описані в науковій літературі як «Жертва», «Рятувальник» і «Переслідувач». Розглянемо дані ролі більш докладно. Жертва відрізняється від потерпілого змістовно. Жертвою стає потерпілий, який починає отримувати психологічні (а іноді й матеріальні) вигоди від того, що він постраждав. Жертва випромінює стан «бідний я, бідний»; весь час чогось соромиться; відчуває себе безпорадною і безсилою у вирішенні своїх проблем людиною; часто пригнічена; потребує рятувника, який захищатиме її. Жертва – це така людина, яка всім своїм виглядом демонструє, що вона постраждала, і тому від інших вона чекає допомоги, жалості, співчуття. Ще одна ознака Жертви – очікування нової травми. Жертва не зацікавлена перестати бути Жертвою, інакше вона втрачає загальне прощення і жалість. Тобто Жертві вигідніше відчувати себе нещасною, ніж щасливою. Жертву створює, формує Рятувальник. Ці ролі не можуть існувати одна без іншої.

Рятувальник – це людина, яка всіх втішає, всім приходиться на допомогу. Він найбільше любить допомагати іншим. Але Рятувальник зацікавлений не в тому, щоб дійсно допомогти, а в тому, щоб отримати психологічні вигоди. Людина, граючи цю роль, підкреслює свою значимість. Інша вигода – вічна вдячність і залежність Жертви від Спасителя. Йому важливо відчувати себе благородним, але приносячи себе в жертву, коли його про це не просять, він починає вимагати подяки. Рятувальник відчуває провину, коли не може допомогти; бере на себе всю відповідальність за жертву; часто робить за неї роботу. Рятувальник не може дозволити жертві стати самостійною і щасливою, тому що в цьому випадку йому буде нікого рятувати. Рятувальники дуже часто – це колишні Жертви. Не маючи можливості допомогти собі, вони починають допомагати іншим, що, з психологічної точки зору, зовсім невірна стратегія. Допомогти іншому можливо, тільки якщо допоміг собі.

Іноді Рятувальник може перетворитися на Переслідувача, особливо коли він намагається допомагати іншому насильно. Переслідувач критикує, звинувачує («ти в цьому винен»), поводить себе невинувато жорстоко, наповнений гнівом, використовує психологічні захисти замість щирості, так як завжди очікує нападу. Відносини Переслідувача (Ката) і Жертви теж неоднозначні. Всі ці ролі необхідні один одному. Тому в житті часто буває так, що Жертва і Переслідувач взаємно отримують один від одного психологічні вигоди, і не зацікавлені у зміні своєї поведінки. Жертва також легко стає Переслідувачем (Катом). Усім відомі ситуації, коли дитина в сім'ї (інвалід, наприклад), швидко розпещується (адже всі навколо грають роль Рятувальників, не даючи їй самостійно нічого робити), через деякий час починає всіх «тероризувати» своїми примхами. Для неї звично, що дорослі все прощають, бо вона – Жертва. Така ситуація надзвичайно ускладнює можливості такої дитини адаптуватися і почати надалі самостійне життя.

Висновки. Ролі не завжди прямо збігаються з тим, що реально робить людина або що вона реально пережила. Так, роль Жертви може грати і людина, яка дійсно постраждала, і людина, яка насправді цілком благополучна. Ці три ролі тісно пов'язані між собою. Якщо людина впадає хоча б в одну роль, вона буде переходити легко і невимушено до інших ролей, але в межах трикутника. Вихід з «трикутників» ролей, як і зміни особистості людини, що пережила психотравмуючі події минулого, носять глибокий і виражений характер, іноді залишаються з людиною на все життя, вимагаючи психотерапевтичного втручання.

Список використаних джерел:

1. Ромек В.Г., Конторович В.А., Крукович Є.І. Психологічна допомога в кризових ситуаціях. Київ : Мова, 2004. 256 с.
2. Сельє Г. Нариси про адаптаційний синдром. М. : Медгиз, 2001. 54 с.

3. Черепанова Є.М. Екстремальні ситуації: довідник практичного психолога. Київ : ЕКСМО, 2015. 960 с.

The article is devoted to the study of traumatic stress, analyzes in detail the various situations that cause stress disorders. Not only the influence of extreme situations on the psyche of the individual is considered, but also the situations of constant and repeated influence of traumatic stressor – violence, abuse,

social orphanhood. There is an attempt to deeply analyze the effects of traumatic stress on the human psyche.

Key words: psychotrauma, psychotraumatic situation, stress, stressor, PTSD.

Отримано: 10.03.2020

УДК 616.89-008.4-053.89:616.831-06:616.89-008.454 -07-08-084

В. В. Грубляк, кандидат медичних наук, доцент

ПОЛІМОРФІЗМ ДЕПРЕСИВНОГО СИНДРОМУ ІНВОЛЮТИВНОГО ГЕНЕЗУ

Тенденція до загального старіння населення Європи через несприятливі соціально-економічні умови в Україні не рідко призводить до погіршення фізичного та психічного стану людей похилого віку. Закономірні інволютивні процеси в організмі після 60 років послаблюють процеси адаптації при впливі соматичних факторів, провокують виникнення іпохондричних та депресивних станів, психоемоційних розладів та зниження якості життя. Це зумовлює необхідність своєчасного виявлення, діагностики та адекватної корекції депресивних розладів в осіб похилого віку.

Ключові слова: тривога, депресія, похилий вік, антидепресанти.

Вступ. За даними багатьох дослідників поширеність депресивних розладів в похилому віці складає 30-35% [4-5]. За даними ВООЗ тривожні розлади в загальномедичній практиці спостерігаються у 10% пацієнтів, а субклінічні стани можуть зустрічатися і у 76% пацієнтів [2]. При проведенні психодіагностики таких осіб соматичні скарги та когнітивні порушення можуть маскувати депресивні прояви. Тому в клінічній практиці завжди необхідно виключити наявність депресії. Існують суттєві відмінності від перебігу депресії в молодому та похилому віці. Найчастіше зустрічаються з депресивними розладами інволютивного генезу лікарі загальної практики і психологи, ніж психіатри і психотерапевти. Існують певні труднощі в лікуванні таких хворих через недооцінку виявленої патології, яка часто трактується родичами хворого як «звичайні вікові особливості», «стареча тривога» та інше. По-перше, депресія часто сприймається як частинна природнього старіння. По-друге, існує думка, що призначення антидепресантів, транквілізаторів призводить до серйозних ускладнень, які посилюють когнітивну дисфункцію [3-5]. Лікарі загальної практики або психологи повинні відкинути деякі загальноприйнятні ідеї та враховувати наступне:

- 1) в похилому віці зазвичай не характерна легітимна тужливість або печаль;
- 2) депресія в похилому віці не обмежується іпохондрією, меланхолією, синдромом самознищення та самозвинувачення.

Поліморфізм клінічних проявів інволютивної депресії полягає в трьох основних симптомокомплексах: *соматичний* (скарги і симптоми) – замаскована депресія; *когнітивний* (порушення пам'яті, уваги та поведінки) – псевдементна депресія та *психічний* (іпохондрія, манія та делірії) – справжня депресія [1]. Тривога при депресії вимагає призначення транквілізаторів, але використання останніх не є лікуванням депресії. Без антидепресивної терапії тривожний синдром тільки згладиться, а депресивні прояви будуть поглиблюватися [2]. Це вимагає призначення антидепресантів в дозі, яка забезпечує терапевтичний ефект, але при постійному контролі лікаря для запобігання побічних проявів. Можливі побічні ефекти трициклічних антидепресантів в осіб похилого віку: седативний ефект, постуральна гіпотензія; труднощі сечопуску, сплутаність свідомості, порушення чіткості зору.

Діагностика депресивного синдрому в похилому віці. Перш за все, необхідно з'ясувати етіологічний чинник, який запустив механізм депресивного синдрому (особисте горе, зміна образу життя та соціального статусу, сумація дрібних психотравмуючих факторів тощо), наявність депресивних епізодів в минулому, з'ясування сімейного і персонального анамнезу для розуміння причинно-наслідкової проблеми. Особливу увагу слід звернути на типові прояви депресивного синдрому, які є достатніми для швидкої діагностики та початку психокорекції, а саме:

- 1) ранішня квалітет, яка значно порушує побутові навички, навіть до повної бездіяльності;

- 2) сповільнення когнітивних процесів, що супроводжується психомоторною загальмованістю, звуженням кола інтересів, байдужістю до оточуючих;
- 3) спотворення добового біоритму в поєднанні з безсонням та зміною режиму харчування (зменшенням кількості спожитої їжі та тенденцією до розвитку анорексії або, рідше навпаки, булемії);
- 4) характерологічні зміни особистості (подразливість, гнівливість, дисфорія, капризність);
- 5) емоційні порушення (апатія, песимізм, зниження самооцінки, постійне самозвинувачення).

Соматична (замаскована) депресія характерна наявністю сенестопатичного синдрому з больовими відчуттями в суглобах, грудній або черевній порожнині, паху, цефалгіями або кардіалгіями без помітних змін психічного статусу.

Когнітивна (псевдементна) депресія проявляється порушенням пам'яті, уваги та поведінки зі зниженням інтелектуальних можливостей. При цьому власні ознаки депресії слабо виражені. Основним діагностичним засобом виявлення цього типу депресивного синдрому є ретельний збір персонального та сімейного анамнезу, а також диференційна діагностика цього стану з власне деменцією.

Психічна депресія в похилому віці є прерогативою психіатрів, адже вона завжди супроводжується вираженою психотичною симптоматикою (наприклад, делірії з депресією) і потребує складної диференційної діагностики.

Принципи корекції інволютивних депресивних розладів:

1. Всім пацієнтам з діагностованим депресивним розладом повинна бути призначена антидепресивна терапія.
2. Базова медикаментозна терапія – лікування антидепресантами, а не транквілізаторами.
3. Зниження дозування ліків в залежності від віку (50-75% дози, яка призначається дорослим).
4. Пацієнти з першим депресивним епізодом повинні приймати антидепресанти протягом 6 місяців після регресу симптомів, пацієнти з рекурентною депресією – 2 роки і більше.
5. Пацієнти, які відмовляються від прийому транквілізаторів, повинні отримувати психотерапію у вигляді проблемно-розриваючих та когнітивно-біхевіоральних методик.

Психотерапія при депресивних розладах:

1. *Когнітивна терапія* націлена на усунення симптому через ідентифікацію і корекцію викривленого негативно забарвленого мислення пацієнта в даний момент часу.
2. *Інтерперсональна терапія* направлена на з'ясування соціальної ролі пацієнта та усунення її дискордантності, а також вироблення гнучкої зміни соціальних ролей.
3. *Поведінкова терапія* передбачає функціональний аналіз поведінки, який включає навчання пацієнта плануванню діяльності, самоконтролю, соціальним навикам і вирішенню власних проблем.
4. *Короткотривала динамічна психотерапія* направлена на вирішення центральних конфліктів на основі гармонізації особливостей особистості і ситуаційних змінних.

5. *Сімейна терапія* передбачає зміцнення або відновлення сімейних взаємовідносин та зниження стресу.

Успіх в корекції депресивних розладів залежить:

- від довірливого спілкування між лікарем, психологом/психотерапевтом та пацієнтом, а також, при можливості, з сім'єю;
- забезпеченні пацієнта та членів його сім'ї інформацією про депресивний розлад з необхідними роз'ясненнями в доступній для них формі;
- залучення пацієнта до обговорення варіантів лікування, що дасть можливість підвищити ймовірність дотримання ним правил лікування і, тим самим, ефективність терапії.

Список використаних джерел:

1. Бек А., Раш А., Шо Б., Эмери Г. Когнитивная терапия депрессии. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 301 с.
 2. Федотова А.В. Тревожно-депрессивные расстройства в общеклинической практике. *Рациональная фармакотерапия в кардиологии*. 2008. №3. С. 83-88.

3. Chi S., Wang C., Jiang T., Zhu X.-C. Yu, J.-T., Tan L. The prevalence of depression in Alzheimer's disease: a systematic review and meta-analysis. *Curr Alzheimer Res*. 2015. №12. P. 189-198.
 4. Tiller JWG. Depression and anxiety. *Med J Aust*. 2012. №1. P. 28-31.
 5. Schulte-Altendorneburg M, Bereczki D. Post-stroke depression. *Orv Hetil*. 2014. №155. P. 1335-1343.

The trend of General aging of the European population due to unfavorable socio-economic conditions in Ukraine often leads to a deterioration in the physical and mental condition of older people. Natural involuntional processes in the body after 60 years weaken the processes of adaptation under the influence of somatic factors that provoke the occurrence of hypochondriac and depressive States, psychoemotional disorders and a decrease in the quality of life. This determines the need for timely detection, diagnosis and adequate correction of depressive disorders in the elderly.

Key words: anxiety, depression, declining years, antidepressants.

Отримано: 10.03.2020

УДК 159.92

О. В. Гудима, кандидат психологічних наук, доцент

МОТИВИ ЗДІЙСНЕННЯ МОРАЛЬНОГО ВЧИНКУ УЧНЯМИ 1-2 КЛАСІВ

У статті розглянуті деякі теоретичні підходи дослідження проблеми мотиваційної сфери молодших школярів при здійсненні морального вчинку, визначені мотиви, методика їх дослідження та описані результати дослідження.

Ключові слова: мотиваційна сфера, моральні дії, мотиви, молодший шкільний вік.

До завдань дослідження входило: аналіз психолого-педагогічної літератури з даної проблеми, визначення мотивів здійснення моральних вчинків учнями 1-2 класів, методика дослідження та опис деяких результатів дослідження.

На основі аналізу праць психологів [1], які були пов'язані з моральними діями, вчинками, ми виділили такі мотиви:

1. Альтруїстичні мотиви здійснення моральних вчинків.
2. Прагматичні мотиви здійснення моральних вчинків:
  - а) очікування похвали, схвалення від дорослих;
  - б) задоволення своїх потреб (розваги з друзями);
  - в) матеріальна вигода.

При постановці даного дослідження нами були висунуті припущення, що ціннісні орієнтації молодших школярів при здійсненні моральних вчинків змінюються на різних етапах вікового розвитку.

Методика дослідження. Розглядаючи мотиви учнів молодшого шкільного віку при скоєнні моральних вчинків, необхідно враховувати фактори: ставлення до моральних вчинку учня, батьків, однолітків, старших товаришів. Виходячи з цих міркувань, для дослідження даної проблеми було використано такі методи: бесіда, психолого-педагогічні спостереження, метод складання розповідей про моральний вчинок, здійснений в минулому, створення проблемних ситуацій.

Інтерпретація результатів. В дослідженні брали участь 81 учень молодших класів, з них: 36 учнів першого класу, 45 учнів другого класу.

Завдяки батькам, вчителям в дітей молодшого шкільного віку формуються знання про етичні цінності, моральні норми. Такий односторонній характер виховання гальмує особистісний розвиток дитини. Діти орієнтуються при скоєнні певних вчинків на поведінкову реакцію дорослих. Якщо реакція батьків (вчителів) на певні вчинки дитини негативна – в майбутньому не потрібно повторювати скоєння таких вчинків; позитивна – діти повторюють здійснення цих вчинків для того, щоб отримати певну винагороду (посмішку, похвалу, певну покупку від батьків і т.д.).

Оскільки в 1-2 класах учні не повністю усвідомлюють поняття моральних норм, ще вузько оцінюють наслідки того чи іншого вчинку, та вплив дорослих на них є досить значним [2, 3], то при скоєнні морального (аморального) вчинку вони орієнтуються на оціночне ставлення дорослого до цього вчинку. При порушенні морального вчинку вони ще не можуть чітко визначитися чим саме вони керувалися, які мотиви переслідували.

Дослідивши ставлення учнів 1-2 класів до здійсненого ними морального вчинку та оцінивши мотиви, якими керувалися учні при здійсненні даного вчинку, ми отримали наступні результати (див. табл. 1).

Таблиця 1

Ціннісні орієнтації молодших школярів при здійсненні морального вчинку

Класи	Альтруїстичні орієнтації	Прагматичні орієнтації		
		Очікування похвали	Розваги з друзями	Матеріальна вигода
1	44%	39%	0%	17%
2	45%	41%	0%	14%

Порівнюючи результати дослідження в 1-2 класах, ми спостерігаємо незначну динаміку. Орієнтуючись на встановлені батьками в ранньому дитинстві певні етичні еталони («ти повинен допомагати дідусям і бабусям, матері і батькові, виростеш нашим помічником і т.п.»), учні надмірну увагу приділяють оцінці дорослими їхніх моральних вчинків. Отже, при диференціації ціннісних орієнтирів учнів 1-2 класів найбільшу роль відіграє виховання в сім'ї. В сім'ях, де ставлення батьків є досить негативним щодо аморальних вчинків, але при цьому моральний вчинок є нормою життя, у дітей переважає альтруїстичне ставлення до морального вчинку (44%, 45%). При цьому цікавою особливістю учнів з альтруїстичним ставленням до морального вчинку є те, що серед них більшість (90% учнів) з адекватною або заниженою самооцінкою. На відміну від цих учнів самооцінка молодших школярів 1-2 класів з прагматичними орієнтаціями є завищеною (98%). Більшість з них виховуються в сім'ях, де здійсненню морального вчинку дитиною приділяють надмірну увагу у вигляді вихвалень дитини або матеріальної винагороди. Тому ці учні при здійсненні морального вчинку керуються корисливими мотивами (наприклад, «Коли я вдома допомагаю мамі, вона мене похвалить, скаже який я в неї молодець» – Андрій У., «Якщо я допоможу мамі прибирати квартиру, вона мені купить морозиво або ляльку» – Христина К.). Чекаючи винагороди за здійснений моральний вчинок, ці учні свідоміше підходять до поняття «морального вчинку», але при цьому втрачаються альтруїстичні мотиви його здійснення. Учні з альтруїстичними орієнтаціями, здійснюючи моральний вчинок, найчастіше на підсвідомому рівні чітко вирізняють категорію аморальних вчинків, в результаті цього саморегуляція учнів цієї групи знаходиться на більш високому рівні, ніж однолітків з прагматичними орієнтаціями.

Але все-таки провідне місце у становленні ціннісних орієнтацій при здійсненні морального вчинку відіграє ставлення батьків до своїх моральних вчинків та до моральних вчинків учнів. Хоча з часом, з розвитком особистості, її цінності та інтереси будуть змінюватися, збільшуватимуться потреби, але якщо в дитину буде закладено сильний фундамент ціннісних орієнтацій при здійсненні морального вчинку, то можна сподіватися, що з розвитком учня він буде вибудовуватися в моральний світогляд, що відповідатиме моральним нормам.

Пріоритетне місце батьків при становленні ціннісних орієнтацій молодшого школяра при здійсненні етичних вчинків вимагає від батьків перегляду їх оціночного ставлення до дітей.

Список використаних джерел:

1. Гудима О.В. Мотивація як чинник здійснення морального вчинку. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі*, 14 лютого 2020 р. : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції / за ред.

С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2020. С. 36-38.

2. Гудима О.В. Психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків учнів 2-3 класів. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологія*. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. Вип. 3 (27). С. 133-140.
3. Гудима О.В. Психолого-педагогічні детермінанти моральних вчинків учнів 1-х, 4-х класів. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. Київ, 2005. Т. VII. Вип. 3. С. 111-118.

The author of the article studies some theoretical approaches to the investigation of the problem of valuable orientations of junior pupils' moral actions. He also determines valuable orientations, methods of investigation and describes the results of the investigation.

Key words: motivational sphere, moral actions, motives, younger school age.

Отримано: 10.03.2020

УДК 331.108:364-3

О. І. Данилюк, кандидат економічних наук

ЩОДО ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА УСТАНОВ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

У статті доведено актуальність досліджуваної проблеми, а саме важливість ефективного кадрового забезпечення установ та організацій системи соціального захисту та соціального обслуговування населення України. Здійснено аналіз наукових підходів та обґрунтовано теоретичну сутність категорії «кадрове забезпечення». Визначено сучасні проблеми, кадрового забезпечення надання соціальних послуг в Україні та сформульовано напрями його удосконалення.

Ключові слова: соціальні послуги; соціальний захист; державне управління; механізми; кадрове забезпечення; кадрова політика; проблеми; удосконалення.

Постановка проблеми. Рівень життя населення, нестабільна соціальна ситуація визначають складність і обсяг роботи у сфері соціального захисту населення, а також висувають нові вимоги до кадрів цієї системи. В умовах сьогодення спектр соціальних послуг в соціальних установах виріс, з'явилися нові вектори в роботі, змінилися цілі і завдання соціальних закладів та установ.

В Україні існує гострий дефіцит кваліфікованих кадрів з соціальної роботи: соціальні служби, установи, заклади невідкладно потребують фахівців різного профілю та відповідних рівнів підготовки.

Про важливість кадрового забезпечення, як механізму державного управління соціальними послугами, свідчить і його винесення в окрему статтю (ст. 17) в Законі України «Про соціальні послуги» [1].

Незважаючи, що на сьогодні існує ряд наукових робіт, публікацій, в яких через призму багатьох галузей вітчизняної науки досліджуються різні аспекти надання соціальних послуг, кадрового забезпечення, як механізму державного управління такими послугами в Україні, залишається наразі недостатньо проаналізованим і розкритим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам і визначенню шляхів удосконалення кадрового забезпечення в державному управлінні присвячені наукові роботи та публікації таких вітчизняних учених і дослідників, як В. Авер'янова, Ю. Битяка, Л. Воронька, Н. Гончарука, В. Майборода, А. Мельник, Т. Мотренко, С. Дубенко, Т. Кагановської, В. Князева, А. Колодій, Г. Лелікова, В. Лугового, І. Надольного, Н. Нижника, О. Оболенського, В. Олуйка, Т. Пахомової, Л. Пашко, С. Сербьогіна, В. Цветкова, В. Яцуби та ін.

Професійну підготовку соціальних працівників аналізували та досліджували Н. Кабаченко, Л. Тюття, Т. Семигіна, А. Ярошенко, Т. Шаповалова, В. Васильєва, М. Головатий, К. Дубич та ін.

Кадрове забезпечення – здійснювана в процесі управління діяльність, змістом якої є забезпечення органів, установ, їх підрозділів необхідним контингентом осіб, які відповідають певним вимогам, інформацією про них, а також впровадження науково-обґрунтованих методів добору, розстановки, професійного навчання, підготовки та пере-

підготовки кадрів, стимулювання їхньої роботи, правового регулювання трудової діяльності та надання правового захисту працевлаштованим [2, с.179-180].

Слід зазначити, що на сьогодні з використанням та розміщенням інтелектуальних ресурсів окрім терміну «кадрове забезпечення» також використовуються такі дефініції як «людський (соціальний) капітал», «трудова потенціал», «кадровий потенціал». У міжнародній практиці людські ресурси характеризуються поняттям «людський капітал», під яким розуміють – сформований або розвинений у результаті інвестицій і накопичень людьми певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері суспільного виробництва. Що ж стосується кадрового потенціалу, то його дослідники, як правило, розуміють як можливості досягнення цілей перспективного розвитку, які створюються кількісними і якісними характеристиками кадрів, якими володіє організація в певний момент часу. Досить змістовно кадровий потенціал характеризують А. Шехлович та Т. Білоус, які зазначають, що кадровий потенціал може бути представлений можливостями працівників, якістю їх професійно-кваліфікаційної підготовки, трудовими, особистісними, психологічними і фізіологічними якостями, а також, що найбільш важливо, творчими здібностями [3].

Кадрове забезпечення в системі соціального захисту та соціального обслуговування здійснюють відповідні уповноважені суб'єкти управління, структурні підрозділи (служби, департаменти, управління та відділи кадрів та ін.), а також відповідні посадові особи. Сутність кадрового забезпечення надання соціальних послуг полягає в діяльності уповноважених суб'єктів щодо реалізації державної кадрової політики з метою забезпечення належного її функціонування.

До пріоритетів кадрового забезпечення системи надання соціальних послуг слід віднести укомплектування структур даної системи кадрами відповідної професійної підготовки та кваліфікації, мотивування до ефективної трудової діяльності, використання трудового потенціалу та оцінювання кадрів, їх професійний розвиток та соціальний захисту.

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про соціальні послуги» [1], у якій визначено кадрове забезпечення надання соціальних послуг, що здійснюють соціальні працівники, інші фахівці, соціальні робітники. Відповідно до ст. 1 вказаного закону [1]:

- соціальний працівник – професійно підготовлений фахівець, що має необхідну кваліфікацію у сфері соціальної роботи та надає соціальні послуги;
- соціальний робітник – особа, яка надає соціальні послуги та має підготовку, що відповідає вимогам та характеру роботи, що виконується.

Відмінність соціального працівника від соціального робітника полягає у тому, що перший є фахівцем з необхідним рівнем професійної підготовки, достатнім для кваліфікованого надання професійних соціальних послуг. Професійну підготовку фахівців з вищою освітою для надання соціальних послуг проводять інститути, факультети, кафедри та відділення з соціальної роботи закладів вищої освіти України.

Кваліфікаційні вимоги до соціальних працівників, інших фахівців, які надають соціальні послуги, порядок їх атестації визначають відповідні центральні органи виконавчої влади. Мінсоцполітики України з метою підвищення рівня професійної діяльності соціальних працівників, інших фахівців, що надають соціальні послуги наказом від 1 жовтня 2012 року №612 затверджено Порядок атестації соціальних працівників, інших фахівців, що надають соціальні та реабілітаційні послуги [4].

Висновок. Підсумовуючи, можна констатувати, що кадрове забезпечення є невід’ємною складовою ефективного та динамічного розвитку будь-якої сфери життя суспільства, яке в епоху технологізації та ринкових відносин суспільства набуває ще більшого значення та наповнюється новим змістом через призму людського капіталу. В реаліях сьогодення України кадрове забезпечення є важливим механізмом державного управління системою соціального захисту та соціального обслуговування. Визначено напрями удосконалення кадрового забезпечення надання соціальних послуг в Україні, зокрема: запровадження системи оплати праці соціальних працівників, яка базується на складності виконуваної ними роботи, підви-

щення престижу професії та соціальних гарантій соціального працівника; оцінювання результатів професійної діяльності та атестації соціальних працівників на базі стандартів якості надання соціальних послуг; розроблення та впровадження на державному рівні уніфікованої моделі фахової підготовки соціальних працівників.

Список використаних джерел:

1. Про соціальні послуги. [Закон України: офіц. текст: за станом на 10.03.2016]. Закон від 19.06.2003 р. №966-IV, в редакції від 21/02.2016 р. №966-15. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>. (дата звернення 24.02.2020).
2. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / наук.-ред. колегія: С.М. Серьогін, В.М. Сороко та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 6. Державна служба. 524 с.
3. Шехлович А.М. Аналітичний матеріал на тему «Дослідження та удосконалення кадрового забезпечення інноваційної діяльності підприємства в умовах впровадження ІТ-технологій». URL: <https://iierlviv.files.wordpress.com/2014/12>. (дата звернення 24.02.2020).
4. Про затвердження Порядку атестації соціальних працівників, інших фахівців, що надають соціальні та реабілітаційні послуги: [Наказ Міністерства соціальної політики України від 1 жовт. 2012 р. № 612]. *Офіц. вісн. України*. 2012. №83. С. 3368.

The article shows the relevance of the problem study – the importance of the effective staffing of institutions and organizations the system of social protection and social services in Ukraine population. The scientific approaches are analyzed and the theoretical sence of the category «staffing» is substantiated. The current problems of social services staffing in Ukraine are determined, as well as the directions for its improvements are formulated in the article.

Key words: public administration; techniques; social services; staffing; personnel policy; problems; improvement; Ukraine, professional qualification.

Отримано: 10.03.2020

УДК 159.923

*Ю. П. Данчук, кандидат психологічних наук, старший викладач,
О. А. Чеканська, кандидат психологічних наук, доцент*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЯХ

У статті висвітлено основні наукові підходи до особливостей реакцій та домінуючі копінг-стратегії особистості на стресові ситуації. Проаналізовано основні підходи щодо розуміння копінг-поведінки, відзначено її функції та класифікації. Розглянуто основний діагностичний інструментарій по дослідженню копінг-поведінки особистості. Проаналізовано копінг-поведінку як індивідуальний спосіб взаємодії особистості із складною стресовою ситуацією на зниження її впливу.

Ключові слова: психологічне подолання, стрес, адаптація, копінг-стратегії, особистісні та ситуативні ресурси, захисно-копінгова поведінка.

Постановка проблеми. Практично кожна людина в своєму житті переживала сильні стресові ситуації: образи, втрату близьких, катастрофи та ін. Дослідження канадського фізіолога Г. Сельє показали, що певний ступінь стресу може бути навіть корисним для особистості, так як відіграє мобілізуючу роль і сприяє пристосуванню людини до мінливих умов. Але, якщо стрес сильний і триває занадто довго, то він переважніше адаптаційні можливості людини та призводить до психологічних і фізіологічних «поломок» в організмі. Високий рівень психічної стійкості до стресів та ефективні способи його подолання є запорукою збереження, розвитку та зміцнення здоров'я і професійного довголіття особистості [2; 3].

Дослідження проблеми подолання і запобігання стресу визначається реаліями сучасного суспільства, в якому є тенденція посиленого накопичення психологічної напруги і малою можливістю її позбавлятися. В людини можуть бути сформовані загальні поведінкові особливості, які проявляються як реакції на дію стресових факторів. Існує багато реакцій на стрес та багато типів поведінки в ситуації стресу. В залежності від частоти виникнення, сили, інтенсивності впливу стресових факторів та індивідуально-психологічних особливостей особистості, обираються найбільш характерні для неї способи подолання стресу [1]. Запобігти багатьом стресовим ситуаціям і підвищити якість життя кожної людини окремо допоможуть знання механізмів та причин стресогенних чинників та приділення їм особливої уваги.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічну основу дослідження склали: концепція Р. Лазаруса про роль когнітивних конструктів при вивченні копінг-стратегій [2]; загальнонаукова методологія системного підходу до розуміння особистості (Л.Ф. Бурлачук, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, О.П. Саннікова та ін.); сучасні теоретичні підходи та емпіричні дослідження з проблеми копінг-поведінки (Л.І. Андциферова, О.Р. Ісаєва, Б.Д. Карвасарський, Т.Л. Крюкова, А.В. Поденко, О.А. Резнікова, Н.В. Родіна, Н.О. Сирота, Т.А. Ткачук, В.М. Ялтонський, S. Folkman, S. Hobfoll, R. Lazarus та ін.) [1; 4; 5].

Мета статті: визначити особливості стилей копінг-поведінки особистості у стресових ситуаціях.

Вклад основного матеріалу. Для того, щоб упоратися зі стресовими ситуаціями, людина продовж свого життя виробляє так звану копінг-поведінку або копінг-стратегію – тобто систему цілеспрямованої поведінки усвідомленого оволодіння ситуацією для зменшення шкідливості впливу стресу. Копінг-одне з центральних понять у сфері психології стресу та адаптації. Цей концепт допомагає зрозуміти сутність адаптивності/деадаптивності людської поведінки, оскільки не тільки стрес є істотним фактором зниження продуктивності людини, дисфункціональності його стану, але і те, як людина справляється зі стресом

або труднощами. Поведінкові копінг-стратегії підрозділяються на активні й пасивні, адаптивні й дезадаптивні. До активних стратегій відносять стратегію «вирішення проблем» як базисну копінг-стратегію, що включає всі поведінкові варіанти, спрямовані на вирішення проблемної або стресової ситуації, й стратегію «пошук соціальної підтримки», що включає поведінку, спрямовану на одержання соціальної підтримки від середовища. До пасивної копінг-поведінки відносяться такі варіанти поведінки, які включають базисну копінг-стратегію «уникання», хоча деякі форми уникання можуть мати й активний характер [5].

Наукові експерименти демонструють залежність рівня психологічного стресу від домінуючих копінг стратегій [1]. Особи, які використовують для опанування стресу активний копінг менш піддані негативному впливу стресу, а отже менше відчувають його наслідки на собі, і навпаки. Використовуючи пасивний копінг, та прикриваючи свідомість захисними психологічними механізмами, стрес все більше захоплює спочатку емоції, потім свідомість, відбиваючи реакцію на фізіології людини, і як наслідок, призводить до психосоматичних розладів. У важких життєвих ситуаціях людина одночасно використовує кілька різнорівневих усвідомлених видів поведінки. Розглядаючи внесок особистості в успіх подолання з труднощами, ми все ж таки можемо припустити, що є умовно продуктивні, наприклад проблемно-орієнтовані, і є менш продуктивні, наприклад уникнення, що обумовлено різним рівнем складності особистісних якостей. Для подолання стресу кожна людина використовує копінг-стратегії, відштовхуючись від власного досвіду та особистісних психологічних резервів, у даному випадку копінг-ресурсів.

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з необхідністю проведення порівняльних досліджень копінг-

поведінки осіб, які перебували у різних стресових ситуаціях та розробки психопрофілактичних і психокорекційних програм, спрямованих на формування адаптивних особистісно-середовищних копінг-ресурсів.

Список використаних джерел:

1. Битюцкая Е.В. Современные подходы к изучения совладания с трудными жизненными ситуациями. *Вестник Московского университета*. Москва, 2011. №1. С. 100-111.
2. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, appraisal and coping. N.Y., 1984. 445 p.
3. Plutchik R, Kellerman H., Conte H. A structural theory of ego defences and emotions. *Emotions in personality and psychopathology*. N.Y. : Plenum, 1979. P. 229-257.
4. Родіна Н.В. Психологія стресу, копінг-поведінки і здоров'я. Донецьк : Східний видавничий дім, 2015. 164 с.
5. Фетискин Н.П., Козлов В.В, Ман Т.М. Копинг-поведение в стрессовых ситуациях. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во ин-та психологии, 2002. С. 442-444.

The article considers the main scientific approaches to the peculiarities of reactions and the dominant coping behavioral strategies of individual in stressful situations. The main approaches to the understanding of coping behavioral strategies are analyzed, in addition, the authors explore its functions and classifications. The authors determinate the coping behavioral strategy as an individual way of interaction of the person with a complex of stressful situation that aimed to reduce impact of this stress.

Key words: psychological coping, stress, adaptation, coping strategies, personal and situational resources, defensive-coping behavior.

Отримано: 10.03.2020

УДК 37:005.591.6

Н. М. Дідик, кандидат психологічних наук, доцент

МЕТОДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

У статті проаналізовано методологічний інструментарій, який застосовується для підвищення якості професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери.

Ключові слова: акмеологічні технології, квест, тренінг, гра, форум-театр.

Постановка проблеми. Працівники соціальної сфери працюють в системі відносин «людина-людина». На ефективність їх професійної діяльності впливає особистісний потенціал, уміння взаємодіяти, здатність до самоаналізу та самовдосконалення. Професійне становлення – це продуктивний процес саморозвитку особистості, реалізація себе в професії та самоактуалізація свого особистісного потенціалу для досягнення вершин професіоналізму. Особливо важливим у професійній підготовці цих фахівців стає рівень їх особистісної зрілості, досвід успішного подолання власних конфліктних областей психіки. Для вирішення цих завдань ефективними стають інноваційні, інтерактивні методи, спрямовані на розвиток інтелекту, комунікативних здібностей, уміння критично мислити, здобувати навички самоосвіти і творчої самореалізації.

Виклад основного матеріалу. І.М. Мельничук зауважує, що професійна діяльність соціальних працівників передбачає постійні міжособистісні контакти з людьми, які потребують допомоги, тому актуалізується застосування в процесі підготовки фахівців соціальної роботи педагогічних інновацій, які ґрунтуються на активній суб'єкт-суб'єктній взаємодії учасників освітнього процесу [3, с.4]. Такими є інтерактивні технології (технології співпраці), які знаходять широке застосування у вищих навчальних закладах.

Про важливість застосування інтерактивних технологій під час професійної підготовки фахівців соціальної сфери зазначено у працях Т.В. Войцях [1], І.М. Мельничук [3], І.М. Сокол [4], Н.В. Харченко [5], Т.С. Яценко [6] та ін. Метод активного соціально-психологічного навчання (АСПН) був розроблений Т.С. Яценко [6]. Це глибинний процес, наслідком якого є конструктивні зміни у психіці особистості. Прийомами пізнання, що застосовуються у АСПН, є: спонтанна невимушена дискусія, психогімнастичні прийоми,

рольова гра, психодраматичні прийоми, робота з психомалюнком, використання предметної моделі (іграшки) [6, с.91-93].

На думку Т.В. Войцях, інтерактивність – це не просто процес взаємного впливу суб'єктів один на одного, а спеціально організована пізнавальна діяльність, що має яскраво виражену соціальну спрямованість [1, с.7]. До інтерактивних методів належать ті методи навчання, які організують процес соціальної взаємодії, на підставі якого в учасників виникають нові знання, уміння й навички, що сформувалися безпосередньо в ході цього процесу або стали його результатом.

І.М. Мельничук вважає, що використання засобів інтерактивних технологій спрямовується на створення ситуацій успіху, мисленнєвої діяльності, смислотворчості, активної міжсуб'єктної взаємодії, свободи вибору, рефлексії, високого рівня емоційності, інтересу, професійної мотивації та передбачає: реалізацію комплексу науково обґрунтованих педагогічних дій, спрямованих на організацію спеціальних інтерактивних форм проведення занять, використання інтерактивних методів навчання, що сприятиме реалізації педагогічних умов професійної підготовки майбутніх соціальних працівників [4, с.21].

До технологій оптимізації професійної підготовки фахівців соціальної сфери можна віднести акмеологічні технології – сукупність засобів, спрямованих на розкриття внутрішнього потенціалу особистості, розвиток властивостей і якостей, які сприяють досягненню високого рівня особистісно-професійного розвитку та професіоналізму. Ефективними акмеологічними технологіями є: акмеологічне проєктування, акмеологічний аналіз, акмеографічний опис, психолого-акмеологічна діагностика, акмеологічна експертиза, акмеологічне консультування та ін.

На думку І.М. Сокол, впровадження технології квестів в навчально-виховний процес сприяє підвищенню якос-

ті навчання, зацікавленості студентів і викладачів, розвитку професійних компетенцій і є важливою стадією процесу реформування традиційної системи освіти в контексті глобалізації [4]. Квест – інтелектуальне змагання з елементами рольової гри, основою якого є послідовне виконання завдань командами або окремими учасниками.

Нами було застосовано професійний квест, де майбутні фахівці соціальної сфери у відповідних центрах соціального спрямування мали виконати певні професійні завдання на швидкість. Також під час навчальної дисципліни «Соціальне партнерство» для напрацювання цінностей організації та формування корпоративної культури застосовано професійний квест «Кватроключ, або 4 ключі скрині скарбів». Ефективними у професійній підготовці фахівців соціальної сфери можуть бути такі квести: «Секрети чоловічків, що танцюють» (для напрацювання нестандартних методів прийняття управлінських рішень), «Управлінець у ситуації конфлікту», «7 постатей просвіти», «Острів рішень», «Паралельна реальність» (на командну взаємодію), бібліоквест «Людина світла», антиквест «Неймовірно страшно і дуже темно» (для емоційного розвантаження) [5].

Саме ігрові технології найбільше активізують пізнавальну активність студентів, стимулюють до саморозвитку, розвивають креативність. Нами із навчальної дисципліни «Соціально-психологічна реабілітація» проведено такі ділові настільні ігри для профілактики небезпечної та ризикованої поведінки: «Фото-фішка», «Крок за кроком», «Володар кілець», просвітницько-профілактичну настільну карткову гру «Стоп – насильству!»; для профілактики торгівлі людьми «Рожеві окуляри», «Галопом по Європах»; для підвищення обізнаності студентів щодо практичних проблем ВПО застосовано настільну гру «Переселенська бруканина». З метою вивчення соціальних прав через освіту з прав людини проводилась навчальна гра для молоді «Країна гідності».

З курсу «Соціальне партнерство» проводилась соціально-психологічна гра «Правила сімейного руху» як інструмент вирішення конфліктних ситуацій, соціально-психологічних ігор Гюнтера Хорна «Комочок», «Сімейні психрети», для оптимізації міжособистісної взаємодії; «Психологічна гра для моєї сім'ї» для роботи з сім'ями, які виховують прийомних дітей; «Звичайні сім'ї – незвичайні діти» для роботи з сім'ями, які виховують дітей з особливостями розвитку; психологічна гра «Підтримка» для відпрацювання практичних умінь та навичок надавати різні форми підтримки.

Соціально-інтерактивний театр життя є вагомим внеском у втілення освітніх програм за концепцією «рівний-рівному», розробленої фахівцями Міністерства освіти і науки України. За визначенням Л. Жеребньової, Т. Артеменко, форум-театр – це спрямована на вирішення соціальних проблем методика інтерактивної роботи серед людей різних соціальних проблем [1, с.28]. Форум-театр допомагає відреагувати власні почуття, отримати новий досвід, висловити погляд на проблему та знайти її альтернативне вирішення. Нами організовано проведення форум-театру, присвяченого Європейському дню боротьби із торгівлею людьми. Студенти розіграли сцену потрапляння студентки в трудове рабство, потім було обговорення цієї ситуації, програно її вирішення та складено пам'ятку «Якщо Ви від'їжджаєте за кордон...».

Ефективними є тренінгові технології, тренінги різного спрямування проводяться як окремі навчальні дисципліни

відповідно навчального плану. Наприклад, тренінг особистісного зростання стимулював розвиток професійно важливих якостей соціального працівника і включав заняття, що розвивали інтраперсональну конструктивну активність («Саморегуляція»), «Самостійність», «Креативність», «Інтелектуальність»), інтерперсональну конструктивну активність («Комунікабельність»), «Емпатійність», «Моральність», «Відповідальність»), трансперсональну конструктивну активність («Его-ідентичність»), «Самоприйняття»), «Аутентичність»), «Трансцендентність»), «Самоактуалізація»).

Для фахівців соціальної сфери значимим є участь у волонтерській діяльності, що дає змогу студентам не лише апробувати себе у ролі соціального працівника, але і розвивати необхідні професійні якості. Студенти засвоюють також дисципліну «Волонтерська діяльність» відповідно навчального плану.

Висновки. Отже, ефективними технологіями оптимізації професійної майбутніх фахівців соціальної сфери є інтерактивні (ігрові, тренінгові) та акмеологічні технології, квест-технології, форум-театри, участь у волонтерській діяльності. Ефективними є активні методи навчання: групові дискусії, аналіз проблемних ситуацій, рольові ігри, вправи на самопізнання і самооцінювання, мозковий штурм, невербальні прийоми, метод аналізу конкретних ситуацій, моделювання майбутнього професійного процесу, метод «круглого столу», ділові ігри, тематичні семінари, майстер-класи, соціально-психологічні майстерні, воркшопи, написання автонаративів на професійно-особистісну тематику. Перспективами подальших досліджень є створення та апробація у закладах вищої освіти програми оптимізації професійної підготовки фахівців соціальної сфери із застосуванням інноваційних інтерактивних технологій.

Список використаних джерел:

1. Войцях Т.В. Ігрові технології: просвітницько-профілактичні ігри. Київ : Шкільний світ, 2015. 144 с.
2. Жеребньова Л.В. Соціально-психологічний театр. Київ : Шкільний світ, 2011. 120 с.
3. Мельничук І.М. Теорія і методика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій у вищих навчальних закладах : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Тернопіль, 2011. 42 с.
4. Сокол І.М. Квест як сучасна інноваційна технологія навчання. Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. *Наукові записки Рівенського державного гуманітарного університету*. Рівне : РДГУ, 2013. Вип. 7 (50). С. 168-171.
5. Харченко Н.В. Квести для управлінців. Київ : Шкільний світ, 2017. 180 с.
6. Яценко Т.С. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: підготовка психолога-практика. Київ : Вища школа, 2008. 342 с.

The article analyzes the methodological tools that are used to improve the quality of professional training of future professionals in the social field.

Key words: acmeological technologies, quest, training, game, forum-theater.

Отримано: 10.03.2020

УДК 373.2.-37.013.42

Н. М. Дідик, кандидат психологічних наук, доцент

МЕТОДИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ У РОБОТІ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті проаналізовано методологічний інструментарій, який застосовується у соціально-психологічній реабілітації дітей з психофізичними порушеннями. Розглянуто різні методи роботи та покази до їх застосування. Описано особливості використання різних видів арттерапії.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, соціально-психологічна реабілітація, арттерапія, метод.

Постановка проблеми. У теперішній час збільшується кількість осіб з психофізичними потребами. Для оптимального вирішення їх соціально-психологічних проблем важливим є

проведення корекційної та реабілітаційної роботи. Значимим є застосування ефективного методологічного інструментарію, здатного стати надійною основою у професійній роботі корек-

ційного педагога та інших фахівців, які працюють з особами з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. Законодавчою основою здійснення реабілітації є Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» вказано, що реабілітація осіб з інвалідністю – система медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних, соціально-побутових заходів, спрямованих на надання особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму для досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство, а також забезпечення осіб з інвалідністю технічними та іншими засобами реабілітації і виробами медичного призначення [4].

На нашу думку, соціально-психологічна реабілітація передбачає комплекс соціальних та психологічних заходів, спрямованих на відновлення психічної сфери особистості, підвищення рівня її соціальної адаптації та соціального статусу, здатності до життєдіяльності в соціальному середовищі, соціально-психологічної стійкості до травматичних ситуацій [2, с.9-10].

Н.В. Біланік, В.В. Любота, В.С. Пшенична та С.В. Солопай зазначають про важливість проведення арт-терапії з молоддю з інтелектуальними порушеннями. Арт-терапія – це сукупність методик, побудованих на застосуванні різних видів мистецтва, які дозволяють за допомогою проявів креативності дитини корегувати порушення психосоматичних та психоемоційних процесів [3, с.22].

Х. Литвін вважає, що заняття з танцювальної терапії дозволяють дітям відчути гармонію частин тіла, оскільки рух однієї частини тіла впливає на все тіло і ми можемо відчути себе єдиною цілістю. Танцювально-рухова терапія дозволяє дітям «побачити» один одного, вчитись наслідувати рухи один одного та досягати соціальної взаємодії шляхом невербальних стосунків.

Дітям з руховими порушеннями музикотерапія допомагає збагатити знання про навколишній світ, сприяє активізації пізнавальної та розумової діяльності. Хоча виконавські можливості дітей з інтелектуальними порушеннями дуже обмежені, проте заняття музикою створює об'єктивні умови для розвитку сприймання та розуміння музики, художніх здібностей.

Психодрама – це групова психотерапія й активний метод, спонтанна гра, це відображення життя в сценічному поданні. Спостереження В.В. Любота, С.В. Солопай та інших свідчать про сприятливий вплив театру на розвиток уяви й виховання почуттів молодих людей з розумовою відсталістю. Бажання зіграти роль якнайкраще спонукає акторів розвивати свої рухові можливості. На заняттях сценічної мови спостерігається значний прогрес у розвитку мови – поліпшується звуковимовна і дикція.

Іпотерапія – це одна з методик лікування, що спрямована на реабілітацію людей з різними психофізичними обмеженнями з допомогою верхової їзди на конях. Іпотерапія може бути показана при соматичних, нервових, психічних захворюваннях; травмах; кишково-шлункових, серцевих захворюваннях; при ураженнях слуху, зору; при різних порушеннях соціальної адаптації – проблемах спілкування, навчання й т. ін.

Дельфінотерапія – метод реабілітації, що ґрунтується на спілкуванні з дельфінами, допомагає стабілізувати психоемоційний стан людини, зняти психологічне напруження, швидко знайти вихід із кризової ситуації [2, с.69].

Працетерапія – спрямована залучення хворого у трудову діяльність із лікувальною та реабілітаційною метою. Основи методики працетерапії з метою відновлення рухів викладені такими авторами як Р.М. Голубкова, В.А. Бубнова, В. Каляєва. Для дітей з інтелектуальними порушеннями проводять тренінги, спрямовані на вироблення життєвих умінь, навичок самообслуговування.

Ефективними є психологічні методи – консультування, бесіди, ігри, різні види групової роботи, тренінги. С.А. Клопота, О.А. Клопота виділяють особливості тренінгової групи осіб із глибокими порушеннями зору, зокрема наявність порушень комунікативних процесів, пов'язаних з невербальними способами спілкування, труднощі у сприйнятті і розумінні партнера, й отриманні зворотного зв'язку за допомогою невербальної взаємодії під час групової роботи.

Інтерактивна гра – це ігрова діяльність учасників тренінгу, структурована відповідно до мети і завдань роботи, що припускає можливість і необхідність міжособистісної взаємодії. Групова дискусія – спільне обговорення будь-якого спірного питання, що дозволяє прояснити (можливо змінити) думки, позиції й установки учасників групи в процесі безпосереднього спілкування. Цікавим є поєднання інтерактивної гри та групової дискусії у соціально-психологічній грі Г. Хорна для сімей, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, «Звичайні сім'ї – незвичайні діти».

Одним з напрямів арттерапії є лялькотерапія. Ляльок можна застосовувати для діагностики емоційного стану, подолання комунікаційних страхів, мовленнєвого негативізму, для стимуляції мовленнєвої активності [3, с.22]. Робота з лялькою дозволяє: удосконалити дрібну моторику пальців рук і координацію рухів, що дуже актуально для дітей з порушеннями мови; виховувати відповідальність за керування лялькою; проявляти через ляльку ті емоції, почуття, рухи, які дитина не вміє проявляти в житті; розвивати здатність до концентрації уваги, що допомагає дитині з порушеннями мовлення успішно реалізовуватися [3, с.24-25].

Доцільним є застосування казкотерапії. Казки допомагають підвищити самооцінку дитини; сформувати активну життєву позицію, впевненість у своїх силах; розвивати самостійність і життєтворчість; сприяти актуалізації психічних резервів можливостей та формуванню на їх основі адекватної поведінки за рахунок самоусвідомлення та діяльності [1, с.44]. Наприклад, у казкотерапії дітей з особливими освітніми потребами можна застосувати такі казки: «Казка про маленького кротика та радощі в житті», «Казка про парасольку догори дригом», «Про очікування від життя та образи, або що нам заважає бути щасливими?», «Тобі нічого нічого не винен!», «Казка про те, як маяк повірив у себе» [1, с.45-74].

Для розвитку мовлення дітей з особливими освітніми потребами ефективним є застосування методу імаготерапії, який належить до групи методів ігрової психотерапії, має на меті навчити людину адекватно реагувати у важких життєвих ситуаціях, розширити комунікативні можливості, мобілізувати життєвий досвід. Формування мовлення дітей із застосуванням імаготерапії полягає у: засвоєнні багатства засобів рідної мови; вихованні живого інтересу до самостійного пізнання і роздумів; удосконаленні артикуляційного апарату; формуванні діалогічного, емоційно насиченого мовлення; поліпшенні засвоєння змісту твору, логіки і послідовності подій; підтримці емоційного підйому; сприянні розвитку елементів мовленнєвого спілкування (міміки, жестів, пантоміміки, інтонації, модуляції голосу; формуванні досвіду соціальної поведінки; стимулюванні активного мовлення) [3, с.25].

Висновки. Отже, методи соціально-психологічної допомоги дітям з особливими освітніми потребами різноманітні та різнофункціональні, підбираються відповідно мети і завдань реабілітаційної роботи, з урахуванням показань та протипоказань до застосування того чи іншого методу, вікових та соціальних особливостей та інших показників.

Список використаних джерел:

1. Гармаш І.В. Терапія казками. Київ : Шкільний світ, 2018. 112 с.
2. Дідик Н.М. Соціально-психологічна реабілітація: загальні аспекти : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2015. 172 с.
3. Дошкільнята з ООП. Сучасні технології навчання / за ред. Т. Савелюк, Н. Глуценко, Л. Стадник. Київ : Шкільний світ, 2019. 132 с.
4. Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» від 01.01.2020. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>.

The article analyzes the methodological tools that are used in the social and psychological rehabilitation of children with psychophysical disorders. Different methods of work and demonstrations before their application are considered. Features of use of different types of art therapy are described.

Key words: children with special educational needs, social and psychological rehabilitation, art therapy, method.

Отримано: 10.03.2020

ОСОБЛИВОСТІ СПІВПРАЦІ ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ З БАТЬКАМИ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ

У статті обґрунтовано важливість спільної роботи працівників закладу дошкільної освіти та батьків дошкільників з порушеннями слуху задля досягнення позитивних результатів їх розвитку та успішної соціалізації.

Ключові слова: заклад дошкільної освіти, батьки, діти з порушеннями слуху, співпраця.

За даними Міністерства охорони здоров'я України, частота народження дітей з порушеннями слуху становить 1-2 на тисячу новонароджених, протягом перших трьох років життя такі порушення виявляються ще у 2-3 дітей з тисячі. Усього в Україні налічується близько 300 тисяч дітей і більше 1 мільйона дорослих з порушеннями слуху [3]. Вагомим фактором, що сприяє успішному розвитку дитини з порушеннями слуху є рання корекційна допомога, яка, здебільшого, розпочинається у закладі дошкільної освіти.

Проблему організації роботи закладу дошкільної освіти з дітьми з порушеннями слуху висвітлювали у своїх працях В.В. Жук, О.Ф. Федоренко, В.В. Литвинова, Н.Л. Максименко, Л.В. Борщевська, С.В. Литовченко. Проте, на нашу думку, варто чітко окреслити важливість спільної діяльності працівників закладів дошкільної освіти та батьків вихованців з порушеннями слуху.

Коли дитина починає відвідувати заклад дошкільної освіти, батькам варто налагодити тісний зв'язок із сурдопедагогами, психологом, вихователями, оскільки тільки спільна робота сім'ї та педагогів може забезпечити повноцінний розвиток кожної дитини. Щоб допомогти дошкільнику з порушеннями слуху розвиватися, сурдопедагог, психолог мають провести роботу з батьками дитини, пояснити що їм необхідно: якомога раніше перевірити слух дитини; забезпечити слухопротезування дитини на обидва вушка; організувати навчальне середовище вдома: постійно розмовляти з дитиною, все називати, коментувати і пояснювати, проводити заняття з розвитку мовлення та формування вимови.

Помітити помірне порушення слуху в маленької дитини буває складно. Зовні рухлива, галаслива дитина реагує на звуки, сприймає інтонацію і ритм мовлення оточуючих. Іноді наслідує їх. Отже, ніхто й не підозрює в неї порушення слуху. Але минає час, і однолітки починають досить виразно говорити, цікавляться навколишнім світом, ставлять численні запитання дорослим, а ця дитина ще довго спілкується окремими словами, причому вимовляє їх не чітко і не зрозуміло для оточуючих. Батькам і педагогам дитячого садка, де перебуває дитина, й не спадає на думку, що ці недоліки мовлення пов'язані з порушенням слуху. Вони пояснюють їх деякою затримкою в розвитку, сподіваючись, що із часом це мине, оскільки дитина любить слухати музику, дивиться телевізор, танцює під веселий наспів. Однак згодом дорослі помічають, що дитина не тільки має дуже обмежений і до того ж спотворений запас слів, а й не завжди розуміє звернене до неї мовлення [3, с.6-7]. Батьки ж, у свою чергу, спостерігаючи як дитина прислухається до звучання музики, дивиться телевізійні передачі, пританцьовує разом з іншими під музику, пояснюють недоліки мовлення певною своєрідністю розвитку дитини, яка «мине сама по собі, з часом».

Тому особлива роль у якомога ранньому виявленні порушення слуху та надання консультації батькам належить психологам та вихователям закладу дошкільної освіти, у якому перебуває дитина. Зокрема, при виникненні підозри щодо порушення слуху у дитини педагоги мають порадити батькам звернутися за консультацією до міського / обласного сурдологічного кабінету або до лікаря-отоларинголога. Спеціалісти зможуть виявити порушення слухової функції, ступінь зниження слуху та надати рекомендації батькам щодо можливих педагогічних заходів.

Працюючи з дитиною з порушенням слуху, педагоги мають розуміти важливість якомога раннього виявлення у дитини порушення слуху, щоб якомога раніше розпочати цілеспрямовану корекційну роботу. Цікавим фактом є те, що у багатьох країнах світу стан слуху дитини обов'язково перевіряють у пологовому будинку. Метою профілактич-

них скринінгових обстежень дітей є виявлення дітей з підозрою на порушення слуху та направлення їх у сурдологічні центри на діагностичне обстеження для визначення ступеня слухових порушень та рівня ураження. У якості скринінгових методів обстеження застосовуються:

- опитування батьків про слуховий і мовленнєвий розвиток дитини;
- реєстрація поведінкових безумовно- та умовно-рефлекторних реакцій на звуки;
- реєстрація отоакустичної емісії (ОАЕ);
- реєстрація коротколатентних (стволомозкових) слухових викликаних потенціалів [2, с.75].

Завдання спеціалістів – допомогти батькам якомога швидше і з найменшою психічною травмою пережити шок, прийняти існуюче порушення слуху і перейти до конструктивних дій, щоб допомогти дитині. Для цього лікар-сурдолог, сурдопедагог, психолог повинні:

- надати батькам максимум інформації про методи лікування порушень слуху, про сучасні можливості компенсації втрат слуху за допомогою слухових апаратів і кохлеарних імплантів, про особливості розвитку дітей з порушеннями слуху, методах і формах їх навчання, їхніх проблемах та способах вирішення цих проблем. Необхідно обговорити з батьками можливі причини порушення слуху їхньої дитини. Враховуючи, що на початку батьки погано розуміють те, що їм говорять, необхідно дати їм літературу, котру вони самі зможуть почитати вдома;
- навчити батьків малюка спілкуватися з ним, враховуючи його обмежені можливості чути і розуміти оточуючих людей;
- налаштувати батьків на систематичні, самостійні заняття з дитиною, надати їм інформацію про те, як розвивати у неї слухове сприймання, мовлення, загальні пізнавальні та моторні навички. Важливо з самого початку спрямувати їх на конкретні дії, котрі допоможуть їм подолати важкий період неприйняття глухоти дитини і побачити реальну можливість допомогти їй;
- пояснити важливість раннього слухопротезування, навчити батьків спостерігати за реакціями та поведінкою дитини, навчити їх контролювати працездатність і підсилення слухових апаратів чи кохлеарного імпланта, оцінювати правильність їх налаштування, знайомити з особливостями та обмеженнями сприймання мовлення за допомогою слухових апаратів і кохлеарних імплантів;
- пояснити батькам, що вони мають бути терплячими і знати, що результати використання слухових апаратів чи кохлеарного імпланта, заняття з сурдопедагогом та їх власних занять з дитиною будуть помітні не одразу. Потрібна тривала кропітка робота, в результаті якої дитина зможе чути різні звуки, розуміти оточуючих, говорити;
- надати батькам можливість спілкуватися з батьками інших дітей з порушеннями слуху, які активно займаються з власними дітьми і можуть підтримати їх, допомогти порадою;
- допомогти батькам прийняти дитину з порушенням слуху такою, якою вона є, займатися з нею і радіти будь-яким її досягненням.

Особливе значення у процесі спостереження за дитиною з порушенням слуху дошкільного віку належить психологу та педагогу, які працюють з дитиною. У більшості випадків саме вони акцентують увагу батьків на певних особливостях психічного розвитку дитини, зокрема: затримці розвитку предметних дій, вміння орієнтуватися на якості та

властивості предметів; порушенні мовленнєвого розвитку; ускладненні розуміння оточуючих дітей та дорослих; своєрідності ігрової діяльності тощо. З огляду на це, саме педагог та психолог можуть переконати батьків у необхідності обстеження стану слуху дитини та спрямувати їх до фахівців. У свою чергу, батьки теж потребують психологічної допомоги, адже виховуючи дитину з порушенням слуху, вони зустрічаються з багатьма психологічними проблемами. Виховання і навчання дітей з порушеннями слуху вимагає від батьків великої самовіддачі, терпіння та старання. Після того, як батьки дізналися про те, що їхня дитина не чує, вони знаходяться у стані шоку, розгубленості, не знають, що робити і як жити далі. Проте від того, наскільки швидко вони включаться у процес реабілітації дитини, залежить усе її майбутнє. Можна з впевненістю стверджувати, що 80% успіхів дітей з порушеннями слуху – це заслуга їхніх батьків.

Отже, тісна співпраця працівників закладу дошкільної освіти з батьками дітей з порушеннями слуху, безперервний процес розвитку, навчання та виховання дітей з порушеннями слуху у закладі дошкільної освіти та у домашніх умовах, зацікавленість батьків у зростанні своєї дитини і

можливість отримати кваліфіковані поради фахівців сприятимуть досягненню позитивних результатів дошкільників з порушеннями слуху.

Список використаних джерел:

1. Концепція Державної програми «Слух» на 2008-2012 роки. Київ, 2008. URL: www.moz.gov.ua.
2. Королева І.В. Диагностика и коррекция нарушений слуховой функции у детей раннего возраста. Санкт-Петербург : КАРО, 2005. 288 с.
3. Литовченко С.В., Жук В.В., Таранченко О.М. Дитина з порушенням слуху. Харків : Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгур», 2018. 56 с.

The importance of cooperation between kindergarten members and parents of preschoolers with hearing disorders in order to achieve positive results in their development and successful socialization is proved in this article.

Key words: kindergarten, parents, children with hearing disorders, cooperation.

Отримано: 10.03.2020

УДК 376-056.36:341.538

Т. О. Докучина, кандидат педагогічних наук, доцент

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми професійного самовизначення учнів з особливими освітніми потребами у процесі проведення профорієнтаційної роботи.

Ключові слова: професійне самовизначення, учні з особливими освітніми потребами, профорієнтаційна робота.

Професійне самовизначення учнів є одночасно завданням та результатом профорієнтаційної роботи. Особливості психофізичного розвитку учнів з особливими освітніми потребами ускладнюють реалізацію завдань професійно-трудового навчання, профорієнтаційної роботи, а отже й формування у них професійного самовизначення. Це обумовлює пошук нових форм і методів впливу на учнів з особливими освітніми потребами з метою здійснення ефективної профорієнтаційної роботи з урахуванням особливостей розвитку учнів, потреб ринку праці та суспільства.

Різні аспекти проблеми профорієнтаційної роботи в закладах загальної середньої освіти вивчали В. Гладкова, Є. Єгорова, О. Ігнатюк, В. Кириченко, В. Кобченко, Т. Кожан, О. Коропецька, Н. Отрошенко, О. Протас та ін. Професійне самовизначення було предметом дослідження Є. Борисової, О. Вітківської, О. Капустіної, Є. Клімова, Н. Пряжнікова, Л. Шелестової та ін.

Вивченню проблем профорієнтаційної роботи з учнями з особливими освітніми потребами присвячені наукові праці Г. Афузової, Ю. Бистрової, О. Глоби, Є. Клопоти, О. Колишкіна, Є. Колоти, О. Легкого, Д. Маршавіна, Г. Мерсіянової, М. Судакова, В. Товстоган, К. Турчинської, А. Шевцова та ін. Незважаючи на значний вклад вчених проблема професійного самовизначення учнів з особливими освітніми потребами залишається актуальною, що обумовлено вагомістю вибору професії та професійної діяльності в цілому для самореалізації та соціалізації особистості.

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу проблеми професійного самовизначення учнів з особливими освітніми потребами.

Професійне самовизначення є одним із компонентів розвитку особистості в цілому. Аналіз літературних джерел засвідчив різні підходи до визначення сутності поняття «професійного самовизначення». Все ж спільним у визначеннях вчених є те, що професійне самовизначення безпосередньо пов'язане із вибором професійної діяльності та прагненням до самореалізації.

Зокрема, в українському педагогічному словнику професійне самовизначення розглядається як «процес прийняття рішення особистістю щодо вибору майбутньої трудової діяльності, який полягає в усвідомленні особистості себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності та передбачає

самооцінку людиною індивідуально-психологічних якостей і зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до спеціаліста» [2, с.275]. М. Пряжников зазначає, що основною суттю професійного самовизначення є самостійний та свідомий пошук значення обраної або вже виконуваної роботи та всієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній ситуації, а також знаходження значення в самому процесі самовизначення [3, с.64].

Виділяють такі етапи професійного самовизначення:

1. Емоційно-образний – характерний для дітей дошкільного віку.
2. Пропедевтичний – характерний для учнів молодшого шкільного віку (1-4 класи).
3. Пошуково-зондувальний – характерний для молодших підлітків (4-7 класи).
4. Період розвитку професійної самосвідомості (8-9 класи).
5. Період уточнення соціально-професійного статусу (10-11 класи).
6. Період входження в професійну діяльність (студенти середніх спеціальних, професійно-технічних і вищих закладів освіти).
7. Саморозвиток фахівця у професійному середовищі [1, с.345-346].

У відповідності до зазначених етапів професійне самовизначення зароджується ще у дошкільному віці та продовжує розвиватись навіть на етапі професійної діяльності. Все ж основні етапи професійного самовизначення припадають на роки навчання, що обумовлює необхідність відповідних заходів виховного впливу з метою його формування. Проведення профорієнтаційних заходів має відбуватись з урахуванням вікових та психофізичних особливостей учнів, а також потреб ринку праці. У роботі з учнями з особливими освітніми потребами обов'язково слід враховувати стан здоров'я дітей, характер та ступінь порушення функціональних систем організму, можливі протипоказання до певних видів професій. Крім того ефективність формування професійного самовизначення учнів з особливими освітніми потребами полягає не лише у правильності вибору професії, а головним чином його адекватності, усвідомленості та вмотивованості.

Сприяння професійному самовизначенню передбачає визначення професійної придатності учнів та доступності

професій для них. Це є завданням професійної діагностики, яку здійснюють практичний психолог, соціальний педагог, педагоги, медичний працівник закладу освіти, кожен з яких має певну сферу своєї компетентності, в межах якої й здійснює вивчення школяра.

Успішність профорієнтаційної роботи з учнями з особливими освітніми потребами з метою сприяння професійному самовизначенню передбачає урахування:

- здібностей, нахилів, інтересів учнів;
- особливостей психофізичного розвитку учнів, професійної придатності;
- потреб ринку праці в цілому та відповідного регіону, зокрема, та ін.

Отже, професійне самовизначення є один із аспектів, що характеризує рівень сформованості особистості. Завданням закладів освіти є здійснення профорієнтаційної роботи з учнями з особливими освітніми потребами з метою формування у них професійного самовизначення для самореалізації у самостійному житті.

УДК 159.922.72:37.015.31

С. В. Дорофей, кандидат психологічних наук

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

У статті визначено ключові характеристики творчої особистості дитини, з'ясовано структуру творчої особистості. Формування творчої особистості слід розглядати як процес створення умов з метою полегшення, сприяння, стимулювання, активізації розвитку її творчих можливостей. Розвиток творчості дитини багато в чому залежить від організації освітнього середовища.

Ключові слова: формування, творчість, творча особистість, творчі здібності.

Проблема виховання творчої особистості, яка здатна генерувати нові ідеї, приймати сміливі рішення, знаходити вихід із нестандартних ситуацій і відходити від шаблонного мислення, стає суспільним замовленням та актуальною вимогою сьогодення. Відповідно до цього, виникає необхідність культивування творчості і креативності, починаючи з дошкільного віку й впродовж всього життя. Основні характеристики особистості, які є базовими компонентами формування майбутньої креативності, закладаються саме в дошкільному віці. Тому даний віковий етап є періодом бурхливих інтеграційних процесів психіки та становлення дитячої творчості. При цьому чи не найважливішим компонентом у формуванні творчої особистості є її творча ява.

Аналіз концептуальних проблем творчої особистості був предметом розгляду значної кількості науковців, а саме Т.А. Баришевої, Д.Б. Богоявленської, Л.С. Виготського, Н.О. Ветлугіної, Д. Гілфорда, В.В. Давидова, Р. Ділтса, В.Н. Дружиніна, О.М. Дьяченко, П. Едварса, Т.С. Комарової, В.А. Левіна, В.О. Моляко, А.М. Матюшкіна, В.С. Мухіної, С.А. Мідника, Я.А. Пономарьова, К. Роджерса, С.Л. Рубінштейна, Н.П. Сакуліної, Є.П. Торренса, Б.М. Теплова, В.С. Юркевича, Т.В. Яценко та ін. Проблематику вікової специфіки генези та структури творчої особистості досліджували такі науковці: А.В. Брушлинський, Л.К. Балацька, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, О.М. Дьяченко, Д.Б. Ельконін, О.В. Запорожець, Е.В. Ільєнков, В.Т. Кудрявцев, О.Є. Кравцова, Ю.Ф. Лаврентьєва, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн та ін.

Проте проблема формування творчо спрямованої особистості дитини залишається відкритою у науковому пошуку через соціальну затребуваність і недостатню представленість у наукових дослідженнях.

Діти народжуються з могутнім індивідуальним творчим потенціалом, ресурсом творчих можливостей, здатністю до творчих дій, можливістю творити. Вже в достатньо ранньому віці у них сформована й система саморегуляції, яка контролюється у більшій мірі інтуїцією. У збережені дитинства, дитячої інтуїції. Тому важливим є кваліфікований супровід, підтримка та особистісно зорієнтований підхід, що декларується сьогодні в освіті. Основним завданням при цьому має стати розвиток внутрішнього пізнавального та особистісного потенціалу підростаючого покоління.

Проблема розвитку творчості та створення умов для її розвитку була предметом численних досліджень вчених-

Список використаних джерел:

1. Бистрова Ю.О. Особливості професійно-трудової соціалізації розумово відсталих підлітків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. Вип. 21. С. 343-347.
2. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
3. Пряхников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. Москва : Институт практической психологии, 1996. 256 с.

The article presents a theoretical analysis of the problem of professional self-determination of students with special educational needs in the process of vocational guidance work.

Key words: professional self-determination, students with special educational needs, vocational guidance work.

Отримано: 10.03.2020

психологів (Д.Б. Богоявленської, Т.А. Баришевої, Л.С. Виготського, Д. Гілфорда, В.Н. Дружиніна, Р. Ділтса, П. Едварса, А.М. Матюшкіна, С.А. Мідника, В.О. Моляко, Я.А. Пономарьова, С.Л. Рубінштейна, К. Роджерса, Є.П. Торренса, Б.М. Теплова, В.С. Юркевича та ін.). Провідною концептуальною ідеєю нашого дослідження ми визначили думку В.О. Моляко про те, що здатність до творчості закладена в кожній людині. Така наукова позиція дозволяє нам припустити, що через стимулювання творчої яви можна активізувати творчий розвиток особистості. Адже елемент творчості присутній у всіх сферах життєдіяльності дитини та ампліфікує її розвиток. На підставі аналізу наукових праць О.В. Запорожця, Г.С. Костюка, В.К. Котирло, С.Є. Кулачківської, О.І. Кульчицької, С.О. Ладивір, Т.О. Піроженко, Ю.О. Приходько, І.І. Карабаєвої та ін.) з'ясовано, що саме дошкільний вік є оптимальним періодом входження особистості в сферу творчої діяльності. Зокрема, вченими було доведено, що здатність до творчості активно проявляється в дошкільному віці й розвивається у процесі спеціально організованої навчально-розвивальної роботи.

Розвиток різних функціональних систем дитини протікає нерівномірно, на кожному віковому етапі деякі функції виглядають більш активними й сформованими, а деякі знаходяться на другорядних місцях. Але проходить час, і в наступному віковому періоді випереджують інші функції, вперед «виходять» вчорашні аутсайди. Різні функціональні системи у різному віці демонструють різний ступінь зрілості та досконалості індивіда. Одні вже сформувалися і надалі лише модифікуються, інші знаходяться на стадії активного формування [2].

Часто діти володіють видатними здібностями або талантами, але при цьому виявляють низькі здібності чи навіть нездатності до певних аспектів навчання. Так, наприклад у деяких відомих людей (Леонардо да Вінчі, А. Енштейна) дислексія (порушення навичок читання) була одним із симптомів дуже високих рівнів візуального мислення, яке розвивається до виникнення писемності та є більш значущим і цінним, ніж вербальний інтелект [1].

Передчасний або запізнілий по відношенню до певного періоду педагогічний вплив виявляється недостатньо ефективним і несприятливо позначається на розвитку особистісних якостей. Здібності дитини розкриваються в міру її сходження по сходинках постійно змінних інтересів та нахилів. І чим більше пройде дитина таких сходинок, тим багатшою і різнобічною у результаті стане особистість.

Видатні досягнення складають лише одну з ознак творчої особистості в дитячому віці і не гарантують творчих досягнень у дорослому житті. Розвиток творчості може бути затриманий і навіть придушений на будь-якому віковому етапі. Так, наприклад, у перші роки життя дитини чутливість та інтуїтивність правої півкулі підтримується та розвивається досить успішно і в родині, і у дитячому саду. Але, чим ближче вік дитини наближається до 7 років, тим більше уваги приділяється розвитку лівої півкулі (з кожним днем скорочується кількість часу, відпущеного для співу, прослуховування музики, танців і спортивних занять, ліплення та малювання – їх витісняють заняття рахунком, грамотою і читанням). З першого року навчання 90% шкільного часу приділяється предметам, спрямованим на розвиток лівої півкулі! І як наслідок, художньо обдаровані діти відчують у школі найбільший дискомфорт. Чим більш логічно та послідовно роз'яснюється новий матеріал, тим важче їм його засвоїти [3].

Загалом вчені називають різні причини, що перешкоджають реалізації потенціалу дітей. Серед них фактори оточення: сімейні умови: конфлікт у родині позбавляє енергії; сім'я має дуже низькі, занадто мінливі, занадто ригідні очікування; хронічна відсутність або нестача стимуляції, уповільнене навчання або навпаки навчання за програмою вищого (відповідного здібностям) рівня складності; тиск ровесників, що вимагає відповідності «звичайним» нормам, «бути схожим на інших»; самотність, ігнорування ровесниками і освітнім закладом. Індивідуальні фактори: інтерналізовані проблеми: депресія, тривожність, перфекціонізм, уникнення невдачі, низька впевненість у собі; екстерналізовані проблеми: непослух, дратівливість, некомфортність; порушення здібностей до навчання, які накладаються на виконання; нетрадиційні види обдарованості, які не відповідають очікуванням викладачів; порушення саморегуляції: неорганізованість, імпульсивність, дефіцит уваги і т.д. [1].

Серед об'єктивних причин це також: низький психологічний рівень підготовки педагогів до роботи з дітьми, що виявляють нестандартність в поведінці та мисленні; відсутність

спеціальних програм, спецкурсів у вузі для підготовки студентів для роботи з творчими дітьми; поширена серед дорослих думка, що творча дитина не потребує допомоги; відсутність конкретних програм, технологій для роботи з обдарованими дітьми; дефіцит у дорослих психологічних знань про індивідуально-особистісні особливості поведінки і розвитку творчих дітей (а вони якраз мають багато особистісних проблем у стосунках з дорослими та ровесниками) тощо.

Все це ще раз підкреслює необхідність своєрідної стратегії педагогічної поведінки дорослих та необхідність гуманістичних технологій роботи з дітьми.

Зважаючи на сказане важливим лозунгом у роботі з дітьми має бути не тільки правило психолога: «Не нашкодь!», а й біблійна заповідь: «Не вбий задатки, здібності, те що даровано природою!».

Список використаних джерел:

1. Біла І.М. Творча конструкторологія в розумовій діяльності дошкільників. *Обдарована дитина*. 2010. №9. С. 56-63.
2. Кульчицька О.І. Психологічні особливості дітей дошкільного віку. *Обдарована дитина*. 2014. №4. С. 14-28.
3. Моляко В.О. Творча конструкторологія (пролегомени). Київ : Освіта України, 2007. 388 с.
4. Семенов О.С. Творчо спрямована особистість старшого дошкільника: сутність та характерні особливості. *Наука і освіта* : науково-практичний журнал. Серія: педагогіка і психологія. Одеса : ПНПУ, 2014. №10. С. 190-194.

The article identifies key characteristics of a creative personality of a child, clarifies the structure of a creative personality. The formation of a creative personality should be seen as a process of creating the conditions with the aim of facilitating, promoting, stimulating, activating the development of its creative capabilities. The development of a child's creativity depends largely on the organization of the educational environment.

Key words: formation, creativity, creative personality, creative abilities.

Отримано: 10.03.2020

УДК 159.922.7

Т. В. Дуткевич, кандидат психологічних наук, професор

АКТУАЛІЗАЦІЯ УСПІШНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ЗА ДОПОМОГОЮ КЕЙС-МЕТОДУ

У статті розкрито поняття успішної поведінки підлітків, психолого-методичні особливості й процедуру використання кейс-методу з метою актуалізації успішної поведінки підлітків.

Ключові слова: особистість, підліток, успіх, емоційні стани, успішна поведінка, кейс-метод.

Постановка проблеми. Науковці й практики у галузі освіти високо оцінюють значення успіху для розвитку особистості підлітка. Успішність відіграє роль внутрішнього імпульсу для переживань людиною самоцінності, власної гідності, впевненості у собі – тих психологічних станів, що винятково важливі для розвитку її духовності. І.Д. Бех наголошує: «...Слід створювати такі виховні ситуації, які б вимагали від вихованця прояву широкої емоційної палітри позитивної спрямованості, оскільки негативні емоції особистісно руйнівні [2, с.26].

У наш час набули поширення науково-популярні видання, що надають рекомендації, поради людині у досягненні життєвих успіхів, виводяться «формули успіху», які мають навчити людину контролювати різноманітні чинники успіху. Натомість наукові дослідження успіху, зокрема у психології, проводяться досить мляво, що й визначає актуальність здійсненої роботи.

Аналіз останніх досліджень. Низка дослідників відзначають зростання ролі успішності поведінки у підлітковий період розвитку особистості (І.Д. Бех [2], Е. Еріксон [3] та ін.). Успіх знаходить тлумачення як соціально-психологічний феномен, що виявляється у результатах діяльності; передбачає переживання особистістю своїх досягнень (радість, захоплення); викликає відгук у навколишніх, суспільний резонанс (визнання, слава). Провідною ознакою успішної поведінки (діяльності-досягнення) називають постановку особистістю складної мети, яка вимагає від неї

певних витрат часу і зусиль, а також бажаність цієї мети, що дозволяє задовольнити важливі потреби особистості (С.С. Занюк [4], Х. Хекхаузен) [6]. Відзначається, що наразі сформовано лиш «загальне уявлення про природу успіху і невдачі як про психічні явища» (М.О. Батурін) [1, 5-6].

Метою статті є висвітлення можливостей кейс-методу для активізації успішної поведінки підлітків.

Основні результати. Актуалізація успішної поведінки відбувається на основі діяльнісного підходу шляхом подолання емоційної пасивності підлітка у пошуку оптимальних шляхів узгодження власних можливостей успішної поведінки із уявленнями про них. В. Франкл на підставі свого власного досвіду перебування у нацистському концтаборі зауважив про потребу об'єктивної допомоги: «Доти, доки він спрямовує увагу на почуття неповноцінності у собі і «бореться» з ним, він продовжує страждати від нього; проте, шойно він зосередить увагу на будь-чому, окрім себе, наприклад на завданні, почуття неповноцінності почне атрофуватися» [5, с.332].

Саме в ході активної діяльності людина шукає свій шлях і досягає успіху. Успішна поведінка – водночас і індивідуально своєрідна, а отже відзначається новаторством і креативністю.

Кінцевою метою актуалізації успішної поведінки підлітка є його переконання в тому, що людина, яка відмовляється від діяльності з першими труднощами, не може досягти успіху і страждає духовно. Людина завжди може знай-

ти у собі сили подолати несприятливі обставини і цим досягти внутрішнього благополуччя і врівноваженості. Психологічним механізмом досягнення цієї мети є розкриття феноменології взаємозв'язку дій людини з певним її емоційним станом, який може бути конструктивним, або – навпаки; надихаючим, або – депресивним.

Кейс-метод передбачає залучення підлітків до аналізу описів конкретних ситуацій, життєвих історій (від англ. case – випадок). Цінність кейс-методу полягає в тому, що він одночасно відображає не лише практичну проблему, а й актуалізує певний комплекс знань, який необхідно використати при вирішенні цієї проблеми, а також вдало поєднує навчальну, аналітичну і виховну діяльність.

У процесі використання кейс-методу необхідно дотримуватись психолого-методичних умов, а саме:

- підбір ситуацій, які є проблемними та відповідають віковим інтересам і можливостям дитини, доступні до осмислення та вироблення ряду оцінних суджень щодо представленої ситуації, які спонукають дитину до виявлення свого ставлення;
- створення атмосфери психологічного комфорту, яка має сприяти вільному висловлюванню дитиною думки без страху помилки або осуду дорослого;
- забезпечення комфортного темпу проведення, що дозволяє підлітку осмислити подані ситуації;
- здійснення психологом підготовчої роботи, що передбачає розроблення текстів з описами ситуацій та запитань до них.

Кейс-метод актуалізації успішної поведінки підлітка передбачає використання ситуаційних завдань, об'єднаних загальною темою «Людина долає перешкоди»:

- 1) аналіз-обговорення прислів'їв, висловлень, робіт образотворчого мистецтва, уривків з художньої літератури та біографій видатних людей;
- 2) створення проєктивних оповідань з виділенням таких етапів: аналіз змісту, підбір аналогічних прикладів поведінки людей з власного досвіду, опис свого ставлення та дій у подібних ситуаціях; порівняння за схемою «як я роблю, і як робити краще».

Наведемо приклади конкретних завдань. У підборі відповідних прислів'їв і висловів доречно скористатись латиномовними джерелами. Зокрема: «Gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo» (Крапля добуває камінь не силою, а частим падінням. Овідій); «Mihі res, non me rebus subjungere sonor» (Намагаюсь підкорити собі обставини, а не скоритись їм самому. Горацій).

Перемоги і страждання людини у трагічних історичних і життєвих обставинах з усією переконливістю і проникливістю зображені у живописному мистецтві (твори Т.Г. Шевченка: «Кара шпичругенами», «Катерина», «У хліві»). Обговорення цих творів спрямовується на висвітлення глибинних і суперечливих переживань людини у важкі періоди її життя. Підліткам пропонують передбачити, як складеться доля героїв у позитивному і негативному варіантах. При цьому психолог добивається, щоб підлітки

співвідносили різні варіанти розгортання подій з активністю героїв щодо розв'язання ситуації.

Багатий матеріал для кейс-методу знаходимо у біографіях Л. Українки, народної художниці К.В. Білокур, художника-імпресіоніста Т.Лотрека.

Для роботи з художніми текстами підходять фрагменти на зразок поданого нижче.

«– Ця глина така тверда. Не вколупаєш залізякою. (епізод I.) Але хоч би й зубами, то я візьму. (епізод II.)

А глини було зовсім мало. Щоб добути її кілька пригорщів, він мусив колупатися до нестями. Гарячий піт обмив йому обличчя; золоте волосся пристало вогкими пасмами до лоба. (епізод III.) Пальці понабрякали йому, як граблі; під нігтями горів дрібними жаринками гострий пісок. (епізод IV.)...радісно скрикнув:

–Масмо!...Тут є на кілька днів. (епізод V.)...

Тут лише помітив – вечір». (епізод VI.) (Микитенко І.К. Вуркангани // Вибр. тв. Київ, 1977. С. 93).

При обговоренні художніх текстів варто звернути увагу підлітків на динаміку переживань персонажа, який намагається здолати перешкоди. Для цього зручно розбити текст на епізоди, що ілюструють переходи його емоційних станів: засмучення (епізод I) – впевненість (епізод II) – зусилля і зосередженість (епізод III) – внутрішнє піднесення, відстороненість від тілесних ушкоджень і страждань (епізод IV) – радість (епізод V) – відновлення відчуття реальності (епізод VI).

На підсумковому етапі підліткам пропонують створити проєктивні оповідання, розповіді.

Висновки і перспективи. Негативні емоційні реакції підлітка, що виникають внаслідок його неспроможності виконати бажану «дорослу» діяльність, закріплюються і стримують його успішну поведінку. Кейс-метод дозволяє ефективно долати емоційну пасивність підлітків, і завдяки цьому актуалізувати їх успішну поведінку. Перспективою дослідження є вивчення можливостей методичного арсеналу психокорекції успішної поведінки підлітків.

Список використаних джерел:

1. Батурин Н.А. Психология успеха и неудачи : учебное пособие. Челябинск : Изд. ЮУрГУ, 1999. 100 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. 344 с.
3. Эриксон Э.Г. Детство и общество. Санкт-Петербург, 1996. С. 6-22.
4. Занюк С.С. Психология мотивации : навч. посіб. Київ : Либідь, 2002. 304 с.
5. Франкл В. Человек в поисках смысла / общ. ред. Л.Я. Гозмана, Д.А. Леонтьева. М., 1990. С. 332.
6. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. М. : Педагогика, 1986. Т. 1, Т. 2. 800 с.

The article had characterized the concept of teen-agers' success behavior and psychological and technological peculiarities and procedure of case-method using for inspiring of success behavior at teen-agers.

Key words: personality, teen-ager, success, emotional states, success behavior case-method.

Отримано: 10.03.2020

УДК 37.091.31.-059.1

Р. В. Дутковська, аспірантка

МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ СТАНУ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються методи вивчення стану індивідуального навчання в Україні. Розроблено анкетування для з'ясування загальних тенденцій організації індивідуального навчання та реалізації корекційного компоненту. Вивчено документацію з метою визначення кількості учнів за нозологіями та вчителів зі спеціальною освітою.

Ключові слова: індивідуальне навчання, анкетування, вивчення документації.

Загальне вивчення стану індивідуальної форми навчання в Україні є одним із завдань констатувального експерименту, метою якого є вивчення та узагальнення даних по реалізації корекційних завдань у навчальному процесі молодших школярів індивідуальної форми навчання з порушеннями пізнавальної діяльності. Корекційна спрямованість навчання такої

категорії дітей є найважливішим завданням вчителя, оскільки є основним гарантом їх успішності.

У загальній педагогіці окремі питання індивідуального навчання у своїх роботах розглядали І. Зайченко, М. Фіцула та ін [1; 2]. Проте, сучасний стан індивідуального навчання майже не досліджувався.

Загальне вивчення стану індивідуальної форми навчання в Україні є дуже актуальним питанням, оскільки дозволяє з'ясувати загальні тенденції по всій країні щодо організації індивідуального навчання в цілому та усвідомлення значущості реалізації саме корекційного компоненту, що стало і основною метою. Для вивчення цього завдання використовувались два методи дослідження: анкетування та вивчення документації. Анкетування містило двадцять два запитання. Умовно запитання анкети можна розділити на два інформаційні блоки: організація індивідуальної форми навчання та корекційний компонент індивідуального навчання.

Щодо організації індивідуальної форми навчання для дітей з особливими освітніми потребами відбувся збір даних про кількість таких категорій дітей по областях країни, місце та умови навчання школярів, ведення документації, робота з батьками та інше. Для отримання інформації про корекційний компонент навчального процесу, запитання анкети були спрямовані на вивчення навчальних програм та відповідності знань учнів до них, компетентності вчителя, особливостей оцінювання, динаміки розвитку школярів, психологічного стану та самореалізації дитини.

В анкетуванні брали участь завідувачі інклюзивно-ресурсних центрів (колишні психолого-медико-педагогічні консультації), директори та завучі навчальних закладів, працівники управління освіти, які відповідають за індивідуальне навчання. Всі учасники дослідження отримали бланки із запитаннями анкети на опрацювання, яке передбачало збір нових та уточнення попередніх даних по всій області. Перед респондентами нами було поставлено завдання не лише збору фактичних відомостей, але й з'ясування реальних труднощів, які виникають в процесі індивідуального навчання з метою їх роз'яснення в подальшій роботі та покращення умов для дітей і педагогів.

Після опрацювання усіх анкет учасниками дослідження, нами було вивчено та узагальнено результати. При оцінюванні результатів було розроблено статистичну оцінку відповідей у відсотках. По відсотковому співвідношенню нами було прослідковано тенденції у різних питаннях та з'ясовано проблеми, які виникають у навчальному процесі.

Основною метою вивчення документації у цьому завданні констатувального експерименту було визначення статистичних даних за такими пунктами:

- кількість вчителів індивідуальної форми навчання та вибірка з них тих, які мають спеціальну освіту;
- кількість учнів з порушеннями пізнавальної діяльності, які навчаються на індивідуальній формі навчання та диференціація за нозологіями;
- катамнез щодо випускників, які навчалися на індивідуальній формі навчання.

Для вивчення кількості вчителів індивідуальної форми навчання та вибірка з них тих, які мають спеціальну освіту було розроблено таблицю в яку заносились дані.

Таблиця 1

Назва регіону (міста, села)	Кількість шкіл	Кількість вчителів індивідуальної форми навчання	З них кількість вчителів, які мають спеціальну освіту

Для цих даних вивчалась звітна документація та особові справи вчителів. Статистичні дані, щодо кількості

вчителів зі спеціальною освітою, не є гарантом надання ними якісних корекційних послуг, проте показують тенденцію проінформованості в корекційній сфері та надають значні переваги перед вчителями, які не мають такої освіти.

Щоб з'ясувати кількість учнів з порушеннями пізнавальної діяльності, які навчаються на індивідуальній формі навчання та диференціювати їх за нозологіями було проаналізовано звітну документацію.

Проаналізувавши статистичні дані, ми отримуємо уявлення про те яка кількість дітей категорії, яку ми досліджуємо, а саме з порушеннями пізнавальної діяльності молодшого шкільного віку. Розмежування за нозологіями надасть інформацію про кількісну характеристику різних категорій дітей.

Для вивчення катамнезу щодо випускників, які навчалися на індивідуальній формі навчання також була розроблена таблиця для занесення даних.

Таблиця 2

Загальна кількість випускників індивідуальної форми навчання (з якого по який рік)	З них вступили у ВУЗи	ПТУ	Працевлаштовані	Створили сім'ю	Перебувають вдома	Інше

Вивчення катамнезу випускників є дуже важливим етапом дослідження, оскільки основною метою корекційної роботи з дитиною, яка має порушення пізнавальної діяльності, є підготовка до самостійного життя. Самореалізація випускників: навчання, працевлаштування, створення сім'ї є показником успішності роботи з такою дитиною. Для збору даних нами здійснювалось вивчення звітної документації та бесіди з батьками, працівниками ІРЦ, вчителями, які підтримують зв'язок з дитиною.

Щоб провести процедуру підсумків та здійснити оцінку статистичних даних для вивчення документації, числові показники були переведені у відсотки та відображені у діаграмах.

Отже, провівши дане дослідження ми можемо з'ясувати труднощі, які виникають в навчальному процесі дітей з особливими освітніми потребами індивідуальної форми навчання по всій території України і порівняти результати. Найближчою перспективою подальших розвідок з даного напрямку є дослідження результатів навчальної діяльності дітей з особливими освітніми потребами, які перебувають на індивідуальному навчанні.

Список використаних джерел:

- Зайченко І.В. Педагогіка: підручник для педагогічних ВНЗ (доп. МОН України). 2-е вид. Київ: Освіта України, 2008. 528 с.
- Фіцула М.М. Педагогіка: навч. посіб. 3-є вид., стереотип. Київ: Академвидав, 2009. 560 с.

The article deals with the methods of studying the state of individual learning in Ukraine. Questionnaires have been developed to find out the general trends of individual training organization and implementation of the corrective component. Documentation was studied to study the number of nosology students and special education teachers.

Key words: individual training, questioning, documentation study.

Отримано: 10.03.2020

УДК 376:005.551]:001.891.3

А. О. Косовська, аспірантка

РОЛЬ КОМАНДНОЇ РОБОТИ В СПЕЦІАЛЬНІЙ ПЕДАГОГІЦІ

У статті розкрито сутність поняття «командна робота» подано основні теоретичні аспекти командної роботи. Зазначено що доробки науковців щодо визначення понять «команда» і «робота в команді» стають невід'ємними в процесі освітньої підготовки спеціальних педагогів.

Ключові слова: команда, командна робота, спеціальна педагогіка.

В умовах розвитку суспільства під час організації професійної діяльності у сферах освіти, медицини, державної служби, менеджменту вагомим значення набуває ко-

мандна форма організації спільної діяльності, яка об'єднує висококваліфікованих спеціалістів для реалізації спільної мети на основі партнерської взаємодії. Реформування сис-

теми освіти зумовлює створення освітянських команд, які дозволять об'єднати індивідуальні зусилля педагогів для введення інновацій у навчально-виховний процес. В результаті освітньої реформи в Україні впроваджено інклюзивне навчання тому командний підхід має реалізовуватися безпосередньо і в спеціальній освіті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій зазначає, що феномен командної роботи досліджували у своїх працях В. Барко, Л. Карамушка, Н. Клокар, С. Максименко, В. Михайленко, О. Філь та інші (дослідили певні аспекти діяльності команд у системі державної служби, у бізнесі, освітніх організаціях, спорті). Н. Гавриш, Л. Карамушка, Н. Коломінський, Ю. Синягін, Р. Кон, О. Янко та інші (виокремили істотні ознаки команд, психологічну готовність до роботи у команді). Однак проблема становлення командної роботи в спеціальній педагогіці недостатньо вивчена, тому потребує подальшого дослідження.

Метою роботи було вивчення передумов впровадження командної форми роботи в спеціальній педагогіці.

В загальному термін «команда» трактується як спеціально підібрана група людей для об'єднання їхніх зусиль, спрямованих на розв'язання проблемної ситуації чи спільне виконання важливого завдання [1, с.21].

Характерними ознаками команди є:

- 1) наявність спільної мети;
- 2) інтенсивне співробітництво;
- 3) визначені статусно-рольові відносини;
- 4) згуртованість колективу;
- 5) відпрацьовані комунікативні зв'язки;
- 6) групові норми поведінки, усталені традиції;
- 7) специфічні методи вироблення колективних рішень;
- 8) сприятлива соціально-психологічна атмосфера [1, с.25].

Таким чином командна робота – це певна спільна та цілеспрямована робота групи фахівців, які працюють за заздалегідь встановленими правилами для реалізації спільної мети.

Досить часто командну роботу ототожнюють із взаємодією між членами групи, однак ці поняття дещо різняться. Командна робота – це не просте взаємовідношення між людьми, які працюють в одній організації або над одним проектом. Така взаємодія – швидше співпраця між окремими працівниками, яка поширюється на різні сфери і завдання. Командна робота – це діяльність групи людей, яка зосереджена на вирішенні конкретної задачі, спільної мети.

Поняття «команда» вперше почало застосовуватися у сфері спорту, ефективність окремих видів спорту, таких як футбол, синхронне плавання безпосередньо залежить від злагодженої командної роботи. Однак найпершим прикладом командної роботи можна вважати формування і діяльність війська, адже у війську всі воїни діють злагоджено, кожна дія якого націлена на спільну мету – на перемогу над противником.

В сучасному суспільстві командна форма роботи найбільш розвинена у сфері бізнесу, менеджменту, починає ефективно розвиватися в політичній сфері та державних службах. В рамках реформування системи освіти використання командних форм роботи є необхідними для освітніх закладів, особливо для тих де впроваджено інклюзивну освіту.

Аналізуючи погляди дослідників, найбільш точно визначення терміну «команда» саме для освітньої сфери дають науковці Л. Карамушка та О. Філь, які у своїх дослідженнях зазначають, що команда – це група, яка характеризується цілеспрямованою, узгодженою роботою спеціалістів, що працюють над вирішенням спільно визначеного комплексного завдання, поєднуючи різні знання, уміння та навички в процесі виконання командних ролей і використовуючи партнерські принципи взаємодії [2, с.154-162]. Дане визначення може стати теоретичною основою трактування командної роботи в спеціальній освіті.

Враховуючи суть спеціальної педагогіки, яка націлена на виховання та навчання дітей, які мають порушення у розвитку мовлення, пізнавальних процесів, слуху, зору, опорно-рухового апарату, командна форма роботи є невід'ємною складовою в діяльності корекційних педагогів. Фахівець із спеціальної освіти повинна володіти основою знань із навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами, однак для організації та проведення ефективної корекційно-розвивальної та корекційно-виховної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами вкрай важливо залучення вузькоспеціалізованих фахівців, в залежності від категорії порушень розвитку дитини. Крім того досить важлива підтримка сім'ї, яка виховує дитину з психофізичними порушеннями, у такому випадку необхідно долучити до роботи фахівців соціальної сфери, медичної, правової, тощо.

Отже, корекційний педагог має вміти зкоординувати всіх необхідних фахівців для спільної мети у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами, шляхом командної форми роботи.

Перспективи подальшого дослідження полягають в необхідності впровадження командної форми роботи, як невід'ємної складової в процес освітньої підготовки спеціальних педагогів.

Список використаних джерел:

1. Горбунова В.В. Психологія командотворення: Ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 380 с.
2. Карамушка Л.М., Філь О.А. Формування конкурентноздатної управлінської команди: на матеріалі діяльності освітніх організацій : монографія. Київ : ІНКІС, 2007. 268 с.
3. Синягін Ю. Формирование управленческой команды: объективные и субъективные составляющие. *Директор школы*. 2000. №7. С. 13-15.
4. Філь О.А. Формування психологічної готовності персоналу освітніх організацій до роботи в конкурентоздатній управлінській команді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.10 «Організаційна психологія; економічна психологія». Київ, 2006. 20 с.

The article reveals the essence of the concept of «teamwork» presents the basic theoretical aspects of teamwork. It is noted that the achievements of scientists in defining the concepts of «team» and «teamwork» become an integral part of the training of special educators.

Key words: team, teamwork, special pedagogy.

Отримано: 10.03.2020

УДК 159.922.7

А. І. Куриця, старший викладач

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ЛОГОПЕДА З СІМ'ЄЮ В ЗАКЛАДІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВИТИ

У статті йдеться про важливість співпраці логопеда з батьками. Висвітлено особливості організації роботи логопеда з сім'єю в закладі дошкільної освіти

Ключові слова: логопед, батьки, взаємодія з сім'єю.

Одним з найважливіших напрямків корекційної роботи з дошкільнятами є виправлення порушень мовлення, профілактика мовленнєвих розладів, рання діагностика, підготовка до шкільного навчання. Успіх корекційного навчання багато в чому залежить від того, наскільки чітко організовується взаємозв'язок в роботі логопеда і батьків. Жодна педагогічна система не може бути в повній мірі ефективною, якщо в ній не задіяна родина.

Починається робота з діагностики, тобто з виявлення особливостей виховання і навчання дитини у сім'ї, складання перспективного планування роботи логопеда з батьками, а потім здійснюється контроль виконання поставлених завдань.

Для батьків представляють інтерес такі проблеми, як: мовленнєві порушення і причини їх виникнення, погана пам'ять у дитини, коли починати навчати дитину читанню,

як навчити запам'ятовувати віршів, як і що читати дитині з порушенням мовлення.

Для того, щоб партнерство логопеда і сім'ї було найбільш дієвим, необхідно чітко визначити завдання логопедичної роботи. Для логопеда важливо долучити батьків до корекційної роботи, ознайомити з прийомами навчання і розвитку мовлення. Допомогти батькам побачити актуальну проблему дитини, або навпаки, переконати в успішності засвоєння нею певних знань і умінь. Переконати батьків у тому, що необхідно закріплювати вивчений матеріал в домашніх умовах.

Організація роботи логопеда доцільно вести за такими напрямками як: інформаційна просвіта (ознайомлення з результатами психолого-педагогічного, логопедичного обстеження; знайомство з віковими особливостями нервово-психічного розвитку, етапами становлення дитячого мовлення; знайомство з методами корекційно-розвивального впливу); навчальна просвіта (залучення батьків до активної участі в корекційному процесі з подолання мовленнєвого порушення у дитини; навчання батьків прийомам корекційно-розвивальної роботи з дитиною логопедом; формування у батьків та дітей уявлення про готовність до навчання в школі).

До форми роботи логопеда з батьками в ДНЗ з подолання порушень мовлення відносять: батьківські збори, домашні завдання, тестування та анкетування, домашні ігрові, дні відкритих дверей, батьківські п'ятихвилинки, консультації – практикуми, свята та розваги, випуск газет для батьків, організація виставок, випуск журналу для батьків.

Дані форми роботи дозволяють залучити батьків до активної участі в корекційному процесі, передбачають встановлення між вихователями та батьками довірливі стосунки, усвідомлення батьками ролі сім'ї у навчанні й вихованні дитини. Логопед допомагає визначити форми організації домашніх занять з дитиною-логопедом.

Змістом роботи батьків з дітьми вдома є: закріплення отриманих на логопедичних заняттях навичок, спільна діяльність батьків з дітьми, самостійна діяльність.

У роботі з батьками доцільно використовувати допоміжні наочні засоби:

- спеціальні логопедичні куточки;
- інформаційні стенди;
- тематичні виставки книг;
- посібники, пам'ятки, зразки виконаних завдань.

Вони мають містити корисну інформацію, яку батьки можуть вивчити, приходячи за своїми дітьми, поки ті збира-

ються додому. Мінімум раз в тиждень матеріал на стендах оновлюється. При оформленні стендів використовуються не тільки малюнки та написи, але й плакати та фотографії.

Отже, перевага нових форм і методів взаємодії педагогів з батьками незаперечні та численні.

По-перше, це позитивний емоційний настрій педагогів і батьків на спільну роботу з виховання та навчання дітей. Батьки завжди впевнені в тому, що педагоги допоможуть у вирішенні педагогічних проблем і в той же час не зашкодять, оскільки будуть враховувати думку сім'ї та пропозиції щодо взаємодії з дитиною. Педагоги, в свою чергу, заручаються розумінням з боку батьків у вирішенні проблем. А у найбільшому вигаді перебувають діти, заради яких здійснюється дана взаємодія.

По-друге, це врахування індивідуальності дитини. Педагог, постійно підтримує контакт з сім'єю, знає особливості кожної дитини і враховує їх при роботі, що, в свою чергу, веде до підвищення ефективності педагогічного процесу.

По-третє, це зміцнення внутрішньосімейних зв'язків, що також, на жаль, є проблемним питанням у педагогіці та психології на сьогоднішній день.

По-четверте, це можливість реалізації єдиної програми виховання й розвитку дитини в закладі дошкільної освіти та сім'ї. При реалізації нової філософії взаємодії з сім'єю вдається уникнути тих недоліків, які притаманні старим формам роботи з сім'єю.

Список використаних джерел:

1. Крутий К.Л. Перспективне планування роботи з дітьми молодшого дошкільного віку. Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2001. 220 с.
2. Сидорова Т.С., Кантур Т.Г. Современные формы взаимодействия с родителями как средство повышения качества консультативной и практической помощи в группе компенсирующей направленности для детей 5-7 лет с ТНР. *Образование и воспитание*. 2017. №1. С. 19-21.
3. Тищенко В.В., Рибун Ю.В. Як навчити дитину правильно розмовляти: від народження до 5 років. Поради батькам. Київ : Лігера ЛТД, 2009. 128 с.

The article deals with the importance of cooperation between speech therapists and parents. The peculiarities of the organization of the speech therapist's work with the family in the preschool education institution are covered.

Key words: speech therapist, parents, interaction with family.

Отримано: 10.03.2020

УДК 159.922.2:34.08

Д. І. Куриця, кандидат психологічних наук

АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ СТАНОВЛЕННЯ ВІДДАНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІЗАЦІЇ

Дана стаття висвітлює загальний аналіз підходів до вивчення психологічних чинників становлення відданості працівників організації. Приділяється увага аналізу вивчення окресленої проблематики зарубіжними та вітчизняними науковцями. Здійснено аналіз чинників які впливають на формування відданості персоналу та ефективність діяльності організації через призму макrorівня, мезорівня та мікрорівня.

Ключові слова: відданість організації, макrorівень, мезорівень, мікрорівень.

В умовах сьогодення формування відданості персоналу організації є одним із суттєвих напрямків діяльності менеджерів та управлінців, оскільки відданість, як соціально-психологічне явище, з великою ймовірністю забезпечуватиме високий рівень ефективності функціонування організації загалом.

Проблематикою вивчення відданості займалися як зарубіжні так і вітчизняні вчені. Це, зокрема, Дж. Тейлор, який запропонував розподілити чинники, що відповідають за рівень відданості персоналу організації, на групу особистісних (залежать від людини) та організаційних (залежать від організації).

Вчений Р. Дунхем, Дж. Мейер з колегами до чинників, які зумовлюють відданість персоналу організації, віднесли:

- 1) досвід роботи (впливає на емоційну форму відданості організації). Найбільшого вияву емоційна відданість спостерігається у співробітників, чий повсякденний досвід сприяє відчуттю комфорту і компетентності;
- 2) відповідність цінностей, під якою розуміється сумісність цінностей організації та цінностей персоналу.

Мова йде про те, що співробітники будуть більш віддані організації, якщо їхні цінності будуть більш сумісними з цінностями організації;

- 3) організаційна підтримка, тобто підтримка співробітників з боку організації у вирішенні всіх питань їхнього професійного та особистого життя. Співробітникам важливо, наскільки організація зацікавлена в їхньому благополуччі та які гарантії соціальної безпеки вона їм пропонує;
- 4) організаційна справедливість, справедливий розподіл в організації значущих для працівників ресурсів. Працівники розраховують на справедливе ставлення до себе. Співробітники, які відчувають до себе гідне та шанобливе ставлення, відповідають підвищенням рівня організаційної відданості [1].

Український учений С.Г. Нікітенко виділяє такі чинники, що формують лояльність працівників:

- a) рівень заробітної плати;

- б) емоційний клімат у колективі;
- в) особливості керівництва;
- г) можливості професійного росту тощо.

Відомий український вчений в галузі організаційної та економічної психології Карамушка Л.М. поділяє чинники, які впливають на формування відданості персоналу та ефективності діяльності організації, на три групи: макрорівня (рівень суспільства), мезорівня (рівень організації) та мікрорівня (рівень особистості) [1].

Загалом, чинники макрорівня, це чинники, які стосуються соціуму, соціально-політичні та економічні особливості розвитку держави, специфічні особливості діяльності керівних органів окремо взятої організації.

Стосовно чинників мезорівня, то сюди відносяться чинники котрі пов'язані з особливостями функціонування конкретної організації, із особливостями діяльності та стилю керівництва, з психологічними особливостями діяльності колективу, чинники, які обумовлені характером взаємодії між керівництвом та персоналом, зумовлені особливостями організації, умовами праці в конкретному колективі.

Останню групу складають чинники мікрорівня – це чинники котрі безпосередньо пов'язані із особистістю працівників. До даної групи входить декілька підгруп:

- 1) Мотивація особистості до ефективної діяльності. Основу для формування відданості організації становить рівень задоволеності провідних потреб особистості. Оскільки потреби зумовлюють мотиви поведінки та діяльності індивіда, то ступінь їх задоволеності слід розглядати як рушійну силу діяльності. Ступінь задоволеності потреб працівника безпосередньо зумовлює те, наскільки віддано він ставиться до організації. Що вище ступінь задоволеності потреб, то відданіше ставлення співробітника до організації [1].
- 2) Чинники, які пов'язані з особистісними характеристиками працівників. О.Г. Овчинникова [3] пропонує аналіз типологічних характеристик співробітників з точки зору формування відданості організації і виділяє такі типи співробітників організації:
  1. «Гіпертимний» тип (товариськість, захоплення справою, активна участь у житті організації, схильність до прояву відданості керівнику тільки тому, що він керівник).
  2. «Аутичний» тип (як правило хороші професіонали, цілком присвячені роботі, часто проявляють емоційну холодність у відносинах, відданість без демонстративних ефектів).
  3. «Лабільний» тип (хороші, віддані співробітники, дуже чутливі, через будь-яке зауваження легко можуть впадати в депресивний стан).

4. «Демонстративний» тип (лояльність до показних ефектів, по-справжньому вірні лише собі, майстерні маніпулятори).
  5. «Психоастенічний» тип (співробітники віддані з моральних міркувань, досить високі розумові здібності не дозволяють ухвалювати невиважені рішення, все ретельно осмислюється).
  6. «Застрагаючий» тип (егоїстичні і владолюбні люди, навіть конструктивну критику сприймають вороже).
  7. «Конформний» тип (прояв відданості за умови відданого ставлення до організації іншими її співробітниками).
  8. «Нестійкий» тип (відсутність відчуття обов'язку і чітких моральних принципів).
  9. «Циклоїдний» тип (лояльні, добрі, чуйні, вміють співпереживати і допомагати колегам, недоліком є різкі перепади настрою і ділової активності).
- 3) Організаційно-професійні та соціально-демографічні чинники. Згідно літературним даним [2], до групи організаційно-професійних чинників відносяться рівень освіти, загальний стаж роботи, стаж роботи на конкретному підприємстві а до групи соціально-демографічних чинників – вік, стать, сімейний стан. В психологічній літературі відмічається, що чим старше людина, тим більш віддано вона ставиться до виконання своєї справи, до вказівок керівництва та до взаємодії з колегами.

Список використаних джерел:

1. Карамушка Л.М., Андреева І.А. Психологія відданості персоналу організації (на матеріалі банківських структур) : монографія. Київ ; Львів : Галицький друкар, 2012. 212 с.
2. Карамушка Л.М. Дизайн дослідження та діагностичний інструментарій для вивчення психологічних особливостей організаційного розвитку. *Актуальні проблеми психології* : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. Київ : А.С.К., 2009. Т. 1. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 24. С. 196-209.
3. Овчинникова О.Г. Лояльність персоналу. М. : ООО «Журнал «Управление персоналом», 2006. 69 с.

The article covers a general analysis of approaches to the study of psychological factors of the formation of dedication of employees of the organization. Attention is paid to the analysis of the study of outlined problems by foreign and domestic scientists. The factors that influence the formation of staff loyalty and the effectiveness of the organization through the prism of macro, mezzanine and micro level are analyzed.

Key words: organization dedication, macro level, mezzanine level, micro level.

Отримано: 10.03.2020

УДК 364.042

В. Е. Левицький, кандидат педагогічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА СІМЕЙ, ЩО ВИХОВУЮТЬ ДИТИНУ-ІНВАЛІДА

У статті описані окремі труднощі з якими стикається сім'я в якій виховується дитина з інвалідністю та питання надання соціально-педагогічної підтримки її членам. Сутність соціально-педагогічної підтримки полягає в тому, що її процес має здійснюватися комплексно та за участю фахівців різного профілю.

Ключові слова: діти з інвалідністю, сім'я, виховання, соціальний педагог, підтримка.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Актуальність обраної проблематики підкреслюється у наш час тим, що сім'ї, які мають дитину-інваліда, як правило, відчують серйозні психологічні, матеріальні та соціальні труднощі. Вкрай болючою залишається проблема працевлаштування матерів, дітей з обмеженими можливостями. Погано розвинуті надомні форми трудової діяльності, послуги «соціальної няні», структури різної форми власності неохоче вирішують питання про працевлаштування і гнучкий трудовий графік, неповний робочий день для матері (батька) дитини з інвалідністю. Сім'я, яка виховує таку дитину відчуває психологічний тиск, що є часто фактором руйнівного впливу на її цілісність. Можливості дітей-

інвалідів у сфері освіти, працевлаштування, отримання фінансів, забезпечення житлом, участі у соціальному, культурному, економічному, політичному житті обмежені.

Зміна підходу від утримання дітей в установах закритого типу до сімейного виховання і створення необхідних програм міждисциплінарного обслуговування викликало інтерес і значило необхідність вивчення сімейних стратегій мікросоціальної адаптації. Практика показує, що окремі батьки психологічно спустошені і пригнічені, залишаються у цьому стані роками, тоді як інші прагнуть мобілізувати себе та інших членів сім'ї, намагаються сформувати позитивний настрій і керувати психотравмуючою ситуацією, поступово нівелюючи багато негативних сторін. Розуміння психологічного стану

дорослих, які оточують дитину-інваліда, має практичну цінність для забезпечення ефективних форм соціально-педагогічної допомоги дитині і її сім'ї [4].

Аналіз досліджень і публікацій. Різні аспекти означеної проблеми знайшли висвітлення у наукових працях: А. Венгер, З. Зайцевої, І. Іванової, А. Капської, М. Ніколаєва, М. Сварника, О. Стрелевої, С. Тарасюк, Л. Яскал, які розглядали питання соціальної адаптації та соціалізації дітей-інвалідів як важливої складової загального процесу допомоги родині; методичний аспект соціально-педагогічної роботи з сім'ями об'рунтований Н. Заверико, А. Капською, С. Харченком, Є. Холостовою. Особливості роботи з родинами, які виховують дитину-інваліда, висвітлювалися Н. Грабовенко, В. Жмиром, І. Івановою, Д. Кизимовичем, А. Маллером, Н. Писаренко, Т. Титаренко, Г. Цикото.

Мета статті описати окремі аспекти соціально-педагогічної підтримки сімей які виховують дітей-інвалідів.

Виклад основного матеріалу. Статистичні дані свідчать, що серед сімей з дітьми-інвалідами найбільший відсоток становлять неповні материнські сім'ї. У 15% батьків розлучення (фактичне/юридичне) відбулося через народження дитини з інвалідністю. Тому до проблем сім'ї дитини з обмеженими можливостями додаються проблеми неповної сім'ї. Часто сімейні стосунки слабшають, трансформуються: постійна тривога за хвору дитину, почуття розгубленості, пригніченості є причиною розпаду сім'ї, і лише у менше 18% сім'я навпаки згуртовується [5].

Батько у родині з хворою дитиною, найчастіше – єдиний годувальник. Маючи спеціальність, освіту, з-за необхідності термінового більшого заробітку змушений йти на менш кваліфіковану роботу, шукає вторинні заробітки і практично немає часу займатися дитиною. Тому догляд за дитиною покладається виключно на матір. Як правило, вона втрачає роботу або змушена працювати вночі. Догляд за дитиною займає весь час, різко звужено коло спілкування. Безперспективне (тривале, малоефективне) лікування і реабілітація, постійна висока тривожність, психоемоційне напруження можуть призвести до нервових зривів, стійкої депресії. Часто матері у догляді допомагають старші діти, рідко бабусі, інші родичі. Більш важка ситуація, якщо у сім'ї кілька дітей з обмеженими можливостями. Наявність такої дитини впливає на інших дітей. Їм менше приділяється уваги, зменшуються можливості для культурного дозвілля. Не всі діти у змозі правильно оцінити і зрозуміти увагу батьків до хворої дитини, їх постійну втому і ситуацію тривожного мікроклімату [5].

Більшість батьків відзначають свою малу обізнаність у вихованні та догляді, відсутність доступної літератури, інформації від медичних та соціальних працівників. Багато сімей не мають відомостей про професійні обмеження, пов'язані з хворобою (станом) дитини, вибір професії. Діти-інваліди навчаються у різних типах закладів, але всі вимагають індивідуального підходу [1].

Іноді лікування, реабілітація, соціальна допомога проводяться пізно через несвоєчасну діагностику. Найчастіше діагноз встановлюється на першому або другому-третьому році життя; тільки у 9%, діагноз поставлений відразу після народження, у віці до двох тижнів. Диспансерне медичне обслуговування не передбачає чітко налагодженої етапності (за показаннями): стаціонарне, амбулаторне, санаторне. Цей принцип простежується переважно у

дітей раннього віку. Особливо низька якість амбулаторної медичної допомоги через незадовільний профільний акцент. На низькому рівні знаходиться огляд дітей вузькими спеціалістами, масаж, лікувальна фізкультура, фізіотерапія, питання харчування при важких формах соматичних захворювань. Недостатньо є забезпеченість медичними препаратами, тренажерами, інвалідними візками, слуховими апаратами, протезами, ортопедичним взуттям [2].

Обдумуючи питання планування сім'ї, лише окремі батьки наважуються народити повторно після народження дитини з обмеженими можливостями. Залишаються невирішеними багато проблем, в тому числі: незадовільне оснащення медичних установ сучасною діагностичною апаратурою, недостатньо розвинена мережа установ відновного лікування, недостатня функціональність служб медико-психолого-соціальної роботи та медико-соціальної експертизи; складнощі у отриманні професії та працевлаштування, відсутність налагодженого виробництва технічних засобів для навчання, пересування, побутового самообслуговування у навчальних установах і вдома.

Висновки. Соціально-педагогічна підтримка дітей-інвалідів та батьків, які їх виховують, сьогодні офіційно визнається одним з найважливіших компонентів діяльності суспільства. Вона полягає у визначенні педагогічного прогнозу при розробці тих чи інших законопроектів, програм, заходів, спрямованих на забезпечення і реалізацію прав дітей-інвалідів. Особливість соціально-педагогічної підтримки полягає в тому, що її процес має здійснюватися комплексно, тобто за участю фахівців різного профілю: педагогів, соціальних працівників, психологів, медиків та ін. Призначення соціально-педагогічної підтримки та допомоги дітям-інвалідам полягає у поліпшенні якості життя та налагодження контактів з соціальним оточенням.

Список використаних джерел:

1. Балакірева О.М., Яременко О.О., Дудар Н.П. та ін. Вихованці інтернатів про себе і своє життя. Київ : УІСД, 2000. Кн. 1. 134 с.
2. Кравець В.П. Психолого-педагогічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства. Київ : Академія, 2001. 244 с.
3. Миронова С.П. Педагогіка інклюзивної освіти : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. 164 с.
4. Професія соціальний педагог / упоряд. О. Главник ; за ред. К. Шендеровського, І. Ткача. Київ : Прометей, 2006. 112 с.
5. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу : збірник методичних матеріалів / авт. кол. Г.М. Бевз, А.Й. Капська, Н.М. Комарова та ін. Київ : Державний інститут проблем сучасної молоді, 2003. 188 с.

The article describes the particular difficulties faced by a family in which a child with a disability is raised and the issue of providing social and pedagogical support to its members. The essence of social and pedagogical support lies in the fact that its process must be carried out comprehensively and with the participation of specialists of different profiles.

Key words: children with disabilities, family, upbringing, social educator, support.

Отримано: 10.03.2020

УДК 376-056.264:51

Л. І. Лісова, кандидат педагогічних наук, асистент

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСВОЄННЯ АРИФМЕТИЧНИХ ЗАДАЧ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

У запропонованій статті подано матеріали вивчення особливостей труднощів під час розв'язування арифметичних задач молодшими школярами з тяжкими порушеннями мовлення.

Ключові слова: абстрагування, арифметичні задачі, мислення, мовлення, порушення мовлення.

У передмові до закону України «Про освіту» говориться, що кожна людина має право «на всебічний розвиток, як особистості та найвищої цінності суспільства, роз-

витку її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадянина, здатного до свідомого суспільного вибору, збагачення

на цій основі інтелектуального, творчого культурного потенціалу, підвищення освітнього рівня» [3].

Досвід роботи вчених Л. Бадалян, Л. Виготського, К. Ушинського, І. Якіманської та ін. показав, що якщо дитина має лише фізичні порушення, то вже цей факт є специфічною передумовою формування недорозвитку особливостей психічних функцій (уваги, пам'яті, мислення, уваги, емоційно-вольової сфери), що впливає на становлення особистості (зокрема, своєрідність розвитку мовлення обумовлює несприятливі умови для життя в колективі) [2]. Як наслідок, порушений розвиток пізнавальної сфери дитини, призводить до недоліків розвитку мовленнєвої діяльності негативно впливаючи на загальний процес її навчання і на розвиток мотиваційної сфери.

Усі психічні процеси у дитини – пам'ять, увага, мислення, увага, емоційно-вольова сфера, мовлення – є взаємопов'язаними.

Науково-дослідні праці Л. Виготського, П. Гальперіна, Г. Костюка, О. Леонтьєва, О. Лурія, Ж. Піаже, С. Рубінштейна, Є. Соботович, В. Тищенко та ін. дозволяють розглянути когнітивні (розумові, інтелектуальні) передумови розвитку мовлення, закономірності і напрямки розвитку мовлення і мислення в онтогенезі, відношення думки до слова в процесі мовленнєвого розвитку тощо.

Відомо, що порушення мовлення носять різноманітний характер в залежності від локалізації функції, що постраждала, від ступеня тяжкості, від часу ураження, від враженості вторинних відхилень, які є наслідком основного порушення.

До недавнього часу вважалося, що діти з тяжкими порушеннями мовлення (надалі ТПМ), які мають збережений інтелект і нормально розвинуті біологічний слух і зір, не відчувають серйозних труднощів при вивченні математики, а тому спеціально ця проблема практично не вивчалась. Однак у певній частині дітей з ТПМ у працях Н. Гаврилової, В. Тарасун та ін. було виявлено порушення процесів і функцій пізнавальної діяльності, що дозволило припустити: вони можуть бути причиною труднощів засвоєння математичних знань значної кількості школярів [5].

У процесі вивчення математики значне місце займають арифметичні задачі. Висока оцінка такого вміння пояснюється великим значенням цього виду математичної роботи. Арифметичні задачі мають загальноосвітнє, корекційно-виховне та практичне значення для учнів з порушенням мовлення. На початковому етапі роботи саме на матеріалі задач найлегше зобразити практичну ситуацію, яка формує у дітей розуміння обчислювальних операцій [5].

Розв'язання арифметичних задач значно впливає на розумовий розвиток учнів, на розвиток їх мислення, мовлення, уваги, уваження, пам'яті, спостережливості тощо. Вони сприяють формуванню системи математичних знань, умінь і навичок.

У психологічному плані виділено ті операції мислення, з яких складається процес розв'язування арифметичних задач. Дослідження проведені О. Лурія, виявили, що процес розв'язання задач, відтворює ті риси, які характеризують інтелектуальний акт. Задачі виступають тим засобом, який розвиває логічне мислення [5].

Процес розв'язування задачі протікає при обов'язковому самоконтролі за виконуваними діями, як за ходом, так і в кінці розв'язку задачі. Таким чином, як і кожна інтелектуальна діяльність, розв'язування арифметичної задачі складається з ряду пов'язаних між собою фаз: фаза орієнтування і побудови плану, фаза застосування системи конкретних операцій і контролю – все це і є структурними компонентами розумового процесу. В залежності від рівня розвитку мислення він може містити всі структурні компоненти або бути скороченим за їх складом [6].

Результати проведених досліджень Н. Гавриловою, О. Лурія, В. Тарасун, Л. Цветковою та ін. дозволяють говорити про те, що у дітей з ТПМ є порушеними психічні процеси та функції, що забезпечують оволодіння учнями у початковій школі математичним матеріалом і розв'язування арифметичних задач зокрема.

З вище зазначеного ми бачимо необхідність організації вивчення даної категорії учнів і розв'язування арифметичних задач зокрема, з урахуванням специфіки розвитку їхньої пізнавальної сфери, темпу опанування навчальною інформацією, рівнів оволодіння навчальним матеріалом, типів труднощів, що виникають у них в процесі його опанування і рівня розвитку мовлення.

Якщо процес пізнання здійснюється, як правило, від конкретного спостереження до абстрактного мислення, то мовлення дає можливість спочатку ознайомитися з абстрактними поняттями, а потім переходити до їх конкретизації, що прискорює процес пізнання й розумовий розвиток людини загалом.

Список використаних джерел:

1. Тарасун В.В. Логодидактика : навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2004. 348 с.
2. Шеремет М.К., Резвіна Л.І. Нейропсихологічний аспект специфіки розвитку мислення та мовлення у дітей з незрозумілим піднебінням. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету: Серія соціально-педагогічна* / за ред. О.В. Гаврилова, В.І. Співака. Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2008. Вип. 10. С. 231-237.
3. Основні чинні кодекси України / уклад. Ю.П. Єлісєнко. Київ : Махаон, 2003. С. 533.
4. Спеціальна методика викладання математики в допоміжній школі: Курс лекцій. Частина 2 / упоряд.: О.В. Гаврилов, О.М. Ляшенко, Н.І. Королько. Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В.С., 2006. 432 с.
5. Тарасун В.В., Гаврилова Н.С. Особливості навчання математики молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В.С., 2007. 268 с.
6. Цветкова Л.С. Мозг и интеллект: Нарушение и восстановление интеллектуальной деятельности. М. : Просвещение, 1995. 304 с.

The proposed article provides materials for studying the peculiarities of difficulties insolving arithmetic problems for younger students with severe speech disorders.

Key words: abstraction, arithmetic problems, thinking, speech, speech disorders.

Отримано: 10.03.2020

УДК 159.96

І. П. Марціновська, асистент

ПОСТСТРЕСОВА ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

Актуальним є питання психодіагностики посттравматичних стресів у дітей та підлітків з порушеннями психофізичного розвитку. Описано схему діагностичного інструментарію у дослідженні посттравматичного стресу (ПТСР) у дітей та підлітків, що пережили травматичні події. Представлені результати дослідження за основними симптомами ПТСР у дітей з типовим розвитком та у дітей різних нозологій.

Ключові слова: ПТСР, психодіагностика, діти з порушеннями психофізичного розвитку.

Психодіагностика – це один із першочергових кроків в процесі надання психологічної допомоги дітям та підліткам що пережили травматичні впливи в результаті подій на сході нашої країни. Недостатньо вивченим, але важливим є

питання психодіагностики посттравматичних стресів у дітей та підлітків з порушеннями психофізичного розвитку. Діти і підлітки являють собою групу ризику у формуванні ПТСР, так як у них ще недостатньо розвинені особистісні

ресурси, що дозволяють ефективно справлятися з наслідками травматичних ситуацій.

Метою нашого дослідження є підбір та апробація діагностичного інструментарію для дітей та підлітків з порушеннями психофізичного розвитку.

Значна частина чинників ризику, які роблять дитину більш схильною до розвитку ПТСР, не відрізняються від чинників ризику для дорослих. Але без знання особливостей посттравматичних реакцій дітей, які постраждали під час військового конфлікту, окупації, або внутрішнього переміщення, не можна здійснити якісну психодіагностику посттравматичних психічних проблем. Розглянемо ці особливості. Травмою можна вважати будь-яку ситуацію, в якій суб'єкт втратив свободу взаємодії з оточенням. За змістом травмуючі ситуації можуть бути трьох видів: травми фізичного типу (ситуації, що стосуються тілесних ушкоджень дитини та її його фізичного стану); травми нарцисичного типу (порушена зона відносин з іншими людьми та формування ЕГО-ідентичності); травми, що стосуються системи соціальних відносин [1]. В усіх трьох видах травмуючих ситуацій суб'єкт переживає руйнування сталої картини світу та порушується вільний вибір форм взаємодії зі світом, переживається досвід безпорадності, з'являється обмеженість сприйняття майбутнього [2].

Підібрано комплекс методик щодо оцінювання емоційних та поведінкових факторів проявів ПТСР у підлітків, способів вправління (копінгу) у несприятливих та травматичних ситуаціях. Методи дослідження було поділено на групи: методики дослідження безпосередньо ПТСР; методики дослідження окремих емоційних станів, що проявляються при ПТСР; методики дослідження копінгових стратегій (копінг-поведінки) школярів [3; 4].

У першу чергу при психодіагностиці ПТСР оцінюємо вплив на підлітків наявних у життєвій історії травматичних подій. Якщо такий вплив виявлено, надалі вивчаємо наявність симптомів ПТСР. З цієї метою використовуються методики: «Напівструктуроване інтерв'ю для оцінки травматичних переживань дітей», «Батьківська анкета для оцінки травматичних переживань дітей», «Модифікована шкала оцінки впливу травматичної події для дітей – CRIES-8», «Бланкова методика спостереження за дітьми» при ПТСР [5].

Проаналізуємо результати дослідження за «Шкалою впливу подій» [5]. У дослідженні взяло участь 170 підлітків з типовим розвитком, 52 підлітка з сенсорними порушеннями, з порушеннями ОРА – 18 підлітків, підлітків із затримкою психічного розвитку – 26 та 14 підлітків з легкими інтелектуальними порушеннями. Усі школярі, що взяли участь в опитуванні мають статус внутрішньо переміщених осіб.

В опитувальнику «Шкала впливу подій» виділяють три субшкали, що характеризують ПТСР: інтрузія, уникнення та гіперзбудження [5]. Охарактеризуємо дані шкали. Інтрузії (спогади, що повертаються) – це симптоми, пов'язані з травматичною подією: болючі спогади про травматичну подію, періодичні тривожні сні, дисоціативні реакції (флеш-беки). Виражені фізіологічні реакції на внутрішні чи зовнішні сигнали, що символізують або нагадують аспекти травматичної події. Наступним досліджуваним компонентом опитувальника є уникнення пов'язаних з травматичною подією подразників. Про наявність цього симптому свідчать наступні показники: уникання або намагання уникнути болісних спогадів, думок про травматичну подію; уникання зовнішніх нагадувань (лю-

дей, місць, розмов, дій, об'єктів, ситуацій), які викликають болісні спогади та думки. Гіперзбудження проявляється наступними симптомами: труднощі з засипанням або поганий сон; дратівливість або спалахи гніву; труднощі з концентрацією уваги; підвищений рівень підозрливості, стан очікування загрози. Відповідно до виділених критеріїв можемо зробити наступні висновки:

- 2,9% підлітків з типовим розвитком сильно виснажують усі три критерії впливу травматичної ситуації (уникнення, інтрузії та гіперзбудження); причому один або два досліджуваних симптоми проявляються – 12,3% школярів;
- 6,6% школярів з порушенням зору сильно виснажують усі три критерії впливу травматичної ситуації; один або два досліджуваних симптоми проявляються – 20% школярів;
- 9% школярів з порушенням слуху сильно виснажують усі три критерії впливу травматичної ситуації; у 26% школярів проявляється один або два досліджуваних симптоми;
- 11% школярів з ПОРА сильно виснажують усі три критерії впливу травматичної ситуації; причому один або два досліджуваних симптоми проявляються – 32% школярів;
- 11,5% школярів із затримкою психічного розвитку сильно виснажують усі три критерії впливу травматичної ситуації; причому у 42% школярів проявляються один або два досліджуваних симптоми;
- 7% школярів із легкими інтелектуальними порушеннями наявні усі три критерії впливу травматичної ситуації та у 43% школярів проявляються періодично один або два досліджуваних симптоми.

Відповідно до результатів опитувальника «Шкала впливу подій», можемо говорити про необхідність подальшого дослідження проблеми з метою вчасного психолого-педагогічного корекційного впливу.

Список використаних джерел:

1. Решетников М.М. Психическая травма. Санкт-Петербург : Восточно-Европейский институт изучения психоанализа, 2006. 322 с.
2. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. М., 2001. 240 с.
3. Петрова Е.Ю., Самсонова Е.В. Как предупредить негативные последствия стресса у детей. М. : Академия, 2010. С. 11-12.
4. Пророк Н.В. Особливості посткризової психологічної діагностики дітей. *Освіта України в умовах військового конфлікту на Донбасі* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Лисичанськ, 27 лютого 2017 р.). Лисичанськ : ФОП Чернов О.Г., 2017. С. 157-161.
5. Пророк Н.В. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник. Київ, 2018. Т. 1. 208 с.

The issue of post-traumatic stress psychodiagnosis in children and adolescents with developmental disorders is important, but still insufficiently studied. The scheme of the diagnostic tool for post-traumatic stress (PTSD) research in children and adolescents who have experienced traumatic events is described. The results of the study on the main symptoms of PTSD in children with typical development and in children of different nosologies are presented.

Key words: PTSD, psychodiagnosis, children and adolescents, children with intellectual disabilities.

Отримано: 10.03.2020

УДК 376.056

І. І. Матвійчук, аспірант

ЗНАЧЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ В УМОВАХ СПЕЦІАЛЬНОЇ ШКОЛИ

У статті визначена роль навчальних екскурсій в оволодінні учнями з порушеним інтелектом географічними відомостями при вивченні географії в умовах спеціальної школи.

Ключові слова: навчальна екскурсія, географія, спеціальна школа, учні з порушеним інтелектом.

Засвоєння учнями з особливими освітніми потребами нових знань, вмінь та навичок має відбуватися не лише за стандартизованою системою. Педагоги повинні застосовувати

різноманітні форми організації навчальної діяльності: практичні й лабораторні роботи, навчальні екскурсії тощо. Згідно визначення В.І. Бондаря, В.М. Сеньова «екскурсія» – форма

освітньо-виховної роботи, яка передбачає організований вихід учнів за межі закладу освіти з навчально-освітньою, виховною метою для загального розвитку учнів [1, с.147]. Вагомого значення набувають навчальні екскурсії при вивченні географії учнями з інтелектуальними порушеннями (далі – учні з ІП). Адаже засвоїти природні явища, форми земної поверхні, сторони горизонту, корисні копалини тощо краще на основі чуттєвого сприймання, спостереження та власного експерименту, які можливо здійснити саме під час екскурсії. Тому й досі навчальні екскурсії посідають чільне місце в освітньому процесі спеціальної школи.

У загальній педагогічній літературі питання навчальних екскурсій було досліджено І. Гревс, Б. Райков, О. Борзов, К. Пашканг, О. Черніхова, М. Костриця та ін. У спеціальній літературі цій проблемі присвячені праці таких вчених, як: Г. Блеч, Н. Кравець, А. Головата, В. Липи, Л. Одинченко, В. Синьов, В. Шибецька та ін.

Мета статті: визначити значення навчальних екскурсій з географії для учнів з інтелектуальними порушеннями, описати їх особливості.

Завдяки екскурсії в учнів відбувається накопичення змістових уявлень, що слугують основою для подальшого формування фізико-географічних понять. Географічна екскурсія забезпечує зв'язок теорії з практикою, дає змогу показати учням у дійсності ті географічні об'єкти та явища, які можливі в умовах школи для безпосереднього вивчення чи ознайомлення з ними, а як наслідок – сприяє реалізації краснавчого принципу у навчанні географії [2].

В.М. Синьов відмітив, що під час екскурсії вчитель повинен розповісти учням про вивчений об'єкт чи явище чітко й лаконічно, а також підвести підсумки роботи і зробити висновки. Це все тому, що учні з ІП із загального самостійно виділити головне не можуть в силу свого порушення. Також під час екскурсії потрібно організувати активне вивчення об'єктів. З цією метою потрібно організувати різні практичні роботи. Наприклад, учні повинні не просто спостерігати за річкою чи струмком, але й визнача-

ти напрям течії, спустивши за течією гілку з дерева чи паперовий кораблик [4, с.13-14].

Дослідження Т.Н. Головіної свідчать, що екскурсії на яких учні виконують практичні роботи і вправи більш ефективно впливають на формування географічних уявлень та понять, ніж екскурсії на яких учні залишаються пасивними спостерігачами [4].

Для учнів з ІП, які навчаються в умовах спеціальної школи навчальні екскурсії мають не лише освітнє, а й соціальне значення. Діти практично засвоюють правила поведінки в місцях загального користування, вчаться користуватися громадським транспортом, їхня лексика збагачується новими словами й термінами.

Отже, навчальні екскурсії набувають вагомого корекційно-розвиткового значення, адже сприяють свідомому та практичному вивченню об'єктів та явищ.

Подальшою перспективою дослідження є розширення тематики географічних екскурсій в 6-9 класах та впровадження їх в практику спеціальної школи.

Список використаних джерел:

1. Дефектологічний словник: навчальний посібник / за ред.: В.І. Бондаря, В.М. Синьова. Київ: МП Леся, 2011. 526 с.
2. Екскурсії з географії. URL: <http://school64.edu.kh.ua.com>.
3. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: підручник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 312 с.
4. Синев В.Н., Стожок Л.С. Коррекционная работа на уроках географии и естествознания. Киев, 1977.

The article defines the role of educational excursions in mastering pupils with intellectual disabilities with geographical information when studying geography in a special school.

Key words: educational excursion, geography, special school, pupils with intellectual disorders.

Отримано: 10.03.2020

УДК 005:364

Ж. В. Мельник, кандидат психологічних наук, доцент

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У статті розглядається проблема менеджменту, зокрема наукові підходи до розуміння поняття «менеджмент». Аналізуються роль особистості менеджера як головного фактора забезпечення ефективного розвитку організації (установи) соціальної сфери. Розглянуто унікальність, складності та обмеження менеджменту соціальної роботи з точки зору професійної соціальної роботи.

Ключові слова: соціальна сфера, менеджмент соціальної роботи, наукові підходи, особливості праці менеджерів соціальної сфери.

Постановка проблеми. Перспективи, що відкриваються сьогодні перед Україною потребують спеціалістів, які здатні глибоко розуміти, прогнозувати та планувати соціальну реальність.

Однією із ключових проблем сучасних перетворень у суспільстві є управління діяльністю установ освіти, охорони здоров'я, культури, соціального захисту та інших галузей, оскільки від успішності керування соціальною сферою великою мірою залежить результативність тих реформ, що проводяться в соціальній політиці держави.

Соціальна сфера – досить широке поняття, що поєднує результати практичної діяльності у всіх галузях нашого життя – економіці, політиці, ідеології, культурі. Люди відрізняються за своїм статусом, матеріальним добробутом, інтелектуальними інтересами та духовними потребами, але всі прагнуть визнання з боку держави та суспільства їх унікальної цінності. Інакше кажучи, члени суспільства бажають, щоб державні інститути враховували їх інтереси та створювали умови для захисту їх прав та реалізації потреб. Активну роль в роботі такого механізму покликані відігравати менеджери соціальної сфери. Саме спеціалісти цієї професії аналізують проблеми різних вразливих категорій громадян і планують роботу різноманітних соціальних працівників, котрі допомагають цим людям вирішувати

соціальні питання та створюють можливості для реалізації їхніх здібностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні наукові дослідження теорії і практики менеджменту здійснюються порівняно недавно (Н. Гончарова, І. Кулініч, Л. Орбан-Лембрик, Ф. Хміль, В. Яковенко та ін.).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи, що зазначена проблематика й досі залишається не достатньо вивченою, що суперечить об'єктивним потребам щодо підвищення якісного рівня підготовки менеджерів соціальної сфери в Україні.

Метою статті є – на основі стислого аналізу літературних джерел з визначеної тематики описати деякі сучасні підходи до розуміння менеджменту соціальної роботи.

Виклад основного матеріалу. В Україні існує небагато авторських праць, в яких дається визначення менеджменту соціальної роботи.

Так, наприклад, авторський колектив під керівництвом Андрущенко В.П. дає таке трактування: *менеджмент соціальної роботи* – це вид професійної діяльності, спрямований на досягнення закладом соціальної роботи, що діє в ринкових умовах, визначених цілей шляхом раціонального використання ресурсів організації із застосуванням науково обґрунтованих форм, методів та принципів.

Управління соціальною роботою – особливий вид управлінської праці, що забезпечує виконання відповідних соціальних завдань засобами адекватної організаційної структури соціальних служб [3].

Спеціаліст із соціальної роботи Українець П.П. під управлінням соціальною роботою розуміє в наступному трактуванні: «організаційну управлінську діяльність в системі соціального захисту (в широкому розумінні) слід розглядати як процес систематичної науково обгрунтованої дії управлінських структур на систему соціального захисту в цілому, на окремі її ланки з тим, щоб зберегти якісну специфіку системи, убезпечити її від зруйнування, забезпечити ефективне функціонування і прогресивний розвиток всіх компонентів соціальної системи» [4].

Для розуміння сутності менеджменту соціальної роботи показовим є визначення, дане російськими науковцями В. Діденко і П. Павленковим, які розглядають менеджмент соціальної роботи як систему гнучкого підприємницького управління в суспільстві, спрямованого на ефективне регулювання соціального становища всіх учасників суспільного життя і на забезпечення їх розвитку як суб'єктів всіх видів суспільних відносин, на забезпечення гідного цивілізаційного існування [1].

Унікальність, складності та обмеження менеджменту соціальної роботи з точки зору професійної соціальної роботи визначаються наступним:

- складніше за процедурою визначення результатів діяльності спеціалістів соціальних служб;
- домінування якісних показників ефективності над кількісними та наявність протиріччя якісних і кількісних показників;
- робота, яку виконують соціальні працівники, досить багаторольова, різнопрофільна та складна;
- більшість соціальної роботи за своєю природою вимагає прийняття термінових та невідкладних рішень;
- соціальна робота не допускає невизначеності та помилок (від спеціаліста із соціальної роботи залежить доля людини);
- виробнича діяльність (наприклад, соціальна допомога чи соціальна профілактика) тісно пов'язана із іншими видами роботи (медична, педагогічна, інформаційна тощо), вимагає високого ступеня координації дій різних

професійних груп, різних за рівнем та статусом соціальних служб, організацій;

- соціальна робота вимагає одночасно інтегрованого та спеціалізованого підходу, соціальні працівники – фахівці високого рівня, перш за все бережуть честь «мундира» і віддають своїй професії (взаємодія з клієнтом), інтереси соціальної служби для них нібито на другому місці;
- соціальна робота потребує від фахівця подвійного фокусування: на ресурси клієнта та соціального середовища;
- у багатьох соціальних службах існують подвійні повноваження (наприклад, соціальний контроль – соціальна допомога), що викликає проблеми координації, підзвітності й призводить до змішування професійних та посадових ролей [2].

Таким чином, пошук найбільш прийнятних, сучасних форм управлінської діяльності у соціальній сфері передбачає нову парадигму професійної підготовки управлінських кадрів у відповідності із соціальним замовленням, яке відображає суспільні та особисті інтереси громадян України в цілому, що дозволило б у найкоротші строки і на якісно новому рівні забезпечити соціальну сферу компетентними спеціалістами у сфері організаційно-управлінської діяльності.

Список використаних джерел:

1. Павленок П.Д. Основы социальной работы. Москва : ИНФРА-М, 1999. С. 299-300.
2. Песоцька О.П., Дедов Є.Г. Менеджмент соціальної роботи : навч. посіб. для студ. спец. «Соціальна робота», «Соціальна педагогіка». Луганськ : Альма-матер, 2012. 110 с.
3. Семігіна Т.В., Мигович І.І. Вступ до соціальної роботи. Київ : Академвидав, 2005. 304 с.
4. Українець П.П. Социальная работа: теория и организация. Минск : ТетраСистемс, 2005. 288 с.

The article deals with the problem of management, in particular scientific approaches to understanding the concept of «management». The role of the manager's personality as the main factor for ensuring the effective development of the organization (institution) of the social sphere is analyzed. The uniqueness, complexity and limitations of social work management in terms of professional social work are considered.

Key words: social sphere, management of social work, scientific approaches, features of labour of managers of social sphere.

Отримано: 10.03.2020

УДК 364.28

Л. П. Мельник, кандидат педагогічних наук, доцент

ДОМАШНЄ НАСИЛЛЯ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА

У статті проаналізовано форми та причини домашнього насилля, визначена система заходів, які спрямовані на припинення домашнього насильства.

Ключові слова: домашнє насилля, форми насилля: економічне, психологічне, фізичне, сексуальне, причини домашнього насилля.

Постановка проблеми. Однією з найбільш розповсюджених у світі форм порушення прав людини є проблема домашнього насилля. Насильницькі дії членів сім'ї один до одного мали місце у всіх суспільствах, але не завжди вони розглядалися як соціальна проблема. Тому, актуальним залишається питання щодо формування у суспільстві нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, усвідомлення насильства як порушення прав людини.

Виклад основного матеріалу. Згідно Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 №2229-VIII «домашнє насилля – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насилля, у

тому самому місці, що ї постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [1].

Домашнє насилля може бути вираженим у різних формах.

Економічне насилля – форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру.

Психологічне насилля – форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи.

Сексуальне насильство – форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьюю особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності.

Фізичне насильство – форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру [1].

Про насильство в українських сім'ях можна говорити як про одну з найбільш поширених соціальних проблем в Україні. Так, згідно досліджень Фонду ООН у галузі народонаселення, щорічно в Україні гинуть 600 жінок від домашнього насильства. Для порівняння, середньорічна кількість жіночих смертей внаслідок військових дій – 174.

18% чоловіків в Україні вважають, що мають право побити жінку, якщо вона зрадила. У той же час, інше дослідження щодо сприйняття та виправдування жінками насильства над собою показало, що 22% українок вважають, що в окремих випадках заслужили насильство.

Від 1 до 3 млн дітей в Україні стають свідками або жертвами домашнього насильства, зокрема, психологічного. Кожен десятий українець вважає, що «шльопнути» дитину по сідницях – не є насильством у певних випадках. Лише третина українців сприймає демонстративне ігнорування дитини як насильство. Також виявлено, що 65% дітей в Україні зазнають хоча би одного виду насильства, а 4% зазнають одразу всіх видів насильства [5].

Розглянемо чинники, що обумовлюють насильство в сім'ї. Так, у сучасній Україні до чинників сімейного насильства можна віднести: погіршення і нестабільність соціально-економічного життя; скорочення кількості робочих місць у виробництві та пов'язане з цим безробіття; поширеність у засобах масової інформації, перш за все на телебаченні, пропаганди насильства та жорстокості, деструктивний вплив відеопродукції; у поширення алкоголізму та наркоманії; укорінення в суспільній свідомості цільової настанови на індивідуальне виживання, відсутність соціальних ідеалів, певний ідеологічний вакуум та криза моральності; у поширенні неформальних (незарєєстрованих офіційно) шлюбів, а відтак менший рівень солідарності сім'ї, збільшення кількості розлучень і частки неповних сімей; слабка дієвість системи матеріальної допомоги сім'ям, які її потребують, загалом матеріальна залежність жінок від чоловіків [4].

При виявленні причин сімейного насильства можна використовувати два підходи: *соціологічний* – визначає насильство як соціокультурну обумовленість, тобто насильство є стереотип сімейних стосунків, вихованим з дитинства, прийнятим в даній групі населення; *соціально-психологічний підхід* розглядає насильство як результат негативного особистого життєвого досвіду, «травми дитинства» [3]. Сімейне насилля це деструктивна соціальна взаємодія в сім'ї, що відображає її загальне неблагополуччя і порушення в ціннісно-нормативній сфері індивідів. Насилля в сім'ї є чинником соціального ризику, що спричиняє поглиблення соціально-психологічної та моральної відчуженості, взаємну недовіру і ворожість стосовно інших членів сім'ї, брутальність і жорстокість у спілкуванні [3].

Протидія домашньому насильству – це система заходів, які спрямовані на припинення домашнього насильства, надання допомоги та захисту постраждалій особі, відшко-

дування їй завданої шкоди, а також на належне розслідування випадків домашнього насильства, притягнення до відповідальності кривдників та зміну їхньої поведінки [1].

Методологією соціальної роботи в аспекті профілактики домашнього насильства щодо дітей є концепція «допомоги для самопомоги», яка змінює свідомість і поведінку дорослих і дітей. Ця концепція розглядає людину як суб'єкт, а не об'єкт соціальної роботи, що означає формування в неї відповідальності за своє життя, свій вибір, уміння свідомо користуватися своїми правами на основі знання про них. У «допомозі для самопомоги» це означає:

1. Виявлення особливостей і проблем молоді, дітей, жінок, кривдників в аспекті запобігання домашньому насильству.
2. Формування позитивної мотивації до сприйняття соціальних послуг та стимулювання молоді до засвоєння інформації щодо протидії домашньому насильству.
3. Встановлення контакту з молоддю і членами їх сімей і надання їм соціальної допомоги, тобто такого комплексу соціальних послуг, який сприяє не тільки відмові від насильства, але й підвищенню соціального статусу молоді, її особистому розвитку на основі оволодіння знаннями про свої права, навчання вмінню ними користуватися та їх відстоювати, створення умов для їх реалізації, використовуючи при необхідності соціальну опіку і підтримку, соціальний менеджмент. Наслідком такої допомоги можуть бути: знання, що запобігають домашньому насильству, вміння і навички щодо критичної оцінки, прийняття рішення й управління собою в ситуаціях, які можуть призвести до насильства, негативне ставлення до насильства.
4. Спрямування молоді до самопомоги в напрямку запобігання насильству через надання інформаційних послуг про установи та організації, які вирішують такі проблеми [3].

Висновки. Отже, важливим кроком до подолання проблеми насильства в родині має стати її усвідомлення, як суспільством в цілому, так і кожним окремим громадянам. Адже ця проблема досить часто є прихованою і для суспільства, і для тих, хто є жертвою такого насильства. А це можливо лише за умови проведення широкої просвітницької кампанії, зокрема фахівцями соціальної сфери, спрямованої на подолання стереотипів у сімейних відносинах та створення у суспільстві атмосфери нетерпимості до будь-яких проявів насильства та жорстокості.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» 2229-VIII, 07.12.2017. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19 (дата звернення: 15.11.2019).
2. Запобігання насильства в сім'ї / під заг. ред. А.В. Довженко, А.Й. Присяжнюк, В.А. Гандюра. Київ : ТОВ НОВА, 2014. 136 с.
3. Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти / авт. кол. В.М. Бондаровська, О.О. Кочемировська, Г.М. Лактіонова та ін. ; заг. ред. О.О. Кочемировської. Київ : Вид-во ФОРМ Кліменко Ю.Я., 2010. 372 с.
4. Соціальна робота: технологічний аспект / за ред. А.Й. Капської. Київ : ДЦССМ. 2004. 246 с.
5. URL: http://csr-ua.info/csr-ukraine/wp-content/uploads/2017/10/VAW_present_NK.pdf (дата звернення: 15.01.2020).

The article analyzes forms and causes of domestic violence and defines a system of measures aimed at ending domestic violence.

Key words: domestic violence, forms of violence: economic, psychological, physical, sexual, causes of domestic violence.

Отримано: 10.03.2020

С. П. Миронова, доктор педагогічних наук, професор

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ СПЕЦІАЛЬНИМИ ТА ІНКЛЮЗИВНИМИ ЗАКЛАДАМИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИТКОВОГО КОМПОНЕНТУ ОСВІТИ

У статті визначені зміст і шляхи співпраці між спеціальними та інклюзивними закладами у забезпеченні корекційно-розвиткового компоненту освіти дітям з особливими освітніми потребами. Такими шляхами є: укладання угод про співробітництво, планування спільної методичної роботи. Ефективними формами співпраці є семінари, консиліуми, наставництво, взаємовідвідування уроків, тренінги.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами; корекційно-розвитковий компонент освіти; спеціальна освіта; інклюзивне навчання; корекційні педагоги; вчителі предметів.

Нова українська школа передбачає безбар'єрну освіту для всіх дітей, що призвело до стрімкого розвитку інклюзивного навчання в Україні. Однією з складових освіти дітей з особливими освітніми потребами (далі – дітей з ООП) незалежно від форми навчання є корекційно-розвитковий компонент. І якщо його реалізація в умовах спеціальних навчальних закладів є добре організованою, то в умовах інклюзивної освіти виникають певні труднощі. Найчастіше проблеми обумовлені відсутністю необхідних кадрів. Тож вирішення цієї проблеми є досить актуальним завданням для ефективного впровадження інклюзивного навчання.

Питанням корекційної спрямованості навчання різних категорій дітей з ООП присвячено дуже багато досліджень у вітчизняній корекційній педагогіці і спеціальній психології (В. Бондар, І. Єременко, Н. Засенко, В. Липа, С. Миронова, В. Синьов, Є. Синьова, В. Тарасун, Л. Ханзерук, Д. Шульженко та ін.). Проте проблема співпраці педагогів закладів загальної середньої та дошкільної освіти із корекційними педагогами спеціальних закладів цілеспрямовано не вивчалася.

Мета дослідження полягає у визначенні змісту й шляхів співпраці між спеціальними та інклюзивними закладами у забезпеченні корекційно-розвиткового компоненту освіти дітям з ООП.

Активне запровадження інклюзивної освіти в Україні розпочалося з 2011 року. В усіх чинних документах МОН зазначається, що дітям з ООП має забезпечуватися не лише відповідне навчання, а й корекція їхнього розвитку. Проте в багатьох навчальних закладах реалізація корекційних завдань ускладнюється недостатністю фахівців – корекційних педагогів. У той же час МОН рекомендує в таких випадках залучати до проведення корекційно-розвиткових занять спеціалістів з інклюзивно-ресурсних центрів (далі – НРЦ), навчально-реабілітаційних закладів (далі – НРЦ), спеціальних шкіл [1; 2]. При цьому чітко прописано, що фахівці НРЦ можуть проводити корекційно-розвиткові заняття з дітьми з ООП як на базі центру, так і в школі, що залежить від потреб і можливостей дитини. А як же взаємодіяти з іншими закладами?

Одним із шляхів співпраці є укладання угод між спеціальними та інклюзивними закладами про забезпечення корекційно-розвиткового компоненту освіти. Доцільно, щоб такі заняття проводилися на базі спеціальних шкіл і НРЦ, адже там є не лише фахівці, а й спеціальні кабінети, обладнання. Ще одним шляхом взаємодії може стати спільне планування методичної роботи інклюзивних та спеціальних закладів. В рамках такого виду співпраці слід передбачити, зокрема:

- взаємовідвідування уроків і виховних занять;
- відкриті корекційно-розвиткові заняття й уроки;
- наставництво;
- проведення лекцій, тренінгів, майстер класів, консультацій корекційними педагогами для вчителів закладів загальної середньої освіти;
- спільні семінари, консиліуми, науково-практичні конференції.

Оскільки корекційний компонент реалізують не лише вузькі спеціалісти, а й вчителі предметів, то для них досить корисним буде відвідування уроків, які проводять корекційні педагоги, з метою оволодіння прийомами реалізації корекційних цілей, розуміння особливостей уроку для дітей з ООП. На відкритих уроках можна одержати рекомендації фахівців з конкретних методик і технологій спеціального навчання дітей з ООП. Практика інклюзивної освіти свідчить, що у педагогів інклюзивних закладів недостатній рівень психологічної та методичної компетентності щодо навчання дітей з ООП. Підвищити цей рівень можна під час самоосвіти, але доцільніше, коли це скеровують і надають допомогу фахівці, добре обізнані в питаннях спеціальної освіти. Ефективними будуть як індивідуальні консультації, так і спільне обговорення проблем, що виникають під час інклюзивного навчання дітей з ООП. Вчителі можуть відвідувати засідання методоб'єднання в спеціальних закладах, брати участь в обговоренні питань корекційної методики навчання, індивідуального підходу до учнів з ООП.

Отже, проблема взаємодії між спеціальними та інклюзивними закладами у забезпеченні корекційно-розвиткового компоненту освіти дітям з ООП є актуальною проблемою педагогіки, яка потребує подальших наукових пошуків.

Список використаних джерел:

1. Положення про інклюзивно-ресурсний центр. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF>.
2. Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах. *Урядовий кур'єр*. 2011. №153. С. 3.

The article defines the content and ways of cooperation between special and inclusive institutions in providing correctional and developmental component of education to children with special educational needs. Such ways are: conclusion of cooperation agreements, planning of joint methodological work.

Key words: children with special educational needs; correction and development component of education; special education; inclusive learning; correctional educators; subject teachers.

Отримано: 10.03.2020

С. А. Михальська, кандидат психологічних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ В ІНКЛЮЗИВНОМУ ПРОСТОРІ ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

У статті розглянуто особливості психологічного супроводу в інклюзивному просторі осіб, які мають порушення зору. Описано психологічний супровід, як модель організації роботи психолога з особами з порушеннями зору. Підкреслюється, що комплексний психологічний супровід має охоплювати усіх учасників інклюзивного простору.

Ключові слова: особи із порушеннями зору, психологічний супровід, інклюзивна освіта, психологічна служба.

Освіта дітей з особливими освітніми потребами передбачає включення їх у загальну діяльність разом з іншими дітьми, починаючи вже з дошкільного віку. Проблема психологічного супроводу дітей з особливими освітніми

потребами розглядаються з позиції психологічних, педагогічних, організаційно-методичних вимог щодо організації роботи з такими дітьми. У своїх роботах вчені дійшли висновку, що робота з дітьми з особливими освітніми потреба-

ми має бути спрямована на організацію цілеспрямованої підтримки через надання психологічної, соціальної допомоги всіх учасників навчально-виховного процесу. Особлива роль у цьому процесі належить працівникам психологічної служби та їх співпраці з вчителями, батьками, працівниками інклюзивно-ресурсного центру, громадськістю [4, с.14].

Особливостям освіти, реабілітації, супроводу навчання осіб з особливими потребами, зокрема із порушеннями зору, приділяють увагу такі науковці, як В. Єрмаков, С. Клопота, В. Кобильченко, Г. Нікуліна, С. Синьова та ін.

У сучасних дослідженнях в тифлопсихології встановлено наявність труднощів, які можуть виникати при зоровій депривації під час ознайомлення з соціальним оточенням: у процесі формування першого враження про співрозмовника (О. Литвак, Г. Нікуліна та ін.); у процесі формування уявлень про зовнішній вигляд людей (О. Литвак, Г. Нікуліна, Л. Плаксіна, Л. Солнцева та ін.); у процесі сприйняття людини лише на основі діяльності порушеного аналізатора (М. Заорська, Г. Нікуліна, В. Феоктистова та ін.) [5, с.177].

Метою статті є систематизація особливостей психологічного супроводу з особами з порушеннями зору в інклюзивному просторі.

Психологічна служба забезпечує вчасне і систематичне вивчення психофізичного розвитку дитини, мотивів її поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, ставових та інших індивідуальних особливостей, створення психологічних умов для саморозвитку та самовиховання, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальними закладами [4, с.14].

О. Василькова, М. Гринчук, О. Казакова, І. Родигіна та ін. визначають психологічний супровід як комплексний метод, що забезпечує психологічну безпеку дитини, озброює її ресурсами для самостійної протидії різним негативним впливам, а також умінням формувати власний спосіб самозахисту та самовдосконалення шляхом цілеспрямованого свідомого навчання досягнення фізичного, душевного та соціального оптимального пристосування до соціального середовища.

На думку В. Кобильченко [3, с.169-174] психологічний супровід, як модель організації роботи практичного психолога має забезпечувати умови для психологічного благополуччя та оптимального психічного та соціального розвитку в ситуаціях соціальної взаємодії. Крім того, психологічний супровід передбачає своєчасне виявлення труднощів психосоціального розвитку людини на певних вікових етапах і визначення умов та засобів їхньої корекції та профілактики. В якості ідеальної мети психологічного супроводу постає адекватна соціалізація й розвиток індивідуальності кожної людини, особистість якої є депривованою. Ця ідеальна мета завжди віддзеркалюється в персоніфікованій меті досягнення кожною людиною свого більш високого рівня соціальності, що проявляється у її соціальному самовизначенні й розвитку власної індивідуальності.

Процесуальною метою супроводу є відображення у психологічних засобах впливу актуальних потреб особистості, які допомагають дитині або дорослій людині у вирішенні виникаючої в них особистісної проблеми. Психологічний супровід як процес розглядається діалектично, через джерело його розвитку, рушійну силу. Джерелом – є протиріччя між актуальним рівнем особистісного досвіду клієнта й недостатністю його для вирішення виниклої проблеми. Такий недолік власне й може бути компенсований у процесі взаємодії фахівця із суб'єктом супроводу. Ця взаємодія і є рушійною силою даного процесу.

Є. Клопота [2, с.92-98] окреслила наступні особливості психологічного супроводу в інклюзивному просторі осіб, які мають порушення зору:

- Незрячі й слабкозорі учні, їх зрячі однокласники: оптимізація міжособистісної взаємодії та взаєморозуміння, прийняття своєї особистості з порушеннями зору, формування згуртованості класу, підвищення особистісного статусу учня з вадами зору, формування його адекватної самооцінки й адекватного відношення до своїх сенсорних і інтелектуальних можливостей і, відповідно, зростання рівня домагань, активізації життєвої позиції.
- Батьки: аналіз існуючих стереотипів про сліпоту, проведення бесід з батьками зрячих учнів про особливості

зорового сприйняття, підвищення вмотивованості навчати своїх дітей спільно.

- Педагогічний колектив: підвищення психологічної готовності вчителів, асистентів учителів до рівноцінної навчальної діяльності, подолання соціальних стереотипів про сліпоту.
- Адміністрація школи: роз'яснення й аналіз соціально-психологічних особливостей учнів з порушеннями зору, усвідомлення конфліктних сфер між батьками зрячих та незрячих дітей, створення психологічної взаємодії у питаннях навчально-виховного процесу для педагогічного персоналу.
- Вищі навчальні заклади: психологічна адаптація незрячих і слабкозорих студентів на першому курсі, аналіз внутрігрупових взаємин у студентському колективі; спостереження за характером відносин зрячих і незрячих студентів, сприяння у вирішенні конфліктних ситуацій; проведення бесід з викладачами, кураторами, деканатами про особливості адаптації студентів з порушеннями зору в навчальному процесі; організація тренінгів міжособистісного спілкування; організація центрів підтримки студентів з вадами зору, надання індивідуальних або групових консультацій щодо підготовки до самостійної трудової діяльності.
- У процесі професійної діяльності: адаптація незрячої та слабкозорої людини на робочому місці, проведення індивідуальних консультацій.

Н. Андрійчук зроблено висновок, що повноцінна інклюзія дітей з порушеннями зору в звичайне освітнє середовище не можлива без формування нової філософії державної політики щодо дітей з особливостями психофізичного розвитку та інтеграції їх у здорове суспільство. А психолого-педагогічний супровід таких дітей є необхідним для отримання позитивних результатів навчання, що можливо лише за умови тісної співпраці трьох сторін-учасників даного процесу: психолога, педагогів і батьків. Відповідно, існує необхідність комплектувати кадри необхідними спеціалістами, тому введення додаткової посади асистента вчителя значно полегшить перебування дитини, яка має вади зору в навчальному закладі інклюзивного типу [1, с.5-13].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Метою супроводу є відображення у психологічних засобах впливу актуальних потреб особистості, які допомагають дитині у вирішенні виникаючої в них особистісної проблеми. Так, психолог має створити неперервний психологічний супровід дитини з порушеннями зору, який реалізується в аспекті профілактики, діагностики, корекції та розвитку, психологічної освіти та консультацій дітей та дорослих, а зміст його визначається відповідно до вікових закономірностей розвитку, соціокультурних особливостей та інтересів дітей з порушеннями зору. Отже, комплексний психологічний супровід має охоплювати усіх учасників інклюзивного простору. Проведене дослідження не вичерпало всіх аспектів проблеми. Подальшої розробки потребують такі питання, як оптимізація міжособистісної взаємодії дітей з порушеннями зору зі зрячими однолітками.

Список використаних джерел:

1. Андрійчук Н.М. Психолого-педагогічний супровід дітей з вадами зору в умовах інклюзивної освіти. *Соц.-психол. проблеми тифлопедагогіки* : зб. наук. пр. Київ, 2013. Вип. 9 (17). С. 5-13.
2. Клопота Є.А. Особливості психологічного супроводу людей з вадами зору в умовах інклюзивного середовища. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*. 2016. №1. С. 92-98.
3. Кобильченко В.В. Психологічний супровід як сучасна технологія оптимізації розвитку депривованої особистості. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації* : матеріали VIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (15 лютого 2019 року, м. Суми). Суми : ФОП Цьома С.П., 2019. С. 169-174.
4. Психологічний супровід інклюзивної освіти : [метод. рек.] / автор. кол. за заг. ред. А.Г. Обухівська. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 92 с.

5. Сасіна І.О., Гребенюк Т.М. Особливості психолого-педагогічного супроводу дітей з порушеннями зору в умовах інклюзивного навчання. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : збірник наукових праць : у 2 т. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2017. Вип. 9. С. 177.

The article deals with the peculiarities of psychological support in the inclusive space of persons with visual impair-

ments. Psychological support is described as a model of organization of work of a psychologist with persons with visual impairments. Emphasizes the need for a comprehensive psychological support participative inclusive space.

Key words: persons with visual impairments, psychological support, inclusive education, psychological service.

Отримано: 10.03.2020

УДК 615.825:616.89-053.6

Ю. А. Михальська, кандидат психологічних наук, асистент

ОСОБЛИВОСТІ ФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ПСИХОПАТОЛОГІЧНА СТРУКТУРА НЕДОРОЗВИТКУ ПРИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПОРУШЕННЯХ

У статті висвітлюються особливості фізичного розвитку, фізичних здібностей, психопатологічні зміни та структура психічного дефекту у осіб з інтелектуальними порушеннями. Звернена увага на те, що для інтелектуальних порушень характерним є не тільки тотальність, а також ієрархічність недорозвитку психіки і інтелекту.

Ключові слова: інтелектуальні порушення, фізичний розвиток, психіка, інтелект, психопатологічний недорозвиток.

Актуальність проблеми. Інтелектуальні порушення у дітей – різноманітні за спрямованістю, проявами і походженням відхилення в розумовому розвитку. Вони обумовлені порушеннями структури і функцій мозку і його реакціями на ці порушення. Інтелектуальні порушення – це кількісні та якісні відхилення у розвитку розумових здібностей людини. У нейропсихологічних дослідженнях було показано, що мозковим субстратом найбільш складних форм цілеспрямованої осмисленої поведінки, і перш за все інтелектуальних процесів, є лобні долі головного мозку.

На існування взаємозв'язку між інтелектуальним і фізичним розвитком людини зазначили багато дослідників. Існування цього взаємозв'язку підкреслюється ще починаючи з І.М. Сеченова, підтверджується існуванням кореляцій між рівнем фізичного та розумового розвитку людини [1, с.23].

Викладення основного матеріалу. Фізичний розвиток осіб з інтелектуальними порушеннями часто відстає від вікової норми і нерідко, навіть при відсутності явної внутрішньоутробно обумовленої диспластичності, характеризується непропорційністю будови тулуба і кінцівок, викривленням хребта, ознаками церебрально-ендокринної недостатності (ожиріння, недорозвинення статевих органів, порушення темпу і термінів формування вторинних статевих ознак).

За даними Тиганова А.С. (2004) частина розумово відсталих дітей мають аномальний зовнішній вигляд. Ця зовнішня аномальність обумовлена не тільки тим, що у розумово відсталих дітей часто зустрічається диспластичність будови обличчя і тіла, а й наявністю виражених неврологічних розладів, вторинними деформаціями черепа (при органічному ураженні мозку), гіпомімією і т.п. Ступінь зміни зовнішнього вигляду хворих пов'язана з глибиною інтелектуального дефекту і характером мозкової патології. При легкому інтелектуальному недорозвиненні хворі можуть мати нормальний зовнішній вигляд. Але слід мати на увазі, що і при глибокому інтелектуальному дефекті хворі можуть не мати грубих аномалій. В більшості випадків вивчення соматичних особливостей розумово відсталого хворого дає можливість не тільки діагностувати деякі нозологічні форми інтелектуального недорозвинення, а й оцінити терміни ураження мозку. При соматичному огляді виявляються вроджені вади розвитку і так звані малі аномалії, які дуже часто зустрічаються у хворих з розумово відсталістю, що вказує на внутрішньоутробний характер ураження. Ці аномалії є наслідком незавершеного, рідше спотвореного морфогенезу (частина з них може бути і виразом нормальної варіабельності тієї чи іншої морфологічної ознаки). Число їх і різноманітність настільки великі, що скласти їх перелік практично не можливо, тим більше що такі аномалії виявляються не тільки при зовнішньому огляді дитини, але і при додаткових обстеженнях – при огляді окулістом, при рентгенографії черепа, хребта, кінцівок.

На фізичний розвиток, рухові здібності, здатність до навчання і пристосованість до фізичного навантаження впливає тяжкість інтелектуального дефекту, супутні захво-

рювання, вторинні порушення, особливості психічної і емоційно-вольової сфери дітей.

Психомоторне недорозвинення дітей з легкою розумово відсталістю проявляється в уповільненому темпі розвитку локомоторних функцій, непродуктивності рухів, руховому неспокої і метушливості. Рухи бідні, незграбні, недостатньо плавні. Особливо погано сформовані тонкі і точні рухи рук, предметна маніпуляція, жестикуляція і міміка [3, с.155].

Порушення фізичного розвитку проявляється у відставанні в масі та довжині тіла; порушеннях постави, розвитку стопи та грудної клітини і зниження її окружності; часто зустрічаються парези верхніх і нижніх кінцівок; відставання в показниках обсягу життєвої ємності легень; деформації черепа; дисплазії; аномалії лицьового скелета [4, с.156].

Відставання у фізичному розвитку розумово відсталих дітей, ступінь пристосування до фізичного навантаження залежать не тільки від ураження ЦНС, а й є наслідком вимушеної гіпокінезії [4, с.157].

Розвиток основних фізичних здібностей (сили, швидкості, витривалості) підпорядковується загальним закономірностям вікового розвитку, але у розумово відсталих школярів темп їх розвитку нижчий і сенситивні періоди наступають пізніше на 2-3 роки (Воронкова В.В., 1994; Черник Е.С., 1997). Встановлено, що основним порушенням рухової сфери розумово відсталих дітей є розлад координації рухів (Плешаков А.Н., 1985; Юровский С.Ю., 1985; Самыличев А.С., 1991; Ванюшкин В.А., 1999; Горская И.Ю., Синельникова Т.В., 1999; і ін.).

Психопатологічні особливості розумово відсталості, включаючи сам інтелектуальний дефект, поліморфні як за характером, так і за ступенем вираженості.

Для розумово відсталості властиві тотальність психічного недорозвинення, яка стосується не тільки інтелектуальної діяльності, але і всієї психіки в цілому, а на перший план виступає недостатність вищих форм пізнавальної діяльності – абстрактного мислення.

Психопатологічна структура розладів при інтелектуальних порушеннях характеризується не тільки тотальністю, а також ієрархічністю недорозвитку психіки і інтелекту.

Психічне недорозвинення в дитячому віці проявляється в численних синдромах ранньої і стійкої загальної відсталості. Г.Е. Сухарева виділяє дві ознаки загального психічного недорозвинення: це переважання інтелектуального дефекту і відсутність прогредієнтності (Сухарева Г.Е., 1974).

Психопатологічним стрижнем психічного недорозвинення у дорослих, підлітків і дітей молодшого шкільного віку є слабкість абстрактного мислення у вигляді недостатньої здатності до узагальнення, розуміння причинно-наслідкових відносин, конкретно-ситуативного мислення (Виготський Л.С., 1984).

Досить характерні зміни в емоційно-вольовій сфері при розумовій відсталості. У той час як елементарні емоції можуть бути відносно збереженими, вищі емоції, перш за все моральні, виявляються недорозвиненими і недостатньо

диференційованими. Переважають головним чином безпосередні переживання, емоції, що випливають з конкретної ситуації і діяльності, актуальні тільки в даний момент.

Особливе місце в структурі психічного недорозвинення займають порушення мовлення, які в більшості випадків відображають глибину розумової відсталості: в найбільш важких випадках хворі не тільки не говорять, але і не розуміють звернене до них мовлення.

Дослідження психологів і педагогів показали, що психічне недорозвинення при розумовій відсталості охоплює всі сфери психіки: сенсорну, моторну, інтелектуальну, емоційну, особистісну, що є визначальною характеристикою розумової відсталості. У структурі психічного дефекту у дітей з розумовою відсталістю мають місце недостатність у розвитку гнозису, праксису, емоцій, пам'яті та інших психічних функцій, які, як правило, проявляються менше, ніж недорозвинення мислення. Наприклад, особливістю сприйняття у дітей з інтелектуальними порушеннями є недорозвинення аналізу і синтезу сприймаючих сигналів.

На тлі розумової відсталості можливий розвиток психозів, що нагадують гебфренічну або параноїдну шизофренію, афективні розлади, що нагадують депресивні і маніакальні епізоди. У цьому випадку вони відносяться до органічних афективних або шизофреноподібних розладів, оскільки завжди викликані органічними причинами.

Висновок. Усі особливості психічної діяльності розумово відсталих дітей носять стійкий характер, оскільки є

результатом органічних ушкоджень на різних етапах розвитку. Таким чином, розумова відсталість розглядається як явище незворотне, але це не означає, що воно не піддається корекції. При правильно організованому медичному, психологічному і корекційно-педагогічному впливі спостерігається позитивна динаміка в розвитку таких дітей.

Список використаних джерел:

1. Березина Т.Н. О взаимодействии физических и интеллектуальных способностей. *Психолог*. 2012. №1. С. 1-24.
2. Сухарева Г.Е. Лекции по психиатрии детского возраста (Избранные главы). М. : Медицина. 1974, 320 с.
3. Тиганов А.С. Патология психического развития. М. : Школа Пресс, 2004. 276 с.
4. Частные методики адаптивной физической культуры : учебное пособие / под ред. Л.В. Шапковой. М. : Советский спорт, 2003. 464 с.

The article highlights the features of physical development, physical abilities, psychopathological changes and the structure of mental defect in persons with intellectual disabilities. Attention is drawn to the fact that not only totality, but also the hierarchy of underdevelopment of the psyche and intelligence are characteristic of intellectual disorders.

Key words: intellectual disorders, physical development, psyche, intelligence, psychopathological underdevelopment.

Отримано: 10.03.2020

УДК 376.24

Ю. А. Михальська, кандидат психологічних наук, асистент

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ КОМПЛЕКСНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ З ПОРУШЕННЯМИ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ

У статті розглянуто особливості організації допомоги дітям з порушеннями опорно-рухового апарату. Підкреслюється, що комплексний підхід обов'язково повинен включати медичну, психологічну, педагогічну, логопедичну і соціальну допомогу для досягнення бажаних результатів. Описано найбільш ефективні та рекомендовані методи впливу на розвиток пізнавальних можливостей для подальшої соціальної адаптації дітей.

Ключові слова: діти з порушеннями опорно-рухового апарату, дитячий церебральний параліч, корекційна робота, реабілітаційні заходи, соціальна адаптація.

Надзвичайно актуальною є проблема інтеграції дітей та підлітків з руховими порушеннями в суспільство, перетворення їх в активних членів цього товариства. Однією з умов гармонійного розвитку особистості розглядається включення в ту систему, в якій їй належить існувати все життя. Тому особливо актуальним є питання розроблення комплексу заходів для допомоги дітям з порушеннями опорно-рухового апарату.

Основні дослідження теоретичних проблем допомоги дітям з порушеннями опорно-рухового апарату належать М.Б. Ейдиновій, Є.І. Кириченко, Р.Я. Абрамович-Лехтман, М.В. Іпполітовій, К.О. Семеновій, О.М. Мاستюковій, М.Я. Смуглину, Е.С. Калижнюк, О.Л. Раменській, В.Ю. Кожевниковій та іншим. Вони слугували науковим обґрунтуванням змісту і методів навчання цієї категорії дітей та підлітків [3, с.115-121].

Метою статті є систематизація найбільш ефективних та рекомендованих методів впливу на розвиток пізнавальних можливостей дітей з порушеннями опорно-рухового апарату.

Діти з порушеннями опорно-рухового апарату – це поліморфна в клінічному і психолого-педагогічному відношенні категорія осіб. Серед них умовно виділяють чотири групи:

- діти, які мають порушення опорно-рухового апарату обумовлені органічними ураженнями нервової системи:
  - головного мозку (дитячий церебральний параліч, пухлини і травми);
  - провідних шляхів (паралічі рук, кривошия і т.п.);
  - спинного мозку (наслідки поліомієліту, травми);
- діти, які мають поєднані ураження нервової системи і опорно-рухового апарату внаслідок родових травм;
- діти, які мають порушення опорно-рухового апарату при збереженні інтелекту (артрогрипоз, хондродистрофії, сколіози і т.д.);

- діти, які мають порушення опорно-рухового апарату спадкової етіології з прогресуючими м'язовими атрофіями (міопатія Дюшенна, аміотрофія Вердінга – Гоффмана і ін.).

Вивчення контингенту цих дітей показало, що в багатьох випадках спостерігається поєднання виражених порушень опорно-рухового апарату з відхиленнями у розвитку центральної нервової системи [2, с.163-182].

У більшості дітей з порушеннями опорно-рухового апарату причиною патології є дитячий церебральний параліч (ДЦП). Ця категорія дітей є найбільш вивченою в клінічному і психолого-педагогічному аспектах і складає переважну більшість учнів навчальних закладів.

Діти з дитячим церебральним паралічем – це особлива категорія дітей, у яких порушена структура чуттєвого пізнання, перцептивних дій, гностичних процесів. Актуальною є проблема реабілітації дітей, які страждають на дитячий церебральний параліч, оскільки вона повинна бути якомога ранньою і спрямованою як на розвиток рухової, так і психічної активності. Досягнення певної кінцевої мети, якою є розвиток пізнавальних можливостей дітей у процесі навчання, формування власного досвіду, який би передував соціальній адаптації, здійснюється за умови правильно організованого лікування, виховання та навчання дітей, хворих на ДЦП [4, с.421-424].

Основними завданнями корекційної роботи при ДЦП є: надання дітям комплексної медичної, психологічної і педагогічної, логопедичної і соціальної допомоги, забезпечення максимально повної і ранньої соціальної адаптації, загальної і професійної освіти. Дуже важливий розвиток позитивного ставлення до життя, суспільства, сім'ї, навчання і праці. Ефективність лікувально-педагогічних заходів визначається своєчасністю, взаємопов'язаністю, безперервністю тощо. Лікувально-педагогічна робота повинна

мати комплексний характер. Важливою умовою комплексного впливу є узгодженість дій спеціалістів різних профілів: невропатолога, психоневролога, лікаря ЛФК, логопеда, корекційного педагога, психолога, вихователя. Необхідна їх співпраця при обстеженні, лікуванні, психолого-педагогічній і логопедичній корекції.

Система допомоги передбачає ранню діагностику і ранній початок систематичної лікувально-педагогічної роботи з дітьми, що хворіють на ДЦП. В основі такої системи лежить раннє виявлення, ще в пологовому будинку чи дитячій поліклініці, серед новонароджених всіх дітей з церебральною патологією і надання їм спеціальної допомоги.

З 1998 року в лікувально-профілактичних закладах за ініціативи МОЗ України впровадили основні підходи комплексної медико-соціальної реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи. Враховуючи міжнародний досвід та національні ефективні методики допомоги дітям з обмеженими можливостями та їхнім родинам, 2011 р. в Україні за ініціативи Державного закладу «Український медичний центр реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи МОЗ України» розроблено Концепцію соціальної педіатрії (комплексна медико-соціальна реабілітація дітей з обмеженими можливостями), де передбачені принципи послуг раннього втручання [1, с.16-23]. Враховуючи це в комплексне відновлювальне лікування ДЦП включаються: медикаментозні засоби, ортопедична допомога та фізіотерапевтичні процедури.

Існує кілька основних принципів корекційно-педагогічної роботи з дітьми, що страждають на ДЦП:

- комплексний характер корекційно-педагогічної роботи;
- ранній початок онтогенетично послідовного впливу, що спирається на збережені функції;
- організація роботи у межах провідної діяльності;
- спостереження за дитиною у динаміці психомовного розвитку, що триває;
- тісна взаємодія з батьками і всім оточенням дитини.

Шипицина Л.М., Мамайчук І.І. називають такі загальні принципи допомоги дітям з важкими розладами опорно-рухового апарату:

- компенсації, що передбачає проведення роботи відповідними спеціалістами;
- взаємозв'язку: кожен спеціаліст будує свою роботу з урахуванням напрямку діяльності інших працівників;
- поєднання індивідуального підходу з груповими формами роботи;
- щоденного обліку психофізичного стану дитини при визначенні об'єму і характеру знань, що з нею проводяться;
- пріоритетного формування якостей особистості, необхідних для успішної соціалізації;
- поєднання в корекційному процесі роботи з розвитку порушених функцій і формування прийомів їх компенсації [2, с.163-182].

Оскільки роль сім'ї і найближчого оточення в процесі становлення особистості є величезною, необхідна така організація середовища, яка могла б максимально стимулювати цей розвиток. Тому батьки – основні учасники педагогічної допомоги при ДЦП.

Слід не забувати про корекцію рухових порушень, яка включає в себе медикаментозне лікування, заняття фізичною культурою, фізіотерапевтичне лікування, до складу якого обо-

в'язково входять масаж, ЛФК та водолікування; заняття з корекції рухів під час усіх режимних моментів. Медикаментозне лікування проводиться за призначенням невропатолога й застосовується в загальному комплексі відновлювальної терапії для створення «фону», що сприяє розвитку рухових та інших функцій. Метою фізичного виховання є створення режимних передумов для успішної побутової, навчальної, трудової та соціальної інтеграції в суспільстві.

Зарубіжними та вітчизняними вченими доведено, що руховий розвиток дітей має великий вплив на загальний розвиток, а саме – на формування мовлення, психічний розвиток, розвиток інтелекту та аналізаторних систем. Обмеження м'язової діяльності призводить до труднощів в опануванні певних навичками. Багато дітей з важкою моторною патологією тривалий час знаходяться в положенні «лежачи», а порушення чи затримка рухових функцій вимагає відповідної корекції: необхідності формування правильної уяви про рух, просторово-рухову організацію [4, с.421-424].

Отже, стає зрозумілим, що всім дітям з порушеннями функцій опорно-рухового апарату необхідна спеціальна психолого-педагогічна підтримка для реалізації їх соціально-освітнього потенціалу. Проблема організації, планування, змісту і методики корекційно-розвивальної діяльності корекційного педагога з дітьми, які мають порушення функцій опорно-рухового апарату, залишається актуальною. Досягнення певної кінцевої мети, якою є розвиток пізнавальних можливостей дітей у процесі навчання, формування власного досвіду, який би передував соціальній адаптації, здійснюється за умови правильно організованого лікування, виховання та навчання дітей, хворих на ДЦП.

Список використаних джерел:

1. Мартинюк В.Ю. Основні концепції реабілітаційної допомоги дітям з обмеженням життєдіяльності. *НейроNews: психоневрологія та нейропсихіатрія*. 2019. №1. С. 16-23
2. Специальная психология : учебник для академического бакалавриата / Л.М. Шипицына [и др.] ; под ред. Л.М. Шипицыной. Москва : Издательство Юрайт, 2017. 287 с.
3. Ханзерук Л.А., Карпенко А.В. Науково-практичний досвід М.В. Роджественської в аспекті історико-педагогічного аналізу проблеми навчання та виховання дітей з порушеннями опорно-рухового апарату в Україні. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна*. 2013. Вип. 23 (2). С. 115-121.
4. Яковлева С.Д. Системний підхід до питань реабілітації дітей з дитячим церебральним паралічем. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. Вип. 23. С. 421-424.

The article deals with the peculiarities of organization of assistance to children with disorders of the musculoskeletal system. It is emphasized that a comprehensive approach must necessarily include medical, psychological, pedagogical logopedic and social assistance in order to achieve the desired results. The most effective and recommended methods of influencing the development of cognitive opportunities for further social adaptation of children are described.

Key words: children with musculoskeletal disorders, cerebral palsy, correctional work, rehabilitation measures, social adaptation.

Отримано: 10.03.2020

УДК 616.895-053.6

А. В. Михальський

ПРИЧИНИ І ОСНОВНІ ТИПИ ПСИХІЧНОГО ДИЗОНТОГЕНЕЗУ

У статті висвітлюється поняття «онтогенез» і «дизонтогенез», в тому числі «психічний дизонтогенез», роль біологічних та соціально-психологічних негативних чинників у виникненні дизонтогенезу, та дається характеристика основним типам психічного онтогенезу.

Ключові слова: дизонтогенез, ретардація, асинхронія, регресія.

Актуальність проблеми. У біологічній і медичній літературі широко використовуються такі поняття як онтогенез і дизонтогенез. У біологічному плані онтогенез розгляда-

ється як індивідуальний розвиток організму від моменту зародження до кінця життя. Розрізняють пренатальний (до народження) і постнатальний (після народження) онтогенез.

Термін «дизонтогенія» вперше введений німецьким антропологом і анатомом Г. Швальбе (1927) для позначення відхилення внутрішньоутробного формування структур організму від нормального розвитку. Згодом термін «дизонтогенія» набув ширшого значення. Ним стали позначати різні форми порушень онтогенезу, включаючи і постнатальний, переважно ранній обмежений тими термінами розвитку, коли морфологічні системи організму ще не досягли зрілості [2, с.6].

Термін «дизонтогенез» (від грец., «dys» приставка, що означає відхилення від норми, «ontos» – суще, те, що існує, «genesis» – розвиток).

Перший час цей термін використовували тільки як синонім аномалії розвитку в дефектології, потім стали застосовувати більш широко в психопатології, психіатрії [Сухарева Г.Е., 1965; Ушаков Г.К., 1973; Ковальов В.В., 1979]. У дефектології дані стани об'єднуються в групу порушень (відхилень) розвитку.

В.В. Ковальов вживає поняття «психічний дизонтогенез», застосовуючи його до порушень психічного розвитку в дитячому і підлітковому віці в результаті розладу дозрівання структур і функцій головного мозку.

Таким чином, дизонтогенез – це порушення розвитку організму на якомусь етапі онтогенезу, а психічний дизонтогенез – патологія психічного розвитку зі зміною послідовності, ритму і темпу процесу дозрівання психічних функцій.

Як в онтогенезі, так і в дизонтогенезі асинхронія розвитку психічних функцій найбільш сильно проявляється в періоди вікових криз, коли починається інтенсивне формування нових якостей психіки індивіда.

Психічний дизонтогенез відіграє важливу роль в розвитку різноманітних форм психічної патології, пов'язаних з порушенням розвитку – від станів загального психічного недорозвинення, тобто синдромів розумової відсталості, до патологічних феноменів, що виникають внаслідок дисфункції дозрівання (моторні і мовні стереотипії, страхи, патологічне фантазування та ін.).

Викладення основного матеріалу. Психічний дизонтогенез може бути обумовлений біологічними (генетичними, ектогенно-органічними і ін.), патогенними факторами, несприятливими соціально-психологічними впливами, а також різноманітними поєднаннями біологічних і соціальних факторів.

Несприятливі чинники, що викликають дизонтогенез можна розділити на зовнішні (екзогенні) і внутрішні (ендогенні, генетичні).

Екзогенні причини викликають відхилення в розвитку, які можуть впливати на різні періоди онтогенезу:

- у пренатальний (внутрішньоутробний) період: хронічні захворювання батьків, особливо матері, серйозні відхилення в соматичному здоров'ї матері, включаючи недоїдання (особливо нестача білків, мікроелементів, вітамінів), пухлинні захворювання, загальна соматична ослабленість, ендокринні захворювання матері, зокрема цукровий діабет; несумісність за резус-фактором; інфекційні та вірусні захворювання матері (грип, краснуха, токсоплазмоз та ін.), венеричні захворювання (сифіліс); інтоксикація (отруєння) матері; алкоголізм і прийом наркотиків батьками, і особливо матір'ю; токсикози матері під час вагітності; емоційні стреси, дія вібрації, опромінення, деякі лікарські препарати; травми; і т.п.);
- у натальний (родовий) період: патологічне протікання родової діяльності, особливо тих випадків які супроводжуються травматизацією головного мозку (родові травми; інфікування плода; асфіксія – задуха плода);
- у постнатальний період (після народження) причинами можуть бути залишкові явища після різних інфекційних та інших захворювань; токсико-дистрофічні захворювання; різні травми (черепно-мозкові; травми аналізаторів, кінцівок і т.п.); інтоксикації (алкогольні, наркотичні, нікотинові і т.п.); недотримання санітарно-гігієнічних норм (наприклад, недотримання гігієни зору може привести до короткозорості); хронічні захворювання (астма, захворювання крові, діабет, серцево-судинні захворювання, туберкульоз), що почалися в ранньому віці і т.п.

Причинами відхилень у розвитку можуть бути несприятливі умови соціального середовища, які проявляють травмуючий вплив на психічний розвиток дитини, особливості її поведінки.

До *ендогенних (генетичних) причин* відносяться:

- різні спадкові захворювання (наприклад, мікрофтальм – груба структурна зміна очей, що характеризується зменшенням розмірів одного або обох очних яблук, внаслідок чого знижується гострота зору; міопатія – порушення обміну речовин в м'язовій тканині, що характеризується м'язовою слабкістю, і т.п.);
- захворювання, пов'язані зі змінами в чисельності або структурі хромосом – хромосомні аберації (наприклад, полісомія – збільшення хромосомного набору в кілька разів; трисомія – це наявність додаткової (зайвої) хромосоми в каріотипі людини; моносомія – зменшення хромосом в парі на одну; дуплікація – подвоєння окремих ділянок хромосоми; делеція – втрата частини матеріалу хромосоми; інверсія (переворот) означають, що частина хромосоми перевернулася і тепер частина генів у хромосомі знаходиться у зворотному порядку; транслокація – перенесення ділянки або всієї хромосоми на іншу, не гомологічну їй хромосому від іншої пари);
- спадково обумовлені дефекти обміну.

У роботах психіатрів виділяються два основних типи психічного дизонтогенезу – ретардація і асинхронія (Ушаков Г.К., 1973). В.В. Ковальов (1985) на додаток виділяє третій тип дизонтогенезу, який може бути позначений як регресія.

Під ретардацією розуміють запізнення або припинення психічного розвитку. Ретардація може бути загальною (тотальною) та частковою (парціальною). При тотальній ретардації спостерігається запізнення або припинення всього психічного і особистісного розвитку в цілому, а при парціальній – запізнення або припинення розвитку окремих психічних функцій, компонентів психіки, окремих властивостей особистості.

Асинхронія відзначається як спотворений, диспропорційний, дисгармонійний психічний розвиток. Вона характеризується вираженим випередженням розвитку одних психічних функцій і властивостей особистості і значним відставанням темпу і термінів дозрівання інших функцій і властивостей, що стає основою дисгармонійної структури особистості і психіки в цілому.

Регресія це повернення функцій на більш ранній віковий рівень. Регресивний тип пов'язаний з механізмами вивільнення і фіксації більш ранніх онтогенетичних форм нервово-психічного реагування. Схильність до регресу більш характерна для менш зрілої функції. Явища регресу диференціюють від явищ розпаду, при яких відбувається не повернення функції на більш ранній віковий рівень, а її груба дезорганізація або випадання.

Висновки. Практично майже будь-який більш-менш тривалий патологічний вплив на незрілий мозок може призвести до відхилення психічного розвитку, а мозок найбільш чутливий до різних впливів у критичні періоди свого розвитку, коли формуються найбільш важливі функціональні системи, спостерігається інтенсивна диференціація нервової системи.

Список використаних джерел:

1. Ковалев В.В. Психиатрия детского возраста: руководство для врачей. М. : Медицина, 1979. 608 с.
2. Лебединский В.В. Нарушения психического развития в детском возрасте : учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений. М. : Академия, 2003. 144 с.
3. Ушаков Г.К. Детская психиатрия. М. : Медицина, 1973. 392 с.

The article covers the concepts of «ontogeny» and «dysontogenesis», including «mental dysontogenesis», the role of biological and socio-psychological negative factors in the emergence of dysontogenesis, and describes the main types of mental ontogeny.

Key words: dysontogenesis, retardation, asynchrony, regression.

Отримано: 10.03.2020

EMOTIONAL COMPETENCE IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF A FUTURE SPECIALIST

Емоційна компетентність у професійному становленні майбутнього фахівця. Необхідною умовою емоційного інтелекту є розуміння емоцій суб'єктом; кінцевим продуктом емоційного інтелекту є прийняття рішень на основі відображення і осмислення емоцій, які є диференційованою оцінкою подій, що мають особистісний сенс. Встановлено, що емоційна компетентність виступає інтегральною значущою властивістю справжнього професіонала та слугує для більш гармонійної Я-концепції фахівця. Зроблено висновок, що емоційний компонент є важливим у навчально-виховному процесі і необхідним для професійної психологічної підготовки майбутніх фахівців.

Ключові слова: емоційний інтелект, емоційна сфери особистості, емоційна зрілість особистості, емоційна компетентність майбутніх фахівців соціономічних, інтегральна значуща властивість справжнього професіонала.

The relevance of the research problem. We agree with D. Goleman, that the emotional competence is the ability to recognize and acknowledge the own feelings, as well as the feelings of others for self-motivation, for managing personal emotions and relationships with others. The emotional competence includes two components: personal competence (self-understanding, self-regulation and motivation) and social competence (empathy and social skills) [1; 2; 4; 6].

According to K. Saarni, the emotional competence is a set of eight kinds of abilities or skills: the awareness of personal emotional states; the ability to distinguish emotions of others; the ability to use the dictionary of emotions and forms of their expression characteristic for the culture; the capability of sympathetic and emphatic inclusion into experiences of others; the ability to understand that inner emotional state does not necessarily correspond to the external manifestation of both the individual and other people; the ability to cope with their negative feelings; the realization that the structure and the character of relationship to some extent are determined by the fact how emotions are expressed in the relationships; the ability to be emotionally appropriate, that is to make their own emotions.

The aim of the article is the theoretical and methodological study of the correlation between the emotional competence and the professional development of future specialists of socio-economic professions.

Analysis of recent studies. The methodological basis of the study comprises the general aspects of emotions, emotional maturity, presented in the works of H. Breslav, O. Zaporozhets, O. Kulchytska, A. Olshannikova, A. Sukhariev, O. Chebykin, O. Yakovliev and others); emotional intelligence, presented in studies of R. Bar-On, D. Goleman, D. Karuzo, D. Liusin, J. Meyer, P. Selovey and others.

The theoretical and methodological approaches to the correlation between intellectual and emotional are considered in the works of B. Ananiev, L. Vyhotskyi, S. Rubinshtein, O. Misyshev and others. The close relationships between thinking, intelligence and emotional processes are presented in the works of famous psychologists V. Viliunas, B. Dodonov who emphasized the importance of emotional processes in human behavior. The study of emotional competence is a new element in the study of personality's emotional sphere.

The main material research. The emotional maturity is considered as an integrated quality of personality that reflects the optimal development of the emotional sphere at the level of adequacy of emotional response in certain socio-cultural and intrapersonal circumstances. It is characterized by a predominance of positive sign of emotional activity and human reactivity in the interaction with internal and external world.

According to the concept of competence approach, each type of professional activity requires specific competencies that ensure effective implementation of this subject's professional activity. The nature of personality's emotions is noted to be changed relating to the formation of social motives of activities (the desire to do something necessary, useful not only for themselves but also for others). The sphere of emotional competencies of a specialist's personality, his professionally significant properties includes enthusiasm of a job, sincerity, peace, balance, emotional stability. The following competencies can be also included: to understand the emotional sphere impact on the vital activities, emotions to perceive as a value; to perceive the reality, other people objectively; to show interest in knowing

the world, its laws, and in self-knowledge; to be open to new experiences, events and life changes; to strive for harmony, psychological well-being, healthy relationships; creative attitude to life, interpersonal relationships; to appreciate and recognize objectively the advantages and disadvantages through introspection; to be responsible for the own emotional reactions; to identify emotions experienced at a particular time; to analyze personal emotions, feelings, their causes; to use emotions for self-motivation; to think optimistically – to focus on the positive aspects of life; to understand oneself as equivalent subject of communicative interaction, to be responsible for its process and the result; to identify the emotions of others; to analyze emotions and feelings of others, their causes; to perceive and understand non-verbal language of body and movements (gestures, facial expressions, tone of voice); to have active listening skills; to understand emotions, feelings of another person by putting yourself in her place (empathy); to accept and provide emotional support; to verbalize emotions; to resist immediate desires to throw out the emotions (to control impulses); to ask questions to understand the emotional state of another person; to respond to positive and negative emotions from the others side with tolerance and adequacy; to defend the personal point of view constructively; to refuse without offending the other person; to provide both motivating positive and negative feedback connection: to express praise, compliments sincerely, to express criticism, complaints and dissatisfaction tactfully; to perceive feedback from others adequately: as criticism, complaints and dissatisfaction, so compliments, praise; to choose appropriate ways of emotional expression; to forgive, to exempt from abuse; to collaborate, to have ways of joint activities, to reach agreement; to resolve emotional tensions, conflicts, to overcome barriers to communication; to detect high levels of emotional stability and self-control in stressful situations, etc. [1; 3; 5]. So to become a true professional, to be emotionally competent, one should master the mentioned competencies.

The main components of the emotional competence comprise self-consciousness, self-control, empathy, relationship skills. Self-consciousness is the basic element of the emotional intelligence. A person with high level of self-consciousness knows his strengths and weaknesses and can understand his emotions.

The next component, self-control, is a consequence of consciousness. Self-regulation is an important component of emotional intelligence. It allows people not to be «prisoners of their feelings». The first two components of emotional intelligence are the skills of self-management, the next two are empathy and communication skills (skills of relations). They belong to the person's ability to manage relationships with others [5; 6].

A gift to respond to emotional experiences of others is called empathy. A man capable of such highly empathy can put himself in the other person's place. In the business environment the empathy makes constructive interaction between the client and advisor. The man, sensitive to the emotions of others, is able to hear, see and consider emotions of other, can understand the views of people who think differently. Traditionally, women are better able to experience emotional mood of another person than men. Every person has a certain level of development of his emotional intelligence [6].

The emotional intelligence, properly formed, enables positive attitude to the world, to evaluate it as such, which can secure success and prosperity; to other people (as desiring such treatment); to himself (as a person that is able to determine the purpose of his life and actively work towards their implementation, and worthy of self-respect).

Many scientists (e.g. J. Meyer) hold the position that the increasing of the level of the emotional intelligence is impossible, because it is relatively stable ability. However, it is possible to increase emotional competence through training. Their opponents (in particular D. Goleman) believe that emotional intelligence can be developed. The argument for this position is the fact that the neural pathways of the brain continues to develop until the middle of life [4; 6]. Emotions are defined by psychologists as a special class of subjective psychological states, reflecting the process and the results of practical activities directed at their urgent needs satisfaction in the form of experience. Emotions are the specific reaction of organism to changes in the internal or external environment. Affect is the most powerful emotional reaction; it appears as a strong, rapid and short emotional experience. Affect fully captures the entire human psyche and causes a reaction to the situation in general. Affects tend to distort the normal behavior organization. It is not quite reasonable. Moreover, emotions leave strong and stable traces in long-term memory. Actually emotions, unlike affects are longer states. They are not just a reaction to the occurred events, but on probable or mentioned events. If affects arise until the end of the action and reflect the total final assessment of the situation, the emotions are shifted to early action and provide the result. Most of them, such as fear, are anticipatory in nature, and the person displays events in the form of a generalized subjective assessment of the situation related to the needs. Positive emotions arise when actual result of a perfect behavioral act matches or exceeds the expected useful result, and conversely, the lack of real result leads to negative emotions. The necessity-based approach to the definition of the sign of emotion was proposed by the domestic psychologist С. Samyhin. That is why there are two distinct opinions, regarding to the possibility of the emotional intelligence development in psychology.

Conclusions. The comprehension of emotions by the subject is the prerequisite of emotional intelligence. The emotional intelligence is the emotional competence, including empathy, self-control, self-consciousness and other skills. We can conclude that emotional competence serves as an integrated important feature of a true professional; it may be and must be successfully developed in order to create a more harmonious Me-concept of a professional. In general, the explicated material suggests that the emotional component is very important in the educational process and is necessary for professional psychological training of future professionals, because it promotes the formation of their general culture, empathy, understanding of that in the emotional sphere there are driving forces of human active attitude to life, to different types of

activities. The development of emotional competence of specialists in socio-economic professions will promote to their professional formation and personal improvement, updating of adaptive abilities, prevention of «emotional burnout», harmonious functioning in the society, life achievements. The emotional competence involves integral progressive development of the personality's emotional sphere and is a set of knowledge, abilities and skills that enable managers to act adequately on the basis of processing of all information.

Список використаних джерел:

1. Андреева И.Н. Предпосылки развития эмоционального интеллекта. *Вопросы психологии*. 2007. №5. С. 57-65.
2. Гулман Д. Эмоциональный интеллект на работе. Москва : «АСТ»: «АСТ МОСКВА»; Владимир : «ВКТ», 2010. 476 с.
3. Искандерова Ф.В. Эмоциональный интеллект как основа межличностного взаимодействия. *Вестник КАСУ*. 2006. №1. С. 130-134.
4. Goleman D. Emotional intelligence. New York, 1995. 352 p.
5. Onufrieva L.A. Psychological features of future socio-economic specialists' emotional competence. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. Вип. 29. С. 430-442.
6. Onufrieva L.A. Future socio-economic specialists' emotional competence and professional becoming. *Virtus : Scientific Journal / Editor-in-Chief M.A. Zhurba*. Montreal : CPM «ASF», 2017. №16. P. 39-42.

Emotional Competence in the Professional Development of a Future Specialist. A prerequisite for the emotional intelligence is the understanding of emotions by the subject; and the end product of emotional intelligence is decision making based on the reflection and comprehension of emotions, which are the differentiated assessment of events having personal meaning. Emotional competence is found to be an integral and important property of a true professional and serves as a more harmonious Me-concept of a specialist. It is concluded that the emotional component is important in the educational process and it is necessary for the professional psychological training of future specialists.

Key words: emotional intelligence, emotional spheres of personality, emotional maturity of personality, emotional competence of future specialists of socio-economic professions, significant integral property of a true professional.

Отримано: 10.03.2020

УДК 376-053.6:37.015.31:316.42

О. М. Опалюк, кандидат педагогічних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ВАЖКОВИХОВУВАНИМИ ПІДЛІТКАМИ

У статті порушуються актуальні проблеми впровадження соціально-педагогічної роботи з важковиховуваними підлітками.

Ключові слова: малолітні правопорушники, реабілітація, корекція, соціально-педагогічна реабілітація, статус, профілактика, корекційне виховання, корективне виховання у сім'ї.

Постановка проблеми. Відновлення неповнолітнього в правах передбачає врахування основних положень Конвенції ООН про права дитини: її право на життя і виживання, право на виховання і освіту, захист прав і свобод особистості, забезпечення можливостей для сприятливого розвитку, активної участі у житті суспільства.

Реабілітація неможлива без відновлення неповнолітнього у статусі і дієздатності. У психолого-педагогічному змісті це означає відновлення дитини як соціального суб'єкта і як суб'єкта провідної (формуючої) діяльності. Реабілітація не лише пов'язана з подоланням сімейних, шкільних репресій і соціальної дискримінації неповнолітніх, але і зміна уявлень дитини про себе саму – її Я-концепції.

Реабілітація – це комплексна, багаторівнева, етапна та динамічна система взаємопов'язаних дій, спрямованих на відновлення неповнолітнього правопорушника в правах, статусі, здоров'ї, дієздатності у власних очах і перед оточуючими. Вона містить аспекти профілактики та корекції відхилень у розвитку неповнолітнього.

Профілактика в системі реабілітації пов'язана з усуненням, згладжуванням, зняттям причин, які викликають ті чи інші відхилення у розвитку особистості. Найчастіше вона пов'язана із середовищем, соціальним оточенням дитини. *Корекція* передбачає роботу з конкретними відхиленнями й спрямована перш за все на самого неповнолітнього.

Реабілітація неповнолітнього правопорушника можлива тільки через оптимізацію його провідної діяльності і нормалізацію усієї системи відносин з оточуючими.

Мета статті – дослідити актуальні проблеми впровадження соціально-педагогічної роботи з важковиховуваними підлітками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти особливостей соціально-педагогічної роботи з важковиховуваними підлітками знайшли висвітлення в роботах сучасних теоретиків соціально-педагогічної думки: Л.В. Галагузової, І.Д. Зверєвої, І.В. Козубовської, Л.В. Мардахаєва – значення соціальної норми при оцінці поведінки вихованця; Р.Р. Кари-

мової, О.Г. Карпенко, І.М. Ковчиної, Н.М. Лавриченко, М.П. Лукашевича, Р.В. Овчарової, Д.І. Пащенко, О.І. Холостової – особливості соціалізації неповнолітніх. Понятійно-категоріальний апарат, що відображає девіантну поведінку, представлено у роботах Л.П. Вовк, І.Я. Гілінського, Л.М. Новотворцевої, її критерії визначаються А.Й. Капською, Б.Ф. Райським, М. Раттером. Характеристичні поняття вихованості та важковихованості присвячені роботи Н.Н. Верцинської, І.Б. Закирової, А.І. Кочетова.

Виклад основного матеріалу. Соціально-педагогічна реабілітація неповнолітніх правопорушників – їх повернення, включення, реінтеграція у суспільство (сім'я, школа, клас, колектив однолітків, система учбово-трудова і дозвіллевих відносин), що сприяє повноцінному функціонуванню в якості соціального суб'єкта.

Основними завданнями профільних закладів соціально-педагогічної реабілітації є:

- профілактична робота з попередження протиправної поведінки дітей і підлітків;
- виявлення джерел і причин протиправної поведінки неповнолітніх;
- розробка та забезпечення реалізації індивідуальних програм соціальної реабілітації дітей і підлітків, що містять професійно-трудова, навчально-пізнавальний, соціокультурний, фізкультурно-оздоровчий та інші компоненти;
- підготовка рекомендацій і здійснення взаємодії з родинами дезадаптованих дітей для забезпечення безперервності корекційно-реабілітаційних заходів з ними в домашніх умовах;
- забезпечення тимчасового проживання неповнолітніх правопорушників з неблагополучних сімей у нормальних побутових умовах з наданням безкоштовного харчування, комунальних послуг, медичного обслуговування, відповідного догляду і дотримання норм гігієни, а також надання їм необхідної соціальної допомоги;
- надання психологічної, психокорекційної і іншої допомоги по ліквідації кризової ситуації у сім'ї і допомога повернення дитини до батьків чи осіб, що їх замінюють [3].

Соціально-педагогічна реабілітація в освітніх закладах полягає у подоланні шкільних і сімейних репресій стосовно неповнолітніх правопорушників, вирішення конфліктних ситуацій, подолання обструкції по відношенню до них з боку однолітків, корекції їх спілкування і поведінки, а також відновлення їх у статусі суб'єкта навчальної діяльності, що формує відносини учня з оточуючими.

Корекція протиправної поведінки передбачає створення умов для пристосування неповнолітніх правопорушників до життя у соціумі, подолання чи послаблення їх недоліків і дефектів розвитку в спеціально створених для цього умовах.

Корекційне виховання здійснюється в спеціальних організаціях (закритого і відкритого типу), які спеціалізуються на вихованні дітей, що скоїли правопорушення.

У загальному вигляді система корекції неповнолітнього правопорушника охоплює:

- 1) розвиток загальної працездатності у дітей, особливо у тих, які мають відразу до праці в результаті ненормального сімейного та шкільного виховання;
- 2) вироблення систематичності й витримки в роботі, що дозволяє примусити дитину довести до кінця розпочату роботу;
- 3) культура інтересу, що має два напрямки: по-перше, відволікає дитину від небажаних негативних інтересів шляхом заміни його близькими, але соціально корисними; по-друге, розвиває нові інтереси;

4) розвиток загальної активності, особливо у пасивних дітей [2].

Інший метод роботи з неповнолітніми правопорушниками – метод корекції шляхом раціональної організації дитячого колективу. У дітей умови колективного життя і праці викликають властиві їм недоліки. Потрапивши в атмосферу колективу, неповнолітній правопорушник зустрічається з особистостями товаришів, які висувають до нього вимоги взаємоповаги й взаємодопомоги. Коли неповнолітній не підкоряється законним вимогам своїх товаришів, він багато втрачає, так як перестає бути повноправним членом колективу. Колектив ніколи не мириться з тим, щоб хто-небудь тримався у ньому антиколективно, антисоціально. Водночас, соціальному педагогу необхідно уважно слідкувати за тим, щоб входження неповнолітнього правопорушника у колектив не було пов'язано зі ще глибшим посиленням конфлікту між ним і колективом. Іншим результатом впливу колективу на дитину є зростання у неї загальної активності та формування навичок організованої роботи.

Отже, основні профілактичні заходи з підлітками, які скоїли правопорушення, проводяться, як у відкритому соціумі (підліток зробив дрібні правопорушення або засуджений умовно), так і в спеціальних навчально – виправних закладах, де реалізуються реабілітаційні програми допомоги неповнолітнім засудженим.

Аналізуючи ряд досліджень дозволило нам сформулювати портрет малолітнього правопорушника, що дає змогу керівникові загальноосвітнього навчального закладу, соціальному педагогові на ранніх стадіях виявляти дану категорію малолітніх і здійснювати корекцію їх поведінки. А для того, щоб уникнути недоліків профілактичної роботи з попередження правопорушень неповнолітніх, варто базувати її на наукових розробках психологів і педагогів, спрямованих на визначення причин і умов виникнення правопорушень неповнолітніх, що виведе профілактичну роботу із попередження правопорушень неповнолітніх на якісно новий рівень, зробить її більш ефективною і дієвою, що, безсумнівно, у кінцевому рахунку приведе до значного зниження криміногенної ситуації в Україні.

Отже, досягнення бажаного ефекту в профілактиці правопорушень неповнолітніх можливе лише за умов залучення до виховної роботи з важковиховуваними підлітками соціальних педагогів – професіоналів.

Список використаних джерел:

1. Ковалів Д. Демобілізуюча тривожність. Деякі причини і форми прояву невротичних розладів у сучасних старшокласників. *Шкільний психолог*. 2005. №2. С. 21-44.
2. Линник Л.М. Попередження відхилень у поведінці молодших школярів у контексті національного виховання. *Проблеми педагогічних технологій* : зб. наук. пр. Луцьк : Волинський Академічний Дім, 2002. Вип. 4. С. 136-143.
3. Канавченко С.В. До питання про сутність поняття «важковиховані діти». *Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення* : збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (26 квітня 2018 р., м. Ніжин) / за заг. ред. О.В. Лісовця. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 293 с.

The article deals with the actual problems of introducing social and pedagogical work with hard-boiled teenagers.

Key words: juvenile offenders, rehabilitation, correction, social and pedagogical rehabilitation, status, prevention, correctional education, correctional education in the family.

Отримано: 10.03.2020

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУПЕРВІЗОРСТВА В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ

У статті порушуються актуальні проблеми супервізорства в соціальній роботі, обґрунтовується необхідність активізації досліджень у напрямку узгодження систем професійної підготовки та професійної діяльності соціального педагога у зазначеному аспекті.

Ключові слова: компетентнісний підхід, неперервна освіта, супервізія, супервізор, соціальний працівник, соціальна робота.

Постановка проблеми. Супервізорство в Україні набуває статусу об'єкта системних досліджень і характеризується більшою мірою аспектною та ситуативною практичного використання, спостерігається підвищення інтересу до цього феномену як у теоретиків, так і практиків професійного навчання та професійної діяльності галузі «соціальна робота».

Аналіз спільної діяльності супервізора та соціального працівника свідчить про реалізацію моделі співпраці, суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин учасників спільного процесу з вирішення актуальних проблем, проектування системи професійного зростання. Ця модель буде ефективною за умови, коли вона буде закладена в систему професійної підготовки соціального педагога, передусім, на рівні взаємовідносин викладача та студента, витісняючи формулу інформаційно-репродуктивної освіти, за параметрами взаємовідносин суб'єкт-об'єктною, за якою основні функції педагога є інформуючими та контролюючими. В таких умовах студент більшою мірою налаштований приховувати свої проблеми, слабкі місця і рідко ініціює потребу у консультативній допомозі, що особливо актуально для особистісної сфери професійного розвитку.

Мета статті – дослідити актуальні проблеми супервізорства в соціальній роботі а також обґрунтувати необхідність активізації досліджень у напрямку професійної підготовки та професійної діяльності соціального педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальні дослідження проблем супервізії в соціальній роботі належать європейським та американським науковцям, а саме: А. Брауну, А. Боурну, Л. Денбурі, А. Джоунсу, Д. Гардінеру, Д. Петерсу, М. Річардсу, К. Спайсу, В. Спайсу, К. Форду та ін., які акцентували головну увагу на вивченні супервізії як феномену.

Виклад основного матеріалу. Провідними характеристиками супервізованого в умовах взаємодії є: відмежованість від усіх особистісних і професійних ролей, що дозволяє рефлексивно осмислювати власну практику; стабільність і безпека – забезпечується умовами регулярності та гарантіями конфіденційності; чіткість дотримання правил участі в супервізійній групі; створення умов для досліджень та розвитку творчого підходу; емоційний комфорт, завдяки чому пов'язаний з роботою особистий дискомфорт може бути висловлений і досліджений [5].

Модель компетентнісної професійної освіти, що реалізується через особистісно зорієнтовані технології, якраз і задає формат діяльності та особистісних взаємовідносин за типом не керівника та підлеглого, а конструктивної співпраці, зберігаючи автономію, самодостатність, свою особистісно орієнтовану концепцію професійної діяльності та професійного розвитку. Тому при переході від професійної підготовки до професійної діяльності у початуючого фахівця не відбувається ломка стереотипів, радикальна зміна формули взаємовідносин, а вона еволюціонує у нову якість і продовжується у режимі взаємовідносин супервізора та соціального працівника, а також групової співпраці з колегами, іншими зацікавленими особами, учасниками процесу. Викладачі значною мірою виконують функції супервізорів, які особливо інтенсифікують означені функції під час виробничих практик.

Проаналізуємо з цієї позиції етичні принципи супервізії в соціальній роботі, представлені такими дослідниками як П. Хоукінс та Р. Шохет:

- дотримання балансу між відповідальністю за роботу супервізованого і повагою до його самостійності;
- прояв належної турботи про благополуччя клієнта і його захист, повага до автономії;
- дія в межах своєї компетенції, звернення по допомогу за необхідності;
- лояльність – вірність відкрито й приховано даним обіцянкам;
- відмова від використання насильницьких дій;
- відкритість критиці і зворотному зв'язку разом із зобов'язанням продовжувати навчання [4].

Висновки. Аналіз зазначених принципів свідчить про те, що в основу діяльності покладена співпраця як суб'єкт-суб'єктна взаємодія, що реалізується не лише на професійному, а і на особистісному рівні. Априорі проектується позиція соціального працівника, практикуючого студента, які потребують допомоги, як суб'єктів діяльності і сприймаються супервізором як особи, які самостійно формують свій професіоналізм на основі «Я-концепції», інтегруючи загальнопрофесійне та особистісне. Тому допомога більшою мірою асоціюється не з зовнішнім наглядом, контролем, вказівками-порадами досвідченого фахівця, а з процесами фасилітації (від англ. facilitation – допомога, полегшення, сприяння) як обговорення та пошук варіантів вирішення складної проблеми з максимальним залученням учасників процесу.

Тенденції до пошуку варіантів колегіального вирішення проблем в рамках функціональних обов'язків соціального працівника продиктована також конфліктогенністю професії, роботою у постійній зоні ризиків, складністю соціально-психологічних станів клієнтів, в відтак і високим потенціалом підвищення рівня емоційного та професійного вигорання фахівців.

Список використаних джерел:

1. Браун А., Боурн А. Супервізор у соціальній роботі: Супервізія догляду в громаді, денних та стаціонарних установах / [пер. з англ. Т. Семигіної]. Київ : Унів. вид-во «Пульсар», 2003. 240 с.
2. Булобаш І. Д. Основи супервізії в гештальт-терапії. М. : Изд-во Інститута Психотерапії, 2003. 223 с.
3. Бурцева Е. Размышляя о супервізії. *Гештальт – 2000* : сб. м-в Московского Гештальт-Института. 2000. С. 59-70.
4. Кодекс етики и практики супервізорів Британской ассоциации консультирования. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2000. №4. С. 23-29.
5. Литвиненко С.А. Актуальні проблеми практики супервізії у професійній підготовці майбутніх психологів. *Психологія: реальність і перспективи*. 2014. Вип. 3. С. 11-14.

The article deals with actual problems of supervision in social work, system of professional training of specialists. The reasons for increasing interest to this phenomenon by theorists and practitioners, the necessity of intensifying research in the direction of systems' harmonization are substantiated.

Key words: competency-based approach, continuing education, supervision, supervisor, social worker, social work.

Отримано: 10.03.2020

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ЦІННІСНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються теоретичні аспекти поняття «соціальної справедливості», їх місце в ціннісній сфері особистості. Проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні причини виникнення несправедливості. Встановлено вплив системи цінностей особистості на становлення соціальної справедливості.

Ключові слова: справедливість, соціальна справедливість, цінності, моральні ціннісні орієнтації, морально-етичний розвиток.

Актуальність дослідження. На сучасному етапі питання досягнення соціальної справедливості в українському суспільстві, створення сприятливих умов з метою розвитку в особистості почуття власної гідності, самодостатності приділяється значна увага. У Законі України «Про освіту» висвітлено основні напрямки у сфері освіти та принципи освітньої діяльності, серед яких одним із головних виступає людиноцентризм. Учасникам освітнього процесу надається право на те, щоб результати їхньої діяльності оцінювалися на основі справедливості та об'єктивності, також вони мають право на захист від приниження гідності. У зв'язку з вищесказаним, необхідно у професійній діяльності дотримуватися етики, керуватися суспільними цінностями, зокрема такими, як чесність, альтруїзм, справедливість, доброзичливість, гуманізм, толерантність. Для науковців проблематичним виступає той факт, що сприймання справедливості є, по-перше, різнобічним, по-друге, часто сприймається крізь призму власних пріоритетних цінностей.

Проблему справедливості досліджували такі вчені, як Д. Арбах, О.О. Голинчик, О.О. Гулевич, К. Лейг, А. Маслоу, Д. Міллер, О.П. Ніколаєва, Ж. Піаже, З. Рубін, У. Стефан, М. Шмідт. Питання взаємозв'язку справедливості з соціальними феноменами вивчали С. Брамс, Дж. Грінберг, Р. Гохен, М. Дойч, Дж. Мацумото та ін. Психологічні аспекти дослідження проблеми справедливості висвітлено В.Б. Бучко. Психологічні особливості соціальної справедливості у педагогічній взаємодії досліджено Л.В. Клочек.

Мета дослідження – аналіз психологічних особливостей розуміння проблеми справедливості, розкрити вплив системи цінностей особистості на становлення соціальної справедливості.

Результати дослідження. В ході аналізу психолого-педагогічної літератури з даної проблеми можемо сказати, що немає однозначності як щодо самого поняття справедливості, так і його сприйняття, впливу на особистість чи групу.

У вивченні проблеми справедливості великого значення має дослідження моделі морального розвитку особистості Дж. Ролза.

Ідею неупередженості, яка виступає основною нормою справедливості, виокремив Дж. Адамс.

А. Бандура робив акцент на застосуванні винагород і покарань людей за результати їхньої діяльності, вважав їх необхідними і важливими у життєдіяльності.

Важливими для нас виступають положення науковців щодо єдності справедливості та ціннісної сфери особистості. Зокрема, ми беремо до уваги положення А. Маслоу, який розглядав справедливість як вищу цінність, що сприяє самоактуалізації особистості.

«Справедливість – мораль та чеснота, вразливість як на суспільне добро, так і на суспільне зло. За Платоном, справедливість – це найвища чеснота, що утримує мужність, поміркованість та мудрість в повній рівновазі й гармонії («кожному своє»). В даному випадку мораль (лат. *moralitas*) – система неофіційних уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей у суспільстві, практична реалізація положень якої забезпечується громадським осудом. Чеснота є рисою або властивістю, яка вважається морально доброю і, таким чином, оцінюється як основа моральних законів, принципів і цінностей» [4].

Цінними для нас виступають теоретичні положення та дослідження, в яких справедливість розглядається в контексті моральних цінностей особистості. Зокрема, Л. Кольберг доводив що ставлення особистості до моральних ціннісних орієнтацій, серед яких є справедливість, впливає на рівень її морального розвитку.

Важливого значення поняттю справедливості надавав Дж. Рест, який вважав, що саме справедливість має вирішальне значення у моральному розв'язанні особистістю складних ситуацій.

Дж. Ролз розглядав справедливість у контексті чесності, свободи, толерантності, терпимості, зобов'язань та обов'язків тощо. У ціннісних орієнтаціях проявляється стійке, соціально-зумовлене, вибіркоче ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних суспільних благ та ідеалів. Оскільки психіка виступає суб'єктивним відображенням дійсності, сприймання справедливості чи несправедливості може бути об'єктивним (відповідає дійсності, природному стану речей), а також суб'єктивним (не відповідає дійсності повністю або частково) [1].

В.Б. Бучко виділила причини виникнення об'єктивної несправедливості, а саме [1]:

- непропорційний розподіл ресурсів, привілеїв, пільг;
- відсутність чітких критеріїв щодо розподілу ресурсів, привілеїв, пільг;
- наявність перешкод в реалізації своїх законних прав та інтересів;
- відсутність синхронізації норм з суспільними відносинами у часі;
- дискримінація;
- вибірковість (невідповідність) відповідальності за порушення чи невиконання обов'язкових норм;
- відсутність діяльності щодо відновлення об'єктивної несправедливості;
- дисбаланс у розвитку когнітивної та емоційної сфер;
- порушення базових норм, правил, домовленостей.

Серед причин виникнення суб'єктивної (уявної) несправедливості виокремлені наступні [1]:

- генетичні відмінності у пізнавальних здібностях суб'єктів;
- значне розшарування суб'єктів за потребами, бажаннями, цінностями, нормами;
- завищений рівень домагань та наявність об'єктивної неможливості їх досягти, відсутність достатньої діяльності для задоволення потреб;
- відсутність діяльності щодо самовдосконалення;
- відсутність рівноваги між емоційно-вольовою, когнітивною та мотиваційною сферами як системи стримувань та противаг;
- справедливі, але незрозумілі, непрозорі норми, цінності.

Згідно В.Б. Бучко, об'єктивні та суб'єктивні причини виникнення несправедливості викликають поведінку на її відновлення. Шляхи відновлення справедливості корелюють і моральним розвитком особистості на мікрорівні та моральним розвитком нації на макрорівні. Згідно з теорією Л. Колберга, на розвиток моралі впливає рівень освіченості, спілкування, бажання отримати нагороду за гідну поведінку [3].

Висновки. Таким чином, на основі проведеного аналізу психологічних підходів і теорій, справедливість розглядається в наступних напрямках: виступає, по-перше, як умова морально-етичного розвитку особистості, як результат об'єктивного осмислення життєвих реалій, як процес адекватного застосування винагород і покарань для корекції соціальної поведінки; по-друге, як вища потреба, мотив, цінність, що спонукають особистість до моральних виявів; по-третє, як складовий компонент моральності при вирішенні проблем соціального змісту; по-четверте, як емоційне переживання несправедливості у міжособистісних і соціальних взаємодіях; по-п'яте, як ціннісне ставлення до іншої людини, що сприяє самореалізації потенціалів та особистісного вдосконалення [2].

Сприймання справедливості залежить від рівня інтелектуального та морального розвитку особистості, її установок, досвіду, системи цінностей, емпатії, зовнішнього середовища тощо. До несправедливості з психологічної точки зору доцільним буде використання поняття не тільки сприймання, а й почуття. Чим вищий рівень свідомості – тим більша ймовірність відновлення справедливості конструктивним шляхом. Для уникнення застосування примусу для відновлення справедливості необхідно дбати про належний рівень розвитку моралі та свідомості у колективі, завчасно попереджати порушення загальноприйнятих справедливих норм, викликати внутрішню мотивацію та внутрішнє переконання особистості, вчасно відновлювати справедливість конструктивним способом.

Список використаних джерел:

1. Бучко В.Б. Проблема справедливості: психологічний аспект. *Збірник наукових праць РДГУ*. 2015. Вип. 4. С. 43-49.

УДК 378.147:364-43-043.5

Я. М. Равська, кандидат психологічних наук, доцент

ПРАКТИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ГОТОВНОСТІ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО МІЖПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті узагальнено практичні підходи щодо підготовки фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії. Супервізія, форум-театр, медіація, соціально-психологічний супровід професіоналізації особистості фахівця соціальної сфери у закладах вищої освіти сприятиме формуванню професійної готовності фахівців до міжпрофесійної взаємодії.

Ключові слова: соціальна робота, фахівці соціальної сфери, міжпрофесійна взаємодія, практичні підходи.

Постановка проблеми. Ситуації міжпрофесійної взаємодії складають невід’ємну частину новітніх форм організації освітнього процесу. При цьому алгоритм формування професійної готовності фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії передбачає циклічність процесу розроблення та реалізації освітньої програми, її постійний моніторинг і вдосконалення, у зв’язку з чим загальний процес буде циклічним, а також містити внутрішні цикли зворотного зв’язку.

Виклад основного матеріалу. За результатами перевірки ефективності створеної нами концептуальної моделі формування професійної готовності фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії, постає завдання узагальнити та сформулювати практичні підходи щодо підготовки фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії.

На наш погляд, найефективніше зарекомендували створення сприятливих умов через використання соціально-психологічного супроводу професійного становлення фахівців. Адже такий вид допомоги – це комплекс послідовних заходів, спрямованих на оптимізацію формування і розвитку в особистості професійної спрямованості, професійно важливих якостей і властивостей, спрямованих на самореалізацію фахівця як професіонала, максимальної реалізації особистісного потенціалу у професійній діяльності. Реалізація такого супроводу заснована на принципах науковості, послідовності та безперервності, оптимізації, системності, індивідуалізації, адекватності, спрямованості на максимально можливі професійні досягнення [2, с.214-223] і досягається інформаційною, спрямовуючою і розвивальною функціями [1, с.285].

Одними з невід’ємних складових такої моделі мають бути: заходи спрямовані на реалізацію процесу психокорекції проявів емоційної нестабільності у майбутніх фахівців (за своїми функціональними обов’язками цими питаннями опікуються спеціалісти спеціалізованих структурних одиниць закладів вищої освіти – психолого-медико-педагогічних служб, студентських психологічних служб, відділів надання соціально-гуманітарної допомоги та ін.);

заходи спрямовані на розробку та впровадження комплексної програми з формування міжпрофесійної взаємодії (за своїми функціональними обов’язками цими питаннями опікуються представники кураторської служби, органів студентського самоврядування та ін.) [3].

Варто зазначити, що ефективною була й така специфічна форма професійного соціально-психологічного супроводу входження в професію як *супервізія*, що передба-

2. Ключек Л.В. Психологія соціальної справедливості у педагогічній взаємодії: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 – пед. та вік. психологія. Київ, 2019. 45 с.
3. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development. San Francisco: Harper & Row, 1981. 441 p.
4. Справедливість. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> (дата звернення: 21.02.2020).

The article deals with the theoretical aspects of the concept of «social justice», their place in the value sphere of the individual. Objective and subjective causes of injustice are analyzed. The influence of the system of personality values on the formation of social justice has been established.

Key words: justice, social justice, values, moral values, moral and ethical development.

Отримано: 10.03.2020

чала здійснення студентами професійної практичної діяльності під керівництвом кваліфікованого фахівця. Метою супервізії у підготовці майбутніх фахівців соціальної сфери є підготовка студентів до здійснення самостійної професійної діяльності та виконання провідних професійних функцій, що уможливило усвідомлення, розуміння й аналіз власних професійних дій і професійної поведінки.

Вважаємо, що однією із технологій міжпрофесійної взаємодії є *форум-театр*. Форум-театр – це методика інтерактивної роботи серед різних верств суспільства, направлена на вирішення соціальних проблем шляхом міжпрофесійної соціальної взаємодії. Форум-театр є мовою, яка допомагає зрозуміти і розвинути емоційну сферу особистості і виробити креативний підхід до позитивного вирішення проблем.

Так, міжпрофесійну взаємодію у форум-театрі можна назвати партнерськими відносинами, які у свою чергу передбачають спільну діяльність, спільне вирішення проблеми, єдину мету, взаємобмін емоціями, корективний поведінковий зв’язок.

Головна мета форум-театру – обмін інформацією і отримання шляхів вирішення існуючої проблеми певною людиною з використанням досвіду інших людей і з підключенням можливостей власного емоційного інтелекту.

Наступною технологією для успішної міжпрофесійної взаємодії вважаємо медіаторство, яке трактуємо як технологію, спрямовану на подолання суперечностей, вирішення конфліктів шляхом співробітництва, толерантності у сприйнятті іншої думки, взаєморозуміння, та яка базується на принципах добровільності, конфіденційності, взаємоповаги, опори на власні сили. Обов’язковим у медіаторстві є присутність нейтральної третьої сторони – медіатора, котрий виступає неупередженим посередником, що має налагодити комунікативний процес сторін, які конфліктують, у результаті чого вони доходять взаємної згоди. До компетенції медіатора не входить прийняття рішення, він лише допомагає сторонам у вирішенні конфлікту. У процесі медіації фахівець соціальної сфери займається побудовою різних гіпотез. Широкими сферами гіпотез, які висуває медіатор, є концептуалізація стадій медіації та проектування відповідних дій, заснованих на стадіях розвитку конфлікту. Головними функціями медіатора є: терапевтична, інформаційно-консультативна, контрольна, навчальна, регулятивна.

Висновок. Основою для формування професійної готовності фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії є зміни в змісті вищої освіти, що передбачають його

гуманізацію і диференціацію, розроблення і реалізацію інноваційних технологій навчання, створення спеціалізацій з підготовки фахівця соціальної сфери за прикладом європейських країн. Крім того, слід акцентувати увагу на потреби змін у характері підготовки фахівця соціальної сфери, зважаючи на європейську практику у цій сфері. Супервізія, форум-театр, медіація, соціально-психологічний супровід професіоналізації особистості фахівця соціальної сфери у закладах вищої освіти при формуванні професійної готовності фахівців до міжпрофесійної взаємодії є надзвичайно актуальним і необхідним, особливо у формуванні його психологічної готовності до практичної реалізації напрямів професійної діяльності, проектування (побудови) власного професійного шляху в умовах сьогодення (життєконструювання).

Список використаних джерел:

1. Брюховецька О.В. Психологічні основи формування професійної толерантності у керівників загальноосвітніх навчальних закладів : дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.10 – організаційна психологія; економічна психологія. Київ, 2018. 487 с.

2. Кохун О.М. Методологічні засади та практичні заходи психофізіологічного забезпечення професійного становлення фахівця. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного ун-ту. ім. І.Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. 2009. Вип. 5. С. 214-223.
3. Raievska Y. Practical aspects of the problem of training specialists in the social sphere to interprofessional interaction. *Warsaw*, 2019. №9 (49) Vol. 1. P. 50-57.

This article summarizes practical approaches to preparing social professionals for interprofessional engagement. Supervision, forum-theater, mediation, social and psychological support of professionalization of the personality of the specialist of social sphere in higher education institutions will contribute to formation of professional readiness of specialists for interprofessional interaction.

Key words: social work, specialists of social sphere, interprofessional interaction, practical approaches.

Отримано: 10.03.2020

УДК 159.9:378

О. В. Савицька, кандидат психологічних наук, доцент

МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті автор представив модель розвитку методологічної компетентності студентів на етапі професійного становлення майбутнього фахівця у закладі вищої освіти. Модель утворена з п'яти блоків, взаємопов'язаних на змістовому та функціональному рівнях, і відзеркалює шлях формування зазначеної компетентності в освітньому процесі закладу вищої освіти.

Ключові слова: компетентність, методологічна компетентність, модель, розвиток, професійна підготовка у закладах вищої освіти, майбутній фахівець.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Становлення суб'єкта професійної діяльності відповідно до концепції компетентнісного підходу з необхідністю передбачає оволодіння ним системою інтегральних, загальних та спеціальних (фахових) компетентностей. Аналіз очікуваних результатів навчання (компетентностей) різноманітних освітніх та освітньо-професійних програм, якими повинен оволодіти здобувач відповідного ступеня вищої освіти, переконує у важливості розвитку здатності до творчого перетворення дійсності, пошуку нових знань, розв'язання складних професійних задач на основі привласненого досвіду та системи сформованих когнітивних функцій мета-когнітивних умінь і навичок, знань та розуміння, міжособистісних, розумових та практичних умінь і навичок та етичних цінностей [3].

Аналіз останніх досліджень. У доповіді «Освіта: прихований скарб» Міжнародної комісії з освіти для XXI ст. ЮНЕСКО, виголошеної Жаком Делором, відзначається, що освіта ґрунтується на чотирьох стовпах: навчитися пізнавати; навчитися робити; навчитися жити разом; вчитися жити [1]. При всьому різноманітті ознак, які виділяються при визначенні компетентності, суттєвим і загальноповсюдним є динамічний зв'язок у системі «знання (досвід) – дія (поведінка)». Тобто феномен компетентності передбачає не просто засвоєння знань та способів їх використання в практичній діяльності та життєвих ситуаціях, а продукування суб'єктом активності нового способу дій (алгоритму, технології).

Професійне становлення майбутнього фахівця з вищою освітою, зважаючи на виклики сьогодення, передбачає розвиток методологічної компетентності, як «готовності і здатності до наукового пошуку, особливий тип організації знань і дослідницьких вмінь, пов'язаних зі світоглядом, мотиваційною сферою, життєвою позицією, а також набір особистісних якостей» [1, с.40].

Методологічна компетентність, як і будь-яка інша, є інтегрованою здатністю особистості. Основними її складовими, на нашу думку, слід вважати:

- а) когнітивну складову, критичне осмислення і творче застосування відомих форм та методів пізнання; здатності до проектування; наукову рефлексію та методологічну культуру, тобто особливу культуру мислення, що ґрунтується на методологічних знаннях;

- б) діяльнісну (інструментальну) складову, яка включає знання методології наукового дослідження та вміння їх застосовувати для пошуку нових знань, сукупність дослідницьких умінь, навичок; здатність до наукового пошуку та обґрунтування;
- в) особистісно-мотиваційну складову, яка, перш за все, включає потреби у пізнанні сутності нового, пізнавальну мотивацію, внутрішню мотивацію до науково-дослідницької діяльності, особливий спосіб цілепокладання;
- г) соціально-поведінкову складову, яка визначається сукупністю моделей поведінки та спілкування в науковому співтоваристві; навички наукової комунікації та взаємодії; самопрезентації та презентації результатів наукової діяльності тощо.

Формулювання мети статті. Метою нашої статті є розкриття сутності структурно-функціональної моделі розвитку методологічної компетентності студентів закладів вищої освіти, яка б забезпечила її формування на етапі професійного становлення майбутнього фахівця у закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. ґрунтуючись на основних положеннях структурно-системного підходу нами була розроблена структурно-функціональна модель розвитку методологічної компетентності студентів закладів вищої освіти, яка дозволяє визначати динаміку становлення складових методологічної компетентності, прогнозувати структуру професійної підготовки, спрямованої на досягнення цієї мети. Виокремлені нами блоки моделі взаємозумовлюють і визначають специфіку один одного на змістовому і функціональному рівнях. В сукупності інформаційно-цільовий, змістовий, операційно-технологічний, рефлексивно-діагностичний, результативний блоки забезпечать цілісність процесу формування методологічної компетентності у студентів.

Перейдемо до загальної характеристики складових моделі розвитку методологічної компетентності студентів закладів вищої освіти. У першому блоці – інформаційно-цільовому, сформульовано мету, поставлено завдання, визначено умови та функції процесу розвитку методологічної компетентності в освітньому процесі у закладі вищої освіти.

Другий блок моделі – змістовий – утворюють:

- a) наукові підходи до розвитку методологічної компетентності: діяльнісний, системний, інноваційний, особистісно зорієнтований, синергетичний;
- b) принципи, які визначають розвиток цієї здатності: фундаменталізації вищої освіти; науковості; усвідомленості і ґрунтовності; системності; інтерактивності; моделювання професійної діяльності; психологізації освітнього процесу;
- v) наукові відомості про сутність пошуково-дослідницької діяльності, її психологічну структуру, вимоги до суб'єкта її діяльності.

Операційно-технологічний – це блок, який описує інструментарій розвитку методологічної компетентності, її основних компонентів (діяльнісний, когнітивний, мотиваційно-особистісний та соціально-поведінковий).

Четвертий блок моделі – рефлексивно-діагностичний передбачає розвиток рефлексивних умінь, які б забезпечили здатність оцінки успішності пошуково-дослідницької професійної діяльності, прогнозування її можливих шляхів та розробку і використання інструментарію оцінювання динаміки та рівня розвитку методологічної компетентності.

Результативний компонент моделі відображає систему критеріїв, показників та рівнів розвитку методологічної компетентності студентів закладів вищої освіти на різних рівнях професійної підготовки у закладі вищої освіти (на етапі адаптації, інтенсифікації, ідентифікації).

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, сконструйована нами модель розвитку методологічної компетентності майбутнього фахівця в процесі професійної

підготовки в закладі вищої освіти потребує експериментальної перевірки та уточнення, а також встановлення зв'язків між окремими її компонентами та специфікою впливу різних підходів та технологій формування на складові методологічної компетентності.

Список використаних джерел:

1. Никонова З.В. Сущность методологической компетентности научно-педагогических работников высшей школы. *Культурная жизнь Юга России*. 2009. №3 (32). С. 39-41.
2. Образование: скрытое сокровище: Основные положения Доклада Международной комиссии по образованию для XXI века ЮНЕСКО. URL: <https://www.ifap.ru/library/-book201.pdf> (дата звернення 19.02.2020).
3. Проект «Тьюнинг». 2017. URL: http://www.unideusto.org/tuningeu/images/stories/documents/General_Brochure_Ukrainian_version.pdf (дата звернення 22.02.2020).

In the article the author presented the model of development of student's methodological competence at the stage of professional formation of the future specialist in the institution of higher education. The model is made up of five blocks that are interconnected at the content and functional levels and reflects the way in which the competency in the institution of higher education is formed.

Key words: competence, methodological competence, model, development, vocational training in institutions of higher council, future specialist.

Отримано: 10.03.2020

УДК 37(091)(477)«18/19»:321:376.091-056.263

Ю. В. Сербалюк, кандидат історичних наук, доцент

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА ІМПЕРАТРИЦІ МАРІЇ ФЕДОРІВНИ З ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Досліджено роль Попечительства імператриці Марії про глухонімих в організації опіки, навчання, виховання професійної підготовки осіб з порушенням слуху в українських губерніях. Відзначено, що основними шляхами соціалізації таких дітей було створення шкіл, училищ, комплексних хуторів. Брак фінансування перешкоджав охопленню спеціальним навчанням всіх дітей з порушенням слуху.

Ключові слова: Попечительство, губернські відділення, діти з порушенням слуху.

Політика щодо соціалізації дітей з особливими потребами – показник зрілості суспільства. Еволюція поглядів та реального ставлення до таких дітей в історії людства свідчить про значний прогрес у цій справі. Предметом нашого дослідження є становлення опіки, виховання та навчання осіб з порушенням слуху. Враховуючи, що в історичному контексті використовувались різні терміни щодо означення цієї категорії людей, ми будемо також їх використовувати у нашому дослідженні.

Питання становлення і розвитку соціальної опіки, навчання, професійної підготовки осіб з порушеннями слуху знайшло відображення у наукових розвідках Кравченко О., Шевченка В., Ярмаченка М. та ін. Мета нашого дослідження – виявити роль і місце Попечительства імператриці Марії Федорівни про глухонімих в організації навчання та виховання осіб з порушеннями слуху.

Попечительство імператриці Марії Федорівни про глухонімих було засновано імператорським указом 3 травня 1898. Ця організація, за аналогією з вже існуючим Попечительством імператриці Олександрівни про сліпих, взяло на себе функції центрального органу, який очолив справу опіки, навчання та виховання дітей з порушеннями слуху. Відповідно статутного документу для досягнення означеної мети передбачалось створення для дорослих осіб з порушенням мовлення майстерень, будинків працелюбності, дешевих квартир, служб з пошуку роботи, притулків для старих тощо. Для дітей мали відкриватись школи, навчальні майстерні, притулки, притулки для нужденних сімей, які мають таких дітей тощо [3].

Головною проблемою Попечительства був брак коштів. Для їх залучення запроваджувались спеціальні нагрудні знаки і жетони. Отримати їх можна було за великі заслуги перед організацією, а також після оплати певної суми. Наприклад, для отримання золотого знаку I ступеня необхідно

було зробити пожертву на суму 300 руб. Для надання більшої вагомості Попечительству у справі реалізації його програмних завдань, до складу організації входили члени імператорської родини. Першим дійсним членом Попечительства був імператор, почесними членами була імператриця та інші особи з імператорського дому. На початок ХХ ст. Попечительство нараховувало майже 1 400 чол. Серед яких були представники аристократії, чиновництва, духовенства, наукової, літературної, творчої інтелігенції [1].

Однією з перших справ Попечительства імператриці Марії Федорівни про глухонімих було збір статистичних даних про кількість осіб з порушеннями слуху в державі. За офіційними документами їх нараховувалось більше 85 тис., за неофіційними – до 200 000. Правильно організована соціалізація осіб з порушеннями слуху могла б змінити ставлення до них суспільства, подолати їх дискримінацію, утриманські настрої, зробити з них корисних членів суспільства.

Попечительством про глухонімих у 1900 р. було видано циркуляр, у якому висловлювалось бажання створювати поблизу міст та великих сіл особливих шкіл-хуторів для глухонімих, де діти з порушеннями слуху навколишніх районів могли б навчатись грамоті, усній мові, а, головне, сільськогосподарській праці. Тобто малось на увазі, що діти отримуватимуть правильне виховання у звичному для них середовищі сільського життя.

Керівництво Попечительства звертається до милосердя, почуття християнської любові до ближнього місцевих землевласників. Їм пропонується добровільно, як жест благодійності, надати у власність або у постійне користування Попечительству земельні ділянки розміром до 10 десятин. На них передбачалось створення шкіл-гуртожитків для глухонімих, як дорослих, так і дітей. Що забезпечити такі школи-хутори ком-

петентними вихователями та вчителями, Попечительство організує спеціальні курси педагогічні курси [5].

Загалом Попечительство над глухонімими на 1913 р. відкрило 15 відділень у різних губерніях. Загальна кількість закладів, підвідомчих Попечительству перевищувала 50. В українських губерніях було відкрито 7 відділень (Олександрівське у Катеринославській губернії, Київське, Полтавське, Таврійське, Харківське, Херсонське і Чернігівське) зі школами та майстернями [2].

У Полтавській губернії Попечительство організувало 2 відділення – Полтавське і Лохвицьке та школу-колонію для глухонімих. В Харківській губернії Попечительству були підвідомчі Харківське училище і школа у с. Кочеток. В Херсонській губернії у м. Одеса відкрито було училище для глухонімих. В Катеринославській губернії створено Олександрівський відділок та організовано Олександрівський хутір, в Київській губернії – відділок та школа.

Але Попечительство не здатне було вирішувати проблеми спеціальних шкіл масштабно, оскільки не мало власних коштів. Воно само фінансувалось у межах Відомства установ імператриці Марії, складовою якого було. Так, наприклад, на потреби Олександрівського хутора було об'явлено виділити 80 000 руб., але кошти так і не були надіслані [4].

У 1902-19015 рр. Попечительство видавало свій друкований «Вісник Попечительства імператриці Марії про глухонімих», де популяризувались нові методи навчання осіб з порушенням слуху, поширювався передовий досвід опіки над такими особами, залучав громадськість до вирішення завдань Попечительства.

В березні 1917 р. Попечительство, як і решта структурних підрозділів Відомства установ імператриці Марії, перейшло у підпорядкування Управління Маріїнськими благодійними закладами, а у 1918 р. взагалі ліквідовано більшовиками.

За всі роки діяльності Попечительства імператриці Марії Федорівни про глухонімих тисячі осіб з порушенням слуху отримали освіту, притулок та можливість самостійно за-

робляти і приносити користь суспільству. Характер організованих Попечительством навчально-виховних закладів для осіб з порушеннями слуху відповідав кращим західноєвропейським зразкам закладів такого типу. Значною мірою це було зумовлено зв'язками Попечительства з найбільшими організаціями Європи, які здійснювали свою діяльність на користь глухонімих. Проте, не дивлячись на те, що в останній чверті XIX ст. – на початку XX почали відкриватися нові спеціальні навчальні заклади для глухонімих дітей, їх мережа ще не могла задовольнити наявних потреб у них.

Список використаних джерел:

1. Десятилетие основания Попечительства императрицы Марии о глухонемых. *Трудовая помощь*. 1908. №6. С. 68-70.
2. Кравченко О.В. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Павлов А.М., 2019. 430 с.
3. Основные положения Попечительства Государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. *Трудовая помощь*. 1898. №8. С. 43-46.
4. Шевченко В.М. Виникнення і розвиток в Україні спеціальних шкіл для глухонімих у другій половині XIX – початку XX століття : монографія. Київ : ЛІТО, 2010. 299 с.
5. Школы-хутора для глухонемых. *Трудовая помощь*. 1901. №1. С. 102-103.

The role of Guardianship by Mariya Fedorivna of the deaf mute in the organization of guardianship, education and training of hearing impaired persons in Ukrainian provinces has been investigated. It was noted that the main ways of socialization of such children was the creation of schools, colleges and complex farms. Lack of funding prevented the coverage of special education for all hearing impaired children.

Key words: guardianship, provincial departments, children with hearing impairment.

Отримано: 10.03.2020

УДК 005.52:331.5(477.43)

Ю. В. Сербалюк, кандидат історичних наук, доцент

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ЗАЙНЯТОСТІ НА РИНКУ ПРАЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

На статистичному матеріалі розглянуто ситуацію на ринку праці Хмельницької області на початок 2020 року. Виявлені показники рівня зайнятості та безробіття в регіоні, вплив рівня освіти на показники безробіття, порівняно ситуацію з безробіттям серед міського і сільського населення, відзначено позитивну динаміку у стабілізації ситуації на ринку праці регіону.

Ключові слова: Хмельницька область, зайнятість, ринок праці.

Однією з важливих соціальних задач, яку сьогодні вирішують у кожній країні – забезпечення зайнятості населення і допомога безробітним у пошуках роботи. Проблемами зайнятості і безробіття в Україні займалися низка науковців, зокрема Бандура С., Васильченко В., Дехтяренко О., Лібанова Е. Петюх В., Приймак В., Ярова Л. та ін.

Мета нашого дослідження – виявити стан на ринку праці у Хмельницькій області та рівень послуг Державної служби зайнятості в регіоні.

Причин безробіття є багато. Серед них можна виділити економічні та географічні особливості регіону, його демографічний склад. Хмельницька область відзначається порівняно високим рівнем сільського населення та орієнтацією на аграрну складову економіки. Як і скрізь у державі, ринок праці на Хмельниччині відчуває вплив демографічних змін та соціально-економічної ситуації, що склалась в останні непрості роки. За підсумками 2019 року (у порівнянні з 2018 роком) індекс промислової продукції скоротився на 14,8%. Зокрема, у грудні 2019 року обсяги промислового виробництва, у порівнянні з відповідним місяцем 2018 року, скоротилися на 7,7%. Разом з тим, в окремих видах економічної діяльності показники характеризуються позитивною динамікою, зокрема у 2019 році а обсяги виконаних будівельних робіт зросли на 3,4% [2].

На ринку праці області ситуація стабілізується, хоча ще зберігаються невідповідність між попитом та пропозицією на ринку праці та збереження практики неформальних трудових

відносин. За даними Головного управління статистики у Хмельницькій області, чисельність наявного населення в області на 1 грудня 2019 року становила 1255,5 тис. осіб [2]. Економічно активне населення області у віці 15-70 років у 2018 р. становило 570 тис. осіб. З них безробітних – 48 тис. Рівень зайнятості становив 55,9%, рівень безробіття – 8,4% [1].

За останніми оприлюдненими даними Головного управління статистики у Хмельницькій області, кількість зайнятого населення у віці 15-70 років за 9 місяців 2019 року, у порівнянні відповідним періодом 2018 року, зросла на 5,5 тис. осіб. Рівень зайнятості зріс до 57,3% населення відповідного віку. Кількість безробітного населення (за методологією МОП) віці 15-70 років за 9 місяців 2019 року, у порівнянні з відповідним періодом 2018 року, скоротилася на 1,2 тис. осіб. Рівень безробіття (за методологією МОП) скоротився з 8,2% до 7,9% робочої сили [2].

На думку дослідників, рівень економічної активності населення та рівень безробіття в Україні залежить від отриманої освіти. За показниками «Рівень безробіття», «Навантаження на одну вакансію» та «Тривалість безробіття» Хмельницька обл. потрапила у 2017 р. до кластеру з показниками дещо вищими від середнього. Цей кластер характеризується такими показниками: рівень безробіття – 9,5 %; навантаження на одну вакансію – 10,5 осіб; тривалість безробіття – 3,9 місяців. Дослідження Мішук Н. та Завади О. показали, що кількість років навчання суттєво впливає на рівень економічної активності. Дуже важливо,

щоб практично все населення України навчалось не менше, ніж 11 років, найбажаніше – понад 13 років. При цьому тип освіти (професійно-технічна чи вища) на економічну активність практично не впливають. Тому для підвищення конкурентоспроможності вітчизняної робочої сили необхідно стимулювати населення до покращення його рівня освіти, зокрема до збільшення тривалості навчання [3].

Впродовж січня-жовтня 2019 року кількість випускників, що отримували послуги обласної служби зайнятості становила 423 особи (у тому числі 342 випускники закладів вищої освіти, та 77 випускників професійно-технічних навчальних закладів). Протягом січня 2020 року такі у Хмельницькій отримували 10 618 осіб з числа молоді, з них статус безробітного мали 4 826 осіб (29% загальної кількості безробітних), допомогу по безробіттю отримували 4 117 молодих осіб.

За сприянням державної служби зайнятості знайшов роботу 471 молодий громадянин. Зокрема, 65% були працевлаштовані оперативним до набуття статусу безробітного. Профорієнтаційними послугами було охоплено 3 625 безробітних з числа молоді та 1370 осіб, які навчаються в різних навчальних закладах.

З метою максимального наближення професійних навичок громадян, які шукають роботу до потреб роботодавців, розширення їх компетенцій та підвищення конкурентості, державною службою зайнятості протягом січня 2020 року здійснено професійне навчання на замовлення роботодавців 142 безробітних у віці до 35 років. Станом на 1 лютого 2020 року, послуги обласної служби зайнятості отримували 9 743 молодих осіб, з них статус безробітного мали 4 258 осіб. Допомогу по безробіттю отримували 3 595 осіб.

Щодо гендерного поділу, то протягом січня 2020 року послуги обласної служби зайнятості отримали 13 684 жінки та 15 889 чоловіків, з них, мали статус безробітного 7 606 жінок та 8 920 чоловіків % [2].

Хмельницька область – аграрний регіон. Частка сільського населення тут висока – 43,27%, тоді як по Україні цей показник становить 90,71% [4]. Тому, аналізуючи рівень безробіття в області, слід звертати увагу і на такий демографічний показник. Протягом січня 2020 року послуги обласної служби зайнятості отримали 13 016 мешканців

сільської місцевості та 16 557 жителів міських поселень, з них, мали статус безробітного 9 205 мешканців сільської місцевості та 7321 житель міських поселень.

За сприянням обласної служби зайнятості працевлаштовані 377 мешканців сільської місцевості та 745 осіб, які проживали у міських поселеннях. Профорієнтаційними послугами було охоплено 6 903 безробітних з числа сільських мешканців та 5 648 безробітних що проживають у місті. Професійне навчання проходили 112 безробітних мешканців сільської місцевості та 235 безробітних жителів міських поселень. Станом на 1 лютого 2020 року послуги обласної служби зайнятості отримували 12 168 сільських мешканців та 15 296 мешканців міських поселень, з них, мали статус безробітного 8 582 сільських мешканців та 5577 мешканців міських поселень.

Незважаючи на позитивну динаміку вирішення проблеми зайнятості у Хмельницькій області, залишається багато невирішених питань і можливостей їх вирішення.

Список використаних джерел:

1. Економічна активність населення України 2018. Статистичний збірник. Київ : Державна служба статистики України, 2019. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf (дата звернення 03.02.2020).
2. Інформація щодо ситуації на ринку праці Хмельницької області. URL: http://khm.dcz.gov.ua/sites/khm/files/infofiles/analityka_zapyska.pdf (дата звернення 25.01.2020).
3. Міщук Н.В., Завада О.П. Статистичний аналіз рівня економічної активності та рівня безробіття в Україні. *Економічний аналіз*. Тернопіль, 2019. Т. 29. №1. С. 29-35
4. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018 р. Київ : Державна служба статистики, 2018. 83 с.

The statistical material examines the labor market situation of Khmelnytsky region at the beginning of 2020. The indicators of employment and unemployment in the region as a whole, the impact of education on the unemployment rates, compared to the unemployment situation among urban and rural population, positive dynamics in the stabilization of the situation in the labor market of the region.

Key words: Khmelnytsky region, employment, labor market.

Отримано: 10.03.2020

УДК 159.943

А. В. Сімко, кандидат психологічних наук, старший викладач

РУХОВА АКТИВНІСТЬ ЯК КЛЮЧОВИЙ ФАКТОР КОРЕКЦІЇ ПСИХОМОТОРНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті розглянуто та охарактеризовано вплив рухової активності на психомоторний розвиток дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами та особливості її застосування у виховній роботі.

Ключові слова: рухова активність, психомоторний розвиток, діти з особливими освітніми потребами.

Потреба людини в русі – є однією з особливостей організму, яка відіграє дуже важливу роль в її життєдіяльності. Рухова активність дітей з особливими освітніми потребами та стан їх психомоторного розвитку взаємопов'язані і нероздільні. В.В. Парін відзначав, що рухова активність належить до числа основних факторів, що визначають рівень обмінних процесів організму і стан його кісткової, м'язової, і серцево-судинної систем. За словами А.М. Шлеміна рухова функція проявляється в управлінні дитиною своєї моторикию. Вона забезпечує рухову діяльність, без якої неможливе повноцінне життя дітей і їх нормальний розвиток.

Для розуміння механізмів взаємозв'язку рухової активності і функціональних можливостей організму велике значення мали дослідження, що розкривають значущість м'язового масиву в становленні і формуванні вегетативних функцій організму, механізмів взаємодії моторики і вегетатики [1].

Злагодженість і впорядкованість рухів в часі і просторі, яка забезпечує доцільний характер рухових актів, з давніх-давен привертала увагу фізіологів і вивчалася такими вченими як І.М. Сеченов, О.О. Ухтомський, М.О. Бернштейн, Л.А. Орбелі, М.І. Виноградов, Д.Д. Донський та ін. Рухова діяльність ні що інше, як поліструктурна функціональна система руху і є основою психомоторних актів.

Психомоторика відображає різні сторони рухової діяльності дитини, формує в кінцевому підсумку особистість. Тому під психомоторикою прийнято розуміти не тільки цілісну, вікову картину рухової структури, яка відображає вроджені тілесні особливості, набуті звички, навички, а й сукупність анатомо-фізіологічних і психологічних механізмів, що забезпечують реалізацію простих і складних рухових реакцій і дій [3].

Різниця, яка існує в структурі моторних порушень при різних ступенях інтелектуальної недостатності не дозволяє виділяти етіологію захворювання як єдиний визначальний фактор в клініці рухових проявів. Рухова сфера дітей з особливими освітніми потребами в більшій мірі обумовлена рівнем ураження ЦНС, ступеня тяжкості інтелектуального дефекту, особливостями емоційно-вольової сфери. Причину можливості виконання дитиною з особливими освітніми потребами більш складного за зовнішніми ознаками рухового акту і невиконання менш складного необхідно шукати не тільки в її руховій недостатності. Мабуть, відповідь на це питання лежить і в структурі самого рухового акту, і в психофізіологічних механізмах його організації з позицій рівневої теорії побудови рухів. Намагаючись термінологічно визначити рухові порушення дітей з

різним ступенем особливих освітніх потреб, можна скористатися поняттям «неузгодженість рухових актів» [2].

Досліджуючи рушійні сили і умови розвитку психомоторики дитини психологи віддають перевагу таким факторам, як спадковість, довкілля, власні інтенції психіки, або відстоюють їх конвергенцію. Проблему умов і рушійних сил розвитку психомоторики дитини вирішують також з метафізичних, ідеалістичних або діалектико-матеріалістичних позицій.

Вивчаючи особливості психомоторики дітей з особливими освітніми потребами, М.П. Вайзман зазначає, що звичайні клінічні методики не дають можливості зрозуміти механізми порушень їх рухової активності. Визначення недорозвиненості і пошкодження окремих мозкових систем і порушень в узгодженості їх роботи автор запропонував здійснювати на основі теорії рівнів побудови рухів, розробленої М.О. Бернштейном. Такий підхід дозволяє, з одного боку – систематизувати діагностичні завдання, а з іншого – підібрати шляхи до розвитку психомоторики.

Морфофункціональні зміни опорно-рухового апарату пов'язані з особливостями включення різних груп м'язів в психомоторну активність дитини. Залежно від того, які нові рухи, пози, дії засвоює дитина, в діяльність включаються різні групи м'язів. Найбільш швидко розвиваються ті групи м'язів, які забезпечують пряmostояння і ходьбу. Досить інтенсивно формуються м'язи кисті, а м'язи живота значно поступаються їм.

Коригувати і вдосконалювати психомоторний розвиток можна тільки шляхом використання рухової активності в умовах, які постійно змінюються, починаючи з раннього дитинства. Така штучно створена варіативність просторових, тимчасових, динамічних і топологічних характеристик дій стимулюватиме орієнтовно-дослідницьку активність дитини. Особливо корисними для розвитку психомоторики дітей можуть бути варіації смислових завдань дій.

Універсальним засобом поліпшення психомоторного розвитку дітей дошкільного віку виступають фізичні вправи – процес неодноразового відтворення рухових дій або їх сукупності, який організовується відповідно до методичних принципів фізичного виховання і спрямований на вирішення його оздоровчих, виховних та освітніх завдань [4].

Застосування фізичних вправ в руховій активності не має на меті досягти повного відновлення втрачених м'язових відчуттів у дітей з органічними порушеннями пізнавальної діяльності, але вони можуть і повинні допомогти дитині збільшити можливості регуляції тону м'язових напружень шляхом розвитку збереженої пропріоцептивної чутливості і її включення в управління діями.

Цілеспрямовано і педагогічно правильно організована рухова активність дітей дошкільного віку з відхиленнями в інтелектуальній сфері не тільки надає оздоровчий вплив на організм, збагачує рухову сферу дитини, а й позитивно впливає на інтелектуальні здібності, стимулює пізнання і розширює кругозір, формує позитивні емоції, має величезне виховне значення.

Позитивний вплив фізичних вправ, які несуть в собі корекційний вплив на організм, досягається за рахунок пси-

хомоторного навантаження при виконанні різних видів рухових дій. Переміщення у вигляді ходьби, бігу, подолання предметних перешкод, плавання, катання на санчатах, лижах тощо, а також у вигляді різних гімнастичних вправ: присідань, нахилів, статичних і динамічних напружень різних м'язових груп, спрямовані на корекцію психомоторики дитини з особливими освітніми потребами, дають позитивний результат лише тоді, коли фізичні вправи оптимально підібрані. Для ефективної корекції та розвитку психомоторики дітей дошкільного віку необхідні педагогічно доцільні з позицій біомеханіки та психофізіології фізичні вправи [5].

Таким чином, підвищуючи і дозуючи рухову активність дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами в різних видах діяльності ми сприяємо поліпшенню їх хомоторного розвитку в цей віковий період.

Висновки.

1. Від рухової активності дітей з особливими освітніми потребами багато в чому залежать розвиток психомоторики, стан здоров'я, працездатність, успішне засвоєння матеріалу з різних предметів, нарешті, настрої і інші форми переживання почуттів.
2. Недостатня рухова активність негативно впливає на організм дитини. Але слід застерегти і від зайвої рухової активності, яка веде до негативних функціональних змін в серцево-судинній системі дошкільника. Потрібно враховувати індивідуальні особливості рухових можливостей кожної дитини.
3. Суттєву роль в розвитку психомоторики дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами та залучення їх до рухової активності грає: організація роботи вихователя; вміння організувати самі заняття; уміння підбирати необхідні вправи для проведення занять.

Список використаних джерел:

1. Аршавский И.А. Скелетная мускулатура и основные закономерности онтогенеза. *Двигательная активность и старение*. Киев, 1969. С. 50-71.
2. Бернштейн Н.А. Физиология движений и активность. М. : Наука, 1990. 496 с.
3. Вайзман Н.П. Психомоторика детей-олигофренов. М. : Педагогика, 1976. 104 с.
4. Вильчковский Э.С. Развитие двигательной функции у детей. Киев : Здоров'я, 1983. 208 с.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М. : Политиздат, 1975. 302 с.

The article considers and characterizes the influence of motor activity on psychomotor development of preschool children with special education needs and features of its application in educational work.

Key words: motor activity, psychomotor development, children with special educational needs.

Отримано: 10.03.2020

УДК 929.143:07-033

*Р. Т. Сімко, кандидат психологічних наук, старший викладач,
Е. Е. Івашикевич, кандидат психологічних наук, викладач*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті професійне становлення розглядається з позицій культурологічного підходу – як процес формування особистісно-професійної позиції індивіда з урахуванням всього різноманіття суб'єктивних і об'єктивних факторів, що передбачає реалізацію стратегій управління особистісними ресурсами, потрібними для здійснення професійної діяльності на фаховому рівні.

Ключові слова: професійне становлення, особистісно-професійна позиція індивіда, професійна компетентність, самооцінка професійної діяльності.

Професійному становленню особистості в науковій літературі приділяється особлива увага, оскільки воно зумовлює самовизначення людини, її фахове й особистісне зростання, розуміння необхідності здійснення своєї професійної діяльності для суспільства і виконання останньої з найбільш повною реалізацією своїх здібностей і можливостей.

Як досить тривалий процес розвитку особистості, який починається із формування професійних намірів та триває до

повної реалізації себе в професійній діяльності, розглядає «професійне становлення» Н.І. Пов'якель [6]. В науковій царині центральною ланкою процесу професійного становлення вважається професійне самовизначення. Зокрема, Е.Ф. Зеєр [3] тлумачить «професійне становлення» як формування особистості, адекватне вимогам виконання даної професійної діяльності. «Професійне становлення» особистості вчителя як процес розв'язання професійно зна-

чутих задач, які поетапно ускладнюються (їдеться, зокрема, про пізнавальні, морально-етичні і комунікативні задачі), розглядає Р. Хок [8]. Так, вчений зазначає, що саме в процесі розв'язання задач фахівець оволодіває потрібним комплексом вмінь, пов'язаним з його професійною діяльністю, діловими і моральними якостями тощо.

Сутність «професійного становлення» фахівця може бути описаною у зіставленні її змісту з категоріями «розвиток» і «формування». Розвиток визначається як досить об'єктивний процес особистісного (кількісного і якісного) змінювання. Одночасна експлікація цих характеристик відрізняє розвиток від інших процесуальних змін. При цьому слід наголосити, що зворотні зміни є характерними для процесів функціонування (тобто, йдеться про циклічне відтворення постійної системи зв'язків і взаємовідносин); за відсутності особистісної спрямованості зміни синтезуватимуться, що позбавляє процес особистісного розвитку внутрішньої цілісності та взаємоузгодженості її окремих компонентів. В свою чергу, будь-яке становлення, відповідно до філософії Гегеля, є основою всього подальшого розвитку особистості, початковою ланкою виникнення, породження та функціонування речей і явищ. На відміну від формування, становлення є постійно плінним процесом, який не має заданого кінцевого результату.

Більшість вчених вважають, що професійне становлення є безкінечним процесом, який не має свого завершення. Він, на думку В.С. Біблера [1], може раптово завершуватися та раптово продовжуватися, в тому числі – в різні періоди часу, в різних просторах та культурах. Останнє наголошує на професійному становленні фахівця як на досить глобальному процесі професійного розвитку особистості, формуванні значущих для виконання фахової діяльності вмінь та навичок, які, разом з тим, є надзвичайно важливими для існування глобального мультикультурного світу.

Професійне становлення особистості відбувається шляхом якісних змін, що фасилітують виникнення зовсім нового рівня її цілісності. Останнє передбачає якісну зміну характеристик особистості, перетворення вже сформованих, досить сталих настановлень, ціннісних орієнтацій, мотивів поведінки під впливом постійно змінюваних суспільних відносин. Також професійний розвиток особистості здійснюється в результаті перебудови її спрямованості. Разом з цим, професійна спрямованість особистості є результатом суперечливого поєднання соціалізації, тобто опанування людиною соціально значущим досвідом і культурою, та індивідуалізації (процесу розвитку інтелекту, волі, естетичного смаку, творчих здібностей індивіда тощо). В процесі професійного становлення особистості відбувається і становлення її цілісності. На думку Н.Р. Битянової [2], ця цілісність полягає у:

- 1) підпорядкуванні всіх елементів структури особистості її спрямованості, яка забезпечує безперервність, наступність та поступальність всіх періодів її розвитку;
- 2) набутті необхідних професійно значущих якостей, властивостей та характеристик.

Аналізуючи процес професійного становлення особистості, багато дослідників виділяють стадії, рівні, етапи, які проходить фахівець у своєму професійному зростанні. Зокрема, діяльнісний підхід до проблем професійного становлення передбачає актуалізацію у фахівця базових характеристик особистісно-мотиваційної і операційно-технічної сторін професійної діяльності. Оволодіння професійною майстерністю передбачає розвиток у фахівця знань, умінь і навичок, що формуються на основі професійно значущих здібностей, якими оволодіває людина у Вузі (операційна сторона професійного становлення). Здібності особистості, які розвиваються в професійній діяльності, утворюють комплекс професійно важливих якостей, забезпечуючи передумови для подальшого особистісного розвитку фахівця, досягнення ним професійної майстерності. Професійні здібності, вважають Н.О. Михальчук та Л.Л. Примачок [5], є однією з найважливіших складових професійного становлення особистості; саме вони ніби «підштовхують» людину в підлітковому і юнацькому віці до вибору певної професійної сфери, надалі забезпечуючи успішне оволодіння фахівцем майбутньою спеціальністю.

Розуміння особливостей професійного становлення, зазначає М.М. Філоненко [7], постає неможливим без вивчення

змісту і структури мотивів особистості, які є основною фасилітативною силою вибору професії і прагнення щодо досягнення значущих для людини результатів у ній. Хід професійного становлення також безпосередньо пов'язаний із розвитком самосвідомості особистості. Адекватні знання про себе, свої можливості, здібності, ціннісні орієнтації дозволяють майбутньому фахівцеві обирати найбільш доцільні для структури його особистості сфери професійної діяльності. Досягнуті в професії успіхи або невдачі, в свою чергу, коригують уявлення людини про себе, впливають на її самооцінку, рівень домагань і самосвідомість в цілому.

Професійне становлення, зазначає Е.З. Івашкевич [4], також передбачає активне включення людини в нове для неї соціальне середовище, яке характеризується своїми нормативами спілкування, поведінки, цінностями, стереотипами, моральними правилами та імперативами тощо. Міжособистісні взаємостосунки, що складаються в професійному колективі, багато в чому визначають хід професійної адаптації людини, формування її соціального статусу. Тому до структури професійного становлення можуть бути включені і соціально-психологічні особливості людини, що визначають її місце в професійній групі, соціальний статус тощо.

Великою мірою значущі особливості професійного становлення виявляються в процесі знаходження людиною індивідуальних способів виконання професійної діяльності, що супроводжується формуванням у індивіда особистісно значущого (в тому числі – творчого досвіду), професійної самосвідомості, системи професійних мотивів, особистісних смислів, значень і цілей. Аналіз наукових публікацій [9], в яких так чи інакше розглядається проблема професійного становлення, свідчить про єдність думок дослідників стосовно того, що професійне становлення є динамічним процесом перетворення (чи перебудови) особистісних і професійних якостей, який характеризується самовизначенням, самовдосконаленням, самоосвітою, самоактуалізацією, самореалізацією та власне формуванням своєї самосвідомості.

Отже, професійне становлення можна розглядати як досить тривалий у часі процес оволодіння професією.

Отже, аналіз наукової літератури свідчить про те, що процес професійного становлення може бути представленим двома способами: за схемою процесуального відтворення (як тимчасова послідовність ступенів, періодів, стадій) і за структурою професійної діяльності (як сукупність способів і засобів виконання професійної діяльності, коли їхнє дотримання має не тимчасову, а цільову детермінацію).

Список використаних джерел:

1. Біблер В.С. На гранях логіки культури. М. : Политиздат, 1997. 440 с.
2. Битянова Н.Р. Психология личностного роста. М. : Междунар. пед. акад., 1995. 64 с.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессий. URL: <https://studfiles.net/preview/1744899/>.
4. Івашкевич Е.З. Сенситивність та соціальна уява як факторні чинники становлення соціального інтелекту педагога. *Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації. Український науковий журнал*. Київ : Ун-т «Україна», 2015. №1 (38). С. 118-124.
5. Михальчук Н.О., Примачок Л.Л. Теоретико-методологічні засади становлення професійної рефлексії майбутніх фахівців. *Сучасні проблеми германського та романського мовознавства* : матеріали четвертої Міжнародної науково-практичної заочної конференції (15 лютого 2019 р.). Рівне : РДГУ, 2019. С. 14-46. URL: <https://sites.google.com/view/pam-rshu>.
6. Пов'якель Н.І. Характеристика Я-концепції як чинника продуктивності саморегуляції професійного мислення у вирішенні конфліктів. *Актуальні проблеми психології* : збірник наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. Київ : Міленіум, 2003. Ч. 10. Т. 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. С. 43-47.
7. Філоненко М.М. Психологія особистісного становлення майбутнього лікаря : автореф. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2016. 40 с.
8. Хок Р. 40 исследований, которые потрясли психологию. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. 509 с.

9. Onufrieva L.A. The Psychology of Professional Realization of a Future Specialist's Personality: Theoretical and Methodological Aspect : monograph. Rzeszów, 2017. 194 s.

In this article the professional development of future translators is considered from the standpoint of the cultural approach. So, it is a process of forming the person's personal and professional position of the individual, taking into account the diversity of subjective and objective factors, which involve the implementation of

strategies for managing the personal resources which are necessary for professional activities on the professional level.

Key words: professional development, personal and professional position of the person, professional competence, self-evaluation of the professional activity.

Отримано: 10.03.2020

УДК 153.89.5

Н. С. Славіна, кандидат психологічних наук, доцент

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ПСИХОФІЗИЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НА ПОЯВУ ТРУДНОЩІВ СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У дошкільному віці риси особистості і характеру сформовані недостатньо, тому поведінка дитини, зокрема, особливості спілкування, значною мірою залежать від темпераменту. Саме темперамент визначає стиль сприйняття інформації та її опрацювання. Знання темпераменту дає можливість передбачити певні конфліктні ситуації та можливі труднощі у спілкуванні і проводити їх профілактику.

Ключові слова: діти дошкільного віку, індивідуальні та психофізіологічні особливості, спілкування, темперамент, характер.

Постановка проблеми. Вплив темпераменту на особливості взаємодії з людьми вивчали Ю.З. Гільбух, С.Л. Рубінштейн, В.С. Мерлін. Холеричний тип поведінки спрямований на перебудову ситуації, що виникла в необхідному напрямку. В ситуації спілкування такий тип поведінки називається маніпулятивним, тобто таким, коли одна людина примушує іншу здійснювати необхідні для неї дії. Холерики надзвичайно ініціативні у нових починаннях, схильні до метушні і непродуктивності. Для них найцінніше у спілкуванні – це дія. Потреба у постійній дії, заради дії складає, головну проблему таких людей. Сангвінічний тип поведінки характеризує яскраво виражену здатність засвоювати інформацію. Спілкування не складає труднощів для таких дітей, але воно завжди підпорядковане прагненню до зміни обстановки. Власна думка для них закон. Вони завжди впевнені в правильності своїх думок. Особливо поважають думку визнаних лідерів та готові підкоритися їй. Можна сказати, що такі діти є жертвами позитивних якостей. Вони легко засвоюють усе нове. Проблема – невірне розуміння своїх інтересів, що зводяться до погоні за негайним результатом.

Для флегматичного типу поведінки – характерна здатність діяти за опрацьованим планом, не зважаючи на перешкоди. Спілкування можуть ускладнити інертність і в'дливність таких дітей. Найбільшої уваги потребують ситуації зміни умов життя та діяльності, необхідність прийняття рішень, оскільки саме в таких ситуаціях флегматики почуваються вкрай дискомфортно. Меланхолічний тип поведінки – здатність відмовлятися від тупикових рішень. Ззовні це виглядає як недостатня сміливість, сумніви. Під час спілкування дуже добре відчувають партнера, легко втомлюються. Почувають полегшення, коли рішення замість них приймає хтось інший. Головні труднощі таких дітей - необхідність вибору.

На прояви описаних типів поведінки помітний відбиток накладають вікові особливості дитини. Нормально, що всі дошкільники імпульсивні, адже через свій егоцентризм вони дбають насамперед про задоволення власних потреб. Однак ступінь імпульсивності у різних дітей неоднаковий. Значна емоційна розгальмованість зумовлює труднощі у міжособистісному спілкуванні дошкільників. Зміст та особливості прояву імпульсивності у дошкільників вивчали А.А. Короник, Е.А. Хорошилова [1]. Ознаками імпульсивності є: невміння чекати, нетерплячість; здатність легко образитися; дратівливість, емоційна нестриманість; легковажність, безвідповідальність; жадоба до нових вражень, змін.

Причиною імпульсивності у дошкільників, як вважає А.А. Короник [1]. Є вікова особливість психіки, що пов'язана із слабкістю емоційно-вольової саморегуляції поведінки, несформованість підпорядкування мотивів. Причиною також може бути потурання дорослими емоційної нестриманості дитини, намагання вдовольнити її щонайменші забаганки, гіперактивність внаслідок переважання збудження над гальмуванням, фізичне нездужання або надмірно багате різноманітними подразниками середовище.

Гіперактивна дитина більш імпульсивна, ніж однолітки. Вона здатна відповідати на найменшу дрібницю агресивністю і не дати реакції у більш значущій ситуації. А негативізм – це норма для такої дитини. Така дитина найшумніша серед шумних, у центрі бійки. Вона свариться, одночасно прощаючи всі образи. У світі правил така дитина виключення, ядро конфліктів. Ці якості притягують до неї однолітків, але тільки «пустунів», у «вихованих» дітей з нею бувають часті конфлікти [1].

Крім гіперактивних та імпульсивних дітей в групі дитячого садка часто зустрічаються діти з високим рівнем тривожності. Емоційна вразливість таких дітей негативно позначається на їхній взаємодії як з однолітками, так і з дорослими. Психологічну сутність особливостей та механізмів прояву тривожності вивчали О.В. Запорожець, Н.А. Кряжева [2].

Тривожність у дітей, як встановив О.В. Запорожець [11], проявляється в емоційній вразливості, боязні спілкуватися з малознайомими людьми, плаксивості, нитті. Тривожні діти, якщо у них достатньо розвинені ігрові навички, можуть не користуватися загальним визнанням у групі однолітків, але і не бути ізольованими. Як правило тривожність таких дітей пов'язана із порушеннями у сімейних взаємовідносинах. Невпевненість тривожної дитини, прагнення інших дітей домінувати над нею, можуть призвести до ще більшого зниження емоційного фону, до появи тенденції уникати спілкування, до виникнення внутрішніх конфліктів, пов'язаних із сферою спілкування, до посилення невпевненості.

У групах дитячого садка одразу привертають до себе увагу демонстративні діти. Демонстративним в психології, за визначенням Т.В. Чиркової [4], називають індивіда, чия поведінка спрямована на привернення до себе уваги з боку оточуючих. Демонстративна людина може завищувати власні несприятелі невдачі, бо для неї головне-несхожість на інших, неповторність при чому, як позитивна, так і негативна. Демонстративність, як якість особистості формується дуже рано. Демонстративні діти надають підвищеної уваги своєму одягу, прикрасам. Такі діти не переносять того, що у їхній присутності надають стільки ж уваги іншій дитині. Для демонстративної дитини краще, щоб її покарали, посварили, ніж не помічали. За такими поведінковими проявами стоїть дуже завищена потреба у визнанні.

Витоки вербалізму знаходяться також у стилі сімейного виховання. Відомо, що він формується вже в ранньому дитинстві, у тих випадках, коли головним засобом спілкування дорослих з дитиною є слово без предметного контакту. Батьки такої дитини зміщують акцент з основних видів діяльності дошкільника (гра, конструювання, малювання), які є визначальними у розумовому розвитку дошкільника, на розвиток мовлення, яке розглядається ними, як один із важливих показників високих розумових здібностей.

Останнім часом формування вербалізму пов'язане не тільки з довільною установкою батьків, а й з соціальною ситуацією: ігри і заняття з дітьми займають багато часу, а поговорити з дитиною можна і в транспорті, і на прогулян-

ці, і перед сном. Таким чином, в результаті такого спілкування у дитини формується стійка тенденція до мовленнєвої діяльності. При мінімальних ускладненнях в продуктивній діяльності дитина замінює її вербальною. Внаслідок цього у дітей недостатньо розвинені ігрові навички. Найчастіше це діти, що не відвідують дитячий садок, ростуть у дорослому оточенні. Сфера спілкування таких дітей різко звужена. Тому найважливішим для вербальної дитини є створення умов спілкування з однолітками.

Діти з високою адаптованістю досить швидко засвоюють моделі поведінки, прийнятні у суспільстві, але покладають надію на природні якості дитини у важких психологічних умовах, а життя у сучасному місті психологічно важке, навіть для багатьох дорослих, так само легковажно, як, скажімо, давати дітям до року шоколад та шпроти. У деякого організму з цим упорастеся, а у деякого почнуться діатез та нетравлення шлунку. «Діатез» на спілкування виявляється у вигляді сором'язливості.

Сутність сором'язливості та психологічні механізми її виникнення вивчали Ф. Зімбардо, В. Калягін [3]. Якщо поставити питання, які психологічні проблеми найбільш актуальні для людей нині, проблема сором'язливості та труднощів спілкування, до яких вона призводить, займе одне з перших місць. У своїй сором'язливості діти зізнаються більш охоче, ніж у боязливості. І, звісно, вони ставляться з більшою симпатією до сором'язливої дитини ніж до розв'язної та хамовитої.

Сором'язливі діти дуже подібні між собою: погляд у підлогу, вбік, у стелю і майже ніколи в очі співрозмовнику; тихий голос, схилена голова; труднощі при відповіді на прості запитання; їм хочеться сховатися куди завгодно, аби їх не чіпали.

УДК 364-053.6:013.42

В. І. Снівак, кандидат психологічних наук

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАЦІЙ ПОВЕДІНКИ

У статті здійснюється опис напрямів, форм і методів роботи щодо організації профілактики девіацій поведінки в підлітковому віці.

Ключові слова: девіації, підлітковий вік, методи, напрями, форми роботи, профілактика.

Стан психічного і фізичного здоров'я дітей багато в чому залежить від умов, у яких відбувається процес їх навчання і виховання. Шкільна неуспішність, соціальна дезадаптація по-різному впливають на стан психічного здоров'я дітей і можуть призвести до невротизації, астенії, психопатичних реакцій. Подібні стани розвиваються у дітей внаслідок розумового і фізичного перевантаження, порушення мікросоціальних контактів у колі ровесників, з дорослими, батьками, педагогами. Нерідкими є випадки цькування дітей з боку педагогів, навішування ярликів, необ'єктивного ставлення до їхньої особи і поведінки. Причина цього – недостатня психолого-педагогічна підготовка вчителів, грубе і зневажливе ставлення до учнів.

У практиці навчально-виховної роботи педагога часто обмежуються загально прийнятими заходами впливу – заохочуванням і покаранням. Тому стосунки, які встановлюються між дорослим і дитиною, вчителем і учнем, необхідно розглядати як недостатньо природні, оскільки дитина постійно «повинна» бути старанною і слухняною. На жаль, багато педагогів не задумуються над тим, що перебуваючи в нерівних умовах з дитиною, вони сприяють створенню психотравмуючих чинників, які викликають відхилення від нормального фізичного і психічного розвитку особистості дитини. На нашу думку, правильний підхід до виховання і навчання дитини в сім'ї і дитячих закладах безпосередньо включає в себе комплекс профілактичних і оздоровчих заходів з попередження аномальної поведінки. І починається це на ранніх етапах розвитку особистості.

Психогігієнічна і психопрофілактична форми роботи у дитячих закладах повинні містити у собі:

- навчіння дітей правилам і нормам гігієни з урахуванням статей відмінностей, вивчення особливостей фізичного і психічного розвитку дітей у період перебування у дитячому закладі;

Таким чином, можна виділити дві основні групи причин виникнення труднощів спілкування у дітей дошкільного віку. До першої належать проблеми побудови взаємостосунків у сім'ї, а до другої – індивідуальні психофізичні особливості самої дитини. Разом з тим, врахування індивідуальних особливостей дитини у виховному процесі як батьками, так і педагогами, сприяє усуненню проблеми спілкування у дошкільника.

Список використаних джерел:

1. Короник А.А., Хорошилова Е.А. Диагностика взаимоотношения в значимых отношениях. *Вопросы психологии*. 1987. №1. С. 25-30.
2. Кряжева Н.А. Развитие эмоционального мира детей. 1996. 187 с.
3. Калягин В. Если ребенок заикается. Санкт-Петербург : Питер. Ком, 1998. 245 с.
4. Чиркова Т.В. Психологическая служба в детском саду : учебное пособие для психологов и специалистов дошкольного образования. М. : Педагогическое общество России, 1998. 255 с.

At the preschool age, personality and character traits are not sufficiently formed, so the behavior of the child, in particular, the features of communication, are largely dependent on temperament. It is the temperament that determines the style of perception of information and its processing. Knowledge of temperament makes it possible to anticipate certain conflict situations and possible difficulties in communication and to prevent them.

Key words: preschool children, individual and psychophysiological features, communication, temperament, character.

Отримано: 10.03.2020

- аналіз соціально-культурних умов виховання дітей у конкретному мікросоціальному оточенні – в сім'ї, у колі ровесників тощо.

Ця робота дозволяє завчасно виявити групу дітей підвищеного ризику щодо формування різноманітних шкідливих звичок і девіацій поведінки, а також визначити особливості аномального розвитку дітей.

Поряд з цим, психопрофілактична робота включає в себе комплекс активних виховно-педагогічних і корекційних заходів, які, на жаль, недостатньо впроваджені в практику.

При розробці психогігієнічних і психопрофілактичних заходів педагогу необхідно враховувати:

- особливості прояву тієї чи іншої шкідливої звички у дитини, соціально-культурні умови, за яких вона сформувалась;
- рівень загальної поінформованості дитини про прояви цієї звички або девіації, можливості самостійного позбавлення від неї;
- ступінь вираженості аномальних особистісних новоутворень, які сформувалися під впливом тієї чи іншої шкідливої звички;
- наявність достатньої стабільних характеристик пізнавальної і особистісної сфер з метою їх актуалізації для подальшого розвитку [2].

Для підлітків і юнацтва психогігієнічні і психопрофілактичні заходи зводяться насамперед до виявлення в їхньому середовищі осіб, схильних до алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, різного роду сексуальних девіацій. У випадку виявлення таких осіб педагогу необхідно повідомити про це адміністрацію навчального закладу і батьків для застосування необхідних заходів з метою лікування і реабілітації.

Діагностика схильності до різних наркотичних речовин проводиться із залученням психологів і медиків. За-

вдання педагога полягає у координації їхніх зусиль і здійсненні зв'язку з родиною дитини.

У роботі з дітьми, молоддю необхідно передусім використовувати принципи індивідуального підходу до виховання. Але у педагогічній практиці індивідуальний підхід розуміється у вузькому значенні, коли заходи навчально-виховного впливу спрямовані головним чином на тих дітей, які погано навчаються, порушують дисципліну.

У широкому значенні індивідуальний підхід має застосовуватися до всіх дітей, що передбачає знання педагогом особистості кожної дитини. Психічний розвиток дітей відбувається нерівномірно, і педагог має своєчасно помітити відхилення у психічному розвитку дитини, вміння реагувати на зміни її потребнісно-мотиваційної і емоційно-вольової сфери. Лише слідуючи цим принципам, педагог зуміє обрати правильну тактику і визначити ті індивідуальні засоби впливу, які є найефективнішими щодо саме цієї дитини [3].

Конкретні завдання педагога при здійсненні індивідуального підходу до дітей полягають в наступному:

- добре знати кожну дитину, її індивідуально-психологічні особливості й умови їх формування;
- при виборі методів і прийомів навчально-виховного впливу на дітей враховувати їхні індивідуальні особливості;
- виявляти педагогічний такт і вміння передбачати наслідки того або іншого підходу до дитини.

Здійснюючи індивідуальний підхід у вихованні дітей, педагог, таким чином, включається в єдиний комплексний процес клініко-психологічної профілактики аномальних особистісних проявів, сприяє їхньому ранньому виявленню і своєчасній реабілітації дитини.

Зміни, які відбуваються в суспільстві, висунули цілу низку проблем, однією з яких є профілактика злочинності. Актуальність її є очевидною, тому що з кожним роком відмічається зростання числа випадків дитячої злочинності, наркоманії, алкоголізму; прослідковується тенденція до збільшення кількості дітей з девіантною поведінкою. Відхилення у поведінці дітей виникають як результат політичної, соціально-економічної і екологічної нестабільності суспільства; посилення впливу псевдокультури, змін у змісті ціннісних орієнтацій молоді, несприятливих сімейно-побутових стосунків, відсутності контролю за поведінкою внаслідок надмірної зайнятості батьків, епідемії розлучень.

Досить часто батьки самоусуваються від процесу виховання своєї дитини, перекладаючи ці функції на школу, вулицю тощо. В школі також відзначають зменшення уваги до особистості школяра, його життєвого досвіду, інтересів, особистісних цінностей, емоційної сфери. У позашкільний час дитина не має великих можливостей вибору різноманітних видів діяльності для розвитку активності (ці можливості найчастіше обмежені наявними коштами), відносно незалежності від дорослих. Соціальні чинники підсилюють недоліки сімейного і шкільного виховання, негативний приклад дорослих, принади вулиці тощо.

Оскільки діти залишаються наодинці зі своїми проблемами, то розв'язують їх, звісно, в силу своїх можливостей, опираючись, як правило, не на кращі зразки. З'являється відчуття самотності і незахищеності. Все це зменшує впевненість дитини у собі, її здатність до саморегуляції, самоствердження в життєво важливих ситуаціях. Молодь хоче відчувати, що її поважають, що на неї звертають увагу, з нею рахуються, і заради цього люди йдуть на певні компроміси, які є обов'язковими у груповій взаємодії.

Включення молоді до певного виду девіантної поведінки, наприклад, вживання алкоголю, підвищує вірогідність її втягнення до інших видів девіацій. Ми сробували виокремити три найбільш значущих чинники ризику [4]:

- соціальні чинники – доступність речовини, мода на неї, вплив групи ровесників;
- психологічні чинники – особистісний склад людини, привабливість переживань і відчуттів у стані сп'яніння;
- біологічні чинники – толерантна схильність.

Проведене моніторингове дослідження соціально-психологічних причин поширення пияцтва у молодіжному середовищі, аналіз літератури, досвід нашої роботи дозво-

ляють виокремити типові труднощі молоді з відхиленнями у поведінці, схильної до вживання алкогольних (слабоалкогольних) напоїв:

- взаємини з батьками, іншими дорослими;
- взаємини з друзями, іншими ровесниками;
- самоставлення, саморозуміння;
- формування життєвих орієнтирів, цінностей, ідеалів;
- відчуття самотності, незрозуміння іншими;
- пошук свободи через втечу від вимог, тиску, норм, правил; перевірка себе й інших; пошук межі можливого;
- пошук комфортного існування, емоційного затишку;
- відсутність позитивних життєвих прагнень і цілей;
- образа на долю, конкретних людей за власні труднощі;
- відсутність вольового контролю і здатності до самовладання і керування ситуацією;
- залежність від інших;
- відсутність адекватних засобів та способів поведінки у важких ситуаціях.

На причини вживання алкогольних напоїв вказують:

- маса вільного часу – 42% опитаних;
- відсутність значних матеріальних можливостей батьків – 30%;
- бажання звернути на себе увагу – 10%;
- бажання завоювати авторитет – 5%.

Нехтування протягом багатьох років проблем, пов'язаними з девіантною поведінкою молоді, призвело до того, що у суспільстві спеціалістами, причетними до виховання молодого покоління, проводилась не профілактично-виховна робота, а застосовувались, головним чином, попереджувально-каральні заходи, в результаті яких отримане покарання за той чи інший вчинок не лише не усувало накопичення девіантного потенціалу, але, навпаки, збільшувало вірогідність закріплення цих форм поведінки.

Усі профілактичні заходи поділяються на три рівні: первинна, вторинна і третинна профілактика. Первинна профілактика алкоголізму – це попередження негативного впливу звичок соціального середовища, формування таких моральних переконань, які виключають і витісняють саму можливість адиктивної поведінки. Вторинна профілактика полягає у виявленні груп, які найбільш вразливі від алкоголізму; максимально ранньому, повному і комплексному здійсненню лікувальних заходів, виховного впливу у колективі і родині. Третинна профілактика спрямована на передбачення прогресу хвороби.

Беручи до уваги вище викладене, ми також спробували визначити основні принципи профілактичної роботи [1]:

- принцип соціальної активності: активна участь членів суспільства у вирішенні гострих протиріч його розвитку, використання суспільної думки, активної позиції особистості для оздоровлення індивідуальної і масової свідомості;
- принцип інформованості: повна і об'єктивна картина розповсюдження соціальних хвороб.

Тому, з метою організації ефективної профілактики девіантної поведінки в підлітковому віці можна взяти за основу наступну систему, яка включає в себе декілька складових:

- створення комплексних груп спеціалістів, які забезпечують соціальний захист дітей (психологи, медики, соціальні педагоги тощо);
- створення виховного середовища, яке дозволяє гармонізувати відносини молодого покоління зі своїм найближчим оточенням у сім'ї, за місцем навчання, роботи;
- створення груп підтримки зі спеціалістів різного профілю, які будуть навчати батьків виходу із проблемних ситуацій, пов'язаних з дітьми;
- організація підготовки спеціалістів, здатних здійснювати професійну психологічну, соціальну, медичну допомогу і займатися профілактико-виховною роботою з дітьми групи ризику та їх родинами;
- створення суспільних освітніх програм з метою посилення усвідомлення і привернення уваги до проблем молоді з ненормативною поведінкою (телевізійні програми, освітні програми тощо);

- організація вільного часу молодого покоління;
- інформаційно-просвітницька діяльність.

Список використаних джерел:

1. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки : навчальний посібник. Київ : Академія праці та соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000. 398 с.
2. Львова М.В. Социально-психологические особенности профилактики девиантного поведения подростков : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Ярославль, 2000. 36 с.
3. Раттер М. Помощь трудным детям. М. : Просвещение, 1987. 186 с.

4. Сміян І.С., Ліщенко Н.О., Левенеш С.С. Особливості поширеності тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотиків серед підлітків. *Педіатрія, акушерство та гінекологія*. 2002. №1. С. 10-18.

The article describes the trends, forms and methods description of the activity of behavior deviation of prophylaxis organization.

Key words: deviation, teenager, methods, trends, forms, prophylaxis.

Отримано: 10.03.2020

УДК 159.992.73 (043)

О. Б. Столяренко, кандидат психологічних наук, доцент

РОЗВИТОК МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН ДОШКІЛЬНИКІВ У РІЗНОВІКОВІЙ ГРУПІ ЗДО

У статті розглядаються теоретичні аспекти проблеми розвитку позитивних взаємин дітей у різновіковій групі сучасного ЗДО. Встановлено, що для успішної соціалізації дошкільників, які є єдиними дітьми у сім'ї, важливе значення має досвід міжособистісних взаємин у групі дітей різного віку.

Ключові слова: різновікові взаємини, різновікова група, позиція «старшого» і «молодшого».

Постановка проблеми. Проблема різновікового спілкування дітей дошкільного віку у наш час стала об'єктом окремих наукових досліджень. Більшість психологів і педагогів переконані, що найскладніші виховні завдання успішно вирішуються саме у різновіковому об'єднанні, коли діти навчаються з повагою ставитися до старших і турбуватися про молодших. Накопичення такого досвіду є важливим надбанням у процесі соціалізації зростаючої особистості. У різновікових взаєминах дитина виконує різні соціальні ролі молодшого і старшого товариша, а не лише рівного за віком партнера. Дошкільник має змогу вибрати власну лінію поведінки у різних життєвих ситуаціях. Спілкування малюків у різновікових об'єднаннях загалом зорієнтоване не на віковий потенціал особистості, а на її соціальний досвід і може здійснюватися як «на рівних» (при цьому біологічний вік не має принципового значення), так і у взаємодії, коли суб'єкти усвідомлюють свою позицію «старшого» і «молодшого» партнера.

Мета статті: Науково-теоретичне обґрунтування позитивного впливу різновікових взаємин на формування особистості у дитячому віці.

Виклад основного матеріалу. Обґрунтування виховної ролі взаємин дошкільників різного віку, їх значення та вплив на розвиток позитивних сторін особистості вихованців знаходимо у працях видатних педагогів минулого К. Ушинського, А. Макаренка та В. Сухомлинського. Цінність спільної діяльності у різновікових об'єднаннях дітей підкреслюють у своїх працях також і сучасні вітчизняні вчені Є. Димов, І. Кон, В. Кузьменко, О. Мудрик, Н. Олійник.

В. Кузьменко [4] вважає, що прихід дитини в різновікову групу ЗДО істотно змінює соціальну ситуацію розвитку дитини, яка до цього часу, загалом, визначалася зв'язками в системі спілкування «дитина-дорослий» та «дитина – одноліток». Тепер ці зв'язки доповнюються спілкуванням у системі «дитина – дитина іншого віку».

Про корисність різновікових контактів для формування доброзичливого ставлення до оточуючих та моральних почуттів у дітей дошкільного віку говорять педагогічні дослідження В. Аванесової, О. Давидчук, І. Дьоміної, Г. Маркової, І. Печенко. За визначенням І. Печенко [5], спілкування дітей різного віку є корисним не лише для молодших, але і для старших дітей.

Дослідженню впливу старших дошкільників на розвиток особистості молодших дітей були присвячені роботи С. Гаврилюк, В. Нечасвої, Л. Пенівської, Г. Тришневської.

С. Гаврилюк [1] підкреслює, що позитивні якості та звички старших дошкільників особливо яскраво виявляються у спілкуванні з дітьми, молодшими за віком.

У дослідженнях Г. Тришневської [6] показано, що різновіковий колектив сприяє розвитку різноманітних зв'язків між молодшими та старшими дітьми, встановленню взаємин взаємодопомоги, відповідальності, зацікавленості в успіхах і результатах колективних справ.

Г. Коберник [3] стверджує, що різновікове спілкування є специфічною комунікативною діяльністю, що має свою мету, засоби та результати й виконує предметно-перетворювальну функцію в сфері суб'єкт-суб'єктних взаємин.

Проблема психології різновікових взаємин є предметом уваги також і зарубіжних психологів. Позицію молодших і старших дітей у родині, їх претензії на виняткову прихильність з боку батьків вивчали Р. Мей, Д. Мак-Клеланд, Д. Зіглер, Р. Уолтерс, Л. Хьелл. У поглядах психологів існують певні розбіжності щодо визначення оптимальної вікової різниці між дітьми для формування позитивних взаємин. Так за даними К. Кволс [2, с.162], чотириохрічна дитина з появою братика чи сестрички ще не може бути помічником батькам, доглядаючи за маленьким, а у віці семи-восьми років вона досить добре допомагає доглядати за двоохрічною дитиною. Р. Річардсон, А. Берже, Я. Рембовський доводять, що оптимальна вікова різниця між дітьми повинна бути не більшою, ніж три роки. Така різниця у віці сприяє їх продуктивній взаємодії і позитивному впливу один на одного. На думку Р. Річардсона [2, с.34], якщо різниця у віці дітей перевищуватиме п'ять-шість років, кожен із дітей за характером буде більше схожий на єдину дитину в сім'ї.

Висновки. Спілкування дошкільників різного віку можливе за умов організації цікавої і змістовної діяльності з урахуванням вікових особливостей та індивідуальних інтересів кожної дитини. При спілкуванні молодших дітей зі старшими створюються сприятливі умови для розвитку мовної активності молодших дітей. Досягнутий рівень розвитку інтелектуальних і вольових якостей старших дошкільників є «зоною найближчого розвитку» для молодших дітей.

Список використаних джерел:

1. Гаврилюк С.М. Педагогічна ефективність театралізованої діяльності дітей різного віку в навчально-виховному комплексі «школа – дошкільний навчальний заклад». *Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Педагогічна теорія та педагогічний досвід: перспективи і розвиток»*. Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки. 2005. С. 16-18.
2. Психологія особистості: Словник-довідник / за редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2011. 219 с.
3. Коберник Г.Л. Формування соціально-комунікативної активності учнів сільської початкової школи як соціалізація особистості. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : наук. зб. Київ : Наук. світ, 2013. Вип. 5. С. 91-107.
4. Кузьменко В.У. За віком і за інтересами (комплектування різновікових груп). *Дошкільне виховання*. 2010. №7. С. 19-20.
5. Печенко І.П. Різновікова взаємодія вихованців комплексу «школа – дошкільний навчальний заклад» як чинник соціалізації. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : наук. зб. Київ : Науковий світ, 2014. Вип. 9. С. 193-197.

6. Тришневська Г.Б. Особливості формування особистості молодшого школяра у різновіковому колективі. *Актуальні проблеми психології* / за ред. С.Д. Максименка. Київ : Главник, 2008. Т. X. Ч. 8. С. 541-547.

In the article the looks of home and foreign psychologists are analysed to the role of mutual relations of children of different age in development of personality of child. The problem

of mutual relations of children of different age small part of researches is sanctified to. The special attention is required by opening of psychological features of commonisation of children in the groups of preschool educational establishment.

Key words: mutual relations of children of different age, group of different age, position «chief» and «junior».

Отримано: 10.03.2020

УДК 10.18499/2225-7357

О. М. Ткач, кандидат педагогічних наук, старший викладач

АНАТОМІЯ ТА ФІЗІОЛОГІЯ МОВЛЕННЄВИХ ЗОН КОРИ ГОЛОВНОГО МОЗКУ

У статті описана анатомія центральної та периферичної нервової системи. Її будова, складові частини, принципи взаємодії та функціональні утворення. Стаття містить інформацію про особливості функціонування кори головного мозку в людей з нормо-типовим розвитком та вказівки на наявність особливостей її роботи у разі наявності патологічних змін.

Ключові слова: головний і спинний мозок, нейрон, проєктивні, інтегративні та асоціативні поля, мовленнєві зони, функціональні блоки.

Нервову систему традиційно поділяють на центральну і периферичну. Центральну нервову систему (ЦНС) утворюють спинний мозок і головний мозок. Спинний мозок служить провідником імпульсів знизу вгору і зверху вниз, тобто пов'язує головний мозок з периферичною нервовою системою. Периферична нервова система (ПНС) є мережею нервових провідників, що передають команди мозку всім точкам тіла, органам чуттів, м'язам і сухожиллям. Нервову систему людини утворюють десятки мільярдів взаємопов'язаних між собою нервових клітин. Діє нервова система у багато разів успішніше і може незмірно більше, ніж найдосконаліший електронний мозок комп'ютера.

Структурною і функціональною одиницею мозку є нервова клітина – нейрон. Тіла нервових клітин утворюють сіру речовину мозку, а їх відростки, з яких формуються провідні шляхи, – білу речовину. Вплив подразника на рецептори трансформуються нейронами в електричні процеси. Це загальне правило для будь-якого з органів почуттів і для будь-яких сигналів, що надходять зовні в нервову систему живої істоти: всі впливи з зовнішнього і внутрішнього світу «написані» мовою електричних процесів. Ці процеси можуть відображати події різного рівня, наприклад електричну активність окремих нервових клітин, визначених мозкових структур, всього мозку або навіть окремих іонних каналів (мікроскопічних пор мембрани нейронів). Частина нейронів проводить збудження від рецепторів до ЦНС і утворює доцентрові шляхи, інша частина – від ЦНС до рецепторів і складає основу відцентрових шляхів. Переважна ж більшість нейронів здійснює зв'язки між різними пунктами самої ЦНС, що складається з двох головних відділів – головного і спинного мозку.

Складність будови головного мозку і його функцій не можна пояснити тільки числом клітин. Все більше підтверджень отримує гіпотеза, що пояснює взаємозв'язок інтелекту не з кількістю нейронів, а числом і особливістю зв'язків між ними.

Верхню частину головного мозку утворюють великі півкулі, покриті шестичаровою масою нейронів (близько 10 млрд), яка називається корою – це найважливіший (але не єдиний) орган психічної діяльності. Нижче півкуль, в потиличній частині, знаходиться мозочок («маленький мозок»), функції якого ще недостатньо з'ясовані. Відомо, що він відіграє істотну роль у координації м'язових рухів. До великим півкулях примикає стовбур мозку, верхня частина якого – таламус – служить «проміжною станцією» для всіх нервових шляхів, що йдуть зі спинного мозку в великі півкулі.

Відповідно до сучасних науковими уявленнями спинний мозок і стовбур мозку здійснюють головним чином ті форми рефлекторної діяльності, які є природженими (безумовні рефлекси), тоді як кора великих півкуль – це орган засвоєних за життя форм поведінки, регульованих психікою.

Кора головного мозку складається з ділянок, що називаються частками та отримали назви з врахуванням їх місця розташування:

- потилична частка (відповідальна за зорове сприйняття образів у тому числі артикуляційних позицій, елементів писаних та друкованих літер, інших графічних зображень);

- скроневая частка (слух, у людини також слухове сприйняття мовлення);
- тім'яна частка (зона загальної чутливості тіла, що формує еферентні реакції на шкірні та пропріоцептивні сенсорні стимули, і підтримки «схем тіла» [1]);
- лобова частка (інтеграція функцій інших областей кори, координація рухів, програмування і управління поведінкою, у людини – також мовленнєва моторика і мислення).

У психічної діяльності людини особлива роль належить лобним часткам. Їх ураження позначається не стільки на елементарних, скільки на вищих формах поведінки, пов'язаних з інтелектом, розумовою діяльністю, формуванням нових навичок. На основі виявлених локальних функцій в корі великих півкуль виділяють наступні інтегративні зони.

1. Сенсорні зони, які отримують інформацію від рецепторів. Сенсорні зони є в різних частках кори. Зона загальної чутливості знаходиться в тім'яній частці, зорова зона – в потиличній, слухова – у скроневій, смакова – у нижній частині тім'яної частки. Пошкодження будь-якої з цих зон призводить до блокування сенсорних сигналів від відповідних органів відчуттів.

2. Моторні зони, які посилають в нижче розташовані структури команди, що керують рухами. Область, відповідальна за довільні рухи, розташована в лобовій частці. Її волокна прямують в спинний мозок і звідти – до м'язів.

Сенсорні і моторні зони називаються проєкційними, так як вони формують своєрідні «карти», на яких специфічні ділянки кори відповідають частинам тіла, котрими вони керують або інформацію від яких отримують.

3. Асоціативні зони кори мозку людини займають до 75% її площі. Дані області кори великих півкуль можна охарактеризувати як «неспецифічні». Ці ділянки кори не задіяні у виконанні первинних моторних і сенсорних функцій. Довгий час вважалося, що асоціативні зони кори – баласт мозку (це стало приводом для гіпотез про низький відсоток використання можливостей людського мозку: 3-12%). Насправді асоціативні зони забезпечують обробку інформації і приймають участь у протіканні вищих «кіркових» процесів: сприйняття, пам'яті, мислення, уяви, мовлення і т.д. Наприклад, асоціативні зони лобових часток беруть участь у плануванні дій. Ушкодження лобових часток робить людину нездатною до виходу за межі конкретної ситуації, вона починає жити виключно «тут і зараз», хоча в іншому її розумові здібності залишаються незмінними. Встановлено, що при ураженні зони Брока (вона знаходиться в передній лобовій частці лівої півкулі) людина втрачає здатність правильно вимовляти слова, а при ураженні зони Верніке (знаходиться в скроневій частці лівої півкулі) – розуміти звернене мовлення.

Важливо відзначити, що в мозку немає конкретної структурної організації, яка відповідає б за нашу поведінку чи реакції на мовленнєві стимули, ділянок, де народжуються думки чи спогади. Навіть у здійсненні простих психічних процесів залучено безліч структур мозку. У разі ж відтворення складних психічних процесів доречніше гово-

рити про конгломерацію функціональних системах, що обслуговують тучи іншу дію.

Також важливим є те, що психічні функції мають неоднозначну представленість в лівій і правій півкулях. Це свідчить про існування межпівкульної функціональної асиметрії головного мозку різного ступеня вираженості. Ліву півкуля частіше називають «словесно-логічною», а от праву – частіше «образною». А отже, ліва півкуля активніша під час вирішення вербальних або символічних завдань, права – під час вирішення просторових і образних завдань. Однак по-справжньому ефективна робота мозку можлива лише за умови узгодженої діяльності обох півкуль.

Традиційно діяльність мозку описується як систему спільно функціонуючих високо диференційованих областей мозку, що формують нові типи межпівкульних відносин. Структурні компоненти мозку об'єднуються в підсистеми або блоки, що спеціалізуються на виконанні певних функцій. Таким чином, поряд з анатомічною структурою мозку, виділяється і її функціональну організацію, або «функціональні блоки».

- Блок тонузу кори (енергетичний блок). Його основна функція – постійне підтримання оптимального рівня збудливості (тонузу) кори головного мозку. Оптимальний тонуз кори – необхідна умова нормальної життєдіяльності, активного неспання і саморегуляції поведінки, основна передумова успішного здійснення всіх інших видів мозкової діяльності. Оптимальний рівень збудливості підтримується за рахунок роботи структур давньої («лімбічної») кори, верхніх відділів стовбура мозку, зокрема гіпоталамуса і зорового бугра, а також системи низхідних і висхідних нервових волокон, що отримала назву «ретикулярна формація». Варто перервати цей енергетичний потік, як тонуз кори знижується і людина впадає в напівсонний стан, а потім і в сон. Джерелами тонузу є як приплив інформації із зовнішнього світу, так і імпульси з внутрішнього середовища організму людини.

- Блок прийому, переробки та зберігання інформації. У нього входять структури, розташовані в задніх відділах кори головного мозку (тім'яної, скроневої і потиличної долях), що представляють собою коркові компоненти аналізаторів. Даний блок здійснює прийом, аналіз і синтез зорових, слухових, тактильних сигналів, забезпечуючи людині сенсорною інформацією. У цьому блоці виділяються три якісно різних рівня функціонування:

- а) первинні – проєкційні зони (функція аналізу інформації, що надходить від органів чуття);
- б) вторинні – проєктивно-асоціативні зони (синтез і переробка цієї інформації).

Наприклад, на ділянці, яка іменується первинною слуховою корою, слухові образи зовнішнього світу як би розкладаються на мільйони складових ознак. Під вторинної

зоровій корі відбувається їх об'єднання в цілі складні структури. Людина, у якої ця зона уражена, як і раніше добре чує окремі звуки, але не в змозі об'єднати їх в цілісні образи слова;

- в) третинні зони (служать об'єднанню та всебічній оцінці інформації). Наприклад, третинні областітім'яно-потилічно-скроневої кори мають пряме відношення до однієї з найважливіших психічних функцій – мовлення, без якої неможливі ні пам'ять, ні мислення, ні людська свідомість взагалі. Людина, у якої ці області уражені, починає жити в хаосі її внутрішнього світу: все, чого вона навчилася, всі її знання розпадаються на окремі, не пов'язані один з одним шматки.

- Блок програмування, регуляції і контролю діяльності. Його утворюють зони, розташовані в передніх відділах великих півкуль головного мозку. Провідне місце в ньому займають лобові зони. Цей блок забезпечує формування намірів, розробку відповідної поведінкової стратегії і програми дій, її реалізацію в конкретних зовнішніх (рухових) або внутрішніх (розумових) актах. Людина складає програму свого висловлювання, відбирає потрібні словесні форми, вибудовує їх послідовність, корегує свій план у разі зміни зовнішньої чи внутрішньої потреби.

Отже, мовленнєва функція у людини забезпечується злагодженою діяльністю кори та підкіркових утворень, окремих зон кори головного мозку та їх провідних шляхів, подовгастих мозком, стовбуром. Її діяльність опосередковується досвідом людини, впливом лімбічної системи та підтримуваним тону за рахунок діяльності прадавньої кори (ретикулярної формації)

Список використаних джерел:

1. Анатомія людини : підручник для студентів медичних університетів / за заг. ред. С.Ю. Кравчук. Чернівці, 2007. 600 с.
2. Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. Мозг, разум і поведение / пер. с англ. В. Кононов. М. : Мир, 2008. 248 с.
3. Гринченко Ю.В. Анатомия центральной нервной системы с основами неврологии) : учебно-методическое пособие. Киев : Наука, 2003. 480 с.
4. Пивоварчик М.В. Анатомия и физиология ЦНС : учеб.-метод. пособие. Минск : ООО «БИП-С Плюс», 2015. 388 с.

The anatomy of the central and peripheral nervous system is described in the article. Its structure, components, principles of interaction and functional formations. The article contains information about the peculiarities of the functioning of the cerebral cortex in people with normal-type development and the indication of the presence of features of its work in the presence of pathological changes.

Key words: brain and spinal cord, neuron, projective, integrative and associative fields, speech zones, functional blocks.

Отримано: 10.03.2020

УДК 376-056.26(075.8)

Я. А. Утьосов, аспірант

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ПІД ЧАС ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ

Стаття присвячена питанням розвитку соціальної компетентності у підлітків з інтелектуальними порушеннями. Визначено актуальність цього питання для соціалізації учнів освітніх закладів. На основі теоретичного аналізу останніх досліджень з проблеми визначено суть, складові та чинники формування соціальної компетентності. Обґрунтовано методику формування її у підлітків з інтелектуальними порушеннями в позаурочній роботі. Наведено приклади вправ тренінгів, які використовуються в корекційно-формульній роботі для розвитку комунікативних, перцептивних і поведінкових компетентностей.

Ключові слова: соціальна компетентність, підлітки, корекційно-формульня методика, соціалізація.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Зміни в соціальній парадигмі цінностей, які відбуваються в державі, знаходять своє відображення в вимогах до випускників освітніх закладів. Школа мусить готувати соціально розвинену особистість, яка володіє соціальною компетентністю та м'якими технологіями, котрі дозволять їй успішно інтегруватися в суспільство, професійно самовизначитися та засвоїти норми поведінки, спілкування та співпраці в будь-якому колективі [5].

Сформованість соціальної компетентності у підлітка дозволяє йому бути успішним в провідних видах діяльності – навчальній та інтимно-особистісній. Успіх серед однолітків та дорослих підвищує самооцінку підлітка, його мотивацію до навчання та спілкування з однолітками, формує міжособистісні стосунки, покращує рівень комунікативно-го розвитку підлітка (В. Синьов) [5].

Таким чином, формування соціальної компетентності підлітка – є першочергове завдання освітнього закладу. Особливої уваги потребує питання формування соціальної

компетентності у підлітків з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальних та інклюзивних закладів освіти. Для таких підлітків, в силу інтелектуального розвитку, значно складніше засвоїти соціальні норми поведінки, спілкування та міжособистісної взаємодії. Для них недостатньо тільки шкільних занять. Для засвоєння компетентностей або навиків їм необхідно багатократне повторювання, проживання ситуації, її зв'язок з практичною діяльністю підлітка. Тому доцільно продовжувати формування соціальних компетенцій для підлітків з інтелектуальними порушеннями поряд зі шкільними заняттями в позаурочній роботі. Саме цьому аспекту формування соціальної компетентності присвячено наше дослідження (Ю, Бистрова, О. Гаврилов, О. Прескурняк, Л. Руденко, В. Синьов) [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальна компетентність, на думку багатьох вчених, – це соціально-педагогічна інтегративна якість особистості, яка дозволяє їй активно взаємодіяти з соціумом, налагоджувати контакти з іншими, або цілими групами людей, брати участь в різних соціально значущих проєктах, продуктивно виконувати різноманітні соціальні ролі (І. Бех, Н. Голованова, О. Дарманян, Т. Жулковська, Н. Заверико, І. Зверева, Г. Лактіонова, В. Москаленко, А. Мудрик, С. Савченко, С. Харченко, В. Цветков) [1; 2, с.123-135; 4, с.15-26; 5].

Соціальна компетентність включає:

- комунікативну компетентність – вміння спілкуватися, презентувати себе, показати себе з боку позитивних привабливих якостей особистості;
- перцептивну компетентність – розуміння та активне відображення в діяльності та поведінці різних явищ дійсності та соціальних ситуацій.
- поведінкову компетентність та взаємодію – володіння міжособистісними стосунками, соціально схваленою поведінкою (А. Бистров, Л. Канішевська, І. Матющенко, О. Романенко, В. Синьов, О. Сухов, Д. Шульженко) [3, с.67-68; 5].

Соціальна компетентність визначається такими факторами:

- індивідуально-психологічними якостями особистості;
- психічним станом особистості;
- культурою виховання;
- соціальною ситуацією розвитку (О. Дарманян) [1].

Саме два останні фактори будуть важливими при розробці методики формування соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями в позаурочній час.

На нашу думку, доцільно розглядати соціальну компетентність як можливість ефективно взаємодіяти з іншими людьми в процесі мовленнєвого спілкування та будь-якої діяльності на основі сформованих знань, вмінь та навичок, комунікативних здібностей та сформованих якостей особистості.

Мета статті – на основі теоретичних даних обґрунтувати методику формування соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями в позаурочній роботі.

Виклад основного матеріалу. Ефективну взаємодію в спілкуванні та діяльності доцільно організувати під час тренінгів для підлітків у позаурочній час. Для цього нами розроблено корекційно-формувальну методику, яка складається з 15 занять.

Основний спосіб реалізації та формування соціальної компетентності – це проведення ігор-драматизацій з проблемними ситуаціями соціального характеру

В рамках корекційно-формувальної методики нами створювалися заходи для позаурочної діяльності. Їх основна мета – розвиток навичок та вмінь почати вільно розмову на будь-яку тему з однолітками, розуміти емоції співрозмовника, використовувати емоції для вираження власних думок.

Основні завдання методики – сформувати компоненти соціальної компетентності:

1. Мотиваційно-емоційний компонент (прояви підтримки, уваги до інших, допомоги, піклування).
2. Когнітивний компонент (розуміння особливостей поведінки, інтересів іншої людини).
3. Поведінковий компонент (вибір засобів спілкування, способів вирішення конфліктів, соціально схваленої поведінки).

Наведемо декілька прикладів таких вправ для підлітків з інтелектуальними порушеннями для розвитку навичок конструктивного спілкування з однолітками.

Під час проведення вправи доцільно робити стоп-кадр – учні під час гри зупиняють ситуацію для того, щоб було можливо її прокоментувати.

1. Вправа «Драматизація ситуації». Підліткам надаються ситуації, які їм треба розіграти з однолітками в класі. Ціль вправи: розвиток вміння спілкуватися, ділитися власними думками та почуттями.

Ситуації:

«Твої друзі грають разом в футбол, але не хочуть брати в команду одного хлопця з класу. Що можна їм сказати?».

«Ти прийшов у новий клас. Треба познайомитися з однокласниками. Як ти можеш це зробити?».

«На дитячому майданчику дівчинка з 2-го класу плаче, загубила іграшку. Як можеш їй допомогти?».

«Ти образив свого друга. Як вибачитися?».

2. Вправа «Телефон». У грі приймає участь два учня. Один дзвонить іншому. Мета гри – розвиток діалогічного мовлення, творчості та уяви. Вчитель надає завдання, яке треба розіграти по телефону:

«У друга День народження, привітай його та спробуй домовитися, щоб прийти до нього в гості».

«Запроси друга погратися біля дому в футбол твоїм новим м'ячем».

«Твого друга образили старшокласники, подзвони та підтримай його».

«Твій друг знайшов маленького пса, порадь йому, що робити».

3. Вправа «Вікно».

Мета гри – розвиток творчої уяви, комунікативних навичок, невербального спілкування. Два учні мусять уявити, що між ними товсте скло, через яке неможливо почути один одного. Підлітки можуть артикулювати губами, писати букви пальцями на склі, жестикулювати, але говорити в голос неможливо.

Наведені зразки вправ використовуються нами комплексно під час тренінгів у позаурочній роботі.

Отже, експериментальне дослідження показало, що впровадження тренінгів у позакласну роботу дозволяють закріплювати знання, вміння й навички, отримані та засвоєні підлітками на заняттях в школі. Комплекс таких вправ складає повноцінний тренінг міжособистісної взаємодії та спілкування, та є частиною корекційно-формувальної методики, яку ми будемо використовувати в подальшому дослідженні для формування соціальної компетентності у підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, всі запропоновані вправи спрямовані на розвиток навичок спілкування у підлітків з інтелектуальними порушеннями. Вербальне та невербальне спілкування, контакт з однолітками, формування міжособистісних стосунків під час гри – все це сприяє розвитку соціальної компетентності. Вчитель надає правила гри, тобто показує зразок спілкування, вирішення конфліктних ситуацій та соціальних завдань, надає можливість самостійно прийняти рішення, або побачити зразок розв'язання ситуації при різних варіантах спілкування та поведінки.

Отже, формування соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями можливе під час позаурочної діяльності за допомогою тренінгів і комунікативних вправ. Впровадження тренінгів сприяє психологічно-комфортному розвитку соціальної компетентності та інтеграції в суспільство.

Список використаних джерел:

1. Дарманян А.С. Формирование социально-психологической компетентности младшего школьника. *Молодой ученый*. 2019. №32. С. 122-125.
2. Жулковская Т.Г. Социализация людей с ограниченными интеллектуальными возможностями. *Моск. гуманит.-социальная академия*. М. : Социум, 2001. 208 с.
3. Канішевська Л.В. Формування життєвої компетентності вихованців у закладах інтернатного типу : наук.-метод. посіб. К. : Пед. думка, 2007. 172 с.

4. Мудрик А.В. Социализация человека : учеб. пособие для высш. учеб. заведений. 2-е изд., испр. и доп. М. : Издательский центр «Академия», 2006. 304 с.
5. Синьов В.М., Бистрова Ю.О., Коваленко В.Є., Бистров А.Є. Висвітлення проблеми емоційно-поведінкових порушень в осіб з інтелектуальною недостатністю в українській психолого-педагогічній науці. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : збірник наукових праць / [за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова]. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2019. Вип. 12. С. 32-40.

The article is devoted to the development of social competence in adolescents with intellectual disabilities. The rele-

vance of this issue for the socialization of students of educational institutions is determined. Based on the theoretical analysis of recent research on the problem, the essence, components and factors of social competence formation are determined. The method of its formation in adolescents with intellectual disabilities in extracurricular activities is substantiated. Examples of training exercises used in correctional and formative work for the development of communicative, perceptual and behavioral competencies are given.

Key words: social competence, teenagers, correctional and formative methods, socialization.

Отримано: 10.03.2020

УДК 159.922:613–057.874

О. М. Чайковська, кандидат психологічних наук, старший викладач

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ШКОЛЯРІВ: СУТНІСТЬ ТА ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті розглянуто та проаналізовано основні підходи до дослідження проблеми психологічного здоров'я школярів. Виділено чинники порушення психологічного здоров'я учнів. Висвітлено роль психологічного здоров'я у навчальній діяльності школярів.

Ключові слова: психологічне здоров'я, школярі, навчальна діяльність, фактори, освітній процес.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми психологічного здоров'я школярів в освітньому процесі загальноосвітніх навчальних закладів пов'язана з інтенсивними інтелектуальними, емоційними, особистісними навантаженнями, якими характеризується сучасний навчальний процес. Порушення психологічного здоров'я є однією з причин шкільної неуспішності, труднощів у навчанні, оволодінні програмою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній літературі зростає кількість публікацій, в яких розглядаються різні аспекти цієї проблеми. Зарубіжні науковці переважно розглядають її у рамках тієї чи іншої концепції особистості, зокрема, психодинамічної теорії особистості З. Фрейда, еґо-теорії особистості Е. Еріксона, гуманістичної теорії особистості Е. Фромма, соціокультурної теорії особистості К. Хорні, теорії типів особистості Г. Айзенка та ін.

Про необхідність розширення та поглиблення психологічних досліджень з проблем психологічного здоров'я учнів у своїх роботах писали

І. Дубровіна, О. Василевська, А. Запорожець, А. Захаров, Н. Колодій, В. Сафін та ін. А. Вороніна, А. Кошелева, Т. Титаренко, П. Фесенко, О. Шаграєва та ін. вивчали психологічне здоров'я у контексті розгляду проблем емоційного благополуччя та психічної рівноваги особистості. Б. Ананьєв, І. Дубровіна, Н. Світлична, О. Хухлаєва актуалізували вивчення психологічного здоров'я. О. Даниленко, Р. Мей, А. Петровський, М. Ярошевський зводили психічне здоров'я особистості до поняття її душевного здоров'я.

Мета статті – проаналізувати особливості психологічного здоров'я школярів.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо основні підходи до визначення поняття психологічне здоров'я, наявні в психолого-педагогічній літературі.

Насамперед зазначимо, що термін психологічне здоров'я ввела І. Дубровіна у 1991 році. Вона виділяє поняття психічне здоров'я і психологічне здоров'я. Психічне здоров'я дослідниця характеризує як стан внутрішнього комфорту, повноцінної психологічної діяльності людини, яка виражається в бадьорому настрої, хорошому самопочутті, її активності. Психічне здоров'я є основою більш високого рівня здоров'я психологічного. Психологічне здоров'я – динамічна сукупність психічних властивостей, що забезпечують гармонію між різними сторонами особистості людини, а також між людиною та суспільством, можливість повноцінного функціонування людини в процесі життєдіяльності [3, с. 74-75].

О. Шувалов [6] зазначає, що поняття «психологічне здоров'я людини» складається з двох категоріальних словосполучень: «психологія здоров'я» та «психологія людини». На стику цих галузей знань виникають психологічні моделі, що розглядають проблему здоров'я з людинознавчої позиції.

О. Васильєва [2], спрямовуючи свої погляди на цю проблему, зазначає, що психологічне здоров'я – це одна із

інтегральних характеристик особистості, пов'язана з її внутрішнім світом і з усім різноманіттям навколишнього світу.

Деякі автори (М. Бачерінов, В. Петленко, Є. Щербіна) розглядають психологічне здоров'я як відносно стійкий стан організму і особистості, який дає змогу усвідомлено, враховуючи свої фізичні та психічні можливості, а також навколишні природні та соціальні умови, здійснювати і забезпечувати свої індивідуальні й суспільні біологічні та соціальні потреби на основі нормального функціонування психофізичних систем, здорових психосоматичних і соматичних відносин в організмі [1, с.68].

Узагальнюючи теоретичні позиції вчених, ми прийшли до висновку, що ознаками психологічного здоров'я школярів є гармонійні відносини особистості з суспільством, здатність до саморегуляції своєї поведінки та діяльності, адже людина, яка ціннісно ставиться до свого психологічного здоров'я, прагне до особистісного зростання й самовдосконалення.

Вважаємо, що важливим фактором ефективності навчальної діяльності є стан психологічного здоров'я школярів. Психологічне здоров'я школярів пов'язане з особливостями мислення, характеру, здібностей. Все це обумовлює особливості індивідуальних реакцій на однакові життєві ситуації, вірогідність стресів, афектів. Суттєво впливають на здоров'я учнів їх особливі психічні стани, які не є постійними їх якостями, але виникають спонтанно або під впливом зовнішніх факторів (зміни настрою, апатія, афектні стани, напруженість тощо).

Н. Коцур, С. Куріленко зазначають, що до факторів порушення психічного здоров'я школярів слід віднести: високий рівень особистісної тривожності, невідповідність побудови розкладів уроків гігієнічним вимогам, нервово-психічні напруження під час складання іспитів, неврахування типологічних особливостей вищої нервової діяльності школярів педагогами, надмірна інформаційна перенасиченість предметів, ускладненість навчальних програм, стресогенність [4, с.101].

Водночас сучасна концепція психологічного здоров'я особистості набуває, на переконання С. Максименка [5], свого важливого значення в системі надання психологічної допомоги кожному. Вчений стверджує, що проявами психологічного нездоров'я є прояви неадекватності, невизначеності в плані ефективності власних переживань поведінки. Благополуччя в психологічному здоров'ї особистості може бути порушене домінуванням певних негативних за своєю суттю рис характеру, дефектами в моральній сфері, неправильним вибором ціннісних орієнтацій.

Висновки. Отже, аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що психологічне здоров'я – це комплексне міждисциплінарне поняття, що поєднує у собі здатність до самоактуалізації, саморегуляції та життєтворчості.

Перспективи подальших досліджень полягають в емпіричному вивченні особливостей ціннісного ставлення школярів до психологічного здоров'я.

Список використаних джерел:

1. Болтівець С.І. Ефективне застосування заходів пропагування серед молоді психогігієнічного виховання в навчальних закладах: методичні рекомендації. *Практична психологія і соціальна робота*. 2010. №12. С. 67-70.
2. Васильєва О.С. Психологія здоров'я человека: эталоны, представления, установки : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Академия, 2001. 352 с.
3. Войтенко В.П. Здоровье здоровых: Введение в санологию. Київ : Здоров'я, 1991. 248 с.
4. Коцур Н.І., Куріленко С.В. Оцінка психічного здоров'я школярів за психологічними та медичними критеріями. *Молодий вчений*. 2016. №9. С. 99-101.

5. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості : монографія. Київ : ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
6. Шувалов А.В. Психологическое здоровье человека. *Вестник*. 2009. Вып. 4 (15). С. 87-101.

The article considers and analyzes the main approaches to the study of the problem of psychological health of students. The factors of disruption of students' psychological health are highlighted. The role of psychological health in the student's educational activity is highlighted.

Key words: psychological health, pupils, educational activities, factors, educational process.

Отримано: 10.03.2020

УДК 373.3-056.2/3-044.332(477)«20»

О. В. Чонік, кандидат педагогічних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ДО НАВЧАННЯ В УМОВАХ НУШ

У статті розглянуто особливості адаптаційного періоду дітей з особливими освітніми потребами в умовах навчання в новій українській школі.

Ключові слова: адаптація, інклюзивне навчання, діти з особливими освітніми потребами, нова українська школа.

Нова українська школа (далі – НУШ) – це заклад загальної середньої освіти, доступний для всіх. У концепції «НУШ» наголошено, що заохочуватиметься інклюзивна освіта, зокрема, для учнів з особливими освітніми потребами буде створено умови для навчання спільно з однолітками з типовим розвитком, запроваджено індивідуальні програми розвитку, корекційно-реабілітаційні заходи, психолого-педагогічний супровід і необхідні засоби навчання [3, с.29].

Метою дослідження є теоретичний аналіз проблеми адаптації дітей з особливими освітніми потребами до навчання в умовах НУШ.

Успішність інклюзивного навчання школярів з особливими освітніми потребами у значній мірі залежить від адаптаційного періоду першокласників. Л. Акатов зазначає, що серед основних факторів, що визначають ступінь успішності входження учня у новий клас, виступають його особистісні якості та особливості середовища, в яке він включається. Ускладнювати адаптацію учня з особливими освітніми потребами до нового середовища можуть особистісні особливості дитини, які сформувалися на попередніх етапах розвитку. До них відносять емоційні та інтелектуальні якості, деякі характерологічні й типологічні особливості. Особливо важким адаптаційний період у класі з інклюзивним навчанням може бути для дитини з особливостями психофізичного розвитку, яка раніше відвідувала спеціальний заклад дошкільної освіти або виховувалась вдома. На думку Л. Акатова, самоствердження такого учня в інклюзивному класі може відбуватися в одних випадках благополучно, в інших – з суттєвими ускладненнями [1].

У методичних рекомендаціях педагогам щодо адаптаційного періоду для учнів першого класу [2] зазначено, що перші тижні навчання є важливим етапом для створення в класі атмосфери прийняття, довіри, взаємозацікавленості, бажання слухати одне одного, висловлюватися. На цьому етапі закладаються основи для взаємодії учителя з учнями та дітей між собою. Саме тому багато уваги в перший місяць вчителем потрібно приділяти знайомству дітей, коротким розповідям про їхні захоплення, улюблені ігри тощо.

У рекомендаціях зазначено, що особливу увагу педагог має приділяти збереженню та зміцненню фізичного здоров'я учнів, їх моральному та громадянському вихованню. Із цією метою важливо організувати активну співпрацю вчителя з батьками або особами, які їх замінюють, з медичними працівниками закладу загальної середньої освіти, шкільним психологом, учителями предметів, вихователем групи продовженого дня. У результаті співпраці педагоги матимуть змогу краще вивчити індивідуальні можливості та стан здоров'я кожного першокласника; здійснювати особистісно-орієнтоване навчання та виховання; впроваджувати здоров'язберігаючі технології освітнього процесу тощо [2].

Проте у документі не наголошено на специфіці роботи педагогів з дітьми з особливими освітніми потребами.

Досвід запровадження інклюзивної освіти в Україні свідчить, що важливими проблемами шкіл є архітектурна недоступність і недостатнє матеріально-технічне забезпечення. На нашу думку, ці чинники зумовлюють значні труднощі для дітей з особливими освітніми потребами, педагогів, асистентів вчителів тощо. У пораднику для вчителів [4, с.119-120] охарактеризовано принципи універсального дизайну. Розглянемо ті з них, що стосуються вище вказаних проблем:

1. Рівноправне використання: архітектурно доступне та безпечне шкільне середовище; навчальні матеріали підготовлені таким чином, що їх можуть використовувати учні з особливими освітніми потребами різних категорій; веб-сайт школи розроблено таким чином, що інформація на ньому доступна школярам із порушеннями зору та слуху.
2. Просте та зручне використання: навчальні матеріали є простими для використання незалежно від навичок і досвіду учнів; лабораторне обладнання має чіткі та інтуїтивно зрозумілі кнопки управління.
3. Сприйняття інформації з урахуванням різних сенсорних можливостей: використання кольору, світла, звуків, текстури; легкий доступ до інформаційно-комунікаційних технологій.
4. Припустимість помилок: використання навчального програмного забезпечення, яке має вказівки / застереження у разі неправильного вибору учнем.
5. Низький рівень фізичних зусиль: двері, які легко відчинити учням із різними порушеннями психофізичного розвитку; застосування ергономічних вимог / деталей (наприклад дверні ручки, меблі).
6. Наявність необхідного розміру і простору: учні з особливими освітніми потребами мають можливість вільного доступу до усіх елементів навчального середовища та вільного переміщення; вхід до шкільної будівлі має бути один для всіх.

У концепції «НУШ» вказано на принцип «гроші ходять за дитиною», зокрема для підтримки дітей з особливими освітніми потребами, які можуть здобувати освіту поряд з ровесниками з типовим розвитком у пристосованих для цього школах [2, с.27]. На нашу думку, цей принцип на практиці вдалося реалізувати, оскільки дійсно збільшилося фінансування інклюзивних шкіл. У результаті покращилася матеріально-технічна база цих закладів освіти.

Отже, аналіз літературних джерел, нормативних документів, присвячених проблемі навчання дітей в умовах НУШ, свідчить, що значна увага приділяється створенню безбар'єрного середовища у закладах, покращенню матеріально-технічної бази школи. Проте не приділяється значна увага особливостям організації роботи педагогів з дїть-

ми з особливими освітніми потребами, не наголошується на важливості формування психологічної і моральної готовності дітей як з особливостями психофізичного розвитку, так і учнів з типовим розвитком, батьків обох категорій школярів. Звичайно, у наш час є достатньо науково-методичної літератури доступної педагогам, яка розкриває різні питання інклюзивного навчання учнів, але проблема навчання дітей з особливими освітніми потребами в умовах НУШ, на нашу думку, на жаль, розкрита недостатньо.

Перспективним напрямком дослідження є розробка методичних рекомендацій для учителів закладів загальної середньої освіти щодо адаптаційного періоду для першокласників з особливими освітніми потребами.

Список використаних джерел:

1. Акатов Л.И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Психологические основы :

учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. 368 с.

2. Наказ МОН України від 20.08.18 № 923 «Про затвердження методичних рекомендацій щодо адаптаційного періоду для учнів першого класу у Новій українській школі». URL: http://gu.osvita.ua/legislation/Ser_osv/61778.
3. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи / [упоряд. Л. Гриневич, О. Елькін, С. Калашнікова та ін. ; за заг. ред. М. Грищенка]. 2016. 40 с.
4. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / за заг. ред. Н.М. Бібік. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с.

In the article the features of adaptation period of children with the special educational necessities in the conditions of studies at new Ukrainian school have been considered.

Key words: adaptation, inclusive education, children with the special educational necessities, new Ukrainian school.

Отримано: 10.03.2020

УДК 36.014.8

Н. Й. Александрович, асистент

ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК АНСАМБЛЕВОЇ ГРИ У МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В КЛАСІ СКРИПКИ

У статті розкриваються актуальні питання сучасної музичної педагогіки, а саме – формування навичок ансамблевої гри в класі скрипки студентів кафедри музичного мистецтва. В сучасній мистецькій освіті жанр ансамблевого виконання набуває все більшої популярності, оскільки ансамбль – це необхідна школа самонавчання і виховання, в якій потужно проявляються такі важливі функції музики як комунікативна і педагогічна, визначається система розвитку виконавських вмінь та навичок в процесі безпосереднього залучення студентів до активної виконавської діяльності.

Ключові слова: ансамбль, музична педагогіка, ансамблеве музикування, творчість, колективна єдність.

Реалії сьогодення активізують і поглиблюють процес естетичного виховання молоді, який потребує новітніх підходів та усвідомлення значення музичної освіти як однієї зі складових педагогіки розвитку особистості. В умовах тотального засилля масової культури теоретична і практична підготовка фахівців з високим творчим потенціалом є одним із головних завдань сучасної педагогічної системи вищої школи. Велике значення для формування світогляду майбутнього вчителя музики має виховання в дусі традицій світової музичної класики, національної культури і народного мистецтва.

Необхідно зазначити, що спеціалізована музична освіта в Україні має дві мети: по-перше, виявити професійно обдарованих особистостей, скерувати і підготувати їх до роботи в мистецьких навчальних закладах; по-друге, творчо розвинути здібності студентів, навчити їх володіти музичними інструментами, залучити до духовної культури людства, виховати потребу в самовираженні засобами музичного мистецтва для подальшої творчої діяльності.

Педагогічна цінність ансамблевого музикування ще недостатньо пізнана і не отримує належного практичного освітлення в методичній літературі. Результати аналізу останніх досліджень і публікацій свідчать, що на сьогоднішній день є дослідницькі праці, у яких розглядається певне коло питань, пов'язаних з інструментальним ансамблевим виконанням, однак більшість з них – це наукові праці присвячені дослідженню загальних проблем історії та теорії ансамблевого музикування. Загалом, мистецтвознавство володіє досить обмеженою кількістю спеціальних дослідів присвячених проблемам ансамблю як такого, а особливо недостатньо робіт естетично-методичного характеру. Але сучасний етап розвитку музичної освіти висуває на перший план завдання виховати спеціаліста широкого профілю, який володіє багатьма видами діяльності, має сформовані професійні навички та вміння та здатний кваліфіковано вирішувати творчі проблеми.

Науковці вивчають загальні для ансамблевого виконання проблеми: психологічний клімат у колективі (В. Вілюнас, Л. Ганелін, Е. Федоров), сценічна взаємодія партнерів (Т. Вороніна, В. Григор'єв), педагогічна дія в колективі (І. Польська, Т. Самойлович.), формування єдиного інтонаційного і акустичного простору (Г. Андрюшенков, М. Мільман, Л. Раабен, Н. Різоль), робота над динамічним балансом (Л. Гінзбург, Г. Нейгауз, С. Савшинський), над темповими співвідношеннями та метроритмічними структурами (П. Казальс, Л. Ауер, Я. Мільштейн, К. Мострас). Але в сучасній ансамблевій педагогіці ще не зовсім сформовано наукові традиції в дослідженні питань удосконалення прийомів і способів ансамблевої гри, розвитку ансамблевих навичок та формування комплексу виконавських здібностей ансамбіста.

Необхідно ще вивчати особливості використання методів, прийомів та форм роботи зі створення різних форм ансамблевого музикування. У зв'язку з цим стають актуа-

льними пошук і розробка нових педагогічних форм і методів, що сприятимуть максимально ефективному здійсненню процесу формування професійних ансамблевих навичок студента-музиканта. Скрипковий ансамбль, як складова частина спеціального класу скрипки в циклі музично-виконавських дисциплін, є необхідною умовою професійної підготовки студентів – музикантів.

Під час ансамблевого музикування з величезною силою виявляється увага до однієї з найважливіших соціально-психологічних функцій музичного мистецтва – комунікативної. У зв'язку з цим, вельми переконливо звучить думка про те, що суть ансамблевого виконання – це процес людських духовних стосунків, особлива психологічна взаємодія людей за допомогою сумісного виконання музичного твору. Проте, на практиці, така важлива форма роботи як ансамблеве музикування виявилася на другому плані через низку факторів. Існує думка, що гра в ансамблі – це менш відповідальна галузь виконавства на відміну від сольного. В той же час, саме ансамблеве музикування здатне реалізувати ідеї педагогіки співпраці та підвищити розвиваючий ефект скрипкового навчання, при якому майстерність сольного виконавства не знижується, а підвищується та збагачується новими навичками.

Організація ансамблю як колективу – дуже відповідальна робота для керівника. Деякі педагоги-методисти принципово рекомендують в ансамблевий колектив робити відбір, але це не завжди можливо в сучасних умовах навчання. Але виникає моральний аспект проблеми – як сказати студенту про те, що він не може брати участь в ансамблі? Які мотивації та пояснення застосувати? Тому потрібно шукати такі форми колективного музикування, які дозволять залучити до занять студентів різного рівня підготовки.

На жаль, ансамблеве виконання – одна з форм творчої діяльності, яка недостатньо застосовується на мистецьких факультетах у навчанні майбутніх учителів музики, хоча саме ансамблева гра є формою діяльності, що відкриває найсприятливіші можливості для всебічного й широкого ознайомлення студентів із музичною спадщиною світового мистецтва. Для освітнього процесу жанр скрипкового ансамблю має низку привабливих якостей, що виділяють його із загального списку спеціальних дисциплін. Система, яка заснована на комплексній взаємодії індивідуальної та ансамблевої форм навчання, може забезпечити найвищу продуктивність праці майбутнього фахівця, а також сприятиме підвищенню рівня зацікавленості та самостійності студентів. Також необхідно зазначити, що клас ансамблю сприяє вихованню в майбутнього вчителя музики таких професійно значущих якостей, як творча взаємодія, взаєморозуміння та вміння вести рівноправний діалог. Отже, і процес роботи із скрипковим ансамблем повинен будуватися так, щоб при вирішенні вузько специфічних завдань, що стосуються грамотного виконання музичного тексту, штрихів, нюансування тощо, творча індивідуальність кожного виконавця, об'єднана

ансамблевою виконавською технікою, повною мірою виявлялася в конкретних звукових образах та художній інтерпретації. Організація юнацького ансамблю скрипалів вимагає від педагога творчого і гнучкого підходу до створення груп і підбору репертуару. Саме така робота дає можливість всім учням незалежно від їх здібностей брати участь в музичному колективі і концертній діяльності закладу, що безперечно сприяє вихованню стійкого інтересу до навчання.

Загалом можна виділити декілька основних принципів роботи з ансамблевим колективом будь-якого рівня:

- 1) необхідність поступового формування та розвитку навичок ансамблевого виконання;
- 2) прискорене виконання програми породжує відстаючих;
- 3) музичні здібності не є вродженими, можна виховувати музикантів із різними музичними здібностями;
- 3) неприпустимо застосовувати до студента приниження і залякування, оскільки це розвиває протистояння і впертість;
- 4) робота в колективі завжди відбувається на позитивних емоціях;
- 5) виступи на публічних концертах можливі вже на ранніх етапах роботи ансамблю;
- 6) створення ситуації успіху спонукає виконавців до подальшої творчості.

Потрібно також звернути увагу на низку факторів, які є невід'ємними складовими успішної роботи із ансамблем, а саме: планування і організація роботи, педагогічний авторитет керівника ансамблю, сценічний імідж колективу, грамотний підбір репертуару.

Усі вищезгадані етапи ансамблевого музикування безперечно позитивно впливають на розвиток музичних здібностей студентів-скрипалів, розвивають їх виконавські навички та розкривають творчий потенціал. Хоча в сучасній практиці професійного музичного навчання часто виробляється негативне ставлення до колективного музикування, як до справи другорядної, що призводить до односторонності музичного розвитку та невірній професійній орієнтації. Але передові педагоги переконливо доводять, що саме в колективі музикант може найбільше розкритися, виразити себе, змінити рівень спілкування із колегами. Ансамблі різних форм є обличчям навчальних закладів та їхньою гордістю. Колективи, що створюються на базі мистецьких кафедр, допомагають здобути якісну музичну освіту молоді, роблять музику необхідною життєвою потребою для людини і після закінчення навчального закладу. Формування естетично розвиненої, духовно збагаченої, творчої особистості за допомогою музичного мистецтва є основним завданням закладів спеціалізованої мистецької освіти. Вдосконалення навчального процесу, пошук і впровадження нових форм і методів навчання, що стимулюють творчу активність – одне з найактуальніших завдань на сучасному етапі у спеціальному класі скрипки. Отриманий майбутнім вчителем музики музично-слуховий досвід у процесі роботи в скрипковому ансамблі, а також досвід колективної творчості має велике практичне значення для оволодіння технікою ансамблевої гри. Він дозволяє майбутньому вчителю набути навичок, актуальних для сучасної професійної музично-педагогічної діяльності, які допоможуть майбутньому вчителю не тільки збудувати спілкування зі своїми учнями за принципом творчого діалогу, але і активізувати з його допомогою їх творче мислення і прагнення до творчого пошуку. Ансамблева гра в рамках невеликого колективу є шляхом надбання студентами педагогічних умінь, та шляхом до професійного зросту молодого фахівця.

Список використаних джерел:

1. Готлиб А.Д. Основы ансамблевой техники. Москва : Музыка, 1971. 94 с.
2. Казахватова Л.А., Сибирякова Г.Г. Теоретические аспекты профессиональной подготовки будущего педагога-музыканта в классе ансамблевого исполнительства. *Молодой ученый*. 2013. №8. С. 395-402.
3. Тачкова Е.М. Работа с ансамблями. *Музыка в школе*. 2001. №4. 88 с.
4. Гусев В. Психология коллективного творчества. *Содружество наук и тайны творчества* / под ред. Б.С. Мейлаха. Москва, 1968.
5. Готлиб А. Основы техники совместного исполнительства. Москва : Музыка, 1971. 94 с.
6. Боровик М. Сучасність в інструментальному ансамблі. *Проблеми української радянської музики*. Київ, 1969. Вип. 2. С. 168-207.
7. Боровик М. Український камерно-інструментальний ансамбль. Київ : Муз. Україна, 1968. 102 с.
8. Гинзбург Л.С., Григорьев В.Ю. История скрипичного искусства. Москва : Музыка, 1990. Вип. 1. 282 с.
9. Микитка А. Струнно-смічкові ансамблі : навч. посіб. Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. 104 с.
10. Романенко С. Специфіка роботи з ансамблем скрипалів. *Культура та інформаційне суспільство XXI століття* : матеріали наук. конф. молодих учених. Харків : ХДАК, 2010. С. 164-165.
11. Раабен Л. Искусство ансамбля. Ленинград : Музыка, 1963. 154 с.
12. Моїсєєва М.А. Теоретико-методичні основи навчання ансамблевої гри : навчально-методичний посібник. Житомир : Волинь, 2002. 208 с.
13. Мужчиль В.С. Нетрадиційні прийоми гри в акустичній структурі інструментального звукодобування (струнно-смічкова група) : навч. посібник для вищих навчальних закладів культури і мистецтв III-IV рівнів акредитації спеціальності 6.02.02.04 «Музичне мистецтво» / автор-укладач В.С. Мужчиль. Харків : Printhouse, 2015. 140 с.
14. Гинзбург Л., Григорьев В. История скрипичного искусства : учебник : в 3-х вып. Москва : Музыка, 1990. Вип. 1. 285 с.
15. Андрієвський І. Деякі проблеми розвитку української скрипкової школи в контексті еволюції європейської інструментальної музики. *Музичне виконавство* : науковий вісник. Київ, 2000. Вип. 14. Кн. 6. С. 32-40.
16. Гуменюк А.І. Українські народні музичні інструменти. Інструментальні ансамблі та оркестри. Київ, 1959. 54 с.
17. Волощук Ю.І. Спецкурс «Українське скрипкове мистецтво» : навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ : Гостинець, 2002. 83 с.
18. Волощук Ю.І. Фахова підготовка скрипалів у Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка: національні традиції та європейський мистецький досвід. *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Мистецтвознавство»*. Івано-Франківськ : Плай, 2000. Вип. 2. С. 37-45.

The article deals with topical issues of contemporary music pedagogy, namely, the formation of ensemble playing skills in the violin class of students of the Department of Music. In contemporary art education, the genre of ensemble performance is gaining in popularity, as the ensemble is a necessary school of self-study and education, in which the important functions of music – communicative and pedagogical – are strongly manifested. The system of development of performing skills and skills in the process of direct involvement of students in active performing activity is defined.

Key words: ensemble, music pedagogy, ensemble music, creativity, collective unity.

Отримано: 10.03.2020

ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ НА УРОКАХ МИСТЕЦТВА ЗАСОБАМИ ПЛАСТИЧНОГО ІНТОНУВАННЯ

Стаття присвячена проблемам формування творчої активності учнів початкової школи засобами пластичного інтонуювання. Висвітлюються види пластичного інтонуювання на уроках «Мистецтва». Розглядається питання значущості музично-пластичної діяльності у активізації творчих проявів молодших школярів.

Ключові слова: творча активність, молодші школярі, початкова школа, освітній процес, музично-пластична діяльність, пластичне інтонуювання, уроки мистецтва.

Формування творчої активності підростаючого покоління є однією з актуальних проблем сучасної педагогічної теорії і практики. «Концепцією Нової української школи» визначено основні підходи щодо формування особистості учнів початкової школи. Пріоритетним визнано саме творчий розвиток особистості. Мета розвитку творчого потенціалу підростаючого покоління – виховати вільну, незалежну, яскраву особистість, що живе в гармонії сама з собою, природою, суспільством. І школа як основна база ланка в системі освіти повинна допомогти успішному формуванню потенціалу української нації через розвиток творчої активності кожної окремої особистості [2].

У працях вчених досить широко представлено результати досліджень, присвячених різним аспектам розвитку дитячої творчості в системі основної освіти, визначено сутність педагогічної творчості, відображено особливості процесу творчого розвитку, розкрито можливості розвитку творчого потенціалу дитини молодшого шкільного віку, визначено основні компоненти творчої активності дітей: Е.Б. Абдулін, Ю.Б. Алієв, Ш.А. Амонашвілі, Б.В. Асаф'єв, Н.А. Ветлугіна, Л.С. Виготський, Н.А. Коваль, та інші.

Проблемою активізації творчих проявів учнів початкової школи на уроках «Мистецтва» та «Музичного мистецтва» займалися вітчизняні вчені: О. Костюк, Л. Кондратова, С. Коновець, Л. Левчук, Л. Масол, О. Рудницька, С. Соломаха, Б. Фільц, Т. Харламова, В.Черкасов та інші.

В дослідженнях вчених обґрунтовується значущість творчої активності дітей для розвитку їх музикальності і музичної культури, виявляються психологічні особливості розвитку музичної творчості, розкривається роль творчої активності в культурному розвитку дітей, визначається вплив індивідуальних і творчих здібностей на загальний розвиток дитини. Науковці та музиканти-педагоги визначають саме пластичне інтонуювання (що є складовою музично-пластичної діяльності) одним з дієвих засобів активізації творчої діяльності молодих школярів, який допоможе не тільки урізноманітнити урок мистецтва, а також сприятиме формуванню творчих навичок учнів.

Мета статті – висвітлити питання формування творчої активності учнів початкової школи засобами пластичного інтонуювання та розглянути види пластичного інтонуювання на уроках «Мистецтва».

В. Черкасов визначає музично-пластичну діяльність як художньо-образне відтворення змісту музичного твору за допомогою пластичних засобів. Він вказує, що однією з ефективних музично-педагогічних технологій є «музично-пластична діяльність, яка сприяє розвитку сприймання музики, відчуття метроритму, емоційної сфери особистості, виховує творче ставлення до різних жанрів музичного мистецтва» [4, с.120].

Пластичне інтонуювання також сприяє розвитку музичного мислення школярів, допомагає зрозуміти образний зміст музичного твору, розвиває чуттєву сферу дитини. Це може відбуватись на уроці мистецтва в тому випадку, коли дітям надається творча можливість проявити своє бачення музичного образу самостійно, завдання педагога не нав'язати свою думку, а спрямувати творчі прояви дітей.

Е. Абдулін виділяє два типи музично-пластичної діяльності: допоміжно-дидактичну (*спрямовану на вирішення переважно технічних освітніх завдань*); художньо-образну (*акцент ставиться саме на осягненні та творчому відтворенні художнього образу*) [1].

До різновидів допоміжно-дидактичної музично-пластичної діяльності можна віднести: моделювання зву-

ковисотних, ритмічних, динамічних та інших співвідношень у творах, які вивчаються з дітьми за допомогою певної системи рухів, жестів тощо.

До різновидів художньо-образної музично-пластичної діяльності можна віднести: створення музично-пластичних композицій на основі прослуханих творів; інсценування вивчених пісень з використанням пластичних засобів художньої виразності тощо.

Пластичне інтонуювання може бути реалізоване на уроках мистецтва у різних видах. Наприклад: вільне диригування, імітація гри на музичних інструментах, пластичні етюди, інсценування пісень, танцювальні рухи тощо.

Вільне диригування – імітація диригентського жесту у якому передається характер музичного твору. Цей вид діяльності є досить умовним. Дитина може виразити динаміку, темпи, емоційно-образне забарвлення. Педагог на початковому етапі може допомогти учню невеликими підказками.

Імітація гри на музичних інструментах – діти імітують рухами рук гру на баяні, фортепіано, скрипці, віолончелі тощо. Головним завданням у цій діяльності є передача характеру музики, приблизне відтворення методів звукоvidобування на різних інструментах.

Створення пластичних етюдів – під музику рухами рук діти відтворюють картину моря, коливання квітів, політ птаха тощо. Такий вид діяльності варто застосовувати після слухання та обговорення певного музичного твору, коли діти вже засвоїли його образний зміст [3].

Інсценування пісні – може відбуватись, коли у творі чітко прослідковується сюжетна лінія. У цій діяльності вагому роль відводиться музичному фольклору. Інсценування пісень, що мають образну основу, допомагають дітям зрозуміти настрій і музично-образний зміст, оскільки їх виконання супроводжується виразними рухами окремих персонажів та груп учасників. У інсценуванні пісень можна застосовувати костюми, елементи костюмів, маски, наголівники та різноманітний інвентар тощо.

Виконання танцювальних рухів (вальс, полька, гопак, хоровод тощо) сприяє не тільки засвоєнню елементів різних танців, а й координації рухів дитини, розвитку чуття ритму, музичного слуху.

Отже, унікальність пластичного інтонуювання полягає у креативності та універсальності, що проявляється в можливості його застосування в різних видах музичної діяльності (слуханні музики, співі, музичній грамоті, музично-ритмічній діяльності, іграх, творчих завданнях тощо). Пластичне інтонуювання забезпечує позитивну динаміку формування творчої активності учнів, дає унікальну можливість проведення педагогічного спостереження за рівнем музичного розвитку кожної дитини в умовах колективної діяльності, а також сприяє активізації мислення, формуванню образного сприйняття музики, розвитку творчих здібностей учнів початкової школи.

Список використаних джерел:

1. Абдулін Е.Б. Теория музыкального образования. Москва : Академия, 2004. 336 с.
2. Концепція Нова українська школа. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkolacompressed.pdf>.
3. Масол Л.М. Методика навчання мистецтва у початковій школі : посібник для вчителів. Харків : Видавництво «Ранок», 2006. 256 с.
4. Черкасов В. Теорія і методика музичної освіти : навч. посіб. Київ : Академія, 2016. 240 с.

The article is devoted to the problems of forming of creative activity of elementary school students by means of plastic intonation. The types of plastic intonation on the lessons of «Art» are covered. The importance of musical and plastic activity in activating the creative manifestations of younger students is considered.

Key words: creative activity, elementary school students, elementary school, educational process, musical-plastic activity, plastic intonation, art lessons.

Отримано: 10.03.2020

УДК 373.31

Т. В. Борисова, кандидат педагогічних наук, доцент

ЗАСОБИ АКТИВІЗАЦІЇ ХУДОЖНЬО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ШКОЛЯРІВ НА ІНТЕГРОВАНІХ УРОКАХ «МИСТЕЦТВО» У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

У статті акцентуються твердження щодо необхідності широкого використання у процесі вивчення молодшими школярами різних видів мистецтв дієвих художньо-педагогічних засобів, здатних у повному обсязі забезпечити формування у них позитивної мотивації до самостійного пізнання художніх явищ, активізувати емоційну та інтелектуальну сфери, сформувати прагнення й здатність до самостійного пошуку навчальної інформації і неординарного вирішення різного виду виконавських та художньо-творчих проблем.

Ключові слова: художньо-пізнавальна діяльність, молодші школярі, інтеграція, мистецтво, художня творчість, педагогічні засоби.

В контексті нинішніх соціокультурних трансформацій, зумовлених різноманітними економічними, політичними, світоглядними та ін. факторами, особливого значення набуває проблема формування гармонійно розвиненої особистості, здатної не лише протистояти окремим негативним тенденціям та впливам, але й дієво, наполегливо, самовіддано забезпечувати прогресивний поступ нашої країни до нових науково-технічних звершень та культурних досягнень.

Цілком зрозуміло, що вирішення цієї надзвичайно значущої для нашого суспільства проблеми потребує цілеспрямованої акумуляції зусиль усієї науково-педагогічної спільноти на віднайденні найбільш оптимальних інструментів впливу на юну особистість, спроможних активізувати її інтелектуальні ресурси, привести в дію внутрішні резерви й вивільнити увесь її творчий потенціал.

Як відомо, саме початкова ланка шкільної освіти є своєрідною лабораторією, де формуються й розвиваються пізнавальні якості юної особистості, народжуються й розвиваються її життєві цінності, прагнення, інтереси, ідеали, проєктуються моделі подальшої організації власної життєдіяльності.

Про важливість зосередження педагогічної уваги на формуванні пізнавальної активності дітей свідчить значна кількість державних нормативних документів у галузі освіти (Національна доктрина розвитку освіти в Україні у XXI столітті, Концептуальні засади реформування середньої освіти «Нова українська школа») й широкий масив наукових праць видатних представників класичної та сучасної науково-педагогічної думки (С. Шацького, В. Сухомлинського, О. Олексюк, Г. Падалки, В. Лозової та ін.).

Так, наприклад, у Концепції нової української школи однією із ключових компетентностей визначено «уміння навчатися впродовж життя». Вона передбачає «здатність до пошуку та засвоєння нових знань, набуття нових вмінь і навичок, організації навчального процесу (власного і колективного), зокрема через ефективне керування ресурсами та інформаційними потоками, вміння визначати навчальні цілі та способи їх досягнення, вибудовувати свою навчальну траєкторію, оцінювати власні результати навчання, навчатися впродовж життя» [3].

Відтак, при розробці власної стратегії педагогічної роботи вчителю, який забезпечує викладання навчальних предметів у початкових класах, слід враховувати те, що у сучасних дітей значно розширились можливості набуття нової інформації й, відповідно, зріс темп формування знань і уявлень про дійсність, що значною мірою зумовлюється підвищенням загального матеріального рівня життя в нашій країні, розвитком техніки, яка сьогодні справляє великий вплив на всі сторони ланки суспільного буття.

Педагог має усвідомлювати, що в сучасних умовах недостатньо лише концентруватись суто на навчальній роботі, а натомість, слід приділяти увагу розвитку творчості, усіляко заохочувати прояви самостійності у виконанні дітьми того або іншого різновиду роботи, адже саме активність, самостійність, ініціативність, творчість є провідними у визначенні спрямованості розвитку дитячої особистості в сучасних умовах.

Варто зазначити, що ключові аспекти пізнавальної активності виокремлено дослідницею В. Лозовою, яка розглядає її як характерну й важливу рису особистості, що віддзеркалюється у ставленні до пізнавальної діяльності, передбачає готовність і прагнення до самостійної діяльності, спрямованої на засвоєння індивідом певного соціального досвіду, накопичених людством знань і способів діяльності [4, с.25].

Значний потенціал у царині активізації пізнавальної діяльності молодших школярів містять інтегровані уроки «Мистецтва», які в органічний спосіб акумулюють у собі силу впливу на особистість різних видів мистецтв і відповідно, різних видів художньої діяльності, що відчиняють перед дітьми «завісу» оточуючої дійсності й спонукають замислитись над різними аспектами людського життя, мотивами, вчинками та моделями поведінки героїв мистецьких шедеврів, перейняти окремі з них для себе, визначитись із життєвими установками, цілями та способами їх досягнення. Це спонукає школярів до постійного й систематичного самоудосконалення, пошуку необхідної нової інформації, отримання додаткових знань, самоосвіти.

Поєднання на інтегрованому занятті різних видів мистецької діяльності сприяє мобілізації уваги, інтелектуальних та творчих ресурсів молодших школярів, що може слугувати потужним стимулом для формування їх пізнавальних інтересів та активізації художньо-пізнавальної діяльності. Одна із авторів Концепції художньо-естетичного виховання школярів Л.М. Масол із цього приводу цілком справедливо вказує: «Прагнення займатися різними і не схожими один на одного видами діяльності, бажання спробувати свої сили в різних сферах (малюванні, співі, театралізованій, художньо-мовленнєвій тощо діяльності) якраз і засвідчує цю широту інтересів дитини, яку формує педагог за допомогою інтегрованих занять» [5, с.134].

Однією із найважливіших умов успішного розвитку художньо-пізнавальної активності молодших школярів на інтегрованих уроках «Мистецтво» є урізноманітнення та багатоваріантність навчальної роботи. Так, передусім доцільно забезпечити новизну обстановки, продумати незвичайний, захоплюючий початок роботи, подбати про підбір естетично досконалих мистецьких творів, художніх матеріалів, що використовуватимуться на занятті, а також повсякчас ретельно добирати оригінальні та цікаві для визначеної учнівської аудиторії завдання, забезпечити можливість їх вибору у відповідності до інтересів, уподобань, прагнень та можливостей школярів.

Ефективним засобом активізації художньо-пізнавальної діяльності молодших школярів є проведення нестандартних уроків мистецтва, використання модернізованих форм художньо-практичної, художньо-творчої, ігрової роботи, які завдяки своєму відходу від усталених стереотипів і догм можуть сприяти утворенню в учнів відчуття захопленості мистецькою діяльністю, насолоди від здобуття нової інформації, непримусовості дій та рішень, і, відповідно, активізувати їх пізнавальні інтереси як в царині мистецтва, так і в навчанні загалом. При виконанні досить складних і нестандартних робіт з використанням різних

матеріалів діти починають із захопленням займатися малюванням, художнім конструюванням, виготовленням ескізів костюмів та проєктуванням декорацій для постановки учнівських театралізацій тощо, прагнуть виконувати свої роботи на високому рівні, творчо підходити до виконання завдання. В результаті підвищується мотивація учнів, покращується якість знань, розвивається пізнавальний інтерес до мистецтва, діти стають більш розкутими й активними.

Вчителю також варто подбати про створення на уроці мистецтва різноманітних ситуацій, в яких школярі матимуть можливість висловлювати й доводити власні міркування, погляди та ідеї, захищати їх, наводити аргументи й докази на їх захист, невимушено і у власний спосіб використовувати здобуту раніше інформацію тощо.

Важливо також створювати спеціальні обставини, коли кожен із учнів класу зможе поставити вчителю різноманітні запитання або разом із товаришами обговорити незрозуміле для них явище, подію тощо. Слід також подбати, щоб діти могли у доброзичливій і психологічно-комфортній атмосфері обмінюватись із товаришами своїми враженнями, оцінювати й рецензувати відповіді своїх однокласників або наведені учителем факти, давати слухні поради, висловлювати свою точку зору, давати власні рекомендації, допомагати іншим у вирішенні певних художньо-творчих проблем.

Загалом вчитель, який забезпечує викладання інтегрованого курсу «Мистецтво» у початковій школі, має чуйно реагувати на сучасні тенденції нинішнього соціокультурного простору, а також цілеспрямовано й наполегливо працювати над тим, щоб віднайти особливі шляхи до дитячої особистості, які допоможуть пробудити її інтелектуаль-

ні і духовні сили, активізувати емоційні резерви і призвести до появи правдивої зацікавленості дитини у розширенні свого загального й художнього кругозору, у набутті нових мистецьких знань, вмінь, у творчому вирішенні навчальних та життєвих завдань та більш глибокому й всеосяжнішому пізнанню різноманітних аспектів оточуючої дійсності.

Список використаних джерел:

1. Олексюк О. Проблема активізації самостійної пізнавальної діяльності. *Збірник науково-методичних праць*. Миколаїв, 1993. С. 55- 59.
2. Ткач Р.В. Психологічні особливості творчої активності особистості. Київ, 1999. 240 с.
3. Концепція нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>.
4. Лозова В.І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів. 2-е вид., доп. Харків : ОВС, 2000. 164 с.
5. Масол Л.М., Гайдамака О.В., Белкіна Е.В. та ін. *Методика навчання мистецтва у початковій школі* : посібник для вчителів. Харків : Веста: Видавництво «Ранок», 2006. 256 с.

The article emphasizes the need for widespread use in the process of studying of different kinds of arts of effective artistic and pedagogical means by younger pupils, capable of fully providing in them the formation of positive motivation for independent cognition of artistic phenomena, activating emotionality and intellectualization to independent search for educational information and extraordinary solution of various kinds of performing and artistic and creative problems.

Key words: artistic and cognitive activity, junior high school students, integration, art, artistic creation, pedagogical means.

Отримано: 10.03.2020

УДК 78.01+78.071.1

А. М. Борицуляк, кандидат мистецтвознавства

ЛЮТЕРАНСЬКА ТРАДИЦІЯ В ТВОРЧОСТІ Й. С. БАХА

Стаття висвітлює питання пов'язані із духовними вимірами музики великого Йоганна Баха, зокрема із втіленням ідей лютеранської теології в його творчості. Розглядаються жанрові джерела духовної музики композитора та протестантська проповідь, як спадкоємиця проповіді містиків. Сотеріологічна теорія репрезентується як основа бахівського теологічного мислення.

Ключові слова: принцип мислення, протестантська проповідь, сотеріологічна теорія.

Понад два століття музикознавці, виконавці та педагоги всього світу звертаються до феномену музики Й.С. Баха, намагаючись розкрити таємницю його творчості й зрозуміти поєднання земного та божественного в художніх образах. Створюючи музику, композитор записував лише ноти без жодних ремарок, тому виникає багато запитань у пошуках стилістично вірної інтерпретації. Адже за словами видатного музикознавця В. Медушевського, пошукувача істинних шляхів розкриття внутрішніх смислів мистецтва, «потрібно правильно співвідчувати ціль та смисл пошуків і зорієнтуватись у шляхах» [3, с.9]. Лише духовно-моральний аналіз безкрилим питанням надає вогненно-натхненний поворот, в результаті чого звичні питання набувають нового змісту.

В сучасному мистецтвознавстві існує чисельна кількість наукових праць і досліджень творчості Баха. Велико-го значення набувають роботи А. Швейцера, О. Захарової, В. Носіної, А. Мілки та Т. Шабаліної, К. Берденникової, Н. Заболотної та інші. Тим не менш, залишаються дискусійні питання і розбіжності в поглядах. Отже, мета статті – розгляд основних положень лютерівського вчення, втілених в творчості Йоганна Баха.

Бах майстерно поєднав три аспекти духовної музики: символічний, риторичний та екстатичний, завдяки яким музика впливає на слухачів, на що звертає увагу Е. Уілсон-Діксон: «музика, як і інші види мистецтва, – це реакція людини на той порядок і ті закони, які пронизують творіння Бога... Так музика, що створена та виконується людськими істотами, стала символом нескінченно більш величних мелодій і співзвучь, створених Богом» [4, с.8, 10].

І так як більшість німецьких музикантів, зокрема Бах, служили при церкві, то безперечно музика зазнавала великого впливу з боку релігії. Відомо, що музика для Баха – богослужіння, а мистецтво – релігія, «тому воно не мало

нічого спільного ні зі світом, ні з успіхом в світі. Воно було самоціллю. Релігія у Баха входить у визначення мистецтва. Кожне велике мистецтво, в тому числі світське, для нього саме по собі релігійне. Для нього звуки не замирають, а підносяться невимовною похвалою Бога» [5, с.119]. Композитор вважає цілком та призначенням музики – прославляння Бога і лише така музика є істинною.

Жанровим джерелом духовної музики Й.С. Баха стає протестантська проповідь. Його кантати ввібрали в себе всі найкращі досягнення попередників, стали своєрідними музичними осмисленнями релігійної ідеї та тлумаченнями Святого Писання. Починаючи з XVI століття проповідь була в німецькій церковній традиції основним жанром церковного красномовства Середньовіччя. Їй належить центральне – кульмінаційне місце в богослужінні. Адже лютеранська церква виявилась спадкоємцем проповіді містиків XIII-XV століть, які намагались розтлумачити та спростити розуміння Святого Писання для простих прихожан. Сподвижник лютеранської церкви – Мартін Лютер, опираючись на Писання, дозволив християнам читати та пояснювати смисл біблійних сюжетів. Він відродив гомілію – старовинну форму богослужіння, бесіду-пояснення. Музика була основним засобом впливу на релігійні почуття християн того часу, бо їй належало значне місце в лютеранській церковній традиції. Разом зі словом музика є «найбезплотнішим, отже, найдуховнішим з людських створінь, більш наближеним до Бога, на відміну від багатокольоровості живописних полотен, чуттєвої краси скульптур та золотих прикрас розкішних католицьких соборів, які демонстрували земне багатство римської церкви» [1, с.71]. Таким чином, музикант проголошував своєрідну музичну проповідь і тим самим прирівнювався до проповідника, оскільки, вступаючи на посаду кантора, композитор повинен був

добре знати не лише основні положення лютеранської теології, але і ораторського мистецтва.

Йоганн Себастьян своїми музичними творіннями не стільки коментує, скільки розтлумачує текст. Музична риторика перетворюється на міцний фундамент побудови бахівських клавірних творів, а риторичні фігури створюють мікрорівень (за К. Берденниковою) смислової конструкції твору.

В бахівських творах все підпорядковане чітким пропорціям – від мікро до макрорівня. Чітке планування передувало процесу композиції. Бах майстерно поєднує числові і афектно-риторичні значення.

Значення числа, а також лютерівське розуміння музики зафіксоване в працях органіста і музичного теоретика Андреаса Веркмайстера. Згідно його вчення музика є «математична наука», оскільки числа, що лежать в основі гармонії, витікають із космічного порядку. Чим складніший інтервал в своїй пропорції, тим складніше охопити його розумом. Відношення 1:2 (відповідає інтервал октави) є «досконала пропорція», яка наближена до єдності і навіть містить її в собі. Зменшений септакорд застосовували, якщо потрібно було викликати афект глибокого горя. Музика повинна випромінювати «силу і дію», «облагоджувати, направляти і заспокоювати порухи душі».

Згідно Веркмайстеру, музика є відображення Божественної мудрості і її законів. А ціль музики – прославляння Господа і відновлення душевних сил. Господь закладає в собі «суть гармонії», він є «єдиний», «він створив і привів до порядку все гармонічне» [2, с.57].

Композитор часто звертався до теми Христа-страстотерпця, а тема «роз'яття» стає для нього однією із головних, що підтверджує захоплення Баха сотеріологією, так як віра є необхідною дорогою до спасіння. Сотеріологічна теорія, суть якої полягала в спасінні через муки та страждання, як основа бахівського теологічного мислення та його взаємозв'язку з мистецтвом, впливає не лише на процеси символотворчості композитора, глибоко віруючого лютеранина, але й на принципи формотворення та музичної драматургії – «від мороку до світла», про що свідчить чисельна кількість творів, як інструментальних, так і вокально-хорових. І зовсім не випадково митець бароко – Йоганн Себастьян, надавав канонам

символічного значення. Адже вони перетворювались в носіїв лютеранської діалектики, в основі якої антитеза, як символ суб'єктивної реальності та лютеранський парадокс, що полягав у несенні хреста для одягнення вінця (через подолання земних страждань можна досягнути радості та спасіння). Використання Бахом радісної теми поряд з трагічною хроматичною лінією дає нам відчуття прощення через муки, що підтверджує сотеріологічну теорію. Поєднавши дві протилежні музично-риторичні фігури, Бах інтерпретує Лютера, який зображує аналогом душі наречену, а Христа як нареченого. Ідея «спасіння як триумфу» часто з'являється в кантатах пов'язаних зі стражданнями Христовими. Таким чином, підкреслюється гуманістичний характер та позитив творчості Баха.

Отже, середньовічне церковне красномовство, втілене в проповіді, знайшло своє продовження в німецькій лютеранській традиції, а саме в творчості великого Йоганна Себастьяна Баха.

Список використаних джерел:

1. Берденникова Е. Избранные статьи. Воспоминания. *Київське музикознавство*. Київ, 2007. Вип. 24. 268 с.
2. Майстер Х. Музыкальная риторика: ключ к интерпретации произведений И.С. Баха. Москва : Классика-XXI, 2009. 112 с.
3. Медушевский В.В. Предметы осмысления и анализа в музыке и других искусствах. *Музичне мистецтво і культура* : наук. вісн. ОДМА ім. А.В. Нежданова / гол. ред. О.В. Сокол. Одеса : Друк, 2003. Вип. 4. Кн. 1. С. 7-15.
4. Уилсон-Диксон Э. История христианской музыки. Санкт-Петербург : Мирт, 2001. 427 с.
5. Швейцер А. Йоганн Себастьян Бах. Москва : Классика-XXI, 2004. 725 с.

The article covers issues related to the spiritual dimension of the music of the great Johann Bach, in particular the embodiment of Lutheran theology in his work. The genre sources of the composer's spiritual music and the Protestant sermon, as the heir to the preaching of the mystics, are examined. Soteriological theory is represented as the basis of Bach's theological thinking.

Key words: thinking principle, Protestant sermon, soteriological theory.

Отримано: 10.03.2020

УДК 7.025.4:75.051

О. В. Бучачий, асистент

ВИДАЛЕННЯ ПІДЛАКОВИХ ЗАБРУДНЕНЬ СТАНКОВОГО ОЛІЙНОГО ЖИВОПИСУ

У статті розкриваються та описуються основні практичні засоби і методи з видалення підлакових забруднень з лицьової сторони творів станкового олійного живопису. Описуються типи та види підлакових забруднень. Розглядаються основні причини руйнівного впливу щільних підлакових забруднень на збереження твору олійного живопису. Описуються практичні методи видалення підлакових забруднень з творів станкового олійного живопису в реставраційній практиці.

Ключові слова: полотняна основа, фарбовий шар, забруднення, полотно, розчищення, видалення, консервація, реставрація, руйнування, живопис, олійні фарби, олійний живопис, станковий живопис, лак, усунення, підлакові забруднення.

Склад повітря сильно впливає на збереження музейних експонатів. Повітря забруднене газами (сірчаним газом, сірководнем, аміаком, озonom, двоокисом азоту і т. п.), кіптявою і пилом. Всі ці забруднення, проникаючи в музейні будівлі, релігійні споруди, галереї – негативно впливають на стан експонатів станкового олійного живопису, та сприяють виникненню підлакових забруднень.

Пил, що міститься в повітряному середовищі, включає дрібні частинки ґрунту і інших речовин органічного та неорганічного походження, що потрапляють в приміщення через двері, вікна, отвори вентиляторів і заносяться в музей на ногах відвідувачів. Пил має здатність проникати крізь незначні щілини шаф, вітрин та ін. Завдяки своїй тяжкості вона поступово осідає на горизонтальні і похилі поверхні і в тому числі й на твори станкового олійного живопису. Актуальність даної статті полягає у висвітленні особливостей та методів реставрації, дослідженні живописних творів з визначенням методів видалення підлакових забруднень з станкового олійного живопису у реставраційній практиці.

У сучасних літературних джерелах пов'язаних з реставрацією живопису рідко зустрічаються дані про підлакові забруднення станкового живопису. Багато методів видалення

на саме підлакових забруднень досі мало де було описано. У книзі авторів: «Клокова Г.С., Демина О.В., Инденбов А.В., Осипов Ю.А. Реставрация произведений станковой темперной живописи. Москва: ПМТГУ» описуються основні види і причини виникнення підлакових забруднень живопису.

Мета роботи – описати основні методи та засоби видалення підлакових забруднень з станкового олійного живопису. Виявити причини виникнення підлакових забруднень.

Термін «підлакові забруднення» слід розуміти як нашарування різноманітних забруднень які утворилися поверх фарбового шару, до того як було проведено покриття живопису лаковим захисним шаром. До них відноситься пил, що завжди знаходиться в повітрі, навколо картини. Якщо поверхня картини навіть незначно зволожена, чи олійна фарба не добре висохла пил прилипає до поверхні і, з'єднуючись з вологою чи фарбою утворює бруд. Під дією тепла пил розм'якшується, стає клейким і сильніше прилипає до поверхні картин.

Шкідлива дія пилу посилюється при наявності в ньому кіптяви і перегорілих частинок самого пилу. Під дією тепла, випромінюваного опалювальними приладами, пил стає клейкою і сильніше прилипає до картини. У поєднанні з вологим повітрям, навіть при нормальній вологості, пил,

в залежності від свого складу, викликає хімічні реакції. Пил сприяє розвитку та поширенню спор цвілевих грибів, гнильних бактерій та ін.

Крім пилу, частим забрудненням живопису є кіптява, яка надходить з різноманітних причин, як у релігійних спорудах так і з забрудненого різноманітними газами атмосферного повітря [3, с.50-51].

З плином часу пил і кіптява настільки забруднюють картини, що живопис стає темним. Промивання, які взагалі небажані, в таких випадках стають необхідними. Забруднення картин відбувається поступово і не відразу є помітним, але якщо зробити пробну промивку на невеликій ділянці, одразу буде виявлено різницю. Найчастішою причиною виникнення саме підлакових забруднень є недосвідченість людей які виконують покриття картини лаком, при цьому не звертаючи увагу на наявність поверхневого нашарування бруду.

Чим товщий шар підлакового забруднення, тим скоріше розвивається окислення фарбового шару. Але якщо фарбовий шар пошкоджений (пори, тріщини), то окислення поширюється на всю його товщину і досягає ґрунтового покриття. Так починається розкладання сполучного олійних фарб [2, с.19].

Надзвичайно велику роль в якості каталізатора окислювальних процесів відіграє волога повітря. Якщо шар бруду набухає, поглинаючи вологу повітря, то процес окислення олійної фарби стає особливо інтенсивним. Швидкість окислення сильно зростає при підвищенні температури повітря, що, крім іншого, сприяє розм'якшенню твердої плівки живопису. Волога та її тривалий вплив викликає на поверхні картини забруднення. Впливу вологи і забрудненням піддаються також лаки – які можуть бути присутні у складі фарбового шару твору при написанні майстром, а саме: каніфоль, дамара, мастікс. Вони відрізняються слабкою стійкістю.

Особливе значення у доцільності видалення підлакових забруднень є те що у складі бруду можуть бути наявні мікроорганізми (бактерій, цвілевих грибів). Цвілеві гриби можуть здійснювати руйнівний вплив механічного і хімічного типу. Мікроорганізми, у вигляді забарвлених (цвілеві гриби) нальотів покривають поверхню твору, спотворюючи його первинне зображення. Такого виду ураження з'являються після різкої зміни температурно-вологісного режиму приміщення де зберігаються твори (при прямому потрапленні води чи затопленні приміщення) [5, с.18-19].

Видалення підлакових забруднень є доволі складним реставраційним процесом, оскільки при цьому є неминуче пряме втручання в структуру живописного твору. Причиною цього є те що перед видаленням підлакового забруднення необхідно провести видалення старого лакового покриття, що ускладнює технологію, та реставраційні заходи.

Усунення підлакових забруднень картин належить проводити при нормальних умовах температури і вологості. У процесі роботи не можна допускати сильного провисання полотна і, якщо воно недостатньо натягнуте, потрібно посилити його натяг за допомогою клинів у підрамку.

Тонкий напівпрозорий шар свіжої кіптяви може бути видалений таким чином: невелика ділянка поверхні протирається круговими рухами, ватним тампоном, що змочений в дистильованій або кип'яченій воді та у піні найменш лужного дитячого мила. Для видалення кіптяви слід використати тільки це мило, оскільки воно має нейтральне середовище і мінімум парфумних добавок. Тампони треба постійно міняти, поки вони не перестануть забарвлюватися в чорний або сірий колір кіптяви. Залишки мила з поверхні видаляються ватним тампоном, змоченим в дистильованій або холодній

кип'яченій воді, після чого поверхня протирається сухим ватним тампоном, щоб волога не проникла углиб фарбового шару і не викликала його руйнування. Видалення підлакових забруднень разом з лаковою плівкою виконується ватним тампоном змоченим в ретельно підібраному розчиннику під час проби на незначній ділянці. Видаляти лакове покриття треба лише до тієї міри, щоб видалити тільки його, і шар кіптяви. Добрий результат дає використання наступних складів: етиловий спирт + дистильована вода + пінен (чи очищений скипидар) в рівних частках; етиловий спирт + пінен (чи очищений скипидар) в співвідношеннях, визначених в процесі пробного потоншення або видалення; етиловий спирт + пінен (чи очищений скипидар) + дистильована вода + бичача жовч в рівних частках; чиста бичача жовч видаляється з поверхні етиловим спиртом.

Етиловий спирт в процесі видалення покриття слід застосовувати з обережністю, оскільки при великому вмісті етилового спирту в складі існує небезпека швидкого і повного розчинення покриття, при цьому можуть постраждати і верхні шари живопису. На картинах та іконах, написаних в техніці олійного живопису, не слід застосовувати склади, де етилового спирту більше половини об'єму, оскільки олійне з'єднання руйнується під впливом етилового спирту. Усунення лакового покриття з забрудненнями трудомісткий процес, що вимагає певних навичок і підвищеної уваги, оскільки під час роботи існує серйозна небезпека ушкодження фарбового шару [4, с.96].

Отже основними методами видалення підлакових забруднень олійного живопису є хімічний та механічний методи розчистки. Процес цей – складний і має індивідуальний характер підбору техніки розчистки в кожному окремому випадку. Нерідко картини мають потребу в чищенні, в усякому разі, це майже неминуче перед новим покриттям картини лаком. Незалежно від пилу чи кіптяви, якими з часом покривається живопис, кожна з цих речовин вимагає підбору особливого розчинника для їх видалення.

Список використаних джерел:

1. Емельянов Д.Н., Волкова Н.В., Молодова А.А. Физико-химические основы реставрации памятников полимерами. Нижний Новгород : ННГУ, 2013. С. 75-81.
2. Иванова Е.Ю. Техника реставрации станковой масляной живописи. Москва : Индрик, 2005. 136 с.
3. Иванова Е.Ю., Постернак О.П. Техника реставрации станковой масляной живописи. Москва : Индрик, 2005. 136 с.
4. Кипарисов В.П. Учет и хранение. Сборник инструкций. Ленинград : 1938. 107 с.
5. Клокова Г.С., Демина О.В., Инденбов А.В., Осипов Ю.А. Реставрация произведений станковой темперной живописи. Москва : ПМТГУ, 2016. С. 152-155.

The article reveals and describes the main practical tools and methods for removing varnish contamination from the front of the works of easel oil painting. Types and types of pollutant contamination are described. The main causes of the damaging effect of dense underwater pollution on the preservation of oil painting are considered. Practical methods of removal of varnish contamination from works of easel oil painting in restoration practice are described.

Key words: linen base, paint layer, contamination, canvas, cleaning, removal, conservation, restoration, destruction, painting, oil paints, oil painting, easel painting, varnish, elimination, varnish pollution.

Отримано: 10.03.2020

УДК 7.071.1:769(477.43)КукурузаС.

В. Й. Бучковський, асистент

КУКУРУЗА СЕРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ – ВІДОМИЙ ХУДОЖНИК-ГРАФІК УКРАЇНИ ТА КАЗАХСТАНУ

Стаття висвітлює основні віхи життя й творчості відомого художника-графіка С.В. Кукурузи.

Ключові слова: творчість, художник-графік, стиль, техніки графіки.

Шануючи сучасників, Кам'яничина пам'ятає й завжди пам'ятатиме своїх земляків, які невтомною працею й талантом прославили та продовжують прославляти край

Кам'яничини в Україні та за її межами. У статті висвітлюються особливості творчого доробку відомого художника подільської школи Сергія Васильовича Кукурузи.

На межі ХХ-ХХІ століть значно збільшився інтерес дослідників (Винокур І.С., Гладченко П.М., Ковальчук С.І., Колотило Т.І., Красуцький М.І., Любінська Л.Г., Матвеева М.Д., Трубочанінов С.В. та ін.) до історії краю Кам'янецького. Саме кам'янецька земля стала життєвою колією для багатьох знаних на Поділлі та далеко за його межами людей, розкрила їх талант і надихнула на самовіддану працю. Серед них – знані письменники й талановиті художники, відомі вчені та спортсмени, діячі мистецтва та військові, священнослужителі й політики. Серед них – Кукуруза Сергій Васильович (3 лютого 1906 р., село Привороття, тепер Подільське Кам'янець-Подільського району Хмельницької області – 26 вересня 1979 р., м. Кам'янець-Подільський).

Відомий художник-графік України та Казахстану С.В. Кукуруза навчався в Київському художньому інституті (нині НАОМА – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури), 1936 року перевівся в Московський художній інститут імені Василя Сурикова. 1940 року в Москві вийшло видання повісті Миколи Гоголя, ілюстроване малюнками Кукурузи. Цією роботою захистив диплом і здобув звання художника-графіка. Після репресії жив з 1941 року в Актюбінську (Казахська РСР), викладав в Актюбінському педагогічному училищі. 1958 року став членом Спілки художників СРСР. 1972 року переїхав у Кам'янець-Подільський. Того ж року деякий час викладав у Кам'янець-Подільській міській дитячій художній школі. Художник Сергій Кукуруза для Кам'янець-Подільської дитячої художньої школи в невелику, але багату музей-кімнату історії подільської художньої освіти подарував цінну бібліотеку та офортний станок. ... Невеликий педагогічний колектив, який у перші роки складався з відомих у республіці майстрів Д. Брика, З. Гайха та енергійних молодих художників А. Данилюка, О. Брензєя, Л.Зяраної, І. Кляпетури, Ю. Юрчика, очолюваний Ю. Попсум, активно включився в справу побудови естетичного закладу, в якому свобода творчого процесу поєднується з опануванням мистецької грамоти. Педагоги розвивають уяву, творче мислення та зорову пам'ять вихованців, використовуючи різноманіття художніх матеріалів і технік [4, с.11-12].

У творчому доробку С.В. Кукурузи гравюри на дереві, ліногравюри на історико-героїчну, побутову тематику, краєвиди Поділля та Казахстану, портрети громадських діячів і представників культури. У «Літопису 1905-2005. Художня школа від учора до сьогодні» надруковано ліногравюру С. Кукурузи та А. Данилюка «Портрет В. Гагенмейстера»

В алматинській газеті Микола Сенченко та Андрій Черненко пишуть статтю «Сергій Кукуруза. Син чарівного Поділля – співець казахстанського степу»: «...Сергій Васильович Кукуруза – відомий подільський художник-графік, майстер есклібрису. Сергій Васильович Кукуруза народився 3 лютого 1906 року в селі Привороття (нині Подільське), поблизу Кам'янця-Подільського, в родині селянина – активного учасника революційного підпілля 1905-1907 рр. у рідній оселі художника збиралися підпільники, серед яких були його батько та дядько – Степан Кукуруза. Сергій змалку лишився сиротою і вже в 9 років почав наймитувати в куркулів. І тільки за радянського часу колишній наймит дістав змогу вчитися – став студентом. У 1930-1934 рр. він навчається у Київському художньому інституті. Вперше ім'я Сергія Васильовича Кукурузи з'явилося в українському образотворчому мистецтві в 1931 році. Тоді він опублікував у журналі «Молодий більшовик» гравюру «Третій рік п'ятирічки». На той час він був лише студентом першого курсу художнього інституту. Через три роки він створює серію гравюр «Червона армія» і «Громадянська війна». В них уже відчувається почерк зрілого майстра, композиційна злагожденість, виразність. Батальна композиція займає значне місце в його творчості цього періоду. Як особливо вдалі треба відзначити широко відомі тепер гравюри «В атаку!» (Павка Корчагін) (1937), «Зустріч Червоної Армії в Західній Україні» (1939), «Дума про героїв Хасану» (1940). У 1936 році, коли Кукуруза навчався в Москві, по всій країні широко відзначалося 100-річчя з дня загибелі О.С. Пушкіна, що наштовхнуло його на думку створити декілька гравюр на теми пушкінських творів. У той же час створено

портрет Пушкіна, який отримав позитивну оцінку в пресі. Гравюра-портрет О.С. Пушкіна поряд з творами В. Фаворського, А. Кравченка, П. Павлинова була надрукована у французькому журналі «Кур'єр-графік». Одночасно художник працює над ілюстраціями до знаменитої поеми Пушкіна («Аврілада»), друкує на ручному верстаті силосграфії до поеми тиражем у 15 примірників і брошурує їх. Один примірник книги ручного друку зараз зберігається у Музеї образотворчого мистецтва ім. О.С. Пушкіна в Москві. Тоді ж майстер ілюструє повість М.В. Гоголя «Тарас Бульба». У 1940 році Сергій Васильович закінчив Московський художній інститут ім. В.І. Сурикова й одержав фах художника-графіка. Його вчителями були видатні художники О. Кравченко, Д. Моор, М. Моторин. Але раптом Кукуруза зникає з культурного обр'ю. З кінця 1940 року про нього нічого не чути, його ніхто не бачить. І тільки в 1947 році він з'являється вже у Казахстані, в м. Актюбінську, з серйозно підірваним здоров'ям, отримавши 25 років заслання (не рахуючи 7 років в'язниці, які він провів у Москві в Бутирській в'язниці та в Горькому) за «контрреволюційну діяльність» і «зв'язок з ворогами народу». Вся вина Сергія Васильовича була в тому, що він народився у місцевості, яка до вересня 1939 року була прикордонною. Багато його краян, арештованих місцевим НКВС за звинуваченням у «шпіонажі» на користь Польщі та Румунії в 1939-1941 рр. були по-звірячому закатовані в Кам'янець-Подільській в'язниці влітку 1941 року. Понад 15 років після пережитого С. Кукуруза майже зовсім не займається графікою. Він працює викладачем Актюбінського педагогічного училища, на той час був єдиним художником Казахстану, який працював у техніці гравюри. З 1950 по 1963 рр. ним створено тільки 7 гравюр: «У польовому стані» (1950), «Виплавка феросплаву» (1958), «Гладіолуси» (1959), «Баян-слу» (1960), «Шкільний став» (1962), «Перший сніг в Актюбінську» (1963). А в 1958 році його прийнято в члени Спілки художників СРСР. У 1963 році з Сергія Васильовича були зняті всі звинувачення, він був реабілітований. Цього ж року він уперше майже через 25 років, побував на рідній землі – у Кам'янці-Подільському. Наслідком поїздки стала серія гравюр «Кам'янець-Подільський», присвячена Старому місту і фортеці. Повернувшись до Казахстану митець об'їздив, як дослідник, усі куточки в Казахстані, де перебував Шевченко на засланні, і створює серію з 50-ти гравюр «Тарас Шевченко в Казахстані», які згодом подарував київському музею Т.Г. Шевченка. Сергія Васильовича Кукурузу справедливо називають співцем природи казахстанського степу, краси розбудженої цілини. У його малюнках і гравюрах знайшло яскраве відображення різноманітне життя Актюбінської області, яку він добре знав. 100-річчю міста Актюбінська у 1969 році С.В. Кукуруза присвятив спеціальний альбом «Актюбінську – 100 років» із 25 гравюр, які розповідали про життя переселенців у суворому степу і про ті зміни, що сталися протягом сторіччя. У жовтні 1970 року в Аматі відбулася персональна виставка Сергія Васильовича Кукурузи, присвячена 50-річчю Республіки Казахстан, на якій експонувалося близько 200 аркушів: ліногравюр, гравюр на дереві, офортів, малюнків, акварелів, книжкових знаків. У лютому 1971 року в читальному залі Алматинської міської бібліотеки ім. А.П. Чехова відбулася перша Республіканська виставка книжкових знаків, більшу частину експозиції (60 знаків) якої займали твори С.В. Кукурузи (перший книжковий знак він зробив у 1935 році). У ній брав участь також учень Кукурузи – молодий художник Ануар Утегенов – викладач педучилища. Цього ж року в Голландії (в Апелдорфі, Амстердамі та Гаазі) відбулася виставка есклібрів Кукурузи, а у Лейпцігу його твори були представлені в експозиції «Сучасний есклібр» на Міжнародній виставці книги. Московський клуб есклібрів провів спеціальне засідання, присвячене творам художника, на яке було запрошено автора. За свою багаторічну працю Сергій Васильович двічі, у 1966 і 1971 рр. був нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради Казахської РСР.

З червня по серпень 1971 року Сергій Васильович знову гостював на Західній Україні. Шляхи майстра проходили

вздовж крутих гірських кряжів Карпат, на перевал Німчич, понад блискучою сріблястою стрічкою легендарного Черемоша, через Чернівці, Вижницю, Путилу, Хотин, Кельменці, Кам'янець-Подільський, у село Подільське Хмельницької області, до своєї батьківщини. Був зібраний матеріал про перебування на Буковині Лесі Українки, художник відвідав Чернівецький університет і музеї Ольги Кобилянської та Юрія Федьковича, Вижницький музей народної творчості, прослухав виступ самодіяльного ансамблю пісні, зустрічався з буковинськими гуцулами, запам'ятав чарівну природу Карпат. Підсумок подорожі – 32 естампи про Буковину та Поділля («Перевал Німчич», «Меджибізька фортеця», «Острозький замок» та інші), серія гравюр «По Дністру». Наприкінці 1972 Сергій Васильович назавжди повернувся на свою батьківщину – Поділля.

Сергія Васильовича в однаковій мірі можна назвати і українським, і казахстанським художником. Кожному із цих народів він віддав частку свого яскравого таланту. У його творах, що зберігаються в музеях Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Львова, Вінниці, Хмельницького, Чернівців, Кам'янця-Подільського, Алмати, Актюбінська, відображено величні події в історії народів колишнього СРСР. Його естампи проіняті почуттям любові до людини, її високого героїзму, мора-

льної краси. У кожному аркуші, незалежно від того, що відображає гравюра, – напружений ритм великих справ народу, органічний зв'язок із вимогами часу. Подальші розвідки про творчість Сергія Васильовича Кукурузи будуть пов'язані зі спогадами Б.М. Негоди про їхню спільну вперту та завжди успішну працю над гравюрами, ліногравюрами.

Список використаних джерел:

1. Винокур І.С., Трубочанов С.В. та ін. Край кам'янецький. Кам'янець-Подільський : Оіом, 2006. 128 с.: іл.
2. Кукуруза Сергій Васильович. URL: uk.wikipedia.org.
3. Митці Кам'янця-Подільського: архітектори, мистецтвознавці, художники / укл. Н.О. Урсу. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я.І., 2016. 240 с.
4. Художня школа від учора до сьогодні. Літопис 1905-2005. До 100-річчя художньої освіти на Поділлі / автори-упорядники: К.Б. Дегтяр, Т.В. Щербина. Кам'янець-Подільський, 2006. 40 с.

The article deals with the investigation of periods of life of the representative of art school of Ukraine, art painting.

Key words: art, painting, artistic activity, family.

Отримано: 10.03.2020

УДК 378.016:78

Л. М. Восвідко, кандидат педагогічних наук, доцент

ВИМОГИ ДО ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті виокремлено педагогічні проблеми, що виникають в освітньому процесі закладів вищої освіти. Пропонуються алгоритми посилення уваги до якості та модернізації процесу фахової підготовки здобувачів першого бакалаврського рівня вищої освіти спеціальності Середня освіта (Музичне мистецтво).

Ключові слова: здобувачі вищої освіти, заклади початкової та загальної середньої освіти, Нова українська школа, творчий потенціал, освітні запити, індивідуальна творча робота, модернізація, освітній процес, фахова підготовка, компетентності, художньо-творча самореалізація, духовне самовдосконалення.

Розвиток вищої музично-педагогічної освіти України в європейському контексті потребує посилення уваги до якості фахової підготовки майбутніх учителів, які б відповідали потребам сучасної Нової української школи. Реалізація цього стратегічного завдання неможлива без модернізації освітнього процесу у закладах вищої освіти. Це означає перехід на якісно новий щабель ефективності та оптимальності освітнього процесу у напрямку повного розкриття потенціалу сучасного здобувача вищої освіти на професійній ниві.

Осмилення теоретичних засад фахової підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва на підставі аналізу досліджень Е. Абдуліна, Л. Арчажнікової, Р. Верхолаз, С. Горбенка, Н. Гуральник, О. Олексюк, Г. Падалки, О. Ростовського, О. Рудницької, О. Щолокової та ін. свідчить про те, що метою фахової підготовки можна вважати розвиток особистісно-ціннісного ставлення до мистецтва, здатності до сприймання, розуміння і творення художніх образів, потреби в художньо-творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні, забезпеченні належного рівня професійних умінь і готовності до самостійної музично-педагогічної діяльності. Особливості модернізації фахової мистецької освіти висвітлено у роботах В. Горлинського, О. Ковальова, Г. Ніколаї, Г. Падалки, О. Щолокової та ін. Слід зазначити, що саме в процесі фахової підготовки майбутні спеціалісти повинні отримувати знання про сутність та зміст роботи вчителя музичного мистецтва, особливості використання творчого потенціалу для максимально ефективно професійної діяльності у майбутньому.

Слід зазначити, що фахова підготовка майбутнього учителя музичного мистецтва виступає як здатність особистості вбирати в себе результати навчання, виховання та розвитку: знання, вміння, компетентності, особистісні якості, необхідні для виконання професійної діяльності у відповідності з суспільними вимогами та ціннісними орієнтаціями. Рівень фахової підготовки характеризує ступінь підготовленості студента до педагогічної роботи в школі, виступає передумовою ефективності його музично-педагогічної діяльності, яка стає ланкою вдосконалення набутого інтелектуального й практичного досвіду, пошуку ефективних шляхів підвищення педагогічної

майстерності [1, с.34]. Слід зазначити, що розвиток в студентів професійно-інтелектуального, творчого потенціалу, вироблення вмінь щодо практичного використання здобутих знань, на нашу думку, є однією з найважливіших проблем сучасних закладів вищої освіти.

Важливо, що у закладах вищої освіти музичного спрямування з педагогічною складовою особливої ваги набуває проблема підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва, професія яких поєднує риси та вміння педагога-виконавця, концертмейстера-ілюстратора, диригента-керівника колективу, соліста-вокаліста, лектора-музикознавця, педагога-просвітника, носія духовної культури, національної ідентичності та естетичного смаку. Проблема підвищення рівня фахової підготовки здобувачів значною мірою залежить від музично-теоретичної підготовки, спрямованої на різні види музично-творчої діяльності, які є важливими для теорії та практики професійного становлення здобувачів закладів вищої освіти. Звісно ж, що процес фахової підготовки буде ефективним при дотриманні загальнодидактичних принципів: безперервності та наступності; систематичності та послідовності; доступності та наочності; зв'язку теорії з практикою; міжпредметних зв'язків; поєднання різних форм і методів навчання. Відповідно до сучасних запитів і потреб закладів початкової та загальної середньої освіти особлива увага приділяється фаховій підготовці у руслі формування компетентностей майбутнього спеціаліста як підґрунтя його музично-педагогічної майстерності [2, с.79]. В зв'язку з методологічною переорієнтацією змісту шкільної освіти, якісно новими пріоритетами освітніх запитів постає необхідність підвищення якості формування компетентностей майбутніх вчителів музичного мистецтва, розвитку особистостей на засадах гуманізму, створення умов для саморозвитку та самонавчання та самовдосконалення.

Таким чином, фахова підготовка як процес багатогранного освоєння педагогічних, загальнокультурних, психологічних, комунікативних, естетичних, виконавських явищ музично-педагогічної дійсності, являє собою базу, яка відповідає за пізнання, ціннісне усвідомлення і творчу діяльність у площині

музично-педагогічних цінностей майбутнього учителя музичного мистецтва для закладів початкової та загальної середньої освіти. Відзначимо, що сучасний освітній процес має характеризуватися переходом на методи активного навчання, метою якого має бути якість підготовки здобувачів. Саме тому процес якійсної фахової підготовки здобувачів вищої освіти потребує підвищеної уваги та послідовної систематичної співпраці. При цьому вища школа має створити такі умови, які б спонукали здобувачів, особливо майбутніх учителів, до самостійного пошуку, саморозвитку, самовдосконалення та індивідуальної творчої роботи у майбутній музично-педагогічній діяльності в Новій українській школі.

Список використаних джерел:

1. Воевідко Л.М. Самостійна робота студентів з методики музичного виховання : методичні рекомендації. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я.І., 2013. 88 с.

2. Воевідко Л.М. Методика музичного виховання : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я.І., 2019. 220 с.

The article highlights the pedagogical problems that arise in the educational process of higher education institutions. The algorithms of increasing attention to the quality and modernization of the process of professional preparation of applicants for the first bachelor's degree of higher education in the specialty Secondary Education (Musical Arts) are offered.

Key words: Higher Education Applicants, Primary and General Secondary Education Institutions, New Ukrainian School, Creative Potential, Educational Inquiries, Individual Creative Work, Modernization, Educational Process, Professional Training, Competencies, Artistic and Creative Self-Realization, Spiritual Self-Improvement.

Отримано: 10.03.2020

УДК 378.016:7.02

І. А. Гуцул, кандидат мистецтвознавства

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ РИСУНКУ СТУДЕНТІВ НАПРЯМКУ ПІДГОТОВКИ «ОБРАЗОТВОРЧЕ І ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНЕ МИСТЕЦТВО»

У статті розглядаються особливості фахової підготовки з рисунку студентів художніх вищих навчальних закладів напрямку підготовки «Образотворче і декоративно-прикладне мистецтво». Наголошується на необхідності адаптації предмети напрямку підготовки для стимулювання творчої діяльності, а також декоративного сприйняття і мислення студента, як необхідного чинника подальшої професійної діяльності.

Ключові слова: мистецтво, мистецька освіта, декоративний рисунок, стилізація, декоративність, художня виразність.

Виклики сьогодення зумовлюють нове бачення в системі сучасної освіти та в рівні фахової підготовки випускників вищих навчальних закладів України. Суспільству потрібні креативні та самостійні люди, здатні до самовдосконалення, швидкої переорієнтації в нову сферу діяльності, відповідно до вимог суспільства. Завдання мистецької освіти сформувати спеціалістів, що стануть в авангарді культурного розвитку суспільства.

У галузі мистецької освіти проблема педагогічної майстерності досліджувалась науковцями, теоретичні ідеї яких широко реалізовувались у практиці підготовки майбутніх викладачів мистецьких дисциплін. Це такі вчені як Н. Миропольська, В. Орлов, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, О. Щолокова та ін.

Методологічну основу формування художньої майстерності студента та опис технік графіки старих майстрів складають праці вчених в галузі, мистецтвознавства, педагогіки, та рисунка як Г.В. Біди, Д.І. Киплика, І.М. Кириченко, Т.В. Максимова, С.А. Писарева, М.Н. Филімонова та ін.

Та проблема методики формування навиків відтворення декоративної виразності навчального рисунка та відповідності його двом значущим сторонам – науково-теоретичним і техніко-аналітичним знанням, та знанням стилізації і образних функцій рисунка залишається недостатньо вивченою.

Мета статті визначити методику формування навиків відтворення декоративної виразності навчального рисунка та відповідності його науково-теоретичним і техніко-аналітичним знанням, та знанням стилізації і образних функцій рисунка.

Завдання статті: розкрити методику формування навиків відтворення декоративної виразності навчального рисунка та відповідності його науково-теоретичним і техніко-аналітичним знанням, та знанням стилізації і образних функцій рисунка.

Навчання фахових дисциплін студентів напряму підготовки «Образотворче та декоративно-прикладне мистецтво» вимагає особливого підходу. Відповідно до сучасних навчальних планів студенти молодших курсів бакалаврату навчаються академічному рисунку, а на старших курсах це навчання доповнюється вивченням різних графічних технік. Цей логічний ланцюжок під впливом викликів сьогодення вимагає у студентів не тільки інтенсивного освоєння теоретичних знань і наукових основ академічного рисунку – композиції, перспективи, теорії тіней і формування практичних умінь та навичок роботи графічними засобами, але й форму-

вання специфічної (декоративної) форми сприйняття і мислення, розвиток почуття стилізації і т. п. оскільки, художнику декоративно-прикладного мистецтва необхідно бути не тільки хорошим ремісником, а й розуміти суть творчого процесу, знати його особливості та глибинні процеси [4].

У цьому контексті основними моментами при навчанні рисунку майбутніх художників-прикладників є:

- конструктивне, аналітичне розуміння натурної форми, як початок формування декоративного сприйняття;
- вміння «бачити натуру», відбирати головне з натурної постановки;
- надбання студентами навичок декоративного зображення різних об'єктів, вивчення законів побудови декоративного зображення (схематичного і площинного рішення, використання різноманітних графічних прийомів);
- засвоєння основних принципів організації декоративної композиції (створення рівноваги в малюнку, ритмічна організація елементів зображення, підпорядкування композиції єдиному образному строю і т.п.), способів розміщення зображуваних об'єктів у форматі площини, їх взаємозв'язку з урахуванням оптичних (зорових) люцій, що виникають при сприйнятті;
- вивчення прийомів стилізації та переробки природних форм;
- усвідомлення використання графічних засобів з метою посилення індивідуальних особливостей зображувального мотиву, правильний підбір художнього матеріалу та інструментів відповідно завдань;
- розвиток образного бачення, фантазії в навчальних завданнях [3].

Засвоєння необхідних для професії художника образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва художніх знань і умінь, як знань і умінь щодо застосування засобів вираження, що створюють результат – якість декоративності.

Серед безлічі прийомів і засобів трансформації реального зображення в узагальнений декоративний образ є стилізація. Декоративна виразність навчального рисунка визначається ступенем відповідності двох його значущих сторін: одна сторона пов'язана з науковими теоретичними, техніко-аналітичними знаннями, інша – знаннями стилізації і образних функцій малюнка. При навчанні рисунку з перших кроків вони є дуалістично неподільні. Активізація декоративного сприйняття підвищує грамотність і виразність зображен-

ня, а глибоке вивчення принципів стилізації допомагає в створенні переконливого декоративного образу.

Основою техніко-аналітичної сторони навчання рисунку студентів-прикладників є аналіз і синтез природи, зображення цієї природи за допомогою цілеспрямованого сприйняття [7]. Педагогу це треба враховувати, і вміло спрямовувати процес мислення студента за допомогою чіткого визначення цілей і завдань зображення від простого споглядання до серйозного аналізу природи [5].

Аналіз образотворчої діяльності студентів-прикладників в процесі навчання рисунку показує, що досягнення високого рівня професійної майстерності можливе лише за допомогою активного спостереження і вивчення природи, виявлення істотних ознак при вивченні нового графічного матеріалу на конкретних натурних постановках [1].

Найбільш ефективні шляхи створення декоративного зображення в рисунку можна визначити наступним чином:

- засвоєння нових образотворчих знань, формування навичок, відповідних новим завданням, що завжди вимагає від студента великих розумових зусиль, серйозної творчої роботи навіть в тих випадках, коли теоретично все здається простим і відомим;
- рисунок повинен обростати асоціаціями, що дають імпульс для вирішення більш складних образотворчих завдань;
- роботу над формуванням декоративного сприйняття і мислення необхідно починати з засвоєння принципів декоративності;
- раціональне рішення тих чи інших образотворчих завдань починається після формування задуму, коли завдання внутрішньо вирішені, залишається тільки знайти еквівалентні художні засоби і можливості графічних матеріалів.

Оцінюючи якість завершеного навчального декоративного рисунка, слід враховувати її три основні ознаки:

- повна відповідність установці і особливостям об'єкта зображення та втілення навчально-пізнавального завдання;
- виявлення і визначення різних властивостей графічного матеріалу при виборі техніки виконання, який забезпечить повноцінний і естетично найвизрадішаний прояв;
- переконлива реалізація змістовної спрямованості завдання, що забезпечує авторське «прочитання» натурної постановки [4].

Дві останні ознаки виводять навчальне завдання до розуміння необхідності декоративного образного осмислення, формують основу стилістики зображення і схильність до творчої інтерпретації його натурального прототипу.

УДК 74.01/.09

О. А. Кліщ, кандидат архітектури

ПРИКЛАДНА ГРАФІКА, ДИЗАЙН ТА АРХІТЕКТОНІКА ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ

У статті описано проблему дизайну шкільного підручника та художнього вирішення його графічних елементів. Визначено зміст основних принципів, яких необхідно дотримуватися при проектуванні підручника відповідно до рекомендацій МОН України.

Ключові слова: підручник, дизайн, рекомендації.

Представниками міністерства освіти визнано, що наразі візуальне оформлення шкільних підручників (яке дуже важливе для сприйняття дитиною змісту) оцінюється недостатньо. Держава, витрачаючи на друк підручників немалі кошти, не ставить видавцям жодних вимог [1]. Потрібно прикласти спільних зусиль, щоб вони стали джерелом виховання візуальної культури. Звісно, зміст підручника найважливіший, але роль дизайну та оформлення не можна недооцінювати: від нього серйозно залежить бажання дітей вчитися і сприймати інформацію.

Аналіз джерельної бази розпочався із вивчення рекомендацій МОН України до дизайну підручника молодшого шкільного віку [2]. Відповідно до відомих фактів, за змістом і призначенням до основних функцій шкільного підручника належать інформаційно-освітня, розвивальна і мотиваційно-виховна [3]. Звідси, першочерговим є необхідність структурування змісту підручника відповідно до програмо-

Таким чином, ми бачимо, що організацію навчального процесу на заняттях по рисунку необхідно направляти на формування в студентів декоративного сприйняття і мислення, розвиток творчих здібностей, вільне володіння художніми засобами рисунку, композиційними прийомами для втілення задуму у відповідній декоративній графічній формі.

Список використаних джерел:

1. Ганова Т.В., Игнатъева А.В. Активизация творческой деятельности обучающихся в процессе подготовки художника декоративно-прикладного искусства. *Педагогика, Психология и Образование: от теории к практике* : сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. Москва : МГПУ. 2015. С. 11-13.
2. Кузнецова С.Г. Профессиональное становление студентов начальных курсов на занятиях по рисунку в системе среднего художественного профессионального образования. Омск, 2006. 195 с.
3. Кравченко К.А. Формирование декоративного восприятия студентов художественного колледжа на занятиях по рисунку. Омск, 2009. 170 с.
4. Кравченко К.А., Шаляпин О.В. Развитие декоративного восприятия у студентов на занятиях спецрисунком в магистратуре. *Сибирский педагогический журнал*. 2013. №5. С. 114-117.
5. Сафулин Р.А. Формирование художественного восприятия на занятиях по рисунку у студентов начальных курсов. Омск, 2005. 150 с.
6. Соколова М.С. Целостная система подготовки художника декоративно-прикладного искусства. *Актуальные проблемы современного искусства: история, теория и практика* : материалы Международной научно-практической конференции. Хабаровск : Изд-во ДВГТУ, 2009. С. 272-277.
7. Шаляпин О.В. Педагогика портретного искусства (педагогические принципы портретного образа в системе подготовки художника-педагога) : дис. ... д-ра пед. наук. Москва, 2011. 352 с.

The article deals with the peculiarities of professional preparation from the drawing of students of artistic higher educational establishments in the field of preparation of «Fine and decorative arts». The necessity of adaptation of the subject according to the direction of preparation for stimulation of creative activity, as well as the decorative perception and thinking of the student, as a necessary factor of further professional activity, is emphasized.

Key words: art, art education, decorative drawing, stylization, decorative, artistic expressiveness.

Отримано: 10.03.2020

вого навчального матеріалу. Це означає, що його структура повинна мати: передмову із інструкціями до користування підручником; розділи, що складаються з кількох параграфів з відповідною візуальною наочністю (малюнки, схеми, таблиці); комплекс запитань і вправ та інше. Загалом, методичним принципом дизайну будь-якого підручника є те, що навчальний матеріал і переліки практичних завдань варто обмежувати навчальною програмою.

Мета дослідження полягає у визначенні вимог до дизайну шкільних підручників для удосконалення навчальних завдань із художньо-прикладної графіки.

Оскільки рівні розвитку пізнавальних можливостей учнів початкових, середніх і старших класів є різними, то принциповим є встановлення науково обґрунтованого співвідношення між навчально-інформаційними обсягами друкованого тексту і наочності. Тут слід враховувати, що в учнів початкових класів навчальна діяльність здійснюється в основному на

базі аналізу змістових ознак явищ і процесів, що вивчаються. З часом в учнів (у середніх та старших класів) робота вищої нервової діяльності удосконалюється, активно формуються уміння та навички сприймання та усвідомлення інформації. Тому кількість текстової інформації може збільшуватись. Це означає, що співвідношення обсягів інформації, яка подається текстовим і наочним способом може становити 1:4 [3, с.331].

Диференціація художнього оформлення тексту, малюнків, таблиць, інших структурних візуальних елементів повинна відбуватись відповідно до вікових особливостей і пізнаваних можливостей учнів. Сюди входить дизайн змістових рубрик, розділів, параграфів; застосування різних типів шрифтів для виділення головного і допоміжного; використання сигнальних символів, тобто умовних позначень (піктограм) типу: «важливо», «нові відомості», «це треба запам'ятати», «завдання підвищеної складності» тощо; мінімізація необхідних розмірів строк, конструкцій речень; створення верхніх і нижніх, внутрішніх і зовнішніх полів, проміжків між окремими рядками тексту.

Наприклад, дизайн підручника для дітей молодшого шкільного віку відіграє вагомю мотиваційну функцію, тому МОН надає чіткі рекомендації до його вирішення [2]:

- Структура основного тексту має бути логічною, з втриманими пропорціями одноступеневих рубрик. Це дозволить структурувати його також візуально, із застосуванням єдиного стереотипного зразка.
- Основні та додаткові тексти повинні чітко розрізнятися – і змістовно, і візуально (зокрема, за шрифтовим рішенням).
- Привабливий зовнішній вигляд навчального видання не повинен суперечити вимогам нормативної документації щодо оформлення текстової частини та поєднання візуальної і вербальної інформації на книжковому розвороті у зручній для сприйняття та запам'ятовування формі. Шрифт як основний елемент друкованого видання, який має змістове навантаження, насамперед повинен полегшувати сприйняття тексту.
- Ілюстративний матеріал має бути сучасний, тематично різнобічний, змістовний, виконаний на високому художньому рівні. Важливо досягти реалістичного зображення, не допускаючи змішування стилів, жанрів, художніх підходів.
- Зображувані на ілюстраціях предмети мають включати в себе всі необхідні для їх належної ідентифікації деталі (що, зокрема, надійно забезпечує контурний рисунок).
- Необхідно забезпечувати повну відповідність тексту та ілюстрації щодо значущості, послідовності, пропорцій у розмірах словесно та візуально представлених елементів.
- Для посилення ефекту запам'ятовування рекомендується супроводжувати ілюстрації підписаними підписами, які мають бути уніфікованими щодо характеру формулювання, розташування та способу візуального подання.

- Необхідно ретельно визначити кількість та характер умовних позначень, що використовуватимуться у підручнику: вони повинні добре розрізнятися візуально, а також чітко узгоджуватися зі змістом позначених ними завдань.
- Продумуючи загальний візуальний образ підручника, слід уникати полістилізму та еклетики, ошатливо використовувати знаки візуальної комунікації.
- Рекомендується максимально обмежити кількість декоративних елементів, що перевантажують шпальту, та не допускати пістрявості, що розсіює увагу учня.
- Ілюстративний матеріал для конкретного підручника має бути створений спеціально і подаватися в оригінальній формі; передрук із попередньо віддрукованого поліграфічним методом візуального матеріалу категорично не рекомендується і з міркувань можливих порушень авторського права, і через неможливість подальшого якісного відтворення.

За допомоги вирішення проблем дизайну підручників для старшої школи може слугувати проведення опитувань старшокласників, означення їх бачення та очкування, їхніх потреб і на основі цього визначити шлях розвитку творчих ідей, адже сучасний інформаційний світ стрімко розвивається.

Висновки. Проаналізувавши теоретичні відомості та рекомендації МОН України щодо дизайну шкільного підручника, можна озвучити необхідність впровадження у навчальні програми дисциплін спеціальності 023 Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрації таких як Художньо-прикладна графіка чи Шрифтова графіка навчальних завдань, що спонукали б студентів до пошуку нових творчих рішень у дизайні і художньому оформленні декоративних, інфографічних елементів та стилістиці ілюстративного матеріалу майбутніх підручників.

Список використаних джерел:

1. Гриневич Л. Новий погляд на дизайн підручників. Освіта в Україні. URL: <https://osvita.ua/blogs/55159>.
2. Нова Українська школа. «МОН видало рекомендації щодо дизайну та поліграфії підручників для перших класів». URL: <https://nus.org.ua/news/mon-vydalo-rekomendatsiyi-shhodo-dyzajnu-ta-poligrafii-pidruchnykv-dlya-pershyh-klasiv>.
3. Красовський О.С. Педагогічний дизайн електронного підручника та принципи його реалізації. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/7771/1/39.pdf>

Problem of this article concerns of design of the schoolbook and artistic solution of its graphic elements. Problem solutions are defined on the basis of the analysis theory and practice of creation of the schoolbook.

Key words: schoolbook, design, recommendations.

Отримано: 10.03.2020

УДК 7.025.4:75.051

Н. І. Кучма, асистент

ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИДАЛЕННЯ ЗАБРУДНЕНЬ З ПОВЕРХНІ ФАРБОВОГО ШАРУ В РЕСТАВРАЦІЙНИХ ПРАКТИКАХ

У статті розглянуто причини, які призводять до виникнення поверхневих забруднень та їх вплив на живописне полотно; висвітлено основні методи та технології видалення підлакових забруднень з поверхні фарбового шару картини; проаналізовано розчини та суміші для видалення нашарувань бруду з поверхні олійного живопису та способи їх застосування.

Ключові слова: реставрація, лакове покриття, підлакові забруднення, розчинники, емульсії, суміші, реставраційні матеріали, фарбовий шар.

Пам'ятки живопису, скульптури, архітектури, графіки, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва є своєрідним історичним фондом духовного удосконалення людства. Проте будь-який твір мистецтва, яке б духовне і естетичне навантаження в собі він не ніс, являє собою певний матеріальний об'єкт, підвладний, як і все, невблаганному впливу часу. Нажаль, кожне століття, рік, день і, навіть, хвилину ми щось втрачаємо з великої скарбниці культури. Рахунок цих втрат збільшують війни, природні катаклізми, грабунок та інше. Як же зберегти і передати нащадкам ті тендітні продукти діяльності людства, які гинуть на наших очах? [4, с.234-243].

Видалення підлакових забруднень, які не тільки заважають естетичному сприйняттю твору, але і псують дорожчий фарбовий шар, завжди досліджувалося в реставраційній практиці. Тому актуальність даної науково-дослідницької статті полягає у висвітленні основних технологій видалення поверхневих та підлакових забруднень, вивченні методів, які застосовуються у сучасній реставраційній практиці, та виокремленні найоптимальніших серед них.

Проблема підбору технологій видалення підлакових забруднень часто з'являється у науковій реставрації. У 2016 р. реставратор Г.С. Клокова класифікувала та упорядку-

вала основні оптимальні методи та практичні прийоми реставрації, зокрема і техніки розчистки фарбового шару [6].

Великий внесок у вирішення проблем реставрації творів мистецтва зробили дослідники: Т.Р. Тимченко, Т.С. Федосєєва, М.В. Фармаковський. Які свою увагу приділяли методам мистецтвознавчих, техніко-технологічних та атрибуційних досліджень творів образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва, викладених здебільшого на науково-практичних конференціях та в окремих публікаціях.

Аналізуючи наукові дослідження цих фахівців, можна зробити висновок, що професійна діяльність реставратора визначається не тільки його практичною майстерністю, але й рівнем теоретичної підготовки.

Мета дослідження – дослідити та проаналізувати методику видалення щільних підлакових забруднень з поверхні творів станкового олійного живопису.

Видалення забруднень з поверхні творів станкового олійного живопису пов'язане з виявленням живописного шару, з звільненням його від усіляких нашарувань, що псують враження і заважають «бачити» картину. Ці процеси є справою вкрай відповідальною. Відомо чимало випадків псування картин, які потрапляли в руки недосвідчених людей. Для виконання розчисток потрібно добре знати технологічні особливості роботи старих майстрів – творців картин. Старі майстри фламандської та італійської шкіл, щоб домогтися світіння і прозорості фарб, робили спеціальні підмальовки на білих і тонованих ґрунтах фарбами надзвичайно обмеженої палітри і закінчували свої картини кольоровими лєсуваннями.

Тому реставратор може зустрітись із зразком складної комбінованої техніки. Становище ускладнюється ще й тим, що старі картини несуть на собі численні, що змінилися в кольорі лакові шари, починаючи від авторського, що по своїй давності майже дорівнює лєсувальним покриттям, і кінчаючи самим пізнім. Шари лаку як би зрослися з фарбовим шаром, і часом навіть досвідченому оку буває важко розібрати, де кінчається фарба і починається лаковий шар. Крім того, між шарами лаку і поверхню його часто бувають нальоти бруду. Тому промивка і розчищення живопису шляхом розчинення і зняття цих нашарувань є справою надзвичайно відповідальною. Сильно діючими речовинами – розчинниками – при операціях над лаками можна легко пошкодити і сам живопис, тому від реставратора потрібно, по-перше, розуміння техніки в якій виконаний твір, умілий підбір складу розчинника для зняття лаку, обережність, поєднана з спритністю, досвід, любов до своєї справи і почуття величезної відповідальності.

Досліджувана проблема є дуже важливою та актуальною. Традиція збереження і реставрації пам'яток стала основою для розвитку сучасної школи реставрації творів мистецтва [3].

Виділимо загальні етапи роботи над видаленням забруднень з поверхні живопису: вивчення особливостей живописної фактури та її забруднення; підбір сумішей для видалення забруднення; вибір прийомів видалення забруднення; виконання низки пробних розчисток на декількох ділянках картини; робота відповідно до обраної методики на поверхні всієї картини або на її окремих ділянках; постійне зіставлення виду розкритої ділянки з враженням від картини в цілому.

Вибір тієї чи іншої методики залежатиме від кількох факторів: стану збереженості, віку, технологічних особливостей живопису та характеру забруднень.

Підбір розчинника проводиться у кожному окремому випадку дослідним шляхом. Першу пробу видалення за-

бруднення слід робити через мікроскоп на невеликій ділянці живопису, бажано на фарбі світлого тону. Розчинником змочують ватний тампон, віджимають та протирають намічену ділянку. Якщо тампон залишається чистим, це означає, що дана суміш не розчиняє забруднення і її потрібно замінити. Коли ж тампон набуває певного відтінку, це ознака того, що розчин занадто міцний і разом з брудом та лаковим покриттям видаляє шар фарби. Підбравши найбільш ефективний склад розчину, переходять до видалення забруднення на всій площині [7, с.75].

При виборі найбільш ефективних сумішей потрібно правильно підібрати і технічні матеріали. Поряд з ватними тампонами також застосовують, щетинні пензлі та хірургічні скальпелі. На гладкій поверхні живопису достатньо використати тампон, але на живописі з яскраво вираженою фактурою мазка, ефективніше використати скальпель чи пензель, тому що тампон знімає бруд тільки з випуклих частин фактури фарбового шару, не видаляючи його з заглиблень. Окремі точкові скупчення бруду та екскременти комах видаляють вістрям скальпеля.

Варто зазначити, що іноді потрібно відмовитися від видалення забруднень, так як їх неможливо виконати, не пошкодивши живопис.

Отже, видалення підлакових забруднень з поверхні творів станкового олійного живопису, можуть нести велику загрозу збереженню його культурних цінностей у тому випадку, коли вони проводяться неправильно і без належної якості. Будь-яке навіть незначне втручання в матеріальну структуру твору з метою консервації або реставрації приносить щось нове в його вигляд. На кожній дії реставратора лежить тягар відповідальності за збереження автентичності твору не тільки перед минулим, а й перед майбутнім.

Список використаних джерел:

1. Агтеєв П. Возобновление масляных картин. Санкт-Петербург : Вестник изящных искусств, 1886. 446 с.
2. Білокінь С. Михайло Бойчук: проблеми реставрації пам'яток. *Реставрація, консервація, атрибуція пам'яток мистецтва на Україні* : тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1989. 49 с.
3. Бобров Ю.Г. История реставрации древнерусской живописи. Ленинград : Художник РСФСР, 1987. С. 16-25.
4. Бойчук М.Л. Кошторис на ремонт фресок у хрещальні Софійського собору. [1919]. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Київ, 1919 Ф. 166. Оп. 1. Спр. 244. С. 29-30.
5. Реріх Н. Художественная техника в применении к археологии. Санкт-Петербург, 1899. 15 с.
6. Клокова Г.С. и др. Реставрация произведений станковой темперной живописи : учебное пособие для высших учебных заведений. Москва : Изд-во ПСТГУ, 2012.
7. Федосєєва Т.С. Материалы для реставрации живописи и предметов прикладного искусства. Москва, 1999.

The article deals with the causes that cause surface pollution and their effect on the painting canvas; the basic methods and technologies of removal of the undercoat contamination from the surface of the paint layer of the picture; solutions and mixtures for removing dirt from the surface of painting and methods for their application are analyzed.

Key words: restoration, lacquer coating, varnish contamination, solvents, emulsions, mixtures, restoration materials, paint layer.

Отримано: 10.03.2020

УДК 739.2

С. В. Луць, кандидат мистецтвознавства

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ЮВЕЛІРСТВО: АСПЕКТИ ФОРМОТВОРЕННЯ

У статті розглядаються базові чинники, що призводять до формування нових тенденцій українського ювелірного мистецтва, стилістичних засад в загальному культурно-історичному контексті розвитку світового ювелірного мистецтва.

Ключові слова: українське ювелірство, експериментаторство, стилістика, методи, формотворення.

Подібно до основних тенденцій «авторського мистецтва» Європи 60-х рр. ХХ ст., зокрема ювелірного мистецтва, в Україні з середини 1970-х років відбувається утвер-

дження українського ювелірного мистецтва, де в основі є «авторське начало», зумовлене індивідуальним підходом до виготовлення ювелірних предметів. Як і європейське, українське

ювелірство зазначеного періоду розвивалося в експериментальному руслі, що вирізнялося змішуванням стилів, пошуків нових методів формотворення, виражальних засобів, поєднання нетипових для ювелірного матеріалів тощо.

Аналізуючи досліджені матеріали в галузі ювелірного мистецтва періоду незалежності України (з 1991 р. по нині), варто зазначити, що виділяються наукові праці, зокрема у вигляді окремих публікацій та монографій відомих мистецтвознавців: З. Чегусової, Р. та Р. Шмагала, Л. Пасічник та ін. [1; 2; 4-6].

Метою статті є аналіз основних положень, що ведуть до формування нових тенденцій, методів та принципів формотворення у творчих процесах українського ювелірного мистецтва нинішнього періоду.

Важливу роль у поступі ювелірного мистецтва на межі ХХ-ХХІ ст. відіграло активне впровадження до художньо-виробничого процесу прогресивних технологій моделювання, монтування, криплення каміння, а також креативних дизайнерських рішень у композиційних та формотворчих процесах, які давно набули популярності у світовому «art-jewellery». Зауважимо, що, як і в 80-х роках ХХ ст., професійне декоративне мистецтво, у даному випадку ювелірство, утверджувалося неординарними творчими особистостями, тому активізація творчих пошуків, експериментальні методи роботи з різноманітними матеріалами, специфіка пластичної мови, трансформуючись у новаторські форми декоративності, тим самим зазнають у цей період кардинальних змін та все більше наближаються до принципів авангардного мистецтва [5, с.6]. Матеріально-технічні умови для практичної реалізації завдань дизайну та технологічних нововведень в українському ювелірстві залишаються на експериментаторському рівні, що призводить подекуди до повного індивідуального процесу перетворення художньої ідеї в матеріал, починаючи з виготовлення майстром необхідного інструменту. Як і в ХVІІ-ХІХ ст., сучасні українські художники авторського ювелірного мистецтва кожний витвір виконують індивідуально від початку й до кінця. В усіх технологічних операціях переважає ручна праця, де часто застосовують традиційні давньоруські ювелірні техніки [3, с.23-26]. Сучасні українські майстри, подібно до своїх давніх предків, оперують не тільки художньо-естетичними якостями композиції, але й логікою принципів та методів ведення роботи, що ґрунтуються на руко-творності та ексклюзивності ювелірних виробів.

Початок ХХІ ст. позначився ще активнішим розвитком авторського ювелірного мистецтва, ніж попередній етап, де філософська глибина ідейно-образного начала слугувала основою архітектоніки ювелірного твору, а технологічні експерименти та використання нетрадиційних для ювелірного матеріалів (сталь, магніт, вугілля, волосся тощо) надало новій динаміці розвитку новаторських авангардних вирішень, що вирізняються фізичними та хімічними властивостями матеріалів, які у поєднанні утворюють незвичні композиційно-технологічні ефекти взаємодії між собою.

Слід зазначити, що проблеми експериментальних пошуків широкої низки аспектів процесу виготовлення ювелірних творів, кожний художник-ювелір розв'язує в межах індивідуального стилю, що зумовлено відчуттям співзвучності попередніх та нинішньої епох. Застосування у творчості, окрім дорогоцінних металів та коштовного каміння, широкий спектр різноманітних матеріалів, таких як: дерево, шкіра, перли, корали, художні емалі, інші нетрадиційні для ювелірного матеріали та поєднання їх з новаторськими методами роботи на основі класичних ювелірних технік дозволяють повною мірою відкривати явища композиційного та технологічного формотворення, що відтворюють відчуття нинішнього часу [5, с.340-387].

Нині українське ювелірство явно вишло в площину творчого експериментаторства, де спостерігається розкриття художнього образу завдяки природнім якостям матеріалів, які використовуються в роботі. Методи та принципи ведення творчого процесу не обмежуються ustalеними канонами, а ще більше розширилися пошуками нових форм

і засобів вираження, експериментаторства в авторських техніках та різних стильових напрямках, що перетинаються, поєднуються та яскраво висвітлюються у творчості багатьох українських митців-ювелірів нової доби, які все частіше відкриваються новими іменами, що представляють різні регіони України [6].

Наближення до національно-культурних основ, форсування художньо-експериментальних ідей нових методів формотворення, що базуються на традиційних технологіях художнього металу, спрямувало українських ювелірів у русло творчого взаємного обміну. Зауважимо, що обмін інформацією між художниками, майстрами, мистецтвознавцями щодо творчих процесів, які окреслюють різноманітні аспекти вітчизняного та закордонного ювелірного мистецтва, позитивно вплинув на поступ новітнього українського ювелірного мистецтва загалом, відкрив нові сторони стилістики дизайну. Вагомим у становленні та поступі українського ювелірного мистецтва кінця ХХ – початку ХХІ ст. є відкритість та інформаційна прозорість усіх дизайнерських і технологічних формотворчих процесів, що відбуваються у світі та дають можливість логічно усвідомлювати сутність мистецтва нової епохи. Трансформація давньоруських мотивів у креативні дизайнерські вирішення, використання різних художньо-образних елементів, які ідентифікують ювелірство вітчизняних майстрів саме як українське, виводять його на позиції самодостатніх культур, що активно розвиваються та взаємодіють у просторі світового арт-ринку.

Отже, процес розвитку українського ювелірного мистецтва в усіх його типологічних різновидах на початку ХХІ ст. досягає високого рівня, який, окрім художньо-образного сприйняття, дає змогу відтворити широкий діапазон оперування найскладнішими технологічно-технічними прийомами, що завжди були в числі традиційних та класичних. Відродження таких традиційних ювелірних технік, як художнє лиття, гаряча емаль, гравіювання, карбування, чорніння, травлення, та синтезування їх з новаторськими ідеями формотворення надають свіжого відчуття традиції, проте в новій епосі розвитку ювелірного мистецтва. У сучасному українському ювелірному мистецтві окреслюються нові специфічні принципи композиційного та технологічного формотворення, що характеризуються національними ознаками традицій українського декоративно-прикладного мистецтва, де представлено індивідуальні манери виконання ювелірних творів.

Список використаних джерел:

1. Кравченко М. Мистецтво прикрас в Україні останньої третини ХХ – початку ХХІ століття: європейський контекст, художні особливості, персоналії : дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.06 «Декоративне і прикладне мистецтво». Львів, 2017. 189 с.
2. Луць С. Творчість митців КюД «Любортас» у контексті українського ювелірного мистецтва кінця ХХ – початку ХХІ століття : дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.06 «Декоративне і прикладне мистецтво». Львів, 2017. 232 с.
3. Назимок М.М. Золотарство в Україні. Київ : Видавнича компанія «Воля», 2003. 254 с.
4. Пасічник Л.В. Ювелірне мистецтво України ХХ-ХХІ століття. Київ : Наукова думка, 2017. 302 с.
5. Чегусова З. Декоративне мистецтво України кінця ХХ століття. 200 імен : альбом-каталог. Київ : ЗАТ «Атлант Юем СІ», 2002. 511 с.
6. Шмагало Р.Т. Художній метал України ХХ – поч. ХХІ ст. Енциклопедія художнього металу. Львів : Априорі, 2015. Т. 2. 276 с., 668 іл.

The basic factors that lead to the formation of new trends in Ukrainian jewelry, interesting methods and principles of shaping, stylistic foundations in the general cultural and historical context of the development of the world jewelry are considered in the article.

Key words: Ukrainian jewelry, experimentation, stylistics, methods, shaping.

Отримано: 10.03.2020

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ РАКУРС ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ МУЗИЧНОГО ВИКОНАВСТВА

У статті висвітлено історичні віхи становлення музичного виконавства.

Ключові слова: музичне виконавство, інструментальне виконавство, вокальне виконавство.

Результати аналізу наукової літератури засвідчили, що дослідження музичного виконавства, яке започаткували філософи стародавньої Греції, значно поглибилося в процесі історичного розвитку музичної культури в ХХ столітті, поступово виокремилось у самостійну галузь музикознавства й досягло високого науково-теоретичного рівня.

Саме тому важливим є звернення до наукової спадщини стародавніх філософів, які опрацьовували музичну естетику античного світу і заклали підвалини теорії музики. Зокрема, з'ясовано, що вони висвітлювали питання виконавства на основі наукових досліджень Демокріта про фізіологію звукового сприймання; Арістотеля про фізіологію звука та особливості сполучення різних звуків у співзвуччя; Платона й Арістотеля про міркування впливу музики, її виховну роль на святах і в розважальних заходах.

У період раннього християнства музичне виконавство досліджувалося за двома напрямками: як компонент богослужіння і спосіб реалізації релігійно-виховного впливу музики. Натомість, як свідчить аналіз наукової літератури, поширення християнства в країнах Європи та екстенсивний розвиток церковного співу, нові тенденції в музичній теорії, що мали прояв у спробах обґрунтування реальних фактів музичної практики, зумовили звернення теоретиків до питань музичної діяльності. Так, Босцій першим зробив спробу визначити характерні риси особистості музиканта-виконавця, а Іоан Коттон – обґрунтувати принцип свободи творчості, з'ясувати відмінності між музикантом і співаком.

Встановлено, що систематичні і цілеспрямовані дослідження музичного виконавства почалися лише в епоху Романтизму – періоду розквіту оперного мистецтва, появою на професійній сцені хорових і оркестрових колективів, виконавською діяльністю відомих композиторів та великої кількості гастрольних співаків й інструменталістів-віртуозів. Критичні відгуки спостерігаємо в статтях Р. Вагнера, Ф. Ліста, М. Лисенка, О. Серова, В. Стасова, Р. Шумана, П. Чайковського та інших відомих композиторів і критиків, а також у рецензій кореспондентів газет і журналів щодо музикальної обдарованості, технічної підготовки, артистизму, індивідуальної манери виконавця, загальної картини музичного життя, рівня музичного виконавства і сприяли усвідомленню його як самостійної галузі музичного мистецтва.

Окремий напрям в осмисленні музичного виконавства представлено в музично-педагогічних працях, в яких обґрунтовано теоретико-методологічні засади формування виконавця, навчання співу, гри на різних інструментах (Г. Коган) [1], диригуванню (І. Мусін) [2].

Встановлено, що основними видами виконавської діяльності є хоровий спів, вокальне соло і дует, інструментальне виконавство як супровід співу, драматичної дії, танців, гімнастичних вправ, а їх виконавцями є поети, драматурги, хористи, співаки-музиканти та інструменталісти. Також зазначено, що характерними рисами стародавнього музичного виконавства є невіддільність від поетичних чи драматичних текстів і пластичних рухів; невіддільність інструментальної музики від вокальної.

В античному Римі давньогрецька музична культура, зокрема музичне виконавство, характеризувалося появою великих за складом хорів та інструментальних колективів, які самостійно виступали в театрах і цирках; високим рівнем публічних концертів віртуозів, формуванням великих духових оркестрів військових легіонів тощо.

Католицька церква мала значний вплив на еволюцію музичного виконавства у започаткуванні багатоголосся і появи складних поліфонічних творів, написаних для 4-6 голосів; залученні до богослужіння інструментальної музики, що відіграло значну роль в розвитку сольного, інструментально-ансамблевого та органного виконавства.

Значний екстенсивний і якісний розвиток музичного виконавства в епоху Відродження зумовлювався появою нових

поліфонічних шкіл у різних країнах і культурних центрах Європи; самостійним розвитком у країнах Європи численних жанрів світської музики; поширенням інструментальної музики і створенням нотної літератури для популярних інструментів (лютя, віола, скрипка, клавесин, орган); завершенням формування середньовічного оркестрово-ансамблевого стилю; виникненням опери і появою нових суб'єктів музично-виконавської діяльності – оперного співака, хору, оркестру, ансамблю, диригента.

Як свідчать першоджерела, музичне Бароко називають епохою концертного стилю, започаткованого на принципі змагання (концертування) інструменталістів і вокалістів, оркестрових і хорових партій, оркестрів і хорів. Вагоме значення для розвитку оркестрово-ансамблевого виконавства набуло удосконалення інструментарію, де на зміну середньовічним інструментам прийшли повна скрипкова група і духові інструменти нового покоління (флейта, гобой, валторна, фагот).

Безумовно, розвиток музичного виконавства в епоху Класицизму вирізнявся появою скрипки і фортепіано як сольних і ансамблевих інструментів, удосконаленням мистецтва співу «бельканто», формуванням «класичного» складу симфонічного оркестру (Й. Гайдн), становленням національних виконавських шкіл. Так, у різних європейських країнах з'являються видатні виконавці-віртуози: в Італії – засновники скрипкової школи А. Кореллі, Дж. Тартіні, Ф. Джемініані, Г. Пуньяні, Дж. Віотті; в Іспанії – лютист Х. Маріна. У Франції формуються національні школи інструментальної музики (органна, лютнева, клавесинна, віольна), а в період розквіту класицизму – школа скрипалів, яку очолювали відомі виконавці П. Байо, П. Гавіньє, Р. Крейцер, П. Роде та школа віолончелістів Ж. Дюпона і Л. Боккеріні.

У другій половині XVIII ст. країнами Європи гастрольно велика кількість виконавців-віртуозів. Композитори Й. Бах, Й. Гендель, Г. Гайдн, Л. Бетховен, В. Моцарт створюють величезний репертуар творів оперної, симфонічної та камерної музики, виконання яких вимагало високої технічної майстерності і художньої вправності.

Н. Паганіні (скрипка) і Ф. Ліст (фортепіано) започаткували появу виконавців нової формації з віртуозною грою, надзвичайною силою художньо-емоційного впливу, де відбувалося перенесення уваги слухачів з музичного твору на мистецтво інтерпретації. У цей період продовжується подальший розквіт опери, хорового, оркестрового і камерного виконавства, з'являється сучасний диригент оркестру – інтерпретатор музичних творів.

Отже, аналіз праць дослідників музичної культури ХХ століття переконує, що музичне виконавство зазначеного історичного періоду досягло високого художнього рівня і стало невід'ємною складовою духовного життя суспільства. Свідченням цьому є широка мережа філармонічних установ, музичних театрів, велика кількість професійних музикантів, хорів та оркестрів; інтенсивна концертна діяльність солістів і творчих колективів; масовий випуск різноманітної нотної літератури; виробництво якісних музичних інструментів; розгалужена система професійної підготовки співаків, музикантів-інструменталістів і диригентів.

Список використаних джерел:

1. Коган Г.М. У врат мастерства. Москва, 1977. 172 с.
2. Мусин И.А. Техника дирижирования. Москва, 1967. 352 с.
3. Жайворонок Н.Б. Музичне виконавство як явище культури. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури* : зб. наук праць. Київ : Міленіум, 2005. Вип. XV. С. 221-227.

The article deals with the historical landmarks of musical performance.

Key words: musical performance, instrumental performance, vocal performance.

Отримано: 10.03.2020

ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОНАВСЬКОЇ ТЕХНОЛОГІЇ СУЧАСНОГО ЕСТРАДНОГО СПІВУ

У статті систематизовані фізіологічні особливості функціонування співацького апарату завдяки поєднанню аспектів творчості та технології.

Ключові слова: сольний спів, естрадний вокал, музично-педагогічний досвід, виконавська технологія.

Розвиток сучасної популярної музичної культури вимагає від викладачів і співаків розширення арсеналу виразних засобів. Популярний, зокрема, естрадний вокал пройшов відносно невеликий шлях становлення і розвитку. Незважаючи на це, він сформував своєрідну стилістику, художні цінності та практично ствердив власну технологію виконання. Зазначимо, що естрадний вокал сьогодні – це мистецьке явище, що відрізняється певними унікальними якостями, які підбили підсумки історичного етапу розвитку інших галузей співу – народного та класичного. Всебічний розгляд теорії та практики естрадного співу видається актуальною проблемою дослідження, тому що, зазвичай, музикознавство розглядає сукупність вокальних жанрів саме академічної музики. Втім, сучасна естрадна вокальна музика представляє складний сплав виконавських стилів, напрямків і втілення особливої технології, опанування та наукове осмислення яких у повній мірі відображає існуючу нині наукову проблему, яку можна визначити як розрив теорії та практики естрадного вокального мистецтва.

Мистецтво співу викликає в нашій уяві певні образи, вдало відображає емоційний стан людини, а сам вокал можна розглядати як своєрідний технологічний процес відтворення художнього співу. Зазначимо, що вокальна школа у вузькому розумінні – це певна сукупність вокально-технічних засобів, що забезпечують високий рівень виконавства. Голосовий апарат людини та його можливості, вдосконалення методів і принципів виконання активно вивчається упродовж багатьох століть. Ґрунтовне дослідження художньої особливості вокального мистецтва естради було залучено з базових праць фахівців у галузі голосоутворення: Л. Дмитрієва, В. Морозова, В. Юшманова, Л. Ярославцевої; з техніки постановки голосу та фізіології процесу, психолого-педагогічних проблем: В. Антонюк, Н. Гребенюк, Л. Рудневої, О. Стахевича. Аналіз методичних робіт, у яких викладається педагогічний досвід практиків із питань естрадного співу, було здійснено на основі праць вітчизняних і зарубіжних фахівців: В. Ємельянова, С. Рігса, К. Садолін. При великій кількості різноманітних методичних праць, аспект гармонійних поєднань творчості та її технології спеціально не вивчався. Мета статті полягає у вивченні технологічного процесу будівництва звуку та обґрунтуванні творчого підходу до технологічних аспектів естрадного вокалу.

Вокальне мистецтво в ідеалі вважається мистецтвом акторського перевтілення, що у своїх кращих проявах базується на величезному досвіді розвитку цього виду мистецтва і свідчить про гармонійне поєднання традицій і новаторства. Метод навчання вокалу – це спосіб правильної і доцільної обробки людського голосу, виведений із законів роботи голосового апарату, який веде до такого співу, якого вимагає мистецтво [5, с.16]. Методичні розробки західних педагогів-вокалістів значно відрізняються від навчальних програм для виховання молодих співаків мистецьких закладів України. Назвемо особливий принцип звукоутворення, де застосовується «розмовна» позиція провідного американського педагога С. Рігса [4]. Відмінність вокального звукоутворення від звичайного розмовного полягає у наявності певних гармонічних тонів (обертонів) і забарвленні співочого звуку голосовою тембрацією. Вона залежить від індивідуальної будови гортані, рота, носоглотки співака та практичного досвіду їхнього використання для створення бажаного звуку. Питання гармонійного поєднання творчості та технології у процесі співу здавна бентежило видатних діячів музичного мистецтва. Єдиним рецептом подолання кризи видавалося поєднання творчих аспектів із технологією, підпорядкованість технічності співу питанням стилю, жанру та виразності емоцій. Наскрізна лінія багатьох наукових, історичних і методичних праць просякнута цією

ідеєю. У значній історичній панорамі трактатів з історії співу чітко виявляється цікавість до технології вокального навчання.

Нині розширюється і збагачується класична класифікація голосів, знаходячи і їхнє нове відображення в сучасному колі популярного співу. На естраді існує великий діапазон втілення вокальних звукових барв – від нашіптування до крику. Це стало можливим завдяки використанню мікрофонів і стимулювало пошук специфічних звучань, принципів нових прийомів виконання (фальцет, драйв, спів на горлі, відкритим звуком тощо). Глибокі зрушення засобів виразності, що відбулися на естраді під впливом творчих новаторських пошуків, викликали появу великої кількості різноманітних художніх прийомів. Естрадний вокальний номер відчуває великий вплив театральності, бо сучасною тенденцією є установка на візуалізацію, на створення шоу. Естрадній музиці властиве прагнення до помітності, незвичайності, оригінальності: будь-якому номеру доводиться відстоювати своє право на особливе ставлення з боку глядачів. Таким чином, специфіка естрадного вокального мистецтва вимагає від сучасного виконавця володіння багатим арсеналом професійних засобів. Тут і оволодіння професійними навичками: голосом, пластикою, акторською майстерністю, майстерністю імпровізації, академічними та фольклорними вокально-технічними прийомами.

Таким чином, визначимо, що музичне мистецтво естради має власну художню цінність. Якщо у критичних концепціях масова культура та музична естрада підпадають негативній оцінці, як ті, що мають характерні прояви спрощення та дегуманізації загального рівня розвитку високої культури, то в інших концепціях означення змінюється на позитивне – у ньому відчувається пошук генетичних зв'язків зовнішньо різноманітних явищ, спрямованих на естетизацію процесів культурного симбіозу масової та елітарної музики. За невеликий проміжок часу музичне мистецтво естради перейшло з розряду культурних «другорядностей» до домінуючих форм музично-виконавської творчості. З одного боку розважальне мистецтво є інструментом соціального врегулювання суспільної свідомості, а з іншого – товаром: комерціалізація характеризує всі сторони його буття. Теорія вокального виконавства, під якою треба розуміти історично усталені базові наукові знання, націлена на комплексний розгляд теоретичних і виконавсько-педагогічних проблем співу. Сучасна практика естрадного вокалу потребує використання естрадними співаками теоретичних знань для забезпечення сучасного рівня професіоналізму. Також не треба випускати і практичний аспект подальшого дослідження теми, так, як деякі майстри сучасної естради містять безцінний досвід, що збагачує популярний естрадний вокал мистецькими здобутками, піднімає його традиції на високій рівень.

Список використаних джерел:

1. Дрожжина Н.В. Функції мікрофону у вокальному виконавстві на естраді. *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти* : зб. наук. пр. Харк. держ. ун-т мистецтв ім. І.П. Котляревського. Харків, 2005. Вип. 15. С. 77-86.
2. Мартинюк Л.В. Методичні рекомендації до практичних занять з курсу «Хоровий клас та практикум роботи з хором» : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2014. 60 с.
3. Оганезова-Григоренко О.В. Генезис і розвиток вокальної методології: трансформація та синтез. Одеса : Астропринт, 2015. 83 с.
4. Ригтс С. Как стать звездой. Москва : Guitar College, 2000. 104 с.
5. Стахевич О.Г. Основи вокальної педагогіки: Природничо-наукові теорії сольного співу. Суми : Сум ДПУ ім. А.С. Макаренка, 2002. 92 с.

The article describes the physical peculiarities of the functioning of the singing apparatus, which combines various aspects of creativity and technology.

Key words: solo interlocutor, variety vocals, music-pedagogical process, performing technology.

Отримано: 10.03.2020

УДК 81.373.21:686(477.43)Кам'янецьчина

Н. В. Мендерецька, асистент

ТОПОНІМІЧНІ ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ СКЛЯРСТВА НА ТЕРЕНАХ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ

Стаття присвячена питанням дослідження топонімічних джерел як інформативного ресурсу для вивчення розвитку склярства на теренах Кам'янецьчини.

Ключові слова: Топонімічні джерела, склярство, Кам'янецьчина, регіон, назва, Сіцінський.

Одною з найцінніших праць з історії і етнографії Подільського краю та Кам'янецьчини є «Приходи і церкви Подільської єпархії» Юхима Йосиповича Сіцінського. В книзі подано всі найголовніші географічні, історичні, етнографічні відомості про усі поселення Поділля. Праця відзначається систематизацією фактичного матеріалу, новизною його викладу, серйозністю дослідження, глибиною пізнань, використанням писемних джерел, частина з яких безповоротно втрачена. Ю.Й. Сіцінській по праву вважається фундатором поділлязнавства, батьком історії Подільського краю.

Так, на сьогодні ця праця є чи не єдиним топонімічним джерелом для розгляду, вивчення і доказу існування розвинутого скловиробництва на теренах Кам'янецьчини у XVIII ст. У Сіцінського зустрічаємо 24 поселення на території Подільської губернії у назвах яких є слово «гута».

«Новая Гута сначала была, очевидно, стеклянным заводом, устроенным в Смотричских лесах; доселе сохраняются остатки этого завода, и в деревне есть семейства с фамилией Склярусов» [4].

«Что касается приписных деревень, то Старая Гута, по всей вероятности явилась в начале XVIII в., в лесах; название этого поселения показывает, что это был первоначально стеклянный завод» [4].

Значний інтерес до вивчення міського ремесла спостерігається у 20-30-х рр. XX ст. Найвагомішою постановою серед дослідників цехового ремесла того періоду був П.В. Клименко. Чималу увагу він звертав на специфіку розвитку промисловості регіону, що базувалася на основі землевласницького господарства, а також міську промисловість, пов'язану з «міщанським суспільством і капіталом».

До унікальних цехових пам'яток належить віднайдена і опублікована П. Клименком книга кам'янецького бондарсько-стельмахівсько-колодійсько-столярського цеху від 1601 до 1803 рр. Особливо цінними для нас є записи у книзі рубежу XVIII-XIX ст. На основі останніх робимо висновок, що цехове життя подільських міст в період переходу Поділля під владу Росії не зазнало суттєвих змін [3].

Гутне скло (від нім. die Hütte – будівля, в якій знаходиться скловарна піч). Перші згадки про вітчизняні скляні майстерні – гуті зустрічаються в документах XV-XVI ст., тобто набагато пізніше існування склярства в Київській Русі. При трактуванні терміну розрізняють три аспекти. Перший пов'язаний з традиційною схильністю дослідників усе давнє українське скло називати гутним, виходячи з найпоширенішої у давнину назви склоробних майстерень. Гутними називають також лише ті старі виробні, що дістали своє завершення біля скловарної печі. Третій погляд виник за принципом аналогії: гутним склом називають також виробні сучасних майстрів-гутників.

Термін вказує насамперед на особливості технології виробництва, суть якої полягає в тому, що формування виробу відбувається без використання спеціальних форм і тому називається вільним видуванням, або вільним формуванням.

Відродження українського скловиробництва почалося у XIV-XV століттях, а надзвичайний розвиток – у наступні два століття. Саме тоді виникли перші гуті – невеликі підприємства з виготовлення скла.

Якщо глянути на сучасну карту Хмельниччини, то ми знайдемо 17 сіл з назвами, що походять від слова «гута» – Гута, Стара і Нова Гута, Стара і Нова Гутиська, Гута-Морозовецька, Гута-Глибівська та інші. Століття тому на-

селених пунктів з такими назвами було близько 30. Все може означати одне – в нашому краї були сприятливі умови для скловиробництва, отож й для функціонування гут.

По-перше, є поклади головної сировини – кварцових пісковиків. По-друге, наявність лісових масивів дозволяло виробляти поташ – невід'ємний компонент виробництва скла. До речі, місця перепалення деревини для добування поташу називались будами. Раніше на Поділлі та Волині також було не одне село з назвою Буда, Будиська та ін. Часто гуті і буди в інтересах виробництва розташовували поряд.

Гуті, як правило, будували серед лісу, працювали у них до 10-15 робітників. Ще стільки ж займалися заготівлею та підвезенням піску та деревини. Майстри-гутники вручну, біля скловарної печі-горна, виготовляли віконницю (скло для вікон), різноманітні посудини, а також скляні прикраси. Гутне скло не мало такої якості та прозорості, як сучасне, але й із нього виходили гарні виробні.

В українських гутах майже виключно застосовувалась одна з найдавніших у скляному виробництві техніка вільного видування. Вона давала можливість максимально використовувати властивості скла, відзначалася простотою та відсутністю готових форм чи шаблонів. Кожен складув мусив бути одночасно і техніком, і художником.

У передмові до своєї праці «Гутне скло Поділля» В.М. Гагенмейстер зазначав, що Кам'янецький Краєзнавчий Музей поставив собі одним із завдань представити місцеву промисловість, як у минулому так і сучасному її стані. Між іншими експонатами місцевої промисловості, заслуговують на увагу виробні подільських колишніх гут, з якими історично пов'язане сучасне гутарство України. Гуті – важлива ілюстрація історії розвитку промисловості України з половини XVII до половини XIX ст. Гуті задовольняли своєю продукцією потреби, головним чином міщанства та кулацьких прошарків села [1].

Гуті, де працювали обезземелені селяни, майже до кінця XIX ст. зберігали на Україні старі форми виробів та примітивну техніку, провадили роботу по старовинним, унаслідкованим від минулого таємницям-рецептам; не дивлячись на давність скляної техніки, вона розвивалась незалежно від успіхів теоретичних знань.

«Гуті на Поділлі» – перша невелика спроба подати відомості до мало відомої галузі колишньої промисловості Поділля – гутарства. Можна стверджувати, що саме Володимир Гагенмейстеру належить думка довести сам факт існування гутництва на Кам'янецьчині. Він аргументує це аналізуючи етимологію назв селищ, у складі яких було слово «гута», вивчаючи архівні документи.

Крім архівного, не менш важливий матеріал, до вивчення подільського гутного скла дають зразки самої продукції, які ще й тепер можна надбати в селах та особливо містечках. Кам'янецький Краєзнавчий музей, один з багатьох провінціальних, що збірки їх мають важливе значення своєю локальністю, має порівнюючи зовсім малу колекцію, бо справа збирання скла в ньому шойно розпочата. Збірка ця звичайно не вичерпує все багатство форм виробництва подільського гутного скла, можливо дещо в ній не з подільських гут, проте вона, разом із зразками гутного скла подільського походження в інших музеях – Всеукраїнському Історичному ім. Т. Шевченка у Києві, Українського Мистецтва у Харкові, Кам'янецького Шкляно-Порцелянового Технікуму та інших музеїв і приватних збірок, може дати уявлення про барви, форми, та до деякої міри і про техніку виробництва.

Топонімічні джерела є цінним джерелом інформації для вивчення особливостей економічного та культурного розвитку на теренах Кам'янецьчини. Надають безпосередні докази існування розвиненого склоробства у нашому регіоні.

Список використаних джерел:

1. Гагенмейстер В. Гутне скло Поділля. Кам'янець-Подільський: Наука, 1931. 34 с.
2. Клименко П.В. Промисловість і торгівля в Подольській губернії на початку XIX віку. Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. Київ: УАН, 1927.

3. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: АН УРСР, 1963.
4. Сединский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. 996 с.

The article deals with the research of toponymic sources as an informative resource for studying the development of glassmaking on the territory of the Kamianets-Podilskyi region.

Key words: toponymic sources, glassmaking, Kamianets-Podilskyi, region, title, Sitsinskyi.

Отримано: 10.03.2020

УДК 378.091.2:37.011.3-051:78

Б. Є. Панчук, асистент

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ІНТОНАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ У ІНСТРУМЕНТАЛЬНО-ВИКОНАВСЬКІЙ ПОДГОТОВЦІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

У статті проаналізовано й охарактеризовано сучасні підходи з дослідження проблеми формування інтонаційної культури студентів у психолого-педагогічній, мистецтвознавчій та методичній літературі, визначено певну стадійність формування інтонаційної культури студентів закладів вищої освіти мистецького спрямування у процесі вивчення інструментально-виконавських дисциплін.

Ключові слова: інтонація, інтонаційна культура, майбутній вчитель музичного мистецтва, інструментально-виконавська підготовка.

Сьогодні проблема вдосконалення музично-педагогічних умов формування виконавської інтонаційної культури студентів у процесі інструментально-виконавської підготовки знайшла своє відображення в дослідженнях різних галузей науки: філософії, педагогіки, мистецтвознавства, культурології, психології. Так, обґрунтовано постулати загальної музично-виконавської культури інструменталістів (І. Анненкова, О. Апраксина, Н. Ветлугіна, А. Ігламова, О. Назарова та ін.); розроблено вимоги цілісності професійної підготовки майбутнього педагога-музиканта (Л. Гусейнова, Б. Міліч, О. Ростовський та ін.); висвітлено теоретичні та практичні основи формування виконавської майстерності музикантів-інструменталістів (К. Мартінсен, В. Муцмаєр, Г. Нейгауз, С. Савшинський, Г. Ципін та ін.); розкрито методику запам'ятовування музичних творів і їх сценічної інтерпретації (Т. Сиряцька, Д. Юник та ін.); визначено інтонаційну структуру музичної мови (Б. Асаф'єв, Т. Веркіна, Л. Мазель, А. Малінковська, А. Сохор та ін.).

Метою статті є проаналізувати й охарактеризувати сучасні підходи з дослідження проблеми формування інтонаційної культури студентів у психолого-педагогічній, мистецтвознавчій та методичній літературі, визначено певну стадійність формування інтонаційної культури студентів закладів вищої освіти мистецького спрямування у процесі вивчення інструментально-виконавських дисциплін.

Процес підготовки майбутнього вчителя музики до професійної діяльності знайшов відображення в наукових теоріях і дослідженнях вітчизняних науковців (Г. Падалка, О. Рудницька, О. Щолокова та ін.). Проте аналіз музикознавчої, методологічної та методичної літератури свідчить про необхідність подальшого вивчення аспектів проблеми музично-педагогічних умов формування виконавської інтонаційної культури майбутнього вчителя музичного мистецтва у процесі інструментально-виконавської підготовки.

Основою музичного мистецтва є інтонація, яка в якості атрибуту музичного мислення у виконавському процесі вимагає особливої уваги. У діяльності вчителя музичного мистецтва вона стає предметом вивчення і формування музичної культури школярів, тому в нашому дослідженні ми вводимо поняття «інтонаційна культура». В процесі інструментально-виконавської підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва інтонаційна культура є мірою інтелектуального, емоційного, художньо-стильового, інтерпретаційного (вербального і виконавського) досягнення сенсу музичного твору, що забезпечує його якісне виконання у відповідність з педагогічними завданнями. Інтонаційна культура виконавця – це комплекс, що включає емоційне досягнення, усвідомлення і виявлення інтонаційної природи виконуваного твору, вміння його відтворювати, адекватно художньому образу, характеру, стилю [3, с.126].

Досліджено, що інструментально-виконавське інтонування протікає в різних умовах музичної діяльності. Воно визначається фактором часу, тобто може носити як фрагментарний характер (у процесі розучування твору, репетиційної роботи), так і цілісний, при якому виконання музичних творів відбувається повністю в умовах обмеженого в часі, безперервно-поступового розгортання музичного матеріалу. При цьому кожна інтерпретація реалізується в самому процесі інтонування [2, с.36].

Актуальність проблеми формування інтонаційної культури у інструментально-виконавській підготовці студентів педагогічних університетів обумовлена тим, що професія вчителя музичного мистецтва пред'являє високі вимоги до досягнення вчителем інтонаційної сфери музики і мистецтва в цілому, що обумовлено полімодальним використанням цього феномену в педагогічному процесі. Вокальна інтонація, інтонація диригентського жесту, виконавська інтонація на інструменті додаються ще і умінням користуватися інтонацією мови в роботі з дітьми. Таким чином, поняття «Інтонаційна культура» як більше містке, широкіє, з одного боку, як рівень якості професійної підготовки, з іншого, вважаємо необхідним включити в категоріальний апарат педагогічних досліджень.

У цьому аспекті досліджуваної проблеми ми вважаємо, що майбутній вчитель музичного мистецтва має навчитися організовувати музично-педагогічну діяльність у різних напрямках: навчальному, виховному, просвітницькому, виконавському тощо. Серед цих напрямків важливим, на думку педагогів-музикантів і музикознавців, є виконавський. Як стверджує О. Апраксина, цікава розповідь про музику не замінить її живого звучання; навіть прекрасний музичний твір не здійснить морально-естетичного впливу на слухачів, якщо він недостатньо добре вивчений, виконується неохайно, фальшиво, неприродно [1, с.138]. Саме від уміння педагогом-музикантом створювати та професійно виконувати різноманітні музичні інтонації залежатиме повноцінне відтворення художньої ідеї композитора, збагачення виконавської інтерпретації музичного твору емоційно-образним змістом.

Аналіз теоретико-методологічних та методичних особливостей інтонаційної культури студентів закладів вищої освіти дозволив дійти таких висновків: постійне опанування нових знань, уміння застосовувати їх на практиці, залучення основних розумових процесів – усе це ефективно сприяє формуванню інтонаційної культури майбутніх вчителів музичного мистецтва у процесі вивчення інструментально-виконавських дисциплін; основою музичного виконавства є психологічна здатність людини відображати інтонацію у відриві від реального звучання у вигляді музично-слухового уявлення.

Отже, на основі викладеного вище матеріалу можна зробити висновок про те, що сутнісна природа інтонаційної куль-

тури – це знову ж таки музична інтонація. Відповідно, одним із провідних напрямів у професійній музичній освіті стало формування інтонаційної культури, інтелектуальних якостей, як у процесі вивчення інструментально-виконавських дисциплін, так і в процесі поповнення загальної ерудиції, що вважається неодмінною умовою професійного зростання.

Список використаних джерел:

1. Апраксина О.А. Методика музикального виховання в школі: учебное пособие для студентов пединститутов по специальности «Музыка и пение». Москва : Просвещение, 1983. 224 с.
2. Малинковская А.В. Класс основного музыкального инструмента. Искусство фортепианного интонирования : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности 039700 «Музык. образование». Москва : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2005. 381 с.

3. Чжао Сін. Інтегративний підхід у формуванні інтонаційної культури студента-музиканта. *Сучасні освітні технології у професійній підготовці майбутніх фахівців* : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України, 25-26 жовтня 2011 р., м. Львів. Львів, 2011. С. 125-126.

The article analyzes and characterizes modern approaches to the study of the formation of students' intonation culture in psycho-pedagogical, art and methodical literature, defines a certain stage of formation of the intonation culture of students of higher education of artistic direction in the process of studying instrument teaching.

Key words: intonation, intonation culture, future teacher of musical art, instrumental and performance training.

Отримано: 10.03.2020

УДК 94(477.43-25)(092)

І. В. Паур, кандидат історичних наук, доцент

ІКОНОГРАФІЯ ПОШТОВИХ ЛИСТІВОК ВИДАННЯ МИТЦІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОЇ ШКОЛИ

У статті розглядаються поштові листівки видані митцями Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи упродовж 1902-1928 рр. Зокрема аналізуються поштівки видані К. Розвадовським для підтримки діяльності пересувної Народної виставки картин та окремі серії листівок художника-графіка В. Гагенмейстера із зображенням історико-архітектурної та мистецької спадщини Поділля.

Ключові слова: Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа, В. Розвадовський, В. Гагенмейстер, поштові листівки, Народна виставка картин, графічна школа.

Культурологічна, художньо-педагогічна та видавнича діяльність митців Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи досліджувалася істориками [5], мистецтвознавцями [1; 4; 7], краєзнавцями [2] та флюкартистами [6]. Проте іконографія поштових листівок видань митців школи розглядалася фрагментарно в контексті діяльності художників.

Мета статті – розглянути серії листівок видання керівників школи – В. Розвадовського та В. Гагенмейстера, як засіб популяризації просвітницької, пам'яткоохоронної та поліграфічної діяльності митців школи.

Ініціатором відкриття та першим керівником Художньо-промислової школи у Кам'янці-Подільському був художник В'ячеслав Розвадовський, який організував у місті рисувальні класи з гончарним відділенням (1905). Вони стали своєрідним продовженням діяльності митця у справі вихованням художнього смаку українського народу творами мистецтва через організацію пересувних виставок картин.

У 1904 р. організований В. Розвадовським перший маршрут народної виставки картин по Київській і Подільській губерніях, ознайомив із експозицією мешканців десяти міст: Київ, Васильків, Біла Церква, Сквиря, Липовець, Немирів, Вінниця, Ямпіль, Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський та населення 200 сіл. Було продемонстровано більше 120 картин історичного, релігійного й побутового змісту, а також 100-150 етюдів та ескізів художників В. Кустодієва, В. Маковського, І. Рєпіна, М. Рєрїха та ін. [7, с.53].

З метою збирання коштів для організації виставок та популяризації своєї діяльності, В. Розвадовський організує масові видавання поштових листівок із репродукціями кращих картин. У 1902 р. з надруком «На користь народних виставок картин» була видана перша з них – «Русинка». Цього ж року вийшла друком листівка під назвою «Портрет Мирослави Давидяк» [6, с.397]. І. Рєпін для виставки в Кам'янці-Подільському подарував акварельний малюнок «Прометей», з дозволом репродувати його для продажу на листівках [1, с.40]. Загалом упродовж 1904-1909 рр. видано дев'ятнадцять серій листівок з репродукції картин народних виставок, з яких дев'ять – за творами В. Розвадовського [6, с.493].

Проаналізувавши масив поштових видання В. Розвадовським бачимо, що репродукції картини «Гопак» переважували тричі, на, що вказують особливості оформлення поштового формуляра. Так, на одній з них російською мовою зазначалося «Репродукція с картины худ. В. Розвадовскаго – «Гопак». Изд. Народной выставки кар-

тин 1904 г.», другій – українською «З картини «Гопак» артиста-маляра В.К. Розвадовскаго. Видане народ. виставки картин 1905 року», третя поштівка вирізнялася назвою репродукції – «Гопь, «тетка», не журись». Спільним для них став напис на адресному боці, що видання дозволено цензурою Санкт-Петербурга 20 травня 1904 р., на користь Народної виставки картин [8]. У 1905 р. були видані поштівки з репродукціями картин: «Гуцулка», «Ой не світи, місяченьку...», «Жнива», «Катерина» [6, с.397]. На виданнях 1904-1905 рр. був надрук українською мовою «Дохід з карток призначений на народні виставки картин» [6, с.493]. На одному із переглядів 1904 р. було розпродано 12540 екземплярів репродукцій Народної виставки картин на суму 602 руб.80 коп. [7, с.54], а на окремих поштівках з роботами Розвадовського була зазначена ціна – «50 к.» [8].

До запланованої на 1909 р. виставки було видано поштівки із репродукціями п'яти картин Розвадовського: «Молитва», «Каленик» (1905), «Весела хвилька», «Подруги» (1905), «Катерина» [6, с.397, 493]. Хоча виставка не відбулася, репродукції тиражувалися як видання Народної виставки картин. Написи на адресному боці поштових були україномовними, а до картини «Каленик» додатково на адресному боці поштового формуляра було надруковано вірш М. Гоголя: «Що він думає дідько утися його батькові, що він голова, що він обливає людей на морозі зимною водою, так і ніс задирає! Ну, голова, голова. Я сам собі голова...» [8].

Під керівництвом Володимира Гагенмейстера Кам'янець-Подільська художньо-промислова профшкола і технікум імені Г. Сковороди перейшла від просвітницької до пам'яткоохоронної діяльності. Митці школи першими розпочали роботу із популяризації архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського і видів Поділля. Зібрані матеріали готувалися до друку і видавалися літографічним методом силами школи, яка мала свою літографічно-цинкову майстерню і друкарський станок [3].

Видання школи виходили невеликими накладами (50-500 прим.) і наразі стали бібліографічною рідкістю. Частина їх зберігається у фондах Кам'янця-Подільського державного історичного музею-заповідника: «Вітряні ворота» (1923), «Ворота кафедрального костелу» (1923), «Кафедральний костел» (1927), «Новопланівський міст» (1927), «Стара міська ратуша» (1927), «Турецький мінарет» (1927), «Вид Кам'янець-Подільська» (1927), «Кам'янець-Подільська фортеця» (1928), «Гончарна башта» (1928), «Турецький міст» (1928), «Руська брама» (1928) [3]. У каталозі «Україна у

старій листівці» представлено 31 поштівку видання школи В. Гагенмейстера 1923+–1928 рр. з видами: історико-архітектурної спадщини Кам'янець-Подільського (18 поштівок), типів Поділля (8 поштівок, 1927 р.), професійної («Коваль», «Лірник на Поділлі», 1927 р.) та революційної тематики («На користь безробітним», 1924 р. та «Будуймо танк «Вартовий Кам'янецьчини», 1928 р.) [6, с.319-324].

Нами було виявлено шість поштівок видання Кам'янець-Подільської Художньо-Промислової Профшколи 1927-1928 рр. із видами: «Кам'янець-Подільський», «Стара Фортеця», «Турецький мінарет» (1927), «Вітряна брама», «Брама Катедрального костюлу», «Кам'янецька фортеця» (1928). Остання була видана після проголошення фортеці державним заповідником і містила такий текст: «Старий Кам'янець-Подільський (Vieux Kamieniec). Кам'янецька фортеця, заснована в XIV ст., в минулому захищала південні окраїни Русько-Литовської держави від татар, турків та волохів. Маючи на увазі історико-культурне значіння Кам'янецької фортеці Рада Народніх Комісарів УРСР постановила в 1928 р. оголосити її за державний заповідник», який у повоєнний час став єдиним джерелом інформації, що підтверджував статус музею [2, с.39]. Поштівка була видана тиражем у 500 примірників і коштувала 10 коп. [8].

Отже, поштові листівки видані митцями Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи сприяли формуванню культурного середовища губернського центру. Зокрема, В. Розвадоський використовував їх як просвітницький матеріал, який слугував своєрідним транслятором виставкової діяльності з метою розвитку художнього смаку подолан. Листівки видання В. Гагенмейстера, стали не лише зразками графічної майстерності митця та його учнів, але й цінними іконографічними джерелами, що зафіксували історико-архітектурні пам'ятки Поділля та використовуються у реставраційній та пам'яткоохоронній справі.

УДК 378.011.3-051:78

О. М. Прядко, кандидат педагогічних наук, доцент

ВИХОВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

У статті розглядаються проблеми підвищення рівня фахової підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва шляхом формування та розвиток у них професійної мотивації, розкриваються особливості виховання професійно-педагогічної спрямованості особистості студента.

Ключові слова: мотивація, професійно-педагогічна спрямованість, майбутній вчитель музичного мистецтва, фахова підготовка.

Важливою проблемою фахової підготовки майбутніх педагогів є формування у них професійної мотивації. Питання розвитку професійної мотивації майбутніх учителів музичного мистецтва є складовою загальної проблеми формування мотиваційної сфери студентів вищих навчальних закладів педагогічного спрямування. Формуванню мотивації навчання як комплексу властивих студентові мотивів, які спонукають його до пізнавальної діяльності і значною мірою визначають її успішність, належить важлива роль у системі вищої педагогічної освіти.

Проблема мотивації навчання розкривається у наукових працях з психології та загальної педагогіки. Ю. Бабанський, В. Давидов, Л. Занков, Д. Ельконін, А. Маркова, С. Рубінштейн, М. Скаткін, Г. Сухобська, В. Сухомлинський досліджували засади формування мотивації поведінки людини. І. Соловйов, Ж. Шиф, Г. Дульнов, В. Петрова, М. Нудельман, М. Фефанов здійснювали психологічні дослідження проблем мотивації. Питання фахової підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва вивчали А. Болгарський, С. Горбенко, Ж. Дебела, А. Кречківський, Т. Осадча. Проблеми професійної мотивації студентів навчальних закладів педагогічного спрямування висвітлювалися у працях А. Галаль, Т. Новожилова.

У сучасній педагогічній науці поняття «мотивації» трактується як «система мотивів, або стимулів, які спонукають людину до конкретних форм діяльності або поведінки» [1, с.217]. Поняття «мотив» (франц. *motif*, від лат. *moveo* – рухую) означається, як «спонукальна причина дій і вчинків людини»

Список використаних джерел:

1. Белічко Н.Ю. Українські мотиви у творах В. Розвадоського 1900-1905 років. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2017. Вип. 24. С. 37-42.
2. Білокін С. «Білі круки» подільського друкарства. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2000. №3-4. С. 33-45.
3. Владимир Николаевич Гагенмейстер (1887-1938). *Путеводитель по выставке*. Хмельницький : Облполиграфиздат, 1987.
4. Гуцул І.А., Урсу Н.О. Володимир Гагенмейстер. Життя і творчість : монографія. Кам'янець-Подільський : ФОП Син Я.І., 2015. 224 с.
5. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Минуле і сучасне Кам'янець-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини : історичні нариси. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. Вип. 1. 316 с.
6. На спомин рідного краю. Україна у старій листівці: альбом-каталог / під ред.: М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк. Київ : Криниця, 2009. 505 с.
7. Овчаренко Л. Народні виставки картин В'ячеслава Розвадоського (1904-1906). *Етнічна історія народів Європи*. 2014. №43. С. 52-59.
8. Приватна колекція поштівок І. Паур (м. Кам'янець-Подільський).

The article examines postcards published by artists of the Kamianets-Podilsky School of Art and Industrial during 1902-1928. In particular, the article analyzes postcards issued by K. Rozwadowski to support the activities of the mobile People's Art Exhibitions and separate series of postcards by graphic artist V. Hagenmeister depicting the historical, architectural and artistic heritage of Podillya.

Key words: Kamianets-Podilsky School of Art and Industrial, V. Rozwadowsky, V. Hagenmeister, postcards, People's Art Exhibitions, graphic school.

Отримано: 10.03.2020

[1, с.217]. В основі мотиву діяльності знаходиться потреба, внаслідок усвідомлення й переживання якої у людини виникають певні спонуки до дії, завдяки яким задовольняються дані потреби. Чим вищий рівень загального культурного розвитку особистості, тим різноманітнішими є запити щодо задоволення духовних потреб: потреб у знаннях, інформації, естетичних, культурних враженнях.

Рушійною силою навчальної діяльності є сукупність мотивів та протиріч, задоволення і вирішення яких забезпечує поліпшення результативності навчання. Протиріччя, як стимул навчальної діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва, є неузгодженістю між музичними знаннями, уміннями та навичками студентів, розв'язання яких сприяє підвищенню ефективності навчання. Налагодження рівноваги між бажаннями студента та наявними можливостями їх задоволення, в результаті оволодіння необхідними механізмами діяльності, забезпечує належний рівень фахової підготовки майбутніх педагогів-музикантів.

Відношення студентів вищих навчальних закладів педагогічного спрямування до різних видів навчальної діяльності, прояви загальної активності на заняттях визначаються їх потребами та відповідними цілями. Важливим фактором успішності процесу фахової підготовки майбутніх учителів є формування педагогічної спрямованості особистості студента та його професійної мотивації навчання. Формування професійно-педагогічної спрямованості передбачає розвиток інтересу і любові до дітей, захопленості педагогічною працею, стійкості духовних, передусім, пізнавальних інтересів, готовності пере-

будувати свою поведінку відповідно до потреб педагогічної ситуації [4, с.47]. Професійно-педагогічна спрямованість – це система особистісних якостей, які визначають стійке, усвідомлене, активно-дійове ставлення до педагогічної праці [2, с.8]. Сформованість спрямованості студента музично-педагогічної спеціальності на оволодіння професією вчителя полягає у чіткому усвідомленні мети і завдань діяльності педагога-музиканта у школі, суспільної значущості його праці, глибокому прагненні до опанування та закріплення теоретичних основ фахових знань, ефективного застосування їх на практиці. Розвиток стійкої пізнавальної активності студентів сприяє виникненню прагнень здійснювати особисті відкриття у педагогічній теорії та практиці, формуванню наукового світогляду. Майбутній педагог має гостро відчувати велику відповідальність за результат своєї праці – виховання всебічно розвинених, високодуховних членів українського суспільства.

Професійна мотивація і пізнавальні мотиви в навчанні, які полягають в інтересі до засвоєння знань, допитливості, отриманні задоволення від інтелектуальної діяльності, тісно пов'язані одні з одними. Професійна мотивація – це дія конкретних спонукань, які обумовлюють вибір професії і тривале виконання обов'язків, пов'язаних з цією професією [3]. Формування професійної мотивації майбутнього вчителя музичного мистецтва передбачає розвиток стійкого інтересу до музично-педагогічної діяльності, прагнення працювати з дітьми, переконання у тому, що музичне мистецтво є важливим засобом формування кращих особистісних якостей дитини, внутрішньої культури, естетичних почуттів, стимулювання розвитку її інтелектуальної та емоційної сфери.

Формуючи професійну мотивацію майбутнього вчителя потрібно піклуватися й про розвиток психологічної готовності студента до роботи з учнями, яка має виявлятися у вихованні таких якостей особистості вчителя, як емоційна стійкість, здатність працювати в емоційно навантажених умовах навчального процесу, вміння ефективно уникати конфліктних

ситуацій. Майбутній учитель має бути чуйним та уважним до емоційного стану своїх вихованців, тактовним у спілкуванні. Працюючи у школі педагог зобов'язаний володіти розвинутою психологічною компетентністю, здатністю керувати своїми емоціями, вміти створювати позитивну емоційну атмосферу на занятті, вчасно звертати увагу шкільного психолога на проблеми в учнівському колективі.

Отже, виховання професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутнього вчителя музичного мистецтва є важливою умовою підвищення рівня його фахової підготовки. Формування захопленості працею педагога, стійкого, активного інтересу до педагогічної діяльності сприяє появи заглибленості студента у процес освоєння фахових знань, досягненню самовираження та самореалізації у професії.

Список використаних джерел:

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
2. Науменко Є.А. Психологічна структура і формування професійно-педагогічної спрямованості особистості : автореф. дис. ... канд. психолог. наук. Москва, 1987. 22 с.
3. Педагогика и психология высшей школы : учебное пособие. Ростов н/Д. : Феникс, 2002. 544 с.
4. Фіцула М.М. Вступ до педагогічної професії : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. 3-є вид. перероб. і доп. Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2007. 168 с.

The article deals with the problems of raising the level of professional training of future teachers of music art through the formation and development of professional motivation in them, reveals the peculiarities of education of the student's professional and pedagogical orientation.

Key words: motivation, professional and pedagogical direction, future teacher of music art, professional training.

Отримано: 10.03.2020

УДК 7.071.1(477.43)

Н. О. Урсу, доктор мистецтвознавства, професор

БОРИС НЕГОДА – ПРЕДСТАВНИК ХУДОЖНЬОЇ ШКОЛИ ПОДІЛЛЯ

Стаття присвячена розгляду віх життя представника мистецької школи Поділля, художника і педагога Бориса Негоди.

Ключові слова: мистецтво, живопис, художньо-педагогічна діяльність, родина.

18 січня 2020 року раптово перервався натхненний політ видатного митця, перестало битися велике і небайдуже до кожної людини серце Бориса Михайловича Негоди. Ім'я славного представника творчої еліти, заслуженого художника України, члена Чернівецької обласної організації Національної спілки художників України, згадувалося лише в періодиці, у коротких газетних статтях, присвячених його ювілею або відкриттю чергової виставки. Безумовно, Борис Михайлович Негода заслуговує на більшу увагу.

Народився Борис Михайлович на Благівіщення 8 квітня 1944 року у селі Калиня Кам'янець-Подільського району. Його народження супроводжувалося не церковним дзвоном, а гуркотом військових гармат, проте дивним чином момент народження співпав із звільненням рідного села від фашистів. Батько, Михайло, закінчив духовну семінарію в Кам'янці-Подільському, був регентом сільської церкви, мав соковитий тенор. Мати, Марія, виховувала четверо дітей. Сам Борис закінчив Чернівецьке художньо-ремісничє училище. Під час служби в армії працював художником-оформлювачем, згодом вступив і успішно закінчив Київський державний художній інститут за спеціальністю книжкова графіка.

Митець – член Спілки художників України з 1977 року, перший лауреат обласної премії ім. В. Розвадовського в галузі образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва. 2000 року – нагороджений міською відзнакою «Честь і шана». У 2010 році отримав Всеукраїнську премію імені Івана Огієнка в галузі мистецтва. 2015 року здобув Чернівецьку обласну премію імені Одарки Киселиці. Кам'янець-Подільський, Поділля й Україна наповнені рясними плодами творчої діяльності Бориса Негоди: скульптурами, живо-

писними полотнами, плакатами, планами міст, вишуканими пастелями, акварелями, різними видами гравюр та ін.

Протягом усього життя художник з незрівняним пієтетом ставився до української мови та писемності, що мають величезну культурну цінність і формувалися упродовж століть багатьма поколіннями народу в особі кращих його представників – передових письменників, вчених і культурних діячів, до яких він, безперечно, належить. Соціальні функції образотворчої мови надзвичайно багатогранні. Дехто вважає мову лише засобом спілкування та порозуміння між людьми. Насправді ж цим не вичерпується її значення. У мові нація кодує всю свою історію, багатовіковий досвід, здобутки культури, духовну самобутність. Незаперечно аксіомою є те, що мова і знакова система її віддзеркалення у писемності та образотворчості є своєрідним генетичним кодом нації, невід'ємною складовою і засобом творення національної культури. Світова наука має аргументовані докази того, що українська мова – одна з найстаріших і найяскравіших мов за своєю мелодійністю та виразністю, а образотворче її втілення – найвиразніша складова загальної вітчизняної культури.

Важливою рисою національної самобутності є шрифтова передача мовленнєвої традиції, трансформація у знаках усієї глибини етосу й самоідентифікації народу.

Національні особливості української писемності та її художнього втілення, які існували до середини 20-х років ХХ століття, пізніше були асимільовані, розчинені у радянських шрифтових формах, створених за зразками «класичних», «кращих світових» чи просто запозичених з аналогічних латинських гарнітур. Байдуже ставлення до розвитку національних шрифтових форм в Україні за часів радянсь-

кої влади було спричинено політикою уряду і призвело до того, що художників-графіків, що працювали у цій галузі, налічувалися одиниці, а наукових досліджень, які би торкалися особливостей каліграфії, типографіки українських шрифтів, фактично не було. Лише завдяки окремим виданням української книги з відповідним шрифтовим оформленням, плакатам, поштовим листівкам, творам декоративно-ужиткового мистецтва українська шрифтова традиція остаточно не зникла, не втратила своєї краси, художньої пластики, метафоричного звучання.

Художник Борис Негода розкрив своє серце для розуміння української писемності, для створення абетки козацького шрифтового мистецтва. Він не залишив поза увагою питання дослідження шрифтів «українського походження», їх зображальних та пластичних можливостей. Митець створив Абетку, точніше, втілює своє творче бачення у мистецтво написання шрифту і назвав його козацьким.

З чистого білого аркуша паперу (табула раса) починається магія творення. Перед початком роботи над кожною літерою Негода сідав перед магнетичним листом і починав медитувати:

Білий лист незайманий,
Простір недоторканий,
Всіх ознак позбавлений,
Чистий, неприборканий.

Перш ніж провести першу лінію, поставити першу крапку, художник відчував, як його голова переповнюється думками; через деякий час починають формуватися образи. Приходить спокій, що заповнює кожну клітинку його організму, водночас груди розпирає натхнення, бажання торкнутися давно приготованих художніх матеріалів. Лише тоді робиться перший крок, що плямує цю незайману поверхню. Загадковий і магічний білий аркуш, табула раса, здатний підштовхнути митця до народження будь-якого зображення, він мимоволі наповнював задумані образи філософським змістом і високими енергіями. Лише тоді все зайве переставало існувати, зникало враження від непотрібних життєвих дрібниць і розчарувань. Ставала неважливою марнота марнот цього світу. Душа оновлювалася і відпочивала за роботою.

Табула раса – найбільш необхідний елемент творчого процесу, який рятував Бориса Негоду від розчарувань, людської невдячності, душевних потрясінь, власного заспокоєння, душевного й фізичного болю. Для художника чистий аркуш – це все життя.

Потреба щоденного спілкування з папером виникла не раптово. Після закінчення Київського художнього інституту, звідки вийшов художником-графіком, Борис самотужки розробив та опрацював технології виготовлення гравюр на мідних пластинках (мідьорит), вивчав властивості паперу для друку. Вже у зрілому віці душа попросила розширити горизонти ахроматичної графіки і впровадити в свої композиції усе багатство кольорів. До малярства Борис Негода звернувся лише 1993 року, створивши низку акварелей «Сни дитинства».

Далі митець захопився олійною пастеллю, яка дозволяла створювати надзвичайні за колоритом аркуші, тонкі градації забарвлення, тонові розтяжки. Згодом з'явилися серії «Верлібри пастелі», «Пастелі», «Скіфи», «Ангели» та ін.

Техніка живопису олійною пастеллю, яка останніми роками заповонила душу митця, стала превалуючою в його творчих композиціях. Саме олійна пастель допомогла втілити ідею Козацької абетки завдяки розробці до кожної літери відповідних образів з життя козаків.

Інтерес до містичної сили козацької символіки, техніки старовинного письма у Бориса Негоди з'явився ще під час навчання в Чернівецькому художньо-ремісничому училищі. У звичайному учнівському зошиті він щодня вимальював букви, які з примітивних поступово ставали все більш досконалішими. Продовжував заняття й у студентські роки, хоча вивчення особливостей письма таким шрифтом інститутською програмою не передбачалося. З часом скоропис став для художника серйозним захопленням, й в нього виник задум розробити українську абетку, написавши кожному літеру на окремому аркуші.

Проте, створення такої абетки почалося лише у 2012 році. Тим паче, що митець уже досконало володів «козацьким скорописом».

Історія українського козацтва – відважних воїнів-лицарів, патріотів країни, завжди привертала увагу Бориса Негоди. Митець впевнений, що символи козацької доби – то символи могутності країни, тому ця тема в мистецтві завжди матиме особливе звучання. Козацький дух з давніх-давен нуртував у серцях українців. На думку художника у буремні часи сьогодення цей дух нам вкрай потрібний.

Особливий інтерес у Негоди викликають легенди про козаків-характерників, які мали надзвичайні здібності й володіли своєрідним бойовим мистецтвом. Характерники сповідували давню сакральну українську культуру і були посвячені у таємні знання про людину, природу і Всесвіт. Вони спрямовували ці знання не на задоволення особистих інтересів і збагачення, а на здобуття свободи, гідності й незалежності рідної землі, свого народу. Адаже лише сильні Духом спроможні оволодіти знаннями своїх предків, зберегти та пронести їх через тисячоліття. Усім відомі славні імена козаків Івана Сірка, Григорія Сагайдачного, Семена Паляя, Мамає, Івана Золотаренка та ін.

Містична сила козацького скоропису заповонила митця, заклала до створення все нових образів і форм. Стильовий напрямок літер для картин Негода розробив сам, проте виконав їх у старовинній манері – козацького бароко. По суті, «Чари козацького письма» – то, власне, козацьке письмо в образах.

Кожну із філігранних візерунчастих букв митець наче влітав у сюжет з життя українського козацтва. Написані в улюбленій авторській техніці Бориса Михайловича – олійною пастеллю, картини живуть власним життям, самостійно розкриваючи глядачеві свою душу.

Літери і знаки, що шифрують екзистенцію козацької долі, прочитуються на рівні асоціації та історичного знання: запорака сили козака – шабля, запорака його швидкості – кінч вороний, а найбільша, певно, таємниця, нерозгадана й досі – то козацьке характерництво. У кожному з картин намагався вписати побут, вірування, філософію, містику життя козаків. У композиціях панорамно розгортаються картини нелегкого життя козацтва: побут, кохання, боротьба... Наприклад, на картині, де козак танцює гопак, зображена буква «р».

У цілому серія «Козацька абетка» представлена в 34-х картинах, виконаних у техніці олійної пастелі, усі вони однакового розміру (100x70), з різними сюжетами, які вражають та захоплюють. У ній відтворено 32 літери українського алфавіту. Букви М та П митець створив у двох варіаціях. Кожна літера продумана і зашифрована в окрему історію на полотні. У кожному автор залишив частинку себе, але пересічний глядач може бачити щось своє. Ось гасла деяких аркушів Козацької абетки:

«Він жорна з ангелом крутив» (літера Ж)
«Шаблі дзвін, бандури гомін» (літера З)
«Зацокотить копито (літера К)» та ін.

Образи наче і традиційні для української культури, але осмислені та подані цілком по-іншому. «Козацька абетка» вже експонувалася у виставкових залах Чернівців, Кам'янець-Подільського й викликала шире захоплення шанувальників образотворчого мистецтва.

Твори митця демонструють не лише особливості козацького скоропису, а на їх тлі віддзеркалюються шляхи розвитку подільської культурно-мистецької спадщини, народних житлових комплексів, що уможливило відродження історичних технік і технологій розвитку видів мистецтв.

Представлені у роботах Б. Негоди зразки синтезу міської й народної архітектури, подільської вишивки, народного хатнього розпису, натюрморти з традиційною атрибутикою дають вичерпні матеріали для науковців, що вивчають культуру і побут, вишивку й орнамент населення Поділля, краєзнавців, ботаніків, біологів та ін.

Окремою сферою творчості Бориса Негоди можна назвати педагогічну діяльність у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, де митець пройшов шлях від асистента до професора. Власним прикладом він демонстрував студентам любов до України, її клейнод та духовних цінностей. У низці сучасних вітчизняних митців він був одним з найяскравіших представників подільської художньої школи, заслуженим художником

України, професором кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, особистістю, яка займала своє достойне місце. Близько 20 років художник віддав університету, рідній кафедрі та учням. Усі роки існування кафедри (з 2004 року) він був оплотом і підтримкою кожного її члена, завжди залишався відданим мистецтву й колективу. Для колег і студентів він був прикладом наполегливої праці, коли після лекцій йшов пішки до майстерні творити далі; взірцем приналежності і любові до рідної подільської землі, свого народу; правив за взірцем моральності й порядності.

Гордість усього життя художника – творча династія: син – Андрій Негода (художник-графік), донька – Ольга Негода-Бучковська (майстриня витинанки, художник-педагог), зять – Володимир Бучковський (графік, художник-педагог). Підрастає онука Богдана, в якій теж спостерігаються неабиякі здібності як у члена творчої родини.

Могутнім джерелом, що допомагало упродовж творчого життя розкривати креативний потенціал митця, – була приналежність до Чернівецької обласної організації спілки художників України. Колеги підтримували, вшановували і любили Б. Негоду, створюючи сприятливу атмосферу в особистому спілкуванні, творчих пошуках, спільних пленерах та виставковій діяльності. Тому, у роботах Бориса Негоди, сина української землі, бриніла життєдайна мелодія рідного краю, що захоплювала шанувальників безпосередністю й чистотою звучання, зануренням у глибину народної свідомості, своєрідним баченням її духовності і краси. Пам'ять про нього назавжди залишиться у серцях багатьох поколінь студентів, колег по роботі і всіх, хто на життєвому шляху мав щастя торкнутися цієї надзвичайної людини.

The article deals with the investigation of periods of life of the representative of art school of Podillia, art painting Borys Nehoda.

Key words: art, painting, artistic-pedagogical activity, family.

Отримано: 10.03.2020

УДК 371.2(09)

Т. Й. Франчук, кандидат педагогічних наук, доцент

ПЕДАГОГІКА ЯК ЗМІСТОВО-ТЕХНОЛОГІЧНА ОСНОВА ОСВІТОЛОГІЇ: СУТЬ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті йдеться про проблеми інтеграції комплексу людинознавчих наук, відповідних навчальних дисциплін в рамках освітології як нового напрямку педагогічних досліджень, інноваційних моделей освітніх практик.

Ключові слова: освіта, освітологія, інтеграція, компетентність.

Загальні тенденції інтенсифікації процесів глобалізації, фундаменталізації соціально розвитку, інтелектуалізації економіки, закономірно позначились і на сфері освіти, яка у цьому контексті потенційно має статус системотвірної, оскільки відповідає за формування відповідного типу особистості, здатної ефективно діяти в умовах, які характеризуються невизначеністю та швидкоплинністю змін. Відповідно змінюються і цільові орієнтири, протидіючи традиційному трактуванню поняття «людина освічена» як «людина інформована», фактично трансформуючи його у «людина компетентна». Сучасна освітня парадигма міждисциплінарна за сутністю і фокусується на двох взаємопов'язаних об'єктах: «людині, яка навчається» і «людині, яка навчає», їх взаємовідносинах та взаємодії в структурі освітньої діяльності. Саме формат компетентнісної освіти, що базується на суб'єкт-суб'єктних взаємовідносинах, актуалізують проблеми глибокого розуміння освітнього процесу з тим, щоб забезпечити його ефективність, управляти якістю навчальної діяльності впродовж життя в рамках не лише традиційних формальних форм навчання, а і неформальних, інформальних. Глибину розуміння освітніх процесів, навчання як його основи, забезпечить метапредметний (освітологічний) підхід до їх вивчення, інтегруючи знання з педагогіки, філософії, психології, соціології, культурології, антропології освіти, а також освітньої політики, економіки, управління освітою, освітнього права та ін.

Проблеми освітології є предметом дослідження таких науковців як В. Андрущенко, О. Дусавицький, В. Кремін, В. Огнев'юк, С. Сисоева, Е. Стейнер, В. Хардинг, А. Фурман та ін. В енциклопедії освіти зазначається, що «Освіта є найбільш загальним педагогічним поняттям, яке означає одночасно і соціальне явище і педагогічний процес. З одного боку, поняття освіта вводить об'єкт педагогіки у загальний соціальний контекст, а з іншого – відкриває можливість його тлумачення в конкретних поняттях [1, с.614-616]. Узагальнення результатів досліджень проблеми свідчать про пріоритет фундаментальних досліджень і сфері освітології і, водночас, недостатність розроблення методик та інструментарію їх імплементації у сучасні освітні практики.

Метою статті є аналіз педагогіки як змістово-технологічної основи освітології у ракурсах теоретичних досліджень та освітніх практик.

Виклад основного матеріалу. У контексті зазначеної вище проблематики особливої актуальності набуває такий сучасний напрям педагогічних досліджень як освітологія

(едукологія, educology) – (від лат. educo – навчаю і logos – учіння, наука). Вважається, що у науковий обіг термін «едукологія» був введений Е. Стейнер (Elizabeth Steiner), за визначенням якої об'єктом едукології є «все про освіту», трактуючи едукологію як свого роду «проміжний варіант» між педагогікою – наукою про навчання й виховання молоді та «ethology» – наукою про діяльність людини у світі. І дотепер актуальною є означена Елізабет Стейнер проблема розуміння сутності освіти: «...ми недостатньо розуміємо ідею освіти, не володіємо різними знаннями про неї, не осягли природу едукології, і не знаємо про її зв'язки з іншими науками» [2].

В основі означеної проблеми – протиріччя пов'язані з дезінтеграційними процесами в освітній діяльності (кожна навчальна дисципліна програмується як самодостатня, орієнтуючись не на інтегральні компетентності випускника, а на свої локальні цілі відповідно до визначеного обсягу знань. Процес закономірний, оскільки те саме стосується і дезінтеграції теоретичних досліджень на рівні філософії освіти, соціології освіти, психології освіти, педагогіки: як правило, ці дослідження ведуться як самодостатні сфери наукової діяльності (хіба що використовуються в дослідженнях на рівні визначення методологічних підходів, трактування понять), і, зрозуміло, у такому варіанті мало впливають на загальну практику освітньої діяльності. Актуальність інтегрованого підходу до вивчення освіти як феномену, освітньої діяльності з позиції цілісності та системності обумовлено сучасними тенденціями та чинниками розвитку цієї галузі знань.

Компетентнісний підхід, який є світовим стратегічним напрямом осучаснення освіти всіх видів та рівнів, передбачає активізацію інтегративних процесів, які і визначають його сутнісну основу і результат, що об'єктивується у компетентністнях як інтегральних надпредметних утвореннях:

- формування учня (студента, спеціаліста в системі післядипломної освіти) як суб'єкта освітньої діяльності, здатного адаптуватися до освітньої системи, навчатися в оптимальному для себе режимі, реалізуючи інтелектуальний, саморозвивальний та інші ресурси;
- особистісна орієнтованість освітньої діяльності, що здійснюється через формування індивідуального освітнього маршруту кожним суб'єктом навчання у рамках цілісного освітнього простору, інтегруючи можливості формальної, неформальної та інформальної освіти;
- необхідність забезпечення неперервності освіти (освіти впродовж життя), відповідно до якої досягається узгодженість систем (інтеріоризація системи нижчого рівня у

контекст вищого) через концепцію постійної оптимізації цілісного освітнього простору; едукологія визначає підхід, відповідно до якого домінуючими є не процеси традиційно зовнішнього управління педагогічним процесом, освітньою діяльністю загалом, а самоуправління безпосередньо її суб'єктом (учнем, студентом, фахівцем), використовуючи можливості освітніх систем, освітнього середовища в цілому.

Загалом міждисциплінарна, метапредметна освітня парадигма може бути утворена саме на основі освітології / едукології, оскільки будь-яка дисципліна пов'язана з навчальним процесом як способом її вивчення, формуванням компетентностей, які апіорі мають метапредметну природу. Позиція не була актуальна в системі інформаційно-репродуктивної освіти, оснований на знаннях як у значній мірі самоцінності.

При розробці концепції та програми вивчення такої навчальної дисципліни як «Освітологія» важливо концептуально забезпечити зазначені вище інтеграційні процеси, протидіючи намаганням формального поєднання наук / дисциплін, найбільш дотичних до осмислення сутності освітніх процесів, їх змістово-технологічного забезпечення (поелементно вивчаємо філософію освіти, психологію освіти, соціологію освіти та ін.). Це можливо лише за умови визначення системо твірної основи, наділеної найбільш виразними інтегративними механізмами у цій сфері, можливостями їх актуалізації впродовж вивчення курсу. Тому це має бути навчальний курс, який виходить за рамки традиційної педагогіки, її основи – дидактики (від гр. *didasco* – навчаю – галузі педагогіки «про теорію навчання й освіти людини») і стосується забезпечення розуміння освіти як феномену у комплексі психологічних, філософський та ін. ракурсів її осмислення, розумінню природи освіти, складно структурованих процесів, що лежать в її основі.

І що головне – логіка освітології як навчальної дисципліни передбачає інтеграцію теорії і практики освітньої діяльності, тобто отримані у процесі її опрацювання компетентності мають реалізуватися через формування кожним окре-

мим суб'єктом навчання власної концепції освітньої діяльності, програми її оптимізації, враховуючи як сучасні освітні тенденції та практики, так і наявний власний досвід організації навчання, потенційні резерви саморозвитку у зазначеному аспекті. Освітня діяльність за таких умов має стати предметом системного дослідження як «тим, хто навчає», так і «тим, хто навчається», спрямованого на з'ясування ефективності практики своєї навчальної діяльності та можливості підвищення її ефективності відповідно до загальнонавчальних стандартів якості компетентнісної освіти.

Висновки. Отож, основу освітології мають скласти інтеграційні процеси. Найбільш деструктивною є позиція, відповідно до якої «Освітологія», як навчальний предмет, повинна включити у зміст елементи всіх дисциплін, які мають пряме чи опосередковане відношення до вивчення освіти. Виходячи з сутності цієї науки / дисципліни, головна ідея має полягати в тому, щоб сформувані базові компетентності в осмисленні теорії і на її основі – формування позиції суб'єкта власної концепції та практики освітньої діяльності. Сформоване ядро активує механізми активності, елективності як у контексті формальної освіти, так і виходячи за її межі, у тому числі самостійного звернення до наук, які трактують актуальні для кожного конкретного студента проблеми освіти в їх філософській, психологічній, соціологічній рефлексії.

Список використаних джерел:

1. Гончаренко С.У. *Освіта. Енциклопедія освіти* / головний ред. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
2. Steiner E. *Educology of the Free*. New York : Philosophical library, 1981. 69 p.

The article deals with the problems of integrating the complex of human studies sciences, relevant educational disciplines within the framework of educology as a new direction of pedagogical research, innovative models of educational practices.

Key words: education, educology, integration, competence.

Отримано: 10.03.2020

УДК 784.4(477)

С. В. Чабан-Чайка, кандидат педагогічних наук, доцент

УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА ПІСНЯ ЯК ЗАСІБ МУЗИЧНО-ТЕРАПЕВТИЧНОГО ВПЛИВУ

У статті розглядається музично-терапевтичний вплив фольклорної музики, зокрема української народної пісні.

Ключові слова: українська народна пісня, музикотерапія, голос, фольклор, особистість.

У кожному музичному інструменті відтворення звуку відбувається за рахунок його джерела (звуку), вібратора, що визначає висоту звуку, і резонаторів, що надають тональні властивості. Людський голос може бути не тільки музичним інструментом великої сили, характеру і пристосованості, але, як і будь-який інструмент, одним з найдоступніших звукових ліків, чудовим засобом зцілення. Джерело голосу – видих легенів, вібратор – голосові зв'язки в гортані, а резонатори – повітряні порожнини і структури горла, рота, носа і синусоїдальних пазух.

Голос людини або звуки на основі дихання, на відміну від безлічі звуків, що виробляються нашим тілом відображають не тільки його фізичний стан, але і розумове, і емоційне, духовне життя. У багатьох релігіях світу дихання має на увазі дух, душу. За традицією, що йде від стародавніх джерел, дихання – це життєва сила, голос. Розуміння природи голосу, знання ефекту звуків, які він генерує, є наукою не тільки зцілення, але і самопізнання. Відкриття і звільнення голосу сприятливо діє на фізичне здоров'я, розумовий і емоційний стан, зовнішній вигляд, соціальну впевненість і мистецтво спілкування.

У 40-х і 50-х роках минулого століття декілька новачок в області терапії голосом були зроблені доктором Полем Д. Мозесом, професором клініки мови і голосу факультету отоларингології Стенфордського медичного університету. Він вважав, що голос – основна форма вираження індивідуальності. Питанням музично-терапевтичного впливу фольк-

лорної музики, зокрема української народної пісні займався дослідник історії української музики Г. Нудьга, який зазначав, що українська пісня – одна з найбагатших у світі як за кількістю знаних творів, так і за поетичною досконалістю. У працях ученого Г. Тарасова розвивається підхід стосовно структури особистісного музичного досвіду, що зумовлює рівень сприймання і розуміння людиною музики.

Мета статті розглянути музично-терапевтичний вплив фольклорної музики, зокрема української народної пісні.

Фольклорна музика, зокрема української народної пісні ще не стала предметом зацікавленого аналізу з боку спеціалістів, котрі займаються проблемами музикотерапії та музикопрофілактики. Відомо, що українська народна пісня має значні резерви музикопрофілактичного впливу, котрі використовуються в практиці роботи з дітьми в умовах навчального закладу, але ще не достатньо і не систематично. Оздоровча дія народних музично-поетичних творів може виявлятися, по-перше, у процесі урізноманітнення акустичного середовища школи (не прями впливи); по-друге, у ході розвитку естетичних потреб, збагачення емоційної сфери, формування стресостійкості, як компоненту валеологічної культури (прямі впливи) [1, с.219].

Оздоровчий вплив української народної пісні, який виявляється в поліпшенні саморегуляції та оптимізації емоційних станів слухача, зумовлений особливою глибиною художнього спілкування, що досягається під час прослуховування народних творів; налагоджений таким чином

контакт не поступається в цьому глибині взаємодії, що виникає в процесі сприйняття інструментальної класичної музики. Українська народна пісня вражає своєю різноманітністю. Так, опираючись на дані зарубіжних джерел, відомий дослідник історії української музики Г. Нудьга зазначає, що українська пісня – одна з найбагатших у світі як за кількістю знаних творів, так і за поетичною досконалістю. Нині вже зібрано близько двадцять тисяч народних творів з мелодіями; що ж до текстів, то їх сотні тисяч [2, с.6].

Сьогодні українську народну пісню люблять не лише на Батьківщині, а й цінують, знають і цікавляться нею як культурним феноменом в усьому світі. Вона, як відзначають навіть іноземці, – «неперевершена своєю мелодією, та ще й без диригента співається хором».

Водночас секрет «магічного» впливу наших вокально-поетичних творів прихований у тому, що вони не такі прості, як це видається спочатку. Помітна прихильність, яку пісні нашого народу викликали навіть у зарубіжних фахівців, знавців класичної музики, спричинена не тим, що їм притаманна простота, а, вірогідно, властива надзвичайна цілісність. Адже поряд з оцінкою «простоти» пісні, критики одноостанно зазначили, що вона в той же час і різноманітна, граційна, оригінальна, витончена, фантазійна. Отже, українську пісню вирізняє виняткова єдність, гармонійна взаємопов'язаність елементів, внаслідок чого вона сприймається як щось цілісне та безпосереднє. Це вкрай суттєво для розуміння механізмів впливу українських фольклорних музично-поетичних творів на слухача. Так, Г. Тарасов стверджує, що «музична потреба нерозривна зі звучанням цілісного музичного твору, який їй протистоїть. При цьому цілісність така, що інтонована і виступає як результат багаторазового слухового «входження» у твір. Стабільність концертних виступів молодих музикантів безпосередньо залежить від способу цілісного мотиваційно-слухового регулювання їхньої діяльності» [5, с.76-77]. Глибинні особливості народних піснених перлин сприяють тому, що слухач більш легко переходить від до предметного етапу формування музичної потреби, націленого на свої власні настрої, до етапу предметного, рівня власне художнього спілкування з піснею, розуміння ідей, образів, символів і відношень, які закладені в ній.

З ким спілкується особистість, коли прослуховує чи виконує українську народну пісню? Інтимне відчуття безпосередності та відкритості виникає завдяки такій важливій її якості, як «душевність». Саме вона часто-густо відзначається слухачами. Усе це спонукає не розумом (шляхом аналізу пісні), а емоційно, на основі співчуття та спів-

переживання, стати на позицію наших предків-творців художнього твору, зрозуміти її душею, розпочати з ними глибинний та інтимний діалог.

Винятково разуючий ефект художньо-комунікативного впливу простежується тоді, коли пісні виконує кобзар. У цих комунікативних ситуаціях співець виступає перед слухачами як уособлення народного досвіду, у ролі своєрідного послання з минулого. Закономірно виникає припущення, що особистість, слухаючи пісні у виконанні кобзаря, більш успішно досягає найвищого інтелектуально-конструктивного рівня музичного сприймання (за Г. Тарасовим), бо на її очах створюються думи і пісні, оживають забуті мелодії та образи. Цей психологічний механізм, вірогідно, спричинив те незабутнє враження, що справив виступ кобзаря Остапа Вересая на Третньому археологічному з'їзді.

Українська народна пісня, особливо в живому виконанні, а ще краще – у власному, викликає сильні емоції і відповідно впливає на психічний стан. Отже, можна стверджувати, що людський організм і психіка швидко реагують на звучання народної пісні та українських класичних творів, основаних на народних пісенно-танцювальних інтонаціях, що пояснюється нашою генетичною пам'яттю, бо цей музичний матеріал є справжнім художнім оберегом нашої історії традицій, національного менталітету.

Список використаних джерел:

1. Литвин-Кіндратюк С., Кіндратюк Б. Народознавство та організація здорового способу життя школярів. Івано-Франківськ : Плай, 1997. 279 с.
2. Нудьга Г. Українська пісня в світі: дослідження. Київ : Муз. Україна, 1989. 536 с.
3. Рюгер К. Домашня музична аптечка. Харків : Фенікс, 1998. 59 с.
4. Сухомлинська О. Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні. *Педагогічна газета*. 1995. №12. С. 3.
5. Тарасов Г. Потребность в классическом искусстве как психологический феномен. *Психологический журнал*. 1993. №6. С. 71-77.
6. Траверсе Т. Психологічні особливості впливу музичної інформації на особистість слухача. *Соціальна психологія*. Київ, 2005. №4. С. 143-152.

The article deals with the musical-therapeutic influence of folk music, in particular ukrainian folk song.

Key words: ukrainian folk song, music therapy, voice, folklore, personality.

Отримано: 10.03.2020

УДК 378.147.091.31-051:785

Р. Б. Чорніта, викладач

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МУЗИЧНОГО СМАКУ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В ПРОЦЕСІ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО НАВЧАННЯ

У статті висвітлено особливості формування музичного смаку майбутнього вчителя музичного мистецтва в процесі інструментального навчання. Інструментальну підготовку трактовано як багатокомпонентний, цілісний процес художньо-творчого розвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва, спрямованого на оволодіння певною системою музично-теоретичних знань та практично-виконавських умінь і навичок.

Ключові слова: музичний смак, інструментальне навчання, музичне мистецтво, виконавська майстерність, музичний матеріал.

Особливої актуальності в сучасних умовах набуває професійна педагогічна освіта, реформування якої спрямоване на її гуманізацію та гуманітаризацію, на «озброєння» майбутнього педагога не тільки основами фундаментальних знань за фахом, а й формування його як особистості з усією повнотою чуттєвого та ціннісного ставлення до світу. Все це вимагає крім вузькопрофесійної, висококваліфікованої підготовки, широкої ерудиції, також внутрішньої інтелігентності, однією з ознак якої є художньо-естетична вихованість та музичний смак.

Проблемою формування музичного смаку майбутнього вчителя музичного мистецтва в процесі інструментального навчання займалися Л. Арчажникова, Б. Брилін, М. Давидов, В. Лабунець, О. Олексюк, Г. Падалка, О. Рудницька, Г. Ципін, О. Щолокова, Д. Юник. У практичну площину

були упроваджені різноманітні методики формування в майбутніх учителів музичного мистецтва інструментальних навичок (О. Бурська, Л. Гончаренко, Л. Гусейнова, Е. Економова, Ж. Карташова, С. Куришев, В. Лапченко, І. Мостова, М. Назаренко, А. Омельченко, Г. Саїк, В. Федоришин, О. Щербінін). Досліджено процес розвитку теоретико-аналітичних та інтерпретаторських умінь студентів в інструментальному класі (І. Гринчук, В. Крицький, О. Ляшенко, Н. Мозгальова, Н. Сегада та ін.).

Важливою складовою формування музичного смаку майбутніх учителів музичного мистецтва є інструментальне навчання, яке залучає студентів до виконавських традицій, норм музичної культури, до художньо-естетичних цінностей та, разом з тим, має значні резерви не лише для вияву індивідуальності, самостійності, творчої активності, а й розвитку

інноваційності та здатності до критичного мислення майбутнього вчителя музичного мистецтва. Майбутній педагог повинен володіти системою теоретичних знань про стиль та смак композитора, будову та структуру музичного твору, особливості гармонії та фактури. Науковці стверджують, що чим глибшими будуть знання про твір, тим більше вони збагатять уяву і мислення музиканта, як наслідок саме в процесі активної та осмисленої інструментальної діяльності й підготовки у майбутнього вчителя музичного мистецтва поглиблюється його розуміння мистецького твору, створення художньо-переконливої та яскравої інтерпретації музики, формування музичного смаку [2, с.127].

Інструментальне навчання трактується як багатоконпонентний, цілісний процес художньо-творчого розвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва, спрямований на оволодіння ним певною системою музично-теоретичних та практично-виконавських знань, умінь і навичок, формування музично-естетичного досвіду, формування музичного смаку та виконавської культури, що забезпечує досягнення найкращого результату у сприйманні, емоційному та інтелектуальному пізнанні музичного мистецтва, всебічному розвитку індивідуально-творчих здібностей, готовності до індивідуалізації в інструментально-виконавській діяльності. Відтак, музично-педагогічна й музично-просвітницька спрямованість підготовки студентів у мистецьких вищих навчальних закладах зумовлює потребу формування музичного смаку музикантів-виконавців засобами інструментальної підготовки як шляху збагачення їхньої естетичної культури, виконавської майстерності, досягнення багатогранності художньо-творчого розвитку [3, с.202].

Відомий композитор Д. Шостакович писав, що «...любителі і знавці музики не народжуються, ними стають; безнадійних у цьому відношенні людей немає. Необхідно лише пам'ятати, що музичний смак, розуміння музики найкраще формується у процесі інструментального навчання та інструментальної підготовки і як правило цей процес відбувається повільно і вимагає клопіткої праці, володіння інструментом, терпіння та витримки. Збагнути зміст музики може кожен, потрібно лише докласти зусиль, щоб здолати труднощі на початку роботи над собою у формуванні музичного смаку [1, с.148].

Основними компонентами формування музичного смаку майбутнього вчителя музичного мистецтва в процесі інструментального навчання є: розвинена уява та художня пам'ять; своєрідність образного мислення; художня освіченість (знання видів, жанрів, виразних засобів та матеріалів музичного мистецтва); навчальні, факультативні та індивідуальні види занять із музичного мистецтва; розуміння мети й значення історичного, сучасного та національного музичного мистецтва, його своєрідності [4, с.158].

Формування музичного смаку майбутнього вчителя музичного мистецтва в процесі інструментального навчання здійснюється за наявності необхідних знань, умінь, навичок, бажань, прагнень та позитивних емоцій. В основі цього процесу лежать такі складові:

- музичне сприймання, зумовлене наявністю музично-естетичної інформації;
- музична обізнаність, здатність розуміти музичні образи, зміст і форму музичного твору;
- наявність інтересу до музичної інструментально-виконавської діяльності – якість, що виявляється в його зорієнтованості на цінності музичної культури, а також у широті й стійкості музичних інтересів;
- рівень розвитку художньо-музичної комунікації, про що свідчать здатність до об'єктивної оцінки музичного твору, самостійного аналітичного судження відповідно до власних уподобань;
- інструментально-виконавська діяльність, адже саме в ній студент реалізує потреби естетичного спрямування, має змогу отримати насолоду від власної творчості, що безперечно, впливає на його загальну культуру, формує музичний смак.

Отже, формування музичного смаку майбутнього вчителя музичного мистецтва в процесі інструментального навчання є важливою характеристикою особистісного ставлення до дійсності й показують рівень самовизначення та музичної культури, здатність до індивідуального відбору художніх цінностей, і тим самим до самовиховання і саморозвитку. Музичний смак, сформований засобами музичного мистецтва в процесі інструментального навчання, має надзвичайну силу, тому що виникає не примусово, а як результат вільної творчої фантазії, творчого узагальнення та злиття всіх людських почуттів; тільки на основі емоційно-пізнавальної активності можливо формування правильних оцінок навколишнього світу, формування художнього смаку, розвиток моральних принципів, що становлять внутрішню красу людини та вказують на високий рівень її духовності.

Список використаних джерел:

1. Назайкинський Е.В. О психологии музыкального восприятия. Москва : Музыка, 1972. 383 с.
2. Косенко П.Б. Актуальні питання вдосконалення інструментальної підготовки майбутнього вчителя музики. *Педагогіка вищої та середньої школи* : зб. наук. праць. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2007. №18. Ч. 1. С. 202-212.
3. Косенко П.Б. Актуальні питання вдосконалення інструментальної підготовки майбутнього вчителя музики. *Педагогіка вищої та середньої школи* : зб. наук. праць. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2007. №18. Ч. 1. С. 202-212.
4. Рудницька О.П. Основи викладання мистецьких дисциплін. Київ : АПН України, 1998. 183 с.

In this article the peculiarities of the musical taste of the future teacher of musical art in the process of instrumental learning are highlighted. Instrumental training is interpreted as a multicomponent, holistic process of artistic and creative development of the future teacher of musical art, aimed at mastering it with a certain system of musical theoretical knowledge and practical skills.

Key words: musical taste, instrumental learning, musical art, performing skill, musical material.

Отримано: 10.03.2020

УДК 373.5.091.31-027.31:7

Н. А. Шульц, кандидат мистецтвознавства, старший викладач

ІННОВАЦІЙНІ ХУДОЖНЬО-ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА В ШКОЛІ

У статті розкрито застосування інноваційних художньо-педагогічних технологій у процесі викладання образотворчого мистецтва в закладах середньої освіти.

Ключові слова: художник, педагог, учень, інновація.

Вивчення образотворчого мистецтва спрямоване на формування морально-етичних цінностей, уявлень про реальну художню картину світу, і припускає розвиток і становлення емоційно-образного, художнього типу мислення, що поряд з раціонально-логічним типом мислення, що переважає в інших предметах навчальної програми, забезпечує становлення цілісного мислення учнів. Важливим є усвідомлення цілей навчального процесу, чітке визначення завдань

конкретного етапу навчання, конкретного заняття та їх реалізація, доцільний підбір методів та форм навчання. До основного методу організації навчально-виховної діяльності варто віднести методи проблемного викладу.

Мета статті – проаналізувати особливості інноваційних технологій в діяльності художника-педагога.

Предмет образотворче мистецтво спрямоване на те, щоб відкрити в дитині найпотаємніші, найтонші почуття.

Це той шкільний предмет, який дає можливість дитині можливості для творчості, для самостійного пошуку, для висловлення свого власного бачення світу. Як показують дослідження вітчизняних педагогів, наявність творчих здібностей відіграє в житті людини важливу роль, починаючи від формування особистості і закінчуючи становленням фахівця, сім'янина, громадянина. Важливий шлях гуманізації педагогічного процесу, що створює емоційно сприятливу обстановку для кожної дитини і забезпечує його духовний розвиток – посилення уваги до естетичного виховання та формування художньо-творчих здібностей.

Уроки образотворчого мистецтва при правильній їх організації можуть забезпечити всебічний розвиток дитини, створити обстановку емоційного благополуччя, наповнити життя дітей цікавим змістом, надати кожній дитині пережити радість творчості. Найбільш ефективний засіб для цього – образотворча діяльність з використанням інноваційних технологій.

Для реалізації змісту освіти необхідне застосування продуктивних методів навчання – проблемного викладу. Інформація надається не в готовому вигляді, а її потрібно виділити і засвоїти самостійно. Для пошукової діяльності необхідним є постановка проблеми (протиріччя) однозначних рішень, розв'язання якої не існує [4, с.52].

Заняття малюванням створюють основу для повноцінного змістовного спілкування між собою та дорослими, і важливо допомогти дітям здійснити таке спілкування. Роботи зарубіжних і вітчизняних фахівців свідчать, що художньо-творчі види діяльності виконують терапевтичну функцію, відволікаючи дітей від сумних, подій, образ, знімають нервову напругу, страхи, викликають радісний, піднесений настрій, забезпечують позитивний емоційний стан дитини. Тому так важливо широкое включення в педагогічний процес, в життя дітей різноманітних занять художньою, творчою діяльністю.

Уроки малювання досить таки складний предмет, в якому дуже багато нюансів, які іноді не під силу дитині. Якщо ми будемо виходити з того, що хочемо навчити дитину малювати, то уроки можуть перетворитися на нудне заняття, в результаті якого припадає виконати завдання, яке у тебе не виходить. Ось тут то допомагають нетрадиційні техніки, які перетворюють складну тему в цікаву, а головне в результативну роботу де кожна дитина може найбільш повно проявити себе без якогось тиску з боку дорослого.

При проблемному викладанні вчитель формулює проблему і сам розкриває протиріччя та їх вирішення. Учні слідкують за ходом думок, міркувань викладача, перевіряють ступінь їх логіки та переконливості. В учнів можуть виникати сумніви, питання, які вони можуть поставити. В окремих випадках вирішення проблемних ситуацій та проблемних задач можливе самими учнями чи під керівництвом вчителя.

Сутність методу проблемного навчання полягає в тому, що в процесі рішення учнями спеціально розробленої

системи проблем і проблемних задач здійснюється оволодіння досвідом творчої діяльності, активної, творчої, свідомої особистості [2, с.64].

Передумовою успішності проблемного навчання є сформованість у вчителя прийомів реконструювання навчальної інформації, прийомів викладання та сформованості основних навчальних вмінь в учнів. Основні позитивні сторони проблемного методу навчання полягають у тому, що він розвиває розумові здібності дітей; викликає в них інтерес до навчання і сприяє виробленню мотивів і мотивації навчально-пізнавальної діяльності; пробуджує творчі здібності дітей; виховує самостійність, активність учнів; сприяє формуванню всебічно розвинутої особистості, спроможної вирішувати майбутні професійні та життєві проблеми.

Під час розкриття проблемного методу викладання мистецьких дисциплін для вирішення завдань учні використовують наступні операції: пошук, побудова, перетворення, реконструкція переносу, які лежать на основі п'яти видів творчих завдань: завдання на пошук; завдання на побудову; завдання на реконструкцію; завдання на перетворення; завдання на перенесення в нові умови. В процесі виконання відповідної роботи учні користуються вже набутими знаннями.

Таким чином, можливість проблемного навчання при викладанні курсів мистецьких дисциплін у закладах середньої освіти ще не вичерпані. Застосування творчих, проблемних завдань у процесі викладання образотворчого мистецтва в школі розвиває в учнів креативність, сприяє підвищенню рівня читацьких умінь, інтересу до вивчення мистецьких дисциплін, що сприяє формуванню художньої компетентності педагогів. Розглянувши особливості проблемного навчання ми можемо стверджувати, що вплив на особистість різних видів образотворчості незаперечний, заняття динамічно-емоційні, методи викладання різноманітні і використовуються в залежності від мети та завдань занять та теми.

Список використаних джерел:

1. Концепція національного виховання. *Oceima*. 1994. 26 жовтня. С. 18-25.
2. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. Москва, 1972. 124 с.
3. Оконь В. Основы проблемного обучения. Москва, 1968. 98 с.
4. Смирнов С.А., Котова И.Б., Шиянов Е.Н. и др. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии / под ред. С.А. Смирнова. Москва : Академия, 2000. 245 с.

The article describes the use of innovative artistic and pedagogical technologies in the process of teaching fine arts in secondary schools.

Key words: artist, teacher, student, innovation.

Отримано: 10.03.2020

УДК 75.05

О. П. Якубовська, асистент

ЖИВОПИС СТАРИХ МАЙСТРІВ У ПРАКТИЧНІЙ ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ МИСТЕЦЬКИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

У статті розглянуто процес розвитку олійного живопису, проаналізовано особливості технік живопису старих майстрів, виявлено важливість та доцільність дослідження технік старих майстрів здобувачами мистецьких спеціальностей.

Ключові слова: олійний живопис, техніки, старі майстри, мистецькі спеціальності.

Художники сучасності залюбки поповнюють новими фарбами свою палітру, однак не менш цікаво писати фарбами, якими користувалися в своїй творчості Рембрандт ван Рейн, Пітер Пауль Рубенс або великі майстри епохи Відродження. Сучасність потребує комплексного підходу до вирішення завдань живопису.

Дослідженням становлення живопису, глибоким вивченням теорії та історії мистецтва загалом ґрунтовно займався Сергій Безклубенко [1]. Із монографії Юрія Гренберга випливає, що відтоді, як матеріали для живопису почали виготовляти на фабриках і заводах, на ринку з'явилося вдосталь фарбових матеріалів і в'язив, у тому числі абсолютно

нових, а художники перестали займатися їх виготовленням, вважаючи готові матеріали кращою альтернативою, істотно знизився інтерес деяких живописців до технічної сторони справи. У зв'язку з цим художники все більше почали втрачати необхідні для них технічні знання і частіше працювати хаотично і безсистемно, що з часом призвело до занепаду техніки живопису в XVIII і особливо в XIX-XX ст. [2].

Мета статті. Олійні фарби в Європі з'явилися як живописний матеріал у XV столітті. До цього застосовували здебільшого яєчну темперу, що не володіла достатньою еластичністю, так потрібною для вирішення нових завдань, що ставило перед художниками Відродження. Олійними

фарбами можна було працювати тривалий час, формувати фактуру поверхні твору, надавати їй різний характер, а їх прозорість передбачала більш широку гаму тонів. Все це дозволило олійним фарбам стати провідним художнім засобом починаючи з XV століття до сьогодні, імовірно і в майбутньому. Метою статті є освітлення основних характеристик олійного живопису старих майстрів на формування техніки та манери живопису «сучасного митця».

Перехід від яєчної темпері до олійних фарб у Нідерландах, а потім, до кінця XV століття, і в Італії ознаменований безліччю картин, в яких підмалювок був виконаний темперою, а наступні шари, в яких основним технічним прийомом було тонке прозоре лесування – олійними фарбами.

Художники Італії, переймаючи метод нідерландських майстрів, виконували підмалювок криючими фарбами, згодом наносили в декілька шарів прозорі лесування. Вже на початку XVI століття олійні фарби стали основним технічним матеріалом в Італії, почали поширюватись Європою.

Тиціан і Тінторетто, представники венеціанської школи живопису, були прихильниками вільної композиції та технічних засобів вираження. Застосування художниками тільки олійних фарб, багато в чому визначило нову вільну манеру. Художники писали по дуже темному ґрунту без гризайло, іноді змішуючи кольори в пастозних шарах фарби прямо на картині.

Пітер Пауль Рубенс чергував і варіював обидві манери: фламандську та венеціанську, яку він засвоїв, вивчаючи картини Тиціана в Італії та Іспанії. Рубенс писав по білому, сірому і червоно-коричневого ґрунту, лесуваннями і пастозом, іноді «alla prima», часто використовував прийом розтушовування – флейцювання, особливо при проробці дальнього плану картин.

Тіні Рубенс писав завжди теплими, золотистими і прозорими, не допускаючи домішок білила; світло – щільними мазками різних відтінків, але не змішуючи фарби, а флейцюючи кордони мазків. Це забезпечувало кольоровість і яскравість живопису. Писав Рубенс в основному по дереву, уникаючи використання полотна (так само чинив і Рафаель). Сухі пігменти затирав зі скипидаром і тільки на палітрі додавав розчинник, ймовірно, смоли і бальзами за італійським рецептом.

Рембрандт, надзвичайний художник, довів до неможливих меж контраст пастозного живопису в світлі і прозорих коричневих лесувань по сірому ґрунту в тінях. Рембрандт першим в історії живопису почав змішувати фарби: він наносив їх на полотно не одну поряд з іншою, а одну поверх іншої, частково змішуючи прямо на полотні. Фактурно написані освітлені частини об'єктів він також закінчував прозорими лесуваннями [4].

«Тон так само зникає в світлі, як і в тіні», писав Фромантен, чорно-біле відтворення картини Рембрандта точніше виявляє форму, ніж її кольорове рішення. Мазок Рембрандта – «густий, стиснутий, майже незграбний і невпевнений. Воістину він не потрапляє в ціль, лягає поперек, коли слід покласти уздовж, кладеться плазом, коли будь-

який інший поклав би його округлено, він тільки затемнює форму замість того, щоб надати їй визначеність» [4].

Ель Греко, іспанський художник грецького походження, відомий також як Доменіко Теотокопулі, випрацював іншу манеру живопису. Він використовував сліпучий білий ґрунт, перший шар живопису виконував коричневими тонами, наносив імприматуру. Наступний етап – швидке моделювання світла білилами, що на завершальному етапі вкривалось лесуваннями.

Техніки старих майстрів пройшли перевірку часом. Картини написані із застосуванням технічних прийомів вивіреніх століттями досвіду показують гарний результат – тривале існування творів живопису, соковитість фарб та пігментів через віки, оригінальність манери та точність пропорцій, технічних складових. Дослідження техніки та манери є невід'ємною складовою вивчення живопису у сучасних мистецьких училищах, університетах та інших закладах мистецької освіти.

Техніка та технологія матеріалів живопису, дослідження манери видатних майстрів минулого – основа освіти художників сучасності. Митець окрім натхнення повинен володіти знаннями про склад, основні властивості та характерні особливості всіх матеріалів, якими користується у роботі, засвоїти елементарні правила техніки живопису і дотримуватися певної системи і прийомів роботи над живописним твором. Не знаючи технології живописних матеріалів та техніки живопису, художник не може бути впевнений у тому, що його картини будуть міцними і довговічними.

Вивчення технік, манери письма старих майстрів здобувачами мистецьких спеціальностей є невід'ємною частиною підготовки молодих митців, отримані знання формують міцний кістяк, на якому можна поступово нашарувати власні творчі наміри та втілювати ідеї нав'язані сучасними тенденціями.

Список використаних джерел:

1. Безклубенко С.Д. Всезагальна теорія та історія мистецтва. Київ, 2003. 261 с.
2. Гренберг Ю.И. Технология станковой живописи. История и исследование : монография. Москва : Изобр. искусство, 1982. 320 с.
3. Похилюк О.В. Статус современного художника: социально-философский анализ. Москва, 2003. 167 с.
4. Художник Рембрандт Харменес Ван Рейн. Картины, рисунки, критика, биография. Эжен Фромантен о творчестве Рембрандта в книге «Старые мастера». URL: http://rembr.ru/rembr_fromanten.php (дата звернення: 10.02.2020).

The article deals with the process of oil painting development, analyzes the peculiarities of techniques of painting old masters, reveals the importance of the study of techniques of old masters by students of artistic specialties.

Key words: oil painting, techniques, old masters, artistic specialties.

Отримано: 10.03.2020

УДК 783.8(477)(09)

З. П. Яронуд, кандидат педагогічних наук

ТЕХНІКА ДИРИГУВАННЯ РЕЧИТАТИВІВ

У статті розглядається техніка диригування речитативів, яка необхідна у практичній роботі з хоровими творами.

Ключові слова: речитативи, немензуроване безрозмірне письмо, такт-епізод.

Диригентське мистецтво, зокрема техніку, методику навчання диригуванню, вивчали В. Доронюк, Д. Завадинський, М. Колесса, І. Мусін, К. Ольхов, К. Пігров, І. Разумний, Л. Серганюк, Ю. Серганюк, Б. Смірнов, О. Стецик та інші. Однак тільки в деяких їхніх працях розглядається питання вибору тактових схем диригування творів немензурованого безрозмірного письма, що пояснюється передусім складністю такого диригування.

Найбільше прикладів немензурованого безрозмірного письма зустрічаємо у творах духовної хорової музики, яка за свою багатовікову історію виробила стійкі специфічні

форми вираження. Саме у цих творах спостерігаємо «...традиційний, складений віками в літургійному співі наскрізний розвиток з ритмо-інтонаційною плинністю тексту і відповідними цезурами і кінцевими завершеннями» [1, с.7].

З відродженням духовності та національної культури незмірно підвищився інтерес до цього специфічного вокально-хорового мистецтва. Виникнення нових хорових колективів як навчального, професійного так і аматорського спрямування потребує диригентів з відповідною підготовкою. Набуття такої підготовки і відповідної диригентської

техніки не можливе без використання у навчальному процесі духовних хорових творів.

В духовній хорovій музиці досить часто зустрічається «речитатив» – спів наближений до розмовної мови, співомовка. Для того, щоб у виконанні речитативів диригент-початківці дотримувались ритмічного і дикційного ансамблю вважасмо за доцільне також, як і весь матеріал хорового твору, поділити їх на умовні такти з відповідними розмірами. Це допоможе студентам-диригентам на початковому етапі навчання орієнтуватися у кількості складів, що наповнюють речитатив, визначити кульмінації, уникати прискорення у їх виконанні. У подальшому, досягнувши відповідних навичок, немає потреби у виконанні речитативів застосовувати якусь конкретну схему тактування. Оскільки, будь-який речитатив «... в духовній музиці здійснюємо за допомогою чіткого жесту – замаху, що йде знизу догори...», а «... вступ диригуємо виразно зверху донизу з обов'язковим відбиттям кисті. Після цього руки поступово піднімаються вгору, поки не закінчиться речитатив» [2, с.39]. Однак і у цьому випадку поділ речитативу на розміри теж допоможе диригенту узгодити після замаху жести «зверху донизу» з першими сильними долями кожного з розмірів, що наповнюють відповідний речитатив.

Метою статті є обґрунтування поділу на такти і можливі розміри духовних хорових творів з речитативом і добору відповідних схем тактування.

Мініатюра «Прийдіте, Поклонімося» (звичайне) характерна тим, що у ній застосовано знаки скорочення нотного запису речитативу – $\parallel O \parallel$ (вертикальні риси, пов'язані зі складами поетичного тексту), які здебільшого використовуються і в інших духовних хорових творах. При цьому ритмічною тривалістю, як припадає на кожний склад тексту, визначено четверту ноту. Зазначаємо, що речитативи у цьому і надалі в інших творах, у яких вони зустрічаються, з огляду на зручність їх виконання також розділяємо на менші розміри. Отже, поділ речитативу першого такту-епізоду у відповідності до наголосів у поетичному тексті (аналогічно і в наступних творах з речитативом) на два розміри 4/4 допоможе диригенту-початківцю під час його виконання краще орієнтуватись у наголосах, визначенні кульмінації, дотримуватись ритму і виразної артикуляції. З огляду на це перший з чотирьох тактів-епізодів (16/4) ми розділяємо на менші чотири 4/4 розміри. Другий такт-епізод, з огляду на текст, вимагає складного мішаного розміру 5/4 з внутрішнім поділом 3+2. Третій такт-епізод – як перший. Останній – четвертий (10/4) поділимо на 2/4, 4/4, 4/4.

«Вірую» Дніпровського значно ширший за масштабами твір з використанням речитативу, що складається двадцяти тактів-епізодів різних за кількістю в них долей, а значить і метричних груп. Так перші три, десятий і двадцятий такти-епізоди легко можна поділити на менші паристі 4/4 і 2/4 розміри. Всі інші – в силу несиметричності речень поетичного тексту вимагають найрізноманітнішого поділу на менші метричні групи. Наприклад, у четвертому такті-епізоді відповідно до кількості складів у поетичному реченні нараховуємо 23 метричні долі, які можна об'єднати

у менші метричні розміри, а саме: 5/4 (2+3), 3/4, 3/4, 4/4, 4/4, 4/4. П'ятий – у якому нараховуємо 26 четвертих долей можна поділити на 3/4, 3/4, 4/4, 4/4, 4/4, 4/4, 4/4 розміри. Відповідно поділяємо і всі інші такти-епізоди. Можливий поділ на менші розміри у творі показано (як і у всіх наступних) вертикальними пунктирними тактовими рисками. Принагідно зазначимо, що групування долей у змішаних розмірах 5/4 і 7/4, які мають місце у цьому творі, з огляду на будову мелодії і акцентування змістових наголосів доцільним буде як 2+3 і відповідно – 3+4.

Мініатюра «Сдин Свят» (звичайне), з використанням речитативу, складається з семи невеликих тактів-епізодів поділ яких на менші розміри також показано вертикальними пунктирними рисками. Однак вимагає пояснення групування долей у складних і складних змішаних розмірах. Так у першому такті з огляду на групування тривалостей і змістовні наголоси застосовуємо тридольну схему тактування до половинного розміру 3/2 з наголосом на першій, третій і п'ятій долях. У другому і третьому тактах – семидольні схеми з поділом 3+4 і з наголосами на першій і четвертій долях. При такому поділі (3+4) тільки перший жест чотирьодольної схеми залишають недробленим. Речитатив, у другій системі, відповідно до складів і наголосів у поетичному тексті теж ділимо на розміри. Отже п'ятий такт-епізод з речитативом можна поділити на розміри 3/4, 3/4, 3/4. Шостий – на 3/4, 2/4, 4/4 і сьомий такт-епізод – 4/4, 4/4, 2/4, 4/4, 4/4. Таким чином диригуючи речитатив жестом зверху вниз (відбиваючи кисть), завдяки поділу його на розміри чітко орієнтуємось у співпаданні точки удару жесту з відповідним їй наголошеним складом у тексті.

У роботі з творами немензурованої музики диригент спирається на об'єктивні фактори: логіку словесного тексту, фразування, метр, темп, групування тощо. Але не можна забувати і про індивідуальність диригента, як суб'єктивного фактора у виконанні музики. Його кваліфікацію, чутливість від яких залежить її деталізація, застосування.

Використання у класі диригування і хоровому класі (поряд зі світськими творами) літургійних і церковних піснеспівів якнайкраще сприятиме хормейстерській і регентській освіті майбутнього фахівця, оскільки це різні за специфікою, але взаємодоповнювальні види діяльності.

Список використаних джерел:

1. Іванов В.Ф. Маловідомі сторінки хорової творчості М.Д. Леонтовича. *Духовні хорovі твори*. Київ, 1993. С. 7.
2. Стецюк О. Диригування речитативів у духовній музиці. *Короткий курс диригування*. Івано-Франківськ, 2000. С. 39.

In the article technique of conducting recitatives, which is needed in practical work with works of nemezourovane letter, is examined.

Key words: recitative, nemezourovane dimensionless letter, time-episode.

Отримано: 10.03.2020

ЗМІСТ

Секція ІСТОРИЧНИХ НАУК

<i>Адамовський В. І.</i> Стан правового регулювання трудових відносин в системі загальної середньої освіти	3
<i>Бабюк Д. С.</i> Типи та різновиди фотографічних карток у Кам'янці-Подільському в другій половині XIX – на початку XX століття	4
<i>Баженов Л. В.</i> Львівська польська історична школа (80-ті рр. XIX – початок XX ст.): об'єднання, осередок, напрям чи наукова школа?	7
<i>Білецька Т. В.</i> Вплив соціального капіталу на формування добробуту сучасної української сім'ї	9
<i>Боровець І. І.</i> Дискусії щодо Чехословацько-Польського кордону на Спіші та Ораві у 1918-1920 рр.	10
<i>Верстюк В. В.</i> Запорізька Січ другої половини XVI – середини XVII століття в оцінці М. Костомарова	11
<i>Віннічук О. В.</i> Особистісний ресурс кандидата як складова політичного успіху	13
<i>Вонсович Г. Б.</i> Реальність як складова реклами в контексті соціального конструктивізму	14
<i>Вонсович С. Г.</i> Мотивація використання технологій реклами та PR у виборчих кампаніях	16
<i>Газін В. В.</i> Кримський чинник у військово-політичних подіях в Україні в 1654-1667 рр.	17
<i>Газін В. П.</i> Україна-Росія на межі епох	19
<i>Галецька Я. С.</i> Антропологічні дослідження українців польськими вченими (XIX ст.)	20
<i>Ганик М. П.</i> Причини виникнення сунітів і шіїтів в ісламі	21
<i>Грачов А. Я.</i> Проблема збуту врожаю в боротьбі Foreign Office за Болгарію (1915 р.)	23
<i>Гуменюк А. О.</i> Статистичні джерела з історії міст Правобережної України (1861-1914 рр.)	24
<i>Дубінський В. А.</i> Участь Бориса Грінченка у розробці аграрної програми українських радикалів Наддніпрянщини на початку XX ст.	25
<i>Завальнюк О. М.</i> Науково-педагогічне сумісництво в Кам'янець-Подільських університетах та його значення (1918-1920 рр.)	27
<i>Задорожнюк А. Б.</i> Римська монета в грошовому обігу населення Поділля II-VI ст. н. е.	29
<i>Климчук Л. В.</i> Діяльність бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у роки незалежності	30
<i>Клімчук Ю.</i> Видання «Вісті з України» як джерело дослідження проблеми участі українців-емігрантів у французькому русі опору в роки Другої Світової війни	32
<i>Кліщинський П. В.</i> Вінницька учительська семінарія в умовах Першої Світової війни (1914-1917 рр.): організація навчально-виховного процесу і викладацько-учнівський контингент	34
<i>Комарницький О. Б.</i> Громадсько-політична діяльність дрогибицького педінституту у роки перебудови	35
<i>Лубчинський А. А.</i> Антиселянська політика розкуркулення наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. в Україні	38
<i>Ляшкович Р. С.</i> Ставлення українців до заходів із військової мобілізації поляків у Львові (листопад 1918 р.)	39
<i>Ляшкович Т. В.</i> Матеріально-технічне забезпечення підрозділів дієвої армії УНР у 1919 р. (за військовими джерелами)	40
<i>Маркітантов В. Ю.</i> Досвід проведення референдумів в Швейцарії	42
<i>Марчук О. І.</i> Основні напрямки діяльності міністра освіти УНР Івана Огієнка (січень-квітень 1919 р.)	43
<i>Найчук А. В.</i> Трансформація підходів до сутнісної основи поняття «модернізація»	46
<i>Олійник С. В.</i> Київське відділення «Галицько-руського общества» як складова реалізації галицького вектору зовнішньої політики Російської імперії	47
<i>Опря І. А.</i> Американсько-кубинські стосунки за адміністрації Д. Трампа	48
<i>Остапов А. В.</i> Творці архівної спадщини Хмельниччини у радянський час	50
<i>Плахтій М. П.</i> Постмодерні виміри екофемінізму	52
<i>Ребрик О. В.</i> Внутрішні чинники розвитку шляхів сполучення Правобережної України наприкінці XVIII – наприкінці 60-х рр. XIX ст.	53
<i>Семенюк-Прибатьєв А. В.</i> Знищення та пошкодження «спеціальних» видів майна	55
<i>Сидорук С. А.</i> Торгівля людьми під час рекрутських наборів	57
<i>Степанков В. В.</i> Ратифікація Гадацького договору та його політичні наслідки для України	58
<i>Степанков В. С.</i> Пилявецька битва 1648 року у висвітленні польського історика-хроніста XVII ст. Самуеля Твардовського	60
<i>Стецюк В. Б.</i> Призовники із Правобережної України наприкінці XIX століття: просопографічний портрет	61
<i>Сулятицька Т. В.</i> Формування риторичної культури особистості у закладах вищої освіти	62
<i>Трубчанінов С. В.</i> Історико-географічні уявлення про Україну польського гуманіста Стобнічки	63
<i>Федьков О. М.</i> Закордонний комітет революційної української партії у 1903-1904 рр.: персональний склад і партійні угруповання	65
<i>Філінюк А. Г.</i> Українське питання в поділах Речі Посполитої	66
<i>Хоптяр Ю. А.</i> Ярмолинеччина в період Другої Світової війни (1939-1945)	68
<i>Чабанов В. Г.</i> Інтеграція як механізм ведення зовнішньої політики Європейського Союзу	71
<i>Юга О. А.</i> Трансформація «Козацької проблеми» в «Українську» у сприйнятті урядовців Речі Посполитої (кінець XVI – середина XVII ст.)	72
<i>Яблонська Д. Р.</i> Антон Григорович Борис – професор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1921-1927 рр.)	74
<i>Ярич В. П.</i> Електронний архів українського визвольного руху – головний інтернет ресурс з теми національно-визвольної боротьби XX ст.	76
<i>Заводовський А. А.</i> Нативний націоналізм на Закарпатті і диспозитив влади Австрійської імперії у середині XIX ст.	78

Секція ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

<i>Андрейцева І. А.</i> Методичні аспекти вимірювання ефективності інвестицій у розвиток персоналу підприємства	81
<i>Баженова С. Е.</i> Палаці-резиденції польської національної меншини Подільського регіону України XIX – початку XX ст. як осередки культури просвітництва та їх використання в туризмі	83
<i>Белінська К. О.</i> Організація функціонального харчування у закладах готельно-ресторанного господарства	85
<i>Боднарчук Т. Л.</i> Механізми організації біржових торгів в Україні: історичний аспект	86
<i>Буторіна В. Б.</i> Особливості організації підприємництва у сфері послуг	88
<i>Веселовська Т. Є.</i> Обрядові кулінарні традиції Поділля	89
<i>Ковтуник І. І.</i> Перспективи розвитку туризму в Хмельницькій області	91
<i>Кушнір О. К.</i> Планування витрат комерційної діяльності	92
<i>Лисак В. Ю., Семендяк В. М.</i> Суть вексельних операцій та можливість їх застосування в сучасних умовах розвитку фінансово-кредитної системи України	93
<i>Мазур Н. А.</i> Інформаційна економіка та її вплив на підготовку спеціалістів з бухгалтерського обліку	94
<i>Марусей Т. В.</i> Сучасні інформаційні технології в сфері гостинності	96
<i>Олійник Н. Ю.</i> Індивідуальні особливості мотивації учіння студентів та її діагностика	98
<i>Олійник О. С.</i> Сувенір як символ туристичних регіонів України	99
<i>Опря Б. О.</i> Змістове навантаження поняття історико-культурного туризму	100
<i>Рарок Л. А.</i> Ефективність системи матеріального стимулювання і мотивації персоналу та способи її оцінки	101
<i>Рарок О. В.</i> Сутність та роль управлінських рішень у управлінні персоналом	103
<i>Свідер О. П.</i> Інструментарій оцінки ефективності використання прямих іноземних інвестицій на підприємствах	104
<i>Семенець І. В.</i> Податкові системи України та зарубіжних країн	105
<i>Стрельбіцький П. А.</i> Формування та ефективне використання персоналу підприємств	107
<i>Ткачук В. В.</i> Організаційно-економічні компоненти маркетингової збутової політики	109
<i>Хоптяр А. Ю.</i> Кам'янець-Подільський замок як ключовий об'єкт туристичної привабливості міста. Сучасний стан і перспективи	110
<i>Чаплінський В. Р.</i> Особливості ведення малого та середнього бізнесу в Україні	112
<i>Яцишина І. В.</i> Соціальні ризики в умовах формування Industry 4.0	113

Секція КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ

<i>Браницька М. М.</i> Особливості реалізації дидактичних методів у навчанні дітей з РСА	115
<i>Бугера Ю. Ю.</i> Психотренінг у логопедичній роботі	116
<i>Буйняк М. Г.</i> Реалізація педагогіки партнерства у роботі вчителя інклюзивного класу	117
<i>Валько Т. І.</i> Роль педагогів у формуванні уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями	118
<i>Вержиковська О. М., Рудзевич І. Л.</i> Формування словесно-логічного мислення у молодших школярів з порушеннями інтелекту	119
<i>Галецька Ю. В.</i> Особливості розвитку зв'язного мовлення учнів молодших класів з інтелектуальними порушеннями	120
<i>Гевчук Н. С.</i> Теоретичний аналіз поняття «соціальна реабілітація» з дітьми з особливими освітніми потребами	121
<i>Гевчук Н. С.</i> Підготовка учнівської молоді до сімейного життя: теоретичний аспект	122
<i>Гончарук Н. М.</i> Функціонально-рольові аспекти проблеми психічного регулювання в умовах комунікативної взаємодії	123
<i>Гоцуляк Н. Є.</i> Психологічні особливості травмованої особи	124
<i>Грубляк В. В.</i> Поліморфізм депресивного синдрому інволютивного генезу	126
<i>Гудима О. В.</i> Мотиви здійснення морального вчинку учнями 1-2 класів	127
<i>Данилюк О. І.</i> Щодо проблеми кадрового забезпечення організацій та установ системи соціального захисту	128
<i>Данчук Ю. П., Чеканська О. А.</i> Теоретико-методологічні засади дослідження копінг-поведінки особистості у стресових ситуаціях	129
<i>Дідик Н. М.</i> Методи оптимізації професійної підготовки фахівців соціальної сфери	130
<i>Дідик Н. М.</i> Методи соціально-психологічної реабілітації у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами	131
<i>Дмитрієв О. І.</i> Особливості співпраці закладу дошкільної освіти з батьками дітей з порушеннями слуху	133
<i>Докучина Т. О.</i> Професійне самовизначення учнів з особливими освітніми потребами як результат профорієнтаційної роботи	134
<i>Дорофей С. В.</i> Психологічні особливості становлення творчої особистості дитини	135
<i>Дуткевич Т. В.</i> Актуалізація успішної поведінки підлітків за допомогою кейс-методу	136
<i>Дутковська Р. В.</i> Методи вивчення стану організації індивідуальної форми навчання в Україні	137
<i>Косовська А. О.</i> Роль командної роботи в спеціальній педагогіці	138
<i>Куриця А. І.</i> Особливості організації роботи логопеда з сім'єю в закладі дошкільної освіти	139
<i>Куриця Д. І.</i> Аналіз психологічних чинників становлення відданості працівників організації	140
<i>Левицький В. Е.</i> Соціально-педагогічна підтримка сімей, що виховують дитину-інваліда	141
<i>Лісова Л. І.</i> Особливості засвоєння арифметичних задач молодшими школярами з тяжкими порушеннями мовлення	142
<i>Марцінівська І. П.</i> Постстресова психологічна діагностика школярів з порушеннями психофізичного розвитку	143
<i>Матвійчук І. І.</i> Значення навчальних екскурсій для вивчення географії в умовах спеціальної школи	144
<i>Мельник Ж. В.</i> Сучасні підходи до розуміння менеджменту соціальної роботи	145
<i>Мельник Л. П.</i> Домашнє насилья як соціальна проблема	146
<i>Миронова С. П.</i> Взаємозв'язок між спеціальними та інклюзивними закладами у забезпеченні корекційно-розвиткового компоненту освіти	148
<i>Михальська С. А.</i> Особливості психологічного супроводу в інклюзивному просторі осіб з порушеннями зору	148

<i>Михальська Ю. А.</i> Особливості фізичного розвитку та психопатологічна структура недорозвитку при інтелектуальних порушеннях	150
<i>Михальська Ю. А.</i> Особливості організації комплексної допомоги дітям з порушеннями опорно-рухового апарату	151
<i>Михальський А. В.</i> Причини і основні типи психічного дизонтогенезу	152
<i>Onufriieva L. A.</i> Emotional Competence in the Professional Development of a Future Specialist.....	154
<i>Опалюк О. М.</i> Особливості соціально-педагогічної роботи з важковиховуваними підлітками	155
<i>Опалюк Т. Л.</i> Актуальні проблеми супервізорства в соціальній сфері	157
<i>Панчук Н. П.</i> Формування соціальної справедливості як складової ціннісної сфери особистості.....	158
<i>Раєвська Я. М.</i> Практичні підходи щодо готовності фахівців соціальної сфери до міжпрофесійної взаємодії.....	159
<i>Савицька О. В.</i> Модель розвитку методологічної компетентності студентів закладів вищої освіти	160
<i>Сербалюк Ю. В.</i> Діяльність попечительства імператриці Марії Федорівни з організації навчання та виховання осіб з порушеннями слуху в українських губерніях у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.	161
<i>Сербалюк Ю. В.</i> Аналіз сучасного стану зайнятості на ринку праці Хмельницької області	162
<i>Сімко А. В.</i> Рухова активність як ключовий фактор корекції психомоторного розвитку дітей з особливими освітніми потребами	163
<i>Сімко Р. Т., Івашкевич Е. Е.</i> Особливості професійного становлення особистості	164
<i>Славіна Н. С.</i> Вплив індивідуальних психофізичних особливостей на появу труднощів спілкування у дітей дошкільного віку	166
<i>Співак В. І.</i> Особливості організації профілактики девіацій поведінки	167
<i>Столяренко О. Б.</i> Розвиток міжособистісних взаємин дошкільників у різновіковій групі ЗДО.....	169
<i>Ткач О. М.</i> Анатомія та фізіологія мовленнєвих зон кори головного мозку	170
<i>Утьосов Я. А.</i> Формування соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями під час позакласної роботи	171
<i>Чайковська О. М.</i> Психологічне здоров'я школярів: сутність та характерні особливості	173
<i>Чопік О. В.</i> Особливості адаптації дітей з особливими освітніми потребами до навчання в умовах НУШ.....	174

Секція МИСТЕЦЬКИХ ДИСЦИПЛІН

<i>Александрович Н. Й.</i> Формування навичок ансамблевої гри у майбутніх вчителів музичного мистецтва в класі скрипки	176
<i>Аліксійчук О. С.</i> Формування творчої активності учнів початкової школи на уроках мистецтва засобами пластичного інтонування	178
<i>Борисова Т. В.</i> Засоби активізації художньо-пізнавальної діяльності школярів на інтегрованих уроках «Мистецтво» у початковій школі.....	179
<i>Боришук А. М.</i> Лютеранська традиція в творчості Й. С. Баха	180
<i>Бучачий О. В.</i> Видалення підлакових забруднень станкового олійного живопису.....	181
<i>Бучковський В. Й.</i> Кукуруза Сергій Васильович – відомий художник-графік України та Казахстану	182
<i>Воевідко Л. М.</i> Вимоги до фахової підготовки здобувачів вищої освіти	184
<i>Гуцул І. А.</i> Особливості навчання рисунку студентів напрямку підготовки «Образотворче і декоративно-прикладне мистецтво»	185
<i>Кліш О. А.</i> Прикладна графіка, дизайн та архітектоніка шкільних підручників	186
<i>Кучма Н. І.</i> Технологічні особливості видалення забруднень з поверхні фарбового шару в реставраційних практиках	187
<i>Луць С. В.</i> Сучасне українське ювелірство: аспекти формотворення	188
<i>Маринін І. Г.</i> Культурологічний ракурс історичного розвитку музичного виконавства	190
<i>Мартинюк Л. В.</i> Педагогічні аспекти виконавської технології сучасного естрадного співу	191
<i>Мендерецька Н. В.</i> Топонімічні джерела вивчення розвитку склярства на теренах кам'яччини.....	192
<i>Панчук Б. Є.</i> Науково-методичні засади інтонаційної культури у інструментально-виконавській підготовці майбутнього вчителя музичного мистецтва.....	193
<i>Паур І. В.</i> Іконографія поштових листівок видання митців Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи	194
<i>Прядко О. М.</i> Виховання професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутнього вчителя музичного мистецтва	195
<i>Урсу Н. О.</i> Борис Негода – представник художньої школи Поділля	196
<i>Франчук Т. Й.</i> Педагогіка як змістово-технологічна основа освітології: суть трансформаційних та інтеграційних процесів	198
<i>Чабан-Чайка С. В.</i> Українська народна пісня як засіб музично-терапевтичного впливу	199
<i>Чорніта Р. Б.</i> Особливості формування музичного смаку майбутнього вчителя музичного мистецтва в процесі інструментального навчання.....	200
<i>Шульц Н. А.</i> Інноваційні художньо-педагогічні технології у процесі викладання образотворчого мистецтва в школі	201
<i>Якубовська О. П.</i> Живопис старих майстрів у практичній підготовці студентів мистецьких спеціальностей	202
<i>Ярпуд З. П.</i> Техніка диригування речитативів.....	203

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

**Збірник за підсумками звітної наукової конференції
викладачів, докторантів і аспірантів**

3-4 березня 2020 року

Випуск 19

Том 1

Підписано до друку 18.06.2020. Формат 60 x 90 1/8.
Гарнітура "Таймс". Папір офсетний. Друк різнографічний.
Умовн. друк. арк. 26. Обл.-вид. арк. 38,4.
Тираж 50. Зам. № 901.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.